

Міністерство освіти і науки, молоді та
спорту України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
Інститут історичної освіти
Кафедра джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін

ДРАГОМАНІВСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

**Збірник наукових праць
молодих істориків**

**2013,
Випуск 1 (5)**

Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків [Текст] / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2013. – 741 с.

До збірника ввійшли наукові праці, що склали основу доповідей і повідомлень, виголошених та обговорених під час роботи всеукраїнської наукової конференції «П'ять драгоманівські читання молодих істориків: Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії», організованої та проведеної кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова 13 березня 2013 р.

У статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як достатньо вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної та світової історії, порушуються актуальні та контраверсійні питання, що сьогодні стали предметом наукової та суспільної дискусії в Україні. Матеріали збірника мають на меті популяризацію наукових історичних досліджень, розширення їх джерельної бази, проблематики, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

Редакційна колегія:

Андрусшин Б.І. – доктор історичних наук, професор;
Борисенко В.Й. – доктор історичних наук, професор;
Ветров І.Г. – кандидат історичних наук, професор
(відповідальний редактор);
Журба М.А. – доктор історичних наук, професор;
Кучер В.І. – доктор історичних наук, професор;
Ладиченко Т.В., кандидат історичних наук, професор;
Осмоловський С.О., кандидат економічних наук, професор;
Потильчак О.В. – доктор історичних наук, професор
(відповідальний редактор);
Сушко О.О. – доктор історичних наук, професор
(відповідальний редактор);
Стоян Т.А. – доктор історичних наук, професор;
Чернега П.М. – доктор історичних наук, професор;
Черевко О.С. – кандидат історичних наук, доцент.

Рецензенти:

О.П. Ресніт – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;
В.В. Стецкевич – доктор історичних наук професор;

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 6 від 13 березня 2013 р.)

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2013
© Автори статей, 2013

ЗМІСТ

<i>Потильчак О.В. Сушко О.О.</i> Продовження доброї традиції.....	13
Розділ 1. АРХЕОЛОГІЯ, МЕДІЄВІСТИКА, РАННІЙ МОДЕРНИЙ ЧАС.	19
<i>Віниченко А.І.</i> Етапи вивчення антропоморфної пластики трипільської культури.....	19
<i>Субботін М.Є.</i> Основні проблеми у розв'язанні питання появи вогнепальної зброї на території Європи (VII-XIV ст.).....	24
<i>Половинська В.В.</i> Варязька жінка на Русі.....	29
<i>Бірюк П.М.</i> Московсько-литовська боротьба за Сіверські землі 1500-1503 рр.....	32
<i>Войнаровський А.М.</i> Релігійне життя на Поділлі наприкінці XIV ст.....	41
<i>Ісмайлова Д.В.</i> Значення литовських статутів XVI-XVII ст. у розвитку міської проблематики.....	48
<i>Васильченко Т.О.</i> Причини піратства в історичній ретроспективі.....	52
<i>Микитин О.В.</i> «Сонце руїни»: зірка П. Дорошенка на політичному небосхилі України.....	57
<i>Стецюк О.М.</i> Постать Семена Палія в контексті історії України.....	64
<i>Товчигречка В.Г.</i> Особливості політичного устрою Слобідської України з часів заселення до кінця XVIII ст.....	71

<i>Іллюша О.В.</i> «Українське бароко» в архітектурі Лівобережжя другої половини XVII-XVIII ст.....	79
<i>Федоров В.Ф.</i> Польський зовнішньополітичний вектор діяльності угруповання козацької старшини у 1657-1663 рр.....	84
<i>Ярмошик Б.І.</i> Внутрішньополітичне становище Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. та причини її поділів.....	92
<i>Іщенко Ж.М.</i> Дипломатичні аспекти російського зовнішньополітичного курсу в регіоні Північного Причорномор'я (70-ті рр. XVIII ст.).....	99
Розділ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	106
<i>Біла О.М.</i> Історичні публікації на сторінках газети «Волинь» у кінці XIX-го – на початку XX століть.....	106
<i>Бурлака Б.В.</i> Польська періодика першої половини XIX ст. про Україну.....	115
<i>Вергун С.І.</i> Повсякденне життя транспортної жандармерії: до історії Фастівського відділення Київського жандармського поліцейного управління залізниць.....	121
<i>Крупенко О.В.</i> Залізничний транспорт як чинник модернізаційних перетворень на українських землях у пореформений період (60-80-ті рр. XIX ст.).....	128
<i>Мовчан М.В.</i> Релігійно-духовна періодична преса Лівобережної України (1900-1917 рр.).....	136

<i>Мочернюк Я.М.</i> Особливості нормативно-правового регулювання поміщицького землеволодіння в Київській губернії у пореформений період.....	142
<i>Насенкова О.М.</i> Проблема формування подвійної ідентичності українців на вищих державних посадах Російської імперії (на прикладі О. Безбородька).....	153
<i>Маковей Є.О.</i> Мовна ідентичність у слов'янознавчих уявленнях Пантелеймона Куліша.....	159
<i>Синиця О.О.</i> Роль держави на початковому етапі розвитку російських залізниць.....	165
<i>Сулима-Камінська І.В.</i> Київська цензура в роки «столипінської реакції».....	171
<i>Черненко В.М.</i> Діяльність польської молодіжної організації «Корпорація» на території східної та центральної України на початку ХХ ст.....	176
<i>Даниленко С.В.</i> Основні напрямки культуротворчої діяльності родини Дурдуківських.....	185
Розділ 3. УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	195
<i>Гайдай В.В.</i> Ідеологія основних польських суспільно-політичних рухів міжвоєнного періоду: генеза та порівняльний аналіз засадничих програм.....	195
<i>Жолоб М.П.</i> Вилучення культових цінностей польських та єврейських релігійних громад України в 1922 р.....	205

<i>Дзюбленко І.М.</i> Зародження масового туризму в УСРР (20-30-і рр. ХХ ст.).....	211
<i>Барбара Л.А.</i> Мілена Рудницька та її «Правда про голод».....	218
<i>Корлюга О.О.</i> Стан польської національної меншини на Поділлі в 20-30-х рр. ХХ ст.....	224
<i>Кудрявцева А.В.</i> Суспільно-політичні передумови створення польських селянських молодіжних організацій в 1918-1939 рр.....	232
<i>Павлюченко В.Ю.</i> Передумови виникнення феномену «озброєного нейтралітету» Швейцарії (1918-1939 рр.).....	240
<i>Придибайло О.М.</i> Нормативно-правова база репресій 1930-х років проти національних меншин в Україні.....	246
<i>Скрипчинська Н.О.</i> Формування системи державних повинностей в українському селі (кінець 20-х років ХХ ст.).....	253
<i>Фесенко В.В.</i> Політика радянської влади щодо польської національної меншини в УРСР (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.).....	260
<i>Киричевський І.П.</i> Україна в планах всесоюзного переселенського комітету.....	265
<i>Сокольнікова І.Ю.</i> Радянський «проект емансипації» жінки в Україні (1917 – 30-і рр. ХХ ст.).....	269
Розділ 4. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ЧАСУ.....	275

<i>Мосорко М.І.</i> Повсякденне життя польського населення Станіслава в 1939-1941 рр.....	275
<i>Главацький М.В.</i> Селянство як об'єкт експлуатаційної політики німецької влади в генеральній області «Київ» в 1941-1943 рр.: соціально-правовий аспект.....	283
<i>Ковальчук І.В.</i> Створення і функціонування бердичівської окружної газети «Нова Доба» у другій половині 1941 року.....	293
<i>Мелещенко І.В.</i> Народне ополчення на Київщині (липень-вересень 1941 р.).....	302
<i>Левченко Ю.І.</i> Остаточне вирішення «єврейського питання» в окупаційних зонах України (1941-1944 рр.): особливості та регіональна специфіка.....	307
<i>Бондар Т.М.</i> Соціально-професійна адаптація репатріантів-переселенців в Українській РСР (1944-1949 рр.).....	318
<i>Сікач В.М.</i> Використання трудових ресурсів переміщених осіб у відбудові промисловості УРСР (1946-1950 рр.).....	330
<i>Мелешко Н.Б.</i> Обласні приймально-розподільчі пункти у системі Органів репатріації переміщених осіб на території Української РСР у 1945 році.....	336
<i>Єфимчук Н.Л.</i> Особливості відбудови аграрного сектору Житомирщини в 1943-1945 рр.....	344
<i>Сидоров К.С.</i> Повоєнна відбудова машинно-тракторних станцій 1944-1945 рр. (на прикладі Житомирської області).....	353

<i>Потильчак Б.О.</i> До питання про особливості цивільного провадження у Верховному суді Української РСР в 1943-1944 рр.....	360
<i>Лазоренко В.В.</i> «Ждановщина» – ідеологічний наступ на культурну українську інтелігенцію (1946-1953 рр.).....	367
<i>Білецька А.Л.</i> Криза концепції «специфічного чехословацького шляху до соціалізму» і встановлення в Чехословаччині комуністичної диктатури.....	375
Розділ 5. ІСТОРІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ).....	385
<i>Бутенко Я.М.</i> Вплив рішень Другого Ватиканського Собору (1962-1965) на діяльність Папи Римського Іоанна Павла II (1978-2005).....	385
<i>Галагіна Ю.В.</i> Повсякденне життя населення України в період десталінізації (1953-1964 рр.).....	394
<i>Журавльова Л.В.</i> Напрями і результати комерціалізації космічної галузі США у 1990-ті рр.....	400
<i>Казак А.В.</i> Місце фактору «особистої симпатії» Тетчер-Горбачова в британсько-радянських відносинах другої половини 80-х рр. ХХ ст.....	408
<i>Калантиренко С.В.</i> Пільги номенклатури: радянські витоки і сучасна практика.....	415
<i>Коломієць В.О.</i> Правила ведення військових дій: від Гаазьких мирних конференцій до сучасних перспектив.....	420

<i>Кравченко Я.І.</i> Соціально-економічні реформи в Азербайджані за часи президентства Гейдара Алієва (1993-2003 рр.).....	425
<i>Нагнибіда О.О.</i> Політика уряду Маргарет Тетчер щодо Європейського Союзу.....	433
<i>Петраускас О.О.</i> Проблема захисту прав людини у міжнародній політиці на сучасному етапі.....	439
<i>Радзієвський В.О.</i> До актуальних питань субкультур сьогодення і делінквенції.....	449
<i>Семенова М.В.</i> Зовнішні впливи у розвитку культури України 1990-х рр. як риса постіндустріального суспільства.....	457
<i>Тарасенко Т.М.</i> Управлінська реформа та особливості її проведення в Україні кінця 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст.....	464
<i>Трейтяк Л.М.</i> Український соціум на етапі духовно-ідеологічного зламу 80-90 рр. ХХ ст.....	472
<i>Усенко Н.М.</i> Зміни в соціальному середовищі сільської молоді (1990-2000-ні рр.).....	476
<i>Кривоконь Н.Ю.</i> Мадлен Олбрайт. Образ жінки-дипломата в американській історії ХХ ст.....	482
Розділ 6. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.....	487
<i>Якобчук С.О.</i> Федір Матушевський та Василь Доманицький: Історія взаємин.....	487

<i>Якобчук Н.О.</i> Листи П.Я. Литвинової-Бартош у фондах Інституту рукопису національної бібліотеки України Ім. В.І. Вернадського.....	493
<i>Рабчун О.С.</i> Бібліотеки навчальних закладів із фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.....	499
<i>Кузьміна І.В.</i> Федір Рудольфович Штейнгель: архівні джерела для реконструкції біографії.....	513
<i>Гріза В.А.</i> Конфесійний розвиток населення Південно-Східної України (XVIII – початок XX ст.): історіографія проблеми.....	522
<i>Медовкіна Л.Ю.</i> Костянтин Васильович Харлампович як історик церкви.....	529
<i>Рудь О.М.</i> «Панська садиба» XIX – початку XX ст.: Аналіз історіографії поняття (український контекст).....	538
<i>Муравік Г.М.</i> Шляхи формування промислового робітництва України у другій половині XIX ст.: історіографічний огляд.....	546
<i>Ніколайчук Д.О.</i> Новозавітний сюжет в іконостасі Василя Гладецького (на прикладі церкви Дмитра Солунського с. Користь, Рівненської обл.).....	553
<i>Мартиненко Т.І.</i> Матеріали судочинства як джерело до вивчення соціальної історії Львова часів німецької окупації (1941-1944 рр.).....	560
<i>Савельєва О.В.</i> Дмитро Захарович Мануїльський (1883-1959): людина, політик, дипломат.....	575

<i>Биба Є.В.</i> «Інтелігенція»: від філософської категорії до історичного поняття.....	585
<i>Близнюк Р.О.</i> Історіографія вищої аграрної освіти України другої половини ХХ ст. в історичній літературі 1950-х – середини 1960-х рр.....	592
<i>Каленська А.В.</i> Волочиськ і Ямполь – прикордонні форпости України (Х – поч. ХХ ст.).....	598
<i>Рабчун І.В.</i> Моя мала батьківщина – село Суцанка Попільнянського району Житомирської області.....	604
Розділ 7. ІСТОРІЯ ОСВІТИ, ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА, МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ.....	617
<i>Милько В.І.</i> Формування системи навчальних округів в Україні: створення Харківського, Одеського та Київського округів (1803-1839).....	617
<i>Негода Ю.С.</i> Розвиток освіти «іноземців» Південно-Східної України ХVІІІ – початку ХХ ст.: аналіз законодавчих актів Російської імперії.....	625
<i>Яременко І.О.</i> Земське вчительство українських губерній Російської імперії: деякі аспекти матеріального забезпечення (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	635
<i>Буряк С.А.</i> Науково-дослідна робота викладачів історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького (1945-1955 рр.).....	640

Марченко Д.С.

Біографічні віхи наукової та педагогічної спадщини історика, археолога і педагога Н.М. Кравченко..... 648

Ралко Р.С.

Студентський будівельний загін КДПІ ім. О.М. Горького: історія становлення та напрямки діяльності (1960-70-ті рр.)..... 658

Пачос Ю.В.

Діяльність Європейського колегіуму українських і польських університетів (2001-2011 рр.) як приклад освітньої співпраці України та Польщі..... 669

Мелещенко Т.В.

Ухаль В.М.

Проектна технологія навчання на уроках громадянської освіти..... 675

Окуньовська Ю.В.

Словникова робота на уроках історії..... 688

Пащенко І.І.

Кооперативне навчання як інноваційне педагогічне явище та його практичне застосування на уроках історії рідного краю..... 695

Поліщук П.А.

Мультимедійна дошка в школі: переваги та недоліки..... 705

Савчук А.А.

Використання художньої літератури на уроках історії на прикладі розробки уроку для 10-го класу..... 710

Шульгін О.С.

Використання історичних документів на уроках історії на теми «Друга світова війна» та «Велика Вітчизняна війна»..... 719

Алфавітний покажчик авторів. 726

Алфавітний покажчик наукових керівників..... 737

Продовження доброї традиції...

Сьогоднішні глобальні тенденції розвитку сфери науки та освіти не просто засвідчують нагальність тісної співпраці цих провідних сфер інтелектуального середовища, але й демонструють надзвичайну потребу в інтеграції новітніх наукових розробок і досягнень вчених-академістів у змістовний компонент не лише вузівської спеціальної але й загальної середньої освіти. Примітно, що ця теза зберігає свою дієвість не тільки у випадку фундаментальних і прикладних наукових досліджень і супутнього їм циклу природничих навчальних дисциплін, але й особливо важлива у сфері суспільних наук, тим більше в умовах, коли наше суспільство і держава переживає непрості часи економічної та політичної кризи. Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки демонструє загалом позитивні процеси омолодження її кадрового потенціалу. У цьому зв'язку важливе значення має проведення наукових і науково-практичних семінарів, круглих столів, конференцій, різного роду читань та інших форумів молодих науковців-істориків України.

У 2006 році колектив кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова виступив з ініціативою провести науково-практичну конференцію молодих педагогів-істориків, філологів, філософів, правознавців і політологів, присвячену дослідженню багатогранної наукової, педагогічної та творчої спадщини М.П. Драгоманова, а також з метою її популяризації в студентському середовищі та активізації досліджень драгоманівської тематики серед молодих науковців.

Перша міжвузівська наукова конференція студентів і аспірантів «Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху» відбулася 27 лютого 2007 р. у конференц-залі Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Ідея проведення такого зібрання молодих науковців виникла не на порожньому місці. Починаючи з 2003 р. наш університет двічі проводив Міжнародні драгоманівські читання з нагоди чергових ювілейних дат. Проте високий титульний статус цих наукових форумів не дозволяв повноцінно залучити до участі в них молоде покоління дослідників – талановиту й творчу студентську молодь. У роботі конференції взяли участь 28 студентів, аспірантів і молодих викладачів НПУ імені М.П. Драгоманова, Житомирського державного університету імені Івана Франка, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, учні київських шкіл – члени міського відділення Малої академії наук України.

За результатами проведення наукової конференції було видано тематичний збірник наукових праць в матеріалах якого висвітлювалися як до-

статньо вивчені так і малодосліджені актуальні проблеми багатогранного наукового доробку М.П. Драгоманова (1841-1895). Для багатьох учасників участь у тій конференції стала першою «пробою пера», дебютом у науці, а відтак правильним виглядало й рішення редакційної колегії: через публікацію матеріалів їхніх доповідей і повідомлень, підтримати творчі наміри, розвинути жагу пізнання, стимулювати в подальшому науковому пошуку.

Незважаючи на те, що представлені у збірнику матеріали мали неоднаковий науковий рівень, репрезентували різну проблематику та глибину наукового студіювання, всіх авторів об'єднала єдина мета – показати вплив ідей і поглядів видатного вченого на розвиток українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст., їх раціональне значення для сучасного етапу розвитку української нації та держави. В унісон із часом, праці молодих дослідників відбивали плюралізм думок і концепцій в оцінці наукових і політичних поглядів М.П. Драгоманова. Хоча й не надто численне, коло учасників конференції все ж продемонструвало той непідробний, ширий інтерес, який викликає у нинішнього покоління дослідників-початківців непересічна постать одного з найбільших світочів українства. У проекті ухвали конференції, зокрема, пропонувалося розглядати результати її роботи як один із перших етапів перспективних взаємозв'язків творчої молоді педагогічних вузів України у координації та популяризації досліджень наукового доробку М.П. Драгоманова. Активізувати розробку проблематики наукових досліджень багатогранної спадщини вченого, ширше залучаючи до цієї справи студентів, аспірантів, молодих науковців, учнів – членів Малої академії наук України. Учасники форуму доручили дирекції Вченій раді Інституту історичної освіти вийти з пропозицією на Вчену раду Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, про закріплення за міжвузівською науково-практичною конференцією студентів та аспірантів статусу традиційного щорічного форуму молодих науковців педагогічних вузів України, що проводиться на базі кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін і Студентського наукового товариства Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

Протягом наступного чотириріччя (2008-2012 рр.) кафедрою, за сприяння дирекції та студентського наукового товариства Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, колег з Інституту історії України НАН України, ректорату НПУ імені М.П. Драгоманова було організовано та проведено ще три всеукраїнські наукові конференції молодих істориків. Коло їх учасників значно розширилось за рахунок активної участі в

роботі форумів студентів, аспірантів і молодих науковців не лише педагогічних вишів, але й класичних університетів, академічних науково-дослідних установ України.

14 березня 2008 р. знову ж таки на базі кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та за підтримки Інституту історії України Національної Академії Наук України відбулися «Другі драгоманівські читання молодих істориків: Актуальні питання вітчизняної і світової історії». Конференція зібрала широке коло молодих науковців (студентів, магістрантів, аспірантів, кандидатів наук) з усіх регіонів України.

Пленарне засідання конференції склали змістовні наукові доповіді знах в Україні та за її межами провідних фахівців Інституту історії НАН України – у минулому випускників історичного факультету КДПІ імені О.М. Горького різних років: заступника директора Інституту історії України НАН України, д.і.н., проф., чл-кор. НАН України О.П. Реєнта; провідн. наук. співроб. відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії НАН України, д.і.н., проф. В.І. Марочка; завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України, д.і.н., проф. О.Є. Лисенка. По обідній перерві робота конференції була продовжена у семи секціях: «Археологія. Медієвістика. Ранній модерний час», «Питання історії України та всесвітньої історії ХІХ – поч. ХХ ст.», «Україна і світ у першій половині ХХ ст.», «Актуальні проблеми історії Другої світової війни (1939-1945 рр.)», «Історія постіндустріального суспільства (др. пол. ХХ- поч. ХХІ ст.)», «Історіографія. Джерелознавство» та «Історична біографістика». У роботі секційних засідань конференції взяли участь понад 90 студентів, аспірантів і викладачів педагогічних вишів та університетів більшості регіонів України, молоді науковці академічних і архівних установ Києва, а також учні шкіл – члени Малої Академії Наук України.

Конференція проходила в режимі активної дискусії та жвавого спілкування, сенсом якого виявилось розширення обрії наукового пізнання вузівської історичної науки. Було розкрито широкий спектр методологічних і проблемних питань вітчизняної та світової історії у контексті розвитку регіональних наукових шкіл України.

Підсумовуючи роботу конференції, її учасники запропонували розглядати результати форуму як один із етапів взаємодії творчої молоді педагогічних вузів України з координації та популяризації наукових історичних досліджень, в подальшому створити на базі кафедри джерелознавства та

спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова Міжвузівський науково-координаційний центр історичних досліджень студентів, аспірантів і молодих викладачів педагогічних навчальних закладів України.

Чергові організовані кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова «Треті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» пройшли в стінах університету 12 березня 2010 р. Як і попереднього разу, участь в роботі конференції взяли десятки молодих дослідників-істориків, а результати їх роботи знайшли висвітлення на сторінках традиційного збірника наукових праць.

28 квітня 2011 р. в Інституті історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова відбулись «Четверті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків». Того року конференція набула тематичного характеру, а виступи і повідомлення її учасників стосувалися актуальних питань, сучасних поглядів та інтерпретацій подій Другої світової війни (1939-1945 рр.). Згадана проблематика зацікавила студентів, аспірантів і молодих науковців з усіх куточків нашої держави.

Упродовж пленарного засідання із науковими доповідями виступили знані вітчизняні науковці. Зокрема, завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України д.і.н., проф. О.Є. Лисенко зосередив увагу молодих дослідників на науковому та суспільному контекстах досліджень вітчизняної історії Другої світової війни; генеральний директор Національного військово-історичного музею України, кандидат історичних наук В.В. Карпов доповів про проблеми збереження, дослідження та експонування музейних пам'яток, присвячених Другій світовій війні; завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти, доктор історичних наук, професор О.В. Потильчак висловив власну думку щодо питання про періодизацію вітчизняної історії війни, а проректор Національної академії внутрішніх справ України, д.і.н., проф. А.С. Чайковський ознайомив учасників із порівняльним аналізом руху Опору в Україні в роки Другої світової війни.

Продовженням конференції стала плідна секційна робота, присвячена актуальним проблемам дослідження історії Другої світової війни. Учасники конференції приділили значну увагу важливим питанням історії найбільшої війни в історії людства, полемізували, а подекуди навіть дискутували з принципових питань із колегами-науковцями.

Під час роботи першої секції, доповіді та повідомлення учасників якої були присвячені державно-політичним процесам та міжнародним відносинам напередодні, в роки та після Другої світової війни (співголови – к.і.н., доц. кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова О.Т. Шевченко і к.і.н., ст. викл. кафедри всесвітньої історії інституту К.О. Гула) було розглянуто, зокрема, питання військово-промислового співробітництва СРСР і Веймарської республіки в 1925-1933 рр., роль фашистських організацій в суспільно-політичному житті Ірландії 1930-х рр., правові засади організації та діяльності Верховного Суду Української РСР у другій половині 30-х рр. XX ст., форми і методи американської дипломатії періоду Другої світової війни та багато інших.

Під час роботи другої секції – «Бойові дії, окупаційний режим та рух Опору в період Другої світової війни» (співголови – к.і.н., доц. кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова К.П. Двірна і к.і.н., доц. кафедри всесвітньої історії О.С. Черевко) основну увагу доповідачів було зосереджено на формуванні й структурі нацистського окупаційного режиму та його особливостях на українських землях, матеріально-побутових умовах життя населення України, режимі Голокосту тощо.

Третя секція присвятила свою роботу вивченню соціокультурних процесів і наслідків Другої світової війни (співголови – к.і.н., викл. ДВНЗ Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди Т.Ю. Нагайко і аспірантка історичного факультету Донецького національного університету О.С. Мармілова). Наукові розвідки учасників конференції стосувалися особливостей реалізації освітньої політики окупаційної влади в Україні, організаційно-кадрового забезпечення цензурної діяльності в УРСР першої пол. 40-х рр. XX ст., ідеологічно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації тощо. Зацікавила й спроба створення «колективного портрету» остарбайтера з Донеччини на основі джерелознавчого аналізу фільтраційних справ (Мармілова О.С.). Цікавою своєрідним методологічним підходом та змістовною фактами виявилася доповідь аспірантки кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М.П. Драгоманова Бондар Т.М. Молода дослідниця запропонувала колегам попередні результати свого дослідження проблеми соціальної адаптації переміщених осіб з України у 1944-1945 рр., зокрема в контексті реалізації комплексів її основних чинників.

До складу четвертої секції увійшли молоді науковці, що цікавляться питаннями історіографії та історичної біографістики (співголови – к.і.н., проф. кафедри етнології Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова Г.В. Стрельський і к.і.н., доц., докторант кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова У.К. Асанова). Вони присвятили свої роботи історіографії «Великого терору» 1937-1938 рр. в Україні, проблемі репатріації іноземних військово-полонених із СРСР у пострадянській історіографії і вивченню повоєнної зарубіжної історіографії національно-визвольного руху українського народу. Цікавим був також і розгляд молодими науковцями персоналій, наприклад, І.Д. Черняхівського та У. Боданінського.

На завершальному пленарному засіданні конференції було підведено підсумки роботи молодих науковців. Керівники секцій звернули увагу присутніх на важливість фахового наукового спілкування в середовищі студентів, аспірантів, молодих науковців-істориків педагогічних вузів й академічних наукових установ України, а також підкреслили необхідність обміну результатами наукових досліджень з проблематики вітчизняної та всесвітньої історії Другої світової війни (1939-1945 рр.), їх популяризації та ширшого впровадження у навчальний процес. Водночас, учасники конференції звернули увагу громадськості, влади та політичних сил України на неприпустимість використання суперечливих і контраверсійних питань вітчизняної історії Другої світової війни з метою політичних та ідеологічних спекуляцій, для дискредитації політичних опонентів, перетворення суто наукових проблем на інструмент передвиборчої боротьби, що свідомо працює на розкол українського суспільства.

Готуючи чергові «П'яті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків» хочеться сподіватися, що їх проведення вкотре засвідчить продовження хорошої, плідної й корисної традиції на які так багатий провідний педагогічний університет України.

Олександр ПОТИЛЬЧАК, Олександр СУШКО
(м. Київ)

Розділ 1

АРХЕОЛОГІЯ, МЕДІЄВІСТИКА ТА РАННІЙ МОДЕРНИЙ ЧАС

УДК 930.2 (477) «649.5»

Альона ВІНИЧЕНКО
(м. Донецьк)

Етапи вивчення антропоморфної пластики трипільської культури

Систематизується та аналізується історична література і спеціальні дослідження, присвячені вивченню антропоморфної пластики трипільської культури доби енеоліту.

Ключові слова: трипільська культура, антропоморфна пластика, реалістична теракота, історіографія.

Науковий керівник – *Темірова Надія Романівна*, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету, доктор історичних наук, професор.

Розвиток трипільської кераміки тривав протягом усього існування трипільської культури. Невід’ємною її складовою є антропоморфна пластика, якої нараховується близько 2140-2700 одиниць. Сьогодні поселень, де зафіксовано знахідки трипільських фігурок, налічено понад 100 [1, с. 62]. Актуальність вивчення антропоморфної пластики зумовлена значною інформацією, яку вона подає про зовнішній вигляд представників трипільської культури, світоглядні уявлення трипільців, зміни в суспільстві представників трипільської культури. Вивчення історії дослідження пластики та аналіз цих досліджень надає можливість зрозуміти питання більш повно, виявити дискусійні моменти та слабкі місця, які потребують подальших досліджень.

Окремі сюжети з цього питання можна знайти у праці А.П. Погожевої, присвяченої вивченню антропоморфної теракоти. На початку праці вміщений розділ, в якій показаний доробок попередників від початку ХХ ст. Значна інформація щодо досліджень трипільської культури міститься у «Енциклопедії трипільської цивілізації», де на початку праці характеризуються основні дослідження, зокрема згадуються і дослідження стосовно антропоморфної пластики. Безпосередньо праць, присвячених вивченню історіографії трипільської антропоморфної пластики, не існує.

Метою статті є узагальнення досягнень науковців щодо вивчення антропоморфної пластики Трипілья з початку ХХ ст. до початку ХХІ ст. Реалізація мети передбачає аналіз монографій, наукових статей, які стосуються ан-

тропоморфної трипільської пластики. Особлива увага приділятиметься визначенню дискусійних моментів, що сприятиме окресленню перспектив подальшого опрацювання проблеми.

Дослідження антропоморфної трипільської пластики розпочалося в ХІХ ст. На ХІ археологічному з'їзді В.В. Хвойка репрезентував науковому світу перші статуетки. Однак він не займався спеціальним вивченням трипільської антропоморфної пластики, а разом із такими дослідниками, як Є.Р. Штерн та Г. Обермаєр трактував їх як «ідоли».

На початку ХХ ст. Ф.К. Волков висунув ідею про східне походження фігурок та пов'язував їх зі скульптурою Гісарлика. Він також запропонував розглядати пластику як ритуальну, магічну складову. У 1902 р. А. Скриленко розробила першу класифікацію трипільської антропоморфної пластики через проведення аналогії з пластикою з Мікен, Трої, Вавілону та Давньої Асирії. Свої дослідження вона представила у праці «Глиняные статуэтки домикенской культуры в Среднем Приднепровье».

Дослідження антропоморфної пластики здійснили дослідники Е. Цегак та К. Маєвський. На основі дослідження матеріалів середнього і пізнього трипілля вони запропонували класифікацію трипільських фігурок, яка ґрунтувалась на виділенні окремих підтипів пластики внаслідок їхньої зовнішньої відмінності та техніці виготовлення.

Питаннями інтерпретації займалися такі дослідники, як Н.Н. Веселовський, К. Гадачек, В. Дмутреску, Є.Ю. Кричевський, Т.С. Пассек. Вони трактували призначення фігурок по-різному, наприклад Н.Н. Веловський вважав жіночі фігурки за дитячі іграшки, К. Гадачек пов'язував пластику з культом мертвих, В. Дмутреску розглядав антропоморфну теракоту як образи божества-охоронця, а Т.С. Пассек вважала фігурки пов'язаними з культом родючості. Крім того, дослідниця використовувала жіночі фігурки для спроб моделювання обличчя трипільців і зробила висновок, що їм притаманні арменоїдні риси. Подальші дослідження також були орієнтовані на систематизацію зібраного при розкопках матеріалу і мали описовий характер, включаючи в себе аналіз пластики з погляду призначення та створення періодизації антропоморфної пластики.

Одне з найвагомійших досліджень трипільської культури, зокрема антропоморфної пластики – монографія С.М. Бібікова «Ранньотрипільське поселення Лука-Врубловецька на Дністрі» (1953) [2]. Саме з цього поселення походить найбільш крупна колекція пластики, за даними В.Г. Збеневича – близько 210 екземплярів [3, с. 109]. У монографії містяться результати розкопок поселення і приділено значну увагу антропоморфній пластичі, а саме особливостям виготовлення фігурок, призначенню антропоморфної пластики різних видів. Особливо важливою для зазначеної теми є розділ V монографії,

який стосується ідеології племен трипільців раннього періоду. На думку сучасних дослідників, зокрема П.П. Толочка, М.Ю. Відейка, ця монографія і досі не втрачає актуальності.

У другій половині ХХ ст. з'явилася значна кількість робіт, присвячених трипільській культурі. Зокрема статті Т.Г. Мовші містять опис трипільської антропоморфної пластики, висвітлення розвитку пластики та характеристики антропоморфної пластики в окремих поселеннях. Дослідниця виділила зі всієї пластики категорію реалістичної, здійснила її аналіз.

Серед масиву праць другої половини ХХ ст. слід виділити монографію А.П. Погожевої «Антропоморфная пластика Триполья» [4]. У монографії пластичні зображення охарактеризовані з використанням методів мистецтвознавства, проведено аналіз технології виготовлення антропоморфних статуєток, мотивів орнаменту, співвідношення образів та їхньої семантики, хронології пластики, вироблені принципи її класифікації. Дається інформація про розвиток пластики протягом багатовікової історії трипільської цивілізації та занепаду цього виду мистецтва. Класифікація, запропонована А.П. Погожевою, і досі зберігає свою актуальність і використовується більшістю сучасних дослідників, як фундамент для власних досліджень.

Серед праць початку ХХІ ст. вивченню антропоморфної пластики доцільно виділити доробок Н.Б. Бурдо, зокрема один з розділів колективної монографії «Давня кераміка України: Археологічні джерела та реконструкції» [5]. Цей розділ присвячений опису та аналізу трипільської пластики, зокрема антропоморфної, подається ідеологічне пояснення її призначення. У монографії цієї ж дослідниці «Сакральний світ Трипільської цивілізації» розглядаються світосприйняття трипільців та пов'язані з цим археологічні артефакти [6]. Один з розділів присвячений антропоморфній пластиці і включає детальний опис статуєток, антропоморфно-стилізованої посуду, аналіз та трактування призначення пластики у сакральній сфері.

Заслуговує на увагу стаття Н.Б. Бурдо, присвячена реалістичній пластиці трипільської культури [7, с. 123-167]. статті авторка проаналізувала особливу категорію антропоморфної пластики Трипільля-Кукутень (5400 – близько 2650 рр. до н.е.) – статуєтки з реалістичними рисами. Подана детальна характеристика конкретних скульптур, яка дозволила запропонувати класифікацію реалістичних статуєток, виділити іконографічні типи і сакральні образи реалістичної пластики.

Антропоморфній пластиці присвячено один з розділів праці М.Ю. Відейка та Н.Б. Бурдо «Трипільська культура. Спогади про золотий вік» [8]. У цій праці розглядається не лише пластика, а й антропоморфні образи трипільської кераміки. Розглядається розвиток пластики протягом існування трипільської культури, а також надається опис та аналіз окремих археологічних ма-

теріалів, простежується орнаментация виробів і подається їх тлумачення. Інформація щодо антропоморфної пластики вміщена у статтях таких дослідників, як С.О. Гусев, Е.В. Овчинников, М.В. Квітницький, Е.Ф. Патокова, О.О. Якубенко. Вони містять інформацію про новий матеріал антропоморфної пластики, знайдений при розкопках поселень, його аналіз та інтерпретацію.

Великий масив інформації щодо трипільської культури міститься в «Енциклопедії трипільської цивілізації». Необхідна інформація вміщена у першому томі, в статті Е.В. Овчинникова щодо трипільської антропоморфної пластики з реалістичними мотивами [9, с. 428-433]. Інформацію про окремі аспекти, пов'язані з трипільською пластикою, можна знайти і в колективній статті С.О. Тарути, С.М. Платонова та Г.А. Хорошилова, яка присвячена символіці трипільських артефактів [10, с. 424-428].

Отже, трипільська антропоморфна пластика доволі широко вивчена, через що окреслюються певні дискусійні моменти. Одним з таких аспектів є класифікація трипільської пластики. За еталон була прийнята класифікація А.П. Погожевої, однак деякі дослідники пропонують інші варіанти. Так, В.Г. Збеневич у праці «Ранний этап трипольской культуры на территории Украины» подав власну класифікацію, зазначаючи, що «...при несомненных достоинствах эта классификация усложнена учетом ряда второстепенных признаков» [3, с. 112]. Н.Б. Бурдо також використовувала власну типологію пластики, хоча і зазначала, що намагалася максимально враховувати дані А.П. Погожевої [1, с. 62-63]. Запропонована Н.Б. Бурдо класифікація базується на конструктивних особливостях антропоморфних фігурок. Він зазначає, що «...розподіляючи іконографічні типи пластики по етапам ми спиралися на хронологію локальних-хронологічних груп...». Отже, ряд дослідників більш конкретно подали класифікацію антропоморфної трипільської терракоти.

Ще одним дискусійним питанням є призначення антропоморфних фігурок. Наприклад, Н.Н. Веселовський вважав фігурки дитячими іграшками, К.Гадачек та Є. Цегак пов'язували їх з культом мертвих, Є.Ю. Кричевський їх надавав їм соціального значення як вияву встановлення матриархату, Т.С. Пассек вважала, що фігурки уособлювали культ родючості [4, с. 7-8].

В.А. Рибаків в одній зі статей зауважив, що велика кількість жіночих статуеток отримала тлумачення як прояв культу божеств родючості. Він також відзначає і ту, вельми важливу деталь, що на відміну від пластики верхнього палеоліту неолітичні фігурки зображають струнких дів, з ледь окресленими грудьми але, іноді, з ознаками вагітності. На його погляд, трипільські статуетки юних матерів були одними з ранніх попередниць християнської богородиці, виразницею ідеї беззмінного кругообігу життя, ідеї життєвої сили

зерна [1, с. 28-30]. Сучасні дослідники – Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко, В.П. Дудкін, Е.В.Овчинников та інші – підтримують ідею про належність теракот людей до сакральної практики.

Отже, дослідження трипільської антропоморфної пластики тривають з початку ХХ ст. до сьогодні. Література початку ХХ ст. містила опис теракот людей та систематизацію знахідок, пізніші праці характеризуються наявністю припущень щодо призначення пластики та її класифікації. Сучасні дослідження спрямовані на аналіз здобутих знахідок, вивчення нових аспектів антропоморфної пластики. Існують певні дискусійні моменти, зокрема з приводу класифікації та призначення пластики. Серед прогалин у науковому знанні проблеми слід зазначити відсутність сучасної узагальнюючої праці, присвяченій антропоморфній пластичі, адже остання така робота була випущена у 80-х рр. ХХ ст. Очевидно, за тридцять років досліджень накопичилося чимало матеріалу, який потребує узагальненого викладу.

Annotation

Alyona Vinichenko (Donetsk). Stages of study Tripil'sk anthropomorphic sculpture.

Historical literature and special studies on anthropomorphic sculpture Tripil'sk culture Neolithic era are Systematized and analyzed.

Keywords: Tripil'sk culture, anthropomorphic plastic, realistic terracotta, historiography.

Аннотация

Виниченко А.И. (г. Донецк). Этапы изучения антропоморфной пластики трипольской культуры.

Систематизируется и анализируется историческая литература и специальные исследования, посвященные изучению антропоморфной пластики трипольской культуры эпохи энеолита.

Ключевые слова: трипольская культура, антропоморфная пластика, реалистичная терракота, историография.

Примітки

1. Бурдо Н.Б. Терракота трипільської культури [Текст] / Н.Б.Бурдо // Давня кераміка України: Археологічні джерела та реконструкції. – Ч. I. – К.: Академперіодика, 2002. – С. 62.

2. Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы [Текст] / С.Н. Бибииков. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 460 с.

3. Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины [Текст] / В.Г. Збенович / АН УССР, Ин-т археологии. – К.: Наук.думка, 1989. – 222 с.

4. Погожева А.П. Антропоморфная пластика триполья [Текст] / А.П. Погожева / АН СССР. Сиб. отд-ние. Ин-т истории, филологии и философии. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1983. – 145 с.

5. Давня кераміка України: Археологічні джерела та реконструкції [Текст] / С.М.Рижов, Н.Б.Бурдо, М.Ю.Відейко, Магомедов Б.В. – Ч. I. – К.: Академперіодика, 2002. – 220 с.
6. Бурдо Н.Б. Реалистическая пластика Триполья-Кукутень: систематизация, типология, интерпретация [Текст] / Н.Б. Бурдо // *Stratumplus*. – 2010. – № 2. – С. 123-167.
7. Бурдо Н.Б. Сакральний світ трипільської цивілізації / Н.Б. Бурдо. – К.: Наукова думка, 2005. – 307 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ru.scribd.com/doc/50539134/WORLD>
8. Бурдо Н.Б. Трипільська культура. Спогади про золотий вік [Текст] / Н.Б.Бурдо, М.Ю. Відейко. – Харків: Фоліо, 2007. – 415 с.
9. Овчинников Е.В. Антропоморфна пластика з реалістичними рисами з Буго-Дністровського межріччя [Текст] / Е.В. Овчинников // *Енциклопедія трипільської цивілізації*. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 1. – С. 428-433.
10. Хорошилов Г.А. Символіка артефактів трипільської культури [Текст] / Г.А.Хорошилов, С.М. Платонов, С.О. Тарута // *Енциклопедія трипільської цивілізації*. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 1. – С. 424 – 428.
11. Рыбаков В.А. Космогония и мифология земледельческого энеолита [Текст] / В.А. Рыбаков // *Советская археология*. – 1965. – № 1. – С. 28-30.

УДК 94(4)“06/13”

Максим СУББОТИН
(м. Ніжин)

Основні проблеми у розв’язанні питання появи вогнепальної зброї на території Європи (VII-XIV ст.)

Аналізуються основні проблеми появи та розвитку вогнепальної зброї в країнах Європи у VII-XIV ст.

Ключові слова: історичні джерела, вогнепальна зброя, порох, удосконалення зброї.

Науковий керівник – *Семенова Марина Валентинівна*, асистент кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Поява та розвиток вогнепальної зброї мали велике історичне значення й певною мірою зачепили основи не тільки військової справи, а й політичних та економічних відносин.

Завдання дослідження полягає у вивченні проблеми появи ручної й артилерійської вогнепальної зброї, її ролі в політичному та військовому житті європейських країн у XIV-XVII ст. Немає сумніву, що вогнепальна зброя була одним з найвизначніших винаходів історії людства. Словосполучення «вогнепальна зброя» означає бойову систему спроможну виштовхувати сна-

ряд за допомогою вибуху [1]. Вогнепальна техніка відразу зі своєю появою стала смертоносною зброєю [2].

Проблемі появи вогнепальної зброї присвячено багато спеціальної літератури. Проте в історії розвитку вогнепальної зброї є багато білих плям. Це пояснюється нечіткою, іноді суперечливою інформацією (а в деяких питаннях взагалі її відсутністю) в історичних джерелах. Серед проблемних питань: артилерійська, чи ручна вогнепальна зброя з'явилась першою, де «батьківщина» появи вогнепальної зброї?

На сьогодні, попри різні дослідження в галузі історії військової справи та військової техніки, без належного критичного аналізу сприймаються роботи європейських вчених кінця XVIII – поч. XIX ст., які містять фантастичні свідчення про тодішню вогнепальну зброю [3].

На думку більшості дослідників, зокрема В. Вілінбахова, в Європі вогнепальна зброя стала застосовуватись приблизно в той же самий час, що і в Китаї. Європейська та китайська вогнепальна зброя пройшли самостійні шляхи розвитку і внаслідок цього еволюція вогнепальної зброї в цих регіонах не пов'язана між собою (тому наявна різниця в їх конструкції) [4].

Історія розвитку вогнеметної зброї починається з винайденням сумішей вогнебезпечних речовин. Такі суміші були відомі ще в античний час та скоріше за все в них не було селітри – головної складової пороху. Із застосуванням селітри пов'язаний саме «грецький вогонь». Він користувався великою популярністю впродовж трьохсот років.

Відомо, що ця дивовижна зброя з'явилась у Візантії в кінці VII ст. [5]. «Грецький вогонь» був настільки ефективним, що довгий час його склад та приготування були державною таємницею, хоча в XII ст. його аналоги вже широко застосовувалися по всій Малій Азії. Найчастіше ця запальна суміш використовувалась за допомогою вогнеметних сифонів, які часто згадуються в багатьох візантійських джерелах. Констянтин Багрянородний вказував на VII ст. як час появи вогнеметних сифонів [6]. Із творів Лева Філософа відомо, що сифони виготовлялись із бронзи і були двох типів: великі корабельні та малі ручні [7]. Про виготовлення сифонів із металу зазначав і візантійський історик Феофан [8]. Зовнішній вигляд ручного вогнеметного сифона може бути реконструйований за допомогою мініатюри, зображеної в трактаті Аполлодора Дамаського (XI ст.) Зображений на мініатюрі сифон має форму короткої, звуженої в передній частині труби, яка має рукоятку та запальний отвір. Подібні вогнеметні апарати зображені у німецьких рукописах XIII ст. На жаль, дані апарати збереглись лише в писемних джерелах, а оскільки середньовічні мініатюри досить неправдоподібні, тому точно реконструювати таку зброю досить важко, як і хімічний склад «грецького вогню»: його рецептура була втрачена із занепадом військової могутності Візантії.

Дослідники переконані, що у XII ст. рівень вогняних засобів боротьби був приблизно на одному рівні як в Європі так і в Азії, проте аналогів «грецькому вогню» не було. Розвиток візантійських вогнеметних сифонів, їх конструктивні особливості, з фотографічною точністю скопійовані пізнішим ручними гарматами. Отже, можна стверджувати, що розвиток вогнепальної зброї пов'язаний з методами «вогняної» боротьби у Візантії.

Час не зберіг жодного екземпляра вогнепальної зброї і першої половини XIV ст. Для того щоб розкрити проблему датування вогнепальної зброї варто розглянути артилерію та ручну вогнепальну зброю окремо. Найдавнішими зображеннями вогнепальної зброї науковці вважають мініатюри середньовічних трактатів Вальтера Мілімета та Шемшеддіна Маххумеда (1327 р.), ця зброя скоріше за все є перехідними типами від вогнеметної до вогнепальної [9].

Відомо, що артилерія розвивалась повільніше ніж ручна вогнепальна зброя, ймовірно тому, що виготовлення гармат було набагато складнішою справою ніж виготовлення ручної зброї. Щодо пошуку винахідника першої гармати: більшість дослідники сходяться на тому, що це був не патер Шварц, хоча саме його називають «батьком» артилерії у більшості історичних видань. Дату винайдення вогнепальної зброї інколи вказують 1354 р., однак є докази, що зброя використовувалась у 1324 р., а цілком можливо, що вона застосовувалась і раніше [10].

Знайти дату першого застосування вогнепальної зброї в справжньому бою – справа складна через відсутність точних даних. Науковці вважають, що це 1326 р.: флорентійський манускрипт описує гармату, яка стріляє залізними стрілами та ядрами.

Ідея створення портативної (ручної) зброї виникла скоріше за все у першопрохідців у зброярській сфері. Що цікаво: ручна зброя за принципом дії мало чим відрізнялося від тодішніх гармат. Встановлення невеликих гармат на дерев'яні рукоятки було лише тимчасовою й не досить складною справою, а визначити час, коли це було зроблено дослідникам не вдалося.

Виявляється помилковим твердження, що ручна вогнепальна зброя відразу завоювала прихильність, як це було з артилерією. У XIV-XVI ст., коли ще недосконалі рушниці й пістолі стали все більше застосовуватись військовими та городянами, дворянство нерідко сприймало таку новинку вкрай негативно. В Європі ручна вогнепальна зброя з'явилась приблизно 1360-1390 рр. У 1425 р. вона застосовувалась у гуситських війнах.

Отже, найбільш ймовірно, що артилерійська вогнепальна зброя була винайдена й почала застосовуватись раніше, ніж ручна. Хоча часовий проміжок між ними дуже короткий.

Слід відмітити, що на початковому етапі свого розвитку вогнепальна зброя не мала великого попиту й була громіздкою та недосконалою. Тому цілком закономірно, що спочатку її на озброєння взяли гарнізони та фортеці. Розвиток вогнепальної зброї – виготовлення, застосування й вдосконалення пов'язані з формуванням абсолютних монархій, коли все це було під контролем королів. Правителі усвідомлювали, що від досконалості зброї (дальність, чіткість, швидкість, гучність стрільби) залежать результати військових кампаній.

Перша вогнепальна зброя скоріше за все була дерев'яною й виготовлялась на кшталт колоди з двох частин, або ж бочок, скріплених залізними обручами. Потім почали застосувати зброю ковану із залізних полос та литу з бронзи. Така зброя була дуже громіздкою та незручною, її калібр коливався від декількох сантиметрів до майже метра. Створюючи ручну зброю, середньовічні майстри вирішували ті ж задачі, що і сучасні конструктори: збільшували дальність і точність стрільби, намагалися зменшити віддачу, підвищити скорострільність. Далекобійність і купчастість стрільби покращували, подовжуючи стволи, а з віддачею боролися, оснащуючи рушниці й інші самопали опорними гаками і додатковими опорами. Насправді спочатку така зброя поступалася досконалішими на той час лукам і арбалетам у скорострільності, влучності, далекобійності, а нерідко й у пробивній силі. Крім того, викувані або відлиті «на око» стволи служили недовго, а могли й розірватися в момент пострілу [11].

Слід відмітити, що західноєвропейський порох XIV ст. представляв собою порохову м'якоть. Це приносило незручності у користуванні. Перший з відомих рецептів пороху без вказаних пропорцій був описаний Роджером Беконом в його посланні паризькому єпископу. Даний рецепт був зашифрованим у вигляді анаграми [12]. Зазвичай порох містив у собі приблизно 60 % селітри й по 20 % сірки та вугілля. Кількість ручної вогнепальної зброї в XV ст. була вражаючою: у Фландрії, Швейцарії, Чехії та інших країнах кожен сотий житель мав при собі вогнепальну зброю. Хоча на початковому етапі нею користувалось лише кілька відсотків солдат арміях Європи.

Отже, протягом XIV-XVII ст. чітко простежується стрімкий розвиток вогнепальної зброї, особливо ручної.

Ручна вогнепальна зброя була досить популярною і серед запорізьких козаків [13, с. 67-68]. Про її домінування йдеться в багатьох джерелах того періоду: праці Гійома Левассера де Боплана, польського письменника Шимона Старовольського, замітки папського посла Карло Гамберіні та ін. Запорізькі козаки користувалися здебільшого трофейною зброєю: як правило це були східні пістолі, а в другій половині XVIII ст. – переважно турецька та балканська вогнепальна зброя [14, с. 5].

Вогнепальна зброя не втратила свого значення і в наш час, епоху ядерної зброї й інших найновіших засобів боротьби. Хоча її роль з позиції нанесення шкоди дещо знизилась (наприклад: під час Другої світової війни кількість кульових поранень складала третину всіх поранень, тоді як в у Першу світову кількість таких поранень становила половину [15]), вогнепальна зброя залишилась найбільш масовим та індивідуальним засобом боротьби.

Отже, у зв'язку з обмеженістю та суперечливістю інформації першоджерел питання про появу вогнепальної зброї в Європі навряд чи можна вважати остаточно вирішеним. Дослідники вважають, що артилерія почала застосовувати раніше, ніж ручна зброя. Найбільш достовірною початковою датою застосування артилерії можна вважати 1326 р., а ручної вогнепальної зброї – дещо пізніший період, а саме 1360-1390 рр. Що стосується встановлення імені винахідника, то це видається малоімовірно, адже протягом тривалого розвитку зброї до роботи над її створенням та вдосконаленням залучались різні особи, а історичні джерела не зберегли точної інформації з цього питання. Можливо з появою нових джерел будуть знайдені відповіді на питання, поставлені у дослідженні.

Annotation

Maxim Subbotin (Nizhyn). The main problems in resolving issue invention of firearms in Europe (VII-XIV)

The main problems of the invention and development of firearms in European countries during the VII-XIV centuries are analyzed in the article.

Keywords: historical sources, firearms, gunpowder, perfection of weapons.

Аннотация

Субботин М.Е. (г. Нежин) Основные проблемы в решении вопроса возникновения огнестрельного оружия на территории Европы (VII-XIV вв.)

Анализируются основные проблемы возникновения и развития огнестрельного оружия в старнах Европы в VII-XIV в.

Ключевые слова: исторические источники, огнестрельное оружие, порох, усовершенствование оружия.

Примітки

1. Карман У. История огнестрельного оружия. С древнейших времен до XX века [Текст] / У. Карман. – М., 2006. – С. 8.
2. Агренич А. А. От камня до снаряда [Текст] / А.А. Агренич. – М., 1954. – С. 25.
3. Разин Е.А. История военного искусства [Текст] / Е.А. Разин. – М., 1954. – Т. 2. – С. 308.
4. Вилинбахов В.Б. О первоначальном типе огнестрельного оружия [Текст] / В.Б. Вилинбахов // Советская археология. – 1962. – № 1. – С. 295.

5. Константин Багрянородный. О народах [Текст]. – СПб., 1899. – С. 175.
6. Там само.
7. Вилинбахов В.Б. О первоначальном типе огнестрельного оружия / В.Б. Вилинбахов. // Советская археология. – 1962. – № 1. – С. 295.
8. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта [Текст]. – М., 1890. – С. 367.
9. Фессер Г. История химической техники [Текст] / Г.Фессер. – Харьков, 1938. – С. 97.
10. Карман У. История огнестрельного оружия. С древнейших времен до XX века. [Текст] / У. Карман. – М., 2006. – С. 17.
11. Мейер. М. Исторические сведения об огнестрельном оружии [Текст] / М. Мейер. – СПб., 1841. – С. 23.
12. Карман У. История огнестрельного оружия. С древнейших времен до XX века [Текст] / У. Карман. – М., 2006. – С. 19.
13. Добрянський В.В. Про деякі аспекти розвитку вогнепальної зброї в Україні XIV-XVIII ст. (по матеріалам фондозбірки Національного заповідника «Хортиця») [Текст] / В.В. Добрянський // Музейний вісник. – 2003. – № 5. – С.67-68.
14. Добрянський В.В. Ой пістолю мій, пістолю! Поможи здобути волю! / [Текст] В.В. Добрянський // Запорозька Січ. – 2007. – № 146. – С. 5.
15. Шунков В.Н. Современное стрелковое оружие [Текст] / В.Н. Шунков. – Минск, 1997. – С.4.

УДК 94(477)“10/11”:327

Віта ПОЛОВИНСЬКА
(м. Київ)

Варязька жінка на Русі

Розглядаються долі скандинавських жінок на Русі в епоху вікінгів. На основі мало-відомих археологічних даних зроблено спробу дослідити окремі аспекти відносин Давньої Русі з країнами Північної Європи.

Ключові слова: епоха вікінгів, Давня Русь, скандинавські жіночі поховання.

Науковий керівник – *Журба Михайло Анатолійович*, завідувач кафедри історії і археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Численні скандинавські жіночі поховання відомі з другої половини XIX ст., проте науковий інтерес до згаданих археологічних знахідок спостерігаємо лише з 70-х рр. минулого сторіччя у спеціальних працях низки дослідників (зокрема, Т.А. Пушкіна [3], А. Стальсберг [4; 5; 6; 8], І. Янссон [7], Ю.Е. Жарнов [1], В.Я. Петрухін [2]). Постає питання, чому видимі

в археологічних джерелах скандинавки постали невидимими спочатку у писемних пам'ятках, а згодом й у історичних реконструкціях епохи вікінгів. На думку А. Стальсберг, пояснення варто шукати у світоглядних стереотипах: як християнські та ісламські автори IX-XI ст., так і дослідники пізніших епох були виховані соціокультурною традицією, що визначала «належне» місце жінки у суспільстві [8, с. 69-70]. Окрім того, хроністи, подібно до журналістів, фіксують те, що видається їм важливим та слугує меті – їх власній чи замовників. Серед варягів жінок згадують арабські джерела – на відміну від джерел руських, північноєвропейських та латинських, котрі є радше політичними аніж етнографічними [8, с. 77].

Як слушно зазначив Петрухін, розгляд доль варязьких жінок на «Сході» не належить до кола вузьких феміністичних досліджень [2]. Визначивши метою даної статті соціокультурну інтерпретацію поховань скандинавок на території Давньої Русі, ми тим самим робимо спробу доповнити картину характеру, особливостей і розвитку русько-скандинавських взаємин епохи вікінгів.

Жіночі поховання знайдено у внутрішній частині Давньої Русі та на фінських територіях у напрямі південного сходу від Ладозького озера [8, с. 68-69, 71]. Вони, як і скандинавські поховання загалом, розосереджені в могильниках, що належали решті населення. Також відомі могили дітей [8, с. 70]. Отже, археологічні знахідки демонструють, що варягів не варто вважати лише тимчасовим військовим і торгівельним контингентом – вочевидь давньоруське суспільство приймало скандинавів, котрі жили на Русі тривалий час і почувалися досить безпечно, аби брати з собою свої сім'ї.

Саме жіночі поховання як такі, що містять надійний етнічний показник – овальні фібули, дали змогу І. Янссону порівняти некрополі Бірки і Тімерьова за кількістю зазначених прикрас та, з'ясувавши, що пропорція в Тімерьові виявилася більшою, зробити припущення, що «в епоху вікінгів шведська імміграція на Русь була значною» [7, с. 750].

П'ята частина торгового інвентарю (ваги та гирьки, датовані IX-XI ст.) знайдена у жіночих похованнях, так само як і у Швеції та Норвегії. Це може означати, на думку А. Стальсберг, що господиня брала участь у торгівельній діяльності своєї родини: приміром, вела справи у місті за відсутності чоловіка (котрий міг в цей час торгувати в інших краях) або як вдова [4; 5; 8, с. 72-77].

Постаючи «маркером» власне варязьких поховань на давньоруських територіях, комплекси фібул, як виявляється, не є беззаперечним свідченням суспільного становища та навіть етнічної належності жінок, похованих у традиційному скандинавському костюмі. Дослідники припускають, що частину «скандинавок» складали дружини-слов'янки норманів або – зважаючи на

наявність поховань чоловіків з двома жінками та дружинників з насильно умертвленими жінками – наложниці чи рабині [1, с. 205; 2, с. 31; 5, с. 73-8, с. 72]. Походження, кількість і статус останніх є предметом дискусії [2, 31-50]. Дана проблема видається нам вкрай перспективною для дослідження.

Розглянувши вузлові питання соціокультурної інтерпретації жіночих скандинавських поховань на Русі, можемо зробити висновок про те, що русько-скандинавські відносини епохи вікінгів базувалися не лише на контактах східнослов'янського світу зі скандинавськими монаршими і посадовими особами, найманцями, купцями (себто виключно чоловічим контингентом), як це зазначено у писемних джерелах – але і з варязькими родинами. Що, безперечно, з-поміж іншого, є свідченням більш тривалих, міцних та різноманітних русько-скандинавських зв'язків, ніж дотепер припускалося.

Піднята у статті проблематика вимагає всебічного дослідження. Нам видається продуктивним її поглиблений розгляд із залученням більш широкого кола джерел.

Annotation

Vita Polowinska Vita (Kyiv). A Norman woman in Rus'.

Fates of Scandinavian women in the era of the Vikings are studied. Attempt to examine some aspects of Ancient Rus' relations with Nordic countries was done on the basis of little-known archaeological data

Keywords: the Viking Age, Ancient Rus', female Scandinavian burials.

Аннотация

Половинская В.В. (г. Киев). Варяжская женщина на Руси.

Рассматриваются судьбы скандинавских женщин на Руси в эпоху викингов. На основе малоизвестных археологических данных сделана попытка исследовать отдельные аспекты отношений Древней Руси и государств Северной Европы.

Ключевые слова: эпоха викингов, Древняя Русь, женские скандинавские погребения.

Примітки

1. Жарнов Ю.Э. Женские скандинавские погребения в Гнездове [Текст] / Ю.Э. Жарнов // Смоленск и Гнездово. – М., 1991. – С. 200-225.

2. Петрухин В. Я. Варяжская женщина на Востоке: жена, рабыня или «валькирия» [Текст] / В.Я. Петрухин // Секс и эротика в русской традиционной культуре / Сост. А.Л. Топорков. – М.: Ладомир, 1996. – С. 31-50.

3. Пушкина Т.А. О проникновении некоторых украшений скандинавского происхождения на территорию Древней Руси [Текст] / Т.А. Пушкина // Вестник Московского университета. История. – М.: МГУ, 1972. – № 1.
4. Стальсберг А. Археологические находки [Текст] / А. Стальсберг // Россия-Норвегия. Сквозь века и границы. / Red. Daniela Büchten, Tatjana Dzjakson, Jens Petter Nielsen. – М.: Художник и книга, 2004. – С. 36-39.
5. Стальсберг А. Женские вещи скандинавского происхождения на территории Древней Руси [Текст] / А. Стальсберг // Труды Пятого Международного конгресса славянской археологии. Т. III. Вып. 1б. – С. 73-79. – Старшая Эдда: Старшая Эдда. – М., Л., 1963.
6. Стальсберг А. Торговый инвентарь женских погребений эпохи викингов (субъективная интерпретация) [Текст] / А. Стальсберг // STRATUM plus. ВАШ – археологический журнал. – Санкт-Петербург, Кишинёв, Одесса: Высшая Антропологическая Школа, 1999. – № 5 (Неславянское в славянском мире). – С.158-163.
7. Jamson I. Communications between Scandinavia and Eastern Europe in the Viking Age [Text] / I. Jamson // Untersuchungen in Handel und Verkehr der vor- und fruhgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. – Teil IV. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit. – Gottingen, 1987. – P. 773-807.
8. Stalsberg, Anne. Visible Women Made Invisible: Interpreting Varangian Women in Old Russia [Text] / A. Stalsberg // Gender and the Archaeology of Death. / Edited by Bettina Arnold and Nancy L. Wicker. – Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: AltaMira Press, 2001. – P. 65-80.

УДК 94 (477) «1500-1503»

Павло БІРЮК
(м. Київ)

Московсько-литовська боротьба за Сіверські землі 1500-1503 рр.

Зосереджено увагу на військово-дипломатичному протистоянні між Московською державою та Великим князівством Литовським на початку XVI ст., що завершилося приєднанням значної території Сіверських земель до складу Москви.

Ключові слова: Сіверські землі, Велике князівство Литовське, дипломатичні відносини, військові дії.

Науковий керівник – *Візер Світлана Олександрівна*, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

В останній чверті XV ст. розпочався інтенсивний процес входження східнослов'янських земель в склад Московської держави. Важливе місце тут займали «українні» князі – власники уділів та вотчин на московсько-литовському прикордонні. Характерною ознакою у міждержавних відноси-

нах Великого Князівства Литовського (ВКЛ) та Московської держави цього періоду був перехід на військову службу вищезгаданих князів, який фактично став приводом до військового протистояння між цими країнами. Найбільшу активність проявили Новосильські князі. Вони володіли найвищим внутрішньо- та зовнішньополітичним статусом, і звісно, цікавили Івана III, який мав на меті приєднати їх до своєї держави. Віленський двір не влаштував такий розвиток подій, тому він намагався зберегти землі, які через договірні умови були ближчими до ВКЛ. Саме це призвело до численних конфліктів, які мали місце впродовж першої половини XVI ст.

В науковій літературі, присвяченій даній проблемі, існує не багато напрацювань. В першу чергу варто виділити праці О. Русиної [17; 18]. Вона характеризує зовнішню діяльність обох країн по відношенню до українських земель, наводить причини та передумови конфліктів. М. Кром аналізує політичне становище князів, позиції елітарних груп при виборі між двома конкуруючими державами ВКЛ та Московської держави [14]. В. Волков [8], А.Тарас [19], О. Казаков [12] розглядають дану проблему в контексті військового протистояння, доводять, що зовнішня політика Москви була агресивною по відношенню до західного сусіда, вказують на переваги та недоліки тої чи іншої держави. Цікавим є висвітлення даної проблеми литовським істориком Е. Гудавічюсом, який знаходить підтвердження тези про конфесійний мир у ВКЛ, військову експансію зі сторони московських правителів, аналізує внутрішнє становище литовської держави [9]. Роботи В. Похльобкіна [16], О. Зиміна [10], О. Широкограда [23] подають загальну картину проблеми, проте зосереджують увагу лише на окремі моменти розвитку відносин між двома державами.

Московська держава, яка мала на меті заявити про себе серед європейських країн, прагнула розширити свої територіальні володіння. Не вирішеними залишалися відносини з ВКЛ, в яких чергувалось, то укладанням угод, то оголошення чергової війни. На прикордонних землях не припинялися розбої, передусім з московської сторони. Литовське посольство заявляло, що «...у королевских купцов на Москве товары грабят и их самих бьют и грабят, и государевы пограничные люди, несмотря на перемирие, нападают и вступают в земли и воды» [20, с. 114]. Через литовські території пролягав шлях значної кількості посольств та купців з Європи на Схід. Тому литовські князі мали змогу контролювати міждержавні відносини, що було в значній мірі небажаним для Москви. Остання, наприкінці XV ст., нарешті вирішила проблему торгівлі через Прибалтику, невдовзі встановлено дипломатичні зв'язки з Ганзою, Скандинавськими країнами, Кримським ханством. Активність у міжнародних відносинах, об'єднавчі процеси та зміна у титулатурі московського князя розглядалися як тенденція до створення могутньої Ро-

сійської держави. Цей процес завершився за період правління Івана III [11, с. 109].

Формальним приводом до початку війни стали чутки про гоніння на православне населення у ВКЛ. Показовим є той факт, що їх розповсюджували представники московської влади та її агенти. Ще в травні 1499 р. Ф. Шестаков, який постійно знаходився при дворі великої княгині Олени Іванівни у Вільно, надіслав таємного листа Івану III. В ньому він повідомляв, що княгиню та інших православних силою змушують прийняти католицьку віру. Насправді ситуація щодо Олени була зовсім іншою. Віддаючи її до Литви, Іван III наказував робити постійні звіти про становище, в тому числі релігійне та політичне, при дворі Олександра I. Княгиня у листах згадувала «Сомной все лихо к ним (населенню земель ВКЛ) вышло: война, рать, заседание и жжение городом и волостем, крови христианское разлитье, жоны вдовами, дети сиротами, полон, крик, плач, вопль» [6]. Конфесійна ситуація у ВКЛ була доволі спокійною. Релігійна унія, про яку постійно йшла мова при Московському дворі, відбулася значно пізніше. Вимога Івана III збудувати у Віленському замку православну церкву була відхилена самою Оленою, оскільки в замку вже був храм Пречистої Діви Марії. Єдиним контраргументом було те, що відносини з королевою Єлизаветою, яка була католичкою, склалися не найкращим чином [9, с. 495].

Центральною подією початку 1500 р. був перехід на московську службу сіверських князів. Причину переходу знаходимо у Хроніці Биховця «и послал втайне к князю Семену Ивановичу Бельскому и к князю Семену Ивановичу Можайскому, и к князю Василию Ивановичу Шемячичу, чтобы они с городами и волостями отступились от зятя его великого князя Александра, и со всем с тем служили бы ему, а к тому еще обещал им многие свои города и волости. И такое соглашение сделали и присягнули, что им с помощью его воевать с Великим княжеством Литовским непрестанно, а которые города и волости они у Литвы заберут, то им все держать» [5, с. 110].

Перші контакти між Семеном Можайським (Стародубським) та московською владою були встановлені ще в 1499 р. Для ВКЛ ці події несли за собою значні територіальні втрати. Разом з князями під владу Москви потрапили міста Чернігів, Гомель, Стародуб, Новгород-Сіверський, Рильськ та інші. Фактично всі Сіверські землі в 1500 р. увійшли до складу Московської держави.

Безумовно, більшість істориків схиляються до думки, що князі при переході мотивувалися бажанням територіального розширення власних володінь. Як стверджує Хроніка Биховця, за умов вірної служби їх землі могли значно збільшитися. Проте, Сіверські князі були слабо знайомі з порядками і нормами Івана III. Вони знали його як доволі багатого і поміркованого правителя.

Сам московський цар, підтримуючи зв'язки з ними, вбачав значні переваги для своєї держави. Передусім мова йшла про територіальні та політико-економічні фактори. Виходячи з цього стає зрозумілим і те, що він взяв на службу до себе внука колишнього ворога московських царів Дмитра Шем'яки. З даними твердженнями можна не погодитись або ж назвати їх неповними. Важливою подією була міжнародна та військова нестабільність Литовської держави. Постійні військові дії зі сторони кримських татар призвели до занепаду князівських володінь. Литовський князь, крім того, що відмовлявся повертати збитки, не надавав нових наділів за службу. Саме це, спонукало сіверських можновладців шукати військово активнішого сюзерена, яким і був Іван III. До того ж відносини останнього з кримським ханом були досить стабільними.

Переходом князів було порушено умови «вечного докончання» 1494 р. 23 квітня 1500 р. в Москву приїхало посольство від Олександра I на чолі із смоленським намісником Станіславом Кишкою. Посол передав Івану III вимогу великого князя не приймати князів і повернути зрадників. Цар надіслав відповідь, що розпочинає війну через «принужденіє княгини Елены и всех наших литовских единоверцев к латинству, хочу стоять за христианство, сколько мне Бог поможет» [19, с. 159].

Вже 3 травня 1500 р. війська на чолі з московським воєводою Яковом Захаровичем перейшли литовський кордон. Лише після початку військових дій в Литву були направлені Іван Телешов з повідомленням про відмову литовському правителю повернути сіверських князів та Афанасій Шеєнок з грамотою про оголошення війни Великому князівству Литовському. Військові переваги Московської держави базувалися на попередній підготовці до війни та неочікуваності бойових дій з литовської сторони. Активність Івана III у дипломатичних відносинах сприяла формуванню антиягеллонської коаліції. Проте, Молдавія, з якою Москва мала династичні зв'язки, не змогла надати значної військової допомоги через власні зовнішні негаразди. Досить ефективним був союз із кримським ханом: син Менглі-Гірея Ахмат-Гірей протягом 1500 року здійснив два спустошливі набіги на територію Литовської держави. В походах московських військ узяли участь й казанські царевичі; зокрема, загони Мухаммеда-Еміна у серпні 1500 р. допомагали здобути Путивль. Олександр I такої зовнішньої підтримки не мав. Єдиний надійний союзник Литви – Польща – була в доволі критичному міжнародному становищі, яке було пов'язано з Козьмінською катастрофою 1497 р. Ян-Альбрехт був зайнятий урегулюванням турецької та кримської агресії на півдні, яка мала місце після набігу 1498 р. на південні польські землі [9, с. 499].

Перебіг військових дій докладно описав австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн. Іван III направив перший загін на південь проти Сіверської

області, другий – на захід проти Торопця (Тогореч) [і Белої (Biela)], третій розмістив посередині проти Дорогобужа (Drogobusch) і Смоленська. Крім того, він зберіг частину війська в запасі, щоб вона могла швидше прийти на допомогу тому загону, проти якого рушать литовці [1, с. 66].

Основна частина військ під керівництвом Якова Захаровича та Мухаммеда-Еміна зайняла міста Брянськ, Гомель, Любеч, Мненськ (Мінськ), Мосальськ, Новгород-Сіверський, Оршу, Рильськ, Серпейськ, Стародуб і Путивль. Як вказано в Хроніці Биховця, всі міста були захоплені «воровским обычаем». Важливим є факт, що московські війська не вели бойових дій на території володінь Можайського та Шем'ячича. Однак, ті сіверські міста, які перебували під контролем воєвод великого князя литовського, – Путивль, Радогощ, Почеп – чинили їм збройний опір. В порівнянні з литовським державотворчим правилом «старини не рушимо, новини не вводимо» московська агресивна політика була неприйнятною для місцевого населення. Це спростовує міф про те, що приєднання сіверських земель було мирним та добровільним процесом. Коротку розповідь про події на Сіверській Україні подає Типографічний літопис: «Они же, шедше, многие грады и власти и села поплениша, а людей многихъ мечю и огневи предаша и иныхъ в плѣнь поведоша. Се имена тѣмъ градомъ, которые взяты: Брянскъ, Почяпъ, Радогощъ, Путивль, Любець и иные грады, а Путивль взяли на Спасовъ день Преображения» [3, с. 214]. Аналізуючи Литовську Метрику, дані про скрутне становище населення Сіверщини наводить О. Русина. Вона стверджує, що частина мешканців захоплених московитами міст у 1500 р. назавжди покинула свої «отчизные земли» [18, с. 64].

Командування литовським військом було доручено гетьману Костянтину Острозькому, який зосередив свої сили поблизу Смоленська. Звідси він розпочав визволення захоплених міст. Олександр I «со всеми людьми Великого княжества Литовского» залишився у Мінську, згодом перейшов у Борисов. Основне військо Москви було об'єднано з резервною раттю Д. Щені, якому і доручили командування передовим полком. 14 липня 1500 р. відбулась головна битва на притоці Дніпра р. Ведроші, яка тривала шість годин і відзначалась особливою жорстокістю. Литовське військо було вщент розбите, в полон, крім К. Острозького, потрапило 500 «именитых» литовців. Синодальна книга повідомляє про 8 тис. загиблих [12, с. 60], швидше за все з обох сторін. Переможною для Московської держави ця битва стала через ряд об'єктивних причин: кількісну перевагу московитів (дані про 40 тис. проти 4 тис. наводить Хроніка Биховця та Е. Гудавічюс), тактичні та стратегічні помилки литовців. Восени 1500 р. війська Менглі-Гірея здійснили набіг на Київську, Волинську та Подільську землі ВКЛ, яке змогло відкупитись для зупинення подальших руйнувань. Военні дії між країнами припинилися з при-

ходом зими. Олександр I залишив у прикордонних містах Смоленську, Полоцьку та Вітебську гарнізони для оборони при можливому наступі московських військ.

Після військових невдач Велике князівство Литовське спробувало покращити ситуацію шляхом дипломатичних домовленостей з сусідами. Натомість Іван III мав на меті дочекатись весни і як в попередньому протистоянні звести війну до вигідного для себе мирного договору. Восени 1500 р. Олександр I звернувся до Вальтера Плеттенбурга, магістра Лівонського ордену, якому також загрожувала Московська держава, зокрема у балтійській торгівлі. 3 березня 1501 р. у Вільно за сприяння папи Олександра VI між ними був підписаний оборонний договір терміном на 10 років [9, с. 502]. Молдавія ще за договором 1499 р. обіцяла зберігати нейтралітет.

Найбільші надії великий князь покладав на Польщу, але продуманої програми дій у Олександра I не було. 2 липня він звернувся до країн з династії Ягеллонів, обіцяючи хороші умови найму їх військ. Невдовзі до Литви прибули чеські, польські та німецькі найманці, однак їх участь вимагала значних фінансових витрат. До весни 1501 р. було сплановано наступ хана Великої Орди Шиг-Ахмата на Крим, задля нейтралізації Менглі-Гірея. Головні сили зосереджувалися поблизу Смоленська. 21 лютого 1501 р. послы з Вільно та Кракова разом приїхали у Москву, щоб переконати Івана III закінчити військові дії і перейти до переговорів, однак той відмовив [19, с. 162].

Серед союзників Великого князівства Литовського найбільших досягнень добилась Лівонія. Маючи значну кількісну перевагу, Орден змусив відступити армію під командуванням князя Оболенського, проте російським військам вдалося відстояти Псков та Ізборськ. Це сприяло тому, що натиск на Смоленськ було послаблено. Значно погіршилася ситуація на Сіверщині: в серпні 1501 р. сюди вдерлося 100-тисячне військо союзника литовців – хана Великої Орди Шиг-Ахмата. Зламавши опір сіверських князів, татари захопили Рильськ і Новгород-Сіверський. Проте дії Шиг-Ахмата не були своєчасно підтримані Олександром. В результаті, у червні наступного року його армію вщент розбив Менглі-Гірей. Стабілізація ситуації в регіоні дала можливість князям Можайському та Шем'ячичу взяти участь в облозі Смоленська, але місто не капітулювало [15, с. 90].

В цей час у внутрішньому житті Великого князівства Литовського відбулися значні зміни, які б мали вирішити питання допомоги зі сторони Польщі та залагодити фінансові негаразди. Після смерті Яна-Альбрехта перемогу за варшавський трон отримав Олександр I. 3 жовтня 1501 р. було підписано генеральний акт, який обирав спільного монарха і сейм, загальні вибори правителя, а два народи об'єднувалися в одну державу [9, с. 505]. Після затвердження так званої Мельницької унії великий князь ставав королем, але за-

лежав від сейму. Литовська пан-рада змушена була прийняти деякі небажані для Литви умови, тому що стояло питання подальшого міжнародного становища держави.

Московсько-литовське протистояння поступово загасало. Зумовлено це було передусім втомою військ та нестачею провіанту. Можна згадати, хіба що, осінній набіг кримських татар за Прип'ять, але вони було розбиті литовцями. 25 березня 1503 р. в Москві було підписано московсько-литовське перемир'я терміном на 6 років. Олександр I забов'язувався не посягати на московські, новгородські, псковські, рязанські та пронські землі. Територіальні володіння С. Можайського (Стародубського), В. Шем'ячича, С. Бельського, князів Трубецьких та Мосальських (загалом 19 міст, 70 волостей, 22 городища та 13 сіл) визнавалися за Іваном III [23, с. 258]. Таким чином, Верховські та Сіверські землі, які десятиліттями раніше належали ВКЛ, повністю перейшли до Московської держави. Литва в результаті війни втратила четверту частину від загальної території.

Іван III своєю зовнішньою політикою продовжував доводити своє патримоніальне право на землі колишньої Київської Русі. Дипломатичні переговори 1504 р. неодноразово зосереджувалися навколо обговорення вотчинного володіння Московії та ВКЛ. «Их [Ягеллонов] отчина – Польская земля да Литовская... вся Русская земля, Киев, и Смоленск, и иные города, которые литовский великий князь Александр за собою держит... с Божьей волею, из старины, от наших прародителей наша отчина». Тут вперше прозвучала вимога: «...и если захочет с нами брат наш и зять Александр король и великий князь бытъ в братстве и в любви и в прочной дружбе, и он бы нам нашу отчину, Русские земли все, Киев и Смоленск и иные города, которые он прикрепил к Литовской земле, отдал бы». В свою чергу правителі Великого князівства Литовського підняли питання про свої землі: «своей вотчине из старины»: половине Новгорода, Пскове, Твери, Вязьме, Дорогобуже, Путивле и всей Северской земле» [20, с. 98].

В документі вперше заявлено, що Московська держава претендує на Київ. Цим стародавнім центром Руської землі московити цікавились не тільки з ідеологічних причин. Він попри спустошення татарськими набігами все ж залишався найважливішим торговим осередком Подніпров'я. Іван III, таким чином хотів розширити зони впливу на південь від своїх нинішніх кордонів. Підтвердженням цього є факт, що московський державець неодноразово схиляє Менглі-Гірея до нових набігів на Київ [9, с. 510].

Таким чином, основним об'єктом московсько-литовського протистояння на початку XVI ст. були Сіверські землі. Вони були вотчинами князів, що мали українське походження. Їх політичні маніпуляції поміж двох конкуруючих держав призвели до розгортання військових дій в регіоні. Московська

держава, яка мала краще економічне становище та була політично стабільнішою, перейшла до експансії. Головними проблемами у московсько-литовських відносинах були: питання територіального розмежування, становище православного населення, титулаторно-термінологічне питання та економічні і політичні інтереси Москви у литовських володіннях. Суттєвий вплив на характер і результати московсько-литовських війн наприкінці XV – на початку XVI ст. мала позиція литовсько-руського населення. Під час воєнних дій Московська держава змогла захопити лише слабко пов'язані з основним ядром ВКЛ території, решта земель залишилася лояльною до Вільно.

Для приєднання і утримання давньоруських земель московський уряд, крім військової сили, використовував увесь арсенал політичних, дипломатичних та особливо ідеологічних прийомів і заходів. Входження давньоруських земель до складу Московської держави не було добровільним приєднанням. Фактично, воно уявляло собою військове загарбання державної території противника з наступною її анексією. Новий кордон надавав Московії ряд суттєвих військово-політичних та економічних переваг над Литвою. Підписання перемир'я було лише тимчасовою зупинкою війни. На цьому етапі характер протистояння дещо змінився, проте територіальні загарбання залишалися основними. Московсько-литовські війни наприкінці XV – на початку XVI ст. мали значний вплив на міжнародні відносини в Східній і Центральній Європі.

Етнічно українська Сіверщина, будучи осередком протистояння, зазнала значного спустошення. Безумовно, більшість міст, які не визнали зверхності Московії, потрапили під військовий тиск. Внаслідок цього вони позбулися значної частини населення та зазнали економічної розрухи. Захоплення Сіверських земель давало змогу продовжувати експансію на українські землі, що власне Московія і мала на меті. В цілому ж питання про Сіверщину залишалося одним із найболючіших у московсько-литовських міждержавних відносинах протягом усього XVI ст.

Annotation

Pavlo Biriuk (Kyiv). Moscow-Lithuanian struggle for Sivers'k land 1500-1503

The emphasis is on military and diplomatic confrontation between Muscovy and the Grand Duchy of Lithuania at the beginning of the XVI century that completed annexation of large Sivers'k territory to Moscow.

Keywords: Siversky land, Grand principality of Lithuania, diplomatic relations, military action.

Аннотация

Бирюк П.М. (г. Киев). Московско-литовская борьба за Северские земли 1500-1503 гг.

Сосредоточено внимание на военно-дипломатическом противостоянии между Московским государством и Великим княжеством Литовским в начале XVI в., что завершилось вхождением значительной территории Северских земель в состав Москвы.

Ключевые слова: Северские земли, Великое княжество Литовское, дипломатические отношения, военные действия.

Примітки

1. Герберштейн С. Записки о Московии [Текст] / ред. В. Янина. – М., 1988. – 430 с.
2. Колло да Франческо. Доношение о Московии [Текст]. – М., 1996. – 84 с.
3. Полное собрание русских летописей. Типографская летопись [Текст]. – Т. 24. – Петроград., 1921. – 272 с.
4. . Полное собрание русских летописей. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца [Текст]. – Т. 32. – СПб., 1975. – 430 с.
5. Хроника Быховца [Текст]. – М., 1966. – 154 с.
6. Блануца А. На пути к империи: московско-литовские войны конца XV – начала XVI веков [Электронный ресурс] – режим доступа: <http://ukrainalithuanica.blogspot.com/2012/05/xv-xvi.html>.
7. Борисов Н. Иван III [Текст] / Н. Борисов. – М., 2000. – 644с.
8. Волков В. Войны и войска Московского государства (конец XV – первая половина XVII вв.) [Текст] / В. Волков. – М., 2004. – 572 с.
9. Гудавичюс Э. История Литвы. С древнейших времен до 1569 года [Текст] / Э. Гудавичюс. – М., 1999. – 680 с.
10. Зимин А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. [Текст] / А. Зимин. – М., 1988. – 350 с.
11. История внешней политики России. Конец XV-XVII век (От свержения ордынского ига до Северной войны) [Текст]. – М., 1999. – 448 с.
12. Казаков О. Битва на річці Ведроші 4 липня 1500 р. [Текст] / О. Казаков // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 52-63.
13. Казаков О. Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі в кінці XV – на початку XVI ст. [Текст]: автореф. дис. канд. іст. Наук / Казаков Олександр Олексійович; Запорізький національний університет – Запоріжжя, 1998. – 20 с.
14. Кром М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. [Текст] / М. Кром. – М., 2010. – 320 с.
15. Нариси з історії дипломатії України [Текст] / під ред. В. Смолія. – К., 2001. – 736 с.
16. Похлебкин В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах и фактах [Текст] / В. Похлебкин. – М., 1995. – 286 с.
17. Русина О. Україна під татарами і Литвою [Текст] / О. Русина. – К., 1998. – 320 с.
18. Русина О. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст. [Текст] / О. Русина // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С.62-75.
19. Тарас А. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV-XVII вв. [Текст] / А. Тарас. – М., 2006. – 800 с.

20. Филлюшкин А. Василий III [Текст] / А. Филлюшкин. – М., 2010. – 352 с.
21. Хорошкевич А. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. [Текст] / А. Хорошкевич. – М., 1980 – 284 с.
22. Хорошкевич А. Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI вв. [Текст] / А. Хорошкевич. – М., 2001 – 336 с.
23. Широкоград А. Русь и Литва [Текст] / А. Широкоград. – М., 2008. – 400 с.
24. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України [Текст] / Н. Яковенко. – К., 2006. – 584 с.

УДК 94:271.2(477)“XIV”

Андрій ВОЙНАРОВСЬКИЙ
(м. Київ)

Релігійне життя на Поділлі наприкінці XIV століття

Розкривається становище релігійних громад Подільського краю в період правління князів Коріатовичів, залежність конфесійної ситуації від етнічного складу населення Поділля та його прикордонного характеру.

Ключові слова: конфесійна ситуація, Подільська земля, християнство, поліетнічність.

Науковий керівник – *Візер Світлана Олександрівна*, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Релігійне життя завжди відігравало велику роль у житті людини. Особливого звучання набирає це питання в сучасних умовах, коли історична наука починає відходити від дослідження масової історії і все більше прагне досягнути побутову історію. Релігія як така відбиває внутрішні процеси, що відбуваються в суспільстві. В різні історичні епохи вона займала вирішальне місце, від неї залежала політика держави, її міжнародне визнання та авторитет. Особливо ж вагомою була релігія в житті людини та розвитку суспільства в середньовіччя.

Велике князівство Литовське в другій половині XIV ст. продовжувало сповідувати язичництво, однак їх геополітичне становище змушувало відчувати на собі вплив католицької Західної і православної Центрально – Східної Європи. Після початку включення руських земель до складу ВКЛ, релігійне питання стало одним із головних.

Специфічну форму розвитку цих процесів мало середньовічне Поділля. Цей край наприкінці XIV ст. був частиною Литовської держави, але характеризувався поліетнічністю населення і поліконфесійністю. Дослідження релігійного життя Подільської землі за правління князів Коріатовичів є актуа-

льним і досі, так як це питання залишається проблемним і не повністю розкритим. Тому дана стаття має на меті заповнити прогалину в історії церкви та історії України передусім, а також розглянути фактори, котрі брали активну участь у формуванні сучасного типу подільського мешканця.

В історіографії дане питання залишається бути мало досліджуваним. Різні автори в різний час намагалися розкрити цю проблему. Серед них такі дослідники В. Антонович [2], М. Грушевський [6], Ю. Сіцінський [14], Е. Сецинський [13] та інші. Серед сучасних дослідників: О. Білецька при аналізі Поділля як історико-етнографічний регіон намагалася розкрити релігійне життя краю [3], Я. Дашкевич розглядає релігійне становище етнічної групи вірменів на Поділлі [7], І. Винокур та П. Горішній у своїй праці наводять факти конфесійного життя в контексті вивчення історії Бакотського скельного печерного монастиря [4].

Сучасне Поділля в першій половині XIII ст. належало до великої на той час Галицько-Волинської держави. Однак, місцеве населення через своє сусідство із степом звикло до самостійності і не хотіло коритися нікому. Очевидно, тому жителі Пониззя і Побужжя з приходом татар вирішили увійти з ними в спілку, щоб не підпорядковуватися галицьким князям. Через це татарська адміністрація не здійснювала руйнувань в цьому регіоні, а тільки встановила інститут баскаків, функція яких полягала у зборі з місцевого населення податку у вигляді десятини від усіх прибутків з господарства. Татари не втручалися в внутрішнє життя, лише не дозволяли будувати фортець, замків, взагалі ніяких укріплень по містах [8]. Літописець надає стосовно цього таку інформацію: «...тогда в Подолской земли не было ни один город ни деревомь рубленого, а ни каменем будованого...» [1, с. 66]. Подібною до цієї була і релігійна політика татарської влади. Загальновідомо, що татари ставилися відносно толерантно до православної церкви, якщо не враховуючи жорстокості під час нападів [9, с. 112].

В даний період цей край відомий як Пониззя, Прославія. Відомо, що саме ці землі з 1252 – 1253 рр. були підпорядковані Золотій Орді [11, с. 122].

Після битви військ Литви з ординцями у 1362 р. на р. Сині Води Поділля остаточно перейшло під владу племінників литовського князя Ольгерда – князів Коріатовичів: Юрія, Олександра, Бориса, Костянтина і Федора.

Литовські князі, утверджуючись на українських та білоруських землях, намагались у всьому призвичаїтися до місцевого життя, його порядків і культури. Коріатовичі не були виключенням. Вони приймали православну віру, місцеву культуру, мову і користувалися правилом: «ми старини не рушимо, а новини не вводимо» [6, с. 143]. Великого князя Литовського Ольгерда оточувала православна сім'я і духовенство, він засновує помістя та надає

землю для православної церкви. Відповідно, аналогічну політику щодо церкви проводили і брати Коріатовичі.

В церковно-ієрархічних відносинах Поділля підпорядковувалося сусіднім архіпастирям, що пояснюється давніми традиціями. До кінця XII ст. вони були безпосередньо підконтрольні київському митрополиту чи найближчим до Києва єпископам. Західна частина регіону з Меджибожем тягнулася до Волині і могла належати до Володимиро-Волинської єпархії. Никонівський літопис перераховуючи давньоруські єпископські кафедри, згадує навіть про особливого єпископа подільського, однак не називає його імені. В той час Пониззя продовжувало підпорядковуватися галицькому єпископу. В такому становищі застало південно-західну Русь і саме Поділля литовські володарі [12, с. 56-58].

Першими центрами православ'я на Подільській землі були монастирі в Бакоті і Смотричі. Бакотський скельний монастир вперше згадується у Литовсько-Руському літописі XIV ст.: «И напервеи нашли собетвержю на рецеСмотричи, туть пак себе нарядили городь Смотрич, а оудругомьместебыличернициоу горе, а в томьместе нарядили городь Бакоту...» [4, с. 197]. З літописного тексту випливає, що монастир тут існував задовго до приходу Коріатовичів. І виник, очевидно, в той час, коли формувалася Бакота, що стала адміністративним і вічевим центром тієї частини Поділля, якою управляли Галицькі давньоруські князі [4, с. 197].

За братів Коріатовичів з'являється православна церква Покрови Пресвятої Богородиці. Ю. Сіцінський пише, що брати Юрій та Олександр Коріатовичі збудували не лише Кам'янецький замок, але і при ньому збудували замкову церкву. Опис замка 1494 р. наводить дані, що вона знаходилася десь в середині старого(кам'яного) замку і в ній «кожну неділю відбувалася служба Божа по руському або грецькому обряду». Про заснування церкви литовськими володарями говорить видана королем Міхалем (Михайлом Вишневецьким) грамота про дозвіл перебудови церкви. В ній повідомляється, що Кам'янецька замкова церква «була збудована блаженної пам'яті князями Олександром і Юрієм Коріатовичами, дідичами й фундаторами міста Кам'янця, де в тому замку, в тій же церкві, зпочивають їх останки» [14, с. 25-26].

Замкова церква продовжувала існувати в наступні роки, однак не мала свого окремого священика. Із записок Петра Могили бачимо, що в замковій Покровській церкві богослужіння в свята і недільні дні проводилося міськими священиками почергово. У березні 1672 р. церква була розібрана, а на її місці мав бути збудований кам'яний храм. Проте, вже в серпні того ж року Кам'янець був надовго зайнятий турками, і будівництво не відбулося [13, с. 13-17].

Окрім Покровської церкви на Поділлі існувала Предтеченська або П'ятницька церква. Даних про неї залишилося не так і багато, однак відомо, що Предтеченська церква була побудована в XIV ст. за князів Коріатовичів. Вона існувала, по крайній мірі, до другої половини XVII ст. і носила ім'я святої великомучениці Параскеви – П'ятниці [13, с. 17-18].

В наукових дослідженнях залишається відкритим та дискусійним питання проте, яких релігійних поглядів дотримувалися литовські володарі Подільської землі. Думки авторів розходяться у тому, чи були князі католиками, чи ні. Так, у праці «Україна: Литовська доба 1320-1529 рр.», авторський колектив стверджує, що князі Коріатовичі були католиками і заснували католицькі монастирі в Смотричі, Червонограді, Кам'янці [15, с. 113]. В свою чергу, Ю. Сіцінський був протилежної думки. Він вважає, що Коріатовичі були щирими прихильниками православної віри, зокрема один із братів Костянтин відмовив польському королю в одруженні на його дочці, бо не бажав міняти своєї віри [14, с. 37]. Існує думка деяких істориків, що Юрія Коріатовича було запрошено воєводою у Молдавське князівство партією православних бояр, які були ворожі до римо-католицизму у зв'язку з тим, що один з молдавських воєвод прийняв католицизм, і в Молдавії навіть була утворена католицька єпархія. Проте, коли небезпека з боку католицизму стала безпідставною й передчасною, то волохи розв'язали це питання отруївши запрошеного князя [14, с. 28]. Про діяльність Федора Коріатовича на релігійній арені відомо те, що після його вигнання з Поділля, він перебирається до Мукачеве. У цьому місті він засновує православний монастир, тим самим продовжуючи бути вірним обраній вірі [12, с. 60]. Все це дає підстави стверджувати, що литовські князі Коріатовичі були православними і католицизм не сповідували, але лише лояльно ставилися до нього.

Значну роль у поширенні латинської віри відіграли католицькі ордени — домініканський, францисканський, бернардинський та ін. Католицька віра на Поділлі починає поширюватися на початку 70-х рр. XIV ст. Цьому сприяла зовнішня і внутрішня політика литовських господарів, які із-заскладної геополітичної ситуації змушені були стати васалами Корони Польської за Казимира (з 1366 р.) і Людовіка Угорського (з 1377 р.), що були якими прихильниками Ватикану. Саме в цей час у Кам'янці було засновано католицьку єпархію [10, с. 29].

Основний масив інформації щодо діяльності князів Коріатовичів становлять князівські грамоти. Релігійної сфери стосується грамота, яка була видана Олександром Коріатовичем 1375 р. Смотрицькому домініканському монастиреві на володіння тою землею, що її раніше надав його брат Юрій: «што ж былъбратънашь князь Юрій Коріатович приданъ млинъкъцеркви

кьМатци Божій оуСмотричи, то и мы, князь Александро, подтврживаемь тогосвоїмь листом» [14, с. 34].

Крім цього, грамота надає нам докази того, що князі були православними, так як хронологічна дата зазначена по православному календарю: « А писань листьоуСмотричи по Божьимьнараженьи 1000 летъ и 300 и 70 пятоголета м(еся)ця мартаоу 17 оу день святого ОлексеячеловекаБожья», а такого святого в католицькому календарі не має [14, с. 34, 36].

В 1378 р. з'являється булла римського папи Григорія XI про те, що Кам'янецький та Смотрицький монастирі разом з іншими монастирями Русі повинні належати домініканському ордену. Установи католицьких орденів були постійно діючими факторами релігійного та економічного життя Кам'янця. Доказом цього слугує грамота видана францисканцям Свидригайлом 17 серпня 1400 р. і домініканцям 30 березня 1401 р. Коли ж польський король забрав Поділля у Свидригайла, то визнав за необхідність терміново підтвердити Свидригайлові надання цим установам [3, с. 91]. Саме це показує важливість цієї території не лише в економічному, але і в церковно-релігійному плані.

Етнічну структуру населення Поділля складаливихідціз інших земель, яких притягував прикордонний статус краю. Ці іноземці були різних релігійних вірувань. Одним із таких етносів були поляки, які відстоювали позиції католицизму і сприяли його поширенню. Їхня кількість з кожним роком збільшувалася, і це було пов'язано із прагненням польської корони повністю інтегрувати цю територію до складу Польщі.

Цей прийшлий люд становив частину строкатої структури привілейованого прошарку руських земель, вони займали адміністративно-урядницькі посади, а також виступають свідками грамот князів Коріатовичів. Згідно цього можемо навіть назвати деяких осіб: Адамко із Сверчковець, Бедришко (Бедрих), Буслович Пашко, Карабчіївський Прокіп, МешковськийБернат, ПечГотард, ЦеткоЯкуш та ін. [10, с. 36,41-47].

Наприкінці XIV ст. католицька церква відігравала вагоме місце в релігійному житті Поділля.Цей край продовжував бути місіонерською областю діяльності католицьких орденів. В XVI ст. в Кам'янці, крім домініканців і францисканців, починають створювати свої колегії єзуїти. Засновують свої кляштори кармеліти, трінітари, домініканки, візитки. Існували вулиці, які були повністю забудовані будівлями католицьких орденів [12,с. 61].

До часів господарювання на Поділлі князів Коріатовичів потрібно віднести значне переселення сюди вірмен (III хвиля), які пізніше утворили в подільських містах, а особливо в Кам'янці, торговельні громади. На цій території вони склали одну із трьох найбільших спільнот – русини, поляки і вірмени [14,с. 44].В XV-XVI ст.Кам'янець веде значну торгівлю між Польщею,

Литво і Сходом, представляє собою важливий центр вірмен не тільки в торговельно-економічних, але і в церковно-релігійних відносинах, його часто називали польським Ечміадзином [13, с. 75].

Вірмени остаточно затвердилися на Поділлі за князів Коріатовичів, на що є вказівка з XV ст.: так, в привілеї, виданому вірменам в 1443 р. королівським намісником Яном з Чижова з підтвердженням їх торгових прав, вказується, що він підтверджує ті права, що дані були вірменам «Подільськими князями і королем польським Ягайлом» [14, с. 44]. Існування вірменської колонії в Кам'янці-Подільському підтверджується написом на оригінальній, пізніше вмурованій у стіну нової споруди, фундаційній плиті місцевої вірменської церкви св. Нікола 1398 р. [5, с. 26].

В Кам'янці вірмени сповідували спочатку вірмено-григоріанське віросповідання і в ієрархічному відношенні залежали від львівського вірменського єпископа, кафедра якого існувала у Львові з 1363 р. [13, с. 75]. У кондаці Теодороса II 1388 р. перелічується сім вірменських парафій на українських землях: Львів, Кам'янець, Луцьк, Володимир, Київ, Сучава [7, с. 35]. Можемо припустити, що на той час у Кам'янці існувала вірмено-григоріанська церква. Її засновником був Синан, син Котлуба. В 1394 р. цей Синан купив в місті Сурхоті в Криму богослужбову вірменську книжку, писану священником Стефаном у 1349 р., і подарував її Кам'янецькій вірменській церкві. У 1398 р. він надав цій церкві фундаційний документ, у якому говорилося: «Я Синан, син Котлубая, підтверджую цей запис... Я дав обітницю побудувати святиню в ім'я святого чудотворця Николая; тепер, за Божою поміччю, я закінчив її зо всім і посвядчую її Богу, святому Григорію, ечміадзинському Просвітителю і начальнику епархії цієї провінції...» [14, с. 45-46]. Документ цей написано 847 року вірменської ери березня 25 дня, рукою диякона Філіпа в присутності самого єпископа (поданий рік вірменської ери 847 відповідає 1398 р. нашої християнської ери) [14, с. 45-46].

Інші етнічні групи, які населяли Подільську землю також мали свою релігію, яку продовжували сповідувати її за Коріатовичів. Так, у татар конфесійна ситуація була неоднозначною: якась частина з них сповідувала іслам, інші зберігали язичництво. Окремі групи татар, які намагалися уникнути ісламізації, емігрували з Криму на Поділля. Євреї сповідували іудаїзм, хоч кількість у цей період була ще не значна [3, с. 90-91].

Таким чином, релігійна ситуація на Поділлі в даний час була доволі строкатою. Основна частина населення продовжувала сповідувати православ'я. Однак після приходу в 60-х роках у цей край литовських князів Коріатовичів інтерес до території між Дністром і Бугом збільшився. Зросла кількість прибулого населення, яке було різним за релігійним віросповіданням, починаючи від католиків і закінчуючи іудеями. Польща за допомогою католиць-

коїцеркви прагнула якомога швидше інкорпорувати ці землі до власної корони. Проте, саме князі Кориатовичів були тим стримуючим фактором, який не допускав повного окатоличення регіону, що яскраво відбито у їх внутрішній і зовнішній політиці. Православ'я залишалось домінуючою релігією етноконфесійного Поділля аж до кінця XIV ст.

Annotation

Andrii Voynarovsky (Kyiv). Religious life on the Podolliya at the end of the XIV century

The position of religious communities Podolsk region during the reign of Prince Koriatovich, dependence confessional situation of the ethnic composition of skirts and its border nature are shown.

Keywords: denominational situation, Podilska land, Christianity, multiculturalism.

Аннотация

Войнаровский А.М. (г. Киев). Религиозная жизнь на Подолье в конце XIV века.

Раскрывается положение религиозных общин Подольского края в период правления князей Кориатовичей, зависимость конфессиональной ситуации от этнического состава населения Подолья и его пограничного характера.

Ключевые слова: конфессиональная ситуация, Подольская земля, христианство, полиэтничность.

Примітки

1. Супрасльська летопись [Текст] // Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – М., 1980. – С.36-67.
2. Антонович В. Монографии по истории западной и юго-западной России [Текст] / В. Антонович. – Т. 1. – К., 1885. – 351 с.
3. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області [Текст] / О. Білецька. – Одеса, 2004. – 416 с.
4. Винокур І. Столиця давньоруського Пониззя [Текст] / І. Винокур, П. Горішній П. Бакота. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 362 с.
5. Гаркавець О. Українські вірмени та їхня писемна спадщина [Електронний ресурс] / О Гаркавець. – Режим доступу:
http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/ukr_virmeny_i_ih_spadschyna.djvu
6. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України [Текст] / М.С. Грушевський. – К., 1992. – 544 с.
7. Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст. [Текст] / Я. Дашкевич // Архіви України. – 1970. – № 5. – С. 34-39.
8. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі (Коротка історія краю) [Текст] / Д. Дорошенко. – Хотин, 1992. – 40 с.
9. Колодний А. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник [Текст] / А. Колодний. – К., 1999. – 735 с.

10. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. [Текст] / В. Михайловський. – К., 2012. – 450 с.
11. Петров М. Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний та економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60–90-і рр. XIV ст.) [Текст] / М. Петров // *УкраїнаLithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., 2009. – Т. I. – С. 121-133.
12. Подолия. Исторические описания [Текст]. – СПб., 1891. – 101 с.
13. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд [Текст] / Е. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1895. – 612 с.
14. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви [Текст] / Упоряд.: Д. Ващук, М. Мошак. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с.
15. Україна: литовська доба 1320-1569 [Текст] / О. Русина, І. Сварник, Л. Войтович [та ін.]. – К., 2008. – 176 с.

УДК 94(477:474.5)“15/16”

Діана ІСМАЙЛОВА
(м. Вінниця)

Значення литовських статутів XVI-XVII ст. у розвитку міської проблематики

Розкривається вплив Литовських статутів XVI-XVII ст. на розвиток господарства і соціальної сфери українських міст. Розглядаються наслідки впровадження литовського кодифікованого права для різних верств міського соціуму розглядаються.

Ключові слова: місто, статут, кодифікація, державотворення, кодекс.

Науковий керівник – *Романюк Іван Миронович*, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук, професор.

В історичній науці сформувались два напрями розгляду політичної історії України в XIV-XVII ст. Згідно з першим, представленим переважно у працях російських істориків, в публікаціях радянської доби, українські та білоруські землі (Південно-Західна Русь) були загарбані Литвою та Польщею; протягом тривалого часу місцеве населення, спираючись на допомогу Московського князівства, вело боротьбу за звільнення, об'єднання в єдину державу. Другий напрям представлений працями польських, литовських, багатьох українських та деяких російських дослідників. Вони розглядають Велике Литовське і Московське князівства як дві рівноправні держави, дві Русі, що розвивались осібно. *Мета* статті полягає в тому, щоб на підставі системного аналізу норм Литовських статутів, історико-правової та історичної лі-

тератури виявити закономірності та особливості становлення і розвитку державотворення на українських землях в окреслений період.

З огляду на мету статті, нами було поставлено такі *завдання*: виявити і проаналізувати основні джерела та літературу; зробити порівняльний аналіз норм та інститутів права, закріплених у Литовських статутах; здійснити аналіз права Великого князівства Литовського з метою встановлення особливостей державотворення досліджуваного періоду.

Кінець XV-XVI ст. були значною мірою переломними у розвитку міських поселень Великого князівства Литовського і, зокрема, українських міст. Це був час прискореного розвитку сільського господарства, формування фільваркової системи господарювання, витворення магнатських латифундій та пришвидшеного розвитку товарно-грошових відносин, тобто тих елементів, які були живильним середовищем для масової появи міст і як наслідок подальшого розвитку державності. Своєю чергою, збільшення чисельності міських поселень суттєво впливало на утворення і формування як локальних, так і транснаціональних ринків, а самі вони ставали акумуляторами того прогресивного, що народжувалося у надрах феодальної епохи. Поступове зростання ролі міст у житті держави сприяло тому, що ними щораз більше цікавилася центральна влада. Незважаючи на тогочасну специфіку управління, коли більшість міських проблем вирішувалися через надання відповідних привілеїв, все ж міська проблематика потрапила до статей загальнодержавного правового кодексу – Литовських Статутів. Останні були значним досягненням правової думки Великого князівства Литовського [9, с. 408].

Процес кодифікації права в Литві розпочався ще в XIV ст., але відчутно виявив себе з початку XVI ст., коли почалася робота з підготовки Статуту¹. Більшість дослідників розглядають прийняті у XVI ст. Статути 1529, 1566 і 1588 рр. як самодостатні законодавчі збірки, а не три послідовні редакції однієї й тієї ж юридичної пам'ятки [5, с. 84-85]. Щодо співвідношення між собою Статутів, то раніше вважалося, що значна різниця була між Першим і Другим Статутами, оскільки Перший здебільшого базувався на звичаєвому праві, а Другий Литовський Статут увібрав тогочасні досягнення правової думки. Однак з'ясувалося, що і в Першому Литовському Статуті були присутні статті, залучені з новел Юстиніана. Щодо Другого Литовського Статуту, то його ґрунтовно готувала комісія з 10 осіб: п'ятьох католиків і п'ятьох православних. Головними фахівцями в цій комісії були Августин Ротундус і Петро Роїзій. Перший був віленським вїтом, якому міська проблематика не була чужою. У 1588 р. прийнято Третій Литовський Статут, який, на відміну від двох попередніх, був друкованим. Його публікацію здійснив своїм коштом канцлер Лев Сапега. Цей Статут готувався теж десятьма фахівцями і був значно розширений [7, с. 27].

Щодо мови статутів одностайної думки у дослідників немає. Текст Статутів вважають написаним і давньоруською, і старобілоруською, і староукраїнською мовами. Найпоширенішою є думка про старобілоруську мову, однак вона ґрунтується на тому, що більшість списків Першого і Другого Литовських Статутів походить з території сучасної Білорусі. Натомість списки Замойський та Фірлеївський, теж «білоруські», але складені на території суміжній з українською, містять значну кількість українізмів. Особливо «українськими» є списки Другого Литовського Статуту, найперше Луцький та Адама Залуського. Безпосередньо питаннями міської проблематики Литовських Статутів історики практично не займалися, за винятком розвідки З. Кописького [1, с. 146], тому спробуємо розкрити еволюцію державної політики в стосунку до міст, відображеної в Литовських Статутах.

Звертаючись до тексту Статутів, відзначимо, що у всіх трьох кодексах передбачені гарантії міщанам свобод і вольностей. У Першому Литовському Статуті це відбито у такому вислові: «Зобов'язуємося своїм ім'ям господарським зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоруговними і всіма боярами, міщанами і їхніми людьми свободи і вольності, що дані їм як нашими предками, такі нами» [8, с. 14]. Сама присутність міщанства в зазначеному переліку доволі промовиста. Розвиток та деталізація цих свобод реалізовувалися через надання містам окремих привілеїв, в яких підтверджувалися старі вольності і надавалися нові (надання магдебурзького права, привілеї на торги, ярмарки, безмитну торгівлю тощо).

Місто як економічний і торговий центр «втягувало» в свою орбіту навколишні села, що сприяло підприємницьким контактам міщан із селянами. Відповідна стаття Першого Литовського Статуту унормувала правові суперечки між міщанами і селянами на міських торгах, тож домагатися боргу міщани повинні були у власників селян чи великокнязівських урядників. Статут 1588р. має цікаве доповнення – «...міщани ... як міст привілейованих, так і містечок менших наших, також князівських, панських і шляхетських...», тобто збільшується коло міських поселень, що свідчить про розширення торгово-грошових стосунків села і міста та зростання ролі локальних ринків, осередками яких були невеликі міста [11, с. 146].

Статути є пам'ятками історії законодавства та культури литовського, українського і білоруського народів. Ось чому викликає заперечення найменування Статутів литовськими, що перекидає їх сутність і історичне походження.

Отже, цей матеріал дає можливість твердити, що у XVI ст. держава щораз більше цікавилася міським життям, позаяк кількість статей у Литовських Статутах, що торкалися міської проблематики, постійно зростала. Це свідчило про збільшення ролі міст у житті країни, хоча державну політику й

важко було назвати проміською, вона радше оберігала інтереси шляхетського стану.

Annotation

Diana Ismailova (Vinnytsia). The value of the Lithuanian statutes XVI-XVII century for the urban development.

The Lithuanian Statute (XVI-XVII centuries) value for the development of economy and social sphere of Ukrainian Cities is revealed. The consequences of the Lithuanian codified law introduction for different segments of urban society are considered.

Keywords: city, statute, codification, state building, code.

Аннотация

Исмайлова Д.В. (г. Винница). Значение литовских статуты XVI-XVII вв. в развитии городской проблематики.

Раскрыто влияние «Литовских статуты» XVI-XVII ст. на развитие хозяйства и социальной сферы украинских городов. Рассматриваются последствия внедрения литовского кодифицированного права для разных слоев городского социума.

Ключевые слова: город, устав, кодификация, государственное строительство, кодекс.

Примітки

1. Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго- Западной Руси [Текст] / В. Антонович. – Т. 1. – К., 1885. – [Электронный ресурс] // http://history.spbu.ru/userfiles/2009_13-Dziarnovich.pdf

2. Бондарук Т. Західноруське право: дослідження і дослідники (Київська історико-юридична школа) [Текст] / Т. Бондарук. – К.: НАН України, Інститут держави і права, 2000.

3. Бакай Н. Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. [Текст] / Н. Бакай // Киевская старина. – 1886. – № 11. – 17с.

4. Василенко М. Матеріали до історії українського права [Текст] / М. Василенко. – К.: Знання, 2001. – 328 с.

5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. [Текст] / М.С. Грушевський. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 1994.

6. Історія держави і права України: Академічний курс: У 2 т.: Підручн. для студ. юридичн. спец. Вузів [Текст] / Ред. В.Я. Тацій, А.Й.Рогожин; Академія правових наук України, Нац. юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – К.: Ін Юре. – 2000 – Т.2. – 2000. – 577 с.

7. Ковальова С. Правовий статус українських земель та їхнього населення в складі Великого князівства Литовського [Текст] / С. Ковальова // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса, 2005.

8. Книга Кивського підкоморського суду [Текст] / Ред. М. Пещак. – К., 1991.

9. Лашенко Р. Копні суди на Україні [Текст] / Р. Лашенко. – Ч. 1. – Львів, 1926. – [Електронний ресурс] // <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/laschenko.html>

10. Левицький О. Ганна Монтовт [Текст] / О. Левицький // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 143-144.

11. Малик Я. Історія української державності [Текст] / Я. Малик. – Л.: Край, 1999. – 254 с.

УДК 94(100)

Тетяна ВАСИЛЬЧЕНКО

(м. Ніжин)

Причини піратства в історичній ретроспективі

Розглядається питання про причини піднесення піратства у певні періоди історичного розвитку та проблема його ліквідації на сучасному етапі.

Ключові слова: «золотий вік» піратства, державні інтереси, корсари, капери.

Науковий керівник – *Семенова Марина Валентинівна*, асистент кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Слово «пірати» викликає різні емоції: захоплення, прихильність, жах. Змінювалися умови життя суспільства – змінювалося і ставлення до піратства, яке вважається однією з найдавніших професій людства. Вочевидь, піратство виникло разом з торгівлею; пірати існували протягом всієї історії мореплавства. У певні періоди історичного розвитку вони могли відігравати одну з ключових ролей і в геополітичній, і в торгівельній, і в економічній сферах. На сучасному етапі піратство, хоча, звичайно не в такому вигляді як це було у XVI-XVII ст., продовжує існувати. У 2009-2010 рр. Організація Об'єднаних Націй піднімала питання про боротьбу з піратством поблизу держави Сомалі, де місцеві жителі займаються піратством і захоплюють заручників, які працюють на іноземних судах.

Тема піратства одна з цікавих у світовій історії. У доробку її вивчення та висвітлення – не лише науково-дослідницькі праці, але й науково-публіцистичні та художньо історичні. Досить стереотипний образ пірата сформувався у суспільній свідомості завдяки художній літературі (твори Д. Дефо, Р.-Л. Стівенсона, В. Скотта, Ф. Купера ін.). Власне витoki історіографії проблеми – це праці Й. В. фон Архенгольца «Історія флібустьєрів» та «Історія буканьєрів» початку XIX ст. У XX ст. значний внесок в історію вивчення піратства зробили Я. Маховський, Ж. Мерьєн, І. Можейко, Ж. Рогожинський, С. Росс, П. Герхард; особливе місце серед дослідників належить В. Губареву – автору значної кількості публікацій та сайту з історії піратства [1].

Існували різні причини, чому люди ставали піратами – це і жадоба до наживи, і прагнення до далеких мандрівок, подвигів та пригод. До головної причини розвитку піратства належить намір до збагачення. У стародавні часи піратством займалися ще фінікійці, пізніше – греки [2, с. 14]. Піратство ввійшло в побут деяких дрібних грецьких племен, які вважали його навіть почесним промислом. З часом піратство в басейні Середземного моря досягло таких масштабів, що почало загрожувати існуванню могутній античній державі – Римській імперії [3, с. 11].

У середні віки піратство набуло нового етапу розвитку. Одними із найбільш відомих піратів були вікінги. Оскільки на батьківщиною вікінгів – Скандинавському півострів – земля була неродючою, а пересування по суші затруднялося лісами і горами, що вкривали майже всю територію Скандинавії, варяги швидко освоювали морські шляхи і стали кращими мореплавцями свого часу. Молодь ставала воїнами, що збиралися в дружини, які і стали відомими морськими розбійниками. Нормани оволоділи всім узбережжям Європи; підкорили слов'янські та фінські племена, завоювали частину Франції, заснували держави в Ірландії і на Гебридських островах, оволоділи Шотландськими островами, зайняли Сицилію, Південну Італію і погрозували Константинополю. Боротьбу з норманами вів імператор Карл Великий, який створив систему постійного захисту узбережжя своєї держави. Не маючи сил для боротьби з добре навченими військами імперії, вікінги спрямували свої тури проти Англії і, починаючи з 793 р., стали здійснювати регулярні набіги. У 30-х рр. IX ст. після падіння військової потужності Каролінгської монархії нормани відновили набіги на франкське узбережжя. Саме звідси у 1066 р. під керівництвом герцога Вільгельма Завойовника вони знову вторглися до Англії, і герцог нормандський став королем Англії під ім'ям Вільгельм I. На думку дослідників, по суті ніякі заходи і не могли викоринити піратську діяльність норманів. Повністю припинилася вона лише в XV ст. і була пов'язана лише із загостренням внутрішніх проблем Скандинавії [4].

Кінець XVI-XVII ст. відзначився бурхливим зростанням піратства – це був його «золотий вік». Найбільш ураженими піратством регіонами виявилися: Карибський басейн, східне узбережжя Америки, Індійський океан і західне узбережжя Африки. Морській розбій у різних його формах піратства, каперства, флібустьєрства мав неабиякий вплив на соціально-економічну та політичну ситуацію на всіх континентах. Він сприяв розоренню навігації, сільськогосподарства, ремесла, торгівлі одних учасників колоніальної експансії, і в той же час приносив великі прибутки тим, хто безпосередньо приймав участь у грабунку і тим, хто був їх покровителями.

Відкриття Х. Колумбом Нового світу привело до завоювання іспанцями величезних володінь в Центральній і Південній Америці та захоплення ними

незліченних багатств на підкорених територіях. Це створило нові найбагатші торговельні шляхи, які незабаром привернули до себе увагу не тільки піратів, але і конкурентів Іспанії. При мовчазній підтримці Англії, Франції, Голландії пірати облаштовуються на островах Вест-Індії і починають полювання на кораблі Золотого і Срібного флотів.

Саме в цей час набуває свого поширення служба піратів державі, яка отримала назву каперство або корсарство. Піратам надавався «патент», який дозволяв їм грабувати судна і міста противника держави, якій вони служили. У зв'язку з цим відбувається активізація діяльності голландських, англійських та французьких каперів.

Досягнувши в роки національно-визвольної війни (1566-1609 рр.) торгової гегемонії і поставивши заморську експансію на рівень державної політики, Голландія на рубежі XVI-XVII ст. стала на шлях створення власної колоніальної імперії. Спираючись на великі військово-морські сили, торговий і каперський флот (12-15 тис. суден), голландці вже на початку XVII ст. встановили контроль над основними комунікаціями в Атлантичному океані, в тому числі і у водах Іспанської Америки [5].

Поряд із голландцями активно проводили свою діяльність англійські капери. Вступаючи в XVII ст. у війну за колонії Англія зіштовхнулася зі своїм старим ворогом Іспанією, яка хоч і втратила у 1588 р. «Непереможну Армаду», але залишалася однією з наймогутніших колоніальних імперій. Вектори англійської колонізації у другій половині XVII ст. були направлені на північ Американського континенту [6, с. 126].

Французькі пірати намагались не поступались голландським і англійським корсарам: їх діяльність також була спрямована на грабунок купецьких судів, на підірив колоніальної і торгівельної могутності Іспанії та своїх противників-конкурентів, на захоплення нових колоній [7].

На цей же та дещо пізніший періоди припадає і пік морського розбою в Індійському океані, де основною базою піратів став острів Мадагаскар та Індонезія. Однак тут піратство мало вигляд скоріше колоніальних розбоїв і війни «всіх проти всіх». Спочатку Індонезія перебувала під впливом португальців. Але, з послабленням Португалії, їх починають витіснити голландці, а з XVIII ст. на зміну голландцям приходять французи та англійці. Отже, пірати зіграли не останню роль у ослабленні могутності Іспанської колоніальної імперії та розвитку колоніальних експансій Англії, Франції, Голландії.

Піратство переживало «золотий вік», його масштаби були неймовірні завдяки підтримки своєї держави, яка була зацікавлена у цьому, адже силами піратів наносились удари та послаблювались держави-противники.

У наступні століття після свого розквіту піратство масштаби втратило, але не зникло. Здавалося б, у XXI столітті, піратство повинно було стати над-

банням історії, але в новинах час від часу з'являється інформація про напади на судновантажі і танкери в Маллакській протоці, або в прибережних водах Перської затоки, ООН стурбована нападами піратів поблизу держави Сомалі.

Саме сомалійські пірати останні роки стали частими героями новин. Зважаючи на сучасні можливості діяльності міжнародних організацій світового співтовариства або могутні флоти окремих держав, видається дивним, чому ця «проблема» досі не вирішена. Відповіді шукають у своїх розслідуваннях журналісти. Першопричина піратства зрозуміла: у країні, де з 1991 р. фактично відсутня централізована влада, а переважна більшість населення голодує, піратство є єдиним способом елементарного виживання. Окрім того, цей промисел сприяє комплексному розвитку прибережних територій, зростанню платоспроможності, нехай навіть обмеженого числа населення, місцеві чиновники теж позитивно ставляться до незаконної діяльності місцевого населення, від якого вони отримують хабарі. Як вдається невеликій, погано озброєній групі сомалійців, які ймовірно мореплавну та військову справу освоювали вже в ході піратської діяльності, контролювати ситуацію? Це може пояснюватись інформованістю морських розбійників про вантажі суден та можливості їх захисту: ефективність піратських рейдів, їх неперетинання з бойовими кораблями держав, що патрулюють акваторію, наводять на підозри про наявність у піратів зовнішніх джерел підтримки, в тому числі у формі забезпечення достовірної та оперативної інформації, якою не володіє навіть керівництво країни. Є гіпотеза, що пірати – найманці, які вимагають викуп для «роботодавця» і мають певні відсотки від отриманої суми. Ще одна версія дослідників цієї проблеми: існує чиясь зацікавленість у нестабільності в регіоні, адже геополітичне становище Сомалі історично робить територію країни привабливою для держав, енергетична безпека яких в тій чи іншій мірі залежить від безперебійності поставок енергоносіїв через водні шляхи даного регіону [8]. Це лише припущення, що зустрічаються у ЗМІ. Проте «напрошується» певна аналогія до історичної ситуації, коли піратство набувало розвитку завдяки підтримки.

Протягом всієї історії свого розвитку причини піратства були меркантильні, діяльність – поза законом, а періоди піднесення зумовлювались підтримкою держав, які мали в цьому свій інтерес. Зрозуміло, що піратський рух вже не має такого масштабу, як двісті-триста років тому, але саме явище існує, і схоже, йти в минуле не збирається.

Annotation

Vasilchenko Tetiana (Nizhyn). Causes of piracy in historical retrospect.

Reasons for the rise of piracy in certain periods of historical development and the problem of eliminating it at the present stage are studied.

Keywords: «Golden age» of piracy, public interest, corsairs, privateers

Аннотация

Васильченко Т.О. (г. Нежин) Причины пиратства в исторической ретроспективе.

Рассматривается вопрос о причинах расцвета пиратства в определенные периоды исторического развития и проблема его ликвидации на современном этапе.

Ключевые слова: «золотой век» пиратства, государственные интересы, корсары, каперы.

Примітки

1. Маховский Я. История морского пиратства [Текст] / Я. Маховский. – М.: Наука, 1972. – 288 с.; Мерьен Ж. Энциклопедия пиратства [Текст] / Ж. Мерьен; пер. с фр. Е. Печерская. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1999. – 496 с.; Можейко И.В. Пираты, корсары, рейдеры [Текст] / И.В. Можейко. – СПб.: Ассоциация «ВИСТОН», 1994. – 399 с.; Рогожинский Ж. Энциклопедия пиратов [Текст] / Ж. Рогожинский; пер. Д. З. Вибе. – М.: Вече, 1998. – 680 с.; Росс С. Пираты: история буканьеров, каперов, корсаров и их походов [Текст] / С. Росс. – М., 1999. – 275 с.; Герхард П. Пираты Новой Испании 1575-1725 [Текст] / П. Герхард – М., Центрполиграф, 2004.– 240 с.; Губарев В.К. Карибский узел колониальных противоречий европейских держав в первой половине XVII века [Текст] / В.К. Губарев. // Вопросы отечественной и всеобщей истории. Межвузовский научный сборник. – Саратов: Изд-во СГУ, 1987.– С. 89-102.; Губарев В.К. Неофициальная война: особенности англо-испанского колониального соперничества в Вест-Индии в 1660-1671 гг. [Текст] / В.К. Губарев. // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія «Гуманітарні науки». Вип. 57 – Донецьк: ДНТУ, 2002.– с. 40-50.; Губарев В.К. Морской разбой в Вест-Индии как источник первоначального накопления капитала (1621-1697 гг.) [Текст] / В.К. Губарев. // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2006. – № 2. – С. 21-30.

2. Маховский Я. История морского пиратства [Текст] / Я. Маховский. – М.: Наука, 1972. – 288с.

3. Там само.

4. Потапов В. Пиратство в средние века [Электронный ресурс] / В. Потапов. – Режим доступа: <http://www.privateers.ru/history-background/medieval-piracy.html>

5. Губарев В.К. Санкционирование и инвестирование корсарского промысла в Вест-Индии [Электронный ресурс] / В. К. Губарев. – Режим доступа: <http://www.privateers.ru/history-background/corsair-purchase.html>

6. Тарле Е. В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств [Текст] / Е.В. Тарле. – Москва – Ленинград: Наука, 1965. – 427 с.

7. Губарев В.К. Морской разбой в Вест-Индии как источник первоначального накопления капитала (1621-1697гг.) [Электронный ресурс] / В. К. Губарев. – Режим доступа: <http://www.privateers.ru/history-background/naval-plunder.html>

8. Васько М. Сомалійські пірати – хто вони? [Электронный ресурс] / М.Васько. – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/news/2010/12/10/409147.htm>

УДК 94(4)(075.8)

Олексій МИКИТИН
(м. Кривий Ріг)

«Сонце руїни»: зірка П. Дорошенка на політичному небосхилі України

Розглядається державотворча діяльність П. Дорошенка у контексті ранньомодерної історії України та геополітичної ситуації в регіоні.

Ключові слова: держава, протекторат, Руїна, інтервенція, триумф, фіаско.

Науковий керівник – *Ленська Валентина Віталіївна*, доцент кафедри історії та українознавства Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет», кандидат історичних наук, доцент.

Цього року виповнюється 350 років від початку одного із жахливих довготривалих періодів української історії – Руїни. Громадянська війна та інтервенція фізично знищили багато українців, а решту – знесли морально та економічно. Другим гетьманом цієї нестабільної доби на Правобережжі України став П.Д. Дорошенко. Його доля виявилася такою ж трагічною, як і доля його Батьківщини. Але, як відомо, «часи не вибирають, в них живуть і помирають» [6, с. 7]. Постать гетьмана та його політична діяльність у різні часи та у різних країнах приваблювала дослідників. У наш модерний час розбрату та невизначеності ця тема продовжує лишатися вельми актуальною з наукової, пізнавальної та практичної точки зору. З огляду на останнє, треба сказати, що через три з половиною століття від подій Руїни, українська політична еліта продовжує «наступати на ті самі граблі».

Автор ставить за мету дослідити плани та різновекторні варіанти державного будівництва, запропоновані П.Д. Дорошенком, показати причини їх фрустрації. В зв'язку з цим постають наступні дослідницькі завдання: зробити огляд історичних досліджень, присвячених правобережному гетьманові П.Д. Дорошенку; проаналізувати його політику, направлену на збирання українських земель; показати геополітичні та внутрішні чинники, які перешкоджали гетьманові досягти поставленої мети.

Науковий інтерес до гетьманування П.Д. Дорошенка не припиняється до сьогодні. Цей період української історії досліджують російські, польські та українські вчені. Інтерпретація його дій у дослідженнях перших двох груп носить відверто тенденціозний характер. Російські та польські історики розглядають постать і державну діяльність гетьмана виключно з геополітичних інтересів власних країн. Під таким кутом зору П.Д. Дорошенко виявляється

ніким іншим, як зрадником або Росії, або Польщі, людиною без високих етичних норм, з безрозсудними амбіціями та честолюбством. І ті, й інші закидали йому зв'язки з бусурманами. В контексті даної статті великий інтерес викликають історіографічні розвідки С. Тарасова [10] та О. Рудої [8], які віддзеркалюють стан вивчення історії українського козацтва, у тому числі, й особи та діяльності гетьмана П.Д. Дорошенка відповідно в російській та польській історіографії. У роботі В. Степанкова «Постать Петра Дорошенка у висвітленні істориків» проводиться комплексний аналіз досліджень державотворчої діяльності гетьмана істориками Польщі, Росії та України [9].

Сліди української історії проглядаються у специфічній книзі польського професора А. Камінського [5].

Українська історіографія за три століття накопичила величезну кількість досліджень, присвячених П.Д. Дорошенку. З поміж них виділяється фундаментальна монографія видатного українського історика Д. Дорошенка «Гетьман Петро Дорошенко, огляд його життя і політичної діяльності», написана передодні Другої світової війни й видана через 40 років по її закінченню.

Із сучасних українських істориків, окрім вже названих, Дорошенкіаду плідно поповнюють Ю. Фігурний [11], П. Чухліб [12], Н. Яковенко [14] та інші. Їх дослідження у значній мірі сприяли формуванню поглядів автора статті на заявлену проблему.

Після безславного гетьманування Павла Тетері на Правобережній Україні настали глухі часи. 4 місяці влада перебувала в руках бездарного повстанського ватажка С. Опари, який сподівався й далі утримувати владу за допомогою татар, але ті відмовили йому, бо не хотіли зв'язувати себе з нікчемною людиною.

З приводу проголошення П.Д. Дорошенка гетьманом у істориків немає одностайної думки. Одні вважають, що це була ідея татар, а інші наполягають на тому, що ініціатива належала козакам. І ті, й інші наводять доводи на підтвердження власної думки. Нам здається, що імовірно до цієї події одночасно були причетні обидві сторони: козаки обрали, а татари підтримали кандидатуру П.Д. Дорошенка на посаду гетьмана Правобережжя, як людини, яка влаштувала усі сторони. Так на політичному небосхилі розколотої навпів України зійшла гетьманська зірка П.Д. Дорошенка.

Він був із старовинного козацького роду, який вірно служив Україні та сповідував козацькі ідеали. Його дід, Михайло Дорошенко, був гетьманом реєстрового козацтва і склав життя у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Батько, козацький полковник Дорофій Дорошенко, належав до козацької старшини. Петра та п'ятьох його братів виховували справжніми козаками. П. Дорошенко був серед тих небагатьох козаків і старшин, котрі разом з

Б. Хмельницьким наприкінці 1647 р. подалися на Запорожжя і вже наступного року розпочали повстання, яке вилилося у велику війну українців за звільнення з-під влади Польщі. У ході цієї боротьби була створена Українська козацька держава, а сам П. Дорошенко став одним з найближчих соратників великого гетьмана Богдана Хмельницького.

Демонструючи не тільки непересічну хоробрість, а й освіченість і розважливість П. Дорошенко виконував відповідальні військові й дипломатичні доручення Б.М. Хмельницького у різних країнах.

Після смерті Б. Хмельницького, коли між козацькою старшиною розпочалася боротьба за владу, П. Дорошенко не плів інтриги на свою користь і підтримав дії нового гетьмана І. Виговського, навіть тоді, коли багато рядових козаків, лівобережних полковників та запорізький отаман І. Сірко виступили проти Гадяцького договору, який передбачав створення автономної козацької держави – Великого князівства Руського – у складі Речі Посполитої. Це вказує на те, що П. Дорошенко вже тоді розумів ненадійність союзу з Московією і не виключав альтернатив, хоча й до Москви був налаштований досить лояльно при умові, якщо та не буде ущемляти інтереси України. Одним словом, поведився дипломатично з оглядом на користь Батьківщині.

Але так сталося історично, що в менталітеті українців індивідуалізм переважає колективізм, тому вони не вміють домовитися один з одним. Про цю рису національного характеру з гіркотою пише Т.Г. Шевченко:

« ... А за віщо,
За що люди гинуть?
Того ж батька, такі ж діти, –
Жити б та брататься,
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз`єднатися!» [13, с. 930]

До кінця 1660 р. Україна розпалася на ворогуючі половини: одна – на боці Москви, інша – Варшави. Та всередині жодної з них теж не було єдності. На Лівобережжі цілі полки не бажали коритися Москві, а на Правобережжі селянство було обурене пропольською орієнтацією старшини. Саме тоді на першому плані опинився Петро Дорошенко, ставши на чолі національних сил, що відмовлялися визнавати над країною як московську, так і польську владу. Він прагнув утвердження власної соборної незалежної держави.

Політична програма новообраного гетьмана ставила на меті: «вигнати всіх ляхів Правобережжя до Польщі, вступити в союз з кримським ханом і навесні йти на лівий берег Дніпра, щоб з`єднати його з Правобережною Україною під однією булавою» [7, с. 194].

Скориставшись нестабільністю політичної ситуації в Польщі, П.Дорошенко почав втілювати у життя свої плани. Це викликало занепоко-

ення з боку польського уряду, і він послав проти гетьмана військо під командуванням С. Маховського, яке спустошувало міста й села. Злодійські діяння поляків на Поділлі призвели до загострення партизанської війни й поповнення Дорошенкового війська. Уклавши угоду з кримським ханом, П.Д. Дорошенко з козаками й татарами розбив поляків на березі Південного Бугу біля села Печери. Маховський потрапив у полон і був вивезений до Криму, Правобережжя на деякий час стало вільним.

Одночасно з боротьбою проти поляків П.Д. Дорошенко продовжував плести інтриги проти лівобережного гетьмана І.М. Брюховецького з метою схилити тамтешнє населення, визнати його владу і об'єднати обидва боки Дніпра. Але на той час його плани потерпіли фіаско. Більш могутні сусідні держави – Польща і Росія – через голову України, нехтуючи елементарними нормами права і попередніми договорами, уклали між собою Андрусівську угоду 1667 р. За нею українські землі було поділено на дві сфери впливу: Правобережжя підпадало під владу Варшави, а Лівобережжя та Київ – Москви.

Андрусівський трактат мав негативний резонанс як в Україні, так і у її південних сусідів – Криму та Туреччини, які вбачали в ньому небезпеку для себе. У самій Україні посилювалися протурецькі та протатарські настрої, особливо у середовищі козацької старшини.

Звістка про Андрусівську угоду остаточно розвіяла ілюзії гетьмана стосовно західного та східного сусідів. Він, поки теоретично, вирішив використати третю, надзвичайну, політичну комбінацію, яка свого часу розроблялася Б.М. Хмельницьким – узяти протекторат Туреччини. Хоча це рішення могло стати політичним самогубством, іншого виходу на той час і в тій ситуації, здається, не було. Ситуація на українських землях була такою скрутною, що ідея турецького протекторату, що називається, висіла у повітрі. До неї навіть вдався палкий прихильник Москви лівобережний гетьман І. Брюховецький, який після Андрусівської змови вирішив розірвати з Москвою, і тим самим підняти свій підупалий авторитет. Та він уже настільки скомпрометував себе, що варто було Петру Дорошенку почати наступ на Лівобережжя, як тамтешні козаки самі розправилися зі своїм гетьманом. 8 червня 1668 р. вони проголосили гетьманом П.Д. Дорошенка.

Політичний тріумф гетьмана тепер уже обох боків Дніпра, який на коротку історичну мить здійснив мрію українців про об'єднання України, виявився недовгим. У тил йому вдарили поляки, що змусило П. Дорошенка повернутися на правий берег боронити край, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом Д.Г. Многогрішного.

Протурецька орієнтація П.Д. Дорошенка викликала негативний резонанс на Запорізькій Січі, яка почала висувати та підтримувати альтернативні кан-

дидатури на посаду гетьмана. Відтак П. Дорошенко втягнувся в довготривалу боротьбу як з «чужими», так і «своїми».

Загнаний у глухий кут гетьман, перейшов від плану про турецький протекторат до його реалізації. З цією метою він-таки пішов на непопулярний крок і звернувся до султана з проектом протекторату. Його зміст вказує на те, що П.Д. Дорошенко намагався обмежити його лише воєнним союзом. Туркам цього було замало, тому вони де-юре погодилися на протекторат над Україною, а де-факто зайняли очікувальну позицію. Султану доводилося враховувати те, що союз з гетьманом при всіх розкладах призведе до повномасштабної війни проти Речі Посполитої. Дочекавшись слушної нагоди, султан Мехмед IV на чолі своїх підданих – татар, молдаван, правобережних українських козаків – захопив неприступну фортецю Кам'янець-Подільський та узяв в облогу Львів. Деморалізована Польща вимушена була піти на підписання ганебного для неї Бучацького договору з територіальними та фінансовими втратами.

Втім перемога турків над поляками стала початком кінця політичної кар'єри П.Д. Дорошенка. Турки грабували українські міста і села, забирали людей у полон. Жителі Правобережної України тікали на лівий берег Дніпра, сподіваючись на кращу долю. Авторитет гетьмана почав швидко падати. Народ звинувачував його у всіх бідах, яке зазнало Правобережжя.

Ще деякий час П. Дорошенко намагався знайти вихід із ситуація, яка стрімко виходила з-під контролю. Він вів переговори з Польщею, Росією, Туреччиною, Кримом, Лівобережжям і навіть звернувся до курфюрста бранденбурзького та очільника козацько-селянського повстання у Москві – Степана Разіна. Та все було марно. Ні свої, ні чужі не йшли назустріч його прагненням. Чим далі, тим більше ставало зрозумілим, що справу по об'єднанню українських земель і збереженню залишків державності – програно. Зневірений і розчарований П. Дорошенко добровільно склав гетьманську булаву на козацькій раді у Чигирині 1676 р. Його політична кар'єра в Україні безславно скінчилася. Сучасники назвали його «сонцем Руїни», закидаючи йому доведення Правобережжя до мертвої, безлюдної землі. Упродовж двох століть лірники та кобзарі співали:

«За Дорошенка гетьмана
Пуста Україна стала:
Все то через його бунти
Довелося всім загинути ...» [3, с. 23]

Так, у наступних століттях у пам'яті нащадків закріпився скоріш негативний, ніж позитивний образ гетьмана. Але всупереч соціальної пам'яті у науковому середовищі українських істориків, які досліджували і продовжують досліджувати пантеон українських гетьманів доби Руїни, переважає позити-

вна оцінка діяльності П.Д. Дорошенка, співчутливе відношення до його особи з огляду на нестабільну політичну ситуацію, в якій діяв гетьман. На думку В. Антоновича, «не дрібний егоїзм, не змагання до наживи й особистих вигод керувало цим гетьманом; він щиро дбав про добро різного краю... про долю свого народу» [1, с. 148-149]. Талановита авторка розвідок з історії українського народу О. Єфіменко дає П.Дорошенку блискучу характеристику: «Це був, – вважає вона, – один з тих небагатьох діячів цієї важкої епохи, які були висунуті наверх не випадковою грою стихійних сил, а природним потягом своїх особистих достоїнств. Розум, спроможний охоплювати широкі горизонти, природня красномовність, яка допомагала йому повести за собою натовп, сильне честолюбство – все це робило з нього політичну особу, вожака маси» [4, с. 259]. В унісон їй відгукується М. Грушевський, коли каже, що П. Дорошенко «людина, безумовно, здібна, із залізною енергією... Це справжній герой глухих часів, який викликає трагізмом свого становища та силою духа глибокий інтерес і співчуття» [2, с. 216].

Справа П.Д. Дорошенка потерпіла поразку з багатьох причин і серед них: відсутність традицій легітимного державного будівництва; неспроможність об'єднати усі соціальні верстви українського суспільства навколо національної ідеї; ненадійні союзи з непорядними союзниками, які безсоромно грабували та знищували українське населення, через що воно відвернулося від гетьмана; відсутність злагоди в козацькому середовищі в цілому та у стані генеральної старшини зокрема.

На жаль, перелічені причини невдалого державного будівництва виявилися довготривалою політичною хворобою, від якої українське суспільство невилікувалося й досі. Сучасному поколінню політиків треба робити адекватні висновки з нашої історії державотворення.

Annotation

Mykytyn Oleksiy (Kryvyi Rih). «The Sun of the ruins»: Doroshenko star on the political horizon of Ukraine.

P. Doroshenko state activity is considered in the context of the early modern history of Ukraine and the geopolitical situation in the region.

Keywords: state, protectorate, Ruin, intervention, triumph, failure.

Аннотация

Мыкытын А.В. (Кривой Рог). «Солнце руины»: звезда П. Дорошенко на политическом небосклоне Украины.

Рассматривается политика государственного строительства П. Дорошенко в контексте раннемодерной истории Украины и геополитической ситуации в регионе.

Ключевые слова: государство, протекторат, Руина, интервенция, триумф, фиаско.

Примітки

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні [Текст] / В. Антонович. – К: «Дніпро», 1991.
2. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа [Текст] / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко, В.А. Смолий; Примеч. В.М. Рычки, А.И. Гуржия / М.С. Грушевский – К.: «Лыбидь», 1990. – 400 с. («Памятники исторической мысли Украины»).
3. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності [Текст] / Дмитро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 712 с.
4. Ефименко А.Я. История украинского народа [Текст] / Сост. и авт. ист. – биограф. очерка В.А.Смолий; Примеч. Н.Н.Яковенко / А.Я. Ефименко – К.: «Лыбидь», 1990. – 512 с. («Памятники исторической мысли Украины»).
5. Камінський С.А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура [Текст] / Анджей Сулима-Камінський; пер. з пол. Я. Стріхи. – К.: Наш час, 2011. – 263 с.
6. Кушнір А. Стихотворения [Текст] / А.С. Кушнір. – Л.: Художественная литература, 1986. – 302 с. (Переклад вірша в тексті В. Ленської).
7. Цит. за: Реєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України [Текст] / Худож. – оформл. А. С. Ленчик / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – Харків: Фоліо, 2007. – 415 с. – (Історичне до-сьє).
8. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця ХІХ – першої третини ХХ століття [Текст] / Оксана Руда. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – 418 с.
9. Степанков В. Постаць Петра Дорошенка у висвітленні істориків [Текст] / В.С. Степанков. «Істину встановлює суд історії»: зб. на пошану Ф.П. Шевченка [відповід. ред. акад. В. Смолий]. – Т.2. Наукові студії. – К., 2004, с. 418-448. – 550 с.
10. Тарасов С.В. Особа і діяльність гетьмана Петра Дорошенка в російській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. [Текст] / С.В. Тарасов // Наукові праці: [Наук.-метод. журнал. – Т. 94. – Вип. 81. Історичні науки]. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009, – с. 127-130.
11. Фігурний Ю. Державотворча діяльність Петра Дорошенка в контексті українознавства (до 340-річчя одержання ним гетьманської булави) [Текст] // Українознавство. – 2005. – № 1. – С.162-172.
12. Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713) [Текст] / Т.В. Чухліб. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 288 с.
13. Шевченко Т. Кобзар [Текст]: вступ. ст. акад. М. Рильського / Тарас Шевченко. – К.: Держвидав художньої літератури, 1961. – 608 с.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Четверте видання [Текст] / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2009. – 584 с.

УДК 94(477) «1684/1704»:929 Палій С.

Олена СТЕЦЮК
(м. Київ)

Постать Семена Палія в контексті історії України

Розглядається життєвий шлях і суспільно-політична діяльність С. Палія та місце цього видатного військового і державного діяча в історії України кінця XVII – початку XVIII ст.

Ключові слова: Семен Палій, «Руїна», правобережне козацтво, Ян Собеський, Самусь, Іскра, Абазін, гетьман Станіслав Ян Яблоновський.

Науковий керівник – *Іванова Людмила Георгіївна*, професор кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П Драгоманова, кандидат історичних наук, професор.

Друга половина XVII ст. характеризується всезагальним занепадом українських земель. Це час, коли місцеве населення Правобережжя пережило масові спустошення в результаті боротьби між собою сусідніх держав і численні військові кампанії, коли його було втягнуто у міжусобну боротьбу між гетьманами і окремими представниками української старшини, насильно уводилося в рабство турок і татар. Проте, не зважаючи на «Руїну» краю, як називали цей історичний період сучасники (зокрема М. Костомаров під цим терміном розумів період з 1663 по 1687 рр., коли Україна була поділена на два гетьманства по Дніпру), життя на Правобережжі продовжувало вирувати. Не дивлячись на величезну небезпеку, місцеве населення і втікачі з інших регіонів засновували нові поселення, займалися сільським господарством, ремеслами і вели торгівлю.

З часом заселення цих земель було вирішено взяти під контроль Речі Посполитої, що забезпечило б залюднення родючих і природно багатих територій на правому березі Дніпра. Разом з цим королівська влада взялась за формування козацьких полків, які мали б знаходитися під контролем польської шляхти, оскільки для Правобережжя так і залишалась нагальною проблемою напади з півдня. Ці багаточисельні козацькі сили мали використовуватись у боротьбі проти постійних нападів з боку турецьких завойовників. Тобто вони мали бути саме тою фізичною перепорою, що убезпечувала б Річ Посполиту від загрози нападу і завоювання з боку Туреччини. З огляду на вищезначені обставини, у 1684 р. польський король Ян Собеський вирішив відновити правобережне козацтво: «универсалом наметил для жительство козаков земли в Украине около Корсуна, Чигирина, Лысенки и Умани, именно там, где прежде были полки: Чигиринский, Черкасский, Корсунский, Каневский, Белоцерковский и Уманский. В следующем 1685 году состоялось сеймовое

постановление о принятие в отеческое покровительство всех козаков, которые пожелали бы поселиться в Украине, признав над собой власть гетьмана, поставленного от Речи Посполитой, с правом пользоваться всеми вольностями и привилегиями, дарованными пружними польскими королями козацкому званию» [1, с. 122].

Хвиля незадоволення політикою польської шляхти і необхідність захисту краю від турецьких і татарських завойовників одразу ж виокремила серед усього загалу козацьких полковників чотирьох найбільш відоміших: «Искра, Самусь, Абазин и более всех Семен Палей. Первый поселился в Корсуне, второй в Богуславе, третий на Подолии, в Брацлаве, четвертый в бывшем Белоцерковском полку, в местечке Хвастове...» [1, с. 123].

Особливою популярністю і любов'ю в народі користувався Семен Пилипович Палій. То хто ж насправді була ця людина? Чому саме про нього складена така кількість пісень, дум і легенд? Чому саме він став народним улюбленцем? Чи доцільно відводити його постаті таку історичну роль, яка надається йому в історії України? Чи дійсно він був ідейним натхненником українського народу на початку XVIII ст.? До того ж стосунки Івана Мазепи і Семена Палія також залишаються малодослідженими в українській історії. Героїзація, з одного боку, Палія та нищівна критика Мазепи, з другого, – теж потребує дослідження.

«Той, що хоче кинутися з мотикою на сонце» – такими словами схарактеризував козацького полковника Семена Палія польський урядовець Ф. Замойський [2, с. 247]. Відомо, що він був родом з Борзни Ніжинського полку [3, с. 129] і мав козацьке походження. Документи свідчать про те, що справжнє прізвище народного улюбленця Гурко [4, с. 203]. Є відомості, що у нього був брат Федір, який володів спадковими землями недалеко від міста Борзна. В Батурині у нього з братом був спільний будинок. До того ж Семен Палій отримав ґрунтовну освіту, найбільш вірогідно в Київській колегії (з 1701 р. Києво-Могилянська академія). Пізніше був записаний до козацького реєстру Ніжинського полку, а потім пішов на Запоріжжя і саме там: «прозван был Палеем (т. е. сожигателем)» за свої військові досягнення. Ще під час перебування в Запорізькій Січі він здобув велику повагу до себе. Пізніше вступив на службу до польського короля Яна III саме в той час, коли легально було відновлено козацтво на Правобережжі. Щодо сімейного стану, відомо, що С. Палій був одружений вдвічі. Перед тим, як піти на службу до короля він вже мав дружину і дочку. У 1677 р. остання вийшла заміж за Танського, який через років двадцять став білоцерківським полковником, а потім київським [1, с. 123-124]. Коли ж С. Палій вже прибув до Фастова, то тут одружився він вдруге на Феодосії, оскільки його перша дружина померла [4, с. 203]. Відомо, що його друга дружина була заміжня, однак також

втратила свого першого чоловіка. Від цього шлюбу у неї залишився син «Симашка» [1, с. 124], який надалі стане незамінним товаришем і вірним другом С. Палія. Отже, з дитинства наш народний улюбленець виховувався в національно-патріотичному дусі, був добре розвинений як фізично, так і розумово, постійно перебував в козацькому оточенні.

Знаходячись на службі у польського короля, він був вимушений виконувати ті функції, задля яких його було покликано до козацького полку.

Отже, одним із видів діяльності С. Палія в цей період є боротьба з турками і татарами. Він провів численні походи на півдні, де відзначився як талановитий полковник: «... не тільки не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошали, але й сам ходив і свої загони посилав на села татарські – на Бучаки, в Білгородщину та на Очаків – і руйнував їх...» [3, с. 129]. Дані про взяття Очакова містяться і в літописі Самовидця: «... Очаков увесь спалили і вистинали и, набравши здобичи назад вернулись...» [4, с. 149]. Повертаючись зі свого чергового походу з Буджаку до Фастова С. Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням, що він знищив 7 татарських поселень, захопив 23 гармати і намети самого хана [5, с. 365]. Проте, не досить довго тривала ця віддана боротьба С. Палія на благо польського короля. Вже у 1688 р. документи фіксують перші серйозні сутички фастівського полковника з польською шляхтою [6, с. 203]. Причиною цього, на нашу думку, є те, що С. Палій, відчувши владу в своїх руках починає не зважати на зовнішній світ, він наче обмежується територією Фастівщини з околицями. Його починає турбувати лише добробут цього краю. Через те, що полковник забагато собі дозволяв: «... це була колонізація цілком демократична. Ця так звана Паліївщина мала на меті збагачувати не лише себе, а народ...» [7, с. 159], відомі були численні випадки, коли козацькі загони С. Палія розміщувались в панських маєтках, грабували їх, в деяких містах і селах встановлювали свою владу [6, с. 203], звісно ж з боку польської корони мала б бути якась реакція. Оскільки по факту король поступово втрачав владу над землями Київщини, адже С. Палій «... владарював над усім Задніпров'ям аж до Дністра та Случі, владарював немов гетьман, проте гетьманом не був...» [3, с. 130]. Через свою незалежну політику фастівський полковник користувався великою популярністю серед населення: кріпаки, селяни, міщани беззастережно покидали свої землі на Лівобережжі та йшли в пошуках кращої долі. Відомо, що якщо 1690 р. у Фастові, де знаходилась резиденція С. Палія, було лише кілька сотень дворів, то через три роки їх нараховувалось вже близько трьох тисяч [2, с. 248]. Така ж сама ситуація спостерігається і на інших землях Правобережної України, де козацькими полковниками було призначено Абазіна, Самуся, Іскру та інших. Зокрема, вже у 1688 р., волинська шляхта відзначала на своєму сеймику, що «... коза-

ків незносна лічба в Київському і Брацлавському воєводствах». В 1692 р. польські урядовці бідкалися, що Самусевий полк «густо заселений», а отже, там можуть вдатися до «свавільств»[8, с. 229].

Також слід зупинитися на аналізі численних листів С. Палія, що відомі з джерел до московського царя, до гетьмана І. Мазепи з проханням допомоги у боротьбі проти Речі Посполитої і в той же час до польського короля про вірність і підданість. На нашу думку, головна мета цих листувань зберегти владу над своїм краєм. Петру I С. Палій каже про те, що він має бажання перейти у підданство Московській державі, напрочуд Яну III говорить про готовність вірно служити.

Докорінна зміна ситуації у стосунках з польською владою спостерігається після смерті польського короля Яна III, коли до влади приходять Август II. З самого початку стосунки між новообраним польським королем і С. Палієм та й іншими козацькими полковниками не складаються. Вже у 1699 р. Вальний сейм ухвалює постанову про заборону утримання «козацької міліції». Після облоги Риги влітку 1700 р. в якій брав участь невеликий козацький загін, козаки скаржилися на те, що їм не сплатили гроші за службу [2, с. 253]. Виконуючи сеймову ухвалу, гетьман С. Яблоновський 20 серпня 1699 р. наказав гетьманові Самусеві і полковникам Палієві, З. Іскрі, Абазинові, Барабашеві та ін. негайно розпустити козацькі полки і покинути всі королівські, шляхетські і церковні землі. Яблоновський загрожував непокірним, що він буде вважати їх за «купи свавольні і неслухняні», які будуть знищені, як вороги, для чого і послано було кілька десятків польських кінних хоругв і піші полки. Польська шляхта рушила на «Паліївщину». Настав вирішальний момент у боротьбі українського народу на Правобережжі проти польської влади. Досі селянство за допомогою козацтва стихійно й ізольовано боролось проти окремих, хоч і численних, польських державців. Сеймова ухвала 1699 р. ставила козацтво поза законом, і дальша боротьба українського козацтва й селянства перетворювалася на визвольну боротьбу українського народу проти Польщі, проти польського панування на Правобережній Україні [9, с. 112-113]. Проте, не лише С. Палію належить заслуга подальших успіхів у боротьбі за національні інтереси українського народу. Поряд із ним, не менш важливими були Іскра, Абазин, Барабаш та особливо Самусь, що був наказним гетьманом Правобережної України.

Наступним кроком повстання стало скликання у Фастові наради, де крім козацьких полковників були представники православної шляхти, міщанства, духовенства. Слід звернути увагу на те, що на фастівській нараді керівником повстання було обрано Самуся, а не С. Палія. У листі Самуся Івановича «Гетьмана українського» до козацької старшини від 7 вересня 1702 р. відзначалося: «...Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душою прися-

гнув... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний Український...» [8, с. 235]. Це звернення Самуся до лівобережного гетьмана і московського царя свідчило про наміри першого об'єднати під протекторатом Московії всю Гетьманщину. Проте, на жаль, реакція з боку Росії на подібні звернення була негативною, через умови «Вічного миру» і Північну війну, втрачати Польщу як союзника для Петра I було занадто небезпечно. Це підтверджують грамоти від імені царя: «О том вам ведомо подлинно, что с нами, великим государем брат наш, его королевское величество польский дружбу и любовь имеют...», що закликають Самуся й інших полковників припинити військові дії проти Польщі, а зорієнтувати свої сили у боротьбі проти Швеції [9, с. 18].

Влітку 1702 р. почалися селянські виступи на Поділлі та Брацлавщині, далі на Київщині. У серпні до Богуслава, Корсуня, Лисянки та інших місць прибули з військом польські дідичі та їхні управителі і запропонували козакам або покинути цей край, або піти в папське підданство. У відповідь на це козацтво на чолі з Самусем, З. Іскрою, «Симашком» та іншими повстало проти поляків. Польська шляхта і військо в усіх цих місцях були перебиті. Повстання перекинулося на інші місцевості Київщини і Брацлавщини. Скрізь селяни приєднувалися до козаків. Самусь оголосив селянам вічну волю від панського гніту. У повстанні взяли участь також робітники місцевих промислових закладів, зокрема рудень. Зібравши значні військові сили, Самусь обложив Білу Церкву. Керівники повстання звернулися по допомогу до гетьмана Мазепи.

Спочатку польський уряд не звернув особливої уваги на повстання Самуся та Іскри, тим більше, що Палій, хоч і допомагав активно повстанню, а проте ще не приєднався до нього відкрито. Немає сумніву, що в такий спосіб Палій хотів забезпечити собі підтримку Мазепи і Москви. Проте, його хвилювала доля не всього Правобережжя, а лише Фастівщини, яку він будь що намагався зберегти. Польський уряд спробував використати Палія в своїх інтересах. Король Август II звернувся до нього з вимогою докласти всіх сил і засобів, щоб придушити повстання. Проте це було безрезультатно. Поляки зробили також спробу домовитися з Самусем, але він заявив, що припинить боротьбу тільки тоді, коли «по всій Україні, від Дніпра до Дністра і вгору до річки Случа не буде ноги лядської...». У вище згадуваному листі до козацьких полковників Самусь писав, що він до останньої краплі крові битиметься «за весь народ православний український...» [10, с. 113]. Отже, було сформульовано основну стратегію боротьби і мету повстання: повне і остаточне знищення польського панування на Правобережній Україні; відновлення державних інституцій; возз'єднання з Лівобережною Гетьманщиною; відновлення соціально-економічної моделі української держави.

Саме Самусь бере на себе головне керівництво повстанням. С. Палій в свою чергу розробляє зовсім доцільний за тих умов тактичний план військових дій: взяття Білої Церкви, Немирова, Бара та інших міст-фортець, де перебували польські залоги й знаходилися боєприпаси, що були необхідні для розгортання повстання. Головні сили на чолі з Самусем виступили на захід, друга частина козацького війська на чолі з Семашком була послана на Брацлавщину й південно-східне Поділля, третя частина козацького війська з Палієм на чолі продовжувала облогу Білої Церкви, яку треба було будь-що-будь взяти, щоб зліквідувати головну військову базу Польщі на правобережній Наддніпрянщині. 17 жовтня 1702 р. під Бердичевом Самусь розгромив польське військо на чолі з старостою Я. Потоцьким і полковником Д. Рушицом. Унаслідок цієї перемоги повстання охопило всю Житомирщину. Дорога на Волинь і Брацлавщину була відкрита. Однак Самусь, добре поінформований про те, що волинська шляхта готує великий спротив повстанцям, пішов на Брацлавщину й Поділля, де і з'єднався з полковником Абазином. У кінці жовтня 1702 р. Самусь і Абазин оволоділи фортецею Немировом, де була чимала польська залога. Далі козаки зайняли Вінницю, Бар і Межибіж. Отже, вся Брацлавщина й значна частина Поділля опинилися в руках Самуся й інших козацьких полковників під його керівництвом [8, с. 114]. Взяття Білої Церкви завершило перший етап українського повстання проти Польщі, який і став його кульмінаційним моментом.

Проте, вже в січні 1703 р. почалася польсько-литовська наступальна операція по придушенні повстання, у якій вони заручились підтримкою Росії та Туреччини. До середини березня 1703 р. повстання на Поділлі та Брацлавщині було придушене. У 1703 р. Самусь та інші козацькі полковники, в тому числі і С. Палій тримали у своїх руках лише Київщину і посилали свої загони на Брацлавщину та Поділля, де в наступному 1704 р. знову вибухнуло повстання. Проте цей виступ був жорстоко придушений спільними польсько-російськими зусиллями, самого ж С. Палія заарештовано лівобережним гетьманом І. Мазепою, який виконував угоду, укладену між російським царем та польським королем. Проте Лівобережного гетьмана можна зрозуміти, адже дуже часто діяльність фастівського полковника була занадто суперечливою. Так, вістун полковника Костянтина Мокієвського зазначав, що сам Палій щодня п'яний, і коли п'є, то іноді поминає царське ім'я, а іншим разом п'є за здоров'я польського короля [11, с. 204]. На нашу думку, рішення І.Мазепи арештувати полковника – один з кроків реалізації гетьманом своєї головної мрії: об'єднання України й здобуття їй волі.

Отже, можна зробити висновок, що місце С. Палія в загальному історичному періоді останньої чверті XVII – початку XVIII ст. є безумовно важливим. Саме йому належить заслуга численних переможних походів проти ту-

рок і татар на Півдні, де він відзначився як талановитий військовий керівник. До того ж, С. Палій був вправним військовим тактиком, оскільки в першу чергу йому належить розробка тактичного плану військових дій в часи повстання 1700-1704 рр. Поруч з такими козацькими «велетнями» як Самусь, що був наказним гетьманом Правобережної України і керівником повстання; Абазін, який поклав своє життя за відродження Української держави; Іскра, що відзначився як талановитий полковник; можна назвати і С. Палія, який теж доклав чималих зусиль для відродження Правобережної Гетьманщини і козацтва в цілому, хоча і був недалекоглядним у своїх планах.

Варто зазначити, що для національно-визвольного повстання початку XVIII ст. характерне велике нашарування царистсько-монархічних ілюзій. Соціальна свідомість селян і козаків ще не піднялася до розуміння необхідності знищення всіх форм експлуатації на Правобережжі [12, с. 72]. На нашу думку, висвітлення фастівського полковника в народній творчості як борця за національні інтереси пояснюється в першу чергу тим, що на Лівобережжі, в силу тогочасної монархічної ідеології, склався політичний міф навколо постатей І. Мазепи і С. Палія. Семен Пилипович став перш за все ідейним натхненником українського народу Лівобережжя через тиск і міфічну ідеологію з подачі московського царя. Необхідно було висвітлити лівобережного гетьмана як зрадника не лише у відношенні до Петра І, а і до керівників національно-визвольного руху. Ті факти, що протягом повстання І. Мазепа регулярно допомагав підтримувати повстання на Правобережжі і, що він мав намір за допомоги повстанців об'єднати Гетьманщину є беззаперечними. Причина ж арешту перш за все С. Палія крилася в ньому самому. На нашу думку, цілі фастівського полковника були дещо вужчими, аніж здавалося б на перший погляд. Для нього було достатнім забезпечити себе владою на Задніпров'ї, він не переймався за долю об'єднаної України, найпершим завданням було зберегти вплив на зайнятих ним землях Фастівщини і Білоцерківщини, де він почував себе повноцінним господарем.

Annotation

Olena Stetsyuk (Kyiv). Semen Palij in the context of the history of Ukraine.

The life and socio-political path of S. Palii and the place of this great military and political figure in the Ukrainian history during the end of the XVII – early XVIII centuries are studied.

Keywords: «Desolation», right bank Cossacks, Jan Sobieski, S. Palii, Samus, Iskra, Abazin, Hetman S. Yablonovskii.

Аннотация

Стецюк Е.Н. (г. Киев). Личность Семена Палея в контексте истории Украины.

Рассматривается жизненный путь и общественно-политическая деятельность С. Палия и место этого выдающегося военного и государственного деятеля в истории Украины конца XVII – начала XVIII в.

Ключевые слова: Семен Палей, «Руина», правобережное казачество, Ян Собеский, Самусь, Искра, Абазин, гетман Станислав Ян Яблоновский.

Примітки

1. Костомаров Н.И. Мазепа [Текст] / Н.И. Костомаров. – М., 1992. – 335 с.
2. Гуржій О.І. Гетьманська Україна [Текст] / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К., 1999. – 304 с.
3. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки [Текст] / Пер. із староукр. – К., 1992. – 192 с.
4. Літопис Самовидця [Текст] / Зав. ред. Г.М. Терлецька. – К.: Наукова думка, 1971.
5. Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. [Текст] / Т.В. Чухліб – К., 2010. – 446 с.
6. Смолій В.А. Фастівський полковник Семен Палій // Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. – К., 1994. – 327 с.
7. Антонович В.Б. Про козацькі статті на Україні [Текст] / В.Б. Антонович. – К., 1991. – 238 с.
8. Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713) [Текст] / Т.В. Чухліб. – К., 2004. – 288 с.
9. Соловйов С.М. История России с древнейших времен. [Текст] В 15-ти кн. Кн. 8 (Тт. 15-16) / С.М. Соловьев. – М., 1962. – 674 с.
10. Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба [Текст] / О.Оглоблін. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.
11. Павленко С. Іван Мазепа [Текст] / С. Павленко. – К., 2003. – 416 с.
12. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII-XVIII ст.) [Текст] / В.А. Смолій – К., 1985. – 264 с.

УДК 372.893

Віталіна ТОВЧИГРЕЧКА
(м. Київ)

Особливості політичного устрою Слобідської України з часів заселення до кінця XVIII ст.

Розкрито особливості адміністративно-територіального устрою Слобідської України. Аналізується процес реформування слобідських полків і реакція слобожан на їх проведення.

Ключові слова: Слобідська Україна, слобідські полки, адміністративно-територіальний устрій, полковник, полкова старшина, царський уряд.

Науковий керівник – *Іванова Людмила Георгіївна*, професор кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, професор.

Слобідська Україна – це одна з частин української етнічної території та держави. Цікаво, що український філософ Григорій Савич Сковорода називав Лівобережну Україну своєю матір'ю, а Слобідську Україну – своєю рідною тіткою, бо тут він проживав і любив цей край, як пояснює його біограф М.І. Ковалинський. По скасуванню автономного устрою Гетьманщини і Слобідської України в 80-х рр. XVIII ст., назва «Україна» належало власне до Слобідської України. Це важливий економічний, політичний, культурний регіон, який відіграв значну роль у формуванні сучасної української держави.

В основі адміністративно-політичного устрою Слобідської України з середини XVII ст. лежала козацька полкова система, що формувалася ще в часи Національно-визвольної війни 1648-1654 рр. Слобідські полки – автономні військово-адміністративні одиниці, що утворилися з українських переселенців на південно-західному прикордонні Московської держави протягом 60-90-х рр. XVII ст. Характерною ознакою цієї української автономії була її безпосередня залежність від російських установ і урядовців, що сполучалася з пануванням козацьких звичаїв прикордонного суспільства [11, с. 112].

Станом на 1732 р., налічувалося п'ять слобідських полків: Сумський, Охтирський, Ізюмський, Харківський, Острогозький. Вони були незалежні один від одного, підпорядковувались Білгородській губернській канцелярії та Військовій колегії. Територія цих автономних одиниць разом із російськими анклавами (Чугуївським, Бахмутським, Битюцьким) становила 115 тис. км², будучи більшою, наприклад, за сучасну Болгарію [11, с. 113.]

Першими трьома полками були Сумський, Охтирський та Харківський. Згодом Харківський полк був поділений на два: Харківський та Ізюмський, потім Петро I причислив до них п'ятий полк – Острогозький.

Територію Сумського полку займали землі, які належали Сумському та Лебединському повіту Харківської губернії і крім того межували з повітами Полтавської та Курської губернії [15, с. 26]. Територія Охтирського полку займала Охтирський і Богодухівський повіти Харківської губернії і частково землі повітів як Харківського, так і Полтавського та Курської губерній [15, с. 26]. Територія Харківського полку простяглася на південь та схід від Охтирського полку, займала землі Харківського, більшу частину Валківського, Вовчанського і невеличкий шматочок Зміївського повітів [15, с. 26]. Територія Ізюмського полку простягалася далі на південь за землі Харківського полку, займаючи повіти Харківської губернії, Ізюмський та Куп'янський та частину земель Волчанського та Зміївського повітів [15, с. 26]. Територія

Острогозького розташовувалася на схід від земель Харківського полку і займала значну частину Острогозького, Богучарського, Бірюченського повітів Воронежської губернії і невеличку частину Землянського, Валуйського, Павлівського, Коротояцького тієї ж Воронежської, Єлецького і Лівенського – Орловської губернії, Корочанського й Новооскольського – Курської губернії [15, с. 21].

Устрій в цих полках був схожий на полковий устрій козацької України. Кожний полк мав близько 600-800 виборних козаків, які несли постійну службу, відрізнявся від іншого своїм прапором, на якому зображувався образ святого, що вважався покровителем полку, й поділявся на сотні, що відрізнялись одна від іншої сотенними значками із зображенням хреста та номера сотні. Спочатку кожен полк поділявся на п'ять сотень, але згодом, наприкінці правління царя Олексія Михайловича в Сумському полку нараховувалось уже 9 сотень, в Охтирському – 8, в Харківському – 15, а в останні роки XVII ст., коли було вже п'ять Слобідських полків, в Сумському полку було 9 сотень, в Ізюмському – 8 сотень і в Острогозькому – 9 [15, с. 28].

Полкове керівництво разом з сотенним було єдиним керівництвом в Слобідській Україні. Керівництво полками було організовано наступним чином. Полк знаходився під управлінням полковника та членів полкової старшини. Полковник, як і всі члени полкової старшини, обирався всією полковою старшиною більшістю голосів пожиттєвої затверджувався белгородським воєводою. Згодом ця посада перестала бути виборною – полковник призначався урядом.

Полковник відав усіма адміністративними, судовими й військовими справами на території полку, він мав право роздавати певні полкові землі в спадщину козацькій старшині за службу, різним адміністративним особам, церквам. Жалування земель та офіційні розпорядження полковник затверджував своїми універсалами, з особистим підписом й своєю гербовою печаткою, яка використовувалась як полкова. Полковник мав в полку знак своєї влади – пернач або шестофер з металу, прикрашений камінням.

Полкову старшину, яка поділяла з полковником владу управління полком, представляли шість чиновників: полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий хорунжий, полковий писар та ще один полковий писар. Полковий обозний посідав друге керівне місце за полковником. Він відав полковою артилерією, всіма укріпленнями, а на випадок хвороби або відсутності полковника виконував його обов'язки (але не мав права видавати універсали). Полковий суддя відав судовими і адміністративними справами в полковій канцелярії – ратуші. Осавул допомагав полковникові у військових справах. Полковий хорунжий оберігав полковий прапор, був начальником полкової музики та над хорунжими козаками. Полкові писарі були сек-

ретарями в полковій канцелярії – один у військових, а інший у цивільних справах [15, с. 30].

Устрій кожної сотні був схожий на устрій полку. Сотнею керував сотник, майже так само, як і полком полковник, сотник також обирався полковою старшиною. Крім сотника, в кожній сотні були сотенний отаман, осавул і хорунжий. Отаман допомагав сотникові в цивільних справах, а осавул та хорунжий – у військових. Писар відав діловодством. Всі вони призначалися полковником за згодою з сотником з числа бажаних їм осіб. Ця військово-адміністративна система не була постійною. В міру соціально-економічного і політичного розвитку Росії, зміцнення її становища на Півдні ця система управління змінювалася, аж поки не була замінена чиновницько-бюрократичним апаратом [15, с. 31].

Російський уряд зберігав за українськими переселенцями право на козацьке самоврядування та надавав їм різні господарські пільги. Все це створювало для козацької старшини і козаків певною мірою кращі умови життя в порівнянні з тими, в яких жили російські дворяни і селяни. Звичайно, царський уряд не старався бути добрішим до українців, ніж до росіян. Царизм готовий був відразу підпорядкувати козацьку старшину самодержавній системі управління, а козацько-селянські маси кинути в кріпацтво, яке існувало в той час в Росії.

Зберігаючи за переселенцями право на козацьке самоврядування, царський уряд залишив за собою керівну роль у житті козацьких полків. Владу в Слобідській Україні деякий час мав від імператора белгородський воєвода. Вся допомога, яку надавав уряд переселенцям, проходила через його руки. Під його наглядом засновувалися міста, села і навіть хутори. Він затверджував обраних старшиною полковників. Ось як зазначав один воєвода: «Міста і села він будував і давав накази за своїм розсудом» [2, с. 79].

На перших порах, коли переселенці прибували на Слобожанщину з своїми «начальними людьми російський уряд визнавав їх полковницькі звання. Коли ж згодом постало питання про вибори сумського, харківського, охтирського, ізюмського, острогозького полковників, то кандидатури їх уже погоджувалися з белгородським воєводою. Спочатку полковник та полкова старшина обиралися довічно. Згодом вони стали вимагати спадкового права на полковництво. Відомо, що чотири покоління Кондратьєвих в Сумах, Левицьких в Охтирці були полковниками. Отже, можна вважати, що полковники досягли своєї мети [2, с. 86-87].

Значні зміни в правах полків і, зокрема, в становищі полковників відбулися в часи перетворень, проведених в Росії в першій чверті XVIII ст. На перший погляд здавалося, що уряд Петра I намагається відновити і поширити деякі з старих козацьких пільг на Слобожанщині. Так, грамотою від

28 лютого 1700 р. підтверджувалися давні козацькі привілеї, скасовувалися накладені на козацьке населення податки і визначалася кількість козаків у полках [6, с. 135.].

З 1706 р. рядом заходів уряд знищує стару і зміцнює нову самодержавно-бюрократичну систему управління на Слобожанщині. Царським указом від 1706 р. було скасовано воєводське управління в слобідських полках і єдиноначальну владу зосереджено в руках полковників, яким було надано військовоєврейське звання прем'єр-майорів російської армії.

Таким чином, у військовому відношенні слобідські полки поки що комплектувалися й утримувалися по-старому, проте організаційно вони вже становили невід'ємну частину єдиної російської армії. На чолі всіх п'яти полків був поставлений бригадир, який у військових справах підлягав генералові – командирі Української дивізії.

У зв'язку з поділом Росії на губернії, в 1708 р. Слобідська Україна в адміністративному відношенні була включена до складу Азовської губернії, а з 1718 р. – до складу Київської губернії. Проте в судово-кримінальних справах Слобожанщина залишилася у віданні Белгородської і Воронежської провінціальних канцелярій.

Однак імператор Петро I прийшов, мабуть, до висновку, що з політичних міркувань самодержавства таку велику масу українського населення об'єднувати в одну губернію недоцільно: з такого об'єднання можуть скористатися мазепинці. Тоді указом від 4 вересня 1722 р. слобідські полки були виключені з складу Київської губернії. Козакам Слобожанщини надавалося право скаржитися на різнітиски старшин та на невірні рішення полкових ратуш белгородському столу, а на зловживання самого воєводи – в Курський надвірний суд.

Уряд Катерини I визнав за доцільне зміцнити управління центральної влади на Слобожанщині: назривала війна Росії з Туреччиною за вихід до Чорного моря. В 1726 р. рішенням Верховної таємної ради слобідські полки були переведені у відання Військової колегії, проте у військовому відношенні вони все ще підлягали безпосередньо командирі Української дивізії.

Слобідські полки були потрібні царському урядові насамперед задля здійснення своєї «східної політики»: просування до Чорного моря, реваншу за поразку 1711 р. Саме цим пояснюється пом'якшення тиску на українські козацькі утворення в другій половині 20-х рр. XVIII ст. (дозвіл на обрання гетьмана, «загравання» зі слобідською старшиною князя М. Голіцина) [19, с. 112].

В 1729 р. було вжито перших заходів до ламання козацької системи, комплектування слобідських полків. В Ізюмському полку була утворена регулярна рота в складі 100 чоловік під командуванням полкового ротмістра,

призначеного генералом Української дивізії. Наступного року така ж рота була утворена в Охтирському полку, а ще через рік – в Сумському і Харківському полках. Роти ці набиралися з місцевих селян, які залічувалися на постійну службу, причому за законами, виданими урядом Петра I, утримання їх покладалося на місцеве населення – так званих родичів та під помічників. З цих рот був утворений Слобідський Драгунський полк.

На російський престол у 1730 р., вступила «мітавська герцогиня» Анна Іонівна. Посилення ролі імператриці та її німецького оточення безпосередньо позначилося на становищі імперії. Відповідно, до намірів Росії у 1732-1737 рр. була проведена реформа слобідських полків. Вона почалася з перепису населення і господарств Слобожанщини. В 1732 р. все населення, крім дворян, духовенства і 4200 військовослужилих козаків, було записане або військовими обивателями, або кріпаками до поміщиків. Уряд створив керівний орган слобідських полків – «Канцелярию комиссии учреждения слободских полков». Начальником канцелярії був призначений князь Шаховський та до її складу входило два гварійських штаб-офіцери. Комісія перебувала в Сумах [11, с. 116].

Полкові ратуші були перейменовані в полкові канцелярії і щодо прав прирівняні до канцелярії провінцій російських губерній. До складу полкової канцелярії входили: полковник, полковий обозний суддя, ротмістр, осавул і писарі. Під час перебування полку в поході в полковій канцелярії залишалися тільки суддя і писарі. Полкам було заборонено займати так звані вільні землі. Всі судові справи в полках розглядалися тепер на підставі «Уложения законов Российской державы» та за указами уряду.

За період правління Єлизавети Петрівни (1741-1761 рр.) у зв'язку із складністю зовнішньо-політичного становища Російської держави (загострення відносин з Туреччиною і Прусією) і намаганням у зв'язку з цим залучити на свій бік козацтво, імператорським урядом були зроблені поступки щодо Слобожанщини. У жовтні 1743 року була скасована «Канцелярия комиссии учреждения слободских полков», у відповідних козацьких полках, що підпорядковувались Військовій колегії, збільшувався особистий склад полків – з 4200 чоллвік у 1732 р. до 5 тис., а в 1746 р. – до 7500 чоловік. У судових справах полки стали підлягати Белгородській губернії. Козацькій старшині, як і раніше, дозволялось безподатково займатися різними промислами, торгівлею тощо [15, с. 34].

Однак у другій половині XVIII ст., коли була ліквідована безпосередня загроза турецько-татарських нападів, царський уряд активізував діяльність щодо введення в Україні загальноросійських порядків, скасування на Слобожанщині залишків козацького самоврядування. Так, у 1764 році Катериною II було остаточно ліквідовано гетьманство в Україні, а у 1768 році і ко-

зацьку службу на Слобожанщині. Із колишніх козацьких полків були утворені регулярні гусарські полки.

На землях Слобожанщини була утворена Слобідсько-Українська губернія на чолі з царськими урядовцями. Адміністративним центром губернії було визначено місто Харків. Слобідсько-Українська губернія поділялася відповідно до колишніх полків на п'ять провінцій: Харківську, Охтирську, Сумську, Ізюмську і Осторогозьку.

Військовому губернаторові Слобідсько-Української губернії також підпорядковувалось українське населення Белгородської, Воронежської, Казанської, Саратовської та Астраханської губернії, а також землі Війська Донського. В 1775 році Слобідсько-Українська губернія була об'єднана з Воронежською в генерал-губернаторство з центром у місті Харкові.

Царський уряд проводячи політику уніфікації адміністративно-територіального устрою на території імперії, ліквідації залишків автономії Слобідської України в кінці 1780 р. запровадив в дію видане у 1775 р. «Учреждения для управления губерній Великороссийской империи» на території України. Уже 3 грудня 1780 р. Слобідсько-Українська губернія була перейменована в Харківське намісництво, яке проіснувало як окрема адміністративно-територіальна одиниця до грудня 1796 року [14, с. 71].

Таким чином, слобідсько-українська козацька автономія першої третини XVIII ст. – це свого роду традиційна спільнота. Вона жила «мудрістю поколінь» – у багатьох випадках неписаними законами та звичаєвим правом. Ця традиція, чи, – як її ще названо в чолобитних і грамотах, «черкаська обитність», – була джерелом законності й легітимізувала тогочасні суспільні відносини в слобідських полка перед царським урядом, вбираючи в себе, зокрема, символи колективної ідентичності «черкас», козаків і «посполства», завдяки чому й виконувала функції, притаманні традиції. Ці «непорушні» козацькі вольності вже на початку XVIII ст. підпали під дію могутньої машини царського уряду, який, упорядковуючи систему управління, прагнув до її однорідності та ліквідації козацької автономії.

Annotation

Vitalina Tovchyhrechka (Kyiv). Features of the Sloboda Ukraine's political structure since the settlement till the end of the eighteenth century.

The features of the administrative-territorial structure of Sloboda Ukraine are revealed. The process of reforming of Sloboda Ukraine and reaction local people on the reforms is analyzed.

Keywords: Sloboda Ukraine, suburban shelves, administrative divisions, colonel, regimental officers, the royal government.

Аннотация

Товчигречка В. (г. Киев). Особенности политического устройства Слободской Украины со времен заселения до конца XVIII в.

Раскрываются особенности административно-территориального устройства Слободской Украины. Анализируется процесс реформирования слободских полков и реакция слобожан на их проведение

Ключевые слова: Слободская Украина, слободские полки, административно-территориальное устройство, полковник, полковая старшина, царское правительство.

Примітки

1. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка 1650-1765 гг. [Текст] / Е. Альбовский. – Харьков: Типография Губернского правления, 1895. – 218 с.

2. Багалій Д. Історія Слобідської України [Текст] / Д. Багалій. – Київ: Основа, 1990. – 255 с.

3. Гильденштедт А. И. Путешествие академика Гельденштедта по Слободско-Украинской губернии [Текст] / А.И. Гильденштедт. – Харьков: Тип. губернского правления, 1892. – 89с.

4. Губський П. Слобідська Україна [Текст] / П. Губський. – Харків: Просвіта, 2001. – 163с.

5. Горобець В. Приимерк гетьманщини. Україна в роки реформ Петра I. [Текст] / В. Горобець. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 323 с.

6. Головинский П. Слободские Козачьи полки. Санкт-Петербург [Текст] / П. Головинский: Тип. Н. Тиблена и Комп., 1864. – 254 с.

7. Історія Слобідської України. Навч. посібник з народознавства та краєзнавства [Текст] / За ред. В. І. Торкатюка, О. Л. Сидоренка. – Харків: Основа, 1998. – 368 с.

8. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Харківська область [Текст] / АН УРСР. Інст-т історії; Голов. редкол.: П.Т. Тронькота ін. – Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – 1003 с.

9. Квитка Г.Ф. Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 г. [Текст] / Г.Ф. Квитка. – Харьков: Тип. Окружного штаба, 1883. – 25 с.

10. Корнієнко О. М. Нариси військової історії України: Сумський слобідський козацький полк 1659-1765 рр. [Текст] / О. Корнієнко. – Київ: Наш час, 2008. – 488 с.

11. Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: дослідж. з історії Слобідської України XVII-XIX ст. [Текст] / В.Л. Маслійчук. – Харків: Харк. приватний музей міської садиби, 2008. – 400 с.

12. Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. [Текст] / В.Л. Маслійчук. – Харків: Райдер, 2003. – 252 с.

13. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. [Текст]. – Київ: Наукова думка, 1991. – 224 с.

14. Слюсарський А. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII-XVIII ст. [Текст] / А. Слюсарський. – Харків: Книжк.-газетн. вид-во, 1954. – 279 с.

15. Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию [Текст] / И.И. Срезневский. – Харьков: Тип. окружного штаба, 1839. – 93 с.

16. Сумцов М.Ф. Слобожани. Історико-етнографічна розвідка [Текст] / М.Ф. Сумцов. – Харків: Акта, 2002. – 282с.

УДК 94(477.5)“16/17”:72.034.7=161.2

Оксана ІЛЛЮША
(м. Київ)

«Українське бароко» в архітектурі Лівобережжя другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Розкриваються основні напрямки та типологічні особливості архітектурного стилю «українське бароко», зокрема на прикладі пам'яток цивільного, церковного мурованого зодчества. Спираючись на науковий доробок попередників характеризуються суспільно-політичні умови, що впливали на розвиток архітектури другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Ключові слова: «українське бароко», архітектурний стиль, загальноєвропейські особливості.

Науковий керівник – *Луцкай Володимир Іванович*, доцент кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук.

«Золотим віком» культурного й архітектурного відродження України з упевненістю можна назвати другу половину XVII ст. – першу половину XVIII ст., що характеризується розквітом архітектурного будівництва, майстри якого починали переймати загальноєвропейські тенденції стилю бароко, котрий виник в Італії ще в кінці XVI ст. і прийшов на зміну стилю Відродження в результаті кризи гуманістичної ренесансної культури. Термін «бароко» у перекладі з італійської означає «химерний», а португальською звучить як «перлина неправильної форми». Саме такими перлинами зодчества, що постали на Лівобережжі за доби Гетьманщини, є монастирські комплекси, церковні муровані та дерев'яні споруди, вишукані будинки козацької старшини, адже вони поєднують яскраву барокову вишуканість архітектурних форм з етнонаціональними особливостями традиційного українського стилю, який у сучасній історичній науці отримав назву «українського, або козацького, бароко», оскільки саме козацтво стало виразником нового художнього смаку.

На сучасному етапі національного розвитку України важливим і актуальним залишається питання збереження та дослідження унікальних пам'яток архітектури, зокрема Лівобережжя, де протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. постали найкращі зразки «українського барокового» стилю. На жаль, із дзвіниць багатьох храмів та монастирських будівель в останнє пролунали церковні дзвони від рук більшовицької влади протягом 30-х рр. минулого століття.

Радянська влада, що дуже ретельно відносилася до написання історії, викреслила навіть термін «українське бароко». Відомий радянський дослідник архітектури Лівобережжя XVII-XVIII ст. М. Цапенко відчув суперечність між терміном і означуваним ним явищем, вживаючи у своїй відомій монографії, як відповідніший, термін «національний архітектурний стиль». Соціальну обумовленість архітектури українського відродження досліджував С. Таранушенко у монографії «Дерев'яна Монументальна архітектура Лівобережної України», то подібно до того, як особливості соціальної структури Німеччини зробили німецький Ренесанс бюргерським, так і українське відродження за своєю соціальною суттю є козацьким. У публікаціях дослідників незалежної України Г. Логвина та В. Січинського, котрому належить стаття, вміщена в «Енциклопедії Українознавства», чітко не розрізняється «українське (козацьке) бароко» та бароко. Автор багатьох статей з досліджень церковної та монастирської архітектури Лівобережжя В. Вечерський вказує на те, що стилістично церковну архітектуру України доби Гетьманщини не можна трактувати однозначно бароковою чи ренесансною. Науково коректним буде визначення її стилістики як ренесансно-барокового синтезу в умовах хронологічної ретардації.

Мета статті полягає в комплексній характеристиці особливостей архітектурного стилю «українського бароко», який домінував переважно в церковній архітектурі на Лівобережжі протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст., зокрема основних типів споруд, народних елементів їх стильові риси; розкрити значення впливу внутрішньополітичних і зовнішніх культурних впливів на розвиток українського зодчества.

Для досягнення мети поставлено наступні завдання: проаналізувати стильові особливості архітектурних пам'яток «українського бароко» на Лівобережжі, зокрема етнічні мотиви дерев'яного будівництва козацьких соборів; з'ясувати, як бароковий стиль трансформувався в українських храмових комплексах протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. під впливом політичної ситуації в Гетьманщині.

Піднесення національної лінії в архітектурі Лівобережжя було пов'язано з новими геополітичними реаліями, зокрема формуванням української державності у процесі національно-визвольної революції 1648-1654 рр., що закарбувалася в нашій історії під найменуванням Хмельниччини. Возз'єднання з Московською державою згідно з Переяславським мирним договором 1654 р. визначило подальшу долю культурного життя на Лівобережжі. У пізніший період меценатська діяльність гетьманів І. Самойловича (1672-1687 рр.), І. Мазепи (1687-1709 рр.) послугувала спорудженню протягом гетьманування лише останнього на всій Лівобережній Україні 14 і оновленню 20 церковних храмів. Розбудовувалися міста Київ, Чернігів, Переяслав, Суми, Харків, Ні-

жин та ін. На думку Дмитра Антоновича, це була «друга золота доба українського мистецтва після великодержавної доби Володимира Великого і Ярослава Мудрого», саме тому архітектурний стиль цього періоду ще називають «мазепинським бароко». Будують і його полковники М. Миклашевський, Розумовські, Лизогуби.

Якщо західноєвропейське бароко характеризується як синтез Відродження і Середньовіччя, то в архітектурі «українського бароко» відчувуються ремінісценції візантійських мотивів архітектури Київської Русі. У Західній Україні (особливо у Львові) воно ближче до західноєвропейського, а в Подніпров'ї зустрілося з козацькою дерев'яною архітектурою. Барокові вигини і планувальні ускладнення не дуже в'язались із можливостями дерев'яних конструкцій. Це змушувало майстрів вибирати «золоту середину», хоч залюбленість у довершену красу, тяга до узору, декоративності були їм притаманні. Все ж бароковий стиль почне застосовуватись більше у кам'яницях, коли в хід піде цегла, але й тут не обійдеться без впливу своїх традицій. Будівельне мистецтво, як зазначив дослідник Г. Н. Логвин, «сполучало нашу залюбленість у красу узору, зберігши при цьому ясну логіку, відбиту в чіткій тектоніці».

На Лівобережжі за планово-просторовою структурою в другій половині XVII-XVIII ст. були поширені два типи православних храмів. Перший тип будов постав зі сполуки тринавної церкви – віддавна пристосованої до літургичних потреб східної обрядовості – із західним і базилічним типом бароко, що, до речі, близько стояв до візантійсько-української базиліки. До таких оздоб належать великі церкви в Бережанах, Троїцька церква в Чернігові., собор Мгарського монастиря коло Лубен, розпочатий гетьманом Самойловичем у 1682 р., та дві будови гетьмана Мазепи в Києві – Михайлівський собор (1690-1694 рр.) і Братська церква Академії (1695).

Значимим фактором, який впливав на формування стильових особливостей бароко в гетьманській Лівобережній Україні є той, що для розробки проєкту та втілення його в життя запрошувалися, в основному, іноземні архітектори з Польщі, Італії, Московії. Так, Троїцький собор однойменного монастиря в Чернігові, заснований 1679 р. і зведений німецьким архітектором з Вільна І.-Б.Зауером, як ми вважаємо, саме за взірцем собору Максаківського монастиря, оскільки в структурі й архітектурних особливостях Троїцького собору є чимало спільного з литовськими витворами того ж архітектора – костелами Камальдулів у Пажайслісі 1667 р. та Св.Петра і Павла на Антакальнісі у Вільнюсі 1668 р.

Хоч у цих будовах у більшій мірі помітні західноєвропейські впливи, але окремі форми й деталі, зокрема декорація, набирають оригінальних форм, що почерпнуті з народного, сільського мистецтва. Особливої своєрідності й

краси досягають форми бань, які не мають собі рівних у цілій Європі. Такого ж характеру набувають численні перебудови й розбудови старших церков у Києві: Софійської кафедри 1691 – 1705 рр., головної церкви Лаври 1695 і 1722 рр., Михайлівського монастиря, Михайлівської церкви Видубицького монастиря.

Іншим типом є будови, що в плані й просторовому об'ємі йдуть за давньою традицією українського дерев'яного будівництва – тридільного та п'ятидільного (хрещатого) заложення із трьома й п'ятьма банями. До трибанних церков із тридільним заложенням належать дві церкви Києво-Печерської лаври, собор у Ромнах і менші будови в Сумах, Богодухові, Слоб'янському та ін. До розвиненої барокової доби належать прекрасні будови Київської лаври – Усіх Святих (1696-1698), Воскресіння та Петра й Павла, св. Юра Видубицького монастиря (1696), будови Чернігова, Батурина, Ізюма. Дальшим розвитком були будови дев'ятидільні з дев'ятьма камерами, перекриті п'ятьма банями – Троїцька церква Густинського монастиря (1672-1674), Преображенська в Прилуках (1716), собор у Ніжині.

Але все-таки головним типом в українській архітектурі, що яскраво виражає національні риси, вважаються кам'яні храми, які походять від дерев'яних церков, що були на той час найбільш розповсюдженими. Їх називають козацькими соборами. «Козацький собор» древніший за саме козацтво, його особливістю є відсутність чітко вираженого фасаду, він однаковий зі всіх чотирьох сторін і одночасно повернений до всіх сторін світу. Собор – ірраціональний образ світу, втілений у камені. Такими є Троїцький собор в Густині, Преображенський в Ізюмі, Юр'ївський у Видубицькому монастирі Києва.

«Козацьке бароко» вдягло дерев'яну церкву у камінь, прикрасило орнаментальним та рослинним декором. Більш розповсюдженим типом був п'ятикамерний храм, що утворює у плані хрест, часто із додатковими комірками у кутках і центричною об'ємною динамічною композицією, що завершується в більшості випадків п'ятьма банями. Найстарішим храмом цього типу на Лівобережжі є Миколаївський собор у Ніжині (1668 р., побудував московський архітектор Г.І. Устинов) Конструкцію складають п'ять широких восьми граних барабанів, перекритих банями з високими традиційними верхівками Композиція собору має виражену пірамідальність у пластиці фасадів нема-тих елементів, що зближували б їх з московською архітектурою XVII ст. Найкращою пам'яткою цього типу є мальовничий триверхий Покровський собор у Харкові (1684 р.) – це найдавніша й єдина збережена споруда міста, що залишилася від забудови Харківської фортеці. Собор поставлений за російським звичаєм на підвищенні, оточеному арковою галереєю.

Три високі, тісно приставлені бані тричі звужуються, храм і всі яруси бань добре оздоблені вікнами, обрамленими наличниками.

Спасо-Преображенська церква, побудована за сприяння гетьмана Данила Апостола в Сорочинцях (1732 р.) вважається останнім за часом пам'ятником п'ятиверхих церков, її прикрашає чудовий декор, що зберігає стиль українського народного мистецтва. У цій церкві хрестили Миколу Гоголя, сюди він ходив з батьками молитися. У цьому храмі (збудований у 1727-1732 рр.) в 1734 р. відспівував гетьмана Данила Апостола митрополит Рафаїл Заборовський, який теж був прихильником барокового стилю. Збереглася брама Заборовського (1746) в огорожі київського Софійського собору, побудована відомим зодчим Шеделем, який вдало поєднав багатство декору з ліризмом і задушевністю цілого образу. З ім'ям цього майстра пов'язана одна з найкрасивіших і величніших споруд Київської лаври – Велика дзвіниця.

Отже, архітектура «українського бароко» другої половини XVII – першої половини XVIII ст. на Лівобережжі відзначалась різноманіттям стильових особливостей. Кожен храм є унікальним витвором еkleктики загальноєвропейських рис пишного бароко та автохтонних українських елементів.

Annotation

Oksana Illiusha (Kyiv). «Ukrainian Baroque» in the Left-Bank Ukraine architecture during the second half of the XVII – early XVIII centuries.

The main trends and typological features of architectural style «Ukrainian baroque» (civilian and bricks church architecture) are shown. Social and political conditions that influenced on the development of the architecture during the second half of XVII – the first half of the XVIII century are analyzed on the background of scientific achievements of predecessors.

Keywords: «Ukrainian baroque» architectural style pan features.

Аннотация

Илюша О.В. (г. Киев). «Украинское барокко» в архитектуре Левобережья второй половины XVII – первой половины XVIII вв.

В статье раскрываются основные направления и типологические особенности архитектурного стиля «украинского барокко», в частности на примере памятников гражданского, церковного каменного зодчества. Опираясь на научный потенциал предшественников, характеризуются общественно-политические условия, которые влияли на развитие архитектуры второй половины XVII – первой половины XVIII в.

Ключевые слова: «украинское барокко», архитектурный стиль, общеевропейские особенности.

Примітки

1. Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины [Текст] / Ю.С. Асеев. – Киев: Будивельник, 1989.

2. Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона [Текст] / В.В. Вечерський. – К., 2001. – С. 24-42.
3. Вечерський В.В. Архітектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини (середина XVII-XVIII ст.) [Текст] / В.В. Вечерський // Матеріали до українського мистецтвознавства. Збірник наукових праць. Вип. 3. К., 2003.
4. Вечерський В.В. Храми України [Текст] / В.В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 1997. – № 4. – С.1-32.
5. Вечерський В. Архітектурні фундації гетьмана Івана Мазепи. Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища [Текст] / Віктор Вечерський. – К.: АртЕк, 2003 р., с. 36-44.
6. Січинський В. Українська архітектура [Текст] Володимир Січинський // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Пам'ятки історичної думки України. К., 1993.
7. Говденко М. Дві споруди зодчого Йоганна Баптиста [Текст] М. Говденко // З історії української реставрації. – К.: Українознавство, 1996. – С. 244-251.
8. Івашко Ю. Перлини українського барокко [Текст] / Ю. Івашко. – Будмайстер, 2003 – № 1/2 – С. 10-13.
9. Історія української архітектури [Текст] / Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; За ред. В. І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.
10. Логвин Г. Украинское барокко (Византия и Запад) [Текст] Г. Логвин // Западноевропейски бароко и византийски свет. – Белград, 1991. – С. 53-59.
11. Логвин Г.Л. Українське бароко в контексті європейського мистецтва [Текст] / Г.Л. Логвин // Українське бароко та європейський контекст. – Київ: Наукова думка, 1991.
12. Макаров А. Світло українського барокко [Текст] / А. Макаров. – К., 1994.
13. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII вв. [Текст] / М. Цапенко. – М., 1967.

УДК 94(438)

Володимир ФЕДОРОВ
(м. Київ)

Польський зовнішньополітичний вектор діяльності угруповання козацької старшини у 1657-1663 рр.

У контексті громадянського протистояння в Гетьманщині та подій українсько-московської війни проаналізовано політичні позиції пропольського крила української козацької старшини.

Ключові слова: угруповання, трактат, козацька старшина, уряд, гетьман.

Науковий керівник – *Борисенко Володимир Йосипович*, завідувач кафедрою історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Комплекс проблем, пов'язаних з дослідженням основних політичних угруповань козацької старшини, вже довгий час перебуває у полі зору не лише вітчизняної але і світової історіографії. Період у сім років після смерті гетьмана Богдана Хмельницького характеризується особливими рисами розвитку Української держави: зради, бунти, боротьба різних політичних угруповань козацької старшини за владу, що негативно відбилося на повсякденному житті українського народу та втраті української державності.

Без сумніву, деякі з цих ознак мають приватний характер і пояснюються суб'єктивними обставинами: міжусобицями за гетьманську булаву, взаємною ворожнечею козацьких старшин. Важливим є аналіз політичних орієнтацій козацької старшини, для з'ясування проблем політичного життя Гетьманщини в цілому. Надзвичайно бурхливим і складним для України був початок другої половини XVII ст. Сусідні держави – Московщина, Річ Посполита і Туреччина – прагнули будь-яким чином заволодіти Україною. Кривава боротьба між ними відбувалася переважно на території української держави, несучи народові спустошення і руйнацію. Однак і у самій Україні точилася боротьба між різними політичними угрупованнями. Козацька старшина докладала усіх зусиль, щоб прибрати до своїх рук владу, ремісництво, міську торгівлю. Боротьба за владу, а також боротьба між сусідніми державами за Україну тісно переплітаються, набувають різних форм. У цій боротьбі важливо простежити і за життям та діяльністю окремих політичних діячів України, та за змінами на тлі цих подій їхньої зовнішньополітичної орієнтації. Дослідження зумовлене передусім браком спеціальної фундаментальної праці з історії боротьби основних політичних угруповань козацької старшини та аналізу державотворчих процесів в період 1657-1663 рр.

В сучасній історичній науці існує декілька класифікацій політичних угруповань за різними критеріями: «радикальне, національно-патріотичне й помірковане, що перебували на протилежних позиціях у підходах до створюваної моделі соціально-економічних відносин і політичної форми правління»[4, с. 69].

Існує також інша класифікація згідно з зовнішньополітичними симпатіями. «Відтоді й до кінця Гетьманщини утворилося та існувало кілька традиційних «партій»: кримська, шведська, московська і польська. За Виговського лідерами цих партій були: П. Тетеря та І. Груша – польської, М. Пушкар та І. Барабаш – московської, Г. Лісницький – кримської, Ю. Немирич (до листопада 1657 р.) – шведської» [11, с. 231].

На думку Борисенка В.Й., на раді 26 серпня 1657 р. Юрій Хмельницький незважаючи на своє попереднє обрання гетьманом, поступився булавою ге-

неральному писарю І.Виговському на три роки, на час закінчення навчання в Києво-Могилянському колегіумі [4, с. 70].

В.В. Кривошея вважає, що на Чигиринській раді обрання Виговського не обійшлося без авторитету Івана Богуна. Тому що, саме в цей період Богун очолював одне з політичних угруповань старшини самостійницького напрямку. Про це свідчить несприйняття нимніякої з традиційних «партій» [7, с. 118].

Про відносини козацької старшини і гетьмана І. Виговського з представниками Речі Посполитої ми знаходимо відомості у тогочасному літописі гадяцького полковника Григорія Граб'янки, літописі Самійла Величка та літописі Самовидця. Особливе значення мають гетьманські та старшинські листи, універсали та укази.

Під час гетьманства новообраного гетьмана Івана Виговського угруповання козацької старшини пропольської орієнтації було найсильнішим. Її представниками були найближчі соратники гетьмана, які вели за його спиною подвійну гру. Насамперед потрібно згадати І. Грушу, який при гетьмані став генеральним писарем Війська Запорозького. Про відносини І. Груші з представниками адміністрації Речі Посполитої ми дізнаємося з реляції волинського каштеляна Беншовського до короля, який зазначав про хитрість Груші, який є «прихильником до Польщі» [11, с. 119].

Ще одним представником пропольської орієнтації був П. Тетеря, мрією якого була гетьманська булава. Проте на відмінну від І. Груші він тримав цю мрію до кінця свого життя. У березні 1658 р. Виговський відрядив до Варшави полковника П. Тетерю, який мав засвідчити польським урядовцям бажання гетьмана визнати зверхність короля за умови укладання тим угоди зі Швецією. Чигирин прагнув одержати підтримку Польської корони та можливість поновити союз з Кримським ханством. Ці дії І. Виговського як гетьмана засвідчують той факт, що він, разом з козацькою старшиною шукали вихід з складної політичної ситуації, яка загрожувала втратою державності Гетьманщини [11, с. 119].

Дуже швидко Виговський та Юрій Немирич порозумілися з представником короля Яна Казимира каштеляном Станіславом Казимиром Беневським щодо союзу України з Річчю Посполитою, але на нових засадах [10, с.157]. Літопис Григорія Граб'янки наводить цікаві дані щодо того, як проходив польський сейм посполитої шляхти та сенаторів: «І після тривалих суперечок, що їх вели сенатори та посполита шляхта, одностайно поклали, що аби замиритися з козаками, третя Річ Посполита повинна мати нові порядки. В ній православні – як мирські, так і духовні – повинні мати таку ж шану, як і католики. У цій постанові єпископи польські, а найбільше архієпископ гнездинський погоджувались з усім, за винятком одного – вони не могли змири-

тися, щоб київський митрополит ходив у шанобі, яка б була рівною їхній» [2, с.69].

Вже 31 серпня 1658 р. була підписана згода козацької старшини щодо порозуміння з Річчю Посполитою, а пізніше з відповідною декларацією виступив Виговський. 18 вересня 1658 р. у полковому місті Гадячі на Полтавщині було підписано українсько-польську угоду, яка розпочала новий період у міжнародній політиці Українського гетьманату. Пункти, схвалені на сеймі були підтверджені козацькою старшиною в особі Немирича, Верещаги та Сулими, які були спостерігачами на сеймі. Цього ж дня Іван Виговський та частина козацької старшини в присутності польських комісарів склали присягу на вірність Речі Посполитої [4, с.115]. Можна зробити висновок, що козацька старшина не розглядала майбутній союз з Польщею як антимосковський, а лише як союз, що забезпечить надійне існування Гетьманщини. Не підлягає сумніву думка про оцінку Гадяцької угоди як договору, підписаного в інтересах української шляхетсько-старшинської еліти, та як такого, що ніс для української державності більш суттєві обмеження, ніж Переяславська угода 1654 р., дану провідними вітчизняними істориками. Але, за великим рахунком, Гадяцька угода була геополітичним вибором гетьманського уряду І.Виговського та частини пропольської козацької старшини. Підпис гетьмана на угоді свідчив про рішення українського керівництва: якщо в ситуації, що склалася, в будь-якому випадку доведеться поступатись частиною суверенітету, то краще це зробити на користь держави, яка належить до європейської цивілізації, ніж азійської [8, с. 42].

Вкрай негативній реакції російського престолу на підписання уряд вирішив протиставити збереження за собою військової ініціативи на російсько-українському кордоні та рішучість у відстоюванні своїх інтересів. Не покладаючи великих надій на виконання вимог гетьманського уряду, переданих з В.М. Кікіним, та небажаючи підірвати свого авторитету нездійсненими погрозами, Виговський приймає рішення штурмувати російські прикордонні фортеці Кам'яне та Олешня. В складній ситуації перебувала Гетьманщина та гетьманський уряд Івана Виговського, так як саме невизначеність зовнішньо-політичного союзника призвело до того, що починаючи з 1658 року українські землі перебували у стані Громадянської та українсько-російської війни 1658-1659 рр. [4, с. 117].

У світлі зближення Чигирини й Варшави, окремого й детальнішого розгляду вимагають тогочасні українсько-російські стосунки, що, як відомо, призвели до війни між гетьманством і царством. Згідно з останніми дослідженнями, підписавши Галицьку угоду з Річчю Посполитою, Виговський не прагнув до повного розриву, а тим більше до початку війни з Московською державою. В одному з варіантів гадяцьких домовленостей навіть містилося

положення про збереження добросусідських відносин з царем. Гадяцький договір практично так і не увійшов у життя, навіть будучи ратифікований сеймом Речі Посполитої. Український уряд на чолі з гетьманом Виговським припустився серйозного прорахунку, не взявши до уваги потужних антипольських настроїв в українському суспільстві які панували в той час. Особливо негативно було сприйнято рядовими козаками пункт Гадяцького трактату про нобілітацію, так само як і повідомлення про надання королем Виговським маєтностей.

Московський уряд був дуже стурбований Гадяцьким трактатом і пішов навіть на серйозні поступки гетьману, наприклад погодився на виведення своїх військ із Києва, але до російсько-українських переговорів з цього приводу не дійшло. В умовах українсько-російської війни 1658-1659 рр. українське населення Лівобережної України не розуміло, на чиемубоці залишатися: чи на боці гетьмана, чи переходити на бік Москви. Не було у тогочасному українському суспільстві одного – єдності і одностайності. Українсько-російська війна закінчилась розгромом основних сил царського війська, які вторглись на українську територію, і вигнанням їх за межі України. Военна перемога козацько-татарського війська в Україні була беззаперечною, але не повною, оскільки в руках козацької старшини і російських гарнізонів залишались Київ, Гадяч, Полтава та декілька інших міст [11, с. 273].

Після завершення українсько-російської пропонуваної поляками варіант Гадяцького договору. Дізнавшись про наміри Речі Посполитої, старшинська рада прийняла рішення поступитися. 22 травня текст Гадяцької угоди був ратифікований сеймом [12, с. 89]. Це означало повний крах політики І. Виговського та частини козацької старшини на розв'язання української проблеми. Прибічник гетьмана Ю. Немирич став жертвою антигетьманського виступу. Літопис Самійла Величка визначає декілька факторів, які остаточно звели нанівець політику І. Виговського: «гетьман Виговський побачив, що не на добре йому складається: з одного боку – брат його, був розгромлений під Києвом, козацьке військо почало за це невдоволитися на нього; з другого – що відкинувся від нього з усім полком переяславльський полковник Цюцюра; з третього – що простувало на нього з Січі до Чигирини п'ять тисяч запорожців; з четвертого – що поляки, які були під Конотопом із Виговським, їх очолював коронний обозний Потоцький, були вибиті й вигнані зі своїх квартир» [3, с. 259].

Так завершилося дворічне гетьманування І. Виговського, що втягнуло суспільство у вир громадянської війни й старшинських міжусобиць. Його трагедія полягала в неспроможності ведення політичних відносин, а в тому, що, він, люблячи Україну, водночас залишався патріотом Речі Посполитої й ві-

рив у спроможність її еліти визнати Україну як Велике князівство Руське рівноправною складовою триєдиної федеративної держави.

Заручившись підтримкою місцевого населення та переважної більшості козацької старшини, 19 жовтня Ю. Хмельницький прибув до Переяслава, де відбулася генеральна рада, що обрала його гетьманом. Під військовим тиском Москви між гетьманом Ю. Хмельницьким та царем Олексієм Михайловичем у 1659 р. було начебто відновлено Переяславський договір 1654 р. [12, с. 90].

Незважаючи на незадоволення умовами Переяславських статей, українське рядове козацтво, частина козацької старшини в союзі з Росією продовжило боротьбу проти шляхетської Польщі. Влітку 1660 р. у глиб Правобережжя направилися 20-тисячне російське військо воєводи Василя Шереметьєва й 20-тисячний козацький корпус наказного гетьмана Тимофія Цицюри. Позаду рухався Юрій Хмельницький з основним українським військом. Під Слободищами польське командування запропонувало українському гетьманові розірвати союз з Росією й підписати нову угоду з Польщею. Ініціатором цієї пропозиції став Виговський, котрий таким чином хотів завершити розпочату ним раніше справу. Після наради з київським митрополитом Діонісієм Балабаном, полковниками Григорієм Лісницьким, Григорієм Гуляницьким та іншими Юрій Хмельницький 17 жовтня 1660 р. підписав Слободищенський трактат, за яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах. Україна фактично позбавлялася політичної незалежності, права зовнішньополітичних зносин і мала подавати Польщі військову допомогу в її боротьбі з різними противниками. Підписанням Слободищенського трактату завершилася багатолітня боротьба всього українського народу проти шляхетської Польщі. Після нього почалися війни між окремими регіонами України з активною участю іноземних держав, кожна з яких дбала про свої інтереси [4, с. 161].

Бажаючи втілити підписану угоду з Річчю Посполитою в життя Ю. Хмельницький та частина козацької старшини, що була зацікавлена в союзі з Польщею (політичний та економічний фактор) вирушили на Лівобережну Україну. Метою їхньої військової експедиції стало приборкання Лівобережних полків підтримуваних Москвою, та об'єднання українських земель. Польсько-татарські та правобережні козацькі війська переправилися через Дніпро. Серйозний опір їм чинили міста з російськими гарнізонами Батурин, Ніжин, Переяслав. Крім того, їм протистояли Ніжинський й Переяславський полки на чолі з В. Золотаренком і Я. Сомком. Однак, військо союзників успіху не мало. Зустрівши організований опір, воно змушено було відійти на Правобережжя. Більше того, численні погроми й безчинства, без яких не обходилась жодна з татарських експедицій, підірвали й так хиткий

авторитет гетьмана. Правобережну Україну все більше поглинав загальний хаос та безвладдя. Козацька старшина розуміла всю складність ситуації, яка склалася на кінець 1660 року. Про далекосяжні плани та наміри старшини здобути особисту свободу та захистити власну державу, здобу в роки Визвольної війни довелося забути.

На початку 1661 р. у варшавському сеймі було складено інструкцію для комісарів на майбутні переговори з Московською державою. Згідно з нею, польські послы повинні були вимагати від царя, щоб той відмовився від протекції над козаками і всією Україною. Поляки навіть погоджувалися на участь у переговорах українських дипломатів та козацької старшини, що їх підтримувала. Зважаючи на спротив Москви у справі «повернення» Речі Посполитій України, переговори швидко зайшли в глухий кут. 14 травня 1661 р. було оголошено про їх припинення. Причини такої непоступливості крилися у намаганні як польського, так московського монарха отримати повний контроль над козацькою Україною за допомогою впливу на її гетьманів та козацьку еліту [12, с. 92].

Безпорадною виявилась і наступна спроба оволодіти Лівобережжям, здійснена польсько-українськими силами на чолі з Ю. Хмельницьким влітку 1662 р. 12 червня відбувся бій біля Переяслава, в результаті якого військо гетьмана взяло місто в облогу. Але на допомогу обложеним підійшли російські війська Г. Ромадановського. Під їх натиском Ю. Хмельницький почав спішно відступати до Дніпра. Під час переправи на правий берег він був вщент розгромлений козаками наказного гетьмана Я. Сомка і ніжинського полковника В. Золотаренка.

Повертаючись до Чигирина, гетьман ще намагався будь-яким чином врятувати ситуацію. Він посилав гінця з проханням про допомогу до Криму. Але як і в роки Визвольної війни татари зрадили молодого гетьмана. Після цього безталанний син великого Хмельницького, розуміючи, що не може вплинути на розвиток подій, відмовився від влади. На початку жовтня він надіслав посольство до польського короля Яна II Казимира, вказавши на П. Тетерю як свого наступника. На зібраній ним же наприкінці 1662 р. в Корсуні раді Юрій зрікся гетьманської булави. В січні 1663 р. київський митрополит Діонісій Балабан особисто постриг Юрія в ченці під іменем Гедеона [4, с.162].

Отже, козацька старшина пропольського орієнтування виступає як сформоване та впорядковане угруповання зі своїм баченням збереження державності новоствореної держави – Гетьманщини. Очолювали дане угруповання козацької старшини найближчі соратники нового гетьмана І. Виговського, який доречі входив до його складу. Цими соратниками були П. Тетеря, Ю. Немирич, І. Груша та ін. Під впливом угруповання І. Виговський дотримувався

в переважній більшості пропольської політики, що призвело до невдач порозумітися з низовим товариством задля досягнення спільної мети. Адже для запорожців та всього населення Гетьманщини вищою політичною ідеєю залишалася ще сформована у першій половині 1649 р. Богданом Хмельницьким національна державна ідея, що передбачала створення незалежної соборної України. Боротьба між політичними угрупованнями козацької старшини за владу та вибір зовнішньо-політичного союзника призвели до страхотливих спустошень козацької України, що істотно підірвало військову міць держави, а відтак різко послабило її спроможність протистояти агресії з боку сусідніх держав. «Чорна рада» 1663 р. ознаменувала розкол козацької України на два Гетьманати, що грало на руку інтересам Москви та Варшави в справі поділу України.

Annotation

Volodymyr Fedorov (Kyiv). Polish foreign policy vector of Cossack officers' grouping during 1657-1663.

The political positions of pro polish part of the Ukrainian Cossack officers has been analyzed in the context of civil unrest in the Hetmanate and the Ukrainian-Russian War.

Keywords: grouping, treatise, Cossack officers, government, Hetman.

Аннотация

Федоров В.Ф. (г. Киев). Польский внешнеполитический вектор деятельности группировки казацкой старшины в 1657-1663 гг.

В контексте гражданского противостояния в Гетьманщине и событий украинско-московской войны проанализированы политические позиции пропольского крыла украинской казаческой старшины.

Ключевые слова: группировки, трактат, казацкая старшина, правительство, гетман.

Примітки

1. Літопис Самовидця [Текст]. – К.: «Наукова думка», 1971-2008 .
2. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки [Текст] / пер. із староукр. Р.Г. Іванченка – Київ: Тов. «Знання» України, 1992, – 192 с.
3. Величко С.В. Літопис [Текст] / С.В. Величко; [пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
4. Борисенко В. Еволюція українсько-російських відносин у 2-й пол. XVII ст. [Текст] / В. Борисенко, А. Бульвінський, С. Візер. – К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2006. – 276 с.
5. Борисенко В.Й. Курс української історії [Текст] / В.Й. Борисенко. – К., 1996.
6. Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. [Текст] / А.Г. Бульвінський. – К. 2008. – 64с.
7. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини [Текст] / В.В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

8. Мишик Ю.А. Гетьмап Івап Виговський [Текст] / Ю.А. Мишик. – Вид. центр «Києво-Могилянська Академія», 2004. – 84 с.
9. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) [Текст] / В. Смолій, В. Степанков / НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
10. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України [Текст] / Б.І. Сушинський. – Т. 2, – ЯВФ. 2006. – 584 с.
11. Яковлева Т. Гетьмапщина в 2-й пол. 50-х рр. XVII ст.: причини і початок Руїни [Текст] / Т. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
12. Чухліб Т.В. Український гетьмапат: проблеми міжнародного утвердження [Текст] / Т.В. Чухліб. – К.: Наш час, 2007. – 156 с.

УДК 94 (477)

Богдан ЯРМОШИК
(м. Житомир)

Внутрішньополітичне становище Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. та причини її поділів

Аналізуються особливості політичного та економічного становища Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. Визначені ті внутрішньо- та зовнішньополітичні фактори, котрі призвели до суттєвого послаблення держави та її поділів.

Ключові слова: Річ Посполита, поділи Речі Посполитої, Росія.

Науковий керівник – *Новик Микола Кузьмович*, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат історичних наук, доцент.

Історики вважають, що поділи Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. належать до «вічно живих» дослідницьких тем європейського минулого. На сьогодні видана (і продовжує виходити) значна кількість монографій, мемуарної літератури, архівно-документальних публікацій, присвячених дослідженню обставин зникнення польської держави з політичної карти Європи й територіальним перекроюванням її території у XIX ст. Поділи Речі Посполитої це одна з «болючих точок» європейської історії та російсько-польських відносин. Вони спричинили довгий ланцюг трагічних подій, серед яких польські повстання 1830-1831 і 1863-1864 років і наступні наполегливі спроби царської адміністрації повністю втягнути Польщу до складу Російської імперії, знищивши її національну ідентичність.

Вищесказане обумовлює актуальність теми даної статті, цим пояснюються все нові й нові звернення істориків до епохи поділів як до вихідної точки «польського питання» – найскладнішого історичного феномена, природа,

причини й наслідки якого багато в чому залишаються нез'ясованими або недостатньо з'ясованими. Метою цієї публікації стала потреба виділити ті конкретно-історичні внутрішньополітичні фактори, котрі в поєднанні призвели Річ Посполиту наприкінці XVIII ст. до державної катастрофи.

Упродовж XVIII ст. Річ Посполита – держава двох народів (obojga narodów), польського та литовського, залишалася могутньою державою Європи, з давніми традиціями політичного, господарського, культурного життя. Назва держави походила від пізньолатинського виразу «Respublica – республіка двох народів», малися на увазі народи «Корони» (Польського королівства) і «Великого князівства Литовського, Руського й Жемойтського», котрі після підписання Люблінської унії 1569 р. утворили федерацію.

Розглядаючи точки зору дослідників на процеси поділів Речі Посполитої, можна виділити наступні проблемні блоки: 1) співвідношення внутрішніх (відсталість і невідповідність вимогам часу державно-політичного устрою Речі Посполитої) і зовнішніх (агресивна політика сусідніх держав – Пруссії, Австрії, Росії) факторів у поділах, а потім і знищенні в 1795 році польської держави. Частина російських та українських істориків таких як С. Соловйов, М. Костомаров, Н. Чечулін, Ф. Мартенс, Г. Санін пов'язують «падіння Польщі» у першу чергу з глибокою й тривалою внутрішньою політичною кризою, внутрішнім розкладанням польського державного ладу, всевладдям і корисливостю шляхти, які були використані сусідніми Речі Посполитої державами, у першу чергу Пруссією й Австрією, а також Росією, для територіальних збільшень за її рахунок [1].

Після смерті у 1763 р. короля Августа III у Речі Посполитій сформувалися два ворогуючих політичних угруповання: 1) Рух під проводом княжого сімейства Чарторийських, який пропонував програму реформ заради повернення колишньої могутності Речі Посполитої. Вони сподівалися, що союзником в боротьбі за такі реформи стане Росія;

2) Табір республіканців, програма яких мала на меті захист золотої шляхетської вольності, вони противилися будь-яким змінам державного ладу. На чолі республіканців стояла родина відомих магнатів Потоцьких. Республіканці орієнтувалися на союз з Австрією та Францією.

Із 1732 р. існував так званий «Договір Лоевенвольда» між державами, які братимуть участь у поділах, про недопущення зміни внутрішнього державного устрою Речі Посполитої. Ослаблення держави у другій половині XVIII ст. дало можливість Пруссії, Австрії та Росії розчленувати Річ Посполиту. Три територіальних поділи польської держави були проведені в 1772, 1793 і 1795 роках сусідніми з Річчю Посполитою державами: Росією, Австрією й Пруссією.

Польська проблема була однією з основних у зовнішній політиці Росії протягом усього XVIII ст. Росія була зацікавлена в слабкій і слухняній Польщі, а в перспективі й у поверненні під російський контроль польських земель, що раніше входили до складу Київської Русі. Кризовий стан польської державності (виборний і майже позбавлений реальної влади король та погано керований сейм, на якому кожен шляхтич міг накладати вето на будь-яке рішення) сприяв досягненню цих цілей, і вже від періоду правління Петра I Росія фактично диктувала свою волю колись грізному супротивникові. Характеризуючи державний розвиток Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. відомий польський вчений просвітник Гуго Коллонтай зазначив, що польська держава це незграбна німецька машина, якою ніхто не може управляти, але зупинити може кожен [2, с. 25].

Поділи Польщі були трагічним запереченням однієї з «найгеніальніших» засад зовнішньої політики шляхетської Речі Посполитої. Ця засада проголошувала, що власне слабкість держави – держави, яка нікому не загрожує, – є гарантом її існування, («Польща безвладдям сильна»). Насправді ж слабкість держави спонукала її сусідів до ліквідації Речі Посполитої. Польська політична еліта, зайнята боротьбою за свої вузькі, егоїстичні інтереси, не спромоглася розгледіти ознак грізної кризи, що вже виразно почали проглядатися на початку XVIII століття.

Намагання царя Петра I запровадити кураторство Росії над Польщею (що й сталося у 1717 році: за згодою сейму Росія стала гарантом збереження устрою Речі Посполитої), порозуміння між трьома її сусідами щодо «польського питання» виконане без участі самих поляків («угода трьох чорних орлів» від 1726 року і наступні домовленості), недвозначно вказували на прагнення «розв'язати польське питання» [3, с. 23]

Проте польські консервативні політики трактували усе це як найвищий гарант її суверенності та непорушності кордонів. Основним ініціатором поділів Польщі була, спонукувана Австрією, Пруссія. Обидві імперії непокоїло намагання Росії включити Польщу в орбіту своїх необмежених впливів. Однак поділ Речі Посполитої без згоди та участі в них Росії був неможливим.

Ідея поділу знаходила щораз більше прихильників і в самій Росії. Російська політика брутального тотального втручання у політичне життя Польщі призвела до наростання спротиву, що проявилось, зокрема, у формі змагань за трон під час виборів короля у 1763 р., а особливо під час Барської конфедерації 1768-1772 рр., у прагненні реформ в середовищі частини політичної еліти Речі Посполитої (у 1780-1792 роках). З огляду на це в Петербурзі почали усвідомлювати, що цілковите підпорядкування Польщі буде складним, а то й неможливим.

Тим часом в оточенні Катерини II з'являлися нові фаворити, які свої нестривкі підвищення та тимчасові кар'єри прагнули використати не тільки для отримання становища, а насамперед – для здобуття великих маєтків. А це було можливе у разі нових територіальних загарбань Росії. Задля цього Орлови, Зубови та інші ратували за агресивну політику Росії щодо сусідів. Проведення такої політики проти Туреччини ускладнювалося, з одного боку спротивом Порти, а другого – побоюванням інших держав за надмірне зміцнення впливів Росії у південно-східній Європі. У такій ситуації поділ Польщі суттєво послаблював напруження між державами Середньої та Східної Європи, а заодно давав змогу без особливих зусиль значно розширити свої володіння.

Так, у 1763 р., опираючись на силу російської армії й підтримку Пруссії, Катерина II домоглася обрання на польський престол свого ставленика Станіслава-Августа Понятовського. За його сприяння царський уряд розраховував забезпечити в Польщі свої інтереси й вирішити проблему прав православного населення (яких називали дисидентами). Але польський сейм не погоджувався на поступки православним. Правда, у Польщі існувала партія впливових магнатів Чарторийських, яка домоглася обмеження прав сейму і встановлення спадкоємної монархії. Чарторийські обіцяли Росії допомогу у рішенні дисидентського питання, якщо та підтримає їхні плани. Але підтримати Чарторийських значило порушити умови угоди із Пруссією, яка не бажала зміцнення польської держави [1, с. 25-27].

Польський історик Владислав Конопчинський звернув увагу на поділи котрі трапилися у XVIII ст. із іншими європейськими країнами (Іспанія, Швеція, Австрія, Туреччина) і назвав поділи Речі Посполитої найбільш класичними і разом з тим несхожими на інші. Головними причинами поділів польської держави він назвав агресивність сусідніх держав та демократичні тенденції, котрі проявилися у внутрішньому житті Речі Посполитої на початку 90-х років XVIII ст. [4, с. 689-690].

З-поміж внутрішніх причин, які призвели до поділів Речі Посполитої хочеться зупинитися на релігійному факторі, на який часто звертають увагу дослідники. Упродовж епохи середньовіччя, зокрема від XVI ст. Річ Посполита була досить толерантною в релігійному відношенні державою. Тут не було таких релігійних війн як у Франції, котрі вилились у криваву Варфоломіївську ніч 1572 року, релігійного протистояння подібного до гуситських війн у Священній Римській імперії, гонінь як на розкольників і старообрядців у Московській державі у XVII ст.

Навпаки, у Польщі відомі привілеї видані королем Зигмундом Августом у 1563 і 1568 р. у яких проголошується рівність усіх віросповідань у державі, у тому числі й зрівняння у правах православних та католиків [5]. Прийняття

Берестейської унії, утворення греко-католицької церкви у 1596 році було переважно ініціативою українських православних єпископів [6], а не структур державної влади Речі Посполитої. Натомість відомо, що король не заперечував проти відновлення ієрархії православної церкви в Україні у 1620 р. і своєю постановою король Владислав IV у 1633 р. узаконив ієрархію руської православної церкви. Не заперечуючи утисків українського населення на релігійній основі можна сказати, що ці утиски можна вважати складовою частиною феодално-кріпосницького гніту, який зазнавало українське населення в епоху середньовіччя.

Релігійне питання відіграло важливу роль у суспільно-політичному житті Речі Посполитої другої половини XVIII ст. зокрема у політиці Росії щодо Польської держави і стало одною з причин, які призвели до її поділів.

Серед причин, що призвели до поділів Речі Посполитої, відомий російський історик Сергій Соловйов у праці «История падения Польши» називає три чинники: 1) російський національний рух, який здійснювався під релігійним прапором. Росія виступила на захист православного населення, яке проживало у Західній Білорусії та на Правобережній Україні; 2) завойовницькі прагнення Пруссії; 3) реформаційні рухи в Європі [7, с. 9].

Як бачимо, російський історик С. Соловйов з-поміж причин поділів Речі Посполитої на перше місце поставив релігійні проблеми, зокрема турботу російського царизму про православне населення Правобережної України та західнобілоруських земель. Однак, як видно із розвитку подій, цей фактор мав значення лише на перших порах, в часи першого поділу. Як зазначає С. Соловйов, релігійна боротьба, яка велася у Польщі з XVI ст. призвела у XVIII ст. до необхідності вирішити питання про дисидентів. Під дисидентами мали на увазі православне та протестантське населення Речі Посполитої.

Починаючи із 60-х років XVIII ст. Росія вела цілеспрямовану політику щодо посилення свого впливу на внутрішньодержавне життя Речі Посполитої. За підтримки Катерини II польським королем у 1764 році обрано Станіслава Августа. Однією з претензій до нового короля стала вимога про повернення прав православним і протестантам у Речі Посполитій. У 60-х початку 70-х роках це положення стало одним із головних у переліку претензій до уряду польської держави. Воно навіть стало одною з причин утворення Барської конфедерації 1768 року, яку шляхта створила «на захист віри і свободи» [8, с. 334]. У дійсності виступ конфедератів вилився у широкий антиросійський рух та протест проти новаторських починань нового короля Станіслава Августа.

У своїй політиці царська Росія навіть використала звернення білоруського православного єпископа Георгія Кониського, який у 1763 р. звернувся до Катерини II із скаргою на утиски православних [7, с. 31]. На запитання Ка-

терини II, яку користь матиме Російська держава із захисту православних у Польщі, один тамтешній ігумен відповів досить прямолінійно: «Русское государство праведно может отобрать у поляков на 600 верст плодороднейшей земли с бесчисленным православным народом» [9, с. 767]

Релігійні вимоги царату не були порожніми словами. Так у 1766 р. російський посол у Варшаві граф Репнін пригрозив польському урядові, що в разі відмови задовольнити таку вимогу, на кордоні стоять наготові 40 тисяч російського війська, які готові силою підтримати ці вимоги [7, с. 39]. Все ж така заява була до певної міри шантажем, бо Росія на той час іще не була готова до війни із Річчю Посполитою, а лише збиралася із силами. Як засвідчив дальший перебіг подій, релігійне питання було лише приводом до початку військового конфлікту із польською державою. Більшу стурбованість російського царизму викликало прийняття чотирьохрічним сеймом у 1792 р. Конституції 3 травня. Це безпосередньо призвело до війни Росії з Польщею у 1792 р. і до другого поділу Речі Посполитої. Це викликало національне повстання під проводом Тадеуша Костюшка, яке теж було жорстоко придушене російськими військами. Після того відбувся третій поділ Речі Посполитої і польська держава перестала існувати аж до 1918 р.

Після третього поділу почався й насильницький перехід у першу чергу прихожан уніатської церкви у православ'я і підпорядкування православних віруючих офіційній російській православній церкві.

В оцінці причин поділів Польщі та їх наслідків думки істориків, як бачимо, розділилися. Книга С. Соловйова, написана у 1863 р., відбивала російську офіційну точку зору того часу, яка зводилася до того, що поділи Польщі були неминучі, але деякі історики пізніших часів більш категоричні й звинувачували в поділах Польщі або лише поляків, або країни-учасниці. Автори сучасного підручника «Історія західних і південних слов'ян» щодо причин поділів обмежилися невеликою заміткою про бажання країн-сусідів, «які прагнули задовольнити взаємні територіальні претензії за рахунок Польських і Литовських земель» [8, с. 335]. Український історик О. Бойко вважає, що стратегічною метою політики Росії було встановлення цілковитого контролю над землями Правобережної України [10, с. 193].

Отже, можемо зробити висновок, що релігійний фактор був використаний царським указом лише як привід до втручання у польські справи. Справжньою причиною поділів було бажання захопити територію Речі Посполитої, ослабити, а то й знищити її як державу. Фактором, котрий сприяв поділам стала внутрішньополітична слабкість державних структур Речі Посполитої, егоїзм еліти, котрі власні приватномайнові інтереси ставили вище державних.

Annotation

Bogdan Yarmoshyk (Zhytomyr). The political situation of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the second half of the XVIII century and the reasons for its Partitions.

Features of the political and economic situation of the Commonwealth during the second half of the XVIII century are analyzed. Internal and external factors that have led to a significant weakening of the state and its Partitions are defined.

Keywords: Polish–Lithuanian Commonwealth (the Commonwealth), Partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Russia.

Аннотация

Ярмошик Б.И. (г. Житомир). Внутриполитическое положение Речи Посполитой во второй половине XVIII в. и причины ее разделов.

Анализируются особенности политического и экономического положения Речи Посполитой во второй половине XVIII в., определены те внутренние и внешнеполитические факторы, которые привели к существенному ослаблению государства и его разделам.

Ключевые слова: Речь Посполитая, разделы Речи Посполитой, Россия.

Примітки

1. Польша и Европа в XVIII веке: Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой [Текст]. – М.: Институт славяноведения РАН, 1999. – 228 с.
2. Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce [Text] / W. Smoleński. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2006. – XCIV, 159 s.
3. Стегний П. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. [Текст] / П. Стегний. – М., 2002. – 696 с.
4. Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej [Text] / W. Konopczyński. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 2003. – 795 s.
5. Chodynicki K. Geneza równouprawienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschódniego [Text] // Przegląd Historyczny. – Т. XXII. – Warszawa, 1919 – 1920. – S. 54-135.
6. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький воевода київський і маршалок землі Волинської [Текст] / Т. Кемпа. – Хмельницький, 2009. – с. 141.
7. Соловйов С. История падения Польши. Восточный вопрос [Текст] / С. Соловйов. – М.: Астрель, 2003. – 364 с.
8. Історія західних і південних слов'ян з давніх часів до XX ст. Курс лекцій [Текст] / За ред. В.І. Ярового. – К.: Либідь, 2009. – 632 с.
9. Ключевский В. Русская история [Текст] / В. Ключевский. – Москва: Эксмо, 2007. – 911 с.
10. Бойко О. Історія України. Навчальний посібник [Текст] / О. Бойко. – К.: Академ-видав, 2007. – 688 с.

УДК 94(477) «70/18»:327

Жанна ІЩЕНКО
(м. Київ)

Дипломатичні аспекти російського зовнішньополітичного курсу в регіоні Північного Причорномор'я (70-ті рр. XVIII ст.)

Аналізуються дипломатичні аспекти політики Росії в регіоні Північного Причорномор'я в 70-ті рр. XVIII ст.

Ключові слова: імперська політика, Північне Причорномор'я, хан.

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Сфера геополітичних інтересів Російської імперії в період царювання Катерини II передбачала з одного боку стабілізацію ситуації на Заході: закріплення успіхів у Балтійському регіоні, приєднання України та Білорусії, з іншого – забезпечення виходів до Чорного та Азовського морів. Ліквідація Гетьманської української держави, підпорядкування територій знищеної самодержавством Запорозької Січі, можливість необмеженого використання людських і економічних ресурсів створило сприятливі умови для втілення імперської політики Росії в Північному Причорномор'ї й фактично, – для загарбання Кримського ханства. Історично склалося так, що саме території сучасної України стали ареною втілення російських зовнішньополітичних цілей наприкінці XVIII ст.

Перші територіальні претензії на кримські землі виникли ще за часів правління царівни Софії Олексіївни. Невдалі походи до Криму князя В.В. Голіцина у 1687-1689 рр. були спробою реалізації давньої псевдомесіанської ідеї «Москви-Третього Риму». Вже в кінці XVII ст. Московія вимагала: повернення Криму Росії, виїзду з півострова татарського населення, звільнення російських полонених без викупу, передачі Очакова в гирлі Дніпра та Азову в гирлі Дону [4, с. 57]. Втілити в життя цей амбітний проект вдалося за часів правління Катерини II.

В. Ключевський, намагаючись обґрунтувати доцільність імперської політики Росії у Північному Причорномор'ї, зазначає, що це питання мало насамперед економічне підґрунтя: «на південному кордоні держави жили напівкочові ... татари, котрі самі не користувалися землею південних степів, й не допускали до неї землеробське населення. Росії потрібно було просунути свій південний кордон до його природної межі – до Чорноморської берего-

вої лінії...» [3, с. 23]. Крім економічного існував і політичний чинник. Важливою складовою зовнішньополітичного курсу Росії завжди було намагання послабити вплив Туреччини в цьому регіоні.

Потрібно зазначити, що одностайної думки щодо необхідності приєднання Криму, в російських дипломатичних колах не існувало. Двічі в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. російські війська брали півострів і двічі його полишали, змушені до цього кліматичними умовами. Князь М. Щербатов у памфлеті «Про занепад моралі в Росії» писав даремно «придбали, або краще сказати, вкрали Крим, ... Вже після приєднання ханства до держави через відмінність свого клімату (воно) стало гробницею росіянам» [9, с. 275]. Ще в березні 1770 р. Рада при імператорському дворі чітко визначила свою позицію: «Рада розмірковувала й одностайно дійшла до думки, що кримські татари й інші татари, котрі знаходяться під ханською владою, за їхніми властивостями та положенням ніколи не будуть вигідними підданими її імператорської величності. Встановлення підданства Росії викличе загальний супротив й небезпідставні заздрощі через бажання збільшення своїх областей; отже, здоровий глузд вимагає утриматися від цього... Навпаки, збільшенню російської могутності сприятиме, якщо вони вийдуть з-під влади турецької й лишатимуться назавжди незалежними». [8, с. 26-27]. Виконання рішення Ради стало можливим вже через чотири роки. Перемога Росії в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. і підписання Кучук-Кайнарджийського миру змінили розклад сил в Причорномор'ї. Чорне море з протоками тепер були відкриті для російського торгового флоту, Російська імперія отримала землі між Дніпром та Південним Бугом, всю територію до Кубані та Кабарди, фортеці в Криму: Керч, Єнікале, Кінбурн. Кримське ханство оголошувалося незалежним від турецького протекторату, але «у Петербурзі нікому й на думку не спадало, що Крим може бути незалежним» [1, с.353]. Російський уряд почав провадити складну дипломатичну гру, учасниками якої стали не лише фігуранти Кучук-Кайнарджийського миру. Першочерговим завданням для забезпечення контролю у регіоні була наявність у Кримському ханстві проросійськи налаштованого правителя. Для досягнення цього російськими урядовцями було обрано шлях підкупу вищих сановників у татарському та турецькому урядах і втручання у виборчий процес в Кримському ханстві. Це спровокувало політичний конфлікт між претендентами на ханський престол, призвело до значних людських жертв і закінчилося російською анексією Кримського ханства.

Використовуючи джерела 1775-1778 рр., опубліковані М. Дубровіним і Т. Юзефовичем, спробуємо проаналізувати особливості імперського курсу російської дипломатії в цьому регіоні, відтворити події, наслідком яких стало розширення Російської імперії за рахунок приєднання Криму.

Корупційні методи російського зовнішньополітичного відомства у вирішенні кримського питання розкриває Ордер графа П. Румянцева-Задунайського бригадиру і кавалеру Брінку від 12 серпня 1775 р. Граф, перераховуючи заслуги представників татарської знаті та таємних агентів перед Росією, їхню корисність для подальшого втілення російського зовнішньополітичного курсу, чітко визначає для них розмір матеріального заохочення. Загалом це становило «золотою і срібною монетою 15 тис. карбованців» [5, с. 36-37]. Про порушення умов мирного договору, підкуп урядовців, втручання у внутрішні справи незалежного Кримського ханства, фальшування результатів виборів росіянами йдеться в офіційній заяві турецького уряду. «Російський двір, після укладання миру, через посередництво Щербина, Долгорукова та інших генералів ..., а також бригадирів і офіцерів, завербували Шагін-Герейя, якого татарами під час війни було вигнано з Криму...» Для підкупу ногайців, черкесів і інших татарських орд російський уряд забезпечив його коштами, але підтримки серед місцевого населення Шагін-Герей не дістав. Тоді Росія надала йому 15 тис. козаків і гусар, і крім того, 35 тисячне військо під командуванням генерала Прозоровського ввійшло у Перекоп. Шагін-Герей силою змусив законно обраного Давлат-Герейя залишити Крим, кримські старійшини під загрозою їхнього та їхніх сімей знищення були змушені визнати Шагін-Герейя. У них було насильно відібрано печатки й сфабриковано документи про обрання хана [6, с. 182]. Про втручання Росії у внутрішні справи незалежного Кримського ханства та наслідки такої політики читаємо в листі начальника турецьких суден Гаджі-Мехмета князю Прозоровському «Бажаючи обрання Шагін-Гирейя, ви вже майже три місяці ведете військові дії в цьому регіоні, грабуючи народ, спалюючи будинки й винищуючи сім'ї». Крім того, послали арнаутів у гори де було вбито понад чотири тисячі немовлят і знищено два повіти...» Турецька сторона, намагаючись припинити протиправні дії, зверталася до фельдмаршала Румянцева [6, с. 88-90]. 19 січня 1778 р. князь Прозоровський, запевняє агу Гаджі-Мехмета, що російська військова присутність у Кримському ханстві викликана повстанням татар проти легітимного уряду та їхніми атаками російських військ, котрі перебувають під командуванням князя. Прозоровський зазначає, що він не має повноважень на ведення подібного листування, а пояснення було надано лише з дружніх міркувань [6, с. 90]. Про справжні наміри Російського двору йдеться в рапорті князя Прозоровського князю Потьомкіну від 20 січня 1778 р. Знаючи про те, що «є монарше бажання на заволодіння Кримом», він звертається до Потьомкіна з проханням надати йому інструкції щодо поводження з кримським ханом і висловлює особисту думку про виселення татар і тимчасове переселення християн з Криму, вважаючи останнє непотрібним тому, що «коли Крим візьметься у підданство, вони тут

будуть першими мешканцями» [6, с. 97]. Як бачимо існує значна відмінність між офіційним зовнішньополітичним курсом і національними інтересами Російської імперії у регіоні.

Немає кращого захисту ніж напад. Тож 24 січня 1778 р. в офіційному зверненні до верховного візиря Магомет-паші граф П. Румянцев, наголошуючи на дотриманні Російською імперією умов мирного договору, називає причини введення російських військ за Перекоп для захисту кордонів, звинувачує Отаманську Порту у визнанні легітимним ханом Давлет-Герейя, який не лише узурпував владу й вбивав татар, а й здійснив напад на Єнікольський повіт де вбивав і захоплював у полон росіян, посиленні турецької військової присутності в Тамані та підтягуванні військового флоту з азійського та європейського напрямку до Чорноморського узбережжя [6, с. 122]. Реакція на російське звернення не забарилася. Вже 4 лютого 1778 р. турецьким урядом через імператорського посланця було надіслано російській стороні офіційну записку з повідомленням турецької позиції щодо подій у Кримському ханстві. Факти, наведені в документі, свідчать про розкриття корупційної схеми російського зовнішньополітичного відомства. Зазначається, що жодних відповідей з російського боку на турецькі запити Отаманською Портою отримано не було, що доводить: головною метою Російської імперії є оволодіння Кримом [6, с. 182]. Справжні зовнішньополітичні цілі Російської імперії у вирішенні кримського питання перестали бути таємницею для турецького уряду.

Розуміючи недоцільність подальших дипломатичних реверансів, Катерина II ініціює наступний крок до посилення російських позицій в Криму. Для підриву економічної незалежності Кримського ханства Російський уряд, вирішив провести депортацію християнського населення з Криму. За чисельністю воно поступалося татарському, але займаючись промислами, торгівлею, садівництвом і землеробством сплачувало високі податки до ханської казни. В рапорті князя Прозоровського графу Рум'янцеву-Задунайському від 11 березня 1778 р. читаємо: «Всі ці християни називаються ясирами ханськими, ..., лише вони забезпечують доходи хана» [6, с. 322] Згідно з указом Катерини II князю Г. Потьомкіну від 9 березня 1778 р. генерал-фельдмаршал граф Рум'янцев-Задунайський мав забезпечити переселення греків, грузинів і вірменів з Криму до Новоросійської та Азовської губерній. Окремо зазначалося, що населення потрібно належним чином мотивувати, звернувши при цьому особливу увагу на тамтешнього грецького митрополита. У листі графа П. Рум'янцева прекладачу О. Константинову знову знаходимо підтвердження улюбленого методу російської дипломатії. «Схиляйте до того митрополита, обіцяючи йому всілякі вигоди [6, с. 322]. Катерина II доручає «керувати процесом виселення-депортації християн з Кримського ханства ро-

сійському воєначальнику О. Суворову та його першому помічнику полковнику Бобарикіну» (Рескрипт імператриці графу Рум'янцеву від 2 липня) [6, с. 527]. Із рапорту О. Суворова за № 134 від 1778 р. дізнаємося, що «ревізія додає Росії душ обох статей ... більш ніж 20 тис» Але після виводу потрібно віддячити первосв'ященному митрополиту, подарувавши йому 3 тис. карбованців, іншим до 5 тис...» Крім того процес агітації населення потребує певного матеріального заохочення про що було повідомлено графа О. Рум'янцева-Задунайського. Серед основних претендентів на російські субсидії вказано вірменського митрополита Петра Маргоса і католицького священника Якова [6, с. 551]. Наміри російського уряду щодо депортації християнського населення були таємними й не узгоджувалися з кримським ханом. Переселення підданих стало для нього цілком несподіваними. Це підтверджує указ Шагін-Герей від 18 липня 1778 р. У документі заперечується існування будь-якої угоди між російським і татарським урядом щодо депортації християн та наявність для них небезпеки. Хан вимагає припинити поширення безглузвих чуток [6, с. 562]. Ханський указ жодним чином не вплинув на добре вмотивованих російських агентів і 18 серпня 1778 р. генерал-поруччик О. Суворов доповів графу О. Рум'янцеву-Задунайському про вдале закінчення операції. Всього до Азовської губернії було переселено 31 098 душ. На заохочення посередників було витрачено 130 000 карбованців [6, с.710]. Всього, згідно Відомості від 18 вересня 1778 р. з Кримського ханства було виведено 31886 християн. Серед них були і татари, котрі щойно прийняли християнство [6, с. 711-713].

Для компенсації збитків, завданих безмитним ввезенням російських товарів і забезпечення подальшої підтримки імперської політики кримським урядом, імператриця 20 січня 1779 р. рекомендує графу О. Рум'янцеву-Задунайському вдатися до матеріального заохочення хана, його братів і членів уряду. Сума хабара Шагін-Герей становила 50 тис.крб., інші 50 тис.крб. мали бути розподілені між вищими сановниками. До речі, заплатили за все Катерина II радить з коштів Малоросійської Колегії [7, с. 35]. Щедрі подарунки зробили свою справу, ханський уряд вже не противився російській експансії. За таких умов 21 березня 1779 р. було підписано Айналі-Кавакську конвенцію, яка підтвердила умови Кучук-Кайнарджийського миру і стала його невід'ємною частиною. Саме Конвенція змусила Отаманську Порту визнати легітимність кримського хана Шагін-Герей, забезпечила не лише вільний прохід для російського торгового флоту з Чорного моря до Білого а і привілеї, котрими користувалися французи та англійці. Документ наочно ілюструє особливості російської зовнішньої політики в Криму: з одного боку дотримуватися досягнутих домовленостей, лише якщо вони не суперечать дійсним, а не проголошеним, національним інтересам, з іншого – вима-

гати включення до Конвенції умов, які б унебезпечили поширення російської присутності у регіоні. Так, не зважаючи на визнання Отаманською Портою легітимним ханом Шагін-Гірея, Росія не виконала умови Артукулу III Конвенції, за якими «Російський імператорський двір обіцяє вивести всі свої війська з Криму і Таману протягом трьох місяців, а з Кубані... протягом трьох місяців і двадцяти п'яти днів... від дня підписання цієї конвенції і не вводити війська туди не під яким приводом» [7, с. 98].

Положення Конвенції вказують на занепокоєння С.-Петербурзького уряду присутністю запорізьських козаків на чорноморських кордонах Порту. Вбачаючи в цьому небезпеку для імперської присутності в Криму, російський дипломат О. Стахієв домогся включення у договір пункту 3 Артикулу V. Тепер «для запобігання непорозумінням між обома імперіями Порта... зобов'язується видати Російському імперському двору запорізьських козаків, які втекли на її територію, якщо вони захочуть скористатися амністією... Самодержиці Всеросійської, а в іншому випадку Отаманський уряд зобов'язується переселити цих запорізьських козаків у внутрішні турецькі області, найвіддаленіші від Чорного моря» [7, с. 98]

14 грудня 1782 р. Катерина II підписала таємний рескрипт про необхідність приєднання Криму й звеліла Потьомкіну зайняти Ахтиярську гавань. Вже 8 квітня 1783 р. імператриця підписала маніфест про прийняття півострова Кримського, острова Тамана й всієї Кубанської сторони під Російську державу» Крим став частиною Російської імперії. На початку лютого 1784 р. до імператорського двору надійшло письмове повідомлення про згоду султана Абдул-Гаміда I визнати владу Росії в Криму й про ратифікацію царем Іраклієм Георгієвського трактату. Європейські держави, були фінансово знекровлені після укладання 3 вересня 1783 р. Версальського договору, не мали змоги для активної протидії російській експансії [2, с. 404].

Підсумовуючи зазначимо, що офіційний зовнішньополітичний курс російського уряду у вирішенні кримського питання наприкінці XVIII ст. суттєво відрізнявся від його дійсних намірів у регіоні. Зважаючи на те, що у Східній Європі індикатором геополітичних трансформацій був і залишається Крим, а володіння ним дозволяло контролювати не лише Східну Європу а й значну частину Євразії, головним завданням імперської дипломатії було приєднання Кримського ханства до Росії. Для досягнення мети росіянами було здійснено ряд дипломатичних кроків, котрі виявилися настільки ефективними, що й досі лишаються в арсеналі політиків. Вдалі корупційні схеми російських урядовців XVIII ст., фальсифікація результатів виборів та маніпулювання суспільною думкою забезпечили втілення амбітних завдань південного вектору зовнішньополітичного курсу.

Annotation

Zhanna Ishchenko (Kyiv). Diplomatic aspects of Russian foreign policy in the region of the Northern Black Sea (70-ies of the XVIII century).

The diplomatic aspects of Russian imperial policy in Ukrainian Black Sea Region during 70's of XVIII century are analyzed.

Keywords: imperial policy, Ukrainian Black Sea Region, khan.

Аннотация

Ищенко Ж.Н. (Киев). Дипломатические аспекты российского внешнеполитического курса в регионе Северного Причерноморья (70-е гг. XVIII в.)

Анализируются дипломатические аспекты имперской политики России в регионе Северного Причерноморья в 70-е гг. XVIII в.

Ключевые слова: имперская политика, Северное Причерноморье, хан.

Примітки

1. Анисимов Е.В. Женщины на престоле [Текст] / Е.В. Анисимов. – СПб., 1997.
2. Брикнер А.Г. История Екатерины Второй [Текст] / А.Г. Брикнер. – М., 1991.
3. Ключевский В. Сочинения в 9 т. [Текст] / В. Ключевский – Т. 5.
4. Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Великого [Текст] / Н.Н. Молчанов. – М., 1991.
5. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения [Текст]: под ред. Н.Дубровина – Т.1. – СПб., 1885.
6. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения [Текст]: под ред. Н. Дубровина – Т.2. – СПб., 1885.
7. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения [Текст]: под ред. Н. Дубровина – Т.3. – СПб., 1887.
8. Юзефович Т. Договоры России с Востоком политические и торговые [Текст] / Т. Юзефович. – СПб., 1869.
9. Хрестоматия по русской литературе XVIII в. [Текст]. – М., 1952.

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

УДК 070(045)(091)

Оксана БІЛА
(м. Житомир)

Історичні публікації на сторінках газети «Волинь» у кінці XIX-го – на початку XX століть

Розглядаються історичні публікації на сторінках газети «Волинь» в періоди 1882-1906-го та 1908-1918 рр. У контексті проблем, що цікавили науковців-сучасників, схарактеризовано напрямки й тематику, проаналізовано зміст публікацій.

Ключові слова: «Волинь», Волинська губернія, Західний край, Російська імперія, періодика, публікації, напрями, автори.

Науковий керівник – *Ярмошик Іван Іванович*, завідувач кафедрою спеціальних історичних дисциплін та правознавства історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор.

В умовах розбудови української суверенної держави, важливою рисою розвитку історичної науки є зростання інтересу до вивчення вітчизняної історії. Краєзнавчі дослідження є однією зі складових історіографічного процесу. У зв'язку з цим постає проблема написання праць з історії таких досліджень. Водночас актуальним є вивчення тенденцій їх розвитку та віддзеркалення на сторінках волинської періодики.

Волинська періодика, як складова преси України та Російської імперії загалом або ж окремо як об'єкт бібліографування, вже ставала предметом дослідження. Увагу науковців, під час вивчення волинської періодики XIX – початку XX століття, привертала наступні проблеми: систематизації періодичних видань та визначення їх ролі в суспільно-економічному та культурному житті; вивчення становлення, розвитку та впливу на періодику політики пануючих держав, у складі яких перебували території України; виявлення статистичних та типологічних характеристик періодики; аналіз життєвого шляху окремих краєзнавців чи фундаторів періодичних видань визначеного періоду; дослідження окремого періодичного видання або навпаки певного їх комплексу.

Значний внесок у вивчення періодики здійснює Науково-дослідний центр періодики (з 1993 р.), що діє як структурний підрозділ Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. [36; 38; 37]. Дослідження волинської періодики висвітлене в працях наступних науковців: І. Мілясевич [26], М. Романюка [31; 36; 37], М. Мартинюка [28], І. Павлюка

[28], К. Сарапина [32], Н. Сарапина [33; 35], К. Шудрі [32], К. Сидоренка [35], А. Бортнікової [6], Г. Бухала [7; 29], Ю. Лащук [7; 29], О. Ошуркевича [29], М. Бойка [5], В. Мороза [27], М. Нечиталюк [38] та інших. Проте на сьогоднішній день бракує історіографічного вивчення історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики XIX – початку XX ст.

Волинська періодика XIX – початку XX ст. є специфічним історичним джерелом. Вона виступає своєрідним фіксатором та покажчиком як біжучих історичних подій і фактичного матеріалу, так і результатів історичних досліджень, які в комплексі складають багату джерельну базу для вивчення важливих політичних, соціально-економічних і культурних проблем, у тому числі й у межах досліджуваного періоду на теренах українських земель. Яскравим прикладом цього є газета «Волинь», що займає помітне місце серед волинської періодики XIX – початку XX ст.

Виходячи з вищезазначеного, актуальним і необхідним є дослідження історичних публікацій на сторінках газети «Волинь». Нашим завданням є характеристика та історіографічний аналіз тематики, змісту історичних публікацій на сторінках газети «Волинь», що дає нам змогу дослідити різноманітні аспекти життя і проблеми, які цікавили науковців того часу.

Під час дослідження історичних публікацій на сторінках газети «Волинь» (1882-1906; 1908-1918) ми використали методологію, запропоновану Мирославом Романюком – відомим вченим у галузі історії української преси та видавничої справи. У першу чергу, це комплексно-аналітичний метод, який поєднує в собі декілька підходів: системно-хронологічний, історико-описовий і аналітичний, проблемно-тематичний [31, с. 32]; ряд принципів: об'єктизму, комплексності, історизму, достовірності [31, с. 26].

Газета «Волинь» – одне з найавторитетніших і конкурентоспроможних періодичних видань Волинської губернії XIX – початку XX ст. Хронологічно газета бере початок свого існування з 26 січня 1882 р. Заснована на базі приватної газети «Житомирский листок» (1879-1882), а той у свою чергу – на базі газети «Житомирский листок объявлений» (1878) [5, с. 46-47; 26, с. 238]. На початку прообраз газети «Волинь» – «Житомирский листок объявлений» був зібранням рекламних оголошень, як приватних осіб, так і організацій, установ. З 1879 р. ми вже можемо спостерігати появу на сторінках газети нотаток, статей суспільно-політичного характеру, що й вплинуло на зміну її назви на «Житомирский листок». На кінець першого року існування газети «Житомирский листок» редакція постановила: «У №1 за 1883 р. була опублікована редакційна стаття, в якій відзначалося, що «с первого января 1883 года «Волинь» будет издаваться... с весьма значительными дополнениями и расширением всех вопросов... *значительное место на страницах газеты будет отведено* вопросам народного образования, исследованию и

разработке историко-археологических материалов, которым так богат наш край и на которые до сих пор так мало обращалось внимание любителей и знатоков русской старины» (курсив наш. – Б.О.) [26, с. 238].

З цього часу газета з кожним роком все більше зміцнювала свої позиції й посіла одне з провідних місць серед громадсько-політичних газет. Рубриками газети «Волынь» протягом 80-90-х рр. XIX ст. були: «Объявленія» – матеріали рекламного характеру і мала комерційну мету; «Действия правительства» або «Официальный отдел» вміщувала офіційні матеріали, нові прийняті нормативно-правові документи, що стосувалися Російської імперії загалом та Волинської губернії зокрема; окремо розміщувався матеріал цитований та проаналізований з інших газет цього періоду («Русские Ведомости», «Варшавский дневник», «Kraj» [9; 16] та ін.); «Телеграммы «Волыни»» розміщували екстрені новини; «Иностранные известия» або «Заграничные известия» – наводився огляд закордонних подій; «Внутренняя известия» – стосувалась питань міського самоврядування і життя Волинської губернії та Південно-Західного краю; «По России» – містила інформацію про громадське життя в інших регіонах Російської імперії; «Искусство, литература и наука» – розміщувались замітки, щодо наукових відкриттів та винаходів, театрального життя губернії, покажчик та рецензії на нові книги, відтворені частини з художньої літератури, вірші та фольклор (весільні пісні); «Судебная хроника» – огляд юридичної хроніки; «Маленький флейтон» – розміщувалися уривки з монографій, праць чи наукових статей відомих науковців і культурних діячів; «Справочный отдел (указатель)»; «Торговая телеграмма».

На початку XX ст. назви рубрик дещо змінюються, але змістова складова лишається тією ж, а саме: «Телеграммы Волыни», «Утренняя почта», «Ночная почта», «Местная хроника», «Земская хроника», «Почтовый ящик», «Маленький флейтон», «Городской театр», та додаються невеликі рубрики зі статтями кореспондентів з різних міст Волинської губернії, що мають назви «Корреспонденции Волыни», «Жизнь Бердичева», «Ровенская жизнь», «Ковельская хроника» та ін.

Протягом всього існування газети «Волынь» її характеристики змінювались: кількість сторінок; оформлення статей (спочатку відсутність заголовків та підписів авторів заміток, згодом їх поява); орфографічні особливості; методи і форми зацікавлення читачів (з 1910 р. починають виходити ілюстровані додатки (2-4 сторінки), на сторінках яких були розміщені фотографії, ілюстрації до визначних подій, портрети відомих діячів, карикатури); частота виходу (1882-1885 рр. – два рази на тиждень; з 1886-1888 рр. – три рази на тиждень; 1889-1916 рр. – виходила щоденно, хоча на один рік (1907 р.) припинила своє існування в зв'язку зі «своим тенденциозным содержанием сис-

тематически, что подрывает авторитет власти» [26, с. 244]; з 1916-1918 рр. – два рази на день у ранковому і вечірньому випусках).

«Волынь» була приватною газетою і друкувалася у видавництвах міста Житомир. Видавцями та редакторами газети були: представники родини Коровицьких (1885-1895, 1899-1905), Є.І. Щербицький, Н.А. Бродович, Є.А. Сінкевич, М.М. Катерберг та ін. [5, с. 46-47; 26, с. 367-368; 32].

Особливе місце на шпальтах газети займають історичні публікації. На основі проведеного дослідження та аналізу масиву статей газети «Волынь», за проблематикою умовно виділимо, три групи історичних публікацій, які висвітлюють політичні, соціально-економічні і культурні проблеми, що цікавили науковців того часу: загальноісторичні публікації; публікації, що стосуються безпосередньо Волинської губернії; публікації про поточні історичні події. Детальніше розглянемо та охарактеризуємо кожен з наведених вище груп.

Перша група – загальноісторичні публікації, містить матеріали, в яких розглянуто і досліджено життя Російської імперії, у її ж складі губерній Царства Польського, земель Західного краю (до якого входило 9 губерній: 6 білоруських і литовських, 3 українських – Волинська губернія, Подільська губернія і Київська губернія); та інших територій сучасної України, що входили до складу пануючих держав.

На підставі цих публікацій ми можемо проаналізувати тематику досліджень, що стосувалася етнографічних [11; 15; 18; 40], соціально-економічних [10; 16; 24], громадсько-політичних [17], релігійних [13], біографічних [1; 16], освітніх [23], спортивних [30] проблем.

Особливу увагу хотілося б звернути на ряд статей присвячених етнографічним дослідженням. У них наводяться історичні довідки з процесів розселення німецького [11], єврейського [40] та вірменського народів [18]. Названі публікації містять різку критику колоніального питання: «Мы против заполнения русской земли колонистами» [15], «Даже в будущем поляки, немцы и другие народности наносного элемента населения нашей губернии ассимилируются, сделаются русскими не по форме, а по духу... то даже тогда евреи не перестанут быть прежними... всегда, останутся чужими, всегда будут нашими неприятелями» [40]. Автор невідомий, писалося це у 1890-х роках XIX ст. і віддзеркалює настрої великоросійського населення краю.

Соціально-економічна група історичних публікацій дає можливість вивчити становище соціальних верств, рівень торгівлі, розвиток сільського господарства та фінансової сфери. На основі статей цієї групи ми простежуємо причини, які виділяють дослідники того часу, що заважали розвитку сільського господарства, а саме: значний процент «наносного елемента» серед

сільського населення, відсутність необхідних знарядь праці та фінансових можливостей [10].

Загальноісторичні публікації містять також і біографічні замітки про відомих історичних персонажів російської імперії: князя Костянтина Миколаєвича [16], царя Михайла Федоровича [1], Івана Сусаніна [1] та інших.

Історичні публікації показують стан народної освіти. В 1895 р. введенню загального навчання сприяло масове будівництво шкіл у Полтавській, Харківській, Курській та інших губерніях, також бібліотек, найбільше їх налічувалось у В'ятській губернії – 30, менше в Харківській та Чернігівській – 17, Орловській та Тверській губернії – 12. Найбільшого поширення народне читання отримало в містах: Києві, Харкові, Одесі, Саратові, Тамбові [23].

Варто звернути увагу і на цікаву статтю, приурочену до 50-річчя Імператорського Російського географічного товариства (1845-1895 рр.). У ній прослідковуємо: історію становлення і склад товариства, його структурні відділи (чотири: математичний, фізичний, етнографічний, статистичний), наукові праці (переклад праці К. Ріттера «Землеробство Азії», «Географическо-статистический словарь Российской империи» та ін.), картографічні напрацювання (карти Кавказу, Східного Сибіру, південної частини Туркестану та ін.), дослідницькі експедиції (по Сибіру, Кавказу, Туркестану, до Льодовитого океану, Північного Уралу, Забайкалля, Даурії та Амурської області тощо) [8].

Не залишимо поза увагою й такі історичні публікації як «Маленькій фельетонъ. Лоттереи пришлого. Историческая справка», «Что такое масоны?», «Вопросы конца века», про «...славянские общества в Вене...», у кожній з них автори висвітлюють цікаві історичні факти [25].

Другу групу становлять публікації, що стосуються безпосередньо Волинської губернії, яка займала сучасні землі Волинської, Рівненської, а також частково Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей. Автори статей розглядають аналогічні питання та проблеми відповідно до попередньої групи історичних публікацій, але з краєзнавчої точки зору. В статтях ми знаходимо: огляд промисловості та виробництва Волинської губернії [34], торгівлі [39], сільського господарства [34]; дослідження релігійних питань [13]; праці з містознавства [4]; вивчення губернських громадських та наукових установ [20; 22] та ін.

Отже, чільне місце на сторінках газети «Волынь» займають історичні публікації з містознавства, у яких охарактеризовано особливості виникнення та розвитку міст, містечок, селищ. Цікаву статистичну інформацію ми отримали про місто Бердичів [4], селище Пряжево і Городище. Дізналися про кількість населення селищ: Пряжево налічувало за 1798 р. 344 дворів, в 1894 р. – 649 дворів., в свою чергу селище Городище за 1798 р. – 202 дворів, а за 1894

р. – 383 двори; ріст народонаселення та смертності з 1774 до 1894 рр. Так за 1774 рік народилося 13 чол., померло 240 чол., а за 1894 рік народилося 218 чол., а померло 132 чол. [4].

Проаналізувавши статтю «Промышленность и фабрично-заводская жизнь в Волынской губернии» ми можемо виділити провідні напрямки місцевого виробництва протягом 1896 р.: обробка вовни (313 роб.), видавнича діяльність і виробництво паперу (907 роб.), обробка дерева (1330 роб.), металургія (302 роб.), обробка мінеральних речовин (2369 роб.), тваринництво (372 роб.), харчова (8711 роб.) та хімічна (183 роб.) промисловість, на яких були зайняті 14487 робітників, з них: 13166 дорослих, 1156 підлітків та 165 малолітніх [34].

Цікавою історичною заміткою на шпальтах газети «Волинь» є «Сто лет назад. Исторический очерк воссоединения Волыни и Подоліи» [3]. Передумови такого об'єднання Західної Русі автор Вл. Бернацкій пов'язує з падінням Польщі «розложением ее государственного организма» і дає послідовну характеристику даного процесу від 1569 р. до 1795 р.

Не менш цікавим історичним дослідженням є «Девятисотлетіє православія на Волине (992-1892)» [13]. В статті викладено цікавий фактаж та аналіз подій, що сприяли поширенню православ'я, відомості про: першого волинського єпископа Стефана I; створення близько 300 єпархій: Володимир-Волинської (включала в себе землі Волині, Галиції, Литви, Зарубіжжя і Подолії), Луцької, Холмської, Галицької, Перемишльська та ін.; визначну роль в поширенні православ'я роду святого Володимира, князів: Мстислава Володимировича, Данила Романовича, Костянтина Острозького та н.; побудову соборів (Успенського), церков (Володимир-Василівську в Луцьку, Успенської в селищі Зимне. св. Дмитрія та Федора в місті Володимирі), монастирів (Почаївського, Пречистинського в Луцьку); згадки житія та імен святих (Іова Чудотворця, Стефана II, блаженного Іосафа, преподобного Косми, Амфілофія, Макарія Овруцького).

До третьої групи відносимо публікації, що розповідають про поточні події. Вони є невід'ємною частиною історичних публікацій, адже виражають ставлення, об'єктивну оцінку і критику авторами того часу до історичних проблем повсякдення XIX – початку XX ст. Ці статті висвітлюють становище різних сфер життя: економічної [16], соціальної, політичної [19; 21] і духовної [2; 14].

Громадсько-політичні статті інформують про: рішення та перебіг засідань Житомирської міської думи [21]; виборчі процеси. Так замітка «Выборы депутатов в Житомирскую мещанскую Управу» наводить дані про вибори 1892 р., результатами яких було обрання 90-та депутатів (з них 51 християнин і 39 євреїв) [19].

Цікавими статтями є ті, що дають відомості про наукове життя. Стаття про «...собрание древностей Т.В. Кибальчича...» інформує про надходження до колекції християнських древностей, знайдених в археологічних розвідках в насипах по берегам річок Росі, Кам'янки, Гороховатої – Васильківського повіту Київської губернії [11].

Газета «Волинь» видавалася більше двадцяти років, не втрачаючи свою популярність, вона займала одне з провідних місць серед чотирьох найавторитетніших волинських періодичних видань XIX – початку XX ст., таких як часописи «Волинские епархиальные ведомости» і «Почаевский листок», газета «Волинские губернские ведомости». Тривалий період існування газети є свідченням професійної культури її видавців і редакторів. Не дивлячись на перепони та утиски з боку місцевої влади видання не втратило свій демократичний характер. І більше того, на шпальтах газети «Волинь» ми знаходимо цінні історичні публікації. Кожна з виділених нами груп історичних публікацій характеризуються аналітичним характером висвітлення політичних, соціально-економічних і культурних проблем.

Annotation

Oksana Bila (Zhytomyr). Historical publications in the newspaper «Volyn» during the late XIX - early XX centuries.

Historical publication in the newspaper «Volyn» during 1882-1906 and 1908-1918 are viewed. Directions and subjects have been characterized in the context of the interesting for scholars and contemporaries problems. The content of publications was analyzed.

Keywords: «Volyn» Volyn province, Western Region, Russian Empire, periodicals, publications, directions, authors.

Аннотация

Била О.М. (г. Житомир). Исторические публикации на страницах газеты «Волинь» в конце XIX – начале XX в.

Рассматриваются исторические публикации на страницах газеты «Волинь» в периоды 1882-1906 и 1908-1918 гг. В контексте проблем, которые интересовали ученых-современников, охарактеризовано направления и тематику, проанализировано содержание публикаций.

Ключевые слова: «Волинь», Волинская губерния, Западный край, Российская империя, периодика, публикации, направления, авторы.

Примітки

1. 14 марта и его историческое значение [Текст] // Волинь. – 1893. – 24 марта. – № 52. – С. 2-3.

2. 25-ти летія со дня освященія церкви при Житомирской мужской гимназии [Текст] // Волинь. – 1892. – 16 февраля. – № 33. – С. 2.

3. Бернацкій Вл. Сто лет назад. Исторический очерк воссоединения Волыни и Подолья [Текст] / Вл. Бернацкій // Волынь. – 1893. – 24 марта. – № 52. – С. 3; 25 марта. – № 53. – С. 2-3; 28 марта. – № 54. – С. 2.
4. Б-кій. Аг. Свящ. С. Пражевѣ Житомирського уезда. Историко-статистическое описание [Текст] / Свящ. Аг. Б-кій. // Волынь. – 1895. – 2 марта. – № 40. – С. 2; 8 июня. – № 101. – С. 3; 2 августа. – № 139. – С. 3; Некоторые историческія сведения о гор. Бердычеве [Текст] // Волынь. – 1896. – 30 октября. – №236. – С. 1-2.
5. Бойко М. Бібліографія періодики Волині [Текст] / Максим Бойко. – Блюментон: Волин. вид. фонд, 1982. – 156 с.
6. Бортнікова А. «Волинь» – історичне джерело [Текст] / А. Бортнікова // Минуле і сучасне Волині: проблеми джерел. Тези повідом. 7 Волинської істор-краєзн. конф., 15 – 16 вересня р. – Луцьк, 1994. – С. 139-141.
7. Бухало Г.В. Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836 – 1944): Список. [Текст] / Г. В. Бухало; співупоряд.: Ю. Лашук та ін. – Л., 1994. – 52 с.
8. В.В. Петидесятілетіє імператорского русского географического общества (1845-1895) [Текст] / В.В. // Волынь. – 1896. – 27 января. – № 22. – С. 1-2; 28 января. – № 23. – С. 1-2.
9. Волынь. – 1892. – 30 января. – № 20. – С. 1; Волынь. – 1892. – 6 февраля. – №25. – С. 1.
10. Волынь. – 1892. – 14 марта. – № 49. – С. 1.
11. Волынь. – 1892. – 16 февраля. – № 33. – С. 1-3.
12. Волынь. – 1892. – 17 апреля. – № 67. – С. 1.
13. Волынь. – 1892. – 20 февраля. – № 34. – С. 1; Девятисотлетіє православія на Волине (992 – 1892) [Текст] // Волынь. – 1892. – 5 мая. – № 80. – С. 1-2; 6 мая. – №81. – С. 1. Торжество православія на Волині (Отъ спеціального корреспондента «Волині») [Текст] // Волынь. – 1892. – 8 мая. – № 82. – С. 1.
14. Волынь. – 1892. – 29 января. – № 19. – С. 3.
15. Волынь. – 1892. – 21 февраля. – № 35. – С. 1 – 2; Волынь. – 1892. – 25 февраля. – №36. – С. 1-2.
16. Волынь. – 1892. – 22 января. – № 14. – С. 3.
17. Волынь. – 1892. – 30 января. – № 20. – С. 2.
18. Волынь. – 1895. – 12 сентября. – № 170. – С. 1; Волынь. – 1895. – 8 октября. – №191. – С. 1-2.
19. Выборы депутатов в Житомирскую мещанскую Управу [Текст] // Волынь. – 1892. – 20 января. – № 19. – С. 3-4.
20. Житомирская публичная бібліотека. История [Текст] // Волынь. – 1895. – 8 июня. – № 161. – С. 2.
21. Заседание Житомирской Городской Думы 23-го Января. Докладъ о смете расходовъ [Текст] // Волынь. – 1892. – 20 января. – № 19. – С. 3-4.
22. Історія житомирського городского театра // Волынь. – 1895. – 1 сентября. – №162. – С. 2.
23. Книжное дело въ провинціи и столицахъ [Текст] // Волынь. – 1895. – 1 октября. – №185. – С. 2 – 3.; Народное образование в 1895 г. [Текст] // Волынь. – 1896. – 20 января. – №16. – С. 2 – 3.
24. Краткое обозрение состоянія посевовъ и трав на юго-западе Россіи к 15-му апреля 1892 года [Текст] // Волынь. – 1892. – 14 мая. – № 85. – С. 3; 19 мая. – № 87. – С. 3.

25. Маленькій фельетонь. Лоттереи пришлого. Историческая справка [Текст] // Во-
лынь. – 1892. – 12 февраля. – № 29. – С. 3-4; Во-лынь. – 1892. – 13 марта. – № 48. – С. 1-2;
Кустодский А. Что такое масоны? [Текст] / А. Кустодский // Во-лынь. – 1895. – 29 сентяб-
ря. – №183. – С. 2; Вопросы конца века [Текст] // Во-лынь. – 1895. – 20 октября. – № 201.
– С. 2.
26. Мілясевич І.В. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX століт-
тя: Історико-бібліографічне дослідження [Текст] / І. В. Мілясевич; наук. ред. М.М. Ро-
манюк. – Львів, 2004. – 376 с.
27. Мороз В.В. Преса Волинської губернії та загальноімперська періодика кінця XIX
– початку XX ст. [Електронний ресурс] / В. В. Мороз. – Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znm/2007_13/R1/Moroz.pdf.
28. Павлюк І. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та
Підляшшя 1917-1939, 1941-1944 рр. [Текст] / І. Павлюк, М. Мартинюк. – Луцьк: ПВД
«Твердиня», 2005. – 428 с.
29. Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836-1944): Спи-
сок [Текст] / Уклад. Ю. Лащук, Г. Бухало, О. Ошуркевич. – Львів, 1994.
30. Плиневский Ад. Ф. Русские велосипедисты за границей [Текст] /
Ад.Ф. Плиневский // Во-лынь. – 1896. – 21 февраля. – № 50. – С. 1.
31. Романюк М.М. Українське пресознавство на порозі ХХІ століття [Текст] /
М.М. Романюк. – Львів, 2000. – 110 с.
32. Сарапин К. Українська тематика в житомирській газеті «Во-лынь» [Текст] / К. Са-
рапин, К. Шудря // Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. і повідом, восьмої
Всеукр. наук.-теор. конф. – Львів, 2003. – С. 213-219.
33. Сарапин Н. Періодика Волинської губернії 1838 – 1917 рр. [Текст] / Н. Сарапин //
Українська періодика: історія і сучасність: Доп. і повідом. сьомої Всеукр. наук. – теор.
конф. – Львів, 2002. – С. 62-64.
34. Сахарное производство в Во-лын-ской губернии [Текст] // Во-лынь. – 1893. – 25 фев-
раля. – № 36. – С. 2-3; Промышленность и фабрично-заводская жизнь в Во-лын-ской гу-
бернии [Текст] // Во-лынь. – 1896. – 12 июня. – № 128. – С. 2; 14 июня. – № 130. – С. 1; 15
июня. – №131. – С. 1-2; 18 июня. – № 133. – С. 1; 8 августа. – № 174. – С. 1; Билимович А.
Къ вопросу об исследовании крестьянского хозяйства на Во-лыни [Текст] / А. Билимович //
Во-лынь. – 1901. – 13 июня. – № 128. – С. 1-2.
35. Сидоренко К. Становлення та розвиток преси Волинської губернії [Текст] / К. Си-
доренко, Н. Сарапин // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів,
2002. – С. 11-16.
36. Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. десятої Всеукр. наук.-
теорет. конф. (31 жовт. – 1 лист. 2008 р., Львів) [Текст] / За ред. М.М. Романюка; НАН
України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Вид-ня «НДЦ періодики». – Львів, 2008. – 776 с.
37. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : іст.-бібліогр. дослідж. [у 20 т.] /
[уклад.: М.М. Романюк (кер. проекту), М.В. Галушко, Л.В. Сніцарчук; відп. ред.
Л.В. Сніцарчук]; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Вид-ня «НДЦ періодики». –
Львів : Оріяна-Нова, 2007. – Т. 1 : 1812-1890 рр. – 560 с.
38. Українська преса: Хрестоматія. Т. 1: Преса Східної України 60-х років XIX ст.
[Текст] / За ред. М.Ф. Нечиталюка. – Львів, 1999.; Українська преса: Хрестоматія. Т. 1:
Преса Галичини 60-х років XIX ст. [Текст] / За ред. М.Ф. Нечиталюка. – Львів, 2002.

39. Хлебная торговля на Волыни [Текст] // Волынь. – 1892. – 14 февраля. – № 31. – С. 3.
40. Южн. Кр. Къ вопросу о евреях [Текст] / Кр. Южн. // Волынь. – 1892. – 4 февраля. – № 23. – С. 1-2; 5 февраля. – № 24. – С. 1-2; 6 февраля. – № 25. – С. 3; 7 февраля. – № 26. – С. 1-2; 12 февраля. – № 29. – С. 1 – 2; О неправильном арендованіи евреями земли и другихъ угодій [Текст] // Волынь. – 1892. – 11 марта. – № 46. – С. 1-2; 24 апреля. – № 73. – С. 1-2.

УДК 94. (477)

Богдан БУРЛАКА
(м. Житомир)

Польська періодика першої половини XIX ст. про Україну

Аналізується розвиток польської періодичної преси в першій половині XIX ст. Розглядаються публікації української тематики на сторінках «Athenaeum», «Biblioteka Warwawska», «Przyjaciel Ludu».

Ключові слова: Річ Посполита, періодичні видання, українознавчі публікації.

Науковий керівник – *Ярмошик Іван Іванович*, завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор.

Наприкінці XVIII ст. завершилася епоха I Речі Посполитої, держави котра упродовж XVI-XVII ст. була одною з наймогутніших у Європі. Її територія була розібрана між сусідніми агресивними державами: Австрією, Прусією та Росією. Польська нація майже на 118 років втратила свою державність. Однак упродовж усього XIX ст. не зникла ідея відновлення втраченої держави. Її відсутність не зупинила поступального розвитку національної культури, одним із її яскравих проявів стала поява та поширення періодичних видань, котрі територіально відносилися до різних держав-агресорів. На шпальтах цих періодичних видань публікувалося чимало різноманітних матеріалів, в тому числі історичного характеру про минуле Речі Посполитої і як її складової про українські землі.

На сторінках польської преси упродовж усього XIX ст. була опублікована велика кількість статей, заміток, повідомлень на українські теми. Тут знайдемо інформацію про різні сторінки багатомісячної історії України, етнографічні нариси, дорожні замальовки, повідомлення про архітектурні пам'ятки тощо.

Такі українознавчі публікації на сторінках польської періодики іще не були об'єктом аналізу вітчизняної історіографічної науки. Частково публікації про історію України на шпальтах окремих польських часописів проаналізовані у монографії І. Ярмошика «Польська історіографія 1800-1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині» [1]. Завданням цієї статті буде аналіз українознавчих публікацій на сторінках польських часописів першої половини XIX ст.

Поява періодичних видань у Речі Посполитій відноситься до другої половини XVIII ст. Одним із перших та помітних видань став часопис «Monitor», котрий виходив упродовж 1765-1785 рр. його редагували відомі діячі науки і освіти Ігнацій Красицький, Францішек Богомолець та історик Ян Альберт-ранді. На його шпальтах друкувалися статті політичного господарського та суспільного характеру, пропагувалися нові просвітницькі погляди, нові звичаї, мода та стиль життя. Помітним і був і інший літературний тижневик «Zabawy Przyjemne i Pozyteczne», виходив у 1770-1777 роках під редакцією відомого історика, зачинателя новітньої польської історіографії, Адама Нарушевича.

Науковий характер мав «Pamiętnik Polityczny i Historyczny», котрий виходив у Варшаві у 1782-1792 роках. Майже одночасно з ним у Кракові друкувався «Zbiór Tygodniowy Wiadomości Uczonych».

Вищеназвані видання репрезентували нові просвітницькі ідеї, котрі мали поширення в польському суспільстві у другій половині XVIII-початку XIX ст. Все ж на сьогодні вони є важкодоступними для вивчення дослідниками. Однак можемо стверджувати що вони заклали традиції польської періодики, котрі знайшли своє продовження у першій половині XIX ст.

Під впливом революційних рухів у Європі на зламі XVIII-XIX ст. у Польщі з'явилися пресові видання нового характеру. Цьому сприяв і поступ науки й техніки [2]. Винайдення телеграфу підвищило актуальність інформації преси, розповсюдження залізниць сприяло активному поширенню газет і журналів.

Незважаючи на утиски держав-агресорів котрі намагалися піддавати цензурі кожне польське слово, польська преса у першій половині XIX ст. досягла значного розвитку. Саме в цей період намітилась спеціалізація періодичних видань її поділ на щоденні газети, літературно-громадські часописи, наукові журнали. У цій статті ми звернемо увагу лише на деякі з них та зацентруємо увагу на публікаціях про українські землі.

До числа перших наукових часописів слід віднести «Pamiętnik Warszawski», який був тісно пов'язаний із Варшавським «Товариством приятелів наук», засноване у Варшаві у 1800 році. Серед напрямків його наукових пошуків важливе місце належало історичним дослідженням. З поміж його-

го членів були науковці, котрі вивчали проблеми минулого українських земель: Т. Чацький, З. Доленга-Ходаківський, Т. Свенцький. Місячник виходив у 1809-1810 рр. та із 1815 по 1823 рік. Тут публікували переважно статті з історії та літератури. Редакція віддавала перевагу публікаціям на літературні теми, з історичних публікацій переважали матеріали про історію європейських країн. Все ж на його шпальтах можна віднайти матеріали дотичні до українського минулого. Зокрема привертає увагу історична дума Й. Залеського «Ludmiła. Duma z pieśni Ukrainiskiej» [3]. У ній розповідається про молоду дівчину Людмилу, яка сидячи на березі Дніпра плаче за своїм коханим, котрий загинув обороняючи рідне село від татар.

Відмітимо й цікаву рецензію (автор її не вказаний) на історичний твір ксьондза Вавжинця Корчинського «Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii Podolskiej» [4]. Автор рецензії високо оцінив історичну працю В. Корчинського про Поділля та особливо підкреслив заслуги польської людності у боротьбі проти татар і турків.

Помітним періодичним виданням, на шпальтах якого друкувалося чимало матеріалів про Україну став часопис «Przyjaciel Ludu», котрий виходив у містечку Лешно упродовж 1835-1849 рр. Це містечко є віддаленим від кордонів з українськими землями, до того ж відносилось до зони пруського забору. Тому численні українознавчі публікації на його сторінках засвідчують справжній інтерес польської людності до історії та культури України. Часопис мав чітку науково-літературну структуру. На його шпальтах друкувалися науково-популярні нариси з таких рубрик: історичні повідомлення, біографічні нариси про видатних постатей світової історії, нариси про населенні пункти та архітектурні й історичні пам'ятки у них, етнографічні замальовки про народи усіх куточків світу, нариси про звірів та рослини різних континентів, белетристичні прозові та поетичні твори. Тобто часопис орієнтувався на широкі кола освіченої польської громадськості. Зазначимо і те, що часопис був одним із найдавніших у Польщі, пізніше видання з такою назвою появилися і інших містах колишньої польської держави: у Кракові. Вільно, Львові.

На сторінках згаданого часопису знайдемо публікації про християнізацію Русі [5], про козацтво [6] та його історичних діячів [7]. Привертає увагу ряд статей про події Чуднівської битви 1660 р, котра відбулася між польським та московським військами за участю українських козаків. Часопис у цьому випадку видрукував ряд документальних матеріалів та спогадів учасників битви, котрі раніше не публікувалися. Тому ці публікації мають ще й джерельне значення [8]. Привертає увагу інформація про архітектурні пам'ятки України, яку часто знаходимо на сторінках часопису [9].

Отже, маємо підстави відмітити, що на сторінках цього польського видання «Przyjaciel Ludu...» знайдемо чимало цікавих публікацій про Україну, різні сторони її минулого та сучасного (XVIII-XIX ст.). Вони мають багато неточностей, поширюють окремі міфи. Однак не забуваймо, що часопис видавався у першій половині XIX ст., коли чимало проблем нашого минулого іще не були досліджені навіть у вітчизняній історіографії. Все ж публікації часопису досить толерантно трактували українське минуле, сприяли поширенню відомостей про Україну не лише серед польського читача, але й в Європі.

Відмітимо той факт, що до розвитку польської періодики та заснування нових часописів прилучилися й окремі діячі польської культури й науки, котрі проживали на Волині. З ініціативи засновника Волинської гімназії графа Т. Чацького у Вільно у 1805-1806 рр. почав виходити «Dziennik Wileński» після деякої перерви він відновився і з'являвся упродовж 1815-1830 рр. Тут друкувалися літературні твори та історичні розвідки. Окремі з них стосувалися історії Правобережної України. Прикладом може бути ґрунтовна стаття про функціонування на Правобережжі норм Литовських статутів [10].

Більш показовим є приклад творчої подвижницької діяльності Ю.-І. Крашевського. Він був уродженцем Варшави, але його життя упродовж певного часу було тісно пов'язане із волинським регіоном. Після одруження із Софією Воронич у 1838 р., він оселився на Волині та господарював у своїх тутешніх маєтках, спочатку у селі Омельно, потім у 1840 р. купив село Городок біля Луцька, пізніше село Губин у Луцькому повіті. Необхідність дати освіту чотирьом дітям змусили його у 1853 р. переселитися до ґубернського міста Житомира, де він проживав до 1860 р. Тут письменник брав активну участь у громадському житті міста, був куратором шкіл, директором місцевого театру та шляхетського клубу, головою товариства добротинності. Одночасно Ю.-І. Крашевський співпрацював із багатьма тогочасними польськими часописами. Із 1837 р. він був співробітником часопису «Tygodnik Peterburgski», від 1851 р. – «Gazety Warszawskiej», публікуючи на їх сторінках як літературні так і науково-історичні твори. Проживаючи у Городку на Волині, він заснував часопис «Athenaeum», який досить швидко об'єднав навколо себе талановитих літераторів, та став чільним польським літературним виданням [11, s. 40-41]. Сам Ю.-І. Крашевський у 1852 р. згадував, що приходилося редагувати часопис за 70 миль від місця його друкування, про те що самому приходилося бути і редактором, і секретарем, і кур'єром, а іноді й оплачувати наклад. Лише від 4 випуску 1841 р. «Athenaeum» почав видаватися накладом Т. Глюксберга [12, s. 447]. На сторінках його опубліковано чимало статей про історію Волинського регіону, одним із авторів їх був О. Пшездзєцький. Він опублікував на його шпальтах уривки із незавершеного III тому «Podole, Wolyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów» [13].

Одним з найбільш важливих часописів котрий започаткувався в першій половині XIX ст. слід вважати видання «Biblioteka Warszawska», котрий виходив у Варшаві з 1841 до 1914 р. Це був науково-літературний місячник, який протягом усього періоду існування витримував високий рівень публікацій.

На його сторінках можна віднайти чимало публікацій про історичне минуле України. Авторами яких були відомі історики та письменники: О. Пшездзецький, Ю.-І. Крашевський. Звернемо увагу на ґрунтовний аналіз соціально-економічних та політичних причин повстання під проводом Б. Хмельницького у публікаціях львівського історика К. Шайнохи [639]. Науковець проаналізував ситуацію на українських землях Речі Посполитої у 1646-1648 рр. це дозволило йому в'яснити причини національно-визвольної війни українського народу. Серед них дослідник назвав такі: 1) гонитва магнатів та шляхти за прибутками, що на українських землях набрало характеру грабівницької війни проти місцевого люду; 2) посилення панщини, яка почала досягати трьох днів; 3) перетворення козаків на хлопів; 4) економічні обмеження (позбавлення права вільних ловів у степу і річках, заборона варіння трупів, введення нових повинностей та податків) козацтва, яке мало на середину XVII ст. уже чималі військові заслуги перед Річчю Посполитою; 5) релігійні утиски, особливо з боку євреїв – орендарів.

Навіть такий поверховий огляд польської періодики першої половини XIX ст. засвідчує значний інтерес польської людності до історії та культури українських земель. Безперечно, кожне із згаданих видань заслуговує на окремий історіографічний аналіз, а їх матеріали мають стати надбанням сучасної вітчизняної історичної науки.

Annotation

Bogdan Burlaka (Zhytomyr). Polish periodical at the first half of XIX century about Ukraine.

Development of Polish periodical at the first half of XIX century is analyzed. Ukrainian publications in «Athenaeum», «Biblioteka Warszawska», «Przyjacieli Ludu» are studied.

Keywords: Commonwealth, periodicals, Ukrainian publications.

Аннотация

Бурлака Б.В. (г. Житомир). Польская периодика первой половины XIX ст. об Украине.

Анализируется развитие польской периодической печати в первой половине XIX в. Рассматриваются публикации украинской тематики на страницах «Athenaeum», «Biblioteka Warszawska», «Przyjacieli Ludu».

Ключевые слова: Речь Посполитая, периодические издания, украиноведческие публикации.

Примітки

1. Ярмошик І.І. Польська історіографія 1800-1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині [Текст] / І.І. Ярмошик. – Житомир: видавництво «Волинь», 2010. – 512 с.
2. Rozwój Prasy Polskiej w XIX w. [Електронний ресурс]: Режим доступу – WWW. historycy.org/index.php?showtopic=11571
3. Zaleski J. Ludmiła. Duma z pieśni Ukrainkiej [Текст] / Ludmiła Zaleski J. // Pamiętnik Warszawski. – Т. 1. – Warszawa, 1822. – S. 115-118.
4. Recenzje na: Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii Podolskiej z rycinami i mappami przez X. Wawrzyńca Marczyńskiego kaznodzieję Katedralnego Kamienieckiego i Kapelana szkoły powiatowej [Текст] // Pamiętnik Warszawski. – Т. 1. – Warszawa, 1822. – S. 180-186.
5. Chrześcijaństwo u słowian [Текст] // Przyjaciół Ludu, czyli Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości. – 1834. – Т. 1. – N 10. – S. 78-79.
6. O kozakach. // Przyjaciół Ludu, czyli Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości. – 1835. – Т. 2. – N 27. – S. 211-212.
7. Chmielnicki Bogdan. [Текст] // Przyjaciół Ludu, czyli Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości. – 1835. – Т.2. – N 52. – S. 415-416.; Przezdziecki A. Mazepa [Текст] / Aleksandr Przezdziecki. // Przyjaciół ludu. – 1842. – R. 9. – N 8, 10, 11, 12.
8. Opis bitwy pod Cudnowem. Materyał do panowania Jana Kazimierza. (Z współczesnego rękopismu). Zgoda z Hetmanem zaporowskim w obozie pod Cudnowem, Anno 1660, d.19 Octobris [Текст] // Przyjaciół ludu. – Leszno, 1844. – R. 11. – Т. 1. № 26.; Opis bitwy pod Cudnowem. Materyał do panowania Jana Kazimierza. Ekspedycja Jaśnie Wielmożnego JmPana Stanisława Potockiego, Hetmana Wielkiego Koronnego, jako też i Jaśnie Wielmożnego JmPana Jerzego Hrabiego na Wiśniczu Lubomirskiego przeciwko Szeremetowi Hetmanowi moskiewskiemu, która się odprawowała pod Cudnowem Anno 1660 [Текст] // Przyjaciół ludu. – Leszno, 1845. – №№ 28, 29, 32, 35, 36, 37, 38, 40.
9. E. Zamek Ostrogski [Текст] // Przyjaciół Ludu, czyli Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości. – 1835 – Т. 2. – N 36. – S. 291-292; N 37.- S. 301-302.
10. Dziennik Wileński. – 1829. – N 3. – s. 153-160.
11. Bar A. J.I.Kraszewski na Wołyniu [Текст] / Adam Bar. // Rocznik Wołyński. – Т.IV. – Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1935. – S. 3-41.
12. Spasowicz W. Wydawnictwo Wileńskiego Athenaeum. Ustęp z życia J.I.Kraszewskiego (1841-1852) [Текст] / Włodzimierz Spasowicz. // Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J.I.Kraszewskiego. – Warszawa: drukiem Józefa Ungra, 1880. – S. 445-462.
13. Przezdziecki A. Nieswież i Omelanik, wyjątek z niewydanego tomu III-go Obrazów Podole, Wołynia i Ukrainy [Текст] / Aleksander Przezdziecki // Atheneum. – 1844. – Т.1. – Oddz. IV. – S. 25-48.
14. Szajnocha K. Polska w roku 1646, a Polska w roku 1648. Opowiadanie historyczne [Текст] / Karol Szajnocha // Biblioteka Warszawska. – 1862. – Т. IV. – S. 401-439.

УДК 908 (477)

Сергій ВЕРГУН
(м. Київ)

Повсякденне життя транспортної жандармерії: до історії Фастівського відділення Київського жандармського поліційного управління залізниць

Досліджуються особливості історії створення та функціонування Фастівського відділення, Київського жандармського поліційного управління на залізниці. На основі архівних матеріалів реконструйовано реалії повсякденності, показано побут, розкрито рівень матеріально-технічного забезпечення роботи транспортної жандармерії.

Ключові слова: повсякдення, жандарм, жандармське поліційне управління залізниць, залізниця.

Науковий керівник – *Коляда Ігор Анатолійович*, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

У сучасній українській історіографії в руслі соціальної історії та культурної антропології на підставі оновлення дослідницьких пріоритетів традиційної вітчизняної історіографії, засвоєння зарубіжного досвіду «нової історичної науки», міждисциплінарних контактів і запозичень з суспільно-гуманітарних дисциплін оформилась історія повсякденності як напрям досліджень, що вивчає сферу людської життєдіяльності через певний зріз взаємодії соціального простору й часу.

За визначенням доктора історичних наук О. Удода, «історія повсякденності – це насамперед процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя». На думку сучасного історика доктора історичних наук В. Марочка, повсякденність є лише одним з методів вивчення соціальної історії, хоча постає у якості самих відповідних відносин. Сучасний дослідник О. Коляструк мотивує вивчення повсякденності тим, що остання поєднує в одне ціле різні прояви діяльності людини – приватне життя з публічним, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси із загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо.

Тематичними пріоритетами у загальній проблематиці повсякдення в сучасній українській історичній науці є: матеріально-побутове забезпечення, житлово-комунальна сфера, відпочинок і дозвілля, сімейно-шлюбні аспекти,

гендерні проблеми соціалізації. Названа проблематика знайшла своє відображення у роботах таких дослідників: М. Борисенко, М. Герасимова, Ю. Гончарової, Н. Єрошкіна, П. Зайончковського, О. Кириєнка, Л. Ковпака, І. Коляди, О. Коляструк, Н. Коцур, Н. Кравченко, В. Литвина, О. Лукашевича, Д. Мамлеєвої, Л. Мелешко, В. Молчанова, І. Омельченко, І. Оржеховського, В. Панька, Ю. Прокопова, О. Реєнта, Е. Самойленка, М. Сизикова, О. Удода, А. Чайковського, М. Щербака.

Центром уваги історії повсякденності є дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу.

Дослідження історії повсякдення минулого, як одного із аспектів соціальної історії має неабияке значення для осмислення соціально-побутової картини життя різних соціальних верст та груп в умовах капіталістичної модернізації. У зв'язку з цим актуальним питанням соціальної історії початку XX ст. залишається дослідження соціально-професійного портрету військовослужбовця транспортної жандармерії.

Вимір локальної історії повсякденності транспортної жандармерії кінця XIX – поч. XX ст., на прикладі, Фастівського відділення Київського жандармського поліцейного управління залізниць становить наукову новизну нашого дослідження.

40-х рр. XIX ст. у Російській імперії відзначені розгортанням промислового перевороту та будівництвом мережі залізниць, яке супроводжувалось, як вказує Ю. Гончарова, також пияцтвом та грубістю поведінки у повсякденному житті некваліфікованих робітників, залучених до будівництва залізниць, а тому вносило корективи у діяльність поліцейних органів імперії. Так, на основі доповіді очільника Головного управління шляхів сполучень і громадських приймалень від 15 березня 1844 р. за № 365, за повелінням імператора Миколи I було створено Окреме поліцейне управління Санкт-петербурзько–Московської залізниці [4, с. 26]. До обов'язків цього управління входив контроль за створенням найманим робітникам будівництва залізниць належних побутових умов, забезпеченням у достатній кількості калорійного та якісного харчування, своєчасного надання медичної допомоги та нарахуванні і виплаті підрядчиком без затримок заробітної плати [4, с. 26].

З цього рішення розпочалась історія становлення та формування системи транспортної поліції в Російській імперії.

Саму ж історію транспортної жандармерії в Російській імперії, як окремого жандармсько-поліцейного органу в системі правоохоронних органів Російської імперії в цілому, так і в українських губерніях зокрема, російська дослідниця Ю. Гончарова пропонує розпочинати з 1861 р., коли в умовах

широкого розгортання залізничного будівництва було затверджено 27 липня 1861 р. «Положення про поліційні управління на Санкт–Петербурзько–Варшавській і Московсько–Нижньогородській залізницях» [4, с. 36]. Згідно з яким всі жандармські ескадрони та окремі залізничні команди реорганізувались у поліційні управління залізниць: «для поліційного нагляду за залізницями створювалися особливі для кожної залізничниці поліційні управління до складу яких входили чини Корпусу жандармів» [4, с. 26]. Повноваження ПУЗ передбачали: контроль за чітким виконанням підрядниками та найманими працівниками взаємних обов'язків, забезпечення правопорядку та охорони майна на залізничних станціях, розгляд скарг робітників, підрядників, службовців, пасажирів, проїжджих, осіб, що проживали на залізничних станціях, забезпечувати паспортний контроль [4, с. 27].

За справедливою, на наш погляд, оцінкою сучасної російської дослідниці Ю. Гончарової, це був перший нормативно – правовий акт, що безпосередньо визначав статус інституцій транспортної жандармерії – поліційних управлінь залізниць, але вони ще не були окремим жандармським підрозділом у правоохоронній системі органів Російської імперії, перебуваючи в системі органів міністерства шляхів сполучень та підпорядковуючись безпосередньо цивільним чиновникам – інспекторам відповідних залізниць [4, с. 27].

16 березня 1867 р. було затверджено «Порядок запровадження жандармського нагляду на будівництвах залізниць», яким передбачалось що жандармське поліційне управління залізниць має бути створено на залізничній ділянці у 2000 верст, яка у свою чергу поділяється на 10 діляниць по 200 верст кожна, контроль над якими мають забезпечувати жандармські поліційні відділення відповідного жандармського управління [1, арк. 32].

Відповідно до затвердженого 16 березня 1867 р. «Порядку запровадження жандармського нагляду на будівництвах залізниць», «височайшим повелением» формувався кадровий склад ЖПУЗ, який складався з начальника жандармського поліційного управління залізниць, зі старших офіцерів діляниць (один на кожні 200 верст), унтер-офіцерів (на кожна станцію по два, а в столицях губерній – по три особи) [4, с. 36].

Поширення системи органів транспортної жандармерії в українських губерніях Російської імперії розпочинається з 1863 р., коли було започатковано спорудження першої залізничної лінії від Балти, повітового міста Подільської губернії, відомого сільськогосподарськими ярмарками, до Одеси довжиною 200км. У зв'язку з будівництвом першої великої залізниці (612 верст) в Наддніпрянській Україні (1866-1871 рр.), яка з'єднала Київ з чорноморським портом – Одесою (Києво-Одеської залізниці) імператорськими указами від 29 вересня і 14 грудня 1868 р. з метою забезпечення загального жанда-

рмсько-поліцейського нагляду було утворено Київське ЖПУЗ: « 29 сентября, Именной, объявленный в приказе Военного министра о правах начальников Жандармских полицейских управлений железных дорог. Государь Император, согласно представления Шефа Жандармов, высочайше повелевает соизволить: 1. Начальникам Жандармских Полицейских управлений вновь учрежденных железных дорог, а именно: ...Московско-киевской, Киево-Одесской с ветвями, присвоить командирам полков предоставленные... [6, ст. 9900]».

Подальше будівництво залізниць в українських губерніях Південно – Західного краю (за період 1866–1879рр. протяжність залізничних колій вже складала понад 4,5 тис. верст) обумовило реорганізацію Київського ЖПУЗ, яке указом від 28 липня 1893 р. було поділено на два управління: Київське та Одеське : «Государь император в 28-й день июля 1893 г., высочайше повелеть соизволить: Киевское Жандармское Полицейское Управление железных дорог разделить на два отдельных управления – Киевское и Одесское...» [7, ст. 46300; ст. 46522.].

Згідно документам у 1893 р. до Київського ЖПУЗ входили такі залізничні ділянки Південно-Західної залізниці: від Києва до Граєво (Козятин – Жмеринка, Жмеринка – Волочиськ, Жмеринка – Могилів). Від Могилева до Новосільци (Козятин – Умань, Здолбуново – Радзівілово, Ківерці – Луцьк) а також під'їдні пункти, які прилягали до Києва з зазначеними залізничними ділянками Київського ЖПУЗ [6, с. 235-236].

У 1893 р., Одеське ЖПУЗ мало підзвітними такі ділянки Південно-Західної залізниці: від Одеси до Бірлузи (Бірлуза – Єлисаветград (суч. Кіровоград), Бірлуза – Жмеринка, Бендери – Роздільна, Бендери – Кишинів до Унгени, Бендери – Рени, Вапнярка – Цвітково, з залізничною гілкою до Тростянця, Слободки – Рибниця до Окниці) а також під'їдні пункти, які прилягали до Одеси з зазначеними залізничними ділянками Одеського ЖПУЗ [6, с. 235-236].

Київське ЖПУЗ, як інші жандармські поліцейські управління залізниць, ставши структурним підрозділом Окремого корпусу жандармів та виконуючи функції царської жандармерії та поліції на залізницях, безпосередньо підпорядковувалось Шефу жандармів. Очолював Київське ЖПУЗ начальник управління, наділений повноваженнями начальників губернських жандармських управлінь. У його складі діяли жандармсько-поліційні відділки (утворювались на дільницях на кожні 200 верст протяжності залізниці) на чолі з начальниками залізничних відділень та унтер-офіцерами на залізничних станціях (здійснювали контроль за залізничними районами в межах залізничної дільниці). Структурно Київське ЖПУЗ включало такі підрозділи: 1) частина таємної агентури (виконувала функції жандармсько-поліцейського на-

гляду); 2) стройова частина (включала особовий склад управління та відділень і відповідала за його стройову підготовку); 3) господарська частина (займалася питаннями матеріального забезпечення). Діловодство у Київському ЖПУЗ велося відповідно до вказаної структури.

Як свідчать архівні джерела, станом на 1893 р. до складу Київського ЖПУЗ входило 7 відділень і 2 прикордонних пункти (останні очолювали помічники начальників відділень). Штат відділень та прикордонних пунктів включав таємну агентуру. Район відділення та кількість унтер-офіцерів у кожному відділенні визначалися наказом Шефа жандармів Окремого корпусу жандармів. За встановленими нами архівними джерелами, вже у 1910 р. до складу Київського ЖПУЗ входило 11 відділень: Бердичівське, Вінницьке, Волочиське, Козятинське, Київське, Коростенське, Новоселицьке, Проскурівське, Ровенське і Фастівське, а також 3 прикордонних пункти у: Радзівілові, Волочиську и Новоселиці. У роки Першої світової війни (1914-1917 рр.) до складу Київського ЖПУЗ увійшло ще декілька відділень, розташованих поза межами території сучасної України, зокрема, Мозирське відділення (сучасна Білорусь) [2, арк. 2].

Київське ЖПУЗ проіснувало до подій другої Російської революції (1917-1921 рр.), коли постановою Тимчасового уряду «Про ліквідацію Корпусу жандармів» (від 10 березня 1917 р.) знищувалась вся система жандармських органів царської Росії [2, арк. 3].

Помітну роль у роботі Київського ЖПУЗ, відіграло Фастівське відділення, адже його штаб-квартира знаходилася на шляху до столиці губернії недалеко від Києва. Через Фастів проходила новозбудована Києво-Балтська залізниця (1870), що стало причиною значного економічного пожвавлення містечка в останній третині XIX ст. У 1870 р. на базі державної Києво-Балтської залізниці було утворено товариство Києво-Балтської залізниці, яке викупило залізничну ділянку Київ-Жмеринка. Станція Фастів стала одночасно належати і Києво-Брестській залізниці [5, с.154-155].

Станція Фастова належала до IV класу і представляла собою невеличку дерев'яну будівлю побудовану у 1870 р. Такі станції не мали самостійного значення і призначалися лише для висадки та посадки пасажирів.

Та вже через кілька років, з розвитком Південно-Західної залізниці станція Фастів була досить важливим пунктом. Про це свідчить лист подільського і волинського генерал-губернатора до міністерства внутрішніх справ від 26 жовтня 1874 р.: «...Деякі станції, особливо ті, в яких сходяться кілька ліній, набули вельми важливого значення, в них оселяються, крім службовців, різні особи, влаштовують торгівельні заклади і малу-помалу ці станції, раніше майже зовсім безлюдні, стають досить жвакими заселеними місцевостями,

котрі в недовзі можуть стати містечками чи посадами, можливо вельми значними» [5, с. 154-155].

Згідно архівним джерелам, Фастівське відділення у складі Київського ЖПУЗ, судячи за штампами та підписами на архівних документах, було утворено не пізніше листопада 1876 р. 1 червня 1887 р. Фастівське відділення було виведено з відомства Київського ЖПУЗ і передано Кременчуцькому ЖПУЗ, якому підпорядковувалось до квітня 1901 р. З квітня 1901 до 10 березня 1917 р. Фастівське відділення знову знаходилося під відомством Київського ЖПУЗ, його очолював начальник, який призначався наказом по Корпусу жандармів. Начальник Фастівського відділення був підзвітний начальникам спочатку Київського, потім Кременчугського а з 1901 р. знову Київського ЖПУЗ [2, арк. 1].

Жандарми Фастівського відділення Київського ЖПУЗ виконували функції царської жандармерії та поліції на Фастівській дільниці Південно-Західної залізниці. Під контролем Фастівського відділення Київського ЖПУЗ знаходилися 23 залізничних станцій (Біла Церква, Бобринська, Богуслав, Володимирівка, Воронцовська, Кагарлик, Кам'янка, Корсунь, Миронівка, Ольшаниця, Осота, Синява, Сміла, Сухоліси, Таганча, Тараща, Устинівка, Фастів, Фундукліївка, Хіровка, Цвітково, Цибульово, Чигирин), на кожній з яких знаходився унтер-офіцер, який здійснював наглядовий контроль за станцією [2, арк. 1].

Фастівський відділок жандармського поліцейного управління залізниць спочатку був розташований у м. Білій Церкві, а потім на станції Бобринська Південно-Західної залізниці.

Виявлений нами в архіві опис майна дозволяє з'ясувати матеріально – технічне забезпечення діяльності найнижчої ланки транспортної жандармерії залізничного відділення. Згідно опису майна відділку складалось з опису 4-х майнових відділів: у першому описувалось обмундирування [3, арк. 40-64]; у другому майновому описі: спорядження, зброя, безстрокові речі і всі інші речі; [3, арк. 64-70]; у третьому майновому відділі: ікони та бібліотека [3, арк. 106-110]; у четвертому майновому відділі (перелік канцелярських приладь). [3, арк. 148-190].

10 березня 1917 р. постановою Тимчасового уряду «Про ліквідацію Департаменту поліції » було ліквідовано Окремий Корпус жандармів, що включав у себе і ЖПУЗ разом з Київським ЖПУЗ і Фастівським відділенням [2, арк. 3].

Отже, виявлений нами в Центральному державному історичному архіві України м. Києва, опис Фастівського відділення Київського ЖПУЗ, дозволив через реконструкцію реалій повсякденності показати деталі побуту і, до якоїсь міри, розкрити рівень матеріально – технічного забезпечення роботи жа-

ндармсько-поліційного відділення, як основного структурного підрозділу транспортної жандармерії в українських губерніях Російської імперії, відчувати дух епохи та часу.

Annotation

Serhiy Vergun (Kyiv). Daily life of the transport gendarmerie: to the history of the Fastiv department of Kyiv Railways gendarmerie

Features of the history of creation and functioning Fastiv department of Kiev gendarmerie on the railroad are studied. Realities of daily life are reconstructed on archival materials. The way of life and level of logistic support of transport gendarmerie were shown

Keywords: Daily life, policeman, gendarmerie management of railways, railway.

Аннотация

Вергун С.И. (г. Киев). Повседневная жизнь транспортной жандармерии к истории Фастовского отделения Киевского жандармского полицейского управления железных дорог.

Исследуются особенности создания и функционирования Фастовского отделения Киевского жандармского полицейского управления железных дорог. На основе архивных материалов реконструировано реалии повседневности, показан быт, раскрыт уровень материально-технического обеспечения работы транспортной жандармерии.

Ключевые слова: повседневность, жандарм, жандармское полицейские управления железных дорог, жандармское полицейские отделение, железная дорога.

Примітки

1. Список отделений, входящих в состав Киевского жандармского полицейского управления железных дорог (1907 г.) // Центральный державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). Ф. 276. – Киевское жандармское управление железных дорог. – Оп. 1. – Спр. 1. – 34 арк.

2. Описание фонду // ЦДАУК, ф. 278. – Киевское жандармское полицейское управление железных дорог. – Оп. 1. – Спр. Описание фонду – 4 арк.

3. Описание имущества Фастовского отделения Киевского ЖПУ железных дорог (1902 г.) // ЦДАУК, ф. 285 – Фастовское отделение Киевского жандармского полицейского управления железных дорог. – Оп. 1. – Спр. 186. – 70 арк.

4. Гончарова Ю. Жандармские полицейские управления железных дорог, 1867-1917 гг. [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Гончарова Юлия Валерьевна – М., 2000. – 239 с.

5. Кравченко Н., Чиговська Л., Неліна Т. Фастівщина: сторінки історії (від давнини до 20-х років ХХст.) [Текст] / Н. Кравченко // Фастівський державний краєзнавчий музей. – Фастів, 2004. – 256 с.,

6. Полное собрание законов Российской империи [Текст]. Собрание 2-е. Т. 13. Отд. 2. – СПб., 1830. – 1067 с.

7. Полное собрание законов Российской империи [Текст]. Собрание 2-е. Т. 43. – СПб., 1868. – 572 с.

УДК 94 (477)

Оксана КРУПЕНКО
(м. Ніжин)

**Залізничний транспорт як чинник модернізаційних
перетворень на українських землях у пореформений період
(60-80-ті рр. XIX ст.)**

Досліджуються процеси розвитку залізничного транспорту на українських землях Російської імперії у 60-х – 80-х рр. XIX ст. як один із факторів модернізації соціально-економічних відносин.

Ключові слова: модернізація, залізничний транспорт, пореформений період, індустріалізація, ринкова інфраструктура.

Науковий керівник – *Борисенко Володимир Йосипович*, завідувач кафедри завідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Великі реформи 60-х рр. XIX ст. у Російській імперії призвели до суттєвих змін як в економіці, так і в соціальних відносинах. Розвиток капіталізму супроводжувався зростанням промисловості й сільського господарства, утвердженням ринкових відносин, розширенням внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Однією із характерних ознак модернізації економіки пореформеного періоду був динамічний розвиток шляхів сполучень, що служило серйозним стимулом для прискореної індустріалізації. Звернення до історії розбудови транспортної системи на українських землях у другій половині XIX – на поч. XX ст. є актуальною і перспективною задачею для науковця. Сьогодні залізниці продовжують відігравати важливу роль у вітчизняній економіці, становлять основу її транспортної інфраструктури. Сучасні економічні процеси в умовах глобалізації безпосередньо пов'язані з ринком, що потребує якісної інфраструктури, а особливо шляхів сполучень. Звернення до історичного досвіду функціонування залізниць у перехідний період є і корисним, оскільки тоді проходили багато в чому аналогічні процеси, пов'язані з модернізацією господарства.

Процес становлення залізничного транспорту в Росії привертав до себе увагу вже з моменту появи перших вітчизняних доріг. У 70-90-х рр. XIX ст.

з'явилися перші роботи, присвячені історії становлення залізниць, у яких простежувалася динаміка будівництва та їх експлуатація. Проте, домінуючою проблематикою цих праць було визначення ролі держави та іноземного капіталу. Цікаво те, що авторами цих праць виступали не завжди професійні історики, а переважно працівники відповідного відомства, керівники приватних магістралей та економісти [1].

У радянський період з'явилися нові напрямки наукового пошуку, які в значній мірі урізноманітнили й розширили історіографію визначеної проблематики. Зважаючи на загальну схематизацію, історія залізничного будівництва вивчалася в контексті аналізу процесу генезису капіталізму в Росії. Дослідники визначали будівництво доріг як головний етап на шляху промислової революції, що змінила всю структуру економіки. Незмінною залишається тема щодо оцінок ролі урядової політики, аналізуються взаємовідносини між державою і приватним підприємництвом, визначається роль кожного сектору в процесах пореформеної модернізації [2].

Характерною рисою сучасного періоду вітчизняної історіографії став регіональний підхід у вивченні історії залізничного будівництва. Цей позитивний факт дозволяє науковцям виявити як місцеву специфіку, так і показати вплив розбудови транспортної магістралі на економічний розвиток як промислових центрів, так і аграрних районів. При цьому варто зауважити, що окремі праці містять незначний конкретно-історичний матеріал, повторюючи багато в чому напрацювання попередників.

Таким чином, можемо говорити про те, що на сьогодні тема є достатньо розробленою, але тим не менше потребує новітніх підходів і оцінок. На думку автора, не варто обмежуватися лише одними технічними характеристиками, оскільки залізниця – це масивний і складний механізм, у якому переплітаються і економічні, й соціальні аспекти людського існування. Застосування такого комплексного підходу дозволить виявити особливості економічного розвитку українських губерній у доволі складний і відповідальний період. Це визначає мету і обумовлює вибір дослідником даної теми.

Одним із першочергових заходів самодержавства в економічній політиці стало створення сучасної ринкової інфраструктури. Це будівництво розгалуженої мережі доріг та формування ефективної кредитно-банківської системи. Важливою умовою, а також показником промислового розвитку країни є її шляхи сполучення. Їх завдання – сприяти налагодженню внутрішніх і зовнішніх економічних зв'язків, полегшувати обмін між регіонами своїми винаходами і товарами. Тільки при добре організованій транспортній системі можна досягти швидкого економічного та технічного росту, тобто ефективного використання природних і суспільних факторів виробництва. Розвинута мережа доріг мала б задовольнити основні вимоги ринку – це швид-

кість, неперервність, безпечність і дешевизну перевезень. На жаль, у пореформеній Російській імперії ці процеси проходили повільно. Нерозвиненість шляхів сполучення перешкоджала встановленню міцних зв'язків, товарообміну між важливими економічними регіонами, обмежувала можливість експорту вітчизняної продукції.

У 30-х рр. XIX ст. у промислових країнах виникає і значно розвивається новий вид транспорту – залізничний, який був дешевшим, швидким і надійнішим. Зазначимо, з моменту появи розгалуженої мережі залізниць по всій території Європи зріс попит на залізо, вугілля, машини і механізми, а це послужило стимулом для розвитку нових галузей – постачальників. При будівництві доріг уряди Англії, Франції, Австрії, США широко використовували іноземний капітал, а Бельгія, Німеччина поєднували державне фінансування з приватним. У цілому, друга половина XIX ст. стала великою ерою залізничного транспорту не тільки в Європі, а й в усьому світі [3, с. 250].

Уряд Росії після будівництва лінії між Петербургом і Царським Селом у 1838 році довгий час цією проблемою не займався. Однак, у пореформеній період головним об'єктом уваги самодержавства стає залізничне будівництво. Його поява у такій територіально великій державі сприяла прискоренню індустріалізації імперії. Цей напрямок промислової політики царського уряду мав значний вплив на все господарство Росії. При цьому не варто і перебільшувати наміри влади, яка більше, на наш погляд, підходила до цієї проблеми з утилітарних позицій. У доповідній записці М.Х. Рейтерна Комітету Міністрів за 1866 рік зазначалося: «В основу економічної політики уряду має бути покладене інтенсивне залізничне будівництво. Залізниці повинні зміцнити економіку, оживити внутрішню і зовнішню торгівлю. Це дозволить забезпечити активний торгівельний баланс за рахунок збільшення вивезення, в першу чергу, продукції сільського господарства» [4, с. 9]. З цього можна зробити висновок, що царизм розраховував такими заходами захистити поміщицьке господарство і підвищити його рентабельність, а також посилити свій престиж на міжнародній арені.

Уже протягом 1865-1900 років залізнична мережа імперії зросла з 3854 до 53774 км, а в Україні відповідно – з 227 до 8417 км. Якщо в 1865 році довжина українських залізниць становила близько 6 % загальної довжини їх по всій Росії, то на 1900 рік питома вага збільшилася вже на 16 % [5, с. 82]. Це сприяло розвитку продуктивних сил і розширенню та поглибленню внутрішнього ринку, забезпечило перевезення пасажирів і вантажів. Так, питома вага українських залізниць по транспортуванню товарів зросла з 10 до 25 %, а по перевезенню пасажирів – з 13 до 17 %. Основними вантажами були: хліб, сіль, кам'яне вугілля та лісові будівельні матеріали [5, с. 84].

Можна констатувати, що на поч. 80-х рр. XIX ст. був створений основний кістяк залізничної мережі в Європейській Росії. Це мало позитивний вплив на економічний розвиток і українських земель. Відбувалося розширення районів хлібовивозу до портів Азовського та Чорного морів; встановлювався загальний рівень цін; збільшилися прибутки товаровиробників; удалося частково об'єднати райони з різним рівнем економічного розвитку в єдину господарську систему. Однак, ці позитивні заходи вплинули на швидкий розвиток, у першу чергу, Південно-Східної України, яка стала металургійним центром. У зв'язку із розширенням транспортної мережі тут значно зростають товаропотоки, посилюється процес міграції трудового населення. На кінець XIX ст. прискорюється розвиток кам'яновугільної і металургійної промисловості.

При цьому не варто забувати і про негативні тенденції, пов'язані з швидким розвитком транспортної мережі. Уряд керувався у своїй політиці виключно імперськими намірами – створити кращі можливості для економічного розвитку центру, забезпечивши вигідний збут продукції на ринку. Це гальмувало рух товарів по залізницях, які проходили через територію України, що в свою чергу створювало додаткові перешкоди для українського виробника, ставило його у невигідні умови, особливо у фінансовому відношенні.

Процес залізничного будівництва супроводжувався значними спекуляціями і розкраданнями майна. Внутрішні накопичення в країні не могли покрити великі державні витрати. Уряд брав кредити за кордоном для фінансування будівництва казенних доріг і надавав гарантії приватним залізничним компаніям, сприяв освоєнню сучасного обладнання для виробництва інструментів із заліза та сталі. Дослідники підраховали, що протягом 60-80-х рр. витрати на залізничне будівництво складали 12-20 % сумарного бюджету, а в 90-х рр. цей відсоток значно зріс [6, с. 131]. Під час «залізничної концесійної лихоманки» збагатилося багато підприємців. Як результат, дефіцитність, яка постійно супроводжувала бюджет.

Отже, залізничне будівництво сприяло форсованому розвитку окремих галузей важкої промисловості, але задовольнити повністю її інтереси і потреби не змогло. Особливо це проявилось під час військової кампанії 1877-1878 рр. Крім того, на середину 80-х рр. у Російській імперії не були врегульовані залізничні тарифи. Навіть у роки промислового піднесення прибуток від експлуатації доріг не покривав великі витрати на їх будівництво.

Митну політику Російської імперії др. пол. XIX – поч. XX ст. можна умовно поділити на два етапи. На першому – відбувся перехід від заборонної системи до помірково – охоронної (тарифи 1850 і 1868 рр.), а на другому – у 80-х рр. було підвищено ставки мита практично на всі товари, які регулюва-

лися тарифом 1891 р., що мав яскраво виражений охоронний характер [7, с. 284-285]. Основним принципом положень 1850, 1868 рр. було зменшення кількості забороненої для ввезення продукції, а також урівняння мита на морському і сухопутному кордонах. Ці тарифи були недосконалими і потребували уточнень як у фінансовому, так і торговому відношенні. Це було зроблено в 1877 р., коли всі митні тарифи збиралися у золотій валюті по номінальній вартості кредитного карбованця.

Однак, часткові надбавки вказували на необхідність перегляду загального тарифного законодавства, що відбулося у 1891 р. Основну ціль, яку ставив перед собою уряд – це захистити ті галузі промисловості, які приносили державній скарбниці найбільше прибутків. У першу чергу, до них належали металургійна, машинобудівна, чавуноливарна, рейкопрокатна, текстильна, виробництво гасу.

Тарифні нововведення 1891 р. були зумовлені ще й зміною ситуації на зовнішньому ринку. До 90-х рр. XIX ст. російський уряд установлював однакову митну систему для всіх держав. Однак, поступово західноєвропейські країни, потребуючи захисту власної продукції, затверджували охоронні тарифи на сировину. Це призвело до створення системи подвійного конвенційного тарифу, за якою Російська імперія уклала протягом 1892-1893 рр. нові договори з Німеччиною, Італією, Австро-Угорщиною, Швейцарією і Бельгією. Росія змушена була підняти експортні ціни у середньому на 30% і встановити подвійний митний тариф. Це означало, що загальний існував для країн, які найбільше постачали продукції на російський ринок, а підвищений – для всіх інших держав-експортерів. Внаслідок цього відбулися позитивні зміни. Так, Франція знизила тарифи на 50 % на очищений і неочищений керосин, полегшила збут російських нафтових продуктів. Паралельно із митними тарифами були врегульовані й залізничні.

Інтенсивне будівництво транспортної мережі в другій половині XIX ст. сприяло появі нових індустріальних районів і посиленню промислового потенціалу країни. Однак, на думку автора, при розгляді даної проблеми, недостатньо враховувати лише економічну й технічну сторони. Менш дослідженим, але важливим є соціальний аспект питання. Зростання економічних показників супроводжувалося серйозними суспільними змінами: поява нових робочих місць і особливої соціальної групи людей, матеріальний і побутовий рівень життя яких безпосередньо залежав від залізниці. На межі XIX-XX ст. новий вид транспорту стає важливим елементом соціальних відносин, невід'ємною складовою соціокультурного простору.

Майбутнє важкої промисловості Російської імперії було тісно пов'язане із розвитком Донецького кам'яновугільного басейну, для промислового освоєння якого необхідна була ефективна транспортна система. Першою такою

лінією стала Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, збудована за досить короткий час у 1869 р. Відкриття магістралі обіцяло чималі прибутки, тому викликало великий бум серед іноземців і їхні сподівання не були марними. Майже все обладнання замовлялося за кордоном, що стало вигідною рекламою для багатьох підприємців. За короткий час залізниця вже давала серйозні дивіденди, відіграючи важливу роль як в економіці Півдня України, так і всієї імперії. Так, центральні райони отримали сполучення із Донбасом і Північним Кавказом, сільськогосподарська продукція багатьох українських губерній, зокрема, Харківської дістала вихід до Азовського моря, донецьке вугілля активно транспортувалося як до Росії, так і за її межі.

Це призвело до інтенсивного розвитку різних галузей промисловості, сприяло появі нових міст і селищ. За підрахунками дослідників щорічні доходи акціонерів зростали у багато разів, а в 1892 році вже склали 4 млн. 347 тис. крб. [8, с. 89-90]. Такі перспективи приваблювали іноземців, що у подальшому призвело до збільшення фінансування вигідних проектів.

Будівництво і експлуатація залізниці потребувала значної кількості робочих рук. Ринок вільнонайманої сили переважно поповнювався за рахунок сільських жителів, які змушені були тікати від малоземелля та феодальних повинностей, що зберігалися у пореформений період.

Еволюція ринку праці в період індустріалізації Росії кінця XIX – поч. XX ст. супроводжувалася суттєвою нерівністю в оплаті робітників. Ця проблема була найгострішою протягом усього пореформеного періоду. Диференціація заробітків залежала від багатьох факторів, у першу чергу, від соціального походження та освітнього рівня, також велику роль відігравало те, наскільки ринок праці був забезпечений кваліфікованими трудовими ресурсами [9, с. 1-2].

Протягом певного часу ситуація змінилася, оскільки багато найманців навчалися при майстернях і депо, отримували професію і вимагали іншої платні. Селяни працювали переважно за малі гроші на місцях, які не потребували високого рівня підготовки. Крім того, вони були сезонними робітниками, тому часто за літні місяці взагалі не отримували зарплати. В процесі індустріального розвитку збільшувався попит саме на кваліфіковану робочу силу, що змушувало підприємців переглядати свою цінову політику, а уряд регулювати і контролювати її в межах правового поля.

У 70-80-х рр. XIX ст. в умовах швидкої капіталізації зростала соціальна незахищеність вільнонайманців, а тому проблема страхування набувала актуальності й гостроти. Необхідність вирішення цього питання зумовлювалася рядом факторів. По-перше, воно обговорювалося не тільки у пресі, а й в урядових колах. Крім того, активність і зацікавленість проявляли підприємницькі організації. Зокрема, Товариство по сприянню російської промисло-

вості й торгівлі виступало ініціатором розробки багатьох законопроектів. У даний період ряд європейських країн успішно намагалися вирішити цю проблему. Так, Німеччина у 1871 р. прийняла закон «Про відповідальність підприємців перед робітниками за нещасні випадки на роботі», а в 1881 р. затверджено постанову «Про страхування від нещасних випадків на підприємствах, у сільському господарстві та на будівництві».

У Росії матеріальну допомогу по хворобі й непрацездатності робочі отримували або із загального фонду Міністерства фінансів, або із збережень самого підприємства. На практиці такі приклади були поодинокими, складала мізерну суму, яка повністю залежала від адміністрації і фабричної інспекції. Починаючи із 60-х рр. діяло і приватне страхування, коли за домовленістю із акціонерними товариствами підприємець перераховував кошти на їх рахунок, а працівник, у свою чергу, вимагав компенсацію безпосередньо від компанії. Окремі підприємницькі товариства відстоювали принцип державного страхування, намагаючись, таким чином, захистити себе, а уряд, у свою чергу, розробляв законопроекти про відповідальність власника фабрики або заводу за каліцтва та смерть робітників. Очевидним є те, що на кінець XIX ст. саме ідея урядового страхування мала більше прихильників і обговорювалася різними відомствами. Активність і масовість страйкового руху робітників на поч. XX ст. змушували чиновників переглянути соціальну частину законодавства.

Поява залізничних ліній у певному регіоні особливо була відчутною у провінціях. Доволі велика частина робітників, яка обслуговувала дороги, ставала окремою соціальною групою, що відрізнялася від основного соціуму в силу своєї корпоративності. Цікаво це прослідкувати на прикладі окремих повітів Чернігівської губернії, яка і в другій половині XIX ст. зберігала аграрний профіль. Землеробство залишалось основним заняттям жителів, хоча через об'єктивні й суб'єктивні причини не задовольняло всі їх потреби.

Зокрема, розташування сіл Великої Дівиці, Переяславки, Крут біля залізниці дозволяло селянам заробляти взимку розчищенням шляхів, а в інший час – розвантажуванням вагонів. Деякі влаштовувалися кочегарами, стрілочниками (із 554 чоловік, працюючих на залізничній дорозі, більше половини були жителями Ніжинського уїзду) [10, с. 45-46]. Близькість до міста давала право багатьом найматися на сезонні роботи. Так, жінки із Черняхівки працювали прибиральницями у школах, чоловіки – кочегарами, будівельниками, чумакували. «Колись Царю служили, а тепер ось жидам. Колись самі для себе чумакували, а тепер на жидівські підряди наймаємось», – говорили з цього приводу. Пізніше перевозили хліб, тютюн до винокурних заводів, на ярмарки в Ніжин та Прилуки. Цим займалися в основному селяни Степанівки, Лосинівки, Великої Дівиці та інших дрібних хуторів степової частини. Із

Дорогінки і Томашівки возили до Києва ліс і дрова по 8 крб. за сажень, а з Кукшина, Колісників і хутора Бобрик – по 4-5 крб. [10, с. 40-41].

Для тієї частини населення, яка займалась сільським господарством, виникали серйозні труднощі, в першу чергу, пов'язані з реалізацією своєї продукції. Традиційно основну частину товару селяни продавали на місцевих ринках купцям або спекулянтам за низькими цінами. Крім того, не завжди було вигідно його підвозити. Наприклад, із західної частини Прилуцького повіту продукція надходила до станцій Курсько – Київської залізниці, переважно до Бобровиці. Не дивлячись на відстань, це коштувало для виробника занадто дорого: від 5 до 12-15 коп., до Ніжина – 5-8 коп., до Талалаївки Чернігівської губернії – від 5 копійок. Хліб із Прилуччини возили до Лібави, де в 1886 році тариф на залізничні перевезення становив 30 копійок. Така цінова політика не була на користь виробника[11, с. 113].

Отже, історичний досвід будівництва залізниць у другій половині XIX ст. є важливою складовою соціально – економічної історії українських земель. Поява механізованого транспорту прискорила процес індустріалізації, хоча він був складним і неоднозначним. Створення вітчизняної залізничної мережі мало не тільки господарське, стратегічне, але й соціальне значення, особливо в тих регіонах, які зберігали аграрний профіль. Під їх впливом змінився не тільки характер діяльності людей, але і їхній традиційний уклад життя.

Annotation

Oksana Krupenko (Nizhyn). Rail transport as a factor of modernization transformation of Ukrainian lands in the post-reform period (60-80-eis of the XIX century)

The processes of rail transport development in the Ukrainian lands of the Russian Empire during the 60 - 80-ies of the XIX century as one of the factors of modernization of socio-economic relations are studied.

Keywords: modernization, rail transport, post-reform period, industrialization, market infrastructure.

Аннотация

Крупенко О.В. (г. Нежин). Железнодорожный транспорт как фактор модернизационных преобразований на украинских землях в пореформенный период (60-е – 80-е гг. XIX века).

Исследуются процессы развития железнодорожного транспорта на украинских землях Российской империи в 60-х – 80-х гг. XIX в. как один из факторов модернизации социально-экономических отношений.

Ключевые слова: модернизация, железнодорожный транспорт, пореформенный период, индустриализация, рыночная инфраструктура.

Примітки

1. Блюх И.С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России [Текст] / И.С. Блюх. – СПб., 1878; Михайловский В.Г. Развитие русской железнодорожной сети [Текст] / В.Г. Михайловский. – СПб., 1898; Кислинский Н.А. Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета Министров: в 4 томах [Текст] / Н.А. Кислинский – СПб., 1902.
2. Виргинский В.С. История техники железнодорожного транспорта [Текст] / В.С. Виргинский. – М., 1938; Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. [Текст] / А.М. Соловьева. – М., 1975; Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. 1850-1880 гг. [Текст] / П.Г. Рындзюнский. – М., 1978.
3. Рондо Камерон. Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней [Текст] / Рондо Камерон. – М.: Росспэн, 2001.
4. Лаверычев В.Я. Самодержавие и экономическая жизнь пореформенной России [Текст] / В.Я. Лаверычев // Царизм и развитие капитализма в пореформенной России. Сборник статей. – М.: АН СССР, Ин-т истории СССР, 1984.
5. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 рр. XIX ст. [Текст] / І.О. Гуржій. – К., 1968.
6. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX-XX вв.) [Текст] / А.П. Погребинский. – М.: Госфиниздат, 1954. – С. 131.
7. Энциклопедический словарь [Текст] / Под. ред. К.К. Арсеньева и О.О.Петрушевского. – Л.: Лениздат, 1991.
8. Изнар Н.Н. Записки инженера [Текст] / Н.Н. Изнар // Вопросы истории. – 2004. – № . – С. 89-90.
9. Бородин Л.И. Эволюция рынка труда в период индустриализации в России: динамика заработной платы промышленных рабочих и ее дифференциация [Текст] Л.И. Бородин, Т.Я. Валентов // Экономическая история. Обзорение. Вып.2 / Под ред. В.И. Бовыкин и Л.И. Бородин. – М., 1998.
10. Русов А.А. Описание Черниговской губернии [Текст] / А.А. Русов. – Т. 2. – 1899.
11. Полтавська область. Природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис [Текст] / За ред. К.О. Маца. – Полтава, Полтавський літератор. – 1998.

УДК94(477)«1900/1917»:070.482

Михайло МОВЧАН
(м. Київ)

Релігійно-духовна періодична преса Лівобережної України (1900-1917 рр.)

Проаналізована релігійно-духовна преса Лівобережної України, її зміст та вплив на населення даного регіону.

Ключові слова: релігійно-духовна преса, православ'я, церква, священники.

Науковий керівник – *Борисенко Володимир Йосипович*, завідувач кафедри історії України Інституту Історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Недостатньо вивченим сегментом інформаційного простору України початку XX ст. є релігійно-духовна преса. Виступаючи на захисті та для задоволення духовних потреб, українська релігійна преса завжди відстоювала інтереси населення, яке, здебільшого, було православним. Тобто треба зазначити, що релігійно-духовна преса виступає багатоаспектним явищем. Слід пам'ятати, що церква на той час мала величезний авторитет у суспільстві і мала розгалужену пресу. Так, Київська духовна академія була одним із найпотужніших центрів періодичних видань Православної церкви в Києві, адже вона видавала всі головні і найвпливовіші духовні часописи: «Воскресное чтение» (1837-1912), «Труды Киевской Духовной Академии» (1860-1917), «Киевские епархиальные ведомости» (1861-1918), «Руководство для сельских пастырей» (1878-1917), «Церковно-общественная мысль» (1917-1918) [5, с. 24] та ін. А могутній інтелектуальний потенціал професорів та викладачів Київської Духовної Академії був для провінційного духівництва яскравим прикладом і надихав його на власні роздуми щодо питань, поставлених у періодичних виданнях. Діяв при Академії і духовно-цензурний комітет, який перевіряв усю духовну літературу, зокрема і періодичні видання, суворо слідкуючи за надрукованим матеріалом.

На Полтавщині із 1880 р. виходив релігійний журнал під назвою «Полтавские епархиальные ведомости» (1880-1917). Це був єдиний журнал, що видавався у Полтавській губернії. Також слід пам'ятати, що даний часопис виходив у кожній губернії. Із-за того, що періодичність друку цього журналу була досить високою, хоча коливалася (2-3 рази на місяць з 1896 р.; раз на тиждень – з 1914 р.; 2 рази на місяць – з 1915 р.) [4, с. 110], тому він був загальнодоступним православному населенню.

Як і в усіх інших губерніях, в Катеринославській губернії видавалися «Екатеринославские епархиальные ведомости». Часопис виходив із неоднаковою періодичністю: спочатку 2 рази на місяць, а з № 17 за 1896 р. виходив 3 рази на місяць [4, с. 121]. «Вестник Екатеринославского губернского комитета православной церкви» і «Екатеринославский благовестник» – ці журнали виходили завдяки місіонерській допомозі, тому існували досить довго. Перший – менше року, а «благовестник» з 1914р. до 1917 р. [5, с. 57].

У 1900-1917 рр. в Україні виникло кілька часописів, видавцями яких були релігійні організації. Одна з таких організацій видавала «Черниговский церковно-общественный вестник» (1914-1917), щотижневик, що видавався при Чернігівському Княжо-Михайлівському братстві; у цьому ж місті виходив

журнал «Вера и жизнь» (1884-1917) – видавець – братство св. Михайла [8, кн. 2. с. 127]. І, звичайно ж, «Черниговские епархиальные ведомости».

Релігійно-духовну періодику можна вивчати з історичного, суспільно-політичного, власне богословського, економічного та культурно-духовного погляду. По всій території Лівобережної України є й досі невідомі прізвища священнослужителів, які так чи інакше були причетні до редакційно-видавничої діяльності. Серед божих людей та владик даної території України були таємні схимники, вчені із світовими іменами, відомі письменники, церковні будівничі і добрі пастори [6; кн. 6. с. 78]. За роки незалежності України справи тут суттєво зрушили з місця: завдяки науковцям і лаврським сподвижникам для нас відкриті імена інока Володимира, ієросхимника Феофіла, святителя Павла Коноскевича, анахорета Досифея, просвітителя Іриней Успенського та ін. [6, кн. 6. с. 95].

В означений період (до 1917 р.) на території Лівобережної України виходила достатня кількість преси релігійно-духовного спрямування. Тільки в одному Києві виходило 34 друкованих видання. Це повністю задовольняло духовні, релігійні, наукові та моральні потреби населення. Вони давали людям читання, тотожне за своїм значенням з церковною проповіддю, а іноді навіть таке, що її задовольняло. Аудиторією цих видань були віруючі християни, «які шукають у церковній проповіді і духовних періодичних виданнях, головним чином, такого позитивного повчання у вірі і благочесті, яке, підбадьорюючи, зміцнюючи їх у духовному житті, сприяє улаштуванню ними свого порятунку» [7, с. 5].

На шпальтах релігійно-духовних часописів висловлювалися богословські думки Православної церкви, які щиро і загальнодоступно відповідали на духовні питання часу. Програми таких видань склалися з перекладів творів духовних отців і вчителів, досліджень історичного характеру, що коментували релігійну ситуацію в Російській імперії та у світі, історичних документів і листів, публікацій з народної освіти, побутових питань, з проповідей і повчальних статей, матеріалів богословського змісту.

Однією з найважливіших ланок церковної преси другої половини XIX – початку XX ст. були «Епархиальные ведомости», що видавалися, як зазначалося вище, в кожній губернії. У губерніях Лівобережної України журнал з'явився: у Києві з 1861 р. (саме після відміни кріпосного права), у Полтавській губернії з 1880 р., у Чернігівській з 1874 р., у Катеринославській з 1872 р., на Черкащині з 1876 р.

Після виходу часопис одразу привернув увагу широкого загалу, адже висвітлював усі найважливіші події тогочасного життя [6, кн. 6. с. 89]. Матеріально видання підтримували російський Синод і місцева єпархія (кожної губернії). Це дало змогу проіснувати часопису до 1917 р.

Складався часопис із двох частин – офіційної та неофіційної. Подібно до «Епархиальных ведомостей» інших єпархій, в офіційній частині подавалися розпорядження єпархіальної влади та офіційні повідомлення. Неофіційна частина видання слугувала виразником життя і запитів єпархіального духовенства.

Часопис мав декілька відділів. Перший відділ складався з урядових розпоряджень, постанов, резолюцій, указів, маніфестів, церковних документів, відомостей про священників (звільнені, зараховані до сану, переїхали, померли тощо). Наприклад, у № 1 за 1901 р. (м. Київ) надрукована стаття про перший перепис населення Російської імперії (1897 р.). Тут зокрема зазначалося: «В своих заботах и трудах по благу населения, ради удовлетворения его нужд, обеспечения спокойствия, безопасности и проч. учреждения правительства и его служащие встречают необходимость знать верное число лиц, о положении и нуждах которых лежит на них забота в то или другое время кроме того, каждый житель государства несёт на себе обязанности относительно государства и правительства» [8, с. 9] Далі наводяться приклади, навіщо уряду слід знати кількість населення, ретельно описується процедура перепису та подаються сім правил, які мають пам'ятати люди: «Перепись будет произведена по Высочайшей Воле Государя Императора, и поэтому долгом каждого верноподданного сделать всё, что зависит от него, дабы она была успешна; перепись не служит подготовительной мерой ни к каким новым обложениям налогами и повинностями, а также не повлечёт за собою никаких льгот и т.д.» [8, с. 10]. Більшість статей офіційної частини друкувалися саме в такому дусі і є показовим для розуміння й оцінки тогочасного життя.

В офіційній частині траплялися й матеріали місцевого характеру. Найчастіше – звіти різних духовних установ і товариств (Київської) єпархії.

Щодо неофіційної частини, то її зміст значно різноманітніший. Найбільше місця відводилося повчанням і промовам архіпастирів і пастирів церкви, роздумам місцевого духівництва щодо особливостей життя єпархії, місіонерським питанням, статтям історичного й історико-статистичного характеру, богословним і канонічним дослідженням, педагогічним заміткам зі сфери церковно-народної освіти. На сторінках журналу друкувалися повчання чи повчальні читання, здебільшого членів просвітницьких товариств Києва, Чернігова, Полтави тощо. З кожного такого повчання з метою економії товариству робилося тисяч п'ять відбитків, які безкоштовно розповсюджувалися серед населення, де проводилися читання.

Чимало номерів виходило взагалі без повчань на великі дні Господніх та Богородицьких свят. Містилася і белетристика – релігійні вірші, оповідання,

поетичні молитви. Порушували часопис гострі питання родинних взаємин, розлучень, стосунків між чоловіком і жінкою.

Особливо цінними для дослідників стали статті про історію й археологію церков, приходів, монастирів, духовно-навчальних закладів, життя відомих єпархіальних діячів, благодійну діяльність братств.

Редакція намагалася з'ясувати болючі потреби єпархії, повчально та з усіма деталями подавалися події державного та церковно-суспільного життя (наприклад, «Священне коронування та миропомазання Їх Імператорської Величності», «Київські торжества в присутності Їх Імператорської Величності»).

Друкувалися у журналі некрологи. Це були не просто повідомлення про ту чи іншу людину, а цілі нариси. Вони склалися з кількох окремих матеріалів, часто мали продовження у подальших номерах. Скажімо, нарис священника Іоанна Гордієвського «Пам'яті кафедрального протоієрея Петра Гавриловича Лебединцева» у п'яти номерах журналу за 1897 р. всебічно розкриває життя і творчість багатолітнього редактора «Киевских епархиальных ведомостей».

Особливістю релігійної преси Лівобережної України стала наявність видань, аудиторією яких були сільські священники. Це щотижневик «Руководство для сельских пастырей» у Києві, «Вера и Жизнь» (1884-1917 рр.) у Чернігові. На сторінках таких часописів друкувалися статті, присвячені роз'ясненню православного богослужіння, висвітлювалися загально канонічні вимоги місцевих церковно-громадських постанов, якими мали керуватися православні пастирі в житті і діяльності [12, с. 146]. Співробітники таких журналів постійно відповідали на богословські та філософські питання, що безпосередньо стосувалися пастирської практики, роз'яснювали зміну у релігійно-моральному становищі народу. Для ознайомлення священників із досвідом інших пастирів видання друкували відомості про церковну та пастирську діяльність у східно- та західноправославних церквах, а також давали огляд найвагоміших подій церковно-суспільного життя Росії.

До різних релігійних журналів видавалися повчальні додатки. У них вміщувалися повчання на недільні та святкові дні, взяті не тільки із творців, отців та вчителів церкви, але й з творчих тогочасних сільських проповідників (зазвичай зміст творів вирізнявся простотою викладу і можливістю використання в народному житті [3, с. 23]), катехізисні повчання, бесіди на різні випадки життя тощо.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в Україні значно посилювалося сектантство. І в цьому питанні духовно-релігійні часописи не стояли осторонь. Існує чимало статей, які пропонували різноманітні способи впливу на сектантів, методи захисту православних від захоплення тогочасними єретичними пог-

лядами, намагалися прищепити правильне тлумачення деяких, перекручених сектантами, місць із Святого Письма.

Одним із найпекучіших, «проклятих» питань тогочасного життя, на думку авторів релігійних видань, були розлучення. Одноійменна публікація, передрукована з «Современного слова» у журналі «Старообрядческая жизнь» (1910), містила міркування про шлюбозлучне законодавство. Невідомий автор сподівався, «що зміниться наш соціальний устрій і тільки тоді можна покінчити з цим вразливим питанням» [10, с. 9].

Релігійно-духовна преса Лівобережної України відіграла значну роль у формуванні духовного світогляду пересічного українця, було важливим чинником формування релігійної свідомості як фундаменту культури. Релігійно-церковна проблематика і тематика висвітлювала актуальні аспекти життя, надавала важливого значення соціальній ролі священства, сприяла ознайомленню читачів з життєвим і творчим шляхом представників духовної та світської інтелігенції. Маючи чітко окреслену аудиторію, церковні періодичні видання дбали про піднесення духовного рівня населення, звертаючись до людей простою, зрозумілою мовою. Матеріали часописів охоплювали потужний спектр питань, не байдужих широкому загалу; займаючи спільну позицію, вони не були одноманітними, сірими. Духовна журналістика – безпосередній виразник думок, побажань, надій частини суспільства, що сповідує православ'я.

Annotation

Mychaulo Movchan (Kyiv). Periodical religious press of The Left Bank Ukraine (1900-1917)

Periodical religious press of the Left Bank Ukraine, its content and influence on the population of the region were analyzed.

Keywords: religious press, orthodox, church, priest.

Аннотация

Мовчан М.В. (г. Киев). Религиозно-духовная периодическая пресса Левобережной Украины (1900-1917 гг.)

Проанализирована религиозно-духовная пресса Левобережной Украины, её содержание и влияние на население данного региона.

Ключевые слова: религиозно-духовная пресса, православие, церковь, священник.

Примітки

1. Біднов В. Церковна справа на Україні [Текст] / В. Біднов. – Тарнів 1921.
2. Власовський І. Нарис Історії Української Православної Церкви. У 4-х тт. [Текст] / І. Власовський. – К. 1990.

3. Гиголов Г. Церковные издания [Текст] / Г. Гиголов // Литературный процесс и русская журналистика конца XIX – начала XX века. 1890-1904. – М., 1982.
4. Животко А. Історія української преси [Текст] / А. Животко. – Мюнхен, К., 1989-1990.
5. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси (1816-1916) [Текст] / В. Ігнатієнко. – Харків; Київ: Держвидав України, 1930.
6. Історія релігій в Україні: в 10-ти тт. [Текст]. – К., 1994.
7. Киевские епархиальные ведомости. – 1905. – № 11
8. Киевские епархиальные ведомости. – 1901. – № 1.
9. Саган О. Національні Прояви Православ'я: український аспект [Текст] / О. Саган. – К., 2001.
10. Старообрядческая жизнь. – 1910. – № 8.
11. Уляновський В. Історія церкви і релігійної думки в Україні: в 3 кн [Текст] / В. Уляновський, О. Крижанівський, С. Плохій. – К., 1994.
12. Черниговский церковно-общественный вестник. – 1915. – № 4.
13. Шип Н. Православна преса у державотворчому процесі в Україні [Текст] / Н. Шип. – К., 1997.

УДК 94+342.924] (477) «19»

Ярослава МОЧЕРНЮК
(м. Київ)

Особливості нормативно-правового регулювання поміщицького землеволодіння в Київській губернії у пореформений період

Зроблено спробу аналізу особливостей нормативно-правового регулювання поміщицького землеволодіння в Київській губернії у 60-80-х рр. XIX ст. Стверджується, що формування аграрних відносин відбувалося під впливом товарно-грошових, соціальних та етнічних особливостей регіону.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання, маєтки, поміщики, землеволодіння, Київська губернія, поземельні відносини, оренда, іпотечне кредитування, конфіскація.

Науковий керівник – *Іванова Людмила Георгіївна*, професор кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, професор.

Київська губернія у пореформений період входила до одного з найбагатших аграрних регіонів Російської імперії – місцевість із родючими ґрунтами, високим рівнем сільськогосподарської культури. Землеробство давало значний прибуток і подеколи було єдиним заняттям сільського населення Київщини. Поміщицьке землеволодіння краю складало 53,6 %, або 261245 десятин [1, с. 136]. Оскільки земля тут високо цінувалася, це постійно загострю-

вало поземельні відносини. Особливістю даного регіону було те, що до кінця XVIII ст. він перебував у складі Речі Посполитої – станової монархії, в якій приватні права землевласників вважались недоторканими і охоронялись державою, на відміну від Російської імперії – абсолютної монархії, де приватні права не гарантувалися державою. Імперська влада всіляко декларувала принцип недоторканості приватних прав на землю, але залишала за собою право на остаточне вирішення цього питання.

Проблема законодавчого регулювання поземельних відносин у Київській губернії поки що залишається маловивченою. Між тим, питання закріплення державного контролю над поміщицьким землеволодінням та правові засади формування удільного землеволодіння є актуальними як з теоретичного, так і практичного боку, оскільки сучасний стан історичної науки потребує комплексного дослідження та аналізу землеволодіння регіону.

Нормативно-правове регулювання тих чи інших процесів в поземельних відносинах поглиблено досліджували: Д. Бовуа [11], В.С. Шандра [10], Н.Р. Темірова [8], О.С. Борисевич [2], М. Казьмирчук [1], О. Лобко [5], О. Степанишина [7], П.І. Ляшенко [9]. Велика кількість наукових праць дореволюційних та вітчизняних істориків створює уявлення про вивчення аграрних відносин, але це хибне переконання. Залишається цілий ряд аспектів проблеми, що заслуговують на більшу увагу науковців.

До реформи 1861 р. в сільському господарстві Київської губернії, як і в Російській імперії в цілому, панувала феодално-кріпосницька система господарювання. Основу її становило натуральне господарство, рутинний стан техніки та особиста залежність селянина від поміщика.

Право дворян на володіння заселеною землею було монопольним і не поширювалось на інші стани. Остаточне це право сформувалося в другій половині XVIII ст. Окрім дворян подібне право мала тільки держава. Тому перед законотворцями Російської імперії стояло завдання зміцнити законодавчу позицію дворянства. Насамперед це стосувалося Правобережної України (у тому числі й Київської губернії), оскільки в середині XIX ст. вона була досить своєрідним регіоном: більша частина поміщиків тут складалася з польської шляхти.

Намагаючись збільшити свій вплив в Південно-Західному краї, царський уряд всілякими політичними і економічними заходами надавав підтримку російському дворянству. Для цього проводилася політика протекціонізму щодо російських поміщиків, які володіли землями на Правобережній Україні.

19 лютого 1861 р. побачив світ Маніфест «Про всемілостиве дарування кріпосним людям прав стану вільних сільських обивателів, і про устрій їх побуту», який встановлював кондиції аграрної реформи [2, с. 193]. На його

підставі селяни отримали особисту свободу. За поміщиками зберігалось право власності на всі землі, що їм належать. Селянам залишалась у постійне користування лише садибна земля для задоволення їх потреб, за яку вони несли повинності і виконували обов'язки перед державою. Статус селян визначався як «тимчасово – зобов'язаний». Їм дозволялось викупати присадибну ділянку і за згодою з поміщиком – оранку та інші угіддя. Для викупу селянам надавалась державна позика. В разі його завершення вони отримували статус селян – власників. Поміщикам дозволялось укласти угоди із селянами про розмір їх земельного наділу за відповідні повинності. Протягом двох років зберігався попередній порядок взаємовідносин між селянами і поміщиком.

Для впровадження реформи в кожній губернії утворювалися губернські і селянських справ присутствія, які наділялися адміністративними правами у справах селянських громад на поміщицьких землях. Для розгляду суперечок в поміщицьких маєтках засновувалися мирські управління, у повітах вводились посади мирових посередників, а у великих селах – волосні. В поміщицьких маєтках засновувалися мирські управління. Отже, маніфест ознаменував революцію у соціально-економічних відносинах у Російській імперії, ним було скасовано назавжди право приватної власності поміщиків на особу кріпаків із збереженням їх економічної залежності від панів. Земля залишалась цілковитою власністю поміщиків, родючі землі Київської губернії, у складі Правобережної України являли собою велику цінність, і тому місцеві поміщики не давали згоди на викуп селянами орних ділянок землі та вигонів. Селянам дозволялось лише користуватися угіддями на підставі контракту з поміщиком.

Складовою частиною положень маніфесту був закон від 19 лютого 1861 р. про порядок відчуження, передачу в спадщину, здавання в заставу чи в оренду поміщицьких маєтків. Маєтки дозволялось продавати не лише спадковим дворянам, а й приватним особам інших станів, за винятком євреїв, але в такому разі землі, якими користувались селяни переходили у їхню власність. Цим законом вперше визнавалась можливість викупу селянами свого земельного наділу. Поміщицькі землі, які не перебували у користуванні селян, дозволялось без обмежень продавати. Поміщикам дозволялось здавати маєток в оренду без соціальних обмежень, але не більше ніж на 30 років [2, с. 196]. Відновлювалося право на оренду поміщицьких маєтків, що було суттєво для губерній Правобережної України, де вона була панівною формою управління ними. Оренду поміщицьких маєтків відновили, бо зникла головна причина їх заборони – необмежена і слабко контрольована експлуатація орендарями кріпаків.

Досліджуючи матеріальне становище дворянства Київської губернії в кінці XIX – на початку XX ст., варто звернути увагу на наказ Сенату від 28 лютого 1862 р. «Про заходи полегшення поміщикам у сплаті боргів кредитним установам, в облаштуванні їхніх господарств» [3, арк. 34-35]. Хоча реформа 1861 р. мала пропоміщицький характер дворяни потрапили в скрутне становище, пов'язане з господарюванням у нових соціально-економічних умовах, їхні господарства переживали кризу. Саме з цією метою було прийнято цей закон. Поміщикам надавалось право звільнити свої землі від застави в Державних кредитних установах і перекласти її на селянські землі, щодо яких вже були укладені уставні грамоти. Це дозволялось тоді, коли борг кредитним установам не перевищував 30 % від викупної суми. Такі заходи відкривали шлях землевласникам для отримання нових позик у державних кредитних установах, бо їх маєток звільнявся від застави. Відокремлену від селян землю дозволялось відчужувати. Наділена селянам земля, на яку переводився борг і надалі вважалася власністю поміщика. Він мав продовжувати платити державний борг і відсотки, а селяни сплачувати оброк. Якщо ж поміщик був неспроможним боржником, то заставлена земля ставала приватною власність селян і поміщицький борг ліквідовувався викупною сумою [4, арк. 1зв.]. Це розширило дворянам – землевласникам простір для отримання додаткових кредитів. Так був знайдений механізм зменшення або ліквідації заборгованості поміщиків, яка загрожувала їм втратою маєтків.

Положенням Головного комітету від 23 листопада 1862 р., визначався розмір державної викупної позики селянам Правобережної України. Вона дорівнювала 80 % від суми викупу, який визначався капіталізацією із 6 % оброку за корінний і додатковий наділи [2, с. 200]. Викуп став найвигіднішим для поміщиків засобом ліквідації тимчасово-зобов'язаного стану селян. Російська держава офіційно припинила антипольські заходи, але з метою профілактики вона вдалася до прискорення ліквідації залежності українського селянства від польських поміщиків в особистому і матеріальному плані.

Продовженням цього закону було положення Головного комітету від 20 червня 1863 р. про порядок викупних справ у маєтках, які перебували під опікою. Державний викупний кредит, який спрямовувався поміщикам як викупний селянський платіж, видавався 5 % іменними банківськими білетами або 5,5 % свідоцтвами безперервного прибутку. Ці цінні папери приносили щорічний відсотковий прибуток [2, с. 201]. Отже, в державних колах знайшли спосіб отримання прибутку з кредитування селян.

Законодавчою реакцією царизму на січневе повстання 1863 р. став імператорський указ від 30 липня 1863 року, що стосувався губерній Правобережної України. Імператор Олександр II визнав необхідним прискорити в Київ-

ській губернії припинення обов'язкових відносин між поміщиками і селянами шляхом викупу земель їх наділів. Для селян виділялася державна викупна позика, яка визначалась шляхом капіталізації оброку з 6 % і дорівнювала викупним платежам. Оброк, з якого вираховувалася викупна сума, зменшувався на 20 % [5, с. 45]. Переведення селян Правобережної України на обов'язковий викуп за державної фінансової допомоги хоча і мало політичний характер, однак відповідало економічним реаліям та майновим інтересам поміщиків Київської губернії. Таким чином, розвиваючи аграрну реформу в краї, царський уряд думав не про те, як дати селянам нагоду стати власниками землі, а про те, як відібрати її від поляків із зиском для себе. За імператорським указом від 2 листопада 1863 року в Києві створювалася Тимчасова комісія, яка мала контролювати виконання указу від 30 липня. 30 січня 1864 року імператор узгодив порядок відшкодування коштів поміщикам краю за землі, які відійшли селянам. Визнавалось доцільним не видавати поміщикам 5,5 % свідоцтва безперервного прибутку, а сплачувати лише дивіденди до часу припинення січневого повстання [5, с. 45].

У січні 1864 р. було запроваджено спеціальний податок у розмірі 10% від річного прибутку польських землевласників. Метою цього заходу було доведення більшості польських маєтків до занепаду. Але, яким би великим він не був, це не позначилось на достатку багатьох польських родин. Указом від 23 березня 1864 р. надавався пільговий кредит для придбання приватних маєтків особам непольського походження. Таким заходом уряд намагався підірвати економічну базу панування поляків в регіоні.

Січневе повстання 1863 р. влада використала для посилення антипольських репресій. Внаслідок цього антипольська політика набула тотальних форм у всіх можливих сферах, зокрема політичного і економічного життя Київської губернії. В оновленій формі вона на цей раз була переважно спрямована у саме «серце» польської могутності в краї – на землю. Починаючи з літа 1863 р. верховна влада запровадила потрібну політику експропріації польських земельних володінь: конфіскацію маєтків, позбавлення права придбання у приватну власність поміщицьких маєтків та запровадження 10 % податку від прибутку маєтностей.

Плани уряду щодо відсторонення поляків від землі наштовхнулись на небажання російських дворян переселятися в цей край. Польські поміщики вдавались до фіктивних оренд та застав нерухомого майна, продажу землі іноземцям, укладання довічних заповітів для запобігання конфіскації своєї власності. На листопад 1866 року в Київській губернії залишались нерозподіленими 24 маєтки [6, арк. 119]. Польські землевласники створювали російським покупцям штучні перешкоди щодо купівлі маєтків. У губернських правліннях також були чиновники, які прагнули ускладнити купівлю конфі-

скованих маєтків. Отже, все це заважало втіленню планів влади щодо опанування економічними важелями у всіх сферах суспільного життя Київської губернії.

Таким чином перед владою стояло кілька проблем, на розв'язання яких спрямовувалася їхня законотворча діяльність. Перш за все це земельне питання, яке в сільській місцевості краю потребувало швидкого вирішення для досягнення соціальної стабільності, на що і була спрямована аграрна реформа. Розв'язанню їх заважала пересторога у порушенні існуючих прав на землю, що і зумовило компромісний характер реформи. Практика показала, що реформування поземельних відносин у Київській губернії, так як і по всій Правобережній Україні мала перманентний характер, зумовлений фіскальними і політичними чинниками. Наступна проблема полягала у прагненні збільшити бюджетні надходження, враховуючи підвищення цін на землю, руйнування натурально-господарських та розвиток товарно-грошових відносин. Вирішуючи цю проблему, влада прагнула зберегти великі поміщицькі маєтки російських дворян та вельмож і підвищити їх господарську ефективність шляхом іпотечної політики, формування заповідних маєтків та дозволу їх оренди на капіталістичних засадах.

Криза поміщицького господарства в пореформену добу актуалізувала іпотечне кредитування. Система державної іпотеки вже була неспроможна задовольнити зростаючі потреби поміщиків у кредиті. Це сприяло розвитку комерційної іпотеки. Внаслідок цього 1 червня 1866 р. Олександр II затвердив статут Товариства взаємного поземельного кредиту. Товариство видавало довгострокові і короткострокові кредити під заставу земельної власності. Розмір позики не перевищував $2/5$ від оціночної суми застави, яка мала бути не меншою ніж 1000 руб. Видавалась і додаткова довгострокова позика під 5 % річних. Критерієм оцінки заставленої землі була її прибутковість, яка визначалася умовами її здавання в оренду. Кожний позичальник товариства мав внести для утворення пайового капіталу суму, яка дорівнювала б 20-й частині отриманої позики. Завдяки цьому позичальник вважався членом товариства, що давало йому право на пропорційну участь у володінні майном. Отже, це була не просто комерційно-іпотечна установа, а товариство взаємного кредитування, співвласниками якого були засновники, пайовики, і позичальники [7, с. 85].

1872 р. було засновано регіональний іпотечний банк, який поширював свій вплив на Правобережну Україну. 5 липня 1872 р. Сенат затвердив статут Київського земельного банку. Банк створювався для видачі позик під заставу нерухомої власності в Київській, Волинській, Подільській та Чернігівській губернії. Кредити видавалися лише під заставу майна. Сума кредиту мала не перевищувати 60 % від оцінки майна, що заставлялося. Довгостро-

кову позику видавали під 6 % на 43,5 роки заставними листами [8, с. 189]. Так, місцеві землевласники, які мали значні кошти, заснували регіональний іпотечний банк. Значення його створення полягало в тому, що це була перша іпотечна установа, засновниками якої були поміщики України. В подальшому це був найбільш популярний іпотечний банк, послугами якого користувались землевласники Київської та інших губерній Правобережної України. Чергові доповнення до статуту банку від 29 січня 1874 р. передбачали видачу кредитів для придбання маєтків, але не раніше укладання купчого акту. Придбаний таким чином маєток надходив у заставу кредитної установи. Це мало фінансово сприяти пришвидшенню заміни польських поміщиків на російських. Кредити мали сприяти результативності торгів, які проводило Київське губернське правління, оскільки розширювалося коло бажаючих брати у них участь. Невдовзі, 7 вересня 1872 р. Сенат затвердив статут Бессарабсько-Таврійського земельного банку, подібний до статуту Київського земельного банку [8, с. 191]. Ця кредитна установа була другим регіональним банком, який надавав послуги землевласникам Правобережної України. Особливою популярністю він користувався в південних повітах Київської губернії. З утворенням цього іпотечного банку остаточно сформувалась система кредитних установ, яка поширювала свій вплив на Правобережжя і діяла до 1917 року [2, с. 248]. Практика іпотечного кредитування зумовила появу закону від 18 грудня 1879 р., яким надавався дозвіл міністру фінансів змінювати статuti комерційних кредитних установ стосовно видачі кредитів та встановлення нових термінів позики. Верховна влада вдалася до цих радикальних заходів тому, що практика довела неадекватність у деяких випадках дій акціонерних поземельних банків, які надавали авантюрно-критичні позики, внаслідок чого зазнавали значних збитків. Для унеможливлення цього, Комітет міністрів запровадив тимчасові правила, затверджені імператором 16 жовтня 1882 р. Вони надавали міністру фінансів право цілковитого контролю діяльності іпотечних банків [9, с. 214].

Заслуговує на увагу закон від 18 травня 1883 року про облік у Державному банку соло – векселів землевласників і затверджені імператором 23 липня 1865 р. правила введення облікових операцій в його відділеннях. Державний банк мав право відкривати землевласникам кредит для користування ним по соло – векселях терміном не більше 9 місяців з накладанням на їх маєток заборони у розмірі кредиту [10, с. 159]. Ці короткострокові позики були спрямовані на залучення в господарство землевласника обігових коштів для проведення торговельних операцій. Поява такого способу державного кредитування свідчила про поглиблення товаризації сільського господарства у великих і середніх маєтках.

Розвиток капіталістичних засад у поземельних відносинах зумовив появу регіональних комерційно-акціонерних іпотечних банків, що сприяло створенню конкурентного середовища в цій сфері економічного життя краю.

Законодавець приділив увагу й оренді поміщицьких маєтків. 8 березня 1884 року Олександр III указом надав право внести законодавчі зміни стосовно здавання в оренду родових маєтків, що передавались одним із подружжя в довічне володіння іншому. Поява указу зумовлювалась виникненням значної кількості суперечок між законними, спадковими і довічними власниками родових маєтків [11, с. 139]. Цим законом не регулювалось право довічних власників здавати родові маєтки в оренду, але й не заборонялось, адже оренда не передбачала втрату майна для спадкоємців. Спадкові власники вважали, що тимчасові володарі їх майна не мали права самостійно здавати його в суборенду, яка, на їх переконання, розорювала їхню власність. Суди не мали законних підстав для прийняття рішень з відповідних позовів. Тому і призупинялась чинність цих орендних контрактів до остаточного законодавчого вирішення таких правових колізій. Їх розв'язання сприяв конфірмований 20 травня 1885 року висновок Державної ради, згідно з яким запроваджувались правила здійснення цих поземельних відносин. На їх підставі договір здавання маєтку в оренду, укладений довічним власником за згодою спадкового володаря, залишався чинним. Опікунам неповнолітнього землевласника дозволялось здавати в оренду маєтність підопічного до досягнення ним 17-річного віку. Орендні контракти, укладені довічним власником без згоди вотчинника, визнавались обов'язковими для останнього протягом трьох років після смерті тимчасового власника. Орендний договір міг бути ліквідований судом і раніше трирічного строку, якщо вотчинник доводив, що умови контракту не відповідали прибутковості маєтку. Закон розв'язував проблему, відрегулювавши колізії в орендних відносинах.

Фіскальний закон від 15 червня 1882 р. стосувався всіх верств населення, які відчужували або набували власність на землю. В ньому фіксувались випадки, коли землю переходила у власність інших осіб безоплатно (якщо цінність майна не перевищувала 1000 руб., або воно потрапляло у власність казни, благодійних, навчальних, церковних закладів). Мито в 1 % стягувалось з майна, яке перейшло від одного подружжя до іншого [12, арк. 5].

Отже, в пореформений період активно розвивається законодавче регулювання державного і комерційно-акціонерного іпотечного кредитування поміщицького землеволодіння. Це пояснюється бажанням влади призупинити розорення дворян та зберегти їхні родові маєтки, а також сприяти дворянам пристосуватися до капіталістичних форм і методів господарювання в дрібнопомісних маєтках. Уряд за допомогою державних та комерційних іпотечних установ створював фінансові умови для придбання особами російського

походження земельних угідь в Київській губернії та в інших губерніях Правобережної України. Іншим важливим напрямом законодавчого регулювання поземельних відносин у поміщицькому землеволодінні краю була фіскальна політика. Її реформування виявилось у запровадженні подесятинного земельного збору, диференціації мита за перехід прав власності на землю з оцінкою її за кадастровими ознаками та прибутковістю.

Російське землеволодіння в Київській губернії зростало повільно, що особливо турбувало місцеву владу. Наприклад, у 1884 р. Київський генерал – губернатор О.П. Ігнат'єв у записці міністру внутрішніх справ повідомляв, що через 20 років після прийняття законів 1885 року землевласники польського походження «не утратили свого вредного и господствующего в крае значения», а завдяки своєму «имущественному положению, единству, и политическим традициям они представляют собой силу, парализующую все мероприятия правительства по обрусению края, поскольку ними были найдены многочисленные способы как обойти этот закон» [13, арк. 1-2].

Наступним кроком влади на шляху обмеження польського землеволодіння став закон від 21 грудня 1887 р., за яким у дев'яти західних губерніях заборонялось здавати маєтки під заставу особам, котрим на підставі закону від 10 грудня 1865 року було заборонено придбання в цих губерніях земельної власності. Також підкреслювалося, що договори, підписані до його видання, зберігають свою силу до встановленого терміну, але не довше 10 років з дня їх оприлюднення. Термін оренди скорочувався до 12 років. При цьому адміністрації надавалось право судового позову про ліквідацію всіх договорів, які сприяли б передачі маєтків полякам.

У 1893 р. О.П. Ігнат'єв запропонував міністру внутрішніх справ суворо заборонити полякам непряме успадкування, зобов'язавши всіх інших спадкоємців, продати землі впродовж двох років. Однак, попри серйозну аргументацію, підкріплену статистичними даними, (статистика показувала, що неофіційне застосування проекту дозволило росіянам змогу скупити за три роки (1890-1893 рр.) скільки землі, скільки ними було куплено протягом 13 попередніх років, а саме 367,1 тис. дес.), уряд не погодився з цією пропозицією. [13, арк. 4-14].

За підсумковою відомістю про польське та російське землеволодіння на Правобережжі станом на 1890 р., підготовленою за дорученням генерал-губернатора О.П. Ігнат'єва трьома правобережними губернаторами, у володінні «осіб польського походження» на Київщині було – 848 маєтків та 882750 дес. землі. Тоді ж російським землевласникам належало в Київській губернії 938268 дес. На підставі цих даних О.П. Ігнат'єв зробив висновок, що «Юго-западный край еще нельзя считать вошедшим в общий строй рус-

ской государственной жизни. Источником его обособленности продолжают быть поляки и, как наследие польского владычества – евреи» [13, арк. 177].

Від середини 1890-х рр. відбувається деяке послаблення тиску на польське землеволодіння. 31 березня 1895 року Комітет міністрів прийняв постанову про відміну обов'язкового продажу маєтків, або їх окремих частин тих землевласників польського походження, які були причетні до повстання 1863 року.

Звіти губернаторів за 1898 р. свідчать про невелике зростання російського землеволодіння на Правобережжі порівняно з 1890 р. Росіянам належало на Київщині 1011142 дес. Поляки ж володіли у Київській губернії 809876 дес. [13, арк. 177].

Таблиця 1. Співвідношення між російським та польським землеволодінням у Київській губернії у 1892-1898рр. (у %) [13, арк. 178].

Губернія	Російське землеволодіння		Польське землеволодіння	
	1892 р.	1898 р.	1892 р.	1898 р.
Київська	51,52	55,52	48,48	44,48

Таким чином, у процесі законодавчого регулювання поземельних відносин було вирішено державою такі головні завдання: формування інституцій приватної власності на землю та створення умов для гарантування їх недоторканості, збереження соціальної стабільності шляхом унормування земельного ринку, іпотечного кредитування, оренди, застави, оцінки земельних угідь, успадкування та умов розпорядження земельною власністю. У пореформений період у законодавчому регулюванні поземельних відносин дедалі більшу роль стали відігравати як антипольська спрямованість, так й економічні мотиви, продиктовані пануванням товарно-грошових відносин.

Annotation

Yaroslava Mochernyuk (Kyiv). Features of the of regulation of landlordism in Kyiv province in the post-reform period.

Attempt of analysis based on the legal regulation of landlordism in the Kiev province in the 60-80-ies of the XIX century was done. It is alleged that the formation of agrarian relations took place under the influence of commodity-monetary, social and ethnic characteristics of the region.

Keywords: legal regulation, estates, landowners, land tenure, Kiev Province, agrarian relations, lease, mortgage, confiscation.

Аннотація

Мочернюк Я.М. (г. Киев). Особенности нормативно – правового регулирования помещичьего землевладения в Киевской губернии в пореформенный период.

Сделана попытка анализа особенностей нормативно-правового регулирования помещичьего землевладения в Киевской губернии в 60-80-х гг. XIX в. Утверждается, что формирование аграрных отношений происходило под влиянием товарно-денежных, социальных и этнических особенностей региона.

Ключевые слова: нормативно-правовое регулирование, имения, помещики, землевладения, Киевская губерния, поземельные отношения, аренда, ипотечное кредитование, конфискация.

Примітки

1. Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії 1861-1917 рр. [Текст] / М. Казьмирчук. – К., 2011. – С. 136.
2. Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886рр.): монографія [Текст] / С.О. Борисевич. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.
3. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДАК України). – Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 143. – Арк. 34-35
4. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 613. – Спр. 81. – Арк. 1зв.
5. Лобко О.А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917 рр. (за матеріалами володінь графів Потоцьких) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Лобко. – К.: 2008. – 45 с.
6. ЦДАК України. – Ф. 441. – Оп. 67. – Спр. 257. – Арк. 119.
7. Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 року в їхніх маєтках [Текст] / О. Степаншина. – К., 1930. – С. 85.
8. Темірова Н. Поміщики України 1861-1917 (соціально-економічна еволюція) [Текст] / Н. Темірова. – К., 2003. – С. 189.
9. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. – Т.2. Крестьянская реформа и пореформенная землеустроительная политика [Текст] / П.И. Лященко. – СПб., 1913. – 214 с.
10. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: кінець XIX – початок XX ст. [Текст] / В.С. Шандра. – К., 2005. – 159 с.
11. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах [Текст] / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 139 с.
12. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 316. – Спр. 92. – Ч.1.
13. ЦДАК України. – Ф. 442, оп. 613, Спр. 81.

УДК 94(470+571)35.087.1(092)

Олена НАСЕНКОВА

(м. Київ)

Проблема формування подвійної ідентичності українців на вищих державних посадах Російської імперії (на прикладі О. Безбородька)

На прикладі Олександра Безбородька проаналізовано процес інтеграції української шляхти та козацької старшини в російське дворянство в кінці XVIII-го – на початку XIX ст., зміни свідомості українців на вищих посадах Російської імперії, формування подвійної ідентичності української еліти.

Ключові слова: інтеграція, українська шляхта, козацька старшина, російське дворянство, Російська імперія, подвійна ідентичність, Олександр Безбородько.

Науковий керівник – *Комаров Юрій Станіславович*, викладач історії Києво-Печерського ліцею №171 «Лідер», учитель-методист.

В статті зроблено спробу розглянути діяльність українців (малоросів за тодішньою термінологією) на вищих державних посадах Російської імперії кін. XVIII ст. – поч. XIX ст., проаналізувати, як змінювалася самоідентифікація тих українців, що успішно інтегрувались в еліту Російської імперії і займали в ній одні з найвищих посад, як формувався той тип національної свідомості, який пізніше стали зневажливо називати «малоросійство», а сучасними дослідниками класифікується як «подвійна ідентичність».

В неакадемічному середовищі склався стереотип про тяжке і безпросвітне життя українського народу у складі Російської імперії, про національне гноблення, колоніальний статус України. Стереотип цей став частиною національної міфології. Але такий усталений погляд ігнорує декілька важливих моментів. Зокрема, залишається поза розглядом питання про те, чи сприймали самі українці це саме так.

Адже було немало відомих постатей, що зробили захоплюючі кар'єри в ній. Наприклад – О. Безбородько, Г. Брайко, П. Дубравський, П. Завадовський. Можна прочитати і почути безліч думок щодо становища колишньої Гетьманщини і України в цілому в складі Росії, та все ж таки в більшості своїй вони поділяються на різко негативні та різко позитивні. Хоча, на мою думку, «малороси» в Російській імперії мали більш зручні умови для існування, чим, наприклад у складі Речі Посполитої. Принаймні це стосується періоду до 30-х рр. XIX ст. (коли польське повстання 1830-1831 рр. підштовхнуло імперію до формування імперської ідеології з яскраво вираженим російським акцентом) і принаймні це стосується української православної шляхти, до якої досить успішно інтегрувалась козацька верхівка (змі-

ни в імперській ідеології добре показані в роботах З. Когута, Д. Бовуа і А. Міллера).

На той час на території колишньої Гетьманщини козацька старшина розділилася на дві групи. Одні з них були традиціоналістами, які мріяли про відновлення автономії Гетьманщини, а інші – асиміляторами, які прагнули найповнішої інтеграції до імперії та її структур. Важко оцінити кількісне та якісне співвідношення цих груп, але в цілому, здається, асимілятори переважали. Цьому сприяли цілий ряд факторів.

Інтеграцію політичної та культурної еліти Малоросії (будемо і надалі застосовувати саме цю назву, оскільки вона без особливих емоцій використовувалась в зазначений час) до імперської еліти полегшували такі вельми суттєві фактори, як близькість мов та православна віра переважної частини українців. У складі Польщі українці зазнавали набагато більших гонінь та переслідувань. Звісно, серед традиціоналістів у той час було прийнято згущувати кольори, але навіть вони не могли не помічати покращень.

Входження до російської імперії не покінчило, також, із малоросійським патріотизмом, а лояльність до російського трону якимось чином поєднувалася в українцях із відданістю Малоросії та її інституціям. Це ми можемо побачити на прикладі багатьох діячів на державних та релігійних посадах Російської імперії.

Зенон Когут пояснює це співіснуванням двох ідентичностей, – явище, яке було на той час було нормою у великих багатонаціональних державах. Так людям було легше жити – можна було висловлювати лояльність до царя, російського православ'я та Російської імперії й одночасно залишатися «малоросом».

У XVIII-XIX ст., за думкою А. Каппелера Росія була поліетнічною імперією [4, с. 51]. Імперією, що дещо відставала від культурного та освітнього рівня в Європі, тому після приєднання певних територій до складу Росії, завжди намагалась перейняти найкращі уми, здібності, навички, у приєднаного народу. Російський уряд не проводив політику примусової зміни віри, русифікації, знищення звичаїв та порядків певної приєднаної держави. Для уряду Російської імперії було достатньо того, щоб Росії вірно служили і приносили користь політичному, економічному, культурному та соціальному розвитку країни. Завдяки цьому вихідцям з України було дуже не важко, маючи розум та талант, зробити неймовірну кар'єру.

В очах переважаючої більшості української верхівки було очевидним те, що майбутнє Гетьманщини неминуче пов'язано з долею імперії, хотіли вони того чи ні. Вони починали дивитися на імперію як на свою країну, якій допомагало розвиватися так багато «малоросів», починаючи з Феофана Прокоповича. Асимілятори (вони могли залишатись навіть прихильниками авто-

номії Гетьманщини) пишалися тим, що були частиною імперії, яка знищила найзапекліших ворогів Гетьманщини (Польщу, Кримське ханство, Османську імперію), відкрила їм доступ до імператорського двору та до можливостей зробити кар'єру. Для того щоб зробити кар'єру в Росії не треба було приносити особисті жертви, потрібен був лише ясний розум, талант, гарна освіта і велике бажання служити на користь Російській імперії. Звісно були і противники інтеграції в російську еліту, проте їх була не така значна кількість.

На прикладі Олександра Безбородька можна простежити як в свідомості людини, яка зробила приголомшливу кар'єру в Російській імперії поєднувалися відчуття двох Батьківщин, як змінилася його національна свідомість і як він залишався відданим «малоросом» Росії.

Його талант вивів Російську імперію у вищу лігу європейських держав. За 24 роки провінційний чиновник Олександр Безбородько досяг усіх мислимих висот в системі імперської бюрократії. Ключем до успіху Безбородька вважають його універсальність, здатність якісно і швидко виконувати будь – які завдання [5].

Серед багатьох видатних українців, які досягли високого положення на російській службі у XVIII ст., Олександр Безбородько посідає особливе місце. Вище нього, й не тільки за титулами, званнями та маєтностями, а й за реальними справами, впливом на російську і світову політику, не вдалося піднятися нікому. За Катерини II він майже постійно керував зовнішньою політикою імперії, а за часи правління Павла I став державним канцлером. Своім стрімким сходженням на міжнародну арену імперія була багато в чому зобов'язана саме дипломатичному таланту Безбородька. Він допоміг імперії закріпитись на чорноморському узбережжі, стримати експансію Швеції на півночі та спільно з сусідами Росії швидко та вигідно для імперії поділити так званий польський «пиріг».

Якщо Петро I прорубав для Росії в Європу вікно, то можна казати, що не без допомоги Безбородька, для Росії були відкриті двері до неї [5].

Розумові здібності, дипломатичний хист, талант, працелюбство О. Безбородька вражали настільки, що Румянцев рекомендував його Катерині II саме так : «Представляю Вашій Величності не оброблений діамант: Ваш розум дасть йому ціну», – був впевнений фельдмаршал.

Погляди Безбородька на імперію та Гетьманщину найяскравіше проявляються в його листуванні з батьком, матір'ю, родичами. У своїх листах Безбородько підкреслював важливість вступу української молоді до кадетських училищ, а дівчат – до школи благородних дівиць. Безбородько дає поради, як просуватися по службі, й описує, яка це честь отримати імперський ранг або нагороду. Безбородько часто натякав українським колегам, що імпер-

ська служба (а не тільки маєтки) також може принести достаток. Загалом у своїх листах Безбородько виступає палким прихильником імперської системи, пишається своєю високою посадою і висловлює бажання, щоб співвітчизники наслідували його приклад.

Але це не означає, що у Безбородько взагалі були відсутні почуття до Гетьманщини. Навпаки, він любив свою рідну землю і особливо заохочував вивчення її історії. Завдяки його покровительству В. Рубан зумів опублікувати «Короткий літопис Малоросії» 1777 р. Безбородько брав безпосередню участь у підготовці цього трактату, продовживши його та упорядкувавши додатки. Надсилаючи працю своєму батькові, Безбородько писав: «Приношу я дань, справедливо принадлежащую вамъ, яко во многихъ случаяхъ прямую любовь къ тому краю, любезной отчизнь нашей, доказавшему, и котораго всегда усердныя простиралися старанія, чтобъ дѣла и обстоятельства, славу и честь предковъ нашихъ знаменющія, извлечены были изъ забвенія... Малое сіе сочиненіе служить теперь руководствомъ къ намъреваемому нами изданію полной Малороссійской исторіи... Велико и совершенно будетъ мое удовольствіе, когда я преуспью въ семь подлежащемъ трудъ, и особливо когда исполненіе онаго будетъ послѣдуемо многими другими случаями, кои мнѣ предстали бы на изъявленіемоего нелицемърнаго къ согражданамъ моимъ усердія» [1, с. 227].

Проте, жодного разу Безбородько не висловив бажання відновити автономні інституції колишньої Гетьманщини. Він або перешкодив, або ж не хотів сприймати проекти організацій традиційних козацьких з'єднань, а в своєму додатку до хроніки Рубана повністю виправдовує скасування Гетьманства. Ностальгія за Малоросією трансформувалася в написання «Літопису Малої Росії». А Безбородьків патріотизм ніколи не вступає в конфлікт з імперськими інтересами. В 1783 р., коли треба було ліквідувати бюджетний дефіцит в 9 млн. рублів, він пропонує це зробити за рахунок українських земель.

О. Безбородька можна сміливо вважати однією з найвидатніших особистостей в Російській імперії. Він залишив після себе іншу Росію, ніж та, якою вона була в 1775 р. – на початку його кар'єри. Передусім це стосується міжнародного впливу імперії. «Не знаю як буде при вас, а при нас жодна гармата в Європі без дозволу нашого вистрілити не сміла», – говорив він молодим дипломатам. [5] Можливо, канцлер дещо перебільшив, але час його правління – це період енергійної експансії імперії на захід та південь.

Отже, О. Безбородько – це людина в якій можна яскраво побачити ту саму подвійну ідентичність. Людина, яка змогла використати для реалізації своїх талантів на значно більш високому рівні і ширшому полі інтеграцію Гетьманщини в імперію і стала однією з головних особистостей в історії цієї імпе-

рії. Можливо, саме тут ми бачимо ключ до розуміння витоків тієї «подвійної лояльності», яка стала звичайним явищем серед української еліти.

Безбородько, а втім не один він, на той час не відокремлювали Гетьманщину від Росії – це в їх очах було єдиним цілим. В цій людині поєднувалися і любов до малої батьківщини, і відданість великій, могутній імперії, в склад якої і входила його улюблена батьківщина. Приклад Олександра Безбородька показує, як в людині того часу поєднувалися любов, відданість і повага до Малоросії з відданістю Російській імперії, досягненнями якої вони мали всі підстави пишатися, оскільки самі в значній мірі були до них причетні. А любов до малої батьківщини була тим більше і тим гостріше, що саме вона робила більш гострим відчуття вагомості власних досягнень і власної ролі у величчї батьківщини великої (звичайний малорос досяг неймовірних висот, у чужій, ворожій Росії).

Як висновок можемо казати, що в XVIII – на поч. початку XIX ст. Російській імперії бракувало молодих, енергійних, освічених кадрів, що своїми зусиллями виводили Росію на новий політичний, економічний та культурний рівень. І після приєднання близької за релігією, менталітетом, Гетьманщини верхівка козацтва почала переходити в російське дворянство, а разом з цим і молоді, перспективні канцеляристи, військові. Росія була відкрита для цього, а ряд вагомих факторів робив шлях малоросів наверх кар'єрними сходами відносно простим.

По-перше, спільна релігія, адже на той час релігія відігравала важливу роль, як в внутрішній, так і у зовнішній політиці не тільки Російської імперії, а й загалом Європи. Щоб служити в Росії, українцям не треба було відрікатися від віри, нехтувати власними бажаннями та переконаннями. Більше того – Російська імперія позиціонувала себе як імперія православна і захисник всіх православних. Відомо, що у формуванні такого релігійного обґрунтування імперської ідеї малоросійське духовенство відігравало особливу роль, але це питання вимагає окремого дослідження.

По-друге, спільна мова. Староруська і староукраїнська були надзвичайно схожі. Тому вивчити староруську мову, було дуже не важко, знаючи староукраїнську. Звідси, зникає мовний бар'єр, що теж допомагає вірно без надзусиль служити Росії. Літературна ж мова (як і її канцелярський варіант) формувались на базі церковнослов'янської, яку вихідці з Малоросії знали в силу якіснішої освіти, мабуть, краще.

Нове українське дворянство в імперській столиці вважало Малоросію своєю батьківщиною, але батьківщиною, яка була частиною більшої держави – Російської імперії. Між цими двома партіотизмами – «малоросійським» і «великоросійським» – для них не існувало суперечності. Вони мали всі підстави називати імперію своєю, адже на протязі XVIII ст. вихідці із малоросій-

ських родин своєю діяльністю мостили шлях до її тріумфу. Малороси не відділяли Україну від Росії і працювали вони на славу як Російської імперії так і їх малої батьківщини.

Вже починаючи з другої половини XIX ст. українці та росіяни тлумачили свою історію на підставі двох протилежних концепцій. Українці наголошували на тих сферах, у яких проявлялася їхня окремішність від Росії, і вважали ці сфери доказом самостійного від Москви історичного розвитку України. Росіяни ж ставили (і ставлять) акценти на тому, що є спільним для українців і росіян і з чого випливає, що Україна була й повинна бути на віки віків російською. Адже, як написано ще у «Казанской истории» XVII ст., «Москва есть вторым Киевом». Відомі російські історики XIX ст. намагалися довести, що українська історія – частина історії Росії й що давній Київ заселяли росіяни, яких пізніше витіснила звідти монгольська навала.[7]. Українські ж історики, навпаки, намагались показати, що український народ сформувався окремо і набагато раніше, ніж російський.

Але це стосується вже іншого історичного періоду. А в XVII – на поч. XIX ст. всі українці на вищих державних посадах мали подвійну ідентичність (принаймні, подвійну лояльність). Більшість з них не відділяла Україну від Росії. Мабуть тому серед імен, якими пишається Росія є чимало українців, якими ми в Україні теж маємо всі підстави пишатися.

Annotation

Olena Nasenkova O. (Kyiv). The problem of the formation of double identity Ukrainian on senior government posts Empire (for example, O. Bezborodko).

On the example of Alexander Bezborodko the process of integration of the Ukrainian and Cossack officers into Russian nobility during the late of the XVIII- beginning of the XIX centuries, changing of the Ukrainian consciousness on the senior government posts of the Russian Empire, the formation of the double identity of the Ukrainian elite are analyzed.

Keywords: integration, Ukrainian gentry, Cossack, the Russian nobility, the Russian Empire, dual identity, Alexander Bezborodko.

Аннотация

Насенкова О. (г. Киев). Проблема формирования двойной идентичности украинцев на высших государственных должностях Российской империи (на примере О. Безбородька).

На примере Александра Безбородка проанализированы процесс интеграции украинской шляхты и казацкой старшины в российское дворянство в конце XVIII – в начале XIX вв., изменения сознания украинцев на высших должностях Российской империи, формирование двойной идентичности украинской элиты.

Ключевые слова: интеграция, украинская шляхта, казацкая старшина, российское дворянство, Российская империя, двойная идентичность, Александр Безбородко.

Примітки

1. Когут З. Російський централізм і українська автономія [Текст] / З. Когут. – К.: Вид. дім «Основи», 1996. – 227 с.
2. Попович М. В. Нарис історії культури України [Текст] / М.В. Попович. – К.: Вид. дім «АртЕк», 1998. – 462 с.
3. Каппелер А. Мала історія України [Текст] / А. Каппелер. – К.: Вид. дім. «К.І.С.», 2007. – 84 с.
4. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія [Текст] А. Каппелер. – Львів: Видавництво українського католицького університету, 2005.
5. Володько В. Українці, які створили імперію. Універсальний бюрократ Безбородько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/16/32129/>
6. Володько В. Народження української бюрократії. Як еліта Гетьманщини стала імперськими чиновниками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/10/8417/>
7. Вілсон Е. Історіографія й українська ідентичність. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/istoriografiya-y-ukrayinska-identichnist>
8. Мицик Ю.А. Історія України [Текст] / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2 [Текст] / Н. Полонська-Василенко: К.: Либідь, 1992. – 608 с.
10. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. [Текст] / Н. Яковенко. – К.: «Критика», 2006. – 122 с.

УДК 058.237.94(477): XIX ст.

Євгеній МАКОВЕЙ
(м. Київ)

Мовна ідентичність у слов'янознавчих уявленнях Пантелеймона Куліша

Висвітлюються погляди П. Куліша на роль мови у становленні та розвитку національної ідентичності слов'янських народів.

Ключові слова: літературна мова, національна ідентичність, Пантелеймон Куліш, слов'янські народи, правопис.

Науковий керівник – *Коляда Ігор Анатолійович*, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук.

Сучасні процеси світової глобалізації відчутно впливають на розвиток національних мов. Національна ідентичність як ключова ознака народу чи нації поступово втрачає свої позиції або набуває у сучасних умовах зовсім іншого значення. Наприкінці XVIII-XIX ст., коли у більшості західноєвропейських держав відбувався цілком природній і органічний процес національного відродження та утвердження національних мов, українські землі були позбавлені державності, а процес вироблення і розвитку літературної мови стримувався цілеспрямованою денационалізацією з боку австрійського та російського урядів. Наслідки цих негативних факторів відчутні й сьогодні. Протягом 1991-2013 рр. мовне питання в Україні полишається центральним і через свою запалізованість, так і не є вирішене. Сьогодні вже постали нові виклики, що у комплексі з невирішеними застарілими проблемами ще більше його загострило. Саме тому вагомого наукового і суспільно-політичного значення набувають дослідження пов'язані із вивченням дослідження ролі мовної ідентичності у формуванні та розвитку української нації в творчій спадщині одного із ідеологів українського національно-визвольного руху та одного з основоположників української мови – П. Куліша.

За утвердження української мовної ідентичності у XIX – на поч. XX ст. узялася відносно невелика когорта національно свідомої інтелігенції, яка вивчала і намагалася застосовувати досвід інших народів, черпаючи своє натхнення через спілкування з простим народом. На наше переконання, перед українською національно свідомою інтелігенцією стояли надскладні завдання: перетворити народну мову в літературну, зробити з неї інструмент розвитку національної самосвідомості, утвердити її як ознаку національної ідентифікації.

Вагому роль у реалізації перелічених завдань відіграв один із провідників нації Пантелеймон Куліш. Дослідженню його мовознавчої, літературної, фонетично-морфологічної, громадсько-політичної діяльності присвячена значна кількість наукових праць. Серед яких слід виділити дослідження сучасних українських учених М. Бойка [2], Л. Грінберг [4], І. Коляди [5], Є. Нахліка [7], Л. Похилої [8], Д. Чижевського [9]. Поряд із цим окремого розгляду потребують уявлення П. Куліша щодо мовної ідентичності, її ролі у національно-культурному розвитку слов'янських народів загалом та українського зокрема.

Уявлення та погляди Пантелеймона Куліша на важливість мови у національно-культурному розвитку українства базувалися на вивченні історичного досвіду західних і південних слов'ян, аналізі особливостей фонетики та морфології польської, чеської, болгарської сербської та інших мов. Осягненню цих слов'янських мов Пантелеймон Куліш присвятив досить багато часу

та уваги. Зокрема, у 1846 р. кандидатура П. Куліша, як вченого початківця, розглядалася на засіданні Відділення російської мови і словесності Петербурзької Академії наук і у поданні під назвою «Записка о г. Кулише» (склав сам П. Куліш) йшлося: «совершенное познание своего природного украинского и польского языков облегчило ему изучение языка чешского, а богатая народная поэзия сербов давно уже сделалась ему доступною [с. 48]». У вересні 1846 р. Академія наук відправляє Пантелеймона Олександровича у оплачуване відрядження до Пруссії, Саксонії, Австрії для вивчення слов'янських мов, літератур та історії протягом двох з половиною років. За інструкцією, що її було надано П. Кулішеві, він мав вивчати мови, наріччя, літератури та політичну історію західних і південних слов'ян (зокрема дослідити зв'язок «чешской речи» «с русинским и малоруським наречиями, происшедшими из древнего южнорусского»), відвідати Польщу, Лужицю (серболужицькі землі), Чехію, Болгарію, Сербію, Славонію, Іллірію, Далмацію, Словаччину, Галичину, побувати у визначних містах-центрах слов'янства, а також центрах славістики, таких, як Варшава, Познань, Берлін, Ляйпциг, Прага, Відень, Софія, Дубровник, Пресбург (Братислава), Львів; його, навіть, зобов'язано було «изучить литературу русинов и освоиться с народным их наречием, по отношению его к нынешнему малорусскому [6, Т.1, с. 49]». Пізніше (у 1864 р.) в одному із листів до дружини Пантелеймон Олександрович сповіщав про своє бажання влаштуватись на викладацьку роботу і що для цього потрібно скласти відповідні іспити: «Экзамен на магистра будет состоять из следующих предметов: 1) история русской словесности; 2) русский язык; 3) церковнославянский язык; 4) польский, чешский, сербский; 5) история иностранных литератур по отношению к русской. Всё это такая премудрость, с которой я управлюсь легко [6, Т.2, с. 213]».

Пантелеймон Куліш був далекий від абсолютизації мови як критерію національної ідентифікації, але аргументовано доводив, що у кожного народу має бути своя літературна мова, сформована письменниками на основі вивчення народного життя письменниками. Мову, на думку П. Куліша, поновлюватимуть великі літератори, а не лексикографи. Останні її тільки впорядковують у словниках та правописах [4, с. 6]. П. Куліш, як вчений усвідомлював також, що літературну мову неможливо сконструювати штучно і нав'язати народові, бо вона твориться не заздальгідь, а на основі народного життя, хоча й із неодмінним залученням книжних джерел, іншомовних слів, бо самої народної лексики є не достатньою. За П. Кулішем літературна мова неодмінно матиме кілька рівнів складності, кожен з яких може бути приступним тільки для якоїсь певної верстви соціально й культурно неоднорідної нації. Для П. Куліша творчість Т. Шевченко став важливим етапом у розвит-

кові української літературної мови, але подальший розвиток мови вимагав розширення її лексико-виражальних можливостей [9, с. 33].

За найприкметнішу ознаку й найвагоміший здобуток нового українського письменства П. Куліш вважав те, що воно «має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає»; завдяки тому що нова «українська словесність обперлась на народню», «вона має базис дуже широкий і корінь саморідний [1, Т.4, с. 67-89]».

Водночас П. Куліш заперечував упереджене уявлення, ніби «наша література существует только для поселян»: «Мы к поселянам не принадлежим, но находим удовольствие в чтении Квитки, Шевченка и лучших, первых рассказов Марка Вовчка [...]». За П. Кулішем, нова українська література має значення естетичне («эстетическое достоинство») і практичне («практическое значение»), тобто національно та соціально пізнавальне, повчальне й виховне: «[...] она знакомит образованных, достаточных, людей с нашим простым народом, от которого они отстали, вводит их в его внутренний мир, уясняет им материальные и моральные его потребности, возбуждает любовь и уважение к нему, ту любовь и уважение, без которых неосуществимы надежды на лучшее будущее [1, Т. 4, с. 70]»

Протягом свого життя П. Куліш дбав насамперед про самобутній характер української літературної мови, намагався розвивати її якомога більше на чисто народній основі, задля чого намагався добирати, замість іншомовних слів, народні відповідники, уникати русизмів і церковнослов'янизмів як таких, що відчужують літературну мову від народної, змішують українську з російською і сприяють мовній асиміляції [3, с. 105].

На наше переконання П. Куліш розробив і активно довів своєю літературною діяльністю мовну формулу, суть якої можна висловити цитатою вченого-дослідника: «Если в том или в другом славянском племени, с одной стороны, будут появляться самородные литературные таланты, а с другой – обнаружится глубокое сочувствие к ним общества, – это, по моему мнению, должно служить доказательством, что в языке этого племени заключены живые явления их развития. [...] Русский общелитературный язык не может сделаться народным языком для всех славянских племён, и поэтому вовсе не желательно, чтобы племенные наречия коснели и замирали в замкнутой навеки среде своей, в тесном кругу выраженных ими до сих пор понятий [6, Т.2, с. 238]».

У процесі формування української літературної мови П.Куліш неодноразово звертався до свої однодумців із проханням використовувати досвід інших слов'янських народів, зокрема краще придивитися до польської мови та історії. Необхідно скористатися їхнім історичним досвідом у конструюванні своєї літературної мови – зазначав мислитель і письменник: «От добре, що

потрапили Ви на поляків. Навчіться від них польської мови гарненько: колись дуже та й дуже Вам здасться. То ж таки мова мовою, а то й історії польської треба Вам від них учитись. Ми великі обскуранти щодо польської історії. Тим ми і в своїх рідних діях дуже кульгаємо. А найбільш дивно мені бачити людей, що працюють над рідною або над московською старовиною, не тямлячи ні польської мови, ні польської історії. Та же ж наша історія – тільки епізод польської [...]» [6, Т.2, с.240]».

Від самого початку своєї творчої діяльності П. Куліш розглядав українську народну мову як окрему слов'янську і принципово називав її мовою, а не нареччям. У зв'язку з цим висловив незгоду з М. Максимовичем у листі до нього від 16 січня 1856 р.: «[...] надобно писать: малороссийский язык, а не наречие [1, Т.4, с. 19]».

Українську літературну мову П. Куліш розбудовував на основі північноукраїнських, чернігівських говірок із залученням лексичного багатства інших мовних регіонів України. З цього приводу він писав про себе й Ганну Барвінок, сіверян з походження і за основним місцем проживання, у листі до М. Лободовського від 15 серпня 1885 р.: «Ми з Ганною щодня записуємо слова з народніх уст [...]. І в Галичині, прочитуючи газети, виписували собі всячину, як у нас не говорять. Їздили колись і в Катеринославщину, жили в Полтавщині, я швендяв по Київщині, знаю Волинь і Полісся. Перечитав ради мови старі переклади Псалтиря й Біблії [...]» [1, Т.4., с. 87]. Спроби деяких письменників обмежитися місцевим діалектом, зокрема чернігівським, Куліш відкидав.

Безперечно, що важливим елементом становлення і розвитку літературної мови є її орфографія. П. Куліш долучився й до цієї сфери. Орфографію, що її запровадив письменник, у Галичині назвали кулішівкою, і ця назва поступово прийнялася у всій Україні. У 60-х роках XIX ст. письменникові довелося завзято захищати свій фонетичний правопис від нападок галицьких москвофілів, які обстоювали етимологічний правопис, що пов'язував їх із російською орфографічною традицією, а отже, з російською нацією, з якою вони свідомо ідентифікувалися. Доцільність запровадження фонетичного правопису для порівняно молодій українській літературній мові П. Куліш обґрунтовував у брошурі «Ответ «Бояну» – Стебельскому [...], де, зокрема, зазначив, що цим шляхом ішли якраз нові, народні літератури: «Так Данте, Петрарка – люди, весьма учёные, но живые, – писали преимущественно фонетически, – так и теперь более или менее пишут [...]» [6, Т.2, с. 296].

П. Куліш пропонував дальші кроки щодо фонетичної українізації правопису у напрямку його спрощення, кажучи самокритично про себе: «[...] он мог бы быть смелее и пойти дальше; например, можно было, подобно сербам, вовсе не писать в конце слов буквы ъ, которая не имеет те-

перь никаго значення; приняв существующую в церковнославянском твёрдую букву с изображением мягкого звука [...], следовало ввести её не только в случаях соединения этого мягкого звука с согласными (нпр. синє), но и при гласных (нпр. синіє); [...] г. Кулиш пишет джерело, дзижчати, дзендзенькати, дзюрчати [...]. Сербы весьма благоразумно изображают уже составные звуки не двумя, а одною буквою» [6, Т.2, с. 101].

Саме Кулішева система лягла в основу наступних фонетичних правописів. Зокрема запровадженого видавцями (Павло Житецький та ін.) першого тому «Записок Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества» (Київ, 1873), желяхівки, прийнятої для офіційного вжитку в Галичині та на Буковині у 1892-1922 рр., а особливо грінченківки. «Усі книжки, українські газети й журнали, що виходили в Наддніпрянській Україні 1905-1914, друкувалися трохи видозміненою кулішівкою, спопуляризованою шкільними підручниками і «Словарем української мови» за ред. Б. Грінченка» [8, с. 14-15].

Отже, протягом усієї наукової діяльності та літературної творчості П. Куліш виступав свідомим творцем української літературної мови, її стратегом і безпосереднім будівничим. Його теоретичні розробки у сфері українського мовотворення спиралися на вивчення мовного світу інших слов'янських народів, процесів формування їхніх національних форм. Саме через усвідомлення важливості мови у формуванні і розвитку нації Пантелеймон Олександрович узявся за справу вдосконалення й упровадження української літературної мови. Мовно-літературний досвід Пантелеймона Куліша, його теоретичні розробки та оцінки мовної ідентичності вельми корисні для назрілого повернення сучасній українській мові її значення для формування національної самоідентичності українців, як державної нації.

Annotation

Yevhenii Macovei (Kyiv). The Language Identity in Slavic representations of Pan-teleimon Kulish.

The views of P. Kulish towards the role of language in the development of national identity of the Slavic peoples were shown.

Keywords: literary language, national identity, P. Kulish, Slavic peoples spelling.

Аннотация

Маковей Е.О. (г. Киев). Языковая идентичность в славяноведческих представлениях Пантелеймона Кулиша.

Рассматриваются воззрения П. Кулиша на роль языка в становлении и развитии национальной идентичности славянских народов.

Ключевые слова: литературный язык, национальная идентичность, П. Кулиш, славянские народы, правописание.

Посилання

1. Сочинения и письма П.А. Кулиша [Текст]: Т. 1-5. – К., 1908-1910;
2. Бойко М. Суспільно-політичні та філософські погляди Пантелеймона Куліша [Текст]: дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / М. Бойко; Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 1998. – 172 с. – Бібліогр.: арк. 164-172.
3. Гончарук П. Історичні погляди П. О. Куліша [Текст] / П. Гончарук // Вісник Київ. ун-ту «Слов'янський ун-т». – Вип. 11. Історія. – К., 2001.
4. Грінберг Л.Ф. Історіософське світобачення П.Куліша (культурологічний аспект) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.01 / Л.Ф. Грінберг; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2001. – 20 с. – укр.
5. Коляда І. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.) [Текст] / І.А. Коляда. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 400 с.
6. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія [Текст]: У 2 т. / Є. Нахлік; НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007
7. Похила Л.С. Історичні погляди П.Куліша [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.С. Похила; Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1998. – 190 с. – Бібліогр.: с. 171-190.
8. Федорук О. Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2001. – 19 с.
9. Чижевський Д. П.О.Куліш – український філософ серця [Текст] / Д. Чижевський // Філософські студії – 99. – К., 1999.

УДК 94(470+571)625.1/5

Олександр СИНИЦЯ
(м. Київ)

Роль держави на початковому етапі розвитку російських залізниць

Досліджуються особливості будівництва та становлення мережі залізниць Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., їх роль у соціальному та економічному розвитку країни.

Ключові слова: Російська імперія, казенні та приватні залізниці, концесія, тарифний закон з перевезення вантажів, державний контроль.

Науковий керівник – *Комаров Юрій Станіславович*, викладач історії Києво-Печерського ліцею №171 «Лідер», учитель-методист.

На сьогодні важко уявити життя без такого зручного виду транспорту як залізниця. Нині залізниці активно розвиваються, але мало хто знає як складно в минулому було впроваджувати проекти поїздів і залізниць в життя та експлуатувати їх ефективно на користь державним інтересам.

Історичний досвід організації та управління залізничним транспортом має бути корисним сучасним державним діячам. Адже питання що краще – державне чи приватне в справі залізничного будівництва та керівництва залишається актуальним.

У роботі зібраний найважливіший матеріал щодо зазначеної проблеми. Для дослідження використані праці та спогади відомого державного діяча, міністра шляхів сполучення, графа Сергія Юлійовича Вітте, праця відомого французького економіста та політичного оглядача Едмона Тері, статистичний щорічник Росії за 1913 рік.

Відмінною рисою XIX ст. стало інтенсивне будівництво залізниць, що було наслідком промислової революції та накопичення капіталів. Залізниці виступили не тільки великими торговими шляхами, а й рушійною силою для подальшого прискореного розвитку всіх видів промисловості та сільського господарства.

Особливістю Російської імперії було те, що вона перебувала в ролі того хто наздоганяє, намагаючись наздогнати за рівнем розвитку промисловості передові країни світу. Без розвинутої мережі залізниць неможливо було б вирішувати ті завдання, які держава ставила перед собою. Цікаво те, що у Росії завдяки активній ролі держави, залізнична промисловість розвивалася набагато швидше, ніж відбувався загальний економічний підйом країни. Саме розбудова залізниць стала потужним стимулом для модернізації економіки, тобто індустріальної революції, що проходила під контролем держави.

За своєю територією Російська імперія була найбільшою країною світу. Більше 22 мільйонів квадратних кілометрів, що лежали від кордонів Західної Європи до берегів Тихого океану. Величезний простір, суворий клімат і бездоріжжя.

Уявіть, які труднощі внутрішнього сполучення в цій величезній країні були на той час, якщо на кінець 1910 року в 50 губерніях Європейської Росії і в 10 губерніях російської Польщі було 23862 версти доріг, проїжджих на всьому протязі, 4994 версти доріг, мощених на всьому протязі, і 508700 верст сільських доріг, що ставали непроїзними у весняне та осіннє бездоріжжя.

Уряд Російської імперії та державні діячі (серед яких, граф Сергій Юлійович Вітте, міністр шляхів сполучення з 1892р.) розуміли, що залізниці відіграють винятково важливу роль в економіці держави, в соціальному та політичному житті народу, мають велике культурне та військово-стратегічне

значення. Тому державна влада не могла бути байдужою до стану і розвитку залізничного транспорту. Отож у другій половині XIX століття у Росії розгорнулось інтенсивне залізничне будівництво.

В розвитку російських залізниць можна виділити два періоди. Найбільш показовим в цьому плані був період з 1857-го по 1881 р. У Росії на той час багато обговорювали питання про те, чи варто залишити за державою будівництво та експлуатацію залізниць або краще звертатися до приватного капіталу із збереженням гарантій державних інтересів та державного контролю. Досвід свідчив, що державна експлуатація залізниць мала свої недоліки, а приватна – свої.

Наведу думки Сергія Юлійовича Вітте щодо цього питання: «Якщо залізниця має таке ж абсолютне життєве значення в країні, як кровоносні артерії в організмі людини, то питанням життя країни є правильне їх функціонування. Якщо приватна експлуатація може відтворити це функціонування більш діяльно і доцільно для спільних інтересів країни, ніж урядова, - значить, необхідна приватна експлуатація. Отже, питання полягає не в тому, хто буде експлуатувати залізницю, а як будуть їх експлуатувати» [6, с. 223].

Необхідність різко розширити мережу залізниць і залучити для цього приватний капітал стала очевидною після поразки Росії в Кримській війні. У 1855 р. в країні налічувалося 980 верст залізниць, тобто всього лише 1,5 % світової залізничної мережі. До цього часу в передових країнах Заходу (США, Англії, Німеччині та Франції) було побудовано вже 57 тис. км залізничних колій.

До Кримської війни залізниця будувалися і експлуатувалися державою, але з 1857 по 1881 р. держава практично не бере участі в будівництві; ним майже виключно займаються приватні компанії, яким держава надає підтримку у вигляді гарантій прибутку і випуску облігацій.

До 1881 р. держава дивилася на залізницю переважно як на приватно-промислове підприємство, що знаходиться під особливою протекцією держави. Сергій Вітте зазначає: «Залізниця в Росії насправді становлять надбання держави. Вони тимчасово експлуатуються приватними товариствами на концесійних засадах. Через кілька десятків років всі залізниця, з усім їхнім майном, перейдуть в повне розпорядження казни, яка матиме можливість без нових грошових жертв розпорядитися подальшим веденням залізничної справи на свій розсуд. Незалежно від цього, в статутах залізниць передбачена можливість викупу залізниць з приватної експлуатації до повного закінчення термінів концесії» [6, с. 227].

Наступний період – з 1881 року по 1913 рік. З початком царювання Олександра III (1881 р.) держава починає розглядати залізниця в першу чергу як об'єкт державних інтересів, а їх приватно-промисловий характер став відіг-

равати підпорядковану роль. У 1881 р. почався період будівництва та експлуатації залізниць самою державою. На початок року 93% залізничної мережі знаходилося в приватному володінні і лише 7 % в казенному веденні.

У 1890 р. завдяки казенному будівництву залізниць та викупу приватних, частка держави становила вже 29 %, а приватних компаній – 71 %.

Протягом усього цього 10-річного періоду не було створено жодної нової компанії; держава поступилася лише деякими залізницями приватним підприємцям, але йшлося тільки про вже існуючі компанії. Російська держава продовжує будівництво нових залізниць як в Азії, так і в Європі. Указ царя Олександра III про будівництво Транссибірської магістралі датований 17 березня 1891 р.

Таблиця 1. Казенні та приватні залізниці Росії, станом на 1 січня 1913 р. [2, с. 105].

Регіон Росії	протяжність (верст)	% від загальної протяжності
<i>Казенні залізниці</i>		
Європейська частина	33 713	53,8
Азійська частина	10 262	16,3
Всього	43 975	70,1
<i>Приватні залізниці</i>	18 801	29,9

«Головні підстави здійсненого перелому в залізничній політиці полягали в наступному: була знищена всяка, в тому числі і тарифна, автономія приватних залізничних товариств, і управління тарифною системою всіх залізниць було надано в руки тарифних установ міністерства Фінансів, було надано перевагу казенному залізничному будівництву та експлуатації перед будівництвом і експлуатацією приватних товариств у всіх тих випадках, коли весь або принаймні найголовніший ризик дій приватних товариств лягав на державну казну за допомогою системи гарантій. У відповідності з цими підставами були викуплені в казну найголовніші лінії нашої мережі, що знаходилися в розпорядженні приватних товариств» – так сформулював Сергій Вітте докорінні зміни у залізничній промисловості [6, с. 263].

У спогадах Сергія Юлійовича Вітте вказані причини одного з найважливіших кроків держави – прийняття тарифного закону. «У той час приватні залізничні товариства, – а тоді вся мережа російських залізниць належала приватним залізничним товариствам, – між собою конкурували в залученні до себе вантажів. Ці приватні товариства були абсолютно вільні у встановленні тих чи інших тарифів і були обмежені тільки тим, що в статутах вказу-

валися вищі тарифні норми, вище яких товариства не можуть стягувати провізної плати, а нижче цих норм кожна залізниця мала право стягувати такі тарифи, які вона визнає для себе вигідними. Крім того, ще не було певних правил, зобов'язуючих залізницю опубліковувати тарифи таким чином, щоб публікації були всім відомі. Тому діяли не тільки опубліковані тарифи, але й такі, які не були опубліковані.

Потім були, так звані, рефакційні тарифи, тобто з певними відправниками входили в такого роду угоду: якщо відправник перевезе певну, більш-менш значну, кількість вантажів, то для такого відправника тариф знижувався. Тому в тарифах був повний хаос і не тільки відправники не знали, скільки коштує перевезення того чи іншого вантажу від одного місця до іншого – це недолік, хоча і великий, але все-таки порівняно другорядний, – але крім того і залізні дороги, конкуруючи між собою, страшно знижували тарифи, а так як самі залізниця були гарантовані казною, тобто облігації і значна, принаймні, частина акцій були гарантовані казною, то всі залізниця давали дефіцити більш-менш значні. Ці дефіцити покривала казна, оскільки вона гарантувала капітали залізних доріг. Очевидно, такий стан справ продовжуватися не міг...» [3]

Сергій Юлійович Вітте був автором єдиного тарифного закону з перевезення вантажів (1889 р.), що дозволив ввести нові принципи ціноутворення на залізничні послуги, які відповідали загальнодержавним інтересам, спонукали розвиток торгівлі і промисловості, давали найбільший чистий прибуток.

У своїй праці «Принципи залізничних тарифів з перевезення вантажів» Сергій Вітте сформулював 23 принципи формування залізничних тарифів, перший з яких: «Залізничні тарифи мають регулюватися за законом попиту та пропозиції; інакше кажучи, залізничні тарифи мають регулюватися за тією основою, щоб товари платили за перевезення все те, що вони можуть заплатити» [6, с. 254]

Отже, саме держава спричинила докорінні зміни у залізничній промисловості. На кінець XIX ст. були переведені у державну власність основні залізниця Росії. З прийняттям тарифного закону (1889 р.) була знищена всяка, в тому числі і тарифна, автономія приватних залізничних товариств, був встановлений контроль уряду над тарифами. Було надано перевагу державному залізничному будівництву. Виходячи з результатів реформування ми схильні в цілому оцінити їх позитивно.

І все ж таки, незважаючи на значні темпи залізничного будівництва, Російська імперія далеко відстала від інших держав своїм за густотою залізничної мережі, значною мірою через величезну площу територій та їх малона-

селеність, а також наявністю зручних та дешевших природних шляхів сполучення – внутрішніх водних систем.

Відношення довжини залізниць до площі території країни – 1,1 км до 100 кв. км – показує залізниці Росії як найменш розвинуті у порівнянні з іншими державами Європи. Таке ж несприятливе становище Росія займає і в Азії (0,06 км) [1, с. 17].

Але якщо розглядати темпи розвитку залізничної справи окремо однієї країни – Росії – результати були вражаючими. На 1913 р. в експлуатації російських залізниць було досягнуто дуже серйозних успіхів. Це стосувалось як колій, що належали приватним товариствам, так і державної мережі залізниць. Розвиток залізниць сприяв тому, що в 1913 р. вантажообіг на залізницях був більше річкового транспорту в 6 разів.

Отже будучи країною другого ешелону модернізації, Російська імперія потребувала розвитку великої промисловості та сільського господарства, активно заохочуючи залізничне будівництво по всій своїй території.

За півтора століття російські залізниці перетворилися у гігантську систему, що займала перше місце у світі за об'ємом річних перевезень і друге місце у світі після Сполучених Штатів Америки за довжиною колії – сто сорок тисяч кілометрів.

Annotation

Oleksandr Synytsia (Kyiv). The government's role on the initial stage of development of Russian railways

The features of building and establishment the Russian Empire's railways during the second half of the XIX - early XX centuries, their role in social and economic development are studied.

Keywords: The Russian Empire, the state-owned and private railways, the concession, the railway freight tariffs law, the state control.

Аннотация

Синица А.А. (Киев). Роль государства на начальном этапе развития российских железных дорог.

Исследуются особенности строительства и становления железных дорог Российской империи во второй половине XIX и начале XX века, их роль в социальном и экономическом развитии страны.

Ключевые слова: Российская империя, казенные и частные железные дороги, концессия, тарифный закон по перевозке грузов, государственный контроль.

Посилання

1. Статистическій ежегодникъ Россіи 1913 г. (годъ десятый). Изданіе Центрального Статистическаго Комитета. М. В. Д. [Текст]. – С.-Петербургъ, 1914.

2. Тері Е. Економічне перетворення Росії [Текст] / Едмон Тері; [пер. з фр. А.А. Пешкова]. – М.: Російська політична енциклопедія (РОСПЕН), 2008. – 183 с.: табл.
3. Вітте С.Ю. Спогади. Повне видання в одному томі [Текст] / С.Ю. Вітте. – М.: Видавництво АЛЬФА-КНИГА, 2010. – 1247 с.: іл. – (Повне видання в одному томі). Том 1. Розділ 6 «Моя служба на Одеській залізничній дорозі»
4. Вітте С.Ю. Спогади. Повне видання в одному томі [Текст] / С.Ю. Вітте. – М.: Видавництво АЛЬФА-КНИГА, 2010. – 1247 с.: іл. – (Повне видання в одному томі). Том 1. Розділ 11 «Призначення мене директором департаменту залізничних справ. Поїздка в Середню Азію».
5. В.І. Ленін. Повне зібрання творів. Видання п'яте. [Текст] / В.І. Ленін. – М.: Державне видавництво політичної літератури, 1962. – Том 28. Зошити з імперіалізму.
6. Принципы железнодорожных тарифовъ по перевозке грузовъ. Сергея Витте. Третье дополненное издание [Текст] / С.Ю. Витте. – С.-Петербургъ, 1910.

УДК 070.13(477)(09)

Ілана СУЛИМА-КАМІНСЬКА
(м. Київ)

Київська цензура в роки «столипінської реакції»

Висвітлюються особливості роботи спеціальних органів нагляду за друком у Південно-Західному краї в роки «столипінської реакції». Визначаються основні цензурні заходи спрямовані на встановлення контролю за інформаційним простором у 1907-1911 рр.

Ключові слова: цензура, Головне управління у справах друку, Київський тимчасовий комітет у справах друку, Інспектор у справах друкарень, літографій і книжкової торгівлі, «столипінська реакція».

Зростання ролі інформації у сучасному світі та посилення її впливу на суспільно-політичні, економічні, культурні процеси зумовлюють підвищений науковий інтерес до вивчення способів контролю та регулювання інформаційного простору у минулому. Сьогодні вітчизняні та зарубіжні історики, філософи та культурологи досить детально розглядають такий соціокультурний феномен як цензура. У багатьох країнах вона була і залишається механізмом захисту правлячого режиму.

У Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель, історія цензури нараховувала понад 200 років. Інститут цензури виступав одним із головних захисників непорушності самодержавного ладу та існуючого суспільного устрою. Відповідні органи обмежували поширення революційної, україномовної, ліберально-демократичної, відверто аморальної друкованої продукції.

Серед сучасних ґрунтовних досліджень з історії царської цензури в українських губерніях варто виділити роботи українських вчених О.Ю. Кирієнка [2], М.С. Тимошика [5], М.Г. Щербака [6]; Н.О. Щербак [7;8] та Н.М.Щербак [6;7], російських – В.Г. Жиркова [1], Н.Г. Патрушевої [3] та ін.

Попри певні напрацювання з історії обмеження інформаційного простору варто переглянути роботу цензурних органів у роки Першої російської революції, більш детально висвітлити їх роботу у постреволуційний період («столипінська реакція»), який часто називають ще «столипінською реакцією». Мета пропонованої історичної студії полягає у спробі на прикладі діяльності органів нагляду за друком міста Києва висвітлити зміст «столипінської реакції» у сфері цензури.

Революційній події 1905 р. змусили самодержавство серед ряду інших демократичних поступок піти й на послаблення цензурного режиму в імперії (у т.ч. було скасовано цензурні обмеження щодо українського книговидання). В умовах революції 1905-1907 рр. цензурні органи Київського генерал-губернаторства були фактично бездіяльними. Архівні матеріали засвідчують, що у 1905 р. Канцелярія київського окремого цензора не мала ні списків революційних та заборонених до поширення видань, ні реєстру нових видавництв та редакцій періодичних видань [9, арк. 167-173]. На початок 1906 р. у Києві виходило 81 періодичне видання. Лише у травні 1906 р., коли замість Канцелярії київського окремого цензора постав Київський тимчасовий комітет у справах друку почалася реєстрація видань, встановлювався облік номерів, хоч і побіжно, але моніторився зміст преси [9]. Не маючи ще достатніх сил для боротьби з видавничим сплеском, цензура спрямувала 1906 р. перший свій репресивний удар саме на україномовні періодичні видання. Зокрема на щоденні газети «Громадська думка» (1905-1906) та «Рада» (1906-1914). За перші 20 днів 1906 р. 5 разів накладався арешт на газету «Громадська думка», з 25 січня по 3 лютого 1906 р. її вихід було призупинено, а в серпні того ж року вона була зовсім закрыта [4, с. 57].

Масований наступ на пресу та книговидання всіх напрямків розпочався з червня 1907 р. У багатьох українських губерніях було введено «воєнний стан» або ж «стан посиленої охорони», який давав юридичні підстави губернаторам забороняти будь-які збори, наради, обмежувати висвітлення у періодичних виданнях тих або інших відомостей. За день до розпуску царем другої Державної Думи, київський губернатор П. Ігнат'єв оголошує воєнний стан та своєю обов'язковою постановою забороняє публікацію будь-яких статей або інших повідомлень, де висловлюється негативне ставлення до уряду, критикуються дії тих чи інших державних установ. За порушення норм цієї постанови передбачався штраф до 500 р. або адміністративний арешт редактора на 3 місяці [13, арк. 39]. Чинність цього нормативно-

правового акту спрощувала процедуру покарання редакторів місцевих періодичних видань. Не потрібно було звертатися до «Кримінального уложення» чи інших нормативних актів, достатньо було зафіксувати факт порушення розпоряджень губернатора. З цією обставиною слід пов'язувати статистику цензурних переслідувань 1907 р. Так, проти редакторів періодичних видань за позовами цензурного органу м. Києва було порушено 28 судових справ [10, арк. 100]. Відповідно до судових рішень 3 рази штрафували редактора газети «Киевские вести» В. Семяновського (700 р.); 7 – редактора «Ради» М. Павловського (800 р.); 2 – редактора газети «Слово» С. Петлюру (200 р.). Редактора газети «Народ» В. Лашнюкова було засуджено до 1 року ув'язнення. Оштрафували на 100 руб. навіть редактора «Киевлянина» М. Ващенко-Захарченка, який в образливому тоні писав про Державну думу [14, арк. 84]. Попри, це, підсумовуючи роботу за поточний 1907 р., чиновники Київського тимчасового комітету у справах друку констатували, що опозиційні газети «Киевская мысль» і «Киевские вести» як і раніше намагаються провокувати вороже ставлення до уряду, тенденційно підбираючи новини, використовуючи різні непрямі натяки на урядові помилки [10, арк. 118].

Наприкінці 1907 року інший цензурний орган – Київський інспектор друкарень, літографій і книжкової торгівлі, – разом із поліцією почали арештовувати та вилучати не тільки соціал-демократичну, революційну чи українську національно-визвольну літературу, а й навіть нейтральні оголошення рекламного характеру, афіші, програми лекції видрукувані з порушенням відповідних нормативних процедур [14].

У 1908 р. проти редакторів та видавців київських газет за клопотанням цензорів було порушено 32 судові справи, а у 1909 р. – 35. Лише чверть справ була закрита за відсутністю складу злочину, по решті – винесені судові ухвали на користь органів цензури, на редакторів-порушників накладено штрафи [17, арк. 1-39].

У постреволуційну добу (1907-1910 рр.) відмічається не тільки зменшення загальної кількості газет і журналів, але й різке скорочення кількості суспільно-політичних періодичних видань [14, арк. 58 зв.].

З 1911 р. кількість періодичних видань знову зростає. Однак, із 70 періодичних видань, що виходили протягом року у Києві, майже не було відверто опозиційних газет, натомість з'явилося багато правих – «Двуглавый орел», «Молодые силы», «Святая Русь» та спеціальних: «Киевский театральный курьер», «Искусство, живопись, графика», «Физическое обозрение», «Вегетерианское обозрение» [10, арк. 253].

У 1912 р. цензура продовжувала боротися з опозиційними виданнями: редактора української газети «Засів» Степаненка було оштрафовано на 400 руб. за статтю «Перед четвертою Думою», редактора газети «Киевская

мысль» Тарнавського на 300 руб. за статтю «Вважати дівицею», на таку ж суму за статтю «Князь Мещерський про реформу поліції», на 500 руб. за статтю «Запит трудовиків»; редактора журналу «Огні» Ольгу Прохазко – на 400 руб. за статтю «Київське життя» [10, арк. 256.].

У роки «столипінської реакції» для книжок і брошур, виданих за кордоном зберігалася попередня цензура. Продовжував існувати жорстокий контроль за зарубіжною літературою, і особливо україномовною. Приблизно до 40-50 % найменувань друкованої продукції застосовувались обмежувальні санкції (заборона до поширення, істотні обмеження у продажі та поширенні, допущення лише у спецховища бібліотек тощо) [17, арк. 1-45]. У 1910-1911 рр. особливу увагу Київського тимчасового комітету у справах друку привертала книги, брошури та окремі статі про Т. Шевченка. Велике занепокоєння у цензорів викликали: «В пам'ять 47-х роковин смерті великого борця Тараса Шевченка» (Чернівці, 1908), «Про життя великого поета Тараса Шевченка»; Костельник «Шевченко з релігійно-етичного становища»; Павлик «Т. Шевченко й Галицька Україна» [17, арк. 70, 73-74].

Попри оголошення чи фактичне визнання П. Столипіним українців «інородцями», київські цензори слідкували за тим аби широкому загалу недоступними були видання, на сторінках яких обговорювалися концепції розвитку українського народу, доводилася його ідентичність [17, арк. 75]. Але не обходилося і без конфузів. У 1911 р. цензурний орган Києва спочатку дозволив поширення праці Ю. Бачинського «Україна уярмлена», але потім зрозумівши свою помилку, змушений за допомогою поліції вилучати по книгарням примірники видання [17, арк. 76].

Поряд із боротьбою проти деструктивних для самодержавства соціал-демократичних, національно-визвольних, революційних видань значно було посилено роботу цензурних органів по контролю за газетними оголошеннями, літературою медичного, еротично-порнографічного змісту. Цілим комплексом заходів було обмежено поширення псевдомедичної літератури, брошур із народної медицини, самолікування замовляннями, рецептами самостійного приготування певних ліків [10, арк. 93].

Окремим циркуляром Київського тимчасового комітету у справах друку було заборонено друкувати оголошення про несанкціоновані владою лікарські послуги (аборти, пластично-косметологічні операції тощо), рекламу ліків від чоловічого безсилля, засобів контрацепції тощо [10, арк. 94].

Було встановлено контроль за змістом оголошень про інтимні знайомства (не допустимим було описувати параметри жіночого тіла). Спільними зусиллями цензурні органи та поліція намагалися обмежити поширення інформації про позашлюбні статеві відносини, не допускати реклами платних інтимних послуг [10, арк. 102].

Отже, як тільки революційна хвиля спала, Київський тимчасовий комітет у справах друку, Інспектор у справах друкарень і книжкової продукції поступово повертають свої функціональні повноваження у видавничо-друкарській сфері. У роки «столипінської реакції» діяльність цензурних інституцій була позбавлена імпульсивності, а характеризувалася плановістю заходів на знищення опозиційної преси, охорону суспільної моралі, вилучення літератури, виданої безконтрольно у революційні роки. Зокрема, протягом 1908-1911 рр. простежувалося: зменшення кількості судових клопотань про порушення періодичними виданнями цензурних норм та водночас зростання числа судових ухвал на користь цензурних органів; збільшення у рази сум адміністративних штрафів, що накладалися на редакторів газет і журналів за порушення тих чи інших норм; витіснення адміністративними штрафами та цензурними переслідуваннями опозиційні газети і журнали, «розчистка» місця на ринку для проурядової преси.

Annotation

Iana Sulyma-Kaminska (Kyiv). Kiev's censorship during the «Stolypin reaction».

Features of special supervision authorities for press in the South-Western region during the «Stolypin reaction» are shown. Main censorship measures aimed at controlling the information environment during 1907-1911 are determined.

Keywords: censorship, the General Administration of Press, Kyiv temporary committee on printing, Inspector for printing, lithography and the book trade, "Stolypin reaction».

Аннотация

Сулима-Каминская И.В. (Киев) «Киевская цензура» в годы «стольпинской реакции».

Освещены особенности работы специальных органов надзора за печатью на территории Юго-Западного края в годы «стольпинской реакции». Определены основные цензурные меры направленные на установление контроля за информационным пространством в 1907-1911 гг.

Ключевые слова: цензура, Главное управление по делам печати, Киевский временный комитет по делам печати, Инспектор по делам типографий, литографий и книжной торговли, «стольпинская реакция».

Примітки

1. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX-XX вв.: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений [Текст] / Г.В. Жирков. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.

2. Кирієнко О.Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.) [Текст] / О.Ю. Кирієнко // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 83-98.

3. Патрушева Н.Г. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века. [Текст] / Н. Г. Патрушева // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века. Сб. науч тр. – Спб., 2000. – Вып. 10. – С. 7-48.

4. Петров С.С. Книжкова справа в Києві [Текст] / С.С. Петров. – К.: ТОВ «УВПК «Ек-сОб», 2002. – 344 с.

5. Тимошик М.С. До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905-1917 роки) [Текст] / М.С. Тимошик // Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 25. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 1999. – С. 55-63.

6. Щербак М.Г. Цензура і преса в Києві на початку XX ст. [Текст] / М.Г. Щербак, Н.М. Щербак // Історія. Сучасність. – К., 2007. – № 9. – С. 141-146.

7. Щербак Н.О. Цензура в системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (друга половина XIX – поч. XX ст.) [Текст] / Н.О. Щербак, Н.М. Щербак // Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ. – К., 2008. – № 5. – С. 202-209.

8. Щербак Н.О. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст.) [Текст] / Н.О. Щербак // Історичний журнал. – 2007. – №6. – С. 58-65.

9. Центральний державний історичний архів м. Києва (Далі – ЦДІАУК). – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 1.

10. ЦДІАУК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 139.

11. ЦДІАУК. – Ф. 1680. – Оп. 1. – Спр. 102.

12. ЦДІАУК. – Ф.295. – Спр. 6.

13. ЦДІАУК. – Ф. 295. – Спр. 438.

14. Державний архів м. Києва (Далі – ДАМК). – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 61.

15. ДАМК. – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 67.

16. ЦДІАУК. – Ф. 295. – Спр. 64.

17. ЦДІАУК. – Ф. 295. – Спр. 2.

УДК 94(438) “19”

Віктор ЧЕРНЕНКО
(м. Ніжин)

Діяльність польської молодіжної організації «Корпорація» на території східної та центральної України на початку XX ст.

Досліджується діяльність польського молодіжного об'єднання «Корпорація» на теренах центральної та східної України на початку XX ст. На основі архівних матеріалів, преси і наративних джерел аналізується роль «Корпорації» в суспільному житті польської громади, розглядається соціальний склад, програми, форми, методи та зміст роботи організації.

Ключові слова: польські організації, польська громада, просвітництво, національні ідеї.

Науковий керівник – *Давиденко Юрій Миколайович*, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат історичних наук, доцент.

Однією з багатьох національностей, яка посідає важливе місце в історії Східної України, є польська. Неодноразово підкреслювалась роль цієї етнічної групи в економічному, суспільно-політичному та культурному житті краю.

Участь поляків у громадському житті України наприкінці XIX – початку XX ст. є аспектом дослідження колишньої радянської, вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Висвітлення даної проблеми на територіях Західної України є ґрунтовним та вичерпним, однак вплив польської меншини на суспільно-політичне життя Східної України в науковому колі досліджень багатьох авторів розглядається фрагментарно.

Метою даної статті є спираючись на широкий спектр архівних документів та історичної літератури висвітлити діяльність польської молодіжної організації «Корпорація», розглянути соціальний склад, форми, методи та зміст її роботи на територіях Центральної, Східної України на початку XX ст.

Історію наукового дослідження названої проблематики можна умовно поділити на чотири хронологічні періоди. Перший його період стосується розпаду Російської й Австро-Угорської імперій, відновлення незалежності України та Польщі до 1920-х рр. Зразком історичних розвідок була праця Т. Домбаля – чільного діяча польського комуністичного руху в СРСР, який він видав під псевдонімом професора Владзімежа Генгборського [10]. Заслужують уваги дослідники М. Ковалевський [12], Л. Зеленевський [11], що видали праці в Польщі. До середини 1930-х р. діяльність науково-етнографічних установ, що займалися історією та етнографією національних меншин, у тому числі й поляків, була згорнута.

Другий період охоплює середину 1930 – першу половину 1950 рр., коли було знищено історико-етнографічну науку, остаточно заборонено дослідження етнонаціональних груп. Поляки, німці та деякі інші етнічні групи були віднесені до «шкідницьких націй» і зазнали репресій, депортацій, політичних переслідувань, а разом з ними й науковці, котрі займалися цією проблематикою. Фактично цей період не дає нам вагомих історичних даних щодо польської людності на землях України.

Друга половина 1950 – перша половина 1980 рр. розглядається як третій період історіографії польської меншини в Україні в межах якого в часи хрущовської «відлиги» було піддано критиці деякі негативні наслідки культу особи Сталіна, започатковано реабілітацію частини жертв репресій, у тому

числі й поляків. Проблематика національних меншин, насущні питання їхньої життєдіяльності і далі залишалися під заборону.

Четвертий період історіографії припадає на 1990-ті рр. XX ст. і початок XXI ст. Коли демократичні перетворення в суспільстві, методологічний плюралізм, «реабілітація» етнології, створення Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, міжнародне співробітництво українських істориків та суспільствознавців зробили можливим досить фундаментально розкрити комплекс питань пов'язаних з розвитком польської меншини на території України. Серед доробку новітньої історіографії вагомими є праці В. Палієнко що до розселення поляків на території України [13], А. Кондрацький, І. Лісевич [15], О. Білобровець та Н. Щербак висвітлили низку аспектів політичного, соціально-економічного та культурного життя поляків і політики російського уряду щодо них у цей період. Ґрунтовним доробком є праця дослідника даного питання О. Калакури, що висвітлює питання етнічних, політичних, культурних, духовних, соціально-економічних і міжнародних аспектів життєдіяльності польської меншини в Україні впродовж XX ст. [14].

Однак питання розвитку польських організацій на територіях Центральної та Східної України в працях дослідників майже не розглядається, тому необхідним є дослідження діяльності польських організацій зазначеного періоду в Центральній та Східній Україні.

В другій половині XIX ст., після поразки Січневого повстання, поляки переживали не найкращі часи, зазнаючи репресій, переселень, різноманітних утисків. Намагаючись вийти з цього складного становища, польська шляхта вдавалась до кооперації в різних сферах суспільного життя однією з яких була і політична. Осередком такого співробітництва стало утворення протягом кінця XIX – початку XX ст. широкої системи польських політичних легальних та напівлегальних організацій, які беручи свій початок з територій західної України активно розповсюджували свою діяльність на теренах центральної та східної її частини. Майже двадцять років після повстання вся діяльність поляків проходила в рамках програми органічної праці – легальної та нелегальної діяльності на користь модернізації польської нації з метою збереження національної ідентичності, що здійснювалась в культурно-просвітницькій, економічній, політичній галузях. Діяльність цих організацій мала різноманітні наслідки, але була впливовим чинником громадського життя не тільки полонії, але й краю в цілому.

До моменту маніфесту 17-го жовтня 1905 р. поляки та українці виявилися вже зорганізовані в обличчях передової інтелігенції з готовим планом дій направлених не на революційні випадки, хоча й підтримуючи їх, а на проведення культурно-просвітницької роботи серед польського населення.

На території Центральної і Східної України починають утворюватися легальні та нелегальні польські організації. Широкий спектр проаналізованих матеріалів дає змогу говорити про польську меншину у східних регіонах України як закриту, організовану групу з визначеними моральними, національними принципами. Аналіз діяльності польських організацій необхідно проводити лише через призму співробітництва кожної з них. Польські кола інтелігенції, які стояли на чолі утворених товариств та організацій розуміли, що польська меншість занадто мало чисельна, щоб зможти лише за допомогою культурної роботи без союзників впливати на суспільно-політичне становище в Східних губерніях. Союзними у своїх намагання зберегти національну ідентичність ставали для них українофільські течії діяльності яких також активно проявлялась через низку товариств та організацій. Великого значення у співпраці двох течій мали представники українофільства М. Драгоманов та М. Грушевський, про діяльність яких Київський губернатор зазначав у звіті «З Драгомановим пішло старе покоління, поступилося місцем за для розвитку нового. Один з найбільш видних представників став учень Драгоманова Грушевський. Вся діяльність їх з кінця XIX – початку XX ст. зводилась до виховання окремих особистостей та організацію їх в окремі дієві та агітаційні групи.» [1, с. 590].

У звіті начальника Київського Охоронного Відділення від 1910 р. дається характеристика існуванню активної співпраці «Поляки як більш культурний та освічений народ на шляху досягнення своїх політичних цілей відновлення Польського Королівства зуміли поневолити собі українофілів під виглядом союзу, із метою впливу на малоросійський народ», «Суперечностей між поляками та українцями майже немає але вони однаково щиро ненавидять Росію» [1, с. 593].

Серед широкої мережі розповсюджених польських організацій на території східної України, необхідно зазначити про ті організації, які за методами соціальним складом та напрямками своєї роботи можна об'єднати в групу так званого «Учнівського Союзу», до якого необхідно віднести організації «Полонія», «Корпорація», «Філареція», «Братня допомога», що також утворилася на тлі наростаючих суспільно-політичних кризових явищ російського суспільства. Наприкінці XIX – початку XX ст. у вузах України діяли різноманітні національні земляцтва – напівлегальні студентські угруповання. Ці організації сприяли підвищенню свідомості студентів і політизації мас – переходу від форм академічної боротьби до політичної. Земляцтва та гуртки самоосвіти сприяли розвитку національної активності студентів поляків. Студентські національні земляцтва були дуже різноманітні

Тож досить вагомою організацією так званого «Учнівського Союзу», є товариство «Корпорація». За агентурними свідченнями виникла вона приблизно в кінці грудня 1906 р. [2].

Уставом організації передбачався повний спектр її дії та регулювання внутрішніх відносин [3]. Зокрема членами організації міг бути кожен польський громадянин що навчається чи отримав вищу освіту, міг користуватися всіма правами члена організації. Організація складалася з таких структурних елементів як: Рада корпорації, Комісія самоосвіти, Комісія середньої освіти, Економічна комісія та Корпораційного суду. На чолі кожного гуртка корпорації обирався голова. Кожен гурток складався з 10-15 членів [3].

Комісія самоосвіти складалася з 7-ми чоловік та ставила перед собою завдання сприяти розвитку освіти серед учнівської молоді. Для цього вона організувала щомісячні диспути, на яких читалися та обговорювалися реферати та доповіді на різноманітні теми. Комісія середньої освіти опікувалася переважно учнями шкіл та гімназій, виконувала завдання по вихованню в них польської національної самосвідомості, а також організувала гуртки у Києві та провінції, проводила культурно – просвітницькі лекції влаштовувала диспути [3].

Із просвітницьких гуртків «Корпорації» ми можемо назвати: 1) гурток соціалістичних наук; 2) гурток суспільних рухів XIX ст.; 3) гурток економічний; 4) польської літератури; 5) природничий гурток; 6) гурток історії права [3].

Отож організація ставила своїм завданням об'єднання учнів поляків, щоб шляхом самоосвіти та розвитку самосвідомості, демократизації польської інтелігенції, підготувати польське населення до відторгнення Польщі та окраїн від Російської Імперії. Організація мала власну касу яка до 1909 р. досягла суми в 4 тис. рублів. Кошти організація отримувала як від благодійних внесків дружніх польських організацій, так і самостійно допомагаючи та організуючи спектаклі, вечору відпочинку та ін. [3,4].

Це товариство по суті являється філіалом загального «Учнівського Союзу», на чолі якого стоїть «Полонія». Організація щорічно на свої кошти відсилає представників до Житомира, Умані та інших міст, де вони влаштовують лекції гімназістам що закінчують навчання з метою завербувати їх у члени «Польських організацій» [5].

Свою оцінку діяльності організації давав начальник Київського Охоронного Відділення у звіті до Генерал Губернатора: «Цели организации розкриваються особливо ясно ще з перших пунктів її уставу, що існує між членами корпорації у вигляді рукописних екземплярів з гербом організації. Кількість членів організації нараховує більше 100 чоловік. Корпорація за свідченнями являє собою союз людей приналежних крім корпорації до різного роду анти

державницьких організацій та політичних партій, підтримуючи з членами котрих спілкування поза стінами університету, корпоранти приймають активну участь в житті польського студентства, надаючи їй політично лівого забарвлення». Організація своїм догматом визначає, що людина приналежна до якої не будь партії, завжди та усюди повинна проводити цілі своєї партії [2].

Організація постійно проводила роботу з підлеглими середніх та вищих навчальних установ через агітаційну роботу її делегатів. Організація завжди активно відкликала на будь який суспільний рух надаючи матеріальну та моральну підтримку. Догматом товариства була записана у книжечці статуту фраза «Человек принадлежащий к какой либо партии, всегда и везде должен бороться за цели совей партии», що можна інтерпретувати як характеристику всієї закритої та організованої польської меншини, яка продовжувала боротися за визнання національної свободи [5].

Для організації «Корпорації» у Житомирі було характерним участь у ній великої частини польської молоді шкіл та гімназій. Організацію утримувала група польської інтелігенції, однак досить довгий час їх особи залишалися невідомими для внутрішніх органів Житомира, їх причетність до діяльності товариства членами останнього вдало маскувалася. Так, за даними жандармського відділення Житомирського краю на чолі Житомирського союзу «Корпорації» стояв учень 7-го класу, гімназії № 2 А. Канський. Його помічником був А. Зельський, учень 8-го класу, також В. Орловський та І. Олендзовський учні 7-го класу гімназії № 1 [5].

У товаристві існувала власна велика бібліотека з декількох тисяч томів, яка постачалася літературою на малоруській, польській, та руській мовах. Серед відвідувачів бібліотеки нараховувалося близько 280 користувачів. Сама бібліотека знаходилася в приміщеннях будинку польської жительки Житомира З. Любинецької, яка була членом даного товариства. Завідувачем бібліотеки був учень 8-го класу школи №2 К. Циценіовський. Ця таємна бібліотека знаходилася під опікою присяжного повіреного міста Житомира М. Зальського [5].

Завдяки слідчій роботі відділу жандармерії 31 грудня 1910 р. у будинку З. Любинецької був проведений обшук, під час якого і було підтверджено існування нелегальної польської бібліотеки організації «Корпорація», членів бібліотеки З. Любинецька назвати відмовилась, хоча в основному це були гімназисти та студенти, всі бібліотечні фонди та майно З. Любинецька було конфісковане в рамках слідства [5]. Під час обшуку відбувся цікавий інцидент пов'язаний з конспіративною діяльністю організації. Першими під час обшуку до квартири прийшли гімназисти та повідомили, що бібліотека належить їм, вони заперечували причетність З. Любинецької до діяльності біб-

ліотеки. Однак даючи свідчення З. Любинецька заявила, що просила учнів допомогти їй у створенні каталогів за невелику винагороду, зокрема А. Канського та К. Циценіовського. Під час обшуку останніх були знайдені талонна книжечка з емблемою організації «Корпорація» у вигляді зображення рукостискання [5].

Затримані учні, причетні до організації були виключені з гімназії, деякі родини були виселені. Починаючи з 1 квітня 1911 р. були проведені чистки серед учнів та студентів поляків, стосовно участі в антиурядовій діяльності внаслідок яких сім'ї затриманих були виселені з квартир, батьків звільняли з місця роботи [6, с. 7].

З конфіскованих листів переписки Житомирської та Київської організації «Корпорація» відомо, що значної уваги було приділено питанню розколу даного товариства у Луцьку через розходження між членами товариства у методах та цілях діяльності. Внаслідок розколу було виокремлено нову організацію «Промінь», що вела злочинну, підривну діяльність. Через ці події було скликано зібрання ради «Корпорації» у Житомирі на яких були присутні делегати з Києва та Луцька. Також у ході засідання було обговорено важке становище польського руху на територіях Східної України, що піддається постійним перевіркам та звинуваченням з боку влади, обговорювався арешт членів організації «Корпорація» у Києві, та заборону її діяльності з вилученням всього майна та фондів бібліотек у кінці грудня 1910 р. [5].

Потрібно зазначити, що «Корпорація» мала великий вплив на діяльність освітніх установ та університетів [8, с. 2]. Велика кількість учнів та студентів, що були членами організації в Києві, Житомирі намагалися впливати на студентський рух. У 1910-1915 рр. масовим арештам та перевіркам була піддана польська студентська молодь. Заарештовані студенти університету Св. Володимира М. Квіннихідзе, Ч. Харжельський; Політехнічного університету С. Сараджев; Комерційного інституту А. Харам; Студенток Київських Вищих Жіночих курсів Д. Висецьку, М. Харицьку за агітаційну та пропагандистську діяльність, підготовку страйків [3]. Київський охоронний відділ характеризував діяльність студентів цього періоду «як таку що своєю метою передбачає звільнення народу та підготовку до суспільної діяльності за звільнення робітничих класів від економічної та політичної залежності, маючи перш за все на увазі польський пролетаріат, та підтримуючи солідарність с робітничими класами всіх народностей, в особливості тих що знаходяться за їх визначенням під ігом царизму» [3]. В ході перевірок була також заарештована М. Загурська студентка Вищих Жіночих Курсів у Києві, що займала посаду секретаря організації «Корпорація», та довгий період надавала приміщення своєї квартири для організації зустрічей корпорантів. Були заарештовані студенти університету Св. Володимира А. Марушевський.

член «Корпорації», що приймав участь у виїздах до провінції з метою організації діяльності учнів та вербування їх у лави організації [3].

Студентський союз Київського та Харківського університетів оприлюднили заклик «Товарищи в свете событий ни один студент не может нормально, спокойно заниматься пока исключаются и арестованы наши товарищи» [5]. Проти репресій що до поляків боку інших освітніх закладів також лунали антиурядові відозви. У травні 1913 р. У Київському університеті на загальних зборах було видано заклик до першого травня «Первое мая, день всемирного рабочего праздника, день грядущего освобождения. Несколько десятков лет как солидарность и сознание общности своих интересов объединило рабочих в тесную семью. Единодушное выступление рабочих масс для защиты своих человеческих прав становится все мощнее и грандиознее. День первого мая момент учета боевых сил и сплоченности всемирного пролетариата. Рижская майская демонстрация текущего года выставившая общеполитические лозунги, явно свидетельствует о росте революционного движения в бреду населения. Накопление революционного сознания неизбежно влечет активным действиям – близок день когда под народным натиском рухнет отживающее самодержавие» [4, с. 8].

Тож як бачимо організація стояла виключно на ідеях відродження великої польської нації, та виконувала завдання в рамках загального польського руху, направлено на збереження національної самобутності в умовах репресій з боку Царського Уряду та політики русифікації. Діяльність її була направлена на організацію самоосвіти польської молоді, формуванні світогляду та прищеплення національних ідеалів. Організація продовжувала вести свою діяльність на початку 20-х р. XX ст., однак незабаром припинила існування в жорстких умовах нової влади.

Annotation

Viktor Chernenko (Nizhyn). An activity of the Polish youth organization «Corporation» on the territory of Eastern and Central Ukraine during the beginning of XX century.

An activity of the Polish youth organization «Corporation» on the territory of Eastern and Central Ukraine during the early XX century is studied. The role of «Corporation» in the social life of the Polish community is analyzed on the basis of archival materials, media and narrative sources. Social structure, programs, forms, methods and content of the organization are studied.

Keywords: Polish organization, the Polish community, education, national ideas.

Аннотація

Черненко В.М. (г. Нежин). Деятельность польской молодежной организации «Корпорация» на территории восточной и центральной Украины в начале XX в.

Исследуется деятельность польского молодежного объединения «Корпорация» на территории центральной и восточной Украины в начале XX в. На основе архивных материалов, прессы и нарративных источников анализируется роль «Корпорации» в общественной жизни польской общины, рассматривается социальный состав, программы, формы, методы и содержание работы организации.

Ключевые слова: польские организации, польская община, полония, просвещение, национальные идеи.

Примітки

1. Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі - ЦДІАУК). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2982. – Арк. 580-611.
2. ЦДІАУК. – Ф. 275. – Оп.1. – Спр. 2198. – Арк. 41-42.
3. ЦДІАУК. – Ф. 275. – Оп.1. – Спр. 2047. – Арк. 8-15.
4. ЦДІАУК. – Ф. 279. – Оп.1. Спр. 9. – Арк. 94-95.
5. ЦДІАУК. – Ф. 1335. – Оп.1. – Спр.1393. – Арк. 216.
6. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 861. – Спр.20. – Арк. 1-22.
7. ЦДІАУК. – Ф. 275. – Оп.2. – Спр.94. – Арк. 1-22.
8. ЦДІАУК. – Ф. 838, оп.5, спр.175, арк.54.
9. J. Cichocki, Dom polski ozył. Korespondencja z Moskwy [Tekst] / J. Cichocki // Reporter. Nr 5, V 1990, s. 25.
10. Генгборский В. Поляки Советского Союза: их происхождение, участие в Октябрьской революции и социалистическом строительстве. Историко описательный очерк [Текст] / В. Генгборский. – М., 1929.
11. Zieleniewski L. Polacy w YSRR [Tekst] / L. Zieleniewski // Polacy Zagranica. – 1930. – № 3; Zieleniewski L. Polacy w ZSRR według danych statystyki sowieckiej [Tekst] / L. Zieleniewski // Narodowosciowe Sprawy. – 1931. – №6. – S. 663-683
12. Kowalewski M. Sowiecka polityka narodowosciowa w roku 1937 [Tekst] / M. Kowalewski // Sprawa Narodowosciowe – 1937. – 4/5. – S. 506-509; Kowalewski M. Polityka narodowosciowa na Ukrainie Sowieckiej [Tekst] / M. Kowalewski. – Warszawa. – 1938.
13. Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX-XX ст. [Текст] / В.І. Палієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 77 с.
14. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті [Текст] / О.Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
15. Лісевич І.Т. У затіпку двоглавого орла (польська національна мепшипа на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.) [Текст] / Івап Тимофійович Лісевич. – К.: Інститут історії НАН України, 1993. – 87 с. – Історичні зошити.

УДК: 94(477)«Дурдуківські»:3.071.008

Святослав ДАНИЛЕНКО

(м. Київ)

Основні напрямки культуротворчої діяльності родини Дурдуківських

Аналізуються особливості діяльності родини Дурдуківських в культуротворчій сфері України в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: культура, родина Дурдуківських, сімейна історія, громадська і культурно-художня діяльність.

Науковий керівник – *Кравченко Алла Анатоліївна*, доцент кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Антропологізація історико-наукового пізнання, за визначенням відомих українських історіографів, перетворюється на одну з принципових рис сучасної парадигми історичної науки [1]. Важливу роль для її характеристики мають науково-теоретичні праці В.С. Чишка [2], а також конкретно-історичні дослідження Г.Д. Голубчик [3], Н.О. Барабаш [4], Т.Д. Чубіної [5] та інших дослідників.

Персонологічний підхід суттєво розширює можливості об'єктивного висвітлення історії української освіти, науки, культури, виявлення основних тенденцій суспільного розвитку і комплексного їх висвітлення, може вносити суттєві корективи в розуміння і трактування історико-культурного процесу. Вивчення конкретної людини, з усіма її неповторними біографічними особливостями, із специфікою соціально-культурних контактів і зв'язків, з усіма властивими їй прагненнями і уподобаннями дозволяє конкретно простежити і зміни індивіда в конкретно-історичному часі і просторі, і зв'язок таких змін з довколишнім соціальним середовищем.

В контексті сказаного значний науковий інтерес становить життя і творчість відомої у свій час в Україні родини Дурдуківських, передусім педагога, освітнього і громадського діяча, одного з засновників видавництва «Вік», київської «Просвіти», Українського наукового товариства, представника соціологічного напрямку культурно-історичної школи у літературознавстві Володимира Федоровича Дурдуківського та його брата – оперного співака, педагога і пропагандиста української вокальної творчості Сергія Дурдуківського.

В 1990-2000 рр. в Україні з'явилися публікації, в яких частково висвітлено життєвий і творчий шлях Володимира Дурдуківського. Це, зокрема праці В.

Пристайка і Ю. Шаповала [6], В. Даниленка і А. Кравченко[7], Ю. Хорунжого[8], О. Путро[9]. Водночас не створено повної наукової біографії В. Дурдуківського, а що стосується загалом родини Дурдуківських, то в науковій літературі немає жодної праці, присвяченої цій темі. Між тим джерельна база для розкриття теми є цілком достатньою. Зокрема О. Путро опублікував частково щоденники В.Ф. Дурдуківського [10] і С.О. Єфремова [11]. Цінні матеріали про родину містяться у Центральному державному архіві літератури і мистецтва України, в Інституті рукопису національної бібліотеки імені Вернадського, у Центральному державному архіві громадських об'єднань, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, у Київському міському архіві та ін. Важливим джерелом при написанні стала преса (журнали «Вільна школа», «Музика», «Музика-масам», газети «Пролетарська правда», «Нова Рада», «Радянська освіта» та ін.)

Дурдуківські походили із старовинного козацького роду. Володимир Дурдуківський якимось пояснював походження свого прізвища від латинського *Dignus Dux*, тобто «суворий вождь». Так було прозвано когось із козацьких предків Володимира Федоровича.

Родина Дурдуківських проживала до 1875 р. в с. Пединівці на Уманщині, згодом – у с. Мирівці на Київщині, а з 1887 – у Києві. Федір Остапович (Євстахіївч) Дурдуківський, глава родини, був високоосвіченим священиком, у Києві працював у Київській духовній семінарії, мав професорське звання. Мати, Ольга Іванівна, походила з роду Черняхівських.

В сім'ї Дурдуківських було дев'ятеро дітей. Сім'я відіграла помітну роль в культурному житті України. В ній панували релігійні порядки і традиції. За сімейною традицією та заповідями предків, починаючи десь в ХVІ ст. всі чоловіки роду Дурдуківських повинні були навчатись в бурсах та семінаріях і обов'язково приймати духовний православний сан. Збереглися документи, що вже у 1757-1765 роках священиком в селі Мала Ольшанка (нині Обухівського району Київської області) був Іван Дурдуківський, а в 1802 р. в цьому селі церковним настоятелем був ієрей Микита Дурдуківський. Борис Сергійович Дурдуківський (син оперного співака) та його двоюрідний брат Федір Остапович припускали, що Микита Дурдуківський був прадідом їхнього діда – протоієрея Федора Остаповича, який помер у 1920 р. і похований на Лук'янівському цвинтарі. Чотири сини Федора Остаповича стали священиками: Іван працював у с. Рокитному Київської губернії, Микола був дияконом у київській Вознесенській церкві, Олександр – дияконом київської фео-досійської церкви, протодияконом Софійського автокефального українського собору за митрополита Василя Липківського, а пізніше – священиком с. Саварка Богуславського району Київської області. Деякий час диякон Олександр Дурдуківський правив службу українською мовою в Андріївській

церкві Києва після передачі її у 1919 р. Українській автокефальній православній церкві [12]. Остап також служив в одному з Київських храмів. «Родина наша по батьковій і по материнській (Черняхівська) лінії була з дідів-прадідів духовна, – отже релігійність і релігійні традиції були сильними в нашій родині, – писав Володимир Дурдуківський. – Тут я бачу початок і ґрунт тієї релігійності, краще мовити, того релігійного настрою, того невпинного шукання Бога й релігійної правди, що були властиві мені протягом усього мого життя...» Володимир і Олександр Дурдуківські брали участь у розбудові Української автокефальної православної церкви. У жовтні 1921 р. вони були запрошені і брали участь у роботі Першого Всеукраїнського православного собору Української автокефальної церкви. Володимир Федоровичу було тоді 48 років, а Олександр Федоровичу – 38 [13].

У сімейному альбомі родички Дурдуківських Тетяни Дурдуківської-Рафальської зберігся унікальний знімок 1890-х років. На знімку увічнено велику родину Дурдуківських у Києві, на подвір'ї будинку № 27 по вулиці Гоголівській. На знімку глава сімейства Федір Остапович Дурдуківський, тоді духівник Київської Духовної Семінарії, дружина – Ольга Іванівна і їхні діти: Віра, Онисія, Серафима (мати Миколи Павлушкова, який буде навчатися у школі свого дядька, пізніше буде засуджений у справі «Спілки Визволення України»), Іван, Володимир, Микола, Олександр, Сергій. На знімку також Іванова дружина і рідна сестра Сергія Олександровича Єфремова – Параскева. Ще одного сина Федора Остаповича і Ольги Іванівни – Остапа на знімку немає [14].

Два сини Федора Остаповича – Володимир та Сергій священиками не стали, хоча також закінчили духовні навчальні заклади. Володимир не міг прийняти духовний сан, бо після закінчення духовної академії і отримання магістерського звання він не одружився, а священиком міг стати тільки одружений. До революції 1917 р. В. Дурдуківський викладав російську мову та літературу в Київській духовній семінарії. Сергій Федорович не захотів прийняти духовний сан і присвятив своє життя музиці і опері.

На початку XX ст. у Києві досить відомим був літературно-музичний салон, який улаштувала дочка Федора Остаповича Онисія. Його відвідували Іван Нечуй-Левицький, Леся Українка, Панас Саксаганський, Людмила Старицька-Черняхівська, Олександр Черняхівський та ін.

Онисія Федорівна була фактично дружиною Сергія Олександровича Єфремова – письменника, громадського діяча, згодом академіка Української академії наук, її віце-президента. Онисії Федорівні і Сергію Олександровичу Петербурзька духовна консисторія не дозволила обвінчатись, бо сестра С.О. Єфремова – Параска Олександрівна Єфремова була дружиною рідного брата Онисії Федорівни – Івана Федоровича Дурдуківського. Так Онисія Федорів-

на і Сергій Олександрович і прожили спільно все життя без церковного шлюбу.

Онисія Федорівна була вірною дружиною і соратницею Сергія Олександровича, розділяла його погляди і допомагала в його громадсько-політичній діяльності. В «Щоденниках» С.Єфремова, опублікованих у Києві в 1997 р., знаходимо такий запис за 1924 р.: «14 серпня. Знайшлася згуба. Років з 12 тому М.М.Грінченко взяла у мене збірку радикальних видань, де була брошура «Як цар людей дурить» (це щоб оберегти мене перед жандармами) та й дала сховати Онисі. Вона сховала так, що й знайти було не можна. Дуже я на цю дружню послугу сердитий був, та мусив примиритися з тим, що книжка навіки пропала. А це чистячи кімнату для ремонту й знайшли книжку за образами, на превелику мені радість» [15].

Сергій Єфремов, як відомо, за сфабрикованою справою «Спілки Визволення України» був засуджений у 1930 р. на десять років позбавлення волі і до Києва більше не повернувся. Онисія Федорівна кілька разів відвідувала його у місцях позбавлення волі. Між ними були теплі і ніжні стосунки. Любов до Онисії, прагнення врятувати її від арешту у 1929-1930 рр. Змусили С.Єфремова визнати свою «провину» у справі «СВУ». У 1992 р. киянка Тетяна Ільченко, яка ще в дитинстві бачилась із С.Єфремовим, в листі до газети «Рада» писала: «Вже під час фашистської окупації з мамою зайшли до Онисії Дурдуківської і вона розповідала, що Сергію Єфремову пригрозили: якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Знаючи, що тортури зведуть її в могилу, Єфремов, рятуючи кохану, підписав все, що від нього вимагали...» [16].

Мовою спілкування в родині Дурдуківських була, переважно, російська, оскільки всі навчальні заклади імперії були російськомовними. Шестеро синів Федора Остаповича, як зазначалося, навчалися у бурсі та Київській духовній семінарії, де викладання велося, зрозуміло, лише російською мовою. Три дочки – Віра, Онисія і Серафима навчались у Київському єпархіальному жіночому училищі, теж російською мовою. Всі вони, відповідно, і спілкувались по-російськи і лише Онисія, Володимир та Сергій Єфремов поміж собою розмовляли тільки українською мовою.

Водночас, українські пісні і традиції були популярні в родині Дурдуківських. Протягом 1912-1920 рр. у квартирі Федора Остаповича Дурдуківського нерідко збиралися гості, серед них Марія Грінченко, Людмила Старицька-Черняхівська, професори Є.Черняхівський (відомий у Києві хірург) та В.Виноградов. Останній, після смерті своєї дружини, був у близьких стосунках з Вірою Федорівною і під її впливом оволодів українською мовою, хоча за походженням був росіянин.

Федір Остапович Дурдуківський, хоч і був за переконаннями монархістом, після революції 1917 р. став більш прихильним до українства. Вже навесні 1917 р. на заутренній службі у Вознесенській церкві, парафіянами якої були Дурдуківські, Федір Остапович читав Євангеліє українською мовою. Сергій Федорович після революції 1917 р. багато пісень і партій почав виконувати українською мовою. А найбільшим її пропагандистом став Володимир Федорович Дурдуківський.

В історії українського музичного мистецтва значну роль відіграв Сергій Федорович Дурдуківський – співак, який мав прекрасний голос – лірико-драматичний тенор, педагог, пропагандист української вокальної творчості.

С.Ф. Дурдуківський навчався у Київській духовній семінарії, в 1902-1903 рр. – в Московському музичному училищі ім. О. Гнесіної. Згодом співав у Київській опері, працював у Київських театрах. У 1918-1920 рр. був солістом хорів О. Кошиця та К. Стеценка, в 1919 р. – театру «Музична драма», з 1923 по 1930 р. – театру опери та балету. Він був організатором та художнім керівником вокального квартету ім. Я.С. Степового. З 1920 р. – викладач Київського музично-драматичного інституту ім. М.В. Лисенка.

Як зазначалося, родина Дурдуківських підтримувала тісні стосунки з родиною Єфремових. Зокрема, багато років єднала глибока і вірна дружба Сергія Єфремова і Володимира Дурдуківського. Сергій Єфремов, писав В.Дурдуківський, «...власне зробив мене українцем, вів мене українським шляхом, допомагав не сходити з нього, давав ідейний провід і напрямок моєї роботи, був моїм незмінним другом-порадником, другом-учителем» [17]. Вони разом проживали в одному помешканні майже сорок років, разом були заарештовані і засуджені у сфабрикованій справі «Спілка визволення України».

Вагомий внесок у національно-культурний розвиток України вніс Володимир Федорович Дурдуківський – один із засновників видавництва «Вік», представник соціологічного напрямку культурно-історичної школи у літературознавстві, відомий педагог, директор першої української гімназії ім. Т.Г. Шевченка у Києві (за радянської влади – Першої української трудової школи імені Т.Г. Шевченка).

Одночасно з роботою у видавництві, В. Дурдуківський співпрацював як письменник і критик, з різними українськими і російськими газетами та журналами Києва й Галичини. Друкував статті у «Трудах киевской духовной Академии», рецензував книги М. Грушевського, О. Коваленка, писав статті з української історії, літератури наукового і публіцистичного змісту, критичні та бібліографічні замітки, театральні рецензії тощо. В. Дурдуківський в різні роки співпрацював з такими відомими діячами української культури як М. Грушевський, Б. Гермайзе, П. Козицький, В. Липківський,

В. Прокопович, П. Чикаленко, О. Гнатевич, Ю. Клен, С. Русова, Ю. Михайлів, Л. Білецький, П. Холодний. Серед його знайомих були, зокрема, такі видатні представники української інтелігенції як М. Лисенко, М. Старицький, Леся Українка, Є. Чикаленко, В. Антонович та ін. В. Дурдуківський листувався з О. Кониським, М. Коцюбинським, М. Вороним, М. Петровим, В. Доманицьким, К. Паньківським, І. Стешенком, О. Маковеєм, О. Лотоцьким, І. Тобілевичем (Карпенком-Карим).

У фондах відділу рукописів Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України зберігаються листи Федора Остаповича, Онисії Федорівни та Володимира Федоровича до української письменниці Любові Олександрівни Яновської [Див.: 4] [18].

В. Дурдуківський був одним із організаторів ряду товариств і об'єднань, зокрема Українського наукового товариства, київської «Просвіти», членом наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. З 1919 р. він працював в Українській академії наук – редактором Правописно-термінологічної комісії, членом-редактором Комісії для складання словника живої української мови, керівником педагогічної секції Всеукраїнської Академії наук.

Найбільш вагомий внесок В.Ф. Дурдуківського у розвиток української школи і освіти. Вже на початку XX ст. під час його праці в духовному училищі та жіночій гімназії у нього сформувалася ідея національного виховання, національної освіти, але впровадити її в життя разом з іншими українськими патріотами Володимир Федорович зміг лише після революції в Росії 1917 р., очолюючи більше 10 років Першу українську гімназію (трудова школа) в Києві.

Школа Дурдуківського мала високий авторитет серед педагогічної і наукової громадськості. З 1925/1926 навчального року вона стала дослідним центром при науково-педагогічній комісії ВУАН. Відома вона була й за кордоном. Об'єктивну оцінку її діяльності дав німецький педагог Гейне, який відвідав школу у квітні 1923 р. і уважно вивчав досвід її роботи. Він високо оцінив рівень викладання й загальний рівень методико-педагогічної діяльності викладацького складу. В одній із своїх доповідей німецький фахівець підкреслив, що «школа Дурдуківського» значно випереджає інші навчальні заклади. «На 15 років пішла вперед, порівнюючи з іншими київськими школами» [19], – читаємо в «щоденнику» В. Дурдуківського.

Володимир Федорович Дурдуківський був фактично сучасником іншого відомого в радянській Україні й СРСР загалом педагога й освітнього діяча – Антона Семеновича Макаренка. Однак для кожного з них були різні освітньо-педагогічні принципи й пріоритети. В А. Макаренка основною виховною метою було соціальне, класове виховання, то педагогіка В. Дурдуківсь-

кого будувалася на ідеї національного виховання. У статті «Педагог Макаренко, Україна і Православна віра» професор Ю. Мицик пише про Макаренка як про одного з чільних теоретиків і практиків так званого «комуністичного виховання», русифікованого малороса, більшовика сталінського типу, що займався вихованням «відданих борців за комунізм». «Ясно, що даремно чекати від Макаренка навіть згадки про досвід української професійної педагогіки, наприклад про методику Дурдуківського, ясно, що від нього не можна було почути доброго слова про народні традиції» – однозначно констатує дослідник. Учитель російської мови і літератури А.С. Макаренко, як противник релігії і церкви, атеїст виступав проти християнського виховання. «Християнське виховання не в нашому дусі. Ми повинні виховувати борців, а не слюнтяїв», – писав він.

Педагогіка В.Ф. Дурдуківського будувалася на ідеї національного виховання, на традиціях і звичаях, культурі і релігії українського народу. У 1918 р. в журналі «Вільна школа» В. Дурдуківський писав: «як дерево без глибокого коріння, як будинок без міцного фундаменту, так і народ не може нормально і успішно розвиватись без певних твердих історичних традицій і національних підвалин. Без минулого, архаїчного зв'язку з історичним минулим народу – народ не народ, а якийсь безбатченко нещасний; нема йому поваги, нема йому пошани, нема йому навіть місця серед інших народів; він немов те горопашне байстря, не знає куди себе подіти, до кого прихилитись, всім чужий і безсилий. Горе тому народові, якого зрадлива доля позбавила міцного історичного коріння, який втертяв історичний зв'язок з історичним минулим, який не витворив міцного національного ґрунту. Він – немов той листочок, одірваний до рідного дерева, немов та трісочка серед грізного, бурхливого моря, нема йому певного захисту, нема порятунку. Підхоплюють його буйні вітри, гойдають страшні хвилі, аж поки натішившись до-схочу, кинуть геть, щоб знищити, розбити дощенту, розвіяти по світу» [20].

«Школа Дурдуківського» протягом усього свого існування за головну мету ставила виховання національної свідомості учнів. Її «душею» незмінно був Володимир Федорович Дурдуківський.

Маючи неабиякі педагогічні здібності, всім серцем люблячи дітей, В. Дурдуківський прагнув прищепити цю любов до України і своїм вихованням. «Ми, культурне громадянство, – і перш за все діючі школи, мусимо повернути нашому народові його історичну спадщину, мусимо знову зв'язати його з славним минулим, мусимо поновити порвані за лихих часів історичні традиції, мусимо підвести міцний національний фундамент під наш державний будинок» [21], – писав він у 1918 р. і так думав усе життя.

В.Ф. Дурдуківському належить більше ста публікацій, які побачили світ під його прізвищем, псевдонімами і криптонімами (В. Коновченко,

В. Мировець, Скавло, Д. В., В-дуг, В. М., Д-ській, М-ць, В.) і які ще чекають своїх дослідників. В «Записках» київського товариства він опублікував уже в радянський час велику розвідку про академіка М.І. Петрова. У 1923-1924 роках за його редакцією вийшов у 2-х частинах збірник «З практики трудової школи».

Особливої уваги потребує його науково-педагогічна спадщина. Одна з перших спроб Володимира Федоровича популяризувати нові педагогічні ідеї – книга «Поради матерям» – була заборонена ще до революції царською цензурою. Інші вийшли у світ і стали надбанням громадськості. Однак у 30-ті роки також були вилучені із обігу і заборонені. У повному обсязі педагогічна спадщина В.Ф. Дурдуківського, як і його практичний досвід роботи в школі, не досліджені, вклад у національну педагогіку гідно не оцінений. В той же час більш глибоке вивчення його свідчить про те, що ім'я Володимира Федоровича Дурдуківського нині може претендувати на місце в одному ряду з іменами найбільш відомих педагогів України.

Життя і творча діяльність представників роду Дурдуківських яскраво засвідчують особливості соціокультурного розвитку в Україні кінця XIX – першої половини XX ст. Якщо в попередній період, починаючи з XVI ст. одним з головних чинників формування матеріальних і культурних засад існування роду була церковно-релігійна діяльність, то вже в другій половині XIX ст. помітне місце в родині починає займати світська, громадсько-культурна діяльність. Це свідчило про демократизацію культурних процесів в Російській імперії і Україні зокрема.

Важливу роль в успішній соціалізації Дурдуківських, їх культурно-творчої та інтелектуальної діяльності відігравала освіта. Характерно, що окремі представники роду отримали не лише церковно-релігійну, а й світську освіту, що, безперечно, вплинуло на їхній життєвий вибір, на напрями їхньої творчо-інтелектуальної діяльності: духовно-релігійна, громадська, освітньо-педагогічна, літературно-мистецька, наукова. На прикладі репрезентативних у цих сферах персоналій (В. Дурдуківський, С. Дурдуківський) виявлено трансмісії, як засіб передачі і втілення духовних надбань роду.

Матеріали життя та діяльності сім'ї Дурдуківських повною мірою ще не виявлені і не вивчені. Однак і виявлені дають підстави зробити висновок, про те, що соціокультурна трансмісія, як суспільне явище, сприяє збереженню статусу роду через успадкування традицій й особисте відтворення його елементів (освіченість, кар'єра, громадсько-культурна діяльність) окремими представниками. Трансмісія стає тим чинником, що зумовлює прищеплення і передачу культурних цінностей в родині, а рід робить ланкою культурно-історичного процесу.

Діяльність роду Дурдуківських як історичного колективу мала важливі суспільно-історичні наслідки для розвитку суспільних рухів, освіти, педагогіки, літератури, мистецтва, науки. Однак в радянський час вони були нівельовані.

Дурдуківський Федір Остапович, глава родини, прожив 81 рік, помер 29 квітня 1920 р. і похований на Лук'янівському цвинтарі. На його могилі установлений хрест із написом: «Ф.Е. Дурдуковский, ск. 1920». Там же похована і його дружина Ольга Іванівна, померла 16 листопада 1906 р., та син Сергій, який помер 15 липня 1933 р. [22].

У Федора Остаповича і Ольги Іванівни Дурдуківських було вісімнадцять онуків. Однак жили вони уже в іншу епоху, в інший час. В умовах радянської дійсності розкидала доля їх по всіх просторах СРСР від Києва до Ташкента, Москви, Вінниці, Первомайська та інших міст країни. Велика родина Дурдуківських втратила виразність громадсько-культурного обличчя і розчинилась в історичному просторі.

Annotation

Danilenko Sviatoslav (Kyiv). Key areas of culture of family Durdukivskyh.

The article analyzes features of the activity of Durdukivskyj family on cultural processes in Ukraine in the end of XIX – beginning of XX st.

Key words: culture, Durdukivskyi family, family history, public activity, cultural and artistic activity.

Аннотация

Даниленко С.В. (г. Киев). Основные направления культуротворческой деятельности семьи Дурдуковских.

В статье анализируются особенности деятельности рода Дурдуковских в культуротворческой сфере Украины в конце ХІХ - начале ХХ в.

Ключевые слова: культура, род Дурдуковских, семейная история, общественная и культурно-художественная деятельность.

Примітки

1. Колесник І.І. Історія науки чи культури?: В пошуках нової парадигми історіографії [Текст]/ І.І. Колесник // Історична наука на порозі ХХІ століття: Підсумки та перспективи: Матер. наук. конф. Харків, 15-17 листопада, 1995 р. – Харків, 1995. – С. 44.

2. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України [Текст] / В.С. Чишко. – К., 1996.

3. Голубчик Г.Д. Рід Макаровичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія» [Текст]: автореф. дис.... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003.

4. Барабаш Н.О. Рід Білозерських та культурний світ України XIX – поч. XX століття: нові методологічні підходи [Текст]: автореф. дис.... канд. наук. – Дніпропетровськ, 2004.
5. Чубіна Т.Д. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурні аспекти [Текст]: автореф. дис.... докт. іст. наук. – Донецьк, 2008.
6. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України» (невідомі документи і факти) [Текст] / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К., 1995.
7. Даниленко В.М., Кравченко А.А. Володимир Дурдуківський. Педагог, критик, громадський діяч (1874-1938) [Текст] / В.М. Даниленко, А.А. Кравченко. – К., 2000.
8. Хорунжий Ю. Повернення із забуття [Текст] / Ю. Хорунжий // Зона. – 1993. – №11; Педагог Володимир Дурдуківський і його школа [Текст] / Ю. Хорунжий // Мужі чину. (Історичні парсуни). – К., 2005.
9. Путро О. Повернення із забуття [Текст] / О. Путро // Хроніка – 2000. Укр. Культурологічний альманах. Вип. 72. – К., 2007.
10. Дурдуківський В. Щоденники (1919, 1921-1923) [Текст] / В. Дурдуківський // Хроніка – 2000. Укр. Культурологічний альманах. Вип. 72. – К., 2007.
11. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929 [Текст] / С. Єфремов. – К., 1997.
12. Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. I, Ч.1. А – Л. – К., 1999. – С.159.
13. Перший Всеукраїнський православний собор УАПЦ. 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали [Текст]. – К. – Львів, 1999. – С. 404.
14. Хорунжий Юрій. Повернення із забуття [Текст] / Юрій Хорунжий // Зона. – 1993. – № 11. – С. 103.
15. Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929 [Текст] / С. Єфремов – К., 1997. – С. 145-146.
16. Див.: Іван Курас, Юрій Левенець, Юрій Шаповал. Сергій Єфремов і його щоденники. // Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К., 1997. – С. 19.
17. Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 67098. – Фп. – Т. 50. – арк. 3.
18. Див.: Путівник по фондах відділу рукописів інституту Літератури. – К., 1999.
19. Олексій Путро. Повернення із забуття. Слово про В. Ф. Дурдуківського та його «Щоденники» [Текст] / Олексій Путро // Хроніка-2000. Укр. культурологічний альманах. Вип. 72. – К., 2007. – С. 362.
20. Вільна українська школа. – 1918. – №7. – С. 145-146.
21. Вільна українська школа. – 1918. – №7. – С. 146.
22. Проценко Л. Лук'янівське цивільне кладовище: Путівник [Текст] / Л. Проценко – К., 1998. – С. 35, 98.

УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(438) «192»:32

Валентин ГАЙДАЙ
(м. Київ)

Ідеологія основних польських суспільно-політичних рухів міжвоєнного періоду, генеза та порівняльний аналіз засадничих програм

Досліджуються ідеологічні бази та засадничі програми основних суспільно-політичних сил міжвоєнної Польщі.

Ключові слова: ідеологія, комунізм, соціалізм, марксизм, національна демократія, соціал-демократія, націоналізм, шовінізм, радикалізм, консерватизм, монархізм, політичні партії, Друга Річ Посполита.

Науковий керівник – *Журба Михайло Анатолійович*, завідувач кафедри історії і археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

На момент відновлення незалежності Польщі у листопаді 1918 р., її суспільно-політичні сили являли розмаїту палітру. Як влучно зауважив відомий вчений-полоніст Н. Девіс в своїй праці «Серце Європи», для того, щоб детально описати весь спектр політичного життя міжвоєнної Польщі потрібна мала енциклопедія, а простого перерахунку всього набору інтересів, рухів, партій, фракцій, коаліцій, парламентських кіл, молодіжних секцій, військових спілок, регіональних об'єднань, профспілок й кооперативних товариств, другорядних лобістських груп і дискусійних клубів було б достатньо для того, щоб заплутати навіть найнаполегливішого дослідника [8, с. 263]. Проте, дистанціюючись від абстрактного уявлення про польський політикум як єдине ціле, можна виділити лише декілька основних його великих течій. Отже, польський політикум був представлений т. зв. ендецією (націонал-демократією), християнсько-демократичним табором, консерваторами, комуністами, соціалістами, та деякими іншими більш локальними політичними напрямками, навколо яких гуртувалися найрізноманітніші верстви польського суспільства – інтелігенція, молодь, військові, селяни, робітники, національні меншини, як індивідуально, так й колективно – об'єднані в громадські організації, професійні спілки, клуби тощо. Одразу варто зазначити, що суспільно-політичні рухи нової Польщі були унікальним явищем, адже створювались вони і діяли ще в різних державах до яких входили польські землі, тому і програмові засади, методи боротьби та бачення подальшого ро-

звітку Польщі в них дещо різнилися. Разом із тим, зауважимо, певним політичним угрупованням вдалося злитися в єдиний фронт і досягти єдності в поглядах на актуальні тоді проблеми молоді Речі Посполитої, зокрема це стосується національно-демократичного табору і деяких лівих сил.

Варто зазначити, що дана тематика майже не досліджена у вітчизняній історіографії. На даний час існує лише декілька досліджень суспільно-політичної історії міжвоєнної Польщі серед праць українських істориків. Насамперед варто віднести праці Л. Алексієвець [4; 5], О. Паславської [15].

Деякі аспекти цього дослідження висвітлені в працях марксистських дослідників, як радянських, так і зарубіжних: А. Айненкеля [1], М. Віслінського [6], В. Воронкова [7], С. Скульського [18] та ін.

Також ідеології польських суспільно-політичних рухів досліджувалися сучасними польськими та зарубіжними вченими-полоністами: Й. Бенушкевичем [2], Р. Качмариком [3], Н. Девісом [8], Р. Юсуповим [19].

Отже, відсутність ґрунтовного дослідження в українській історіографії з даної тематики є підставою вважати цю проблематику актуальною, а висвітлення ідеологічних і програмових засад польських політичних рухів є вдалою спробою компаративного аналізу з українськими політичними рухами 20-30 рр. ХХ ст. і сьогодення.

Для зручності, розглянемо суспільно-політичні рухи міжвоєнної Польщі в блоках за ідеологічною спрямованістю, запропонованими і використовуваними багатьма представниками політологічної та філософської думки ХІХ-ХХ ст., зокрема М. Вебером, який поділяв партії на ліві, праві та центристські беручи за приклад розташування у французькому парламенті полярних за ідеологією і діяльністю політичних сил доби французької революції. Отже, до правого крила польського політикуму можна віднести консерваторів, націоналістів, монархістів і частково – націонал-демократичний табір (ендецію). Взагалі, як можна буде пересвідчитися нижче, польська націонал-демократія була унікальним явищем, адже центристська по суті, вона була правою по змісту, тому за певних умов ендеків можна так само віднести й до центристського крила разом християнськими демократів та частково людовцями (селянським рухом) – поміркованою його частиною; соціалістичний та комуністичний рухи в контексті польського робітничого руху слід віднести до лівого крила.

Першим розглянемо ідеологію польського націонал-демократичного табору.

З поверненням до Польщі у 1920 р. Р. Дмовського і стрімким зростанням його авторитету в партії, особливо серед молоді і радикального крила ендеків, в ідеології польських ендеків почали все дедалі чіткіше проявлятися ри-

си італійського фашизму, з ідеології якого, як зазначає польський дослідник Р. Качмарек, Р. Дмовський й черпав свої погляди [3, с. 128].

Ідеологія польської націонал-демократії не була схожа на ідеологію інших націонал-демократичних рухів Європи за винятком певних моментів. Взагалі націонал-демократія унікальний суспільно-політичний рух. Націонал-демократія не має загальної ідеології, яку мають інші рухи – й ліві, й праві. Ставши продуктом національного підйому європейських народів ХІХ ст. націонал-демократичний рух швидко набув популярності серед політичних еліт народів Австро-Угорської імперії, Росії, Німеччини, Балканських країн. В Західній Європі та Америці він не витримав конкуренції з традиційними політичними силами – консерваторами, лібералами й лейбористами у Великобританії, республіканцями й демократами в США і т. д. Навіть зараз ідеології європейських націонал-демократичних партій мають великий контраст. Достатньо буде порівняти Народно-демократичну партію України, яка сповідує ліберальну ідеологію та Націонал-демократичну партію Німеччини, яка за своїм характером є неонацистською структурою [8, с. 263].

Разом з ендецією на правому таборі польського політикуму досліджуваного періоду розташовувалася ще одна потужна суспільно-політична сила – християнська демократія.

Християнська демократія є досить широким поняттям. В політичній науці воно включає в себе напрямок політичної думки, політичний рух а також мережу громадських організацій та об'єднань. Вважається що цей ідейно-інституційний напрямок носить світовий характер і є інспірованим етичними засадами християнства, включаючи католицьку суспільну науку, засади протестантизму, в певній мірі – православ'я [12, с. 41-42].

Визначальною детермінантою у формуванні сучасної моделі політичної доктрини християнства та інституалізації політичних християнських організацій була енцикліка «*Regum Novarum*» («Прагнення нового») папи Льва ХІІ, яка побачила світ у 1891 році. Започаткований нею процес приведення католицької доктрини до реалій тогочасного світу був продовжений в ХХ ст., хоча й відбувався він з неоднаковою інтенсивністю й подекуди спрямовувався в протилежному напрямку. Папа Пій Х заборонив діяльність католиків в політичних партіях без отримання попереднього дозволу від церкви, а також заборонив християнським партіям співпрацювати із соціал-демократичними партіями. Наступний папа Бенедикт XV (1914-1922) зняв більшість з цих заборон [8, с. 274]. Його спадкоємець папа Пій ХІ (1922-1939) ставився до демократії з помітною недовірою, свідченням чого стала енцикліка «*Ubi arcano Dei*» (1922), де він застерігав проти існуючих досі представницьких форм правління у яких значна роль належала народу. Публічна діяльність католиків мала би відбуватись організаційно під контролем

церковної ієрархії. За Пія XI почала функціонувати громадська католицька організація «Католицька акція». Найбільш значним католицьким документом міжвоєнного періоду була енцикліка 1931 року. «*Quadragesimo Anno*» (про відновлення суспільного устрою та пристосуванні його до норм права Євангелія). В енцикліці в рівній мірі критикувалися недоліки капіталістичного й соціалістичного суспільств, вимагалось встановлення виваженої платні, яка б не вела до руйнування виробництва й не сприяла би росту безробіття. Для запровадження справедливого суспільного ладу слід було згідно енцикліки реалізувати принцип субсидіарності, зміст якого ґрунтовно аналізувався у цьому документі. Значна увага також приділялась висвітленню ролі корпорацій в суспільному житті [3, с. 153-154].

Християнська політична доктрина передбачає такі головні засади: свобода окремої особистості (створеної Богом): особа у співпраці з іншими людьми здатна домогтись духовного та матеріального розвитку; солідарність: окремі особистості лише спільними зусиллями здатні досягнути суспільного блага; відповідно, суспільство розглядається як органічна цілісність, що має власну внутрішню ієрархію (родину, локальну спільноту, народ, державу, міжнародну спільноту, за умов, що людська спільнота поєднана між собою зв'язками суспільного солідаризму); моральність: наголошується на абсолютному значенні засад моралі, особливо на необхідності оцінки політичних дій з позицій християнської моралі; родина: найважливішим елементом суспільства є родина, тому й саме суспільство розглядають як «родину родин»; власність: гарантією свободи й незалежності особи виступає приватна власність, зокрема власність родини; децентралізація влади (при умові одночасного заперечення ідей етатизму): держава повинна сприяти створенню для кожної особистості умов для її гармонійного розвитку, надавати можливість співпраці з іншими особистостями, групами й суспільством взагалі [12, с. 84; 2, с. 67-68].

Окрім перелічених засад, у політичній доктрині християнства неодноразово акцентується увага на важливості політичного плюралізму та субсидіарності (делегуванні частини владних повноважень з боку центральних органів на рівень локальних владних інститутів). Домінуючою тезою щодо визначення оптимального шляху з метою побудови політичної, економічної й соціально-демократичної держави є парламентаризм у поєднанні із субсидіаризмом [12, с. 88]. Одночасно християнська політична доктрина перебуває в опозиції щодо ліберального індивідуалізму й соціалістичного колективізму. Загальним лейтмотивом є визнання тези, що людина, завдячуючи власній вільній волі, є творцем історії. В історичному розвитку духовний елемент має абсолютні переваги над матеріальними детермінантами [14, с. 116].

Першим християнським політичним об'єднанням вважають німецьку партію «Центр», сформовану 1852 року (так звана католицька фракція в парламенті Прусії). Енцикліка «*Regum Novarum*» стимулювала утворення на рубежі XIX-XX ст. цілої мережі католицьких профспілок, жіночих, молодіжних, харитативних об'єднань, які в своїх документах і безпосередній діяльності піднімали питання держави та громади з позицій католицизму. Першими політичними християнсько-демократичними партіями були такі: Католицьке об'єднання суспільних студій (1889) в Італії; Християнсько-демократична партія Франції (1896-1897); Демократична ліга Бельгії (1891). Ціла низка християнсько-демократичних партій виникла в міжвоєнний період, а саме: Італійська народна партія (1919); Соціалістична народна партія Іспанії (1922); Демократична народна партія Франції (1924); політичні партії в Бельгії, Нідерландах, Польщі та інших державах [16].

Переходячи до характеристики польського консерватизму досліджуваного періоду одразу зазначимо сильний клерикальний чинник, який був присутній в багатьох польських організаціях правого толку. Втім, помилково буде ототожнювати консервативний і націоналістичний рухи Польщі з християнськими демократами. Консервативний табір теж ділився на три блоки. Перший обіймав простір колишнього Царства Польського і Східної Галичини. Там у 1919 р. утворилося з різних консервативних груп т. зв. Об'єднання народове (національне), яке на перших етапах свого існування тісно співпрацювало з ендецією, в тому числі й у сеймі. Згодом, Об'єднання народове стало фундаментом для створення у 1921 р. Народного християнсько-демократичного об'єднання (від 1922 р. – Християнсько-демократична спілка) [2, с. 243-244]. Друга група діяла на Західній Галичині під назвою Спілка національної прависи (Спілка праці конституційної), а на колишніх пруських теренах діяло Християнсько-демократичне селянське товариство. Крім цих угруповань, діяли й більш дрібні та локальні організації правого або ж консервативного спрямування, в тому числі й монархічні, в основному у східних районах Польщі – Організація польських монархістів, Клуб консервативно-монархічний та ін.

Лідерами вищезазначених правих організацій були в основному представники старої польської шляхти, військової та церковної еліти. Взагалі, окремо варто зауважити на сильному клерикалізмі правих польських угруповань [8, с. 304]. Згадуючи лідерів націонал-консервативного табору досліджуваного періоду, слід вказати: Владислава Яворського, Станіслава Естрейхера, архієпископа Юзефа Теодорович, що діяли на Галичині, на східних же землях – Александр Меиштович, Естафій Сапеха, Мар'ян Здзехорський і Станіслав Цат-Мацкевич [1, с. 312].

Польський монархізм мав глибоке коріння. Багата історія польської державності завжди мала монархічний характер. Монархія приймала різні форми, але завжди залишалась стержневим елементом державності. Специфікою польської монархічної традиції була елекційна або республіканська монархія, що існувала в XVI-XVII сторіччях і стала для поляків звичною формою правління. Але вона мала низку недоліків і, очевидно, стала однією з причин занепаду польської державності. Тому ідея перетворення Польщі в династичну монархію завжди була присутня в політичній думці, іноді набуваючи рис реальності. Варто наприклад згадати «травневу конституцію» 1791 року яка вводила династичну конституційну монархію. В роки I світової війни ідея відновлення польської державності також розумілась як ідея відновлення польської монархії. Частково ці плани були реалізовані в формі Королівства польського 1916-18 рр. [4, с. 56-57].

Вибори до установчого сейму засвідчили, що в суспільно-політичному житті Польщі важливу роль почали відігравати селянські громадсько-політичні об'єднання. Це і не дивно, адже сільське населення міжвоєнної Польщі становило переважну більшість. Одразу зауважимо, що селянський (хлопський, людовський) рух не зміг перерости в єдину потужну суспільно-політичну силу чи хоча б отримати провідну партію, позаяк між керівництвом ряду селянських партій були розходження в багатьох питаннях, передусім аграрних.

Праве крило, щоправда не надовго, в селянському русі Польщі 1918-20 рр. посідав т. зв. Національний союз людовий (під словом «людовий», чий прямий переклад «народний» в даному випадку слід вважати «селянський»). НСЛ був спадкоємцем селянського Народного союзу, який діяв з 1917 р. на польських землях в складі Росії. У 1918 р. відбувся розкол цієї організації. Одна його частина перейшла до однієї з найпомітніших на політичній сцені Польщі селянських партій – т. зв. Польського стронництва людового «Пяст» (ПСЛ «Пяст»), інша частина була перейменована у Польський селянський союз. Керівництво останньої лавірувало між ендеками, які підтримували Начальника держави – Ю. Пілсудського, тому в перші роки існування Другої Речі Посполитої представники ПСС часто входили до польських урядів [11, с. 34].

Долучення ПСС до групи розкольників партії Об'єднання Народове стало наслідком утворення націонал-консервативної партії під назвою Національний союз народний. Щоправда вже під час парламентських виборів він зазнав фіаско, а ще приблизно через рік розпався, а низка його місцевих організацій і ті громадські організації, що на нього орієнтувалися, увійшли до ПСЛ «Пяст» [7, с. 11].

Традиційно найбільшу підтримку воно мало на аграрній Галичині, де й утворилося на початку ХХ ст. По мірі того, як до «Пясту» вливалися все нові й нові суспільно-політичні групи, орієнтовані на селянство, до нього входили й крупні суспільно-політичні об'єднання, що утворилися в інших районах Польщі – Великопольщі – Об'єднання селян, а з Царства польського – Об'єднання Людове.

Поза тим, селянський політичний табір був представлений не тільки консервативним «Пястом». Проводячи дослідження селянського руху міжвоєнної Польщі, можна помітити, що в ньому було представлено чимало організацій просочених марксистськими ідеями. Варто зазначити передусім такі ліві селянські організації як Народна селянська спілка і Селянська спілка, які утворилися на зламі ХІХ і ХХ ст. [9, с. 119]. До цих організацій в основному тяжіли найбільш бідні селяни, наймити і т. д., тому й не дивно що саме серед них прижилися не властиві основній масі селянства ліві ідеї спільності, рівності та колективізму.

Проте, лівий ідеологічний вектор знайшов серед польського суспільства велику електоральну базу. Мова йде про робітничий рух Польщі історія якого сягає ще 70-80 рр. ХІХ ст. Робітничий рух міжвоєнної Польщі можна умовно поділити на комуністичний, соціалістичний і, власне робітничий, інакше кажучи, те крило, яке не пристало ні до соціалістичних, ні до комуністичних, ні до будь-яких інших лівих ідеологій, хоча одразу зауважимо, що воно було вкрай малочисельним.

Як і будь-який інший рух, робітничий рух Польщі мав свої витoki, як з рештою ліві організації. Останні черпали свої ідеї з творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, деяких інших теоретиків. У марксистській розроблені такі стрижневі політичні ідеї: істинне народовладдя можливе тільки за умови подолання приватної власності на засоби виробництва, їх усупільнення; досягнення в суспільстві цілковитої соціальної справедливості; визначальними в політичному розвитку суспільства є матеріальне виробництво, стан продуктивних сил і виробничих відносин, взаємодія базису й надбудови; головною умовою перемоги революції є диктатура пролетаріату; авангардом робітничого класу має бути комуністична партія; держава – механізм економічно наймогутнішого класу; право – зведена в закон воля панівного класу; комуністична суспільно-економічна формація складається з двох фаз – соціалізму та комунізму; в комуністичному суспільстві не буде приватної власності, експлуатації людини людиною, держава й права поступово відімруть, поступившись громадському управлінню не людьми, а речами й виробничими процесами; на найвищій фазі комуністичної формації людство здійснить стрибок із царства необхідності до царства справжньої свободи, де вільний розвиток кожного стане передумовою вільного розвитку всіх [17, с.

105-106; 18, с. 220]. Поширювачем і пропагандистом марксизму в Росії, а відтак і у Царстві польському, був Георгій Плеханов (1856-1918). Однак Г. Плеханов не сприймав деяких стрижневих ідей Маркса, зокрема ідеї диктатури пролетаріату.

Послідовніше ідею диктатури пролетаріату теоретично й практично обстоював В. Ленін. Політичні концепції марксизму здобули свій розвиток в теоретичній і практичній діяльності В. Леніна, зокрема в його поглядах на оновлення суспільства через соціалістичну революцію, головним питанням якої є питання про владу; на роль суб'єктивного фактора, на партію робітничого класу; на врахування загальних і специфічних особливостей під час побудови нового суспільства в тій чи тій країні. Загальні уявлення В. Леніна про соціалістичне й комуністичне будівництво не відрізнялися від поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса [1, с. 186].

Щодо конкретних шляхів і методів будівництва соціалізму, то В. Леніну доводилося враховувати реальні процеси. Після жовтневого перевороту 1917 року перед Леніним і партією постала цілком нова проблема: побудувати колективістську економіку та створити соціалістичний уряд. Вирішити ці завдання спроможна була тільки одна інституція – партія. Саме партія здійснила революцію; і саме партія мала створити тепер державне управління. Згідно з Леніним, соціалізм це – влада робітників, робітників має вести партія, вона має бути меншістю, меншість повинна бути найкраще організованою частиною робітничого класу, чим і є комуністична партія. Партія може успішно виконувати свою керівну роль лише за умови, що вона озброєна єдиною теорією [17, с. 211].

У творах періоду формування марксизму, особливо в «Маніфесті Комуністичної партії», Маркс та Енгельс формулюють розуміння історичного процесу як суспільно-політичної діяльності народних мас, обґрунтовують необхідність заміни капіталізму та переходу до комуністичного суспільства. Тут же дається аналіз шляхів розвитку робітничого класу, його ролі в історії, робиться висновок про необхідність пролетарської революції для соціалістичних перетворень суспільства. У «Маніфесті» сформульовано одне з центральних положень соціально-політичної теорії марксизму – ідея диктатури пролетаріату, намічено контури майбутнього суспільства [10, с. 142].

Після революційних подій у Європі 1848-1851 рр. увага Маркса та Енгельса до соціально-політичної проблематики ще більше посилюється. Виходячи з досвіду революцій 1848-51 рр., а також Паризької Комуні 1871 р., вони розробляють своє вчення про революцію і державу, про роль ідей, мас та особистості в історії. Принципове значення для розуміння соціально-політичної концепції марксизму має праця Маркса «Критика Готської програми» (1875), в центрі якої – питання про диктатуру пролетаріату як пере-

хідний період від капіталізму до соціалізму та про дві фази комуністичного суспільства – соціалізм і комунізм [17, с. 276].

У другій половині ХІХ ст. марксизм набув значного поширення в багатьох країнах світу, де розгорнувся робітничий рух, зокрема й на польських землях. Починаючи з 50-х років ідеї марксизму стали популяризувати і в Росії. Ґрунт для їхнього сприйняття вже був підготовлений революційними демократами та народниками.

Марксизм справив могутній вплив на долю людської цивілізації в ХХ ст. Але не всі ідеї соціально-політичної концепції марксизму витримали перевірку часом. Історичний розвиток людства привів до таких змін та епохальних зрушень, котрих ця теорія не передбачала. Сталися серйозні зміни в складі суспільних сил, що виборюють соціальний прогрес, у способах здійснення соціальних перетворень. Перестали бути актуальними ідеї конфронтації, революції, збройної боротьби [10, с. 150].

Щодо національного питання, то його марксизм-ленінізм поставив у зв'язок з революційною класовою боротьбою пролетаріату, у зв'язок з боротьбою за нове і справедливе безкласове суспільство – комунізм.

На момент завершення І світової війни польський лівий табір розколовся на 2 течії. Перша з них, представлена ППС (Польською партією соціалістичною), яка утворилася 1892 року в Парижі зі злиття найстаріших партій польського лівого табору з різних імперій, до яких входила Польща. Друга течія нерідко згадується в польській історіографії під назвою «революційної» і була представлена так само ветеранами польського політикуму – т. зв. Соціал-демократією королівства польського і Литви (СДКПіЛ) та радикальним флангом ППС – ППС-Лівицею [3, с. 89-90].

Отже, всі без винятку громадсько-політичні сили – ліві, консерватори, демократичний табір, хлопський (селянський) рух та інші, до відновлення незалежності Польщі у листопаді 1918 р., були роздроблені і діяли в трьох імперіях до складу яких входили польські землі. Звичайно, між ідеологічно близькими політичними силами існував не лише конструктивний діалог, а й узгодженість дій і у більшості випадків – схожість цілей та позицій. Але, разом із тим, спостерігалися певні розбіжності в політичній боротьбі і в баченнях подальшого розвитку Польщі як відновленої держави, так і польського суспільства. Тому, перед схожими ідеологічно польськими партіями після проголошення Польщею незалежності й початку тривалої дипломатичної, військової і політичної боротьби за свою незалежність, постали одразу декілька стратегічних завдань: об'єднатися в єдиний фронт, розробити нову програму, яка б відповідала тодішнім суспільно-політичним реаліям і завоювати якомога більше поле електоральної бази; інакше кажучи – притягнути на

свій бік польські класи, які в умовах глобальних змін 1918-20 рр. у своїй більшості вагалися в питанні підтримки тієї чи іншої політичної сили.

Annotation

Valentyn Gajdaj (Kyiv). Ideology of the main Polish political movements during the interwar period, genesis and comparative analysis of their basic programs

Ideological basis of the main social and political forces of interwar Poland and their basic programs are studied.

Keywords: ideology, communism, socialism, Marxism, national democracy, social democracy, nationalism, chauvinism, radicalism, conservatism, monarchism, political parties, the Second Commonwealth.

Аннотация

Гайдай В.В. (г. Киев). Идеология основных польских общественно-политических движений межвоенного периода, генезис и сравнительный анализ основополагающих программ.

Исследуются идеологические базы и основополагающие программы ведущих общественно-политических сил Польши в межвоенный период.

Ключевые слова: идеология, коммунизм, социализм, марксизм, национальная демократия, социал-демократия, национализм, шовинизм, радикализм, консерватизм, монархизм, политические партии, Вторая Речь Посполитая.

Примітки

1. Ajnenkel A., Historiaustroju Polski 1764-1939 [Tekst] / A. Ajnenkel. – Warszawa, 1970. – 599 s.
2. Benyskiewicz J., Społeczeństwo, władza, państwo w latach 1918-1939 [Tekst] / J. Benyskiewicz. – ZielonaGóra, 1991. – 580 s.
3. KaczmarekRyszard. Historia Polski 1914-1989 [Tekst] / R. Kaczmarek. Wydawnictwonaukowe PWN. – Warszawa, 2010. – 992 s.
4. Алексієвець Леся М. Польща: шляхи відродження державної незалежності: 1918-1939 [Текст]. – Т.: Економічна думка, 2002. – 270 с.
5. Алексієвець Л.М. Польща в 1918-1926 р.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою [Текст]: автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.02: Алексієвець Леся Миколаївна / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 32 с.
6. Віслінський М. Польща [Текст] / М. Віслінський. – Харків-Одеса: «Молодой більшовик», 1931. 52 с.
7. Воронков В.И. Польскаякрестьянскаяпартия (ПСЛ) – «Вызволение» в 1918-1922 гг.: автореф. дисс... канд. ист. наук / 07.00.03: Воронков Владимир Иванович / МГУ имени М.В. Ломоносова. – М, 1979. – 23 с.
8. Дэвис Норман. Сердце Европы [Текст] Н. Девис. – М.-Вроцлав: Летний сад; Коллегиум восточной Европы им. Яна Новака, 2010. – 527 с.
9. Из истории Великого Октября и последующих социалистических революций: Сб. ст. [Текст] / Ред. кол.: В. Ханджиколов, Д. Милен, Э. Лабоор и др., АН СССР, Проблем.

Комиссия многосторон. сотрудничества АН соц. стран. «История Великого Октября и последующих соц. Революций». – М.: Наука, 1978. – 542 с.

10. Корш К. Марксизм и философия [Текст] / Карл Корш. – М., 1923, 420 с.

11. Лекаш Б. Польша без маски [Текст] / Лешкар Бернар: перев. Е. Берлович. Под ред. и с предисл. Р. Арского. – Ленинград: «Прибой», тип. Госуд. изд-ва. 1928. – 147 с.

12. Мезенцев С.Д. Международное христианско-демократическое движение. Теория и практика [Текст] С.Д. Мезенцев. – М.: Directmedia, 2004. – 216 с.

13. Мунье Э. Манифест персонализма [Текст] / Э. Мунье. – М.: Республика, 1999. – 114 с.

14. Нойхауз Н. Ценности христианской демократии [Текст] / Н. Нойхауз. – М.: Республика, 2005. – 231 с.

15. Паславська ОЯ. Становлення та конституційний розвиток Польської Республіки (1918-1939 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Паславська Ольга Ярославівна / Львівський нац. Ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 18 с.

16. Перри А. На путях исторического материализма [Электронный ресурс] / Перри Андерсон – Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_1796.html

17. Перри А. Размышления о западном марксизме: монография [Текст] / Перри Андерсон. – Москва, 1991. – 348 с.

18. Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине [Текст]: под. ред. С. Скульского. – Минск, 1935. – 335 с.

19. Юсупов Р.Р. Власть и интеллигенция: Из истории Польши ХХ столетия (1918-1980 гг.) [Текст] / Ривкат Рашидович Юсупов. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1996. – 312 с.

УДК 477 (94)

Михайло ЖОЛОБ

(м. Київ)

Вилучення культових цінностей у польських та єврейських релігійних громад України в 1922 р.

На прикладі єврейських і польських релігійних громад розглянуто особливості проведення радянською владою кампанії з вилучення культових цінностей в Україні протягом 1922 р.

Ключові слова: релігійна громада, конфіскація культових цінностей, євреї, поляки, синагога, костьол.

Науковий керівник – *Журба Михайло Анатолійович*, завідувач кафедри історії та археології слов'янських народів Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

З приходом до влади в Україні більшовиків, розпочалася насильницька трансформація суспільної свідомості, яка передбачала витіснення з життя населення країни релігійного світогляду. Потребуючи коштів для конструк-

ції нового суспільства та намагаючись позбутися економічних негараздів, радянська влада розпочала вирішувати дане питання за рахунок пограбунку релігійних громад, діяльність яких після ліквідації матеріальної бази мала б, нібито, зійти нанівець.

Метою дослідження є характеристика особливостей проведення радянською владою конфіскацій культових цінностей в польських та єврейських релігійних громад України.

Процес вилучення культового майна з єврейських молитовних будинків та синагог детально розглянуто в публікаціях Вітринської О. [2] та Хітерера В. [10]. Конфіскація церковних цінностей в польських костьолах Поділля знайшла своє відображення в монографіях Пасічника О. [6], частково Калакури О. [4]. Архівні джерела надали змогу пролити світло на перебіг кампанії в Кременчуцькій та Волинській губерніях, охарактеризувати реакцію духовенства на дії влади та ставлення останньої до католицьких священників в ході вилучення дорогоцінностей.

На початковому етапі революційних перетворень В. Ленін і його послідовники вважали, що коли трудящі знищать матеріальне підґрунтя (майно і засоби до існування) церкви, тоді релігія відіме сама по собі [5, с. 24].

2 січня 1922 р. Президіум ВЦВК прийняв положення «Про ліквідацію церковного майна». Державна кампанія з вилучення культових цінностей у 1922 рр. проходила під гаслом збору коштів для допомоги голодуючим Поволжя. Більшовицьке керівництво просто вирішило скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням населення для переможного завершення «війни з релігією» [2, с. 30]. Радянські засоби пропаганди в даному випадку спрацювали на відмінно. Пасивний настрій населення або ж взагалі негативне ставлення віруючих з приводу вилучення церковного майна представниками радянської влади, при поясненні мети подібних конфіскацій у більшості випадків змінювалося на бажане для більшовиків [12, арк. 62].

Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 21 січня 1922 р. ухвалює постанову, в якій зазначалося: «Дати директиву губкомам п'яти голодуючих губерній (Донецькій, Катеринославській, Запорізькій, Миколаївській та Одеській) провести агітацію за збір золота й срібла з церков для закупівлі зерна для голодуючих [11, арк. 12]. 23 лютого 1922 р. ВЦВК, а 8 березня ВУЦВК ухвалили постанову про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим [9, с.121].

26 лютого 1922 р. в газеті «Известия» ВЦВК розмістив постанову в якій пропонувалося місцевим радам в місячний термін вилучити з церковного майна, наданого у користування групам віруючих всіх релігійних напрямків

за описами згідно угод всі дорогоцінні предмети із золота, срібла та каміння, вилучення яких не може суттєво зашкодити інтересам культу [1, с. 199].

Під час даної кампанії підлягало вилученню дорогоцінне майно, що знаходилося у користуванні віруючих тих релігійних конфесій, де відправлення релігійних обрядів відбувалося в гарно оздоблених культових спорудах, чим особливо не відрізнялися молитовні будинки протестантських громад, які й постраждали найменше.

Людей для формування спеціальних комісій, які б займалися вилученням культових предметів виготовлених з дорогоцінних матеріалів, радянська влада обирала відповідно до національної і партійної приналежності: вилученням цінностей із синагог і єврейських молитовних будинків займалися «трійки», що склалися з євреїв - членів Компартії [10].

Існувала особлива інструкція для комісій, що проводили вилучення церковних цінностей на користь голодуючим, в якій зазначалося: «На основі описів та інших даних, що знаходяться в розпорядженні комісії з вилучення церковних цінностей встановлюється порядок вилучення коштовностей, причому в першу чергу підлягають вилученню цінності з найбільш багатих храмів, монастирів, синагог. (Комісія розпочинає роботу в найбільш багатих храмах, не чекаючи надходження всіх описів). Встановивши порядок найближчих робіт, комісія викликає через місцеві комітети від 3-5 осіб з числа громадян в користуванні яких знаходиться дана будівля з всіма документами та описами, що в них знаходяться, причому обов'язково має бути поданий старий, складений до 1917 р. опис або інвентарна книга. При складенні опису цінних предметів, що підлягають вилученню, всі предмети, які виготовлені із золота, срібла, дорогоцінного каміння та слонової кістки, точно описуються та спаковуються за присутності членів комісії, відмічаються в храмовому описі та заносяться в протоколи, що підписуються як членами комісії, так і представниками релігійної громади, в користуванні якої знаходяться ці предмети. (За відсутності будь-якого предмету, що знаходиться в користуванні віруючих, про це складається протокол та передається слідчим органам для виконання розслідування та притягнення винуватців до відповідальності). Представники груп віруючих мають право вносити до протоколу всі свої зауваження з приводу передачі на користь голодуючим предметів, без яких проведення богослужіння є неможливим та заміни їх іншими менш цінними. У випадку, коли серед вилучених цінностей будуть знайдені речі музейного значення, вони передаються на зберігання у відділ музеїв» [12, арк 76].

Які саме цінності та в яких обсягах було вилучено з користування тих релігійних громад, що були сформовані представниками національних меншин України, встановити важко, але, очевидно, їх треба шукати в тих загальних зведеннях, що поступали до центру. Уже на травень 1922 р. по Україні було

зібрано 2 пуди і 6 фунтів золота, а також 483 пуди і 19 фунтів срібла. У ЦДАГО України зберігаються анкети щодо вилучення коштовностей з 11 польських костьолів Проскурівського повіту Подільської губернії, які дають уявлення про досить вагомий «внесок» у цей фонд Римо-католицької церкви [4, с. 236]. Протягом квітня 1922 р. органи влади неодноразово проводили вилучення коштовностей в Кам'янці-Подільському, Ямполі, Оратові, Китайгороді, Новій Ушиці та ін. Однак крім дорогоцінних сакральних речей з костьолів забирали навіть звичайні лавки [8, с. 18]. Найчастіше з католицьких храмів радянська влада вилучала позолочені та срібні чаші, ківорії, посріблені підсвічники, лампи, хрести, кадильниці, кропила, нікелеві дзвоники, старовинні корони, срібні обрамлення, які прикрашали ікони та вівтарі. Крім того конфіскації підлягали килими, скатертини, покривці та хоругви. Забирали також з церковних скарбничок грошові пожертви. Членам релігійних громад часом вдавалося хоча б щось сховати від комісії. Так прихожанам проскурівського костьолу вдалося зберегти літургійну чашу та монстрацію [6, с. 92].

Відомий діяч Комуністичної партії Омелян Ярославський в статті «Що можна взяти в синагогах» («Известия, 1922 р.) писав: «Досить часто кажуть, що в синагогах немає будь-яких цінностей. Синагоги не мають ікон, стіни голі. Але семисвічники бувають срібними» [3, с. 50]. 31 березня 1922 р. Харківською губернською комісією з вилучення церковних цінностей у релігійної громади хоральної синагоги Харкова було відібрано 23 фунти срібних речей: підсвічники, корони для Тори та ін. [2, с. 31]. А через 10 днів теж саме спіткало вже німецьку громаду Євангельсько-лютеранської церкви міста [7, с. 35]. В телеграмі від 28 квітня 1922 р., що надійшла з Житомира до НКВС в Харкові вказувалося про успішне завершення кампанії з вилучення цінностей із місцевих синагог в ході якої було зібрано 3 пуда 9 фунтів срібла. Відмічалось, що кількість зібраних дорогоцінностей в синагогах була задовільною, а їх передача віруючими в руки комісії відбулася добровільно, тоді як вилучення з церков та костелів ще триває [12, арк. 55]. В звіті Кременчуцької губернської комісії з вилучення цінностей зазначалося, що з 29 березня по 17 травня 1922 р. передача дорогих культових предметів відбулася в 4 з 55 синагог, 3 з 4 костьолів та однієї кірхи губернії [12, арк. 62].

Траплялося, що конфісковані з різних храмів культові предмети, управління іноземної торгівлі перепродувало місцевим єврейським торговцям. Часто конфісковані церковні цінності, внаслідок перевищення державними службовцями влади, за низькою ціною продавали скупівельникам, які в свою чергу поповнювали колекції антикварів Європи та Азії [6, с. 93].

Місцевим органам влади було наказано під час вилучення культових цінностей піклуватися про збереження громадянами повного спокою, шляхом

розміщення неподалік від операції силових структур, а також за необхідності надавати охорону для супроводу вилученого майна [12, арк. 80]. Недивлячись на вказані превентивні заходи, особливо сильний опір під час конфіскації церковного майна все ж був відчутним у місцях скупчення польського населення. Одним з центрів спротиву став Кам'янець-Подільський разом з селами, що були поряд. 18 квітня 1922 р. щоб запобігти грабунку Кам'янець-Подільського кафедрального собору біля стін храму зібралося близько 600 віруючих. Коли наступного дня комісія з конфіскації церковних цінностей в складі трьох чоловік зажадала ключі від храму, то зіштовхнулася з жорстким опором прихожан. Один з членів комісії, який погрожував револьвером, був побитий жінками. В цій ситуації місцевий Виконком видав постанову силою розігнати віруючих поляків. Надісланий загін козаків, так звана «охоронна сотня» особливого відділу, застосувавши силу розігнала віруючих. Було заарештовано кілька прихожан. Ще протягом 10 днів представники конфіскаційної комісії не змогли відновити роботу. І лише 27 квітня розпочалося вилучення церковного майна [6, с. 91].

Намагалися, по можливості, протистояти конфіскаціям церковних цінностей і священники, про що було відомо більшовикам: «Духовенство в більшості, якщо не цілком, приховано вороже ставиться щодо вилучень, вдається до різних махінацій (втрата описів чи інвентарної книги, підміна предметів і навіть інсценувань крадіжок в культових приміщеннях)» [12, арк. 62].

Так священника Антонія Надзельського, який служив Кам'янець-Подільському храмі було арештовано в кінці 1922 р. за обвинуваченням в приховуванні церковно-костельних цінностей [6, с. 91].

22 квітня 1922 р. комісія з вилучення церковних цінностей прибула до Вінницького католицького костьолу з метою вилучення дорогих речей. Їй був наданий опис церковного майна, складений 1921 р, тоді як старих описів та інвентарних книг, як того вимагала інструкція, надано не було. Настоятель костьолу пояснював, що влітку 1920 р. він поїхав у відпустку до Польщі, а повернувся лише в грудні того ж року після укладення між Польщею та Україною прелімінарного миру. Залишений замісник, ксьондз Галензовський, із відступом польських військ змушений був тікати, тому майно костьолу залишалося без нагляду до прибуття його, Левицького. Коли ж священник приїхав, то кілька разів шукав старі інвентарні списки, але безрезультатно. Незважаючи на це настоятель костьолу Іоанн Левицький був притягнутий до відповідальності за нібито умисне приховування інвентарних книг з метою укриття культових коштовностей [12, арк. 8-9].

Таким чином після остаточного закріплення в Україні радянської влади, продовжилася започаткована в роки громадянської війни груба антирелігійна політика, яка передбачала втручання у внутрішнє життя релігійних орга-

нізацій, зокрема й розглянутих нами єврейських та польських релігійних громад, шляхом позбавлення культового майна останніх, що супроводжувалося боротьбою з віруючими, які не приховували своє негативне ставлення щодо кампанії з вилучення церковних цінностей та наважувалися протистояти їй.

Annotation

Myhailo Zholob (Kyiv). Confiscation of religious values of Polish and Jewish religious communities in Ukraine in 1922

The Soviet campaign's features of confiscation religious values in Ukraine during 1922 are studied on the example of the Jewish and Polish religious communities.

Keywords: religious community, confiscation of religious values, Jews, Poles, synagogue, church.

Аннотация

Жолоб М.П. (г. Киев). Изъятие культовых ценностей в польских и еврейских религиозных общин Украины в 1922 г.

На примере еврейских и польских религиозных общин рассмотрены особенности проведения советской властью кампании по изъятию культовых ценностей в Украине в 1922 году.

Ключевые слова: религиозная община, конфискация культовых ценностей, евреи, поляки, синагога, костел.

Примітки

1. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы [Текст] / В.А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
2. Вітринська О.В. Вилучення радянською владою культових цінностей у юдейських общин у 1920-1930-х роках [Текст] / О.В. Вітринська // Наукові записки НаУКМА. – 2008. – Том 78. – С. 28-34.
3. Казаков А.Л. От «черты оседлости» к Холокосту... [Текст] / А.Л. Казаков, С.И. Тартинов, С.Ф. Федяев. – Артемовск, 2003. – 93 с.
4. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті [Текст] / О.Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
5. Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років [Текст] / А.М. Киридон. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2005. – 384 с.
6. Пасечник О.А. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах [Текст] / О.А. Пасечник. – Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. – С. 188 с.
7. Сергеев И. Немецкая евангелическо-лютеранская община г. Харькова [Текст] / И. Сергеев, В. Вардашко, О. Савченко. – Х.: Оригинал, 2003. – 48 с.
8. Стронський Г. Приречена на мовчання. Римо-католицька церква в Україні в 20-30-ті рр. [Текст] / Г. Стронський // Людина і світ. – К., 1994. - №. 3/4. – С. 17-20.

9. Фесенко А.М. Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921-1923 рр. [Текст] А.М. Фесенко // Вісник Черкаського університету: Серія. Історичні науки. – 2008. – № 133-134. – С. 120-125.

10. Хитерер В. Конфіскация документальных материалов и еврейской собственности в Украине в 1919-1930 гг.: Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції 28-30 серпня 2001 р. «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті» [Електронні ресурс]: Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2.htm>.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 29.

12. Центральний державний архів органів влади та управління України. (Далі ЦДАВО України). – Ф. 258. – Оп. 1. – Од. зб. 153.

13. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 1090.

УДК379,85:796(477)«20/30»ХХ»

Ірина ДЗЮБЛЕНКО
(м. Київ)

Зародження масового туризму в УСРР (20-30-ті рр. ХХ ст.)

Висвітлено особливості зародження масового туризму в радянській Україні і діяльність туристичних організацій у 20-30-рр. ХХ ст.

Ключові слова: туризм, УСРР, туристичні організації, Кримський півострів, «Радтур», пролетарський туризм.

У сучасних умовах розвитку світової економіки туризм став однією з найважливіших галузей, який створює імідж країни у світовому контексті, а також є одним із основних джерел фінансування держбюджету. На жаль, історія туризму в Україні з початку його зародження і до сьогодні вивчена вкрай недостатньо. Окремі відомості про туризм УСРР знаходимо у працях Б. Райкова, В. Квартального, В. Федорченка, О. Костюкової та ін. Однак інтерес до даної проблеми в умовах незалежності постійно зростає. Важливо дослідити і проаналізувати туристичну діяльність в різні історичні періоди, використавши досвід і навички, вироблені практикою попередніх поколінь.

Відповідно до класичної схеми поділу туризму на історичні етапи, 20-і рр. ХХ ст. відносяться до третього, так званого соціального етапу. В цей час у світі створюються соціальні передумови розвитку туризму та відбувається зародження масового туризму [3, с. 13-22], коли в туристичній діяльності починають брати участь не лише еліта, а й середній клас. Тобто із предмета розкоші туризм трансформувався у потребу для більшості населення висо-

корозвинених індустріальних країн. Туризм починає розглядатися як засіб відновлення фізичних сил.

У Радянському Союзі період з 1918 до 1929 рр. більшість істориків вважає «золотим десятиліттям» розвитку краєзнавства та екскурсійної діяльності, якій радянська влада одразу почала приділяти значну увагу. У цей час швидко розвиваються організаційні форми туристичної діяльності, з'явилися перші туристичні організації [6, с. 119]. Із занять небагатьох ентузіастів, об'єднаних в аматорські гуртки і клуби, туризм трансформувався в могутню галузь народного господарства. Вже з 1919 р. створюються перші радянські екскурсійні секції, проводяться конференції, а у Москві створюється Екскурсійне бюро при Наркоматі освіти РРФСР. Розробляються програми майбутніх туристичних походів. У грудні 1926 р. Московським комітетом комсомолу разом з «Комсомольською правдою» була організована перша масова екскурсія на будівництво Волхівської гідроелектростанції, у якій взяло участь близько 300 осіб. У 1928 р. створюється Бюро туризму при ЦК ВЛКСМ, головним завданням якого проголошувався «розвиток масового туризму серед молоді» [3, с. 52]. У цей же рік виникає екскурсійне державне акціонерне товариство «Радянський турист», засновником якого був Наркомпрос. «Радянським туристом» було розроблено близько 30 маршрутів, які охоплювали фактично всю територію Радянського Союзу [8, с. 54], створюючи тим самим мережу власних турбаз, санаторіїв, будинків відпочинку, орендує готелі в курортних містах. Також залучали до туризму культкомісії профспілок, комсомол, який став організатором розвитку масового самодіяльного туризму, зокрема організовував дозвілля молоді (ВЛКСМ, Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді та ін.). «Комсомольська правда», допомагаючи поширювати туризм в масах, створила рубрику «Всемирный следопыт» [6, с. 119]. У грудні 1926 р. ЦК ВЛКСМ спільно з редакцією газети «Комсомольська правда» створив штаб, який став одним з ініціаторів розвитку масового туризму. За цілями і змістом цей туризм був названий редакцією газети «пролетарським».

У ці роки активно діє Російське товариство туристів, яке у 1929 р. було перейменовано на Товариство пролетарського туризму РРФСР (ТПТ). Різниця ТПТ і «Радтура» полягала в тому, що ТПТ займався організацією самодіяльних походів, а «Радтур» обслуговував групи відпочиваючих за здадєгідь спланованими маршрутами, які носили в основному краєзнавчий загальноосвітній характер [3, с. 53]. «Радтур», будучи комерційною організацією, орієнтувався на заможні верстви населення, будував комфортабельні готелі та бази відпочинку [6, с. 120]. 8 березня 1930 р. Рада Народних Комісарів Радянського Союзу прийняла постанову про злиття «Радтур» і «ТПТ», в результаті чого утворилося «Всесоюзне добровільне товариство пролетар-

ського туризму і екскурсій» (ТПТЕ, функціонувало до 1936 р.), яке виконувало всю екскурсійно-туристичну роботу. Головною його метою було соціалістичне будівництво, громадсько-політична робота під час походів, видання кишенькових мовних довідників різними мовами, «розмовників», журналів «На суше и на море», «Туристичний активіст», де активно висвітлювалась діяльність товариства. Ця організація прагнула вміло поєднати відпочинок з підвищенням політичного і культурного рівня шляхом проведення громадських робіт в походах. Організація активно розвивалася і успішно виконувала завдання, щодо розвитку туристичного руху як масового добровільного товариства [8, с. 55].

У радянській Україні розвиток туризму відбувався паралельно з розвитком туризму в РРФСР і практично за таким же сценарієм. Поетапно виникали, змінюючи одне одного, організації, що виконували туристсько-екскурсійну роботу [1, с. 120]. Насамперед в УСРР зародження масового туризму було пов'язано з національно-культурним відродженням 1920-х рр., коли значної ваги набула туристсько-екскурсійна справа, бо екскурсії розглядались як важливий інструмент виховної культурно-пізнавальної роботи серед широких верств населення. Проведення українізації, зокрема вимушене лояльне ставлення більшовицької влади до розвитку української культури і національно-культурного відродження, мало позитивний вплив [4, с. 29]. Біля витоків туристсько-екскурсійної справи в УСРР стояли такі відомі вчені, як М. Грушевський, В. Щербина, Й. Гермайзе, В. Артоболевський, Д. Щербаківський, М. Біляшівський, С. Русова та ін., які намагалися за допомогою масового проведення екскурсій просвітити народ, відродити історичну пам'ять, поглибити історичні знання, тобто сприяти національно-культурному розвитку народу. Однак більшовицько-радянський уряд прагнув використати туризм та екскурсії зовсім з іншою метою. Намагання партійних органів підпорядкувати свою ідеологічну платформу під діяльність туристичних організацій було очевидним [5, с. 96].

У березні 1918 р. як підрозділ Міністерства народної освіти України було створено екскурсійний відділ, яким керувала член Центральної Ради С. Русова [3, с. 59]. Також в Україні туристично-екскурсійну роботу організували такі структури: Екскурсійно-виставково-музейний відділ Наркомосу УСРР (ЕВМ 1919-1928 рр.), Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ, 1928-1929 рр.), акціонерне товариство Укртуре (1926-1930 рр.), створювалися секції в багатьох губернських відділах освіти. У повітах, округах, губерніях були сформовані туристсько-екскурсійні пункти [8, с. 56]. Екскурсійні пункти відкривалися переважно у віддалених містечках і селах при клубах промислових підприємств, сільбудах [5, с. 97]. Екскурсійні бази створювались у місцях, у яких зосереджувались історичні пам'ятки, а

також з привабливими природно-кліматичними умовами. Екскурсійні комуни організовувались у повітових, губернських і обласних містах. Вони керували роботою екскурсійних пунктів і екскурсбаз, домагаючись найефективнішого їх використання. В екскурскомунах діяли такі підрозділи: екскурсійно-виставковий кабінет, бібліотека, лабораторія для дослідження матеріалів, зібраних під час екскурсії, монтажна майстерня, гуртожиток для туристів і екскурсантів [5, с. 97]. Уся система туристично-екскурсійних закладів базувалась на міцному внутрішньому зв'язку та вертикальній схемі керівництва. Екскурсійні пункти, екскурсійні бази, екскурсійні комуни створювали мережу ЕВМ.

Отже, в 1920-х рр. відбувається розширення та відкриття нових екскурсійних закладів. 1922 р. в Кодексі про Народну Освіту окремо розглядалося питання про формування екскурсійної мережі. Так, якщо до 1923 р. в ЕВМ відділі Харківської губполітосвіти функціонувало 30 екскурсунктів, то за один тільки звітний період (1923-1924 рр.) їх було відкрито ще 30, а екскурсбаз – 39 [5, с. 98]. Екскурсійно-виставково-музейний відділ за свою майже десятирічну діяльність заклав основні підвалини державної системи туристсько-екскурсійних закладів і створив усі передумови для їх подальшого розвитку. У 1928 р. було створено Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ), яке мало стати провідним центром екскурсійної роботи в Україні. Керівні органи туристично-екскурсійної справи мали допомагати наблизити вартість екскурсій до матеріальних можливостей робітництва, селян, учнівства, дбати про поліпшення якості роботи на місцях, відкривати нові екскурсійні установи, організовувати та будувати екскурсійні бази, концентруючи економічні складові екскурсійної справи в одній структурі. Усі турбази передавалися в управління УМПЕТу [8, с. 55]. УМПЕТ вирішувало питання пільгового забезпечення туристів (робітників, селян, учнівської молоді), наприклад, у 1929 р. в Україні було розподілено 49 тис. пільгових квитків [3, с. 59].

Однак з кінця 1920-х рр. було взято курс на ідеологізацію суспільно-політичного життя і піддано переслідуванню будь-які прояви національної культури. УМПЕТ було реорганізовано, а екскурсійну справу України передано Всесоюзному добровільному товариству пролетарського туризму, яке отримало монопольне право керувати туристично-екскурсійною справою в союзному масштабі. В Україні керувало його відділення «Укртуре».

Прикладом організації масового туризму на місцях може бути туристично привабливий регіон України, який вирізняється різноманітністю природних лікувальних та культурно-історичних ресурсів, – Крим. Кримський півострів був одним із найважливіших туристсько-рекреаційних регіонів СРСР, на який мали безпосередній вплив принципи політики радянської влади у сфері

туризму й екскурсійної справи. У грудні 1920 р., одразу після встановлення більшовицької влади у Криму, Ленін підписав декрет Ради Народних Комісарів «Про використання Криму для лікування трудящих», згідно з яким усі великі дачі та маєтки передавалися для використання в якості санаторіїв і здравниць для робітників та селян. У 1921 р. з цією ж метою підписано постанову «Про відновлення кримських курортів», в якій наголошувалося про необхідність екстреного облаштування курортів Криму з метою їх подальшого використання як санаторіїв і здравниць для червоноармійців і робочих [1, с. 115]. Матеріальною базою для створення перших радянських здравниць стали націоналізовані приватні готелі, пансіонати, маєтки, дачі, монастирі. У 1921 р. здравниці Криму могли приймати близько 25 тис. відпочиваючих. З 1925 р. у колишньому царському палаці в Лівадії почав функціонувати перший санаторій для селян, а в Гурзуфі – Всеукраїнський санаторний піонерський табір «Артек». Наприкінці 1920-х рр. курортні заклади створювалися вже не лише в дореволюційних будівлях, а й у нових, спеціально побудованих для розміщення туристів. Проте органи народної освіти не володіли достатніми фінансовими ресурсами для того, щоб забезпечити високу якість матеріального обслуговування туристів і екскурсантів у Криму, а також створити умови для залучення до участі в туристсько-екскурсійних заходах широких верств населення [7, с. 10]. Водночас виникає і набуває поширення концепція так званого «пролетарського туризму». Її зміст зводиться до різкого збільшення «робітничо-селянського прошарку» серед туристів і екскурсантів та активного використання туристсько-екскурсійної роботи для пропаганди комуністичної ідеології. Виразником інтересів пролетарського туристського руху в Криму протягом 1927-1929 рр. виступали комсомольські організації республіки і місцеві відділення Товариства пролетарського туризму РСФРР (ТПТ). У 1929 р. на території Кримського півострова почалася активна боротьба між туристсько-екскурсійними установами, що перебували у віданні органів народної освіти та пролетарськими туристськими організаціями. «Радтур» і ТПТ прагнули встановлення особистої монополії в туристсько-екскурсійній сфері. Незважаючи на те, що в Криму «Радтур» володів більш розвиненою матеріально-технічною базою, ніж ТПТ, радикальні ідеологічні настанови останнього знайшли підтримку у вищих органах влади СРСР. Саме це вирішило результат цього конфлікту на користь представників пролетарського туристського руху [7, с. 9-10].

Результат практичної діяльності ТПТЕ в Криму не можна оцінювати однозначно. З одного боку, в першій половині 1930-х рр. на території Кримського півострова функціонувала густа мережа туристсько-екскурсійних маршрутів всесоюзного і місцевого значення (на той час через Крим проходило близько 25-30 % від загальної кількості всесоюзних туристських маршрутів,

що існували в СРСР). З другого боку, туристсько-екскурсійна робота мала сезонний характер і була орієнтована на обслуговування осіб, що прибули до Криму з інших регіонів країни, передусім з великих індустріальних міст. Монополізувавши керівництво туристсько-екскурсійною справою в країні, ТПТЕ не змогло створити ефективного механізму фінансування туристсько-екскурсійної галузі. Це уповільнило розвиток матеріально-технічної бази туризму і зумовило надзвичайно низьку якість обслуговування радянських туристів та екскурсантів [7, с. 10-11]. До середини 1930-х рр. з регіонального підрозділу добровільного товариства ТПТЕ фактично перетворилася на господарську організацію зі штатом планових співробітників, що мала у своєму розпорядженні достатньо скромну матеріально-технічну базу. Вона була позбавлена фінансової і методичної підтримки з боку центрального керівництва ТПТЕ. Крім того, ті суспільно-політичні завдання, заради досягнення яких створювалося ТПТЕ, значною мірою втратили свою актуальність.

У подальшому туризм все більше отримував риси адміністративно-командної системи управління. Українські туристичні заклади у березні 1930 р. були звинувачені у неспроможності пропагувати соціалістичні ідеї. Тепер вони були підпорядковані «Товариству пролетарського туризму». У квітні 1932 р. відбувся перший Всесоюзний з'їзд Товариства пролетарського туризму та екскурсій. На ньому були підведені підсумки розвитку туристично-екскурсійної справи в СРСР. Важливим напрямком роботи було визначено розвиток самодіяльного туризму як найбільш цінної форми туристичної подорожі. В середині 1930-х рр. Товариство пролетарського туризму та екскурсій, як і всі масові добровільні туристичні товариства, що існували на той час, було ліквідовано постановою уряду. Керівництво самодіяльним туризмом було передано Всесоюзній раді фізичної культури при Центральному виконавчому комітеті СРСР. Одночасно Всесоюзній центральній раді професійних спілок (ВЦРПС) було доручено керівництво організацією туризму та екскурсій, яка у 1936 р. стала монополістом у сфері туризму. Так само і в Криму у 1936 р. ТПТЕ було ліквідоване, а керівництво розвитком туристсько-екскурсійної справи було покладено на радянські профспілки [7, с. 11]. Усі подібні організації у середині 1930-х рр. визнавалися «гніздами контрреволюції» і були ліквідовані. ВЦРПС була передана вся матеріальна база туризму. Для здійснення керівництва туристичною діяльністю в структурі ВЦРПС був створений новий підрозділ – Туристично-екскурсійне управління (ТЕУ ВЦРПС). Напередодні Другої світової війни в СРСР функціонувало 165 будинків туриста, 50 турбаз, 12 туристичних готелів, 24 стаціонарних туристичних таборів, сотні наметових містечок. Курортна індустрія 1939-1940 рр. нараховувала 1270 будинків відпочинку і 1828 санаторіїв [6, с. 121].

Отже, становлення радянської туристсько-екскурсійної справи здійснювалося на фоні формування тоталітарного режиму в країні, що певною мірою визначило специфіку цього процесу. Політичні та соціально-економічні процеси були неоднозначними. Інформаційні джерела того часу, яка фрагментарно була заполітизованою, дає можливість почерпнути відомості про розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х рр. ХХ ст. в Україні. Визначено, що туристична справа в радянській державі розглядалася як елемент впливу на маси. Головна діяльність більшовиків полягала у тому, щоб поза увагою не залазити жодної ланки культурно-освітньої роботи, зокрема й краєзнавчо-екскурсійної. Це був дієвий засіб впливу на свідомість народних мас у потрібному для них напрямку, оскільки екскурсійна справа забезпечувала масовість, яка була необхідною умовою в агітації та пропаганді компартійно-радянських структур, невід'ємною складовою ідеологічної роботи. Головна мета полягала у тому, щоб надати можливість екскурсантам сприйняти принципи революційного процесу, навчитися жити, працювати і відпочивати у нових соціально-економічних умовах.

Annotation

Irina Dzyublenko (Kyiv). The origin of mass tourism in the USSR (20-30-ies of XX century).

Peculiarities of the origin of mass tourism in the Soviet Ukraine and activity of tourist's organizations during 20-30-ies of XX century are shown.

Keywords: tourism, USSR (Soviet Ukraine), tourism organizations, the Crimean peninsula, «Radtur» proletarian tourism.

Аннотация

Дзюбленко И.М. (г. Киев). Зарождение массового туризма в УССР (20-30-е гг. XX века).

Освещены особенности зарождения массового туризма в советской Украине и деятельность туристических организаций в 20-30-гг. XX в.

Ключевые слова: туризм, туристические организации, Крымский полуостров, «Совтур», пролетарский туризм.

Примітки

1. Абрамов В.В. Історія туризму [Текст] / В.В. Абрамов, М.В. Тонкошкур. – Харків: Видавництво «Форт», 2010. – 286 с.

2. Борисенко М.В. Дозвілля міського мешканця України в добу сталінізму [Текст] / М.В. Борисенко // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля». – К., 2004.

3. Єрмаченко В.Є. Історія туризму [Текст] / В.Є. Єрмаченко. Ю.Ю. Іващенко, Ю.М. Котельникова. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2007. – 96 с.

4. Костюкова О.М. Краєзнавчо-екскурсійна справа в Україні в 20-х рр. ХХ ст. [Текст] / О.М. Костюкова. – Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2011. – 172 с.
5. Костюкова О.М. Створення та розвиток системи туристсько-екскурсійних закладів в Україні в 20-х рр. ХХ ст. [Текст] / О.М. Костюкова // 3 історії вітчизняного туризму : Зб. наук. статей / за ред. П.М. Слободян. / О.М. Костюкова. – К., 1997 – 280 с.
6. Остапчук В.В. Історія туризму [Текст] / В.В. Остапчук. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – 143 с.
7. Попов О. Д. Розвиток туризму та екскурсійної справи у Криму (1923-1941) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Попов Олександр Дмитрович. – Х., 2004. – 16 с.
8. Федорченко В.К. Історія туризму в Україні [Текст] / В.К. Федорченко, Т.А. Дьорова. – К. Видавнича школа, 2002. – 195 с.

УДК94(477.8) «1932/1933»:329-055.2:314.156.5

Людмила БАРБАРА
(м. Київ)

Мілена Рудницька та її «Правда про голод»

Аналізується діяльність Мілени Рудницької в поширенні правди про Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Розглядається внесок громадської діячки у визнання факту і трагедії Голодомору українського народу на міжнародному рівні.

Ключові слова: Мілена Рудницька, Голодомор, Ліга Націй, Український Громадський Комітет Рятунку України, Конгрес Європейських Національностей.

Науковий керівник – *Дробот Іван Іванович*, завідувач кафедри історії та філософії історії, директор Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор

Ім'я Мілени Рудницької було заборонено згадувати тоталітарною системою, адже жінка присвятила своє життя боротьбі за звільнення України від її ярма. І в житті цієї особистості виразно відбилися всі особливості того часу – політичні, національно-визвольні, економічні, соціальні, зокрема, гендерні, культурні – ті, які стосувалися і України, Радянського Союзу та світу [5, с. 13].

Однією з важливих досліджуваних М. Рудницької тем був Голодомор українського народу. Цій проблемі дослідниця присвятила значну частину своєї громадської та політичної діяльності, будучи членом Українського Громадського Комітету Рятунку України, та репрезентуючи український народ в Лізі Націй, а також Конгресі Європейських Національностей. Однак діяльність М. Рудницької у боротьбі проти голодомору українського народу, особливо на міжнародній арені, не розкрита в повному обсязі, і потребує більш ґрунто-

вного аналізу, що і зумовлює актуальність даної роботи.

Історіографію даного питання ми можемо прослідкувати в самої Мілени Рудницької у її праці «Боротьба за правду про Великий Голод» [6, 7, 8, 9,10], вагому кількість матеріалів по даній темі містить збірник документів та матеріалів за редакцією М. Богачевської-Хомяк М. Дядюк та Я. Пеленським [11]. Питанням історіографії голодомору в дослідженнях Мілени Рудницької займалася Т. Орлова, доцент КНУ імені Тараса Шевченка [5].

У своїй статті «Боротьба за правду про Великий Голод» М. Рудницька розглядала 2 аспекти: перший — це питання про співвідповідальність цивілізованого людства за злочин винищення голодом кількох мільйонів українців. Та чи могли тогочасні провідні держави допомогти Україні? Саме цим питанням вона і переймалась в Лізі Націй. Другий аспект питання про методи, якими послуговувалися більшовики, щоб засекретити, а згодом заперечити голод перед світом.

16 липня 1933 р. у Львові розпочала свою діяльність Українська Парламентська Репрезентація, тобто почалося делегування українських депутатів до варшавського Сейму та Сенату, де вони мали репрезентувати ситуацію в Україні. На цій нараді було вирішено створити громадський комітет і обрано комісію, яка мала підготувати «українську» справу. Коли комісія закінчила підготовчу роботу, президія Української Парламентарної Репрезентації скликала другу нараду на 25 липня 1933 р. Тут взяли участь представники 44-ох політичних, наукових, культурно-освітніх, економічних та інших головних установ і товариств. Нарада вирішила негайно почати роботу по вивченню загрозливого існування широких мас українського населення в УСРС. Для цього було створено Український Громадський Комітет Рятунку України, який став центром всієї політичної й благодійної акції в зв'язку з Голодом [1, с. 2].

Очолив комітет лідер Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) і голова Української Парламентської Репрезентації Дмитро Левицький. Виконавчим головою комітету було обрано посла від УНДО до Сейму та його віце-маршалка Василя Мудрого, заступниками - послів Мілену Рудницьку та Володимира Дорошенка, секретарем – Зиновія Пеленського. Створення неурядової організації до якої увійшли впливові такі громадські діячі вселяло надію на організацію масштабної міжнародної допомоги голодуючим УСРС. З метою забезпечення підтримки Ліги Націй – інтернаціональної організації, створеної після Першої світової війни для розв'язання міжнародних конфліктів, керівництво Комітету звернулося до інституцій, як українських так і закордонних, із закликом допомогти голодуючим. Львівський Діловий Комітет видав низку повідомлень і документів з інструкціями, як створювати повітові громадські комітети, як пероводити

протестні акції, збирати й надсилати до львівського центру інформаційні листи із радянської України, як складати протоколи з утікачами, переводити гроші, збіжжя і одяг, збирати літературу про голод та інші матеріали з діяльності комітетів тощо [7, с. 2].

Паралельно з діяльністю галицького Громадського Комітету Рятунку України розгорталася акція українських комітетів в інших країнах. Зокрема, на нараді голів всіх українських організацій Буковини в Чернівцях, було засновано Допомоговий Комітет Рятунку України (7 серпня 1933 р.). Головою Комітету був обраний сенатор доктор Володимир Залозецький. Комітет опублікував звернення до українського народу і скликав на 27 серпня крайове протестне Віче. Коли румунська адміністративна влада заборонила проводити Віче, комітет організував Божу службу в кафедральній православній церкві у Чернівцях, на якій були присутні тисячні маси людей з різних регіонів Буковини. В Карпатській Україні акції пов'язані з голодомором знаходилися в руках товариства «Просвіта» в Ужгороді.

Мілена Рудницька була однією з діячів, які активно займалися організацією практичної допомоги голодуючим. В Українському Громадському Комітеті Рятунку України вона відповідала за міжнародний напрямок. М. Рудницькій вдалося за сприяння міжнародних жіночих організацій, підтримки впливових українських політичних діячів за кордоном, переконати Президента Ліги Націй – Прем'єр-міністра та міністра закордонних справ Норвегії доктора Ю. Людвіга Мовінкеля винести проблему великого Голоду в радянській Україні на Раду Ліги Націй. На його адресу були організовані й направлені чисельні звернення від різних організацій і окремих діячів. В них, як правило, йшлося про важливість винесення питання голоду і допомоги мільйонам голодуючих на засідання Ліги Націй [4].

Головування Норвегії у Лізі Націй забезпечувало успіх для представників Комітету, який репрезентували у Женеві Мілена Рудницька та Зиновій Пеленський. Норвегія гордилася традицією Фрітьофа Нансена, організатора допомогоюї акції для голодуючих УСРР в 1922-1923 р., лауреата Нобелівської премії миру 1922 р. «за багаторічні зусилля з надання допомоги беззахисним» і великого покровителя політичних втікачів. Сам Ю. Людвіг Мовінкель, який у попередній час мав тісні контакти з Ф. Нансеном, не міг залишатися байдужим до закликів широкої світової громадськості опікуватися українською справою [4].

В газеті «Діло», від 15 жовтня 1933 р. Український Громадський Комітет рятунку України у Львові звернувся до всього українського громадянства поза межами Радянського Союзу, щоб день 29 жовтня 1933 р. став днем національної жалоби і протесту проти голоду та інших нелюдських подій на українських землях у Радянському Союзі. Того ж дня мали відбутися Бого-

служіння, зібрання, збори в усіх наших громадських установах міст і сіл, на яких були виголошені доповіді і звіти про положення на радянській Україні. У великих містах, мали відбутися збори або віча, на яких всесторонньо обговорювалася більшовицька політика нищення українського народу. Ухвалювались резолюції з протестом проти більшовицького насильства та нищення українського народу [2].

У львівському Діловому Комітеті Рятунку України М. Рудницька, була делегована для участі у закордонних акціях. В перші дні вересня 1933 р. М. Рудницька виїхала, з колегою З. Пеленським, секретарем Комітету, за кордон. Їхнім завданням було: забезпечити тіснішу співпрацю з українськими комітетами допомоги голодуючим у таких європейських столицях, як Прага, Берлін, Відень та взяти участь у Конгресі Національностей, що мав відбутися в середині вересня 1933 р. в Швейцарії: стояло питання заінтересувати міжнародні гуманітарні установи справою голоду, докласти необхідних зусиль, щоб ця справа була поставлена на порядок денний найближчої сесії Ліги Націй [5, с. 2]. Свої завдання вони виконали в повному обсязі і донесли про голодомор до світової громадськості.

29 вересня 1933 р. у Женеві відбулося засідання Ліги Націй за участю 14 держав. Президент Ліги Націй Ю. Мовінкель чотири рази брав слово, щоб переконати представників країн-учасниць у важливості допомоги Україні. Він заявив, що норвезький народ готовий понести найбільші жертви, щоб допомогти голодуючим й закликав великі народи до мужнього поступку й жертвності. Проте, представники великих держав були зацікавлені у співпраці з СРСР і не підтримали заклику Ю. Мовінкеля. Вони аргументували це тим, що СРСР не є членом Ліги Націй і, таким чином, голод – це внутрішня проблема СРСР. Наслідком голосування щодо питання надання допомоги УСРР став наступний розподіл голосів: «за» – чотири держави (Норвегія, Ірландія, Італія, Німеччина), «проти» – 10 інших країн. Врешті-решт було вирішено передати українську справу на розгляд Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Президія Міжнародного Комітету Червоного Хреста звернулася до радянського уряду з пропозицією дати згоду на організацію міжнародної допомоги для голодуючих УСРР. У грудні 1933 р. надійшла з Москви відповідь за підписом президента Комітету Об'єднаних організацій Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР Авеля Енукідзе у якому жорстко підкреслювалося, що ніякого голоду в УСРР і Північному Кавказі немає [4].

Поки одні українські представники вели головний бій на терені Ліги Націй, інші підняли справу голоду на Конгресі Європейських Національностей. Такі Конгреси збиралися щороку, здебільшого в Женеві, напередодні вересневої сесії Ліги Націй [9, с. 2].

На Конгресі в 1933-му р. було чотири українських делегати. Буковинців репрезентували сенатор В. Залозецький і посол В. Сербенюк, делегатами від Галичини були З. Пеленський і М. Рудницька.

Коли делегати в половині вересня приїхали до Серна, справа голоду не була включена в денний порядок Конгресу. І їм треба було подбати, щоб президія погодилася взяти це питання поза чергою на розгляд Конгресу. Але президент організації, доктор Йосип Вільфан, словенець з Трієсту, висловлювався проти української пропозиції, аргументуючи, що події в Радянському Союзі не належать, до компетенції Конгресу Національностей. Секретар же Конгресу доктор Амменде підтримав українську делегацію та всіляко сприяв вирішенню цього лихоліття в Україні. Пропозицію внести справу голоду на розгляд Конгресу підтримали на засіданні президії представники численних німецьких груп, бо від голоду страждали також німецькі поселенці в Україні і Північному Кавказі. Втім, не тільки міркуваннями національної солідарності з голодуючими земляками керувалися німецькі делегати, голосуючи, щоб справу Голоду внести на пленум Конгресу. В Німеччині вийшли тоді перші антисемітські закони. Легко було передбачити, що ця справа появиться на Конгресі і притягне до себе увагу світової громадськості. Тобто німці були зацікавлені в тому, щоб приглушити питання з приводу антисемітського курсу німецької політики українською справою.

Безпосередньо після відкриття Конгресу президентом доктором Вільфаном, який у своєму вступному слові застеріг, що Конгрес може розглядати справу голоду не з політичної, а виключно з гуманітарної точки зору, дали слово делегатові М. Курчинському - представникові російської групи в Естонії, колишньому професорові Петербурзького університету. В тривалій промові про голод він жодного разу не згадав про Україну, не сказав жодного слова про причини катастрофи, навіть не послався на колективізацію і національну політику радянського уряду. Стверджував тільки, що російський народ голодує, особливо «в південній Росії» і що йому потрібна міжнародна допомога.

В наступному слові М. Рудницька об'єктивно, на доказовій базі, нічого не замовчуючи і пом'якшуючи, розкрила суть лихоліття українського народу, злочинну політику Москви, яка цю трагедію спричинила. Була розкритикована політика великих держав, які заради добрих взаємовідносин з радянським урядом, зажмурюють очі на його злочини в Україні і цим поділяють відповідальність [10, с. 2].

У Відні 16-17 грудня 1933 р. пройшла міжнародна конференція, завданням якої було через світову спільноту здійснити тиск на радянську владу. Але сталіністи заперечували масовий голод в Україні, всіляко замовчували будь-яку правдиву інформацію. Вже набагато пізніше з болем у душі

М. Рудницька у своїй праці «Боротьба за правду про Великий Голод» напише: «Двадцять п'ять років тому, навесні 1933-го року, масовий голод на Україні, зорганізований Кремлем для зламання опору українського селянства проти колективізації та для приборкання непокірливого українського люду, дійшов був до вершкового пункту... Уся Україна, вздовж і впоперек, була дослівно вкрита трупами... Нема сумніву, що Великий Голод був найбільшою катастрофою, яку Україна пережила протягом усієї своєї історії»[3, с. 3].

Отже, проаналізувавши дане питання, можна зробити висновок, що внесок Мілени Рудницької у боротьбу проти голоду був досить вагомим не лише для тогочасної України, а й значуще вплинув на історію України. Адже саме завдяки її міжнародній діяльності, виступам та промовам, світ почув про голод, який з часом був визнаний багатьма країнами світу голодомором українського народу.

Annotation

Lyudmila Barbara (Kyiv). Milena Rudnytska and her «Truth about famine»

The activity of Milena Rudnytska in spreading the truth about the famine in Ukraine in 1932-1933 is analyzed. An activist's contribution in avowal of the Holodomor's tragedy of the Ukrainian people internationally is studied.

Keywords: Milena Rudnytska, famine (Holodomor), League of Nations, the Ukrainian Civic Committee rescuer Ukraine, the Congress of European Nationalities.

Аннотация

Барбара Л.А. (г. Киев). Милена Рудницкая и ее «Правда о голоде».

Анализируется деятельность Милены Рудницкой по распространению правды о Голодоморе в Украине в 1932-1933 гг. Рассматривается вклад общественного деятеля в признание факта и трагедии Голодомора украинского народа на международном уровне.

Ключевые слова: Милена Рудницкая, голодомор, Лига Наций, украинский Общественный Комитет Спасения Украины, Конгресс Европейских Национальностей.

Примітки

1. «Биймо у великий дзвін на тривогу!» [Текст] // Мета. – Ч. 3 (125). – С. 2
2. «День національної жалоби і протесту. Комунікат Українського Громадського Комітету рятунку України» // [Електронний ресурс] Державний архів Львівської області // Діло. – 1933. – 15 жовтня. – Режим доступу: <http://www.archive.lviv.ua/materials/publications/publication/golgofa-ukrajinskogo-narodu/zhaloba/>
3. Карпець Я. «Їй боліла Україна» [Текст] / Я. Карпець // Сільські вісті – 2012 – 26 липня – № 86 (18826) – С. 3.
4. Онишко Л. «І правда в слові...» // Націоналістичний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=2538>

5. Орлова Т. Мілена Рудницька у дзеркалі української історіографії [Текст] / Т. Орлова // Вісник. – Вип. 99 – К., 2010. – 63 с.
6. Рудницька М. Боротьба за правду про Великий Голод [Текст] / М. Рудницька // Свобода – 1958 – 18 липня – Ч. 3 (№ 136) – С. 2
7. Рудницька М. Боротьба за правду про Великий Голод [Текст] / М. Рудницька // Свобода – 1958 – 18 липня – Ч. 10 (№ 143) – С. 2
8. Рудницька М. Боротьба за правду про Великий Голод [Текст] / М. Рудницька // Свобода – 1958 – 18 липня – Ч. 11 (№ 144) – С. 2
9. Рудницька М. Боротьба за правду про Великий Голод [Текст] / М. Рудницька // Свобода – 1958 – 18 липня – Ч. 15 (№ 150) – С. 2
10. Рудницька М. Боротьба за правду про Великий Голод [Текст] / М. Рудницька // Свобода – 1958 – 18 липня – Ч. 16 (№ 149) – С. 2
11. Рудницька М. Статті, листи, документи. – Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької [Текст] / Упор. М. Дядюк. – Львів, 1998 – 844 с.

УДК 94 (477. 43/.44=162.1)«192/193»«20»

Ольга КОРЛЮГА
(м. Вінниця)

Стан польської національної меншини на Поділлі в 20-30-х рр. ХХ ст.

Розглядаються питання соціально-культурного становища польської національної меншини на Поділлі в роки утвердження радянської тоталітарної системи.

Ключові слова: польська національна меншина, польські сільради, польська секція, польські школи, репресії проти поляків.

Науковий керівник – *Романюк Іван Миронович*, завідувач кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук, професор.

Вивчення історії національних меншин є досить актуальним питанням сьогодення, адже з кожним роком чисельність національних меншин України збільшується, що вносить певні корективи у розвитку нашої держави з урахуванням інтересів національних меншин. А вивчення білих плям історії України ХХ століття є не менш важливим завданням особливо на регіональному рівні, у складний для нашої держави період становлення радянського тоталітарного режиму у 1920-30-х рр. Поділля у цьому контексті є досить важливим регіоном, адже являло собою прикордонний регіон України і зосередило на своїх теренах велике розмаїття національних меншин. Чільне місце серед яких посіла польська національна меншина.

До питання стану польської національної меншини, що проживала в Україні в період 20-30 років ХХ століття, звертали свої дослідження низка вітчизняних істориків. Проте питання загального стану конкретно польської меншини Подільської губернії, в соціально-економічному і культурно-освітньому плані ще не є вивченим достатньо.

Дослідження П. Григорчука [9, 10], В. Мазура [14, 15], Н. Тітотвої, В. Жезицького [12], Л. Місінкевича [16], А. Нестеренка [17], Г. Стронського, І. Балуби, Т. Єременко [11] та інших дають загальну оцінку стану польської національної меншини в Україні і на Поділлі у контексті з іншими національними меншинами. Важливий масив джерел знаходиться у державному архіві Вінницької області.

Метою даної статті є з'ясувати питання соціально-культурного становища польської національної меншини у період становлення радянської тоталітарної системи, а саме у 20-30-ті рр. ХХ ст., на Поділлі і Вінниччині зокрема. Попередні дослідження не дають повної картини життя польської меншини і висвітлюють лише окремі аспекти, більше уваги приділяється дослідженню західної частини Поділля, менше уваги звертається на східне.

Польська національна меншина проживала по всій території України. Значна його частина проживала і на Поділлі. Перепис 1924 р. говорить про наступні цифри: в Україні проживало 239429 осіб польської національності, з них 31672 проживало на Поділлі. Перепис 1926 р. свідчить про те, що на Поділлі польського населення проживало уже 192,4 тис., що становило 5,08 % населення краю. Найбільше поляків проживало в Шепетівському окрузі – 66 тис., Проскурівському – 58,5 тис., Вінницькій – близько 20, Могилів – Подільській – 13 тис, Тульчинській – більше 11 тис. [9, с. 332].

Більша частина поляків проживала в селах – 80,3 % і лише 19,7 у містах. Дещо пізніші дані перепису 1927 року вказують, що у Вінницькій окрузі проживало 18,2 тисячі поляків, що склало 2,3 % загальної кількості польського населення в Україні [15, с. 7].

Як свідчать дані архівних джерел дані числа є досить приблизними, адже більша частина польського населення боялась заявляти про свою національну приналежність. Значних труднощів складала плутанина з поняттями «поляк» і «католик», наявність так званих «українців-католиків».

Переважну більшість польського населення складала селяни. Незначний відсоток належав міщанству в містах і містечках, а також робітникам цукрових, деревообробних, металевих, насінневих заводів.

У 1920-х рр. політика червоного терору викликала кардинальні зміни в соціальній структурі поляків на Поділлі. Найбільш заможні верстви польського населення були вимушені виїхати на свою історичну батьківщину. Піс-

ля чого польське населення в своїй переважній більшості склало селянство і частково учительство.

З 1924 р. згідно постанови РНК УСРР «Про виділення національних районів і рад», метою якого було зближення радянської влади з населенням. Після проведення певних робіт у 1925-1926 рр. розпочалося створення національних сільрад. Даний процес не оминув і польської національної меншини. Польські сільради були створені в Козятинському, Махнівському, Уланівському районах. У Вінницькій окрузі функціонувало 2 польські сільради в Тиврівському районі, де проживало 1923 поляки. У Тульчинській окрузі 778 поляків сформували свою сільраду в Брацлавському районі [1, арк. 6].

Незважаючи на це польське селянство перебувало в досить складному становищі. Давалась в знаки і відсутність тяглової робочої худоби. Не зважаючи на складне економічне становище компартійні органи в кожному польському селі проводили розшуки куркулів, без урахування реальних показників господарств [14, с. 43].

Найважливішими завданнями у роботі серед національних меншин вважалося втілення в життя директив комуністичної партії по індустріалізації й масовій колективізації, викорінення залишків приватного виробництва, а особливо націоналізму. У культурному будівництві головна увага зосереджувалась на ідеологічному змісті, подальшому зміцненні класової свідомості селян і робітників.

Ця політика викликала масове невдоволення робітників, селян, широких верств населення, у тому числі і польського. Архівні документи зберегли дані про масове обурення поляків політикою більшовиків, різноманітних виступів селянства проти колективізації, проти закриття, руйнування й опоганення костелів.

Допомагати державній машині мали радянські профспілки. Відповідно до резолюції IV Всеросійського з'їзду профспілок (1921 р.) було затверджено спеціальне положення про роботу серед національних меншин, що передбачало для культурного обслуговування національних меншин створити спеціальні комісії при культвідділах профспілкових об'єднань.

Радянське і партійне керівництво надавало великого значення залученню польського населення до лав партії і до профспілок. Зокрема у доповіді про роботу польсекції при Тульчинському окружкомі вказано, що членами профспілок серед поляків є 362 особи, зокрема у Крижопільському районі – 29 чоловік, Брацлавському – 20, Чічільницькому – 65, Вапнярському – 19, Піщанському – 51, Тростянецькому і Ободівському – 60, Томашпільському – 21, Шпиківському – 92 особи. Зокрема по даному округу в 1924 р. даються такі дані з кількості польського і українського католицького населення в розмірі 14886 осіб [6, арк. 7].

ЦК і губкоми КП(б)У на виконання директив Х з'їзду РКП (б) зробили різкий поворот у бік посилення більшовицького впливу на національний профспілковий рух. З цією метою виділялася частина комуністів із партійного і державного апарату для роботи у профспілках. Ця робота енергійно проводилася в регіонах, де проживали національні меншини.

Щодо економічного розвитку Поділля, то велика увага приділялась розвитку кооперативних форм господарювання. Перевага надавалась колективним об'єднанням. Колективізація польського населення мала свої особливості. Це стосується того, що польське населення на відміну від єврейського мало деякий досвід роботи у сільському господарстві, мали більше реманенту і худоби, тому надавали перевагу веденню одноосібного господарства.

У квітні 1925 р. в Подільській губернії нараховувалось лише 6 польських колективних господарств, які перебували у досить складному становищі [6, арк. 29].

Перша польська артіль на Поділлі була утворена в селі Буртин Шепетівської округи. Об'єднувала вона 35 осіб, які обробляли 109 десятин землі. Пізніше в районі утворилося ще дві польські артілі та чотири ТСОЗи, в яких нараховувалось понад 350 чол. і оброблялося 600 десятин землі. У той же час у Вінницькій і Кам'янецькій округах польських колективних об'єднань було лише 5, з них 2 артілі та ТСОЗи. Пізніше у 1927 р. у Кам'янецькому окрузі діяло 9 польських ТСОЗів. В Проскурівському окрузі діяло лише 7 ТСОЗів [17].

Початок форсованої колективізації викликав невдоволення і серед польського населення. По Поділлю прокотились хвилі невдоволення, зривались агітаційні плакати, що закликали до колективізації було здійснено кілька виступів. Остаточно зламати опір селянства, зокрема і нацменшин, вдалося лише підчас Голодомору 1932-33 рр.

Щодо культурно-освітнього життя то Подільський з'їзд рад у січні 1924 р. прийняв рішення щодо організації польських і єврейських секцій при відділах народної освіти, затвердив штатних працівників відповідальних за роботу шкіл і освітньо-культурних закладів. Основний напрям діяльності було взято на формування розгалуженої мережі польських і єврейських шкіл. Це мало певні наслідки, уже 1923 р. на теренах Поділля було 122 польських школи [18, с. 286].

Для сіл де проживало польське населення необхідно було добитися випуску польської газети «Серп» і невеликих бібліотек з літературою польською мовою. Ставилось завдання періодично інформувати польське населення про життя і стан селян і робітничого класу у Польщі.

У доповіді про роботу Польсекції Тульчинського Окрпарткому зазначалось, що протягом 1924 р. було проведено 34 зібрання у чотирьох районах і

на п'яти цукрових заводах. Щодо розповсюдження польської літератури, зазначалось, що було отримано 520 примірників газети «Серп», 35 примірників газети «Штандар Піонера». З Губернського управління було отримано бібліотеку з 32 книг і брошур польською мовою, але вона не була реалізована серед населення [4, арк. 6].

План роботи Польсекції Губкому передбачав подальше залучення польського населення до громадських організацій та створення піонерських загонів у польських школах.

З 1924 р. проводилась активна робота у напрямку освіти і культури польської нацменшини. Зокрема у Тульчинському окрузі було відкрито три польські школи, чотири пункти ліквідації неписьменності для дорослих і три куточки. На польські курси до Києва було відправлено чотирьох учителів [3, арк. 7].

1925 р. було оголошено набір на польські курси червоних командирів у Москві, для тих хто вміє читати, писати, говорити польською мовою і здатні до військової служби [2, арк. 11].

Звіти роботи Польської секції свідчать про те, що хоча польське населення й загалом позитивно реагувало на зміни в організації культурно-освітньої сфери, але ще міцно притримувалося свого традиційного світогляду.

Проводилась відповідна робота серед польського населення у містах. Зокрема відбувалось активне залучення до членів Польського клубу у м. Вінниця, де у 1927 р. налічувалось більше 170 членів і більше 50 членів молодіжної секції. Спостерігалось зростання чисельності членів молодіжної організації у період 1926-1927 рр. [7, арк. 6].

Звіт Вінницького окружного парткому за 1927 р. свідчить про те, що 65 % дітей шкільного віку навчавлися. Зокрема у 1927 р. відкрилось 2 школи II ступеня, якими було охоплено 425 дітей, школами I ступеня охоплено 950 дітей [7, арк. 12].

За даними Вінницького округу збільшувалось число учителів, які володіли польською мовою. Їх число сягало 44 осіб з них: 25 – у школах I ступеню, з вищою освітою – 1, ті що закінчили курси – 3, з середньою освітою – 34 особи [7, арк. 27].

Отже, дані цифри свідчать про активну роботу серед польського населення Поділля, як однієї з найчисельніших національних меншин регіону. Дане поліпшення призвело, як не дивно, до труднощів кадрового забезпечення. Зокрема форсована підготовка педкадрів не могла дати ґрунтового знання педагогічної методики, тому кадрова проблема не була вирішена.

Поліпшення у культурно-освітній сфері життя національних меншин, мало і певні негативні наслідки адже на межі 1920-1930-х р. внаслідок відставання темпів колективізації, помилки у впровадженні національної політики бу-

ли розцінені як провали в сільському господарстві. В 1933 р. об'єднаний листопадовий пленум ЦК КП(б)У запропонував Вінницькому обкому посилити політичну роботу зокрема й серед польського населення, усунути «засміченість колгоспів, шкіл, клубів, інститутів антирадянськими елементами». Особливо жорсткопроводились репресивні заходи в прикордонній смузі, де була найвища концентрація розселення нацменшин у регіоні. Заходи були спрямовані на посилення та утвердження тоталітарної системи [12, с. 35].

Значна сила репресивного удару випала на долю працівників польських освітніх закладів Поділля. Засуджено було більше сотні вчителів і викладачів – поляків. Відбувався процес реорганізації польських шкіл в українські. У 1933 р. 285 польських шкіл були реорганізовані в 133 українських. Після ряду постанов на середину 1930-х р. на Поділлі діяло лише 29 польських шкіл. Було закрито і ряд навчальних закладів другого рівня: Проскурівський польський педтехнікум, польський робітфак у Бердичеві. Одночасно проходило закриття клубів, бібліотек, газет тощо [12, с. 42].

Процес українізації не оминув і сільські ради національних меншин. 23 листопада 1934 р. було ухвалено постанову ЦК КП(б)У «Про реорганізацію 18 польських сільських рад в українські». Згодом на Поділлі було ліквідовано 39 польських сільських рад. Політика ліквідації національних адміністративно територіальних одиниць була завершена в основному в 1939 р. [10, с. 115].

Завершення процесу утвердження тоталітарного режиму на території Поділля не призупинило репресивних дій режиму, щодо національних меншин. У другій половині 1930-х рр. почалось активне виселення польського населення.

Найбільше серед національних меншин Поділля постраждало польське населення. Тривалою й драматичною була історія боротьби більшовицької влади з польськими релігійно-громадськими організаціями «ружинців» і «терціярів».

Знаходячись до середини 1920-х рр. під офіційною забороною, польське населення було відсторонено від участі в легальному громадському житті. Громади «ружинців» і «терціярів» організовували економічну підтримку маломіцних господарств більш заможними, формували ставлення польської людності до національної політики радянської влади в її конкретних господарсько-політичних проявах.

Незважаючи на репресії, «ружинці» і «терціяри» зберегли свої організації в окремих районах України до другої половини 1930-х рр. Так, в селах із польським населенням Городокського району Вінницької області в серпні 1936 р. діяло 46 гуртків, кожен кількістю 10-15 чоловік. Цілком усунуті від

місцевого самоврядування, просвітництва та інших традиційних сфер діяльності гуртки займалися виключно відправленням релігійних обрядів.

Радянське керівництво розпочало цілеспрямовані репресії серед католицьких священників передусім через те, що вони становили єдину освічену групу серед польського сільського населення, яке чинило супротив колективізації. Серед таких жертв радянської системи опинився й Максиміліан Туровський, котрому винесли вирок – 10 років таборів.

Наприкінці 1933р. – на початку 1934 р. Інценовано справу Вінницького (Подільського) обласного центру ПОВ, по якій проходило й засуджено до різних термінів позбавлення волі понад п'ятдесят осіб польської національності, переважно місцевих культосвітніх працівників.

Наприкінці жовтня 1935 р. виникла нова ініціатива Вінницького обкому КП(б)У. У листі його секретаря В. Чернявського до керівництва Компартії України, зокрема, зазначалося: «На території Вінницької області, особливо у прикордонних й форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії населення є особи підозрілі по шпигунству, колишні контрабандисти, родичі втікачів за кордон, релігійний актив та інший контрреволюційний елемент, що є базою для роботи противника у нас». На підставі цього висловлювалося побажання дістати санкцію на відселення 1500 польських родин. 4 листопада відповідне рішення було ухвалене Політбюро. Сама ж акція здійснювалася наступного 1936 р.

Польська меншина на Поділлі не була найчисельнішою нацменшиною регіону, але від цього не зменшувався її вплив. Політика «коренізації» призвела до розширення прав і свобод національних меншин на теренах республіки не лише в культурній, але і в політичній сфері. Заходи пов'язані з колективізацією призвели до хвилі репресій щодо польської нацменшини. Опір який зустріла влада, став приводом до масштабних репресій проти поляків. Репресії призвели до примусового вивезення польського населення за межі республіки, реформування національних колгоспів, освітніх і культурних закладів, а саме страшне, до смерті не однієї тисячі громадян. Усі форми репресій проти польського населення не лише мали на меті обмеження ролі поляків у суспільному житті, але й носили характер геноциду та етноциду.

У подальшому авторка планує ширше дослідити становище польської національної меншини безпосередньо на території сучасної Вінницької області у період 1920-1930 рр., а також поширити ці дослідження на інші національні меншини регіону.

Annotation

Olha Korlyga (Vinnytsia). Status of the Polish minority in Podolia during 20-30-ies of XX century.

The issues of socio-cultural status of the Polish minority in Podolia during the approval of the Soviet totalitarian system are studied.

Keywords: Polish minority, Polish village council, Polish Section, Polish schools, repressions against the Polish.

Аннотация

Корлюга О.О. (г. Винница). Состояние польского национального меньшинства на Подолье в 20-30 гг. ХХ века.

В статье рассматриваются вопросы социально-культурного положения польского национального меньшинства на Подолье в годы утверждения советской тоталитарной системы.

Ключевые слова: польское национальное меньшинство, польские сельсоветы, польская секция, польские школы, репрессии против поляков.

Примітка

1. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВіО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1666. – Арк. – 18.

2. ДАВіО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1670. – Арк. – 19.

3. ДАВіО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1679. – Арк. – 43.

4. ДАВіО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1683. – Арк. – 51.

5. ДАВіО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1697. – Арк. – 61.

6. ДАВіО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1710. – Арк. – 51.

7. ДАВіО. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 349. – Арк. – 38.

8. Геровська О.М. Польські школи Кам'янецьчини в 1920-х роках [Текст] / О.М. Геровська // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 161 – 163.

9. Григорчук П.С. Польське населення на Поділлі у 20-ті роки [Текст] / П.С. Григорчук // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 331-334.

10. Григорчук П.С. Сільські ради національних меншин в Україні в 20-і роки ХХ ст. [Текст] / П.С. Григорчук // Вінницький державний педагогічний університет. Наукові записки: Історія, вип. ІХ. – Вінниця, 2005. – С. 110-115.

11. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-і рр. ХХ ст. [Текст] / Т.І. Єременко. – К., 1994. – 74 с.

12. Жезицький В.Й. Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х рр. [Текст] / В.Й. Жезицький. – К.: Рідний край, 1997. – 95 с.

13. Мазур В.М. Соціально-економічне становище нацменшин в Україні у 1920-х рр. [Текст] / В.М. Мазур // ВДПУ Наукові записки: Історія. – 2002. – Вип. ІV. – С. 87-91;

14. Мазур В.М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929 рр.): порівняльний аналіз [Текст] / В.М. Мазур. – Вінниця, 1999. – 155 с.

15. Місінкевич Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. ХХ ст.) [Текст] / Л. Місінкевич. – К., 2001. – 253 с.

16. Нестеренко В. Колективізація етнічних меншин на Поділлі у 1920-1930-ті роки. [Електронний ресурс]: Режим доступу – http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npkpnu/Ist/2009_19/19.48%20Nesterenko.htm

17. Суровий А.Ф. Освітні заклади національних меншин на Поділлі в 1920-х роках. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник [Текст] / А.Ф. Суровий. – Хмельницький, 1995. – С. 285-287.

УДК 94(438) «1918/1939»

Аліна КУДРЯВЦЕВА
(м. Ніжин)

Суспільно-політичні передумови створення польських селянських молодіжних організацій в 1918-1939 рр.

Досліджується становлення та діяльність польських селянських молодіжних організацій в період Другої Речі Посполитої. Аналізується їх роль в політичному житті держави. На основі вивчення джерел розглядається соціальний склад, програми, методи діяльності польських селянських молодіжних організацій.

Ключові слова: «Віци», «Сівба», радикалізація, політизація, просвітництво, ідеологія.

Науковий керівник – *Давиденко Юрій Миколайович*, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат історичних наук, доцент.

Безперечно, одним із актуальних моментів в історії Польщі вищезгаданого періоду стало створення польських селянських молодіжних організацій, цей процес охопив майже всю територію II Речі Посполитої, всі соціальні прошарки суспільства. Не зважаючи на несприятливі умови політичного становища польського населення, спираючись на ідеологічну та фінансову підтримку уряду, та окремих політичних діячів поступово утворилася цілісна мережа польських селянських молодіжних організацій, освітянських закладів, які стали складовою частиною польського селянського руху. Його важливою структурною складовою були селянські організації та групи, що вели активну суспільно політичну діяльність.

Мета даної статті полягає у тому щоб на основі аналізу джерел, наукових праць вітчизняних і зарубіжних вчених, розкрити характерні особливості створення та розбудови селянських молодіжних організацій у період з 1918 по 1939 рр., визначити особливості організаційного розвитку та основні завдання і напрями діяльності.

Умовно історіографію розробки зазначеного періоду можна поділити на два хронологічні періоди. Перший охоплює 50-ті – кінець 80-х років ХХ ст., а другий розпочався з початку 90-х років і триває дотепер.

Відносно першого періоду можна відмітити праці С. Гіза, З. Ландау та Є. Томашевського, які в основному робили акцент на становищі та структурній розбудові Стронніцтва Людового в міжвоєнний період. Так, Й. Борковський звернув увагу на інтеграційні процеси, що відбувалися в селянському русі періоду II Речі Посполитої [3].

Що стосується другого періоду, коли розпочалася трансформація польської політичної системи, а в історичній науці відбувся перегляд застарілих стереотипів виходять у світ праці істориків Ю. Шафліка [10] та Б. Вінярського [11], що присвятили свої роботи дослідженню селянського руху періоду II Речі Посполитої 1918-1939 рр.

Важливою для нас є робота дослідницького характеру польського історика і публіциста Р. Окраски, який досить детально дослідив програму Союзу Молоді Сільської «Віци» від дати заснування і до 1939 р. [12]

Однак проведені дослідження визначають необхідністю подальшого об'єктивного вивчення основних етапів організаційної розбудови молодіжних селянських організацій на основі сучасних знань, оцінок, методологічних принципів та нового бачення проблеми, з'ясування специфіки їхньої діяльності в умовах другої Речі Посполитої в 1918-1939 рр.

Утворення у листопаді 1918 р. Польської національної незалежної держави за значенням було подією історичної ваги не тільки для Польщі, а й для Європи. В цей час після 120-літнього поневолення чужоземцями польський народ, як і інші слов'янські народи, здобув державну самостійність, став на шлях вільного і суверенного розвитку. Друге національне відродження Польщі призвело до інтеграції території, об'єднання поляків, утворення нової ситуації в Центральній Європі, де відновлена Польща була однією із стабільних держав, яка мала багатовікові традиції самостійного існування та активної зовнішньої і внутрішньої політики.

16 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський скерував до всіх держав і урядів відозву про утворення незалежної Польської держави, що «охоплює усі землі об'єднаної Польщі». 18 листопада він призначив прем'єром соціаліста Є. Морачевського і затвердив уряд, до якого увійшли соціалісти, людовці та безпартійні [1, с. 448].

Вибори до Національних зборів (сейму і сенату) відбулися 5 листопада 1922 р. На них виступили 19 блоків. Жодне угруповання не мало переваги, але «ендеки» утворили найбільший парламентарний клуб (98 мандатів); християнські демократи мали свою фракцію (27 мандатів), центристська партія ПСЛ «Пяст» налічувала 70 депутатів, ППС - 41, а ПСЛ «Визволе-

не» – 49. Український парламентський клуб мав 5 депутатів. Катастрофою закінчилися вибори для пілсудчиків, які не здобули жодного місця. Маршалком сейму був обраний людовець М. Ратай, сенату – ендек В. Тромпчинський [1, с. 464].

Отож, в цей період досить помітно радикалізувалися суспільні осередки, котрі займалися проблемами селян. Вони мали все більший вплив на політику влади, яка раніше переймалася лише загальними суспільно-демократичними питаннями, хоча вищезгадана верства населення становила 70-80 % всіх жителів Польщі. Сприяли цьому зближенню конкретні важливі економічні вимоги, наприклад фермерська реформа або розвиток освіти на селі та ін.

Все більшої популярності в даний період набувало гасло «Самі собі», що виражало наміри проведення змін на селі завдяки індивідуальним господарським і суспільним ініціативам окремих селян.

В «лівих» колах існував Народовий Союз Хлопський, який утворився з членів Союзу Молоді Сільської. Тут видавався тижневик «Дружина», що звертався до «молодого села». Серед читачів через редакцію пропагувалася програма народної солідарності, але робився натиск на самоорганізацію селян заради їхньої боротьби за поліпшення становища на селі [6, с. 118].

Перша світова війна перервала розвиток цієї організації, але скоро після її закінчення почала проявлятися самостійна ініціатива молоді, що базувалась на «дружинницьких» осередках в колах театрального аматорського руху чи як результат створення на селі Польської Організації Військової. Вже на порозі незалежності ними зацікавився Центральний Союз Сільськогосподарських Гуртків (ЦССГ), що діяв у рамках Центрального Товариства Сільськогосподарського, що контролювався дворянством. В травні 1918 р. утворено Секцію Кіл Молоді Сільської (СКМС) при ЦССГ. В момент отримання незалежності під спільним керівництвом існувало близько 150 локальних осередків з кількома тисячами членів [5, с. 63].

В червні 1919 р. відбувся з'їзд делегатів, котрий повернув до життя Центральний Союз Молоді Сільської (ЦСМС). В програмних засадах домінувала «аполітичність» даної організації – ЦСМС робив акцент на проблематиці культурно-освітніх питань, приймаючи за основну ціль розвиток ініціативи самонавчання молоді в селі. Більшість осередків створювали аматорські театральні колективи, багато було шкіл, бібліотек, організовувалися конкурси в сільськогосподарській сфері, уроків гігієни, дбали про естетичний вигляд села (вигляд господарства, садіння придорожніх дерев) та ін. Та ця «аполітичність» була не довготривалою, оскільки сільська молодь стала добрим плацдармом для сильного суперництва «міських» партій (в основному ендеків) з хлопськими осередками, а також бо-

ротьбу між ПСЛ «Визволене», ПСЛ «Пяст» і Стронніцтвом Хлопським [9, с. 39].

З 1922 р. ЦСМС розпочав видавати тижневик «Сівба». Газета виходила невеликим тиражем (2-3 тис.), однак направлялися вони в локальні осередки ЦСМС та в загальнодоступних бібліотеках. Не зважаючи на сильний тиск з боку ендеків, на початку 1928 р. ЦСМС налічував 2225 осередків з 60 тис. членів [3, с. 131].

На початковому етапі незалежної Польщі молоді людовці ставилися з великою повагою до Ю. Пілсудського та позитивно оцінювали нову владу, оскільки сподівались, що вона доведе радикальні суспільні реформи до кінця та покращить ситуацію в державі. Та скоро виявилось, що влада цього не виконає і є лише «владою для самої влади», де почали з'являтися перші синдроми диктатури, централізму і обмеження свобод громадян. Сільська молодь почала бунтувати [2, с. 93].

«Аполітичність» заступили голоси, що вимагали політичної репрезентації селян. Радикалізації настроїв сприяло намагання вийти з-під опіки ЦССГ. Але це прагнення дещо пригнічувала фінансова залежність (що було головним), оскільки кілька фермерів субсидювали діяльність молоді людової: редагування її часописів, центрального бюро, повідомлення територіальних інструкторів і т.п. У 1925 р. більшість в парламенті, однак, отримали прихильники самодіяльності, серед них президент З. Зеленський і керівник Ю. Нечко. Посилився тиск на керівництво ЦССГ, задля уможливлення мирного відділення молоді [4, с. 174].

Після того як ЦССГ, який підпорядковувався діячам санації, запровадив у «Сівбі» цензора, звільнив з роботи керівника ЦСМС Ю. Нечка та секретаря А. Зелінського, почалося залякування молодих діячів організації. Внаслідок цього врешті решт Союзу Молоді Сільської вдалося відхилити диктат ЦССГ. Немалі цілі управління мало при становленні незалежності. Зустрічі посередників не принесли результатів. Прискорилося створення самодіяльної структури у федерацію воеводських організацій. 25 березня 1928 р. видано перший номер періодичного видання «Віци». У вступному слові І. Соляж писав «Хочемо самі собі давати раду, вправлятися з владою, долати труднощі, гартувати силу волі, отримувати досвід, аби удосконалювати в собі людину і громадянина» [8; с. 125].

Рішення про відділення означало втрату коштів, технічних засобів, багатолітнього авторитету та ін. Однак на загальнопольський з'їзд 29 червня 1928 р. прибуло понад тисячу осіб з усієї Польщі, в тому числі 500 делегатів з осередків. Під час голосування було вирішено змінити назву на Союз Молоді Сільської РП. Незадовго після того від назви періодичного видання почали коротко називати його «Віцями», а його членів «віцярами».

Щодо управління СМС РП обрано З. Залеського головою президії Головного Управління, заступником залишився А. Бен, а керівником Ю. Нечко [9, с. 91].

Варто зазначити, що вже навесні 1929 р. у «Віцах» було 32 % осередків і 34 % членів давнього ЦСМС. Але, як зазначають історики, була то найбільш ідейно активна та свідомо частина діячів. Головною формою їхньої роботи були різноманітні види освітньо-навчальних занять. Важко визначити точні масштаби цього явища з огляду на брак детальних статистик, але кількість ініціатив йшла в структури тисячами. Самих бібліотек при локальних осередках в 1938 р. було аж 1840, що за показниками давало дві бібліотеки на три осередки [8, с. 140].

Важливе місце в діяльності «Віці» займає організування людських університетів. Провідними були територіальні заняття і спільні форми витрат часу, акцент робився на пробудження селянської думки, ознайомлення з сільською культурою.

Під тиском влади в 1931 р. ці освітні осередки почали закриватись. Оскільки зазначали, що вони пробуджують радикальні погляди в селян. Та молоді людські вирішили створити новий Людський Університет (ЛУ), переслідуючи при цьому за мету співпрацю старших діячів руху людського та освітнього. Відродження зовсім скоро почалося завдяки керівництву подружжя Соляжів, особливо Ігнація. Спочатку заняття проводились в звичайних хатах на околицях села. На кількатижневих курсах в них могло побувати до кількох осіб, які після повернення додому не переривали зв'язків між собою та регулярно влаштовували з'їзди вихованців. В 1937 р. «віцяри» створили Університет Людський імені Я. Каспровіча. Війна перешкодила будівництву запланованого «віцями» ще одного університету ім. Я. Дзюбінської [8, с. 148].

В другій половині 30-х років, з'явилася наступна форма діяльності «Віці», почали організувати заняття для старших дітей з метою не лише формування їхнього характеру та виховання патріотизму, а й для такого, щоб зайняти їх чимось корисним, аби діти, які були позбавлені опіки, не потрапляли в неприємні випадки та просто не марнували час. Ця форма діяльності мала назву «Новизна Віцьова». Під такою ж назвою з січня 1935 р. тижневик «Віці» регулярно видавав вкладку. Вже через рік такі форми опіки існували при 171 осередку і зайняли близько 3 тис. дітей [2, с. 205].

Через брак коштів, дуже слабо розвивались на селі спорт і медичне обслуговування. В СМС в 1929 р. діяли спортивні групи при 303 осередках, зібравши близько 3 тис. молодих людей. Однак пізніше фінансова ситуація призвела до погіршення розвитку цього напрямку діяльності.

Схожою була ситуація з пропагандою гігієни і піклування про здоров'я. Територіальні відділи організували швидше особисті курси в сфері гігієни, а також навчали дбати про здоров'я та правильно харчуватися. Також вдалося вислати кілька десятків сільських дівчат до міста вчитися на медсестер і акушерок.

Роблячи все вищезазначене, намагалися не втратити більш широку перспективу. Залеський декларував, що «Віці» є «суспільно-виховним рухом, а не лише освітнім чи професійним, не спортивним чи театральним, а рухом, який виховує Людину» [3, с. 123].

Становище в державі прискорило участь сільської молоді у «великій політиці». Передусім брали участь в об'єднанні селянського руху. Мали значний вплив на подолання непорозумінь між «Визволенням», «П'ястом» і Стронніцтвом Хлопським, а також на формування єдиного Стронніцтва Людового.

Відомий З'їзд СМС РП в 1931 р. визнав СЛ за єдину політичну репрезентацію селянського руху. В 1933 р. конгрес СЛ ухвалив, що «визнає Союз Молоді Сільської РП «Віці» за єдину суспільно-виховну організацію на селі, яка активно працює в душі сільської демократії» [5, с. 107].

Досить скоро СМС РП мали значний вплив на Стронніцтво. В другій половині 30-х рр. з «віцярів» вирости провідні теоретики партії людової. Після кризи і невеликого розпаду СЛ в 1935 р. п'ять відомих діячів «Віці» були взяті до Головного Виконавчого Комітету партії [9, с. 71]. Це ще збільшило їхній вплив на стронніцтво. Це також було можливим завдяки співпраці з людовцями старшого покоління, серед яких найбільш відомими були І. Космовська, С. Тугут і М. Ратай.

Варто також підкреслити, що «віцярі» звертали велику увагу на партнерські стосунки з СЛ, але неодноразово протестували проти використання модих селян у власних політичних цілях СЛ.

СМС РП був середовищем, в лоні якого було створено оригінальну ідейно-світоглядну систему, визначаючи важливі пропозиції у великій кількості повсякденних питань. Її можна назвати «сільським аграризмом», що відрізнявся від уже існуючих систем, це був «аграризм середньоевропейський» чи «слов'янський». Останній був репрезентованим через теоретиків і діячів Чехословаччини, Югославії і Болгарії. Чех М. Ходж зазначав, що селяни є специфічною верствою суспільства. Його специфіка полягає в трьох складових: релігійна традиція, родина, а також почуття громадського порядку. В Польщі погляди були дуже близькими до вищезазначеного. «Віці» співпрацювали з аграристами інших країн в рамках Словянського Союзу Молоді Сільської. Але тут аграризм відрізнявся значно більшим радикалізмом та вартістю внесків і постулатів, що виходили

з концепції «батьків-засновників». З ідеологами інших країн погоджувалися в тому, що село характеризується певним консерватизмом і не прагне до великих і кардинальних змін [8, с. 168].

Іншим важливим елементом, на якому «віцярі» робили акцент, було ведення власного господарства. Така форма приватної власності вчила селян індивідуалізму, надавала почуття свободи, відповідальності та розсудливості, а також впевненість у своїх силах. Ще важливим для самих селян було те, що вони працювали самі на себе і не були ні від кого залежними.

Серед симпатиків і співробітників «Віці» знаходилися такі видатні особи як письменниця М. Домбровська, знаменитий актор С. Ярач, один із суспільних лідерів М. Рапацький, відомий соціолог Ю. Галасінський, видатні науковці – професор Ф. Буяк (історик господарських і суспільних подій в Польщі) і професор С. Кот (історик культури і виховання, дослідник політичних ідеологій і доктрин XVI-XVII ст.), відомі суспільно-освітні діячки Я. Дзюбінська та І. Космовська, Є. Черняк – провідний теоретик і діяч аматорського театрального руху, популярний в той час письменник і журналіст Я. Віктор, видатний поет С. Млодоженец [8, с. 155]. Їхній внесок для «Віці» був різним за вагою і частотою, але перебільшити його важко.

Ідеологія і практика Союзу Молоді Сільської Речі Посполитої, хоч і виійшли з сільських реалій і міцно пов'язані з традицією та діяльністю руху людого, варті уваги передусім як приклад важливої складової частини автентичного громадянського суспільства. І нехай сьогоднішня ситуація є діаметрально протилежною періоду діяльності «віцярів», треба про них пам'ятати не лише як про цікавий момент з минулого, а ще й як про свідчення існування благородності. Професор А. Лех, вдало зауважив, що «аграризм «Віці» може і в подальшому бути привабливим для тих кіл суспільства, котрим не чужі ідеї загальної справедливості, любові до землі і природи, рівності і вольності» [7, с. 282].

Таким чином, в період 1918-1939 рр. молодіжні політичні організації Стронніцтва Людого зуміли розбудувати власну структурну мережу, яка охоплювала майже всі польські терени. В лоні «Віці» не було чіткого розмежування на лівих і правих. Поруч з «центральними» політично-господарчими ідеями існували також осередки, що схилились в лівий чи правий бік. Саме завдяки цьому він і зміг об'єднати в своїх рядах напередодні Другої світової війни більше 160 тис. людей та досягнув широкої структурної розбудови з конкретними концепціями та напрямками розвитку і діяльності, що у подальшому стало базою для організації підпілля та збройної боротьби в період нацистської окупації держави.

Annotation

Alina Kudriavtseva (Nizhyn). Social and Political background of the Polish peasant youth organizations during 1918-1939.

Formation and activity of the Polish peasant youth organizations during the Second Commonwealth are studied. Their role in political life is analyzed. Social structure, programs, methods of Polish peasant youth organizations are considered by studying the sources.

Keywords: «Vitsy», «Siwba» radicalization, politicization of education, ideology.

Аннотация

Кудрявцева А.В. (г. Нежин). Общественно-политические предпосылки создания польских сельских молодежных организаций в 1918-1939 гг.

Исследуется становление и деятельность польских крестьянских молодежных организаций в период Второй Речи Посполитой. Анализируется их роль в политической жизни государства. На основе изучения источников рассматривается социальный состав, программы, методы деятельности польских крестьянских молодежных организаций.

Ключевые слова: «Вицы», «Севба», радикализация, политизация, просвещение, идеология.

Примітки

1. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів [Текст] / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
2. Borkowski J. Odsrodkowe i dosrodkowe tendencje w Stronictwie Ludowym, «Roczniki dziejów ruchu ludowego» [Tekst] / J. Borkowski. – Warsz., 1965, t. 7. – 312 s.
3. Borkowski J. Procesy integracyjne w Stronictwie Ludowym od I do II Kongresu. 1931-1933, «Roczniki dziejów ruchu ludowego» [Tekst] J. Borkowski. – Warsz., 1964, t. 6. – 293 s.
4. Giza S. Kalendarz wydarzeń historii ruchu ludowego 1895-1965. [Tekst] / S. Giza. – Warszawa, 1987. – 385 s.
5. Kisielewski T. A Zamach Tropem zabójców generała Sikorskiego [Tekst] / T. Kisielewski. – Poznań: Dom wydawniczy Rebis, 2006. – 320 s.
6. Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. IV: 1939-1945 [Tekst]. – Warszawa: Lud. Spółdz, 1966. – 236 s.
7. Mazurek J. Kraj a emigracja: ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku) [Tekst] / J. Mazurek. – Warszawa: Biblioteka Iberyjska, 2006, s. 335.
8. Okraska R. Społeczeństwo obywatelskie w programie ZMW RP «Wici». / Z kart historii [Elektroniczny zasobu]: Tryb dostępu – <http://www.eko.org.pl/kropla/23/okraska.html>. – S. 121-175.
9. Szaflik J. Ruch ludowy w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. W: Życie polityczne w Polsce 1918-1939 [Tekst] / J. Szaflik. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985, – s. 107.
10. Szaflik J.R. Historia Polski 1939-1947 [Tekst] / J.R. Szaflik. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1979. – 242 s.

11. Winiarski B. Między dwiema wojnami [Tekst] // Bolesław Winiarski: Polityka gospodarcza. Wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – S. 115-119.

12. Okraska R. Społeczeństwo obywatelskie w programie ZMW RP «Wici». / Z kart historii [Elektroniczny zasobu]: Tryb dostępu – <http://www.eko.org.pl/kropla/23/okraska.html>. – S. 121-175.

УДК 94 (494)21918/19392”:341.35:[32+33]

Вікторія ПАВЛЮЧЕНКО
(м. Київ)

Передумови виникнення феномену «озброєного нейтралітету» Швейцарії (1918-1939 рр.)

Досліджуються передумови «озброєного нейтралітету» як головної стратегію зовнішньої політики Швейцарії в роки Другої світової війни. Акцентується увага на трансформації зовнішньополітичного курсу країни у період між двома світовими війнами (1918-1939 рр.)

Ключові слова: Швейцарія, нейтралітет, Ліга Націй, активний нейтралітет, Макс Губер, Міжнародний Комітет Червоного Хреста, профашистські організації, Третій рейх.

Науковий керівник – *Осмоловська Олена Юріївна*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Перша світова війна стала досить тяжким випробуванням для Швейцарії, так як виникла загроза її національної єдності, оскільки симпатії населення розділилися між профранцузькою та пронімецькою позиціями. Швейцарія не брала активної участі у війні, хоча проголосила загальну мобілізацію. Найпомітнішим актом участі Швейцарії у міжнародному житті років Першої світової війни стало посередництво швейцарського уряду при передачі США німецької пропозиції про перемир'я 5 жовтня 1918 р.

Найважливішими векторами зовнішньої політики Швейцарії у міжвоєнний період стали питання щодо вступу у Лігу Націй, боротьба за «активний нейтралітет» та відносини з Третім рейхом та Італією.

Проблемі зовнішньої політики Швейцарії періоду між двома світовими війнами присвятили свої праці такі російські дослідники як Г.П. Драгунов [2], І.О. Петров [3], [4] та англійський дослідник німецького походження Даніель Тюрер [1].

Першим важливим питанням зовнішньополітичного курсу Швейцарії став її вступ до Ліги Націй. Як зазначає радянський дослідник Г.П. Драгунов, в

1919 р. Швейцарія дала згоду на те, щоб резиденція новоствореної Ліги Націй знаходилась в Женеві. Тут розмістився Генеральний секретаріат Ліги Націй, а також проходили – аж до 1939р. – сесії Асамблеї і Ради Ліги. Все це значно підняло міжнародний престиж альпійської республіки, постійний нейтралітет якої був, мабуть, головним фактором, що визначив вибір засновників Ліги Націй. Крім цього, розміщення на швейцарській території міжнародної організації з великою кількістю високооплачуваних співробітників, проведення конференцій, на які приїжджали сотні делегатів і журналістів, приносили немалий прибуток власникам готелів, ресторанів, магазинів. У 1922-1923 рр. в Швейцарії проходила Лозаннська конференція. В 1922-1925 рр. в Женеві були вироблені міжнародні протоколи Червоного Хреста. В 1925 р. відбулась Локарнська конференція, в 1927 р. – Женевська конференція з морського права. В середині 20-х рр. ХХ ст. в Женеві почала роботу підготовча комісія зі скликання міжнародної конференції по роззброєнню [2, с.41].

Не зважаючи на активну діяльність органів Ліги Націй на її території, Швейцарія не одразу вирішила для себе питання про вступ в цю міжнародну організацію. Серед різних причин, які висували противники членства в Лізі Націй (вони були в парламенті і уряді), основний доказ був такий: вступивши до Ліги, Швейцарія була б змушена брати участь, згідно параграфу 16 Уставу організації, у військових або економічних санкціях проти країни, яку визнають агресором, а це несумісне з постійним нейтралітетом Швейцарії. Тоді Рада Ліги Націй погодилась (13 лютого 1920 р.) у вигляді винятку надати Швейцарській Конфедерації право не брати участь у військових санкціях проти агресора. Від участі ж в економічних санкціях вона не звільнялась. 16 травня 1920 р. було проведене всенародне опитування; за вступ в Лігу Націй висловились 417 тис. виборців – проти 324 тис. Членство в Лізі Націй сприяло більшому залученню Берна до світової політики [2, с.42].

Проте позиція Швейцарії у Лізі Націй не завжди була нейтральною. Зокрема, коли у вересні 1934 р. до Ліги був запрошений Радянський Союз, вона разом із Голландією і Португалією проголосувала проти вступу. Російський дослідник і дипломат І.О. Петров пояснює причини такого рішення представників Швейцарської Конфедерації: навесні 1920 р. у відносинах між двома державами з'явилась певна розрядка, яка була перервана вбивством 10 травня 1923 р. в Лозанні радянського полпреда В. Воровського та виправданням 14 листопада того ж року його вбивці, Моріса Конрадї, який народився 1871р. в Петербурзі, сина багатого швейцарського шоколадного фабриканта. Однак ще раніше, 20 червня 1923 р., ВЦВК РСФСР видав «Декрет про бойкот проти Швейцарії», який означав фактичний і документально оформлений розрив відносин між двома країнами. Аж до так званого

«Берлінського компромісу» 1927 р., коли конфлікт навколо справи Воровського – Конраді було формально залагоджено обміном відповідних нот, між Радянською Росією і Швейцарією взагалі не було жодних відносин [3].

«Берлінський компроміс» поклав початок процесу обережного взаємного зондування можливостей повернутися до повноформатних дипломатичних відносин. Прийняття в 1934 р. СРСР до Ліги Націй викликало в Швейцарії нову хвилю дискусій стосовно необхідності нормалізації зв'язків між двома державами. Однак на даний момент ніяких шансів на це не було, оскільки Швейцарія голосувала як раз проти прийняття СРСР в цю організацію. В 1936 р., в умовах світової економічної кризи, були вжиті нові спроби примирення і налагодження відносин спочатку у сфері промисловості [3].

Іншим вектором зовнішньої політики Швейцарії міжвоєнного періоду була боротьба за «активний нейтралітет». По завершенню Першої світової війни в країні дуже швидко стала панівною думка, що в нову «демократичну еру» нейтральні держави повинні зайняти більш активну позицію. Класичний нейтралітет, здавалось, вичерпав весь свій потенціал і більше не відповідав новим реаліям. Саме такими категоріями мислив видатний швейцарський юрист і дипломат Макс Губер, який був главою Міжнародного комітету Червоного Хреста у 1928-1944 рр. Своє розуміння «активного нейтралітету» він виклав у виступі в Люцерні. Дві фундаментальні ідеї, в яких Губер був переконаний – нейтралітету та ідею активної зовнішньополітичної ангажованості – можна було поєднати лише в рамках політики «активного нейтралітету». Щодо конкретних дій Червоного Хреста за роки головування у ньому Макса Губера то варто відмітити наступні. В 1929 р. була переглянута Перша Женевська конвенція 1925р. і була прийнята нова «про поводження з військовополоненими». Ні міжнародній конференції Червоного Хреста в 1934 р. в перший раз було прийнято конвенцію про захист цивільного населення. Проте, більшість представників держав у МКЧХ не проявили належної зацікавленості в її реалізації, так що до початку Другої світової війни не було проведено відповідної конференції з прийняття цієї конвенції. Професор Кембриджського університету, дослідник спадщини Макса Губера, Даніель Тюрер у своїй статті «Макс Губер: портрет в нарисах» писав, що в свій час, Макс Губер визначився в контексті ще більш менш вільного і цілісного Червоного Хреста в якості голови Міжнародного Комітету Червоного Хреста, вважаючи своїм завданням чітко визначити цілі діючих принципів (нейтральність, неупередженість та універсальність), дій для їх захисту і, незважаючи на інституційні недоліки, щоб забезпечити єдність Червоного Хреста і загальної «духовної орієнтації». У певній мірі, Губер проявив себе як «добрий самаритянин», який дав поштовх для внутрішньої сили, життя і оточення, як духовний лідер організації – як би,

скоріш за все, назвав його Макс Вебер – як «раб» багатогранної роботи Червоного Хреста [1, с.75].

Найбільш дискусійним на сьогоднішній день залишається такий вектор зовнішньої політики Швейцарії як відносини з Третім рейхом та Італією. Як зазначає І.О. Петров у своїй статті «Швейцария и Гитлеровская Германия. 1933-1941», на початку своєї активної політичної кар'єри в 20–х рр. Гітлер дуже позитивно ставився до альпійської республіки. Так, пізніше відомий історик економіки із Швейцарії германофіл Г.Амман зустрічався з Гітлером в Мюнхені в 1920 р. під час одного з партійних зібрань. «Натовп зринув і виявилось, що із швейцарців є присутнім тільки я один. Гітлер накинувся на мене і півночі проговорив зі мною про Швейцарію» [4, с.125].

Трьома роками пізніше, наприкінці серпня 1923 р., Гітлер, уже в якості керівника НСДАП, в першій і останній раз особисто відвідав Швейцарію. Мета – збір пожертвувань на користь націонал–соціалістичної партії. За різними відомостями йому вдалось зібрати від 10 до 30 тис. швейцарських франків. Гітлер жив в Цюріху в готелі «Сен-Готтард». На запрошення пронацистські налаштованого видного швейцарського військового У. Вілле молодшого він виступив із доповіддю перед сорока слухачами на сімейній віллі «Шенберг» [4, с.125-126].

В свою чергу, радянський історик Г.П. Драгунов пояснює зближення Швейцарії і Гітлерівської Німеччини та Італії наслідками економічної кризи та виникненням профашистських організацій всередині самої країни. Потрясіння в економіці країни, поневір'яння широких мас викликали нові загострення політичної ситуації в країні. Цим намагалися скористатися швейцарські фашисти. Їх організації виникли ще в 20–х рр. ХХ ст., коли з'явилась на світ Національна ліга і деякі інші об'єднання ультраправих. На профашистських позиціях стояла Ліга боротьби з III Інтернаціоналом, яку часто називали «лігою Обера» – за іменем її головного реакціонера адвоката Теодора Обера. Але справжнього розквіту швейцарський фашизм досяг в 1932-1937рр. Найбільшою організацією в німецькій Швейцарії був Національний фронт, чисельність якого перевищувала 9 тис. чоловік [2, с.53].

Із Німеччини та Італії ввозилась – майже безперешкодно – маса пропагандистської літератури. Зі своєї сторони члени Національного фронту та інших швейцарських фашистських організацій їздили до Італії та Німеччини. Немало галасу наробила витівка швейцарських фашистів на чолі з Ж. Ольтрамаром, які в центрі Риму за великого скупчення публіки принесли «клятву вірності» справі Муссоліні [2, с.54].

Як наголошує І.О. Петров, в публічних виступах того часу Гітлер, як не дивно, іноді висловлював на адресу Швейцарії позитивні зауваження. Так, в 1935 р., в одній із промов він «з міркувань солідарності спільного націо-

нального походження» вимагав «права на самовизначення для австрійських німців», після чого додав: «Якщо між Німеччиною і більшою мірою німецькою Швейцарією не існує ніяких труднощів, то це тільки тому, що ніхто не сумнівається в тому, що її уряд є дійсним законним вираженням народної волі» [4, с. 126].

Коли в лютому 1936 р. в швейцарському Давосі югослав єврейського походження вбив видного нацистського діяча В. Густлоффа, Е. фон Вайцеккер побоювався, що політика Німеччини по відношенню до Швейцарії різко погіршиться. Однак, цього не відбулося, більш того, Гітлер так прокоментував ситуацію: «До честі як Швейцарії, так і наших німців у Швейцарії, потрібно відмітити, що ніхто з них не найнявся для здійснення цього злочину» [4, с. 126].

Неоднозначність швейцарської позиції особливо яскраво проявилась в грудні 1935р. Коли Ліга Націй прийняла рішення ввести ембарго на поставки зброї фашистській Італії, яка напала на Ефіопію та запровадила економічні та фінансові санкції стосовно агресора, Берн ухилився від проведення санкцій. Федеральна рада послалась на те, що припинення торгівлі з Італією збільшить безробіття, висувались і інші причини. Більш того, голова політичного департаменту Дж. Мотта скоро зробив заяву про те, що Швейцарія буде домагатися відміни санкцій. Ця заява була з великим задоволенням зустрінута в Римі. Італія погодилась підписати вигідні для Швейцарії торгівельні угоди, які давно відкладалися. Навіть не дочекавшись рішення Ліги Націй з питання про продовження застосування економічних санкцій, Федеральна рада в односторонньому порядку заявила про відмову здійснювати їх [2, с. 59].

Після аншлюсу Австрії у березні 1938 р. швейцарська зовнішня політика взяла курс на відновлення абсолютного нейтралітету, обмеженого членством в Лізі Націй. Мета – звільнитись від можливої участі в міжнародних санкціях проти вірогідного порушника статуту Ліги Націй. Малася на увазі, звичайно ж, перед усім Німеччина. 9 червня 1938 р. під час вручення вірчих грамот новим послам Швейцарії в Німеччині Х. Фреліхером, Гітлер коротко окреслив німецько – швейцарські відносини, жодного слова не сказавши з приводу «газетної війни», що розгорілась між двома державами, і вітав «знов набутий Швейцарією абсолютний нейтралітет» [4, с. 127].

У Берні, однак, панував скепсис. Відомо висловлювання Дж. Мотта: «Слова – це слова, а факти – залишаються фактами». В березні 1939р., на наступний день після візиту в Берлін чехословацького президента Е. Гаха, член Федеральної ради Г. Обрехт заявив: «Закордон повинен знати – хто поважає нашу гідність і не зачіпає нас, той наш друг. Навпроти, той хто має намір замахнутися на нашу незалежність і політичну цілісність, того чекає

війна. Ми, швейцарці, не маємо наміру їздити на поклон закордон.» [4, с. 127].

Підводячи підсумки варто зазначити, що у міжвоєнний період відбулась зміна зовнішньополітичного курсу Швейцарії від класичного нейтралітету, якого вона дотримувалась від часів Віденського конгресу 1815 р., до активного, а згодом і озброєного нейтралітету. На це вплинуло декілька факторів. По – перше, це вступ Швейцарії до Ліги Націй та її особливе положення у цій міжнародній організації, що обумовлювалось як розміщенням штаб – квартири Ліги на території Швейцарії, так і поступками, на які пішла заради неї організація у 1920 р. Другим фактором стало розповсюдження ідей активного нейтралітету серед самого швейцарського суспільства, які пропагував Макс Губер, голова надзвичайно впливового на той час Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Третім, і на нашу думку, вирішальним фактором стало поступове зближення Швейцарської Конфедерації з Третім рейхом і фашистською Італією та поширення профашистських ідей всередині самої держави. Перехід до озброєного нейтралітету як головної стратегії зовнішньої політики альпійської республіки відбувся вже на початку Другої світової війни з початком мобілізації у вересні 1939 р.

Annotation

Victoria Pavlyuchenko (Kyiv). Prerequisites of the Swiss phenomenon «armed neutrality» (1918-1939).

Prerequisites «of armed neutrality» as the main strategy of the Swiss foreign policy during the Second World War are studied. Emphasis is on the transformation of foreign policy of the country in the period between the two world wars (1918-1939).

Keywords: Switzerland, Neutrality, League of Nations, active neutrality, Max Huber, the International Committee of the Red Cross, the fascist organization, the Third Reich.

Аннотация

Павлюченко В.Ю. (г. Киев) Предпосылки возникновения феномена «вооруженного нейтралитета» Швейцарии (1918-1939 гг.).

Исследуется проблема предпосылок, повлиявших на решение правительства Швейцарии применить «вооруженный нейтралитет» как главную стратегию ведения внешней политики в годы Второй мировой войны. Акцентируется внимание на трансформации внешнеполитического курса Швейцарии в период между двумя мировыми войнами (1918-1939 гг.)

Ключевые слова: Швейцария, нейтралитет, Лига Наций, активный нейтралитет, Макс Губер, Международный Комитет Красного Креста, профашистские организации, Третий рейх.

1. Daniel Thürer. Max Huber: A Portrait in Outline [Text] / Daniel Thürer // The European Journal of International Law Vol. 18 no. 1 – 2007. – P. 69-80.
2. Драгунов Г.П. Швейцария: история и современность (Очерк новейшей истории) [Текст] / Г.П. Драгунов. – М: Мысль, 1978. – 207 с.
3. Петров И.А. Дипломатические отношения Россия-Швейцария: от разрыва к восстановлению [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://swiss-se.rsuh.ru/news.html?id=896461> – 10.02.2011
4. Петров И.А. Швейцария и гитлеровская Германия. 1933-1941 гг. [Текст] / И.А. Петров // Вопросы истории. – 2004. – № 8. – С. 126-135.

УДК 94(477)

Ольга ПРИДИБАЙЛО
(м. Київ)

Нормативно-правова база репресій 1930-х рр. проти національних меншин в Україні

Аналізується стан нормативно-правової бази репресій 1930-х рр., щодо представників національних меншин України. На основі різнопланових джерел розглядається процес зміни репресивного законодавства. Коротко характеризується політика репресій по «польській», «німецькій», «латиській» та інших лініях.

Ключові слова: національна меншина, національна політика, репресії.

Науковий керівник – *Журба Михайло Анатолійович*, завідувач кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

У 1930-х рр. репресивна політика радянської держави щодо представників національних меншин УРСР кардинально змінила свій напрямок, набула цілісного й масштабного характеру. В даній статті поставлено завдання з'ясувати процес створення нормативно-правової бази, що була сформована для проведення національних репресивних кампаній, які здійснювались правоохоронними, судовими та позасудовими органами.

Дотепер у вітчизняній історичній науці склалась широка історіографічна база репресивної політики тоталітаризму. Ця тема широко представлена в працях Чирка Б.В., Білоконя С.І., Нікольського В.М., Шаповала Ю.І., Біласа І.Г.

Ідеологічні засади тоталітарного режиму почали формуватися значно раніше – в середині 20-х років. В 1930-х роках радянська імперія набула стабільного політичного режиму і загравання з різними суспільними верствами, в

тому числі й національними меншинами, стало непотрібним. В 1930-х роках під прапором «боротьби проти націоналізму» в Україні відбувалася «велика чистка». Зі збільшенням масштабності репресій необхідно було підготувати відповідну законодавчу базу, щоб регулювати ці процеси по всій країні. Протягом 1930-х років до Кримінального кодексу УСРР 1927 р. було внесено ряд доповнень, що змінювали способи покарання і порядок їх застосування. Загалом в ньому було визначено понад 80 нових складів злочинів [10, с. 152]. Серед важливих оновлень варто зосередити увагу на введенні до КК УСРР доповнень, відповідно до постанови ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р. «Про доповнення Положення про державні злочини статтями про зраду Батьківщини» [13, с. 225]. Зрада Батьківщини кваліфікувалась як дії, «здійснені громадянами Союзу РСР на шкоду військовій могутності Союзу РСР, його державній незалежності чи недоторканості його території, як-от: шпionаж, видача військової чи державної таємниці, перехід на сторону ворога, втеча чи переліт через кордон». Каралося таке діяння розстрілом з конфіскацією майна, а за пом'якшуючих обставин – позбавленням волі на 10 років з конфіскацією майна. Також запроваджувалась кримінальна відповідальність членів сім'ї зрадника Батьківщини. З цього часу замість терміну «заходи соціального захисту» у правову практику увійшло нове поняття «заходи кримінального покарання», що певною мірою відображало зміну ідеології репресій.

Важливим нововведенням у кримінальному законодавстві було збільшення граничних термінів покарання. До 1937 р. максимальний термін позбавлення волі складав 10 років. Законом СРСР від 2 жовтня 1937 р. він був різко збільшений – до 25 років за здійснення державних злочинів [16, с. 297]. У 1930-х рр. відбулася значна деформація кримінально-процесуального законодавства. 1 грудня 1934 р. було прийнято дві постанови ЦВК СРСР – «Про порядок ведення справ про підготовку чи здійснення терористичних актів» і «Про внесення змін до кримінально-процесуальних кодексів союзних республік», що спрощували процесуальні форми для деяких державних злочинів. У справах про терористичні організації і терористичні акти слідство повинно закінчуватися не більш як за 10 днів, обвинувальний акт вручатися звинуваченому за добу до розгляду справи у суді, а справа повинна слухатися без участі адвоката і прокурора, касаційне оскарження вироку, як і подача клопотання про помилування не допускалися, вирок – вища міра покарання – виконувався негайно після його винесення [14, с. 459]. Всі ці нововведення, що відразу ж були відтворені у КПК УСРР, різко обмежували гарантії для обвинувачених і підсудних та розширювали можливість винесення необґрунтованих вироків, які не можна було вже виправити. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 14 вересня 1937 р. надзвичайний порядок судочинства у

справах про терористичні організації і здійснення терористичних актів поширювався і на розгляд справ про контрреволюційне шкідництво й диверсії. Нова постанова допустила все-таки клопотання про помилування, але при відхиленні його вирок приводився до виконання негайно [15 с. 266].

Для проведення широкомасштабних політичних репресій, у тому числі й національних, було замало лише змін кримінального та кримінально-процесуального законодавства. Тоталітаризм вимагав значних структурно-функціональних змін у діяльності правоохоронних та судових органів. У 1930-х роках помітно послаблюється громадський контроль за їх діяльністю, невиправдано розширюються їх повноваження, створюються позасудові органи («особлива нарада», «трійки», «двійки») тощо. Разом з тим, як зазначалося, у діяльності правоохоронних органів загальноповсюджаною стає практика застосування фізичного впливу на арештованих, яка була навіть санкціонована рішеннями ЦК ВКП(б). Водночас достатнім доказом для винесення вироку радянським судом ставало визнання підсудним своєї «вини» [10, с. 31].

Безпосередньо масові репресії щодо представників національних меншин розпочалися у 1937 р. і стали однією із складових частин Великого терору 1937-1938 рр. Сам терор мав доволі продуманий, конструктивний і цинічний замисел, що передбачав «чистку» суспільства у трьох напрямках: [7, с. 13]

1) «Чистка» партійно-державного бюрократичного апарату.

2) «Чистка» країни від «колишніх людей», передбачала проведення репресій по відношенню до всіх категорій «традиційних» ворогів радянської влади – осіб з «компрометуючим соціальним і політичним минулим»: від куркулів, колишніх поміщиків, царських чиновників, білих офіцерів, «церковників», есерів, меншовиків і т.д., а також від кримінальників-рецидивістів. Їх масовими арештами та розстрілами НКВС повинен був ліквідувати «повстанську базу» в СРСР на випадок війни.

3) Ліквідація в СРСР «шпигунсько-диверсійної бази країн капіталістичного оточення». Об'єктами репресій «національних операцій» ставали представники національних меншин, які могли бути пов'язані із закордоном [9, с. 38].

У загальній системі репресій 1937-1938 рр. національні операції займають особливе місце. Моделлю для всіх масових національних операцій 1937-1938 рр. стала перша з них – польська. Оперативний наказ НКВС за № 00485 був виданий 11 серпня 1937 р. і містив усі ті головні настанови, які лягли в основу наступних аналогічних наказів по національним лініям. Преамбула таких наказів зазвичай складалася із твердження про активізацію на території СРСР діяльності розвідки відповідно країни та переростання цієї діяльності на сучасному етапі із розвідницької в диверсійно-терористичну і повстанську. В наказі неодмінно був присутній точний перелік контингентів, що

підлягають репресії, називалися сфери, які належать чистці у першу чергу, визначалися терміни проведення операції і форми звітності по ній.

Оперативний наказ № 00485 «Про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп і організацій ПОВ [Польська організація військова]» від 11 серпня 1937 р. розсилався разом із «Закритим листом про діяльність польської розвідки в СРСР». Репресуванню підлягали колишні військовополонені польської армії, перебіжчики з Польщі, політичні емігранти, колишні члени Польської соціалістичної партії та інших польських партій. Одночасно передбачалося припинити звільнення із таборів після закінчення строку ув'язнення всіх, хто підозрювався у шпигунстві на користь Польщі.

Водночас відомчий наказ № 00485 запроваджував новий специфічний процесуальний порядок засудження, який, на думку творців наказу, базувався на вищезгаданій постанові ЦВК СРСР від 01.12.1934 р. По закінченню слідства на кожного обвинуваченого складалася довідка «з коротким викладом слідчих і агентурних матеріалів, що характеризують ступінь винуватості арештованого». Довідки кожні десять днів належало збирати і передруковувати у вигляді списків (сформованими по «національним лініям» - окремо по польській, окремо по німецькій і т.д.), які надавалися на розгляд комісії з двох чоловік – начальника УНКВС і прокурора, завданням яких було віднесення обвинуваченого до однієї із двох категорій: першої (розстріл) або другої (ув'язнення на термін від 5 до 10 років). Потім списки направлялися до Москви, де остаточне рішення виносили нарком внутрішніх справ і прокурор СРСР. Після цього вони поверталися в регіон для виконання вироків.

До оперативного наказу № 00485 було додано директивний лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразницьку і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», який доповнював наказ і певною мірою обґрунтовував його [5, с. 18-44]. Основна маса контингенту, що підлягав арешту за наказом № 00485, була простими селянами із прикордонних районів, промисловими робітниками або залізничниками, які ніколи не мали стосунків із політикою, але яким інкримінувалось шпигунство, шкідництво, терор, участь у повстанських осередках і підготовка збройного повстання на випадок війни, антирадянська агітація [8, с. 75]. Всього за «польською операцією» протягом 1937-1938 рр. в СРСР було засуджено 139 815 осіб, з них 111 071 особа була розстріляна [17, с. 48-49].

«Правовим» підґрунтям репресій стали оперативні накази Наркома внутрішніх справ СРСР. 25 липня 1937 р. нарком М. Єжов підписав оперативний наказ № 00439 «Про операцію репресування німецьких підданих, які підозрюються в шпигунстві проти СРСР», що передбачав масові арешти серед громадян Німеччини та колишніх німецьких підданих, які працювали на оборонних підприємствах. Арешту підлягали німці-працівники залізничного

транспорту, службовці державних установ, а також особи, що «займалися підривною, диверсійною та шпигунською діяльністю на користь німецької розвідки». Наказ орієнтував місцеві органи НКВД на повне припинення ворожої діяльності німецької розвідки на території СРСР і вступав у дію після телеграфного повідомлення [4, арк. 12].

30 липня 1937 р. вступив у дію оперативний наказ НКВД СРСР № 00447 «Про операції репресування колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів». Наказ визначав контингенти, які підлягали репресіям: колишні «куркулі» та члени опозиційних партій, священики та віруючі, «колишні білі», а також «кримінальники», тобто особи, які засуджувалися за загально кримінальними статтями. Наказ встановлював кількісні ліміти за першою (розстріл) та другою (відправлення у табори) категоріями для кожного регіону СРСР. У ньому було затверджено персональний склад регіональних «трійок». Вироки здійснювалися заочно, без участі сторін – захисту і обвинувачення, оскарженню не підлягали. Спеціально зазначалося, що «розстрільні» вирoki повинні виконуватися «з обов'язковим повним збереженням в таємниці часу та місця виконання». Згідно з наказом термін виконання вироку обмежувався 4-місяцями. За цей період в СРСР підлягали розстрілу 75 950 осіб, відправленню у табори біля 193 000 осіб. Але строки дії наказу постійно продовжувалися, областям визначалися додаткові «ліміти» щодо засудження громадян [2, арк. 45-50].

Національні операції було проведено «по лініям» практично всіх країн «ворожого оточення» – 15 серпня 1937 р. розпочалися арешти за наказом № 00485 («польська операція»), 20 вересня було видано наказ № 00593 («харбінська операція»), з 2 жовтня вступає в силу наказ від 15 серпня 1937 р. за № 00486 присвячений дружинам і дітям «ворогів народу». В грудні 1937 р. було започатковано «грецьку операцію» за наказом № 50215 та «латиську операцію» за наказом № 50499. З січня-лютого 1938 р. національні операції стали вже головним напрямком у діяльності НКВС [1, с. 348].

Розповсюдження «польських» стереотипів на інші національні групи часто проходило автоматично, а відповідне розпорядження санкціонувало вже сформовану практику на місцях. Так, наприклад, відбулося з румунською операцією, що в серпні 1937 р. самостійно розпочалася в Українській СРР, не було видано також спеціальних наказів по німецькій, болгарській, фінській, естонській, македонській, іранській, афганській, китайській та іншим «лініям»: з якогось моменту вони просто включалися у загальні директиви по продовженню і активізації операцій, у вказівки зі звітності тощо. Хоча у всіх наказах по національним операціям встановлювалися терміни їх проведення, проте всі вони за розпорядженнями НКВС постійно продовжувалися.

Наступний оперативний наказ № 00486 від 15 серпня 1937 р. «Про репресії дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій», засуджених Військовою колегією та військовими трибуналами за першою і другою категоріями, починаючи з 1 серпня 1936 р. Він встановлював порядок арешту та засудження Особливою нарадою при НКВД СРСР на 5-8 років жінок або «ЧСИР» («членов семей изменников родины») та розподілення їх дітей в дитячі будинки та дитсадки. Діти, віком більше 15 років, які були визнані «соціально-небезпечними», підлягали арешту. Всього за цією операцією в СРСР було заарештовано більше 18 тисяч жінок і «вилучено» більше 25 тис. дітей [17, с. 379].

17 серпня 1937 р. місцеві органи державної безпеки отримали чергову директиву НКВД СРСР про поширення «польського» наказу № 00485 на тогочасну Молдавську АРСР. Об'єктами репресій стали «румунські шпигуни» – емігранти та перебіжчики з Румунії. Невдовзі «румунська операція» поширилася на всю територію України, а потім і СРСР. Всього за цією директивою було засуджено 8292 осіб, із них 5439 – розстріляно [11, с. 49].

За оперативним наказом НКВС СРСР № 00593 «Про заходи в зв'язку з терористичною, диверсійною та шпигунською діяльністю японської агентури з так званих «харбінців» (проект цього наказу був затверджений Політбюро ЦК ВКП(б) 19 вересня 1937 р.). Репресіям підлягали колишні службовці Китайсько-Східної залізниці та реемігранти з Маньчжоу-Го, які працювали на транспорті та промисловості СРСР. Механізм проведення цієї операції повністю відповідав попереднім «національним» операціям. Всього за цією директивою в СРСР засуджено 46 317 осіб, із них 30 992 – розстріляно [11, с. 49].

Вище політичне керівництво СРСР всіх перебіжчиків чи політичних емігрантів загалом кваліфікувало як «агентів іноземних розвідок». Тому наступний оперативний наказ НКВС СРСР № 00693 «Про операції репресування перебіжчиків-порушників держкордону СРСР» передбачав арешт і засудження до табірною ув'язнення всіх перебіжчиків, незалежно від мотивів чи обставин переходу на територію СРСР [3, арк. 42].

28 жовтня 1937 р. – наказ НКВС СРСР № 00698 «Про попередження контрреволюційної шпигунської, терористичної, диверсійної діяльності особовим складом посольств і консульств Німеччини, Японії, Італії і Польщі». Наказувалось арештовувати всіх радянських громадян, які мали постійні зв'язки з іноземними консульствами і посольствами, обмежити контакти радянських громадян з іноземними представництвами.

30 листопада 1937 р. директива НКВД СРСР про проведення масової репресивної операції по лінії «латвійського шпигунства». Репресувались політ-емігранти і перебіжчики з Латвії, активісти латиських клубів (просвітниць-

ких, латиських стрільців). По цій лінії за 1937-1938 рр. в СРСР було засуджено 21 300 чол. (16 575 – засуджені до розстрілу). 14 грудня 1937 р. «латвійська лінія» поширена на перебіжчиків фінів, естонців, литовців, болгар. По естонській лінії засуджено 9 735 чол. (7 998 чол.), по фінській – 11 066 чол. (9 078). По «грецькій лінії» були засуджені 12 557 чол. (10 545 розстріляні). 31 січня 1938 р. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про продовження до 15. 04. 1938 операції «по розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів із поляків, латишів, німців, естонців, фінів, греків, іранців, харбінців, китайців і румунів».

Таким чином, основні оперативні накази другої половини 1937-1938 рр. НКВС СРСР стали підставою для засудження громадян УРСР позасудовими органами радянської держави. Особливістю «національних» справ стало погіршення міжнародного становища, на яке радянська влада відреагувала посиленням репресій проти національних меншин, яким інкримінувались такі злочини як шпигунство, зрада Батьківщини, диверсії тощо. Для надання вигляду правомірної діяльності судових органів було збільшено строк ув'язнення з 10 до 25 років щодо злочинів, пов'язаних зі «шпигунством, шкідництвом та диверсіями» [6, с. 2].

Annotation

Olha Prydybaylo (Kyiv). Legislature repression of the 1930-ies against ethnic minorities in Ukraine.

The condition regulatory framework repression of the 1930-ies, towards the representatives of national minorities in Ukraine is analyzed in the article. The process of change repressive laws is studied on the basis of versatile sources. The policy of repression on the «Polish», «German», «Latvian» and other lines are characterized briefly.

Keywords: minority, national policy, repression Аннотация

Аннотация

Придибайло О.М. (г. Киев). Нормативно-правовая база репрессий 1930-х годов против национальных меньшинств в Украине.

Анализируется состояние нормативно-правовой базы репрессий 1930-х годов, касающиеся национальных меньшинств, проживающих в Украине. Рассматривается процесс изменения репрессивного законодательства на основе разноплановых источников. Дается краткая характеристика политики репрессий по «польской», «немецкой», «латышской» и других линиях.

Ключевые слова: репрессии, национальное меньшинство, национальная политика.

Примітки

1. Бутовский полигон. 1937-1938 гг. Книга памяти жертв политических репрессий [Текст]. – Вып.1. – М., 1997. – 364 с.

2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 13. – Сборник документов. Приказ НКВД СССР № 00447.
3. ГА СБ України. – Ф. 13. – Сборник документов. Приказ НКВД СССР № 00693.
4. ГА СБ України. – Ф. 13. – Сборник документов. Приказ НКВД СССР № 00439.
5. Закрытое письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 18-44.
6. Известия. – 3 октября. – 1937.
7. Кузьменко В.Б. Правове регулювання міжнаціональних відносин в Радянській Україні у 1917-1939 рр. [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / В.Б. Кузьменко; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2010. – 40 с.
8. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні [Текст] / В.М. Нікольський. – Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74-89.
9. Охотин Н.Г., Рогинский А.Б. О масштабе политических репрессий в СССР при Сталине: 1921-1953. [Электронный ресурс]. – URL: // lillp://\w\w.osa.cci.liu/i/jpdales/2005'piiblication.s/lorrorlalsru.him (дата звернення 23.12.2012)
10. Правова ідеологія і право України [Текст]. – К., 2009. – 457 с.
11. Результати «румунської операції» у Вінницькій області опубліковані: Реабілітовані історією. Вінницька область [Текст]. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 532 с.
12. Результати «харбінської операції» у Вінницькій області опубліковані: Реабілітовані історією. Вінницька область [Текст]. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 418 с.
13. Сборник законов СССР (далее – СЗ СССР). – 1934. – № 33. – С. 225
14. СЗ СССР. – 1934. – № 64. – С. 459.
15. СЗ СССР. – 1937. – № 61. – С. 266.
16. СЗ СССР. – 1937. – № 66. – С. 297.
17. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. особи факти документи [Текст] / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К., 1997. – 380 с.

УДК 944(477) «192»:33

Наталія СКРИПЧИНСЬКА
(м. Київ)

Формування системи державних повинностей в українському селі (кінець 20-х років ХХ ст.)

Досліджується становлення і функціонування системи державних повинностей сільського населення УСРР у кінці 1920-х рр. Розглядаються форми та види повинностей і методи їх стягнення.

Ключові слова: державний план, державна позика, експертне оподаткування, повинність, продрозверстка, самообкладання, селянське господарство, сільськогосподарський податок, хлібозаготівлі, штраф.

Науковий керівник – *Іванова Людмила Георгіївна*, професор кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, професор.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. для радянської влади стає очевидною потреба у формуванні системи державних повинностей сільського населення в УСРР. Її становлення припадає на роки сталінської модернізації соціально-економічного укладу життя селян, утвердження колгоспного ладу, здійснення політики розкуркулення, руйнування традиційних форм громадського самоврядування в українському селі, запровадження адміністративно-політичного режиму тоталітарного типу.

Актуальність теми полягає в малодосліджуваності соціально-економічного аспекту даного питання.

В історичній науці дотепер, фактично, відсутні праці, в яких питання формування системи державних повинностей в українському селі було б виділене в предмет окремого дослідження. Історики О. Ганжа [1], Г. Капустян [2] та В. Петренко [3] у своїх працях звертаються до цієї науково-історичної проблеми хіба-що побіжно, в контексті вивчення проблеми відносин між більшовицькою владою та українським селянством. Важливими при розгляді цього питання є дослідження українських істориків С. Корновенка [4] і В. Лазуренка [5], в яких висвітлюється оподаткування українського селянина в даний період. Адже, сплата податків є одним з різновидів грошових повинностей в українському селі. Єдиним цілісним науковим дослідженням формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928-1933 рр.) є дисертація Т. Козацької [6, с. 5].

Виходячи з стану наукового вивчення окресленої проблеми, метою роботи автора є комплексний історичний аналіз становлення адміністративно-примусової системи державних повинностей, виконання селянськими та колективними господарствами хлібозаготівельних завдань держави, накладання натурального штрафу у вигляді продуктової повинності, особливості оподаткування сільського населення та самообкладання платників сільсько-господарського податку, функціонування фінансово-господарського механізму державних позик індустріалізації та грошових штрафів.

Необхідно зауважити, що державні повинності – це система адміністративно-примусових, політичних, фінансово-господарських, нормативно-правових та карально-репресивних заходів держави по відношенню до сільського населення задля виконання встановлених нею планових завдань із заготівель сільськогосподарської продукції, мобілізації коштів у населення шляхом стягнення податків, грошових штрафів та ін. [6, с. 16].

В українському селі державні повинності поділялися на натурально-продуктові та грошові. Система натурально-продуктових повинностей пе-

редбачала виконання селянами хлібозаготівельних зобов'язань, стягнення натуральних штрафів і заготівельних планових завдань на незернову продукцію.

Як відомо, взимку 1927-1928 рр. спалахнула гостра хлібозаготівельна криза, яку було подолано державою використовуючи грубий тиск на селян та застосовуючи «надзвичайні заходи проти куркуля».

Однак, у 1928 р. Україна постраждала від недороду, що різко зменшило її частку в загальносоюзних хлібозаготівлях. Цього разу, Сталін вже мав власний рецепт подолання хлібозаготівельної кризи, випробуваний ним під час поїздки до Сибіру у січні 1928 р. Йшлося про те, щоб перетворити надзвичайні заходи в систему, тобто відмовитися від принципу закупівлі та перейти до принципу продрозкладки. Такий метод хлібозаготівель був названий «уральсько-сибірським».

Практична реалізація «уральсько-сибірського методу» розгорнулася коли визрівав урожай 1929 р. Тоді склалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. і призвела до голодомору 1932-1933 рр.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів», ВУЦВК і РНК УСРР продублювали її 3 липня. Постановами запроваджувалися обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на кожне село за принципом самообкладання. Коли господар ухилявся від «плану до двору», сільрадам дозволялося штрафувати його у межах п'ятикратної вартості хліба, що підлягав здаванню. Коли господар відмовлявся сплачувати штраф, його майно продавалося з торгів. Груповий опір розкладці передбачав депортацію у віддалені регіони [7, с. 223-224].

Заготівельні плани існували і на незернову продукцію (худобу, м'ясо, картоплю, городину тощо). Що ж стосується худоби, то основною формою її заготівель на кінець 1920-х рр. була контрактація, тобто договірна система.

Опинившись в умовах здійснення суцільної колективізації та «ліквідації куркульства як класу» український селянин, крім виконання надзвичайно великих хлібозаготівельних планів, був змушений тягти на своїх плечах непосильний тягар оподаткування. Тільки серед обов'язкових державних фіскальних платежів, які українські селяни повинні були сплатити, значилися: єдиний сільськогосподарський податок, кошти на самообкладання, «експертне» індивідуальне оподаткування, державні позики на індустріалізацію. Кожен з них був яскраво вираженою формою грошової повинності сільського населення.

За невиконання хоча б одного завдання селянське господарство штрафували в п'ятикратному розмірі від несплаченої суми. Несплата штрафу, як правило, призводила спочатку до часткової конфіскації худоби, продовольс-

тва і майна, а в кінцевому результаті – до відбору господарства – розкуркулення [3, с. 89-90].

Характерним було те, що з другої половини 1920-х років у радянській податковій політиці впроваджується класовий принцип. В абсолютному виразі податок перекладається на заможні господарства. В зв'язку з цим автоматично звільнялися від оподаткування господарства незаможників. Послідовно збільшували обкладання доходів заможної частини села. Введене «експертне» обкладання охоплювало лише куркульські господарства. Кількість бідняцьких господарств звільнених від оподаткування, спочатку складала 25%, а згодом збільшилась до 35%. Але при здійсненні податкової політики на місцях під гаслом «натиснути на куркуля» нерідко жертвами її ставали селяни-середняки [8].

Прийнятий в 1926/1927 році закон про єдиний сільськогосподарський податок передбачав, що до суми загального прибутку селянського господарства, з якої обчислювався податок, повинні включатися надходження від другорядних галузей сільського господарства та від неземлеробської діяльності членів двору (заробітна платня від праці по найму, заробітки від відхожих промислів та ін.) [10]. Загальна антиселянська спрямованість цього законодавчого акту була очевидною: таким чином вводилось подвійне, а подекуди й потрійне оподаткування селянського господарства, оскільки сума зароблена членом двору вже оподатковувалася за місцем його сезонної роботи [1, с. 61-62].

В основі сільськогосподарського податку 1926/1927 року лежав принцип подорожного обкладання, що, в свою чергу, спонукало селян до жвавого обміну думками. Співчутливо, з розумінням поставилися до такого принципу обкладання менш міцні селянські господарства (бідняки і частково середняки). Обкладання за сукупністю доходів, що значно збільшило суму оподаткування більш заможних верств селянства, часом викликало в них прагнення до скорочення розміру господарств (скорочення кількості посівів, зменшення поголів'я худоби, числа сільськогосподарських машин, обсягів оренди землі та ін.) [2, с.152] Таке відношення до оподаткування було закономірним, адже ставка податку із заможних господарств постійно зростала і становила вже 15,42 карбованці з душі, в той час, як ставка податку з члена бідняцького господарства знизилася до 22 копійок, а для середняцького – практично не змінилася.

У 1927 р., за офіційними статистичними даними, найбільш заможне селянство на Україні становило лише 4%, але саме ним у цей рік було виплачено майже третину загальної суми сільськогосподарського податку. Це ще раз засвідчує той факт, яку економічну міцність мали заможні селянські гос-

подарства, і саме за їх рахунок більшовицький режим намагався відбудувати народне господарство [5, с. 121].

Сільськогосподарський податок 1927-1928 рр. пересічно становив 7 % прибутку селянського господарства. В цьому ж році районні податкові комісії отримали право додатково звільняти від сплати єдиного сільськогосподарського податку двори з наділами не більше 0,5 дес. на їдця, якщо ці господарства мали не більше однієї голови великої рогатої худоби і не одержували доходів від не хліборобських заробітків або спеціальних галузей сільського господарства [1, с. 62]. Внаслідок таких дій радянської влади 35 % найменш міцних господарств було зовсім звільнено від податку. Податок на маломіцне (бідняцьке) господарство становив 6,28 крб., середняцьке – 25,92 крб., заможне – 82,35 крб., куркульське – 150,35 крб. [11].

До 10-річчя Жовтня ЦВК СРСР прийняв Маніфест, де постановив звільнити від єдиного сільськогосподарського податку, понад уже раніше звільнених 25% селянських господарств, додатково ще 10%. Звичайно, що податковий тягар був перекладений на заможніші верстви селянства. У 1927/1928 році найзаможнішими селянськими господарствами було виплачено 30% суми податку, а у 1928/1929 році – вже понад 60 % [4, с. 139].

Закон про єдиний сільськогосподарський податок на 1928/1929 рік, враховуючи настанови квітневого (1928 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) в якому наголошувалось про необхідність переходу до найповнішого прогресивно-прибуткового оподаткування зростаючих доходів найбільш заможних верств села, ще більшим чином акцентував увагу на застосуванні нових методів обліку прибутків заможних господарств. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 21 квітня 1928 р. для цих господарств на 1928/1929 рік вводилось індивідуальне (так зване експертне) оподаткування. Воно виходило з того, що дане господарство має не тільки прибутки, але й надприбутки. Індивідуальному оподаткуванню підлягало в СРСР приблизно 2-3 % господарств [5, с. 121-122].

Планом Наркомфіну УСРР передбачалось, що в 1928/1929 році на Україні буде оподатковано в експертному порядку 3 % селянських господарств, але фактично було обкладено 1,22 %. Заможне селянство в ці роки сплатило 17% усієї суми податку [5, с. 122].

Експертне оподаткування отримало таку назву тому, що здійснювалося групами місцевих «експертів», які на свій розсуд визначали у кого і скільки ще можна відібрати.[3, с.100] Однак, експертами допускалися значні порушення, які полягали, головним чином, в притягненні до оподаткування в експертному порядку низки господарств, хоча із значним прибутком, але господарств цілком трудових, немаючих ніяких експлуаторських нетрудових джерел прибутків, в штучному збільшенні прибутків від нехліборобських

заробітків, в неправильному оподаткуванні зарплатні, особливо відходників і т.д. [12].

З метою подальшого викачування із українського села грошових ресурсів у січні 1928 р. запроваджувався податок «Про самообкладання людності на задоволення її громадських потреб». Він дорівнював 35% від загальної суми сільськогосподарського податку [4, с. 140]. Згідно із Законом про самообкладання селян на 1928/1929 рік, тягар лягав переважно на плечі заможного селянства. Водночас бідняцькі господарства звільнялися від податку, а середняцьким надавалися деякі пільги, зокрема зниження обсягу податку. Проте урядову інструкцію на місцях було змінено і в деяких округах самообкладанню підлягала значна частина середняцьких та деяка частина бідняцьких господарств. Серед оподаткованих господарств нерідко були такі, що мали високо племінну худобу або реманент та непогані будівлі [9, с. 159].

Село негативно сприйняло новий податок, оскільки і так було придушене низькими цінами на хліб, надзвичайними заходами, сільськогосподарським податком та оплатою різного роду позик.

Так, наприклад, ще однією формою фіскального визискування більшовиками українського селянства стало запровадження системи державних позик. ВУЦВК і РНК УСРР паралельно з самооподаткуванням у січні 1928 р. оголосили про підписку на 100 млн. крб. державної позики, цинічно названої прибічниками тоталітарної системи «позикою для зміцнення сільського господарства». Звичайно ж, збір позики відбувався під тиском [4, с. 141]. Державні органи вважали позикку «засобом примусу» і «натиском економічного характеру», фіноргани – засобом мобілізації коштів, а селяни – додатковим податком. Адже, селянство не позичало гроші державі, а виконувало грошову повинність. Запровадження позики на зміцнення сільського господарства за рахунок коштів селянських господарств було абсурдним, позаяк вилучені у такий спосіб фінансові ресурси використовувалися для здійснення колективізації.

Дослідивши особливості оподаткування сільського населення та з'ясувавши фіскальну спрямованість податкової політики радянської влади, а також проаналізувавши карально-репресивну політику хлібозаготівель встановлено історичний факт існування наприкінці 20-х років ХХ ст. системи селянських повинностей в Україні. Та з'ясовано, що основними її видами були: натуральні (хлібозаготівельна, яка стосувалася примусового вилучення зернових культур із застосуванням надзвичайних заходів) та грошові (функціонування класового принципу оподаткування сільського населення, запровадження системи самообкладання господарств платників єдиного сільськогосподарського податку, накладання штрафів за невиконання нату-

ральних державних зобов'язань, поширення облігацій державних позик тощо) повинності.

Такий стан речей під кінець 20-х років ХХ ст. призводить селянські господарства до занепаду. Селянин, у відчаї від економічних поборів, втрачав почуття господаря та перетворювався на політично безправного та економічно залежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції.

Annotation

Natalia Skrypchynska (Kyiv). Formation of public service obligations in the Ukrainian village (late 20-ies of XX)

Establishment and functioning of the public service obligations of the rural population in USSR in late 1920-ies are studied. Forms and types of duties and methods of collecting are shown.

Keywords: state plan, government loan, expert taxation, obligation, food requisitioning, self-imposition, agricultural farm, agricultural tax, bread provision, fine.

Аннотация

Скрипчинская Н.А. (г. Киев). Формирование системы государственных повинностей в украинском селе (конец 20-х годов ХХ в.)

Исследуется становление и функционирование системы государственных повинностей сельского населения УССР в конце 1920-х гг. Рассматриваются формы и виды повинностей, методы их взимания.

Ключевые слова: государственный план, государственный заем, экспертное налогообложение, повинность, продразверстка, самообложение, крестьянское хозяйство, сельскохозяйственный налог, хлебозаготовки, штраф.

Примітки

1. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) [Текст] / О.І. Ганжа: НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 208с.

2. Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття [Текст] / Г.Т. Капустян. – Кременчук, 2003 – 324 с.

3. Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20-30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-Геноциду(за матеріалами Поділля) [Текст] / В.І. Петренко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008 – 320 с.

4. Корновенко С.В. Село. Хліб. Гроші.: Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу [Текст] / С.В. Корновенко, В.М. Лазуренко; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького та ін. – Черкаси: Ваш Дім, 2004 – 188 с.

5. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу [Текст] / В.М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння – Плюс, 2003 – 159 с.

6. Козацька Т.Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928-1933 рр.) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.Ю. Козацька: Черкаський національний ун-т ім. Б.Хмельницького – Черкаси, 2006 – 20 с.

7. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. [Текст] / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 27, Оп. 8. – Спр. 140 – Арк. 64

9. Панченко П.П., Шмарук В.А. Аграрна історія України: Підручник. – 2-ге вид. випр. і доп. [Текст] / П.П. Панченко, В.А. Шмарук. – К: Т-во «Знання», КОО, 2000 – 342 с.

10. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-944. – Оп. 1 – Спр. 150 – Арк. 155

11. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 127 – Арк. 123

12. Державний архів Чернігівської області, Ф. р-1287, Оп. 1 – Спр. 2184 – Арк. 213.

УДК 94 (477. 43/.44=162.1)«192/193»«19»

Вікторія ФЕСЕНКО
(м. Київ)

Політика радянської влади щодо польської національної меншини в УРСР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.)

Спираючись на доробок попередників зроблено спробу розкрити значення та важливість реалізації національної політики радянської влади щодо польської національної меншини в УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: польська національна меншина, політика, українізація.

Науковий керівник – *Чернега Петро Макарович*, завідувач кафедри етнології Інституту історичної освіти національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Етнонаціональний розвиток України в умовах відновлення державної незалежності засвідчив актуальність оптимізації регіонального управління, вироблення зваженої внутрішньої політики з урахуванням досвіду та уроків історичного минулого окремих регіонів. Зростання інтересу науковців і широкої громадськості до історії і трагічної долі національних меншин України стало характерною ознакою нашого сьогодення.

Важливий і водночас суперечливий та драматичний етап розвитку польської меншини на українських землях пов'язаний із подіями міжвоєнного періоду історії України та Польщі. Дослідження особливостей життя польської національної меншини у 20-30-ті рр. ХХ ст. важливе тому, що його наслідки

дісталися в спадщину незалежній Україні і впливають на характер міжнаціональних відносин у нашій державі.

Національно-культурна політика УРСР та особливості функціонування культурних осередків польської національної меншини у 20-30-х роках ХХ ст. розглядалися багатьма дослідниками. Першими цеглинами у фундаменті новітньої історіографії польської меншини стали праці Т. Зарецької (Т. Єременко), І. Лусевича, В. Наулка, Г. Стронського, Б. Чирка, Л. Якубової та ін. У монографії Б. Чирка «Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття)» віднайшли відображення переважно політичні аспекти соціально-економічної тактики й стратегії більшовицького уряду стосовно етнічних меншин. Л. Якубова торкнулася польської меншини у контексті політичного, соціально-економічного та культурного життя інших національних груп УСРР в 1920-х – першій половині 1930-х років, дослідниця також ґрунтовно вивчила діяльність вищих державних органів влади з організації культурного життя національних меншин, закономірності цього процесу в межах всієї України.

Авторка, спираючись на доробок попередників, розкриває значення та важливість реалізації національної політики радянської влади щодо польської національної меншини в УРСР 20-х – початку 30-х років. Для досягнення мети поставлено наступні завдання: проаналізувати радянську політику щодо польської меншини УРСР у 20-30-ті роки ХХ століття; з'ясувати, чи мали проведені заходи виключне значення для радянської влади.

У 1920-ті рр. органи державної влади та партійні комітети приділяли значну увагу роботі серед польського населення з метою залучення його до активної діяльності в будівництві соціалізму та закріплення в його свідомості довіри до радянської влади. Бажаючи заручитися підтримкою неросійського населення, особливо прикордонних територій, з метою розширення соціальної бази країни, партійно-державне керівництво СРСР у квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) висловилося за політику коренізації, покликану активізувати участь корінних народів і національних меншин у політичних, соціально-економічних і культурних перетвореннях, щоб остаточно схилити їх на бік радянської влади. В Україні вона розпочалася з проголошення ЦК КП(б)У в червні 1923 р. курсу на «українізацію», яка мала стати інструментом завоювання більшовиками українського руху, послаблення національно-демократичних сил, засобом кадрової політики та насадження комуністичної ідеології [1, с. 170].

У зв'язку з ускладненням завдань та подальшим зростанням обсягу роботи серед національних меншин при ЦК КП(б)У та губкомах партії були створені бюро або секції, що вели пропаганду мовами національних меншин, а у квітні 1924 р. при ВУЦВК була утворена Центральна Комісія у справах на-

ціональних меншин (ЦКНМ), яка існувала до 1938 р. і фактично стала організаційним чинником здійснення політики коренізації, та її відділення на місцях. Аналогічні комісії були утворені при всіх губернських і окружних виконавчих комітетах рад.

Після ліквідації у 1925 р. губерній і переходу на триступеневу систему управління (район-округ-центр) при всіх президіях окружних виконавчих комітетів вже у 1926 р. було створено 26 бюро або комісій у справах національних меншин. У 1926-1927 рр. стали створюватися комісії у справах національних меншин при райвиконкомах [2, с. 18]. Робота окружних та районних об'єднань, як і діяльність ЦКНМ, охоплювала широке коло питань.

ЦК РКП(б) велику увагу приділяв роботі серед національних меншин, у тому числі й польської, адже серед неукраїнців поляки за чисельністю поступалися лише росіянам і євреям, що й вимагало від влади підвищеної уваги до роботи з ними. У структурі населення республіки, особливо на Правобережжі, поляки мали досить велику питому вагу. За даними неповного перепису 1920-1921 рр. їх налічувалося 309,8 тис. осіб, з яких понад 53 % мешкали у Волинській губернії. За переписом 1924 р., що також був неповним, оскільки проводився здебільшого в містах, в УСРР проживало 239,4 тис. поляків [1, с. 166]. Зменшення їхньої кількості можна пояснити як репатріацією та добровільним виїздом до Польщі значної частини інтелігенції, депортаціями польського населення з прикордонних районів у східні регіони СРСР, так і приховуванням багатьма поляками своєї національності у зв'язку з репресіями та нагнітанням антипольських настроїв. Перепис 1926 р. засвідчив, що в УСРР налічувалося 460,4 тис. поляків, а після уточнення в 1927 р. їхня кількість сягнула 476,4 тис., з яких 80,3 % проживали у сільській місцевості, а 19,7 % – у містах [1, с. 166].

Уся робота серед польської меншини в Україні спрямовувалася з Москви. У листопаді 1921 р. проходила всеросійська конференція комуністів-поляків, що ухвалила рішення направити в Україну групу комуністів, а також осіб, які володіють польською мовою, для роботи серед польського населення [3, 25]. Лише протягом 1922 р. з Москви за рішенням ЦК РКП(б) в Україну прибуло 44 особи. Це дозволило зміцнити польські секції губкомів КП(б)У, вдосконалити структуру польських парторганів у республіці, підвищити роль утвореного в 1921 р. Польбюро при ЦК КП(б)У на чолі з Б. Скарбеком [3, с. 29].

Доказ важливості проведення такої роботи знаходимо в архівних джерелах: «Робота партії серед польського населення прикордонних губерній має виключне значення, оскільки Радвлада має особливий інтерес у симпатіях цього населення. Незважаючи на очевидність цього становища, партійні та радянські органи на місцях не приділяють достатньої уваги роботі серед по-

ляків. У радапараті та культустановах польського села кількість комуністів-поляків, які знають мову та побут польського населення; недостатня робота цих установ часто не лише не допомагає залученню польського населення на сторону радвлади, але живить своїми недоліками контрреволюційну діяльність польських агентів та католицьке духівництво.» [4, арк. 50].

З метою уникнення загострення міжнаціонального протистояння і ворожечі, що, зокрема, виникали як на мовному ґрунті, так і через суперечки у питаннях землеволодіння, четверта сесія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) VII скликання в листопаді 1923 р. прийняла постанову «Про підсумки і чергові завдання районування України». В ній вимагалось вжити всіх необхідних заходів щодо «рівномірного розподілу населених пунктів по сільрадах і сільрад по районах, прагнучи зберегти в одній адміністративній одиниці однорідне за своїм національним складом населення» [5, с. 221]. Слід зазначити, що саме розгляд і вирішення подібних проблем стали визначальним пріоритетом у роботі створеної тоді Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ), яка невідкладно розпочала вживати цілеспрямованих організаційних заходів у цьому напрямі. Так, на засіданні ЦКНМ 24 травня 1924 р. на порядку денному стояло питання «Про виділення німецьких районів та сільрад» [6, с. 39, 42]. Такі самі рекомендації стосовно польських громад стали готувати комісії національних меншин при губвиконкомах. У подальшому ці процеси влада помітно прискорила. Для забезпечення соліднішої правової бази щодо національного районування Рада Народних Комісарів (РНК) УСРР 29 серпня 1924 р. терміново розглянула і одностайно ухвалила постанову «Про виділення національних районів та рад» [7, с. 52]. Вже станом на 1 квітня 1925 р. в УСРР було створено національні сільські ради: німецькі, грецькі, болгарські, єврейські, польські, чеські та білоруські, зокрема, 15 з них були польськими. Результати роботи радянських органів у цьому плані дали підстави IX з'їздові КП(б)У у грудні 1925 р. оцінити їх позитивно, а ВУЦВК – рапортувати ЦВК СРСР про безумовне виконання постанови III з'їзду Рад СРСР стосовно утворення національних адміністративно-територіальних одиниць етнонаціонального характеру [8, с. 35]. Це теж повною мірою можна зарахувати до «коренізації» національних спільнот.

6 липня 1927 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про найближчі завдання роботи серед національних меншостей», яка була фактично спрямована на закріплення коренізації етнічних спільнот України в контексті державного управління поліетнічною системою у республіці. У цій постанові, зокрема, акцентувалася увага на забезпеченні належних умов для діяльності нещодавно створених національних сільських рад та національних районів стосовно використання етнічних мов у взаємовідносинах з вищими органами влади [9,

с. 13]. Та ж сама рекомендація містилася і в Адміністративному кодексі УСРР (ст. 4), затвердженому ВУЦВК 12 жовтня 1927 р.

IV сесія ВУЦВК X скликання, розглянувши в листопаді 1928 р. питання про радянське будівництво серед національних меншин, констатувала реальну, але не в усьому задовільну ситуацію у цій сфері. Йшлося про значний дефіцит радянських працівників, які володіють мовами меншин, особливо у єврейських, німецьких, польських і навіть російських національних районах. Засвідчуючи незадовільність реального впровадження законодавчого рішення про рівноправність мов, сесія вирішила зобов'язати уряд вжити заходів щодо забезпечення належного обслуговування національних меншин їхніми рідними мовами в населених пунктах, де мешкають представники різних національностей [9, с. 22].

Однак у подальшому, як засвідчила практика, ці законодавчо-правові рішення кардинально не вплинули на оптимізацію і прискорення процесу вживання мов національних меншин державним апаратом України. Більше того, звітні документи 1929 р. показали їх повсюдне часткове, а то й повне ігнорування [10. 25-28].

На рубежі 1920-1930-х рр. відбулася різка політизація суспільного життя, зумовлена передусім прискореною ліквідацією приватного власника у містах, а особливо в селах України. На цей час припав найбільш складний період у діяльності ЦКНМ, зумовлений не тільки різкими кадровими змінами, а й безпрецедентним ідеологічним натиском, якого вона зазнала збоку комуністичної влади. Робота ЦКНМ стрімко згорталася, а в процесі структурних і кадрових змін, що супроводжували заходи з перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва, вона взагалі була ліквідована [11, с. 529, 543].

Таким чином, незважаючи на проблеми, що виникали, керівними органами в ході політики коренізації переслідувалася мета схилити національні меншини, зокрема й поляків, на бік радянської влади та заручитися їхньою підтримкою для утвердження майбутнього тоталітарного режиму.

Annotation

Victoria Fesenko (Kyiv). The Soviet policy towards the Polish minority in the USSR (20's- early 30-ies of the XX century).

Building on the achievements of predecessors the author attempted to clarify the meaning and importance of the national policy of the Soviet authorities towards the Polish minority in the USSR during the 20's - early 30-ies of XX century.

Keywords: Polish minority policy, Ukrainization.

Аннотация

Фесенко В.В. (г Киев). Политика советской власти относительно польского меньшинства в УССР (20-е – начало 30-х гг. XX в.)

Опираючись на результати наукових досліджень предшественників зроблено спробу розкрити значення і важливість реалізації національної політики радянської влади в відношенні польського національного меншинства в УСРС в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ в.

Ключевые слова: польское национальное меньшинство, политика, украинизация.

Примітки

1. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: монографія [Текст] / О.Я. Калакура / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.: табл.
2. Якубова Л.Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРС: 20-ті – початок 30-х років ХХ ст. [Текст] / Л.Д. Якубова. – К., 2004. – 452 с.: табл.
3. Лусевич І.Т. «Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.) [Текст] / І.Т. Лусевич: НАН України. Ін-т історії України. – К., 1995. – 102 с. – (Історичні зошити).
4. Телеграми ЦК КП(б)У у справах роботи серед нацменшин, організації губвідділів у справах друку, виборів делегатів на Всеукраїнський з'їзд комнезамів, боротьби з релігійними пережитками, зміцнення апаратів губфінвідділів та ін. питань (3 січня 1923 р. – 29 грудня 1923 р.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 1647. – 82 арк.
5. Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) [Текст] / Б.М. Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.
6. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ ст.) [Текст] / Б.В. Чирко. – К., 1995. – 215 с.
7. Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20 – 30-і роки [Текст] / Г. Стронський. – Тернопіль, 1992. – 63 с.
8. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки [Текст] / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К., 1991. – 344 с.
9. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-і рр. ХХ ст. [Текст] / Т.І. Єременко. – К., 1994. – 74 с.
10. Золотаревський М. Обслуговування нацменшостей у мішаних радах [Текст] / М. Золотаревський // Радянська Україна. – 1929. – № 9-10.
11. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності [Текст] / гол. ред. В. М. Литвин. – К., 2008. – 988 с.

УДК 94(477)“19”-054.73

Іван КИРИЧЕВСЬКИЙ
(м. Київ)

Україна в планах всесоюзного переселенського комітету

Розглядається роль Всесоюзного переселенського комітету у формуванні української діаспори на території колишнього СРСР. Висвітлені правові та економічні передумови цього процесу.

Ключові слова: Всесоюзний переселенський комітет, міграції, переселенський рух.

Науковий керівник – *Казакевич Ольга Михайлівна*, доцент кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Історично склалось, що українці, які довгий час не мали власної державності, були змушені мігрувати в різні куточки земної кулі. Однією з найчисельніших є діаспора на теренах колишнього СРСР (нині СНД), особливо на території сучасної Росії. Слід відзначити, що українці за радянського періоду покидали свою Батьківщину або в результаті репресивних заходів, або в результаті добровільного переселення, що відбувалось в 1920-1930х рр. всесоюзними органами по території СРСР.

Останнє було зумовлено необхідністю освоєння неосяжних ресурсів РСФСР в тому числі і шляхом залучення надлишкової робочої сили з УСРР та інших радянських республік.

Дослідження діяльності урядових установ (в тому числі і Всесоюзного переселенського комітету), які займались організацією міграційних процесів, таким чином, становить інтерес в ракурсі вивчення історії української діаспори.

Метою дослідження є визначення місця УСРР у планах Всесоюзного переселенського комітету.

Проблемі міграційних процесів на території України за радянської доби присвячено дослідження вітчизняних вчених І. Винниченка [1], Т. Пронь [2]. Робіт, присвячених міграційним процесам у масштабах Радянського Союзу, доволі мало. Можна назвати працю російського історика П. Поляна «Не з своєї волі: Історія і географія примусових міграцій у СРСР» [3]. Спеціальні роботи, які б розкривали діяльність Всесоюзного переселенського комітету, та інших структур, що займалися організацією міграцій на території Радянського Союзу, фактично відсутні, тому тема роботи Всесоюзного переселенського комітету має наукову новизну.

Існувало декілька причин початку організації переселенського руху. Такими були: малоземелля, яке, за опитуваннями українського Наркомзему, називали в якості причини переселення 92% опитаних [6, арк. 164]; високий рівень безробіття в містах, що посилювався за рахунок припливу не задіяної в сільському господарстві робочої сили; потреба в господарському освоєнні районів, які раніше не використовувались, з метою збільшення виробництва сільгосппродукції та видобутку ресурсів для промисловості. Також були наявні політичні передумови організації переселення селян із території України: в документах в якості першочергового завдання називалось «господарське і політичне закріплення околиць Союзу» [5, арк. 166].

Переселенський рух займав значне місце у планах майбутнього усупільнення селянства СРСР: передбачалося, що майбутнє переселення селян-середняків сприятиме їхній кооперації та колективізації, а з тим – збільшенню долі соціалістичного сектору в сільському господарстві СРСР [5, арк. 166]. Задля цього, наприклад, групових та колективних переселенців заохочували пільгами [5, арк. 162].

Керував процесом переселення у масштабах СРСР Всесоюзний переселенський комітет (1925-1930, 1932-1936 рр.), який розпочав роботу з 1 вересня 1925 р. Безпосередньо в Україні процесом переселення керував Всеукраїнський переселенський комітет при ЦВК УСРР, створений постановою ВУЦВК УСРР від 28 жовтня 1928 р. [6, арк. 198].

Згідно з п'ятирічним планом Всесоюзного переселенського комітету, передбачалося переселення з території України 910 000 чол., або 182 000 господарств, з них 32 175 господарств національних меншин [5, арк. 162]. Вищевказана цифра вважалася мінімальною і такою, що не задовольняла повністю потреби УСРР – визначалась потреба у переселенні за межі України близько 250 тис. господарств [7, арк. 47].

Виконання п'ятирічного плану переселенських заходів регулювалось щорічними т.зв. операційними планами, що затверджувались Всесоюзним переселенським комітетом.

Згідно з операційним планом на 1925-26 рр., із земельних фондів РРФСР для переселення передбачалось передати 1992 000 десятин (із розрахунку 15 десятин землі на переселенця), із них – 600 000 десятин виділити для переселенців з УРСР, зокрема на Далекому Сході та Сибіру – по 75 000 десятин, на Поволжі – 300 000 дес., в Уральській області – 150 000 дес. [7, арк. 276].

В 1926-1927 рр. із необхідної кількості 230 000 чоловік із УСРР передбачалось переселити 57 000 чоловік (25% від загальної кількості переселенців). З цією метою Наркомземом РСФСР передбачалося надати Наркомзему УРСР для переселенців у Поволжі 300 000 дес., в Уральській області – 150 000, в Сибіру та Далекому Сході – по 75000 дес. [7, арк. 341]. Для фінансування переселенців передбачалось виділити 32 млн. крб. [7, арк. 312].

Збереглися відомості, що Наркомзем УСРР просив виділити для переселення в Сибір 172 500 дес., на Далекий Схід – 165 000 дес. Взагалі Наркомзем УРСР у своєму листуванні з Наркомземом РСФСР та Всесоюзним переселенським комітетом постійно нарікав на недостатню площу, виділену на переселення для України, і постійно клопотав про її збільшення [7, арк. 341]. Цим же планом передбачалось переселити з території АМРСР на південні землі України 1800 господарств, з них, зокрема, 300 – на території Одеської округи [7, арк. 114].

В організації переселення спостерігалися певні особливості: 1) значну долю переселенців з України складали вихідці із прикордонних округ УСРР [6, арк. 198]; 2) корінне українське населення переселяли лише на території, які знаходяться поза межами України – вільні землі на півдні України в 1926 р. передбачалось заселяти тільки вихідцями з прикордонної смуги та інших територій СРСР [7, арк. 404]. Документи свідчать, що селяни або не використовували потенційну можливість для свого переселення, або не закріплювались на обраному місці [7, арк. 311-312].

Цьому було декілька причин: доволі часто селяни не могли отримати землю, яка була їм виділена; влада перекладала організацію побуту на самих переселенців шляхом створення т.зв. робочих дружин, які мали облаштовувати необхідну інфраструктуру для освоєння на новому місці [6, арк. 2]; недостатня фінансова підтримка з боку держави – за переселенської кампанії 1925-1926 рр. держава могла забезпечити тільки 25% необхідних витрат, за кампанії 1928-1929 рр. – тільки 60% необхідних витрат [4, арк. 32]. Із цієї причини державою встановлювались норми матеріального забезпечення – наприклад, для переселення на Далекий Схід потрібно було мати не менше як на 700 крб, Сибір – на 600 крб., Поволжжя і Уральська область – на 900 крб. матеріального забезпечення [7, арк. 277]; через бюрократичні перепони селяни вважали за краще переселятися самовільно. Наприклад у 1927-1928 рр. було видано дозволів для переселення на союзні фонди 90 000 чол., фактично було виділено землю на 123 372 чол. [7, арк. 384].

Таким чином, створення Всесоюзного переселенського комітету було продиктоване необхідністю регулювання переселенських потоків, які фактично охопили всю територію Радянського Союзу. Одне з найважливіших місць у планах Всесоюзного переселенського комітету займала Україна, як одна з найбільш перенаселених частин Радянського Союзу, однак із певних причин запити УСРР на переселення неможливо було задовольнити.

Можна стверджувати, що переселення часто мали репресивний характер за соціальною і політичною ознакою. Серед переселених був значний процент середняків та багатих господарів, які не страждали від малоземелля, яке називалося основною причиною переселення. Переселення національних меншин, яке відбулося у 20-30-х рр. ХХ ст. проводилось із метою впливу на етнічний склад населення регіонів України, де в минулому вершилися головні події української історії, та на хід подальшого суспільно-економічного розвитку УСРР.

Annotation

Ivan Kyrychevskyu (Kyiv). Ukraine plans into the Soviet Union Resettlement Committee.

The role of the Union Resettlement Committee in the formation of the Ukrainian Diaspora in the former of USSR is devoted. The legal and economic conditions of the process are shown up.

Keywords: Soviet Union Resettlement Committee, migration, the migration movement.

Аннотация

Киричевский И.П. (г. Киев). Украина в планах всесоюзного переселенческого комитета.

Статья посвящена роли Всесоюзного переселенческого комитета в формировании украинской диаспоры на территории бывшего СССР. Освещены правовые и экономические предпосылки этого процесса

Ключевые слова: Всесоюзный переселенческий комитет, миграции, переселенческое движение.

Примітки

1. Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання [Текст] / І.І. Винниченко. – Київ: Рада, 1994. – 126 с.

2. Пронь Т.М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Пронь Тетяна Михайлівна; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2005. – 20 с.

3. Полян П. Не по своей воле: История и география принудительных миграций в СССР [Текст] / П. Полян. – М.: Мемориал, 2001.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 10. – Спр. 783.

5. ЦДАВО України. Ф. 27. – Оп. 7. – Спр. 885.

6. ЦДАВО України. Ф. 27. – Оп. 7. – Спр. 783.

7. ЦДАВО України. Ф. 27. – Оп. 6. – Спр. 639.

8. ЦДАВО України. Ф. 27. – Оп.6 – Спр. 651.

УДК 94(477)«1917-193»:327.39

Іванна СОКОЛЬНІКОВА
(м. Київ)

Радянський «проект емансипації» жінки в Україні (1917 – 30-х рр. ХХ ст.)

Розглядається «жіноче питання» в контексті ідеологічно-пропагандистської роботи більшовиків серед різних верств суспільства. Виділено основні напрямки діяльності відділів для роботи серед робітниць і селянок (жінвідділів) у перше десятиліття існування радянської влади. Аналізується новоутворений соціально-рольовий образ «радянської жінки».

Ключові слова: емансипація, жінка, «жіноче питання», комуністична ідеологія, жінківвідділи, «нова радянська жінка».

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Радянська влада з перших років свого існування взялася за вирішення «жіночого питання». Протягом 1918-1920-х рр. на території СРСР з метою «виховання робітниць і селянок у комуністичному дусі», а також залучення їх до соціалістичного будівництва створювалися спеціальні органи для ведення агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи серед жіночого населення, які отримали назву жінківвідділів. Ці осередки жіночого пролетарського руху підпадали під повне керівництво партії, яка визначала їх сутність функціонування, завдання, напрямки та форми діяльності. Робота жінківвідділів уконцентрованому вигляді втілювала в собі політику держави щодо «розкріпачення» жіночої частини населення, досягнення повної рівноправності жінок і чоловіків. Проте головним завданням все-таки було ідейне згуртування жінок, які становили 59 % населення радянських республік, навколо Комуністичної партії та утримання їх під контролем.

Поряд з цим в суспільстві відбувався процес нав'язування радянською владою нових канонів жіночності, певного регламентованого стилю жіночої поведінки. Таким чином відбувався перехід від традиційного осмислення жінки як матері, берегині роду до нового образу радянської жінки – жінки-трудівниці, борця за ідеали комунізму, соціально активної громадянки, у якої формувалися нові потреби, пріоритети, смаки, змінювалася ієрархія цінностей, де на перше місце виходила суспільна праця. Нова жінка мала постати в результаті рішучого розриву з минулим у всіх його проявах: з буржуазним жіночим рухом, з традиційними родинними стосунками, з традиційним розподілом суспільних ролей між чоловіками та жінками.

Проблеми становища жінок, змісту діяльності жінківвідділів, досвіду вирішення «жіночого питання» як фактору розширення соціальної бази радянської влади висвітлені в працях Н. Нагорної [10, 11], О. Тарапон [4], С. Маркової [8], Н. Земзюліної [5], О. Кривулі [3]. До вивчення питання утвердження конструкту «нової радянської жінки» вдавалися вітчизняні дослідники Ю. Терещенко [12], О. Лабур [6, 7]. Однак ці проблеми залишаються мало вивченими і потребують подальшого дослідження.

Метою статті є розгляд «жіночого питання» в контексті ідеологічно-пропагандистської роботи більшовиків серед різних верств суспільства; виділення основних напрямків діяльності відділів для роботи серед робітниць і

селянок (жінвідділів) у перше десятиліття існування радянської влади; аналіз новоутвореного у визначений хронологічний період соціально-рольового образу «радянської жінки».

Першим кроком на шляху вирішення проблем жіноцтва стало створення нового законодавства, яке мало на меті проголосити повну рівноправність жінок і чоловіків у всіх сферах життя. Це стало можливим, як зазначав, В.І. Ленін, лише завдяки утвердженню в країні влади пролетаріату, адже «[...]де існує капіталізм, там, де зберігається приватна власність на землю приватна власність на фабрики і заводи, там, де зберігається влада капіталу, переваги залишаються у чоловіків[...]» [9, с. 98].

У громадянських та політичних правах жінок і чоловіків зрівняли Конституції УСРР 1919 та 1929 рр. (проте як окремий суб'єкт конституційних правовідносин жінка виділилася пізніше, а саме – в Конституції УРСР 1937 р.).

Щодо подружнього життя, то на законодавчому рівні жінку й чоловіка зрівняли прийняті у 1919 р. декрети радянської влади: «Про організацію відділів запису актів громадянського стану», «Про цивільний шлюб та про ведення книг запису актів громадянського стану», «Про розлучення». Значну роль в розвитку принципу рівності подружжя відіграв Кодекс законів УСРР про акти громадянського стану, про сім'ю та опіку 1919 р., який вперше запровадив режим спільності подружнього майна, а також передбачав захист прав осіб, які перебували у фактичних шлюбних відносинах [1, с. 12].

Проте рівність перед законом ще не означала рівність у житті. Вирішення цього питання В.І. Ленін вбачав у тому, щоб «[...] втягнути жінку до суспільно-виробничої праці, вирвати її з «домашнього рабства» [...]» [9, с. 107]. Щодо ведення домашнього господарства лідер більшовиків вважав, що «[...] жінка продовжує залишатися домашньою рабинєю, не дивлячись на всі визвольні закони, бо її давить, душить, отупляє, принижує дрібне домашнє господарство, приковує її до кухні і до дитячої, розкрадаючи її працю роботою до дикості непродуктивною, дріб'язковою, отупляючою. Справжнє звільнення жінки, справжній комунізм почнеться тільки там і тоді, де почнеться масова перебудова його [домашнього господарства – Авт.] у велике соціалістичне господарство [...]» [9, с. 95]. Він пропонував вийти з цього становища, шляхом розбудови великої кількості громадських столових, пралень, ясел, дитячих садків.

Протягом 1920-х рр. жінок планомірно й наполегливо залучали до органів влади – міських і сільських Рад, жіночих делегатських зборів, Всеукраїнського та місцевих з'їздів Рад, партійно-комсомольських організацій, комітетів незаможних селян тощо. В.І. Ленін активно закликав жінок до участі в управлінні державою. «[...] Управляючи, жінки навчатися швидко і наздо-

женуть чоловіків. Обирайте все більше жінок-трудівниць до Ради, як комуністок, так і безпартійних [...]» [9, с. 105].

Також проводилися заходи щодо ліквідації неписьменності серед жінок. У 1920-х рр. було прийнято законодавчі акти, що проголошували рівність статей в отриманні освіти та виборі професії.

Таким чином, у політиці більшовиків виокремлювалося чотири головні позиції щодо вирішення «жіночого питання» – участь жінок у суспільному виробництві, підвищення освіти, залучення їх до управління та охорона материнства і дитинства [2].

Більшою мірою ці завдання покладалися на жінвідділи – організації, що відповідали за адаптацію жінок до нових реалій життя. Відділи для роботи серед робітниць і селянок шляхом ідеологічного впливу мали виховувати лояльність і прихильність «жіночої верстви» до політики радянської влади, формувати у них комуністичну свідомість, розширюючи і зміцнюючи, таким чином, соціальну базу нового більшовицького режиму [10]. Очолювали такі спецкомісії активістки, ударниці, комуністки, комсомолки.

Робота жіночих відділів включала в себе роботу серед жительок міст та селянок. В «окрему графу» виділялася партробота серед представниць національних меншин, зокрема в місцях їх компактного проживання. У міських центрах, зважаючи на класовий підхід, пріоритет у роботі компартійні органи завжди віддавали пролетаркам-робітницям. У селах ядровими групами визначалися спершу біднячки-незаможниці, а пізніше середнячки та колгоспниці.

Варто зазначити, що поза зоною спеціальної роботи більшовиків, а значить і поза межами жіночого руху радянської республіки, повністю чи частково залишалися так звані «колишні», «ворожі елементи», представники так званого «експлуататорського класу» серед яких згадуються буржуазні рівноправки-феміністки, інтелігентки, «радянські баришні» (міщанський сегмент), заможні селянки-кулачки, дружини священників чи служителів культів [10].

Основною формою організаційної та виховної роботи жінвідділів були делегатські збори – осередки безпартійних робітниць, які протягом певного часу знаходились під безпосереднім впливом комітетів ВКП(б). Жіночі відділи через делегатські збори намагалися охопити ідеологічним впливом, організувати та «комуністично виховати» якомога більше коло жінок, пробудити в них інтерес до політики, підготувати до вступу в партію та виконання громадських обов'язків «будівників» нового соціалістичного суспільства [11]. Можна сказати, що делегатські збори були так званими «школами комунізму» і виступали частиною ланцюжка, що зв'язував партійно-комуністичну пропаганду з політично неосвіченими масами жінок.

Бачення більшовиками шляхів вирішення жіночої проблеми знаходилося в ідеологічній площині, оскільки живилося переконаннями в тому, що патріархальність «колишнього» дореволюційного суспільства ґрунтувалася на залежному і підневільному становищі жінки. Таким чином, радянський «проект емансипації» жінки був не чим іншим, як одним з інструментів демонтажу старих суспільних відносин, методом руйнування патріархального укладу. Реалізація цих завдань була покладена на спеціально створені громадські жіночі організації – відділи для роботи серед робітниць і селянок.

Annotation

Ivanna Sokolnikova (Kyiv). Soviet «project of emancipation» of women in Ukraine (1917 - 30-ies of XX century).

«Women's question» in the context the Bolsheviks ideological propaganda among various segments of society are studied. Main activities of the departments for workers and peasants (woman department) during the first decade of Soviet power are underlined. Newly established social role image of the «Soviet woman» is analyzed.

Keywords: emancipation, woman, «the woman question», Communist ideology, woman department, «new Soviet woman»

Аннотация

Сокольникова И.Ю. (г. Киев). Советский «проект эмансипации» женщины в Украине (1917 – 30-е гг. XX в.)

Рассматривается «женский вопрос» в контексте идеологическо-пропагандистской работы большевиков среди разных слоев общества. Выделены основные направления деятельности отделов для работы среди работниц и крестьянок (женотделы) в первое десятилетие существования советской власти. Анализируется новообразованный социально-ролевой образ «советской женщины».

Ключевые слова: эмансипация, женщина, «женский вопрос», коммунистическая идеология, женотделы, «новая советская женщина».

Примітки

1. Бондаренко Н.О. Развитие прав жінок в УРСР: національні та міжнародні аспекти (1917-1991) [Текст]: автореф. дис.... канд. юрид. наук. – Харків, 2004 – 20 с.

2. Вітрук Л.Д. Ленінські принципи рівноправності жінок Радянської країни в дії [Текст] / Л.Д. Вітрук // Український історичний журнал. – Київ, «Наукова думка», 1970. – №3. – С.42

3. Вплив жіночих делегатських зборів 1919-1932 рр. на формування субкультури радянських жінок-городянок в Україні [Електронний ресурс] / О.О. Кривуля Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/krivulja.pdf

4. Вплив радянської ідеологічної системи на статус та роль жінки в повсякденному житті українського міста 1920-х рр. [Електронний ресурс] / Оксана Тарапон: Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzzui/2012_28/109_117.PDF

5. Земзюліна Н.І. Формування світогляду радянської жінки в 20-30-х рр. ХХ ст. (історіографія проблеми) [Текст] / Н.І. Земзюліна // Вісник Черкаського університету. – 2010. – Вип.192. ч. 1. – С. 14-17.

6. Лабур О. «Нова жінка»: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920-1930-х років [Текст] / О. Лабур // Краєзнавство: науковий журнал. – 2010. – № 3. – С. 205-213.

7. Лабур О.В. Радянська історіографія про «звільнення жінки» в Україні 20-30-х рр.: перетворення ідеї в догму [Текст] / О.В. Лабур// Сторінки історії. – 2009. – Вип. 28. – С. 121-129.

8. Маркова С.В. «Жіноче питання» як фактор розширення соціальної бази радянської влади (20-30-ті рр. ХХ ст.) [Текст] / С.В. Маркова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С.197-201.

9. Маркс К., Енгельс Ф., Ленин В.И. О женскомвопросе [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс, В.Ленин. – М., Политиздат, 1971 – 224 с.

10. Нагорна Н. Соціальні виміри політики більшовиків щодо емансипації жінок у 1920-х роках (на матеріалах компартійних відділів для роботи серед робітниць і селянок УСРР) [Текст] / Наталія Нагорна // Українознавчий альманах. Вип. 6. – К.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. – С.128-131.

11. Нагорна Н.М. Жіночі делегатські збори в УСРР: мета і сутність функціонування, організаційна структура, значення (1920-1933 рр.) [Текст] / Н.М. Нагорна // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Ніжин: Видавництво НДУ імені М. Гоголя, 2009. – Вип. 56. – С. 267-289.

12. Терещенко Ю.В. «Нова радянська жінка» в Україні в 1920-х рр.: ідеальний образ [Текст] / Ю.В. Терещенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2008. – Вип. 32. – С. 153-166.

Розділ 4

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ЧАСУ

УДК 94 (438):94(477.83/.86) «1939-1941»

Мар'яна МОСОРКО
(м. Івано-Франківськ)

Повсякденне життя польського населення Станіслава в 1939-1941 рр.

Аналізуються матеріально-побутові умови життя польського населення Станіслава в 1939-1941 рр. Прослідковано вплив політики націоналізації на зміни економічного та соціального характеру. Обстоюється думка, що запровадження радянської системи господарювання та ліквідація приватного сектору спричинили значне погіршення матеріального становища населення у порівнянні з міжвоєнним періодом.

Ключові слова: поляки, Станіслав, радянська, матеріально-побутове життя.

Науковий керівник – *Комар Володимир Леонович*, професор кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, доктор історичних наук, професор.

Характерною рисою розвитку української історичної науки на сучасному етапі є актуалізація дослідження гуманітарних аспектів суспільного життя. Відбувається повернення людини в центр історії. Усвідомлюючи, що в багатомірному історичному процесі життя звичайних людей, їхні інтереси та потреби посідають особливе місце, останнім часом дослідники все більше уваги приділяють вивченню повсякденного життя на різних відрізках нашої історії з його неодмінними складовими. Особливий інтерес у цьому плані становить територія Західної України, оскільки тут протягом 1939-1941 рр. відбувалися динамічні зміни життя населення в умовах панування польського, радянського та німецького режимів.

Актуалізована нами проблема вперше привернула увагу польських істориків. Зокрема, варто відзначити значний вклад у її розробку Г. Мазура [1], об'єктом дослідження якого стала територія Покутського регіону в умовах як радянської, так і гітлерівської окупації. Частково згадана проблематика знайшла своє відображення у працях В. Бонусяка [2], А. Гловацького [3], С. Вірського [4] та ін. Що ж стосується української історіографії, то повсякденність, як окремий розділ історичної науки, ще донедавна розроблялася менш активно. Хоча щодо окупаційного періоду у вітчизняних істориків вже є певний доробок, зокрема праці В. Шайкан [5]. Проте, вони не стосуються західноукраїнських земель. Цим і обумовлена актуальність досліджуваної нами проблеми.

Мета дослідження полягає у об'єктивному і всебічному аналізі повсякденного життя польського населення міста Станіслава (сучасного Івано-Франківська) у 1939-1941 рр.

Вступ Червоної Армії на територію Західної України 17 вересня 1939 р. ознаменував собою початок якісно нового періоду в житті населення цього регіону. Радянські органи влади розпочали перебудову господарського життя краю відповідно до існуючої в СРСР моделі. Одразу далися взнаки дві тенденції в роботі окупаційних властей в економічній сфері. По-перше, розпочалася націоналізація промислових підприємств. По-друге, мало місце відкриття нових заводів та фабрик. Для управління заводами владні структури формували так звані Фабрично-заводські комітети. Вже 1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову, в пунктах 22 і 23 якої економічні питання планувалося вирішити наступним чином: націоналізувати підприємства, власники яких втекли або вчинили саботаж; зобов'язати ЦК КП(б)У подати протягом десяти днів в ЦК ВКП(б) пропозиції щодо націоналізації великої промисловості та список закладів, які їй підлягають [2, с. 209].

Аналогічну постанову під назвою: «Декларація про націоналізацію банків та великої промисловості Західної України» було прийнято Народними Зборами у Львові. У ній, зокрема, зазначалося, що: «...віднині всі цінності банків, всі великі фабрики і заводи, усі копальні і залізниці оголошено всенародною, тобто державною власністю» [6, с. 2]. Виконуючи умови згаданої постанови, Тимчасове Управління Станіслава приступило до проведення політики націоналізації. Останнім була прийнята ухвала, в якій наголошувалося, що у зв'язку з необхідністю виконання постанов Українських Народних Зборів тимчасовими управліннями проведена велика робота по націоналізації промислових підприємств та організації на них виробництва [7, арк. 9].

З утвердженням радянської влади у Західній Україні розпочали роботу ті промислові заклади, які припинили виробництво у зв'язку із низькою рентабельністю або економічною кризою першої половини тридцятих років. У постанові Станіславського обласного комітету, зокрема, зазначалося: «Були пущені в експлуатацію всі фабрики, заводи, навіть ті, які десятки років стояли на консервації» [7, арк. 9]. Їх продукція, в основному, орієнтувалася на всесоюзний ринок, і лише невелика частка мала задовольняти потреби місцевого населення. Загалом протягом 1940 р. на території Західної України планувалося розпочати роботу 170 підприємств [8, с. 172].

Нова влада, в першу чергу, прагнула встановити контроль над важкою промисловістю. У зв'язку із наявністю в гірських районах Прикарпаття родовищ нафти, розпочав роботу нафтопереробний завод в Станіславі. До листопада 1939 р. нафтова промисловість була повністю націоналізована і ство-

рено трест «Укрнафтокомбінат», якому вона підпорядковувалася. Керівництво нафтовою галуззю здійснювали фахівці з центру [1, с. 50]. Наступним етапом стало прокладання газопроводу Калуш-Станіслав. Активізували діяльність підприємства важкої та будівельної промисловості. Зокрема, налагодили виробництво 7 цегельних заводів. Внаслідок об'єднання ремісничих майстерень постав завод сільськогосподарських машин.

Для задоволення потреб місцевого населення розпочали роботу підприємства легкої і харчової промисловості. Особлива увага приділялася виготовленню предметів повсякденного вжитку. Мова про це йшла у постанові Станіславського обкому від 25 квітня 1940 р.: «...треба керівникам місцевої промисловості, все ж таки, виконати рішення XVIII партійного з'їзду в справі організації роботи місцевої промисловості, в справі розширення випуску продукції широкого вжитку» [9, арк. 86]. У Станіславі також функціонували два млини, дріжджовий завод, кондитерська фабрика. На початку 1940 р. розпочалося будівництво взуттєвої фабрики. У липні цього ж року на сторінках газети «Червоний прапор» читаємо: «...багато предметів ширвжитку, які раніше привозилися з других міст, зараз виробляються вже нашими промартілями. Вони виготовляють вапно, столярські вироби, клей, пасту для взуття, чорнило й інші...» [10, с. 1]. У жовтні 1940 р. запрацювала нова текстильна фабрика. Загалом, станом на 1 січня 1941 р. в Станіславі функціонувало близько 50 промислових підприємств.

З перших днів після вторгнення Червоної Армії на територію західноукраїнських земель змінилася ситуація в галузі торгівлі. Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. цивільні владні структури зобов'язувались до: забезпечення відкриття магазинів, ринків, пекарень та інших закладів з метою задоволення потреб населення; формування мережі державних магазинів; ліквідації приватної торгівлі; встановлення максимальних цін на продовольчі товари.

Характерною рисою повсякденного життя Станіслава стала манія покупок, яка охопила прибулих на територію Західної України радянських цивільних та військових, а також членів їх сімей. Це можна пояснити пропозицією у місцевих магазинах різноманітних товарів, яких уже давно не було в СРСР. Більше того, мало місце вивезення цілих складів з товарами повсякденного вжитку. Це викликало появу дефіциту продукції [1, с. 57].

У рамках політики радянської націоналізації проводилася націоналізація приватних магазинів, кав'ярень, кондитерських та ресторанів тощо. Керівництво ними перейшло до рук прибулих з Радянського Союзу чиновників. Уже в перші дні після вторгнення Червоної Армії створено ряд державних магазинів. Доказом такого стану речей є повідомлення на сторінках газети «Червоний прапор» від 16 листопада 1939 р.: «Відділ торгівлі тимчасового управління від-

крив у Станіславі 10 державних магазинів, серед них – 4 хлібних з великим асортиментом борошняних виробів. Ціни знизились, черг нема. Радянські товари дуже охоче розкупує населення Станіслава і навколишніх сіл. Загалом у місті працювало 45 промтоварних і 113 продуктових магазинів, 14 їдалень» [11, с. 2].

Але насправді реальна ситуація мала зовсім інший вигляд. Часто перед магазинами формувалися довгі черги покупців. Докази цьому знаходимо в радянській документації. Зокрема, у шифротелеграмі НКВД в Станіславі наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 31 січня 1940 р. читаємо: «Станіславська область знаходиться в напруженій обстановці, невдоволення населення з кожним днем наростає... Кооперативна мережа розгорнута недостатньо, в магазинах величезні черги, бійки, спекулянти лізуть без черги, міліція порядку навести не може, а з нею вступають в бійку, беруть продукти за твердими цінами, продають спекулянтам» [12, с. 284].

У кінці 1939 р. розпочалася тотальна ліквідація приватної торгівлі. У роботах радянських істориків можна знайти інформацію про саботаж і небажання власників магазинів віддавати товари: «громадянка Фрейлін Юлія Озіясівна в грудні 1939 р. закрила свою крамницю готового одягу і товар забрала додому з метою продажу по спекулятивних цінах. 25 липня її справу розглянув суд. Так звана спекулянтка була засуджена до 3 років позбавлення волі...» [13, с. 2]. Згодом радянський уряд видав розпорядження, яким заборонялося без дозволу та повідомлення фіскальних органів займатися торгівлею. Всі, хто здійснювали перепродаж сільськогосподарських продуктів і предметів ширвжитку, розглядалися як спекулянти, вороги робітничого класу та каралися в кримінальному порядку позбавленням волі до 10 років і конфіскацією майна [14, с. 2]. Часто з метою ліквідації приватної власності застосовувався метод накладання високих податків на приватні майстерні та іншого роду установи тощо. Однак, навіть такі заходи одразу не принесли бажаних результатів. Лише з середини січня 1940 р. державна та кооперативна торгівля почала витісняти приватну.

Наступним кроком радянської влади у реформуванні торгівлі стало встановлення максимально можливих цін на продовольчі товари. Однак, такі дії спочатку не були ефективними. Зокрема, в уже згаданій шифрограмі НКВД в Станіславі наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії йшлося: «...На ринку товарів і продуктів дуже мало, а на те, що є, ціни нарастають: молоко – 3 рублі літр, масло вершкове – 70-80 рублів кілограм, яйця – 10-15 рублів десяток, картопля – 2 рублі кілограм, кури – 60-70 рублів штука, гуси – 120-150 рублів штука і т. д.» [12, с. 284]. Тільки до кінця 1940 р. цінова ситуація менш-більш стабілізувалася.

З метою полегшення здійснення операцій купівлі-продажу було зрівняно курс рубля і злотого. 20 грудня 1939 р. Державний банк СРСР видав постанову, згідно з якою: «Всі розрахунки державних і кооперативних підприємств і установ переводилися з 21 грудня 1939 р. на радянську валюту. З цього моменту продаж і купівля товарів, надання послуг (перевезення залізничним і міським транспортом, продаж квитків в театри і кінотеатри, стягнення квартирної плати і платні за користування телефоном, газом, електрикою і т. п.) здійснювалися лише за радянські гроші» [15, с. 1]. 24 грудня 1939 р. відмінено польський злотий без права до повного обміну. Максимальна сума, яку можна було виміняти, не мала перевищувати 250 злотих [1, с. 47].

Важливою складовою економічної політики радянської влади в Станіславі стала інтеграція Західної України у всесоюзний економічний простір. Далеко не останню роль в цьому напрямку відігравав транспорт. Однак, комунікація уже в перші дні війни була пошкоджена. «В Пасічній ворожа авіація скинула бомби на залізнодорожний міст через Бистрицю Солотвинську... Зруйнована насосна станція на колії... Скинули бомби на залізнодорожний міст через Бистрицю Надвірнянську. Міст дуже пошкоджено... З 14 до 15 години бомбили ворожі літаки станцію колійову у Хриплині, скинувши до 100 бомб на залізничну дорогу в напрямку Снятин і Надвірна. Бомби зруйнували дощенту... 4 вагони товарних і 2 пасажирських. Дуже пошкоджено будівлі станції і знищено запаси нафти» [16, арк. 1]. Для транспортування останньої необхідністю стало відновлення комунікації. Здійснено заміну залізничних рейок на широкі. Налагоджено роботу автобусного сполучення [17, с. 1].

Перебудова економічної структури господарства Станіслава вимагала наявності великої кількості робочої сили. В Радянському Союзі праця вважалася обов'язком кожного громадянина. Головним завданням влади на окупованих територіях стала ліквідація безробіття. Вона здійснювалася шляхом впровадження других змін на виробництві, створення нових посад, введення в дію підприємств та установ, які припинили своє існування у міжвоєнний період [2, с. 272]. Далеко не останнє значення в цьому плані мав перехід на 8-годинний робочий день та семиденний тиждень. В Станіславі таке рішення було прийнято 28 червня 1940 р.: «Згідно з постановою Президії Верховної Ради СРСР про перехід на 8-годинний робочий день та семиденний тиждень і про заборону самовільного виходу робітників і службовців з підприємств та установ Облвиконком постановляє: «Встановити для міськрад... всіх державних і кооперативних установ початок роботи з 9 год. ранку до 17 год. 30 хв. дня з перервою на сніданок з 12 до 12 год. 30 хв.» [18, с. 2].

Наступним кроком радянської влади стало запровадження суворої дисципліни на виробництві, яка «прив'язувала» робітника до місця праці й карала

за запізнення або неявки на роботу без причини [2, с. 273]. Підтвердження цьому часто знаходимо на сторінках газет: «Без поважних причин Ласійчук 29 червня зробив прогул, Корбутяк 8 липня запізнилася на 50 хв. на роботу, а Гершкович 4 липня не вийшла на роботу. За це суд засудив порушників трудової дисципліни на виправно-трудові роботи: Ласійчука – на 4 місяці з відрахуванням 15 % зарплати, Корбутяк – на 3 місяці з відрахуванням 20 % зарплати, Гершкович – на 3 місяці з відрахуванням 15 % зарплати» [19, с. 2].

В умовах ліквідації безробіття мало місце масове звільнення польських робітників. У найважчій ситуації знаходилися працівники державних установ і так званих вільних професій. Були позбавлені права працювати судді, прокурори, працівники в'язниць, залізничники, листоноші і всі, хто раніше займав керівні посади. Звільнено також адвокатів, ліквідовано право лікарів до здійснення приватного лікування. Їх місця не залежно від кваліфікації займали радянські спеціалісти.

29 січня 1940 р. введено в дію законодавство, що стосується заробітної плати, пенсій та страхування. Тоді ж була прийнята резолюція «Про винагородження і державне суспільне забезпечення працівників підприємств та установ в західних районах СРСР і УРСР» [3, с. 456]. Відповідно до нього середня заробітна плата в 1940 р. становила 331 крб. [2, с. 277].

У перші місяці окупації найважче було пенсіонерам. Вони хоча й були офіційно зареєстровані, але жодної фінансової допомоги не отримували. 14 грудня 1939 р. прийнято постанову про виплату пенсії пенсіонерам Західної України у її довоєнних розмірах. Умовами отримання останньої були трудовий стаж та вік (жінки 20 років стажу і вік 55 років, чоловіки – відповідно 25 і 60 років). Виплати у зв'язку з інвалідністю надавалися чоловікам та жінкам, які пропрацювали щонайменше відповідно три і два роки. До робочого стажу зараховувався стаж як постійних, так і сезонних місць роботи, а також перебування у в'язниці за революційну діяльність у Польщі (за винятком роботи в поліції, жандармерії та інших схожих службах). Розмір максимальної пенсії для інвалідів першої групи становив 100 % їх колишнього заробітку, а для третьої групи – 33 % [2, с. 277].

Основним обтяженням зарплати робітника став податок. Його розміри визначалися постановою від 17 березня 1940 р. Приватні підприємства і ремісники змушені були плати ремісничий податок, а фізичні особи – залежно від доходів. Загалом податок мав прогресивний характер. Люди, які заробляли 150 крб., платили стягнення у розмірі 0,8 %, 200 крб. – 1,35 %, 300 крб. – 2 %, а 1000 крб. і більше – 4,2 % [4, с. 172]. Вплив на умови життя мали виплати за світло, воду і газ. Тариф на електрику за кіловат становив 0,25 крб. Плата за 1 м. куб. газу в 1939 р. складала 0,22 крб. [20, с. 1].

Соціальне забезпечення під час радянської окупації було набагато гіршим, аніж в міжвоєнний період. Це пояснюється ліквідацією інституцій, які займалися опікою важкохворих, інвалідів, дітей-сиріт. Щоправда, і надалі виплачувалась різного роду соціальна допомога. Найбільші шанси на її отримання мали великі сім'ї (8-10 дітей). Спеціальна допомога надавалася на термін від 1 до 4 років після народження восьмої дитини. В такому випадку виплати були найвищими і становили 4 тис. крб. Реально допомога не перевищувала 42 крб. на одну дитину щомісяця [21, с. 290].

Головним гаслом радянської влади стало впровадження безплатної і доступної для всіх медицини. Варто підкреслити зростання чисельності різного роду медичних закладів і, водночас, збільшення медичного персоналу [3, с. 408]. Впродовж перших місяців існування радянського режиму в Станіславі були відкриті міська поліклініка з 8 відділеннями, де працювало 28 осіб медичного персоналу і обласний протитуберкульозний диспансер. До кінця 1940 р. населення обслуговували 14 лікарських установ, будинок грудної дитини, 7 амбулаторій, 5 медпунктів на підприємствах, міська санітарна станція. При всіх школах працювали штатні лікарі.

Отже, запровадження радянської системи господарювання спричинило значні зміни у матеріально-побутовому житті всього населення Станіслава загалом та польського зокрема. Масова націоналізація та ліквідація приватного сектору в сфері промисловості та торгівлі погіршили матеріальне становище населення. Зарплати та пенсії, які хоча й почали виплачуватися стабільно, не відповідали зростаючому рівні цін на товари і послуги. Черговим випробуванням стала політика нових властей в галузі праці, пов'язана із масовими звільненнями поляків із попередніх робочих місць. Нічого доброго не принесли реформи охорони здоров'я, оскільки спричинили заборону приватної лікарської практики. Загалом, порівняно із міжвоєнним періодом, можна констатувати погіршення матеріально-побутового життя польського населення Станіслава.

Annotation

Mariana Mosorko (Ivano-Frankivsk). The Polish populations daily life in Stanislaw during 1939-1941.

Life conditions of the Polish population in Stanislaw during 1939-1941 are analyzed. The impact policy of the nationalization on the economic and social changes is studied. The idea that the introduction of the Soviet economic system and the elimination of the private sector led to a significant worsening financial situation of the population in comparison with the interwar period is advocated.

Keywords: Poles (Polish), Stanislaw, Sovietization, material and everyday life.

Аннотация

Мосорко М.И. (г. Ивано-Франковск). Повседневная жизнь польского населения Станислава в 1939-1941 гг.

Анализируются материально-бытовые условия жизни польского населения Станислава в 1939-1941 гг. Прослеживается влияние политики национализации на изменения экономического и социального характера. Отстаивается мнение, что внедрение советской системы хозяйствования и ликвидация частного сектора повлекли за собой значительное ухудшение материального положения населения по сравнению с довоенным периодом.

Ключевые слова: поляки, Станислав, советизация, материально-бытовая жизнь.

Примітки

1. Mazur G. Pokucie w latach Drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia [Tekst] / G. Mazur. – Kraków, 1994. – 208 s.
2. Bonusiak W. Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1941: («Zachodnia Ukraina» i «Zachodnia Białoruś») [Tekst] / W. Bonusiak. – Rzeszów, 2006. – 474 s.
3. Głowacki A. Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej (1939-1941) [Tekst] / A. Głowacki. – Łódź, 1998. – 695 s.
4. Wirski S. Polityka ZSRR wobec ziem polskich (1939-1941), z. 4. [Tekst] / S. Wirski // Instytut Europy Wschodniej, Warszawa, 1985. – 287 s.
5. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941-1944 рр. [Текст] / В. Шайкан. – К., 2010. – 80 с.
6. Декларація про націоналізацію банків та великої промисловості Західної України [Текст] // Червоний прапор. – 1939. – № 23. – 30 жовтня. – С. 2.
7. Державний архів Івано-Франківської області (Далі – ДАІФО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Сп. 7. – Арк. 9.
8. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. [Текст] – Т. 9: Івано-Франківська область. – К., 1974. – 376 с.
9. ДАІФО – Ф. 1-П. – Оп. 1. – Спр.6. – Арк. 86.
10. Поширити виробництво предметів ширвжитку [Текст] // Червоний прапор. – 1940. – № 161. – 18 липня. – С. 1.
11. Державні магазини в Станіславі [Текст] // Червоний прапор. – 1939. – № 36. – 16 листопада. – С. 2.
12. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України [Текст] / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Києво-Могилянська Академія, 2009. – 398 с.
13. В суді [Текст] // Червоний прапор. – 1940. – № 173. – 1 серпня. – С. 2.
14. Нещадно боротися з спекулянтами [Текст] // Червоний прапор. – 1940. – № 157. – 13 липня. – С. 2.
15. Повідомлення Державного Банку СРСР [Текст] // Червоний прапор. – 1939. – № 63. – 20 грудня. – С. 1.
16. ДАІФО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 623. – Арк. 1.
17. По місту Коломиї [Текст] // Червоний прапор. – 1939. – № 4. – 6 жовтня. – С. 1.
18. Постанова Станіславського Обласного Виконавчого Комітету від 28 червня 1940 р. «Про реалізацію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р.» [Текст] // Червоний прапор. – 1940. – № 151. – 6 липня. – С. 2.

19 Суд над порушниками трудової дисципліни [Текст] // Червоний прапор. – 1940. – № 164. – 21 липня. – С. 2.

20. Об'ява до відборців електроенергії [Текст] // Червоний прапор. – 1939. – № 10. – 15 жовтня. – С. 1.

21. Żaroń P. Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie wojny światowej [Текст] / P. Żaroń. – Warszawa, 1990. – 367 s.

УДК 94(477.41+477.53)«1941/1943»

Максим ГЛАВАЦЬКИЙ
(м. Київ)

Селянство як об'єкт експлуатації окупантів у генеральній окрузі «Київ» (1941-1943 рр.): соціально-правовий аспект

Розкривається соціально-правовий аспект стану сільського населення в період німецької окупації України. На основі архівних документів і матеріалів аналізуються основні форми та методи експлуатації селянства, організація праці, механізм економічного пограбування та стимулювання виробничої активності селянства на території генеральної округи «Київ».

Ключові слова: нацистський окупаційний режим, українське селянство, генеральна округа «Київ», експлуатація, пограбування, стимулювання.

Науковий керівник – *Двірна Катерина Петрівна*, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Окупаційний режим в Україні періоду Великої Вітчизняної війни, його зміст та регіональні особливості залишаються на сьогодні актуальною науковою проблемою, що потребує подальшого вивчення. Важливим завданням німецьких окупаційних органів влади було відновлення стабільного функціонування аграрного сектору економіки генеральної області «Київ» та Рейхскомісаріату «Україна» в цілому як одного з найважливіших факторів постійного постачання рейху сільськогосподарської продукції. Нацистське керівництво усвідомлювало, що ігнорувати інтереси мешканців села є недоцільним, адже саме від цього залежить рівень та якість постачання продукції.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій з проблем політики окупаційної влади в окупованому українському селі, соціальне становище сільського населення генеральної області «Київ» до цього часу не стало предметом спеціального історичного вивчення, отримавши дотичне та фрагментарне висвітлення в низці наукових праць сучасних вітчизняних дослідників М.В. Ковалю, О.Є. Лисенка, О.В. Потильчака, А.Г. Перехреста та інших.

В даній публікації автор ставить наступні завдання: дослідити систему окупаційних заходів щодо сільського населення, вказати основні форми та методи експлуатації селянства, розкрити організацію праці, економічне пограбування та псевдостимулювання як основні джерела збагачення окупантів в 1941-1942 рр., а також психологічний та моральний вплив останніх на населення регіону.

Необхідною умовою залучення селянства до співпраці було наділення цієї верстви населення землею відповідно аграрному закону А. Розенберга, а також виписувалася система матеріального заохочення та стимулювання селян до праці. В зв'язку з цим, регулярно в різноманітних розпорядженнях, наказах старостам, керівникам сільськогосподарської сфери різних управлінських рівнів акцентувалася увага на питаннях стабільності оплати праці та системи преміювання. Цей напрям аграрної політики зачасту мав пропагандистську мету, а у місцевого населення мало скластися враження гуманності нової влади, стабільності «нового порядку» та прагнення влади покращити становище селянства.

Аналіз архівних документів переконує в тому, що життя селянина знаходилося під суворим контролем з боку німецької влади. Про організацію нагляду, що розпочиналася відразу після окупації населеного пункту, свідчать документи німецького походження. Зокрема, місцева окупаційна влада зобов'язана була скласти два списки сільських мешканців. До першого з них вносилися прізвища осіб, що мали дійсні особисті документи та прибули до конкретного населеного пункту після початку війни (біженці, тимчасові робітники). До другого списку вносилися прізвища постійних мешканців за умови відсутності щодо них будь-яких підозр із сторони місцевої окупаційної влади. Населення, що потрапило до цих списків, отримувало посвідчення особи терміном на три місяці, яке можна було продовжувати, але лише в тому пункті, де воно було видане [1, арк. 9]. Такі тимчасові посвідчення містили основні дані про особу, зокрема місце проживання та роботу [2, арк. 7]. Слід зазначити, що в документах радянського походження зустрічаються згадки про присвоєння кожному мешканцю села особистого номера. В разі виїзду з села на конях цей номер мав бути викарбований на дузі запряженої тяглової сили [3, арк. 14].

Однак ці документи не давали права селянам переїжджати з місця на місце, чи навіть просто виїжджати із свого села у власних справах. Навпаки, цими посвідченнями селяни фактично були прикріплені до свого місця проживання. За недозволені поїздки в них відбирали коней, худобу, продукти. Згідно з розпорядженнями німецьких сільськогосподарських керівників, старости, які самовільно видали довідки для поїздки за межі округи, також притягалися до відповідальності [4, арк. 11].

Однією із головних рис нацистського режиму була організація сільськогосподарської роботи у формі трудовнів. Обіцяючи на словах селянам процвітання сільськогосподарського виробництва, заможне життя, насправді ж окупанти запровадили жорсткий режим праці. В рейхскомісаріаті «Україна» встановлювалася норма в 22-25 трудовнів на місяць, виконання якої було обов'язковим для кожного селянина.

Доцільно порівняти обіцяні селянству умови праці та ті, які були дійсно були запроваджені в життя. Зокрема, відповідно до Директив, призначених для преси та пропаганди на території генеральної області «Київ» робочий час передбачалося розраховувати таким чином, щоб селяни мали можливість працювати на присадибних наділах, тобто з 7-ої години ранку до 6-ої години вечора. Цей документ передбачав значно обмежити, порівняно з радянськими часовими нормами, працю жінок, а ті, які мали дітей до 6 років взагалі мали бути звільнені від роботи в громадському господарстві [5, арк. 131]. Насправді ж робочий день тривав з 5-6-ї години ранку до 6-7-ї, а інколи до 10-ї години вечора. Передбачалися перерви протягом дня: на сніданок - півгодини, на обід - годину, післяобідня перерва – 15 хв.

З метою заохотити українське селянство працювати в економічних інтересах рейху, окупаційна влада водночас розробила систему оплати праці. Селяни отримували платню на основі вироблених трудовнів. Переважно це була натуральна оплата збіжжям, але траплялися й випадки оплати грошима. Відповідно до архівного документу «Директиви, призначені для преси та пропаганди в рейхскомісаріаті «Україна», передбачалася оплата робочого дня селянина в середньому 2 крб. та 3 кг. зерна. В документі наводяться наступні розрахунки: при роботі в громадському господарстві протягом року 150-200 днів (сім'я – 250-400 днів) заробітна платня становитиме 500-600 крб. А враховуючи наявність у селян присадибних наділів, йшлося далі, необхідна річна кількість зерна в 200 кг. на людину (2000 кг на сім'ю) забезпечить основу для прохарчування [6, арк. 132]. Але в дійсності ситуація із заробітною платнею була зовсім іншою.

Протягом всієї окупації найбільшу кількість продукції на трудовдень селяни отримали в 1942 р. Таку тенденцію можна простежити на прикладі Полтавщини. Так, протягом осені-зими 1941 р. селянам було видано на «трудодень» в середньому по 539 г. зернових та бобових культур, з врожаю 1942 р. – 661 г., з врожаю 1943 р. – 436 г. Тобто, прослідковується напрям до збільшення норм праці селян до 1943 р., коли окупаційна влада залишила територію Полтавщини. Але внаслідок запровадження методів Еріха Коха щодо реалізації місцевою владою політики реквізицій і конфіскацій, встановлення непомірних обов'язкових поставок продукції ці позитивні тенденції фактично зводились нанівець [7, арк. 20]. З 1942 р. на селі було запроваджено пай-

кову систему, а всі наявні в господарствах запаси збіжжя, окрім насінневого фонду конфісковувалися окупантами.

Ще одним різновидом контролю, який застосовувався лише по відношенню до селян, були так звані евіденційні листки. Відповідно розпорядженню київського гебітскомісара від 2 листопада 1942 р. вони в обов'язковому порядку мали бути прикріплені до внутрішньої сторони дверей будинків. На них передбачалося зазначати прізвища мешканців будинку й окремо тих, хто перебуває в ньому тимчасово (за тимчасове вважається перебування більше 8 годин або в нічний час). В разі невиконання цього розпорядження до 15 листопада 1942 р. селянам загрожував арешт [8, арк. 34]. Без дозволу місцевої окупаційної влади селянам заборонялося приймати гостей.

Оголошуючи себе визволителями українців від більшовицьких кривавих методів управління, нацисти запровадили ще жорстокіший «новий порядок», за яким кожен крок селянина та його діяльність були підконтрольні та визначені конкретними наказами і розпорядженнями.

Розробивши правові норми праці селян по німецькому законодавству, влада частково залишила в дії правові норми радянського законодавства, що забезпечувало використання в повному обсязі трудові ресурси села. Необхідно зазначити, що німецька окупаційна влада належним чином оцінила «ефективність» господарської системи радянського зразка – колгоспів, що максимально забезпечували продуктами харчування «нову владу». Саме такі господарства давали можливість повною мірою використати примусову працю та повністю зібрати врожай.

Зокрема, від радянської системи окупанти зберегли право розпоряджатися робочою силою на власний розсуд, незважаючи на потреби та інтереси селянства. Таке фактичне перетворення людей на інструменти реалізації своїх масштабних економічних планів прослідковується в багатьох заходах окупантів. Зокрема основна техніка МТС була евакуйована або виведена з ладу відступаючими радянськими військами, а те, що залишилося, зачасти було непридатне для використання в зв'язку з відсутністю пального. З огляду на це, з метою максимального отримання продовольства та сировини, з Німеччини до України була завезена певна кількість сільськогосподарської техніки та інвентар. Необхідно зазначити, що техніка використовувалась в основному при вивезенні готової сільськогосподарської продукції. До того ж селянам суворо заборонялося використовувати своїх коней та підводи у власних потребах.

Причиною такої поведінки окупантів було аж ніяк не прагнення останніх полегшити працю селян, а навпаки - бажання якнайшвидше зібрати зерно та без втрат вивезти його на склади Вермахту. Складність у процесі збирання врожаю полягала у відсутності необхідної техніки. Статистичні показники

про кількість завезеного сільськогосподарського інвентарю та машин в цей період, на думку автора, можна ставити під сумнів. Свідченням цьому є доповідна записка Українського штабу партизанського руху (далі- УШПР) до ЦК КП(б)У від 12 січня 1943 р. Згідно з нею німці не забезпечили матеріальну базу для проведення посівної кампанії 1942 року. У вказаному вище документі наводяться застереження шведських кореспондентів, відповідно до якого німецькі заводи сільськогосподарського машинобудування взимку 1941-1942 рр. повністю переключилися на виробництво військового спорядження і тому не могли виготовляти сільськогосподарські машини для окупованих областей. Газета «Данцигер форпостен» від 12 лютого 1942 р. писала, що Німеччина ще не має реальних можливостей постачати Україну тракторами та комбайнами [9, арк. 22].

Німецька преса змушена була визнати, що сільськогосподарські роботи не забезпечені ні тяговою силою, ні тракторами, ні іншими транспортними засобами. Тому вирішено було всі роботи проводити в основному ручною працею. Цей недолік сільськогосподарського виробництва підтверджувався й на офіційному рівні. Так, згідно з розпорядженням рейхсмаршала Г. Герінга, в разі відсутності сільськогосподарських машин, потреби рейху в продукції необхідно було задовольняти за допомогою людських рук. Але наявних контингентів робочої сили буде недостатньо, щоб, використовуючи примітивні знаряддя праці, обробляти великі масиви землі. В зв'язку з цим офіційно приймаються рішення про переведення сільськогосподарських робітників з одних генеральних округ в інші. Так, як свідчить доповідна записка УШПР до ЦК КП(б)У від 12 січня 1943 р., з генеральних округів Житомира та Києва передбачалося направити 400 тис. сільськогосподарських робітників в район Кіровоград-Дніпропетровськ-Миколаїв-Херсон. Добровольцям була обіцяна плата, квартири та нагороди, а також вони зберігали своє право на присадибні наділи за місцем постійного проживання [10, арк. 24].

Показником планової селянської «міграційної хвилі» є факт того, що за директивою рейхскомісара Е. Коха від 22 січня 1942 р. для обробки полів Київського генерального округу з Києва було мобілізовано 50 тис. жителів. Окупанти зробили детальне прогнозування можливого прибутку від такого заходу. Планувалося наступне: якщо на одну людину впроваджувалася норма 100 кв. м. ручної обробки землі, то щоденно буде скопано 50 га. Тобто при середній врожайності 10 ц. з га., окупанти розраховували отримати з площі, скопаної вручну, 1 000 000 ц. зерна. Отже, відсутність технічного оснащення негативно вплинула на сільськогосподарську сферу. Окупанти використовували в основному ручну працю сільського народонаселення, запровадивши масштабну експлуатацію селян та примушуючи їх працювати в нелюдських умовах на віддалених від домівки територіях.

Німецька окупаційна влада розробляла ще один із важливих напрямів реалізації аграрної політики на окупованих територіях - підготовку кваліфікованих кадрів та управлінців в сільськогосподарському секторі. Організовувалися та вдосконалювали систему навчання так звані сільськогосподарські освітні заклади - школи. Наприклад, в сільськогосподарській школі, заснованій в Боярці на Київщині, планувалося поєднання теоретичних знань з практичною діяльністю. Навчання передбачалося завершувати складанням іспиту [11, с. 3]. Але в зв'язку з нестачею коштів для функціонування школи влада вдалася до організації самоосвітніх хліборобських гуртків молоді. У газеті «Український хлібороб» за 1942 р. зазначено наступне: «Такі гуртки були окремими секціями товариства «Сільський господар». Крім того, в межах товариства передбачалося створити «Гурток Господинь» і «Гурток Молоді». Структура цих гуртків та форми їх діяльності набули широкого розголосу в періодичних виданнях періоду німецької окупації [12, арк. 26].

Німецька влада переймалася питаннями підготовки фахівців вищого рангу сільськогосподарської сфери. У німецькій окупаційній пресі, що друкувалася на території генеральної області «Київ», значна увага приділялася питанню організації роботи агрономів, в обов'язки яких входило «охорона й інвентаризація сільськогосподарського майна, фондів сортового насіння, племінної худоби тощо» [13, с. 4]. Влада переймалася проблемою організації сільськогосподарських шкіл, де готували агрономів. Зокрема, одну з таких професійних шкіл планувалося створити на околиці м. Кременчуга. Була виписана чітка система підготовки кадрів за спеціальною програмою. Після дворічної підготовки 90 учнів мали прослухати трирічні фахові курси, які частково передбачалося замінити практикою [14, арк. 10]. Широкого розголосу в пресі набула інформація щодо відкриття Ветеринарного інституту в Києві, навчання в якому мало тривати 9 семестрів [14, арк. 10].

Окупаційна преса активно пропагувала створення як сільськогосподарських шкіл, так і шкіл для підготовки спеціалістів аграрної сфери економіки. Ці напрямки роботи носили передусім пропагандистський характер, оскільки нацистська верхівка не передбачала залучати місцеве населення до управління сільським господарством, навіть на нижчих шаблях влади. Це завдання покладалося на численних сільськогосподарських керівників, які прибували до Рейхскомісаріату з Німеччини і рахувалися як висококваліфіковані фахівці. Для них владою передбачалося запровадження щонедільних радіопередач по питаннях сільського господарства за їх участю, що з однієї сторони носило агітаційно-пропагандистський характер та роз'яснення змісту «нової влади», а з іншої - давало можливість черпати переконливу інформацію, навіть певні знання в аграрній сфері.

Ще одним проявом німецької пропаганди було проведення сільськогосподарських виставок, де були представлені різноманітні моделі передової техніки та зразки сільськогосподарських культур. Зокрема, в оперативному звіті Українського штабу партизанського руху від 14 вересня 1942 р. згадується про відновлення німецькою владою діяльності селекційних станцій, зокрема з вирощування буряків [15, арк. 7].

В окупаційній пресі активно порівнювався «новий порядок» з колишнім радянським режимом. Зокрема, в одній з газет опубліковані роздуми сільського старости (прізвище не вказане), згідно з якими за попередніх часів у колгоспників ніколи не було вихідних, а «тепер, в неділю ми вільно молимося богу та дотримуємося релігійних обрядів» [16, с. 5]. Насправді спостерігалися зовсім протилежні ситуації. Так, відповідно до наказу окружного інспектора на Полтавщині (червень 1942 р.) підкреслювалася необхідність роботи селян в неділю, оскільки «праця розглядається як молитва» [17, арк. 149]. На польові роботи залучалося все населення села, в тому числі люди похилого віку та діти. Як свідчить записка комісара партизанського загону Каневського району Київської області (нині – Черкаська область) Я. Ф. Носенка, «не бралися до уваги» ніякі родинні обставини, як то малолітні діти чи пристарілі батьки. Зокрема, розпорядженням Лубенського сільськогосподарського інспектора наказувалося «утворити бригади для прополки», причому в першу чергу в них мали бути задіяні діти під керівництвом вчителя». До того ж робочі руки селян використовувалися й на роботах зовсім не пов'язаних з сільським господарством, наприклад, на будівельних та розчистних роботах. Причому вони розглядалися в порядку трудової мобілізації і тому не оплачувалися.

Надзвичайно поширеними були фізичні покарання за будь-які відхилення в роботі. Так, у директивній вказівці рейхскомісара України (1943 р.) йшлося про необхідність запровадження пильного нагляду за місцевою робочою силою, а непокірних селян після двох попереджень піддавати тілесному покаранню, наступного разу - висилати до трудових таборів. Було офіційно узаконено німецьким командуванням число ударів різками за небажання працювати - від 25 до 30. Якщо ж невихід на роботу був масовим, то селян поголовно шмагали батогами або страчували. Причому все населення села примушували бути присутніми на таких екзекуціях, а з метою залякування по декілька тижнів не дозволяли хоронити розстріляних та повішених.

Ці «заходи» не були поодинокими, а набирали масового характеру. Покаранню підлягали не лише рядові селяни, а й сільські старости та керівники громадських господарств. Так, у повідомленні Українського штабу партизанського руху йшлося про випадки, коли через зупинку молотилки в умовах зимового морозу та заметілі окупанти заарештовували бригадирів та ке-

рівників колгоспів, били їх, після чого відпускали для продовження роботи [18, арк. 54].

Архівні матеріали дають змогу прослідкувати також оплату праці робітників державних господарств (колишніх радгоспів). Зокрема, що стосується тваринництва, то заробітна плата визначалася, відповідно до обсягу навантаження. Так, у місяць за догляд однієї тварини отримували: конюх (передбачене навантаження - 12 коней) – 23 крб., доярка (передбачене навантаження – 10-14 корів) – 5 крб., пастух (передбачене навантаження – 10-14 корів) – 5 крб., пасічник (передбачене навантаження - 50 бджоло-сімейств) -70 крб. [19, арк. 2].

Оплата праці сільськогосподарських спеціалістів та керівників господарств порівняно з простими общинниками була значно вищою. Зрозуміло, що такі відверто пропагандистські заходи були спрямовані на заохочення перерахованих категорій до співпраці з окупантами. Зокрема, згідно з німецьким проектом встановлення заробітної плати в державних господарствах Полтавської області передбачалося виплачувати: директору - 950-1100 крб., старшим агрономам – 950-1100 крб., старшим зоотехнікам, механікам та ветлікарям – 900-1000 крб., агрономам, зоотехнікам – 700-800 крб. Крім того, згідно з цим документом, перерахованим категоріям передбачалися надбавки, зокрема за знання німецької мови від 5 % до 25 %, залежно від рівня володіння нею, за особливо добру роботу - від 1 -ї до 3-х місячних зарплат в рік.

Ще однією важливою формою експлуатації селянства було стягування натуральних контингентів та грошових податків. У Директивах щодо нових аграрно-політичних заходів, передбачених для пропагандистської мети, зазначалося про обов'язкову винагороду тих селян, що будуть сумлінно працювати на користь рейху. Однією з них було вручення преміальних грамот. Але, характерним було те, що преміювання такого типу відбувалося за рахунок всіх інших селян, оскільки грамоти викуплялися в німецької влади громадою села. Необхідно згадати про повідомлення в окупаційній пресі, згідно з яким з пропагандистською метою впроваджувалася відзнака за відвагу та заслуги для східних народів. Вона передбачала два класи, кожний з яких поділявся на ступені. Для прикладу, відзнака першого класу ордену пов'язана з найбільшою сумою коштів та земельною власністю [20, с. 2].

Наступним видом преміювання був розподіл між «передовиками» певних продуктів, найчастіше це були цигарки, тютюн та горілка. Премії запроваджувалися не лише за здачу селянами певної продукції, а й за проведення сільськогосподарських робіт. Наприклад, було оголошено в обов'язковому порядку виготовлення кожним господарством возів. За виготовлення 2-х во-

зів премія становила 0,5 л. горілки та 2 коробки тютюну, 5-ти возів (за кожний) – 1 л. горілки, 5 коробок тютюну та 1,5 кг. цукру.

Крім того, як свідчать архівні матеріали, мало місце укладання так званих договорів між німецькими господарськими установами та селянськими господарствами, наприклад, між цукроварним заводом та селянином. Договори такого типу передбачали крім встановленої системи оплати продукції, за вчасну та 100 %-у поставку буряків безкоштовно по 30 кг. насіння цукрового буряка на кожний передбачений гектар згідно документу. Також цукровий завод зобов'язувався продати селянинові певну кількість відповідної продукції за твердими цінами (по собівартості - прим. авт.) [21, арк. 23]. Але договори такого зразка не набули поширення.

Однією з найважливіших форм матеріального заохочення було оголошення про розповсюдження серед селян товарів першої необхідності. Спеціальним розпорядженням рейхскомісара Е.Коха запроваджувалися умови обміну сільськогосподарської продукції на промислові товари в окремо визначених пунктах. Можна навести розцінки сільськогосподарської продукції, згідно даної системи: збіжжя (100 кг.) – 100 пунктів. Птиця: гуси та індики (кг.) – 40 пунктів; кури та качки (кг.) – 30 пунктів. Худоба (залежно від ваги) – 200-500 пунктів. Молоко (1 л.) – 1 пункт. Яйця (шт.) – 10 пунктів. Мед (кг.) – 30 пунктів. Овочі та городина – за 10 крб. вартості доставленого продукту – від 40 до 60 пунктів [22, арк. 1а].

Відповідно до розпорядження Київського окружного комісара від 25 серпня 1943 р. з 1-го вересня премії мали нараховуватися не лише відповідно й кількості та ваги зданої продукції, а й залежно від терміну виконання поставки. Наприклад, при здачі селянином худоби у вересні надбавка до кількості пунктів згідно з вагою худоби становитиме 140 пунктів, в листопаді – 70, в грудні та січні - надбавка відсутня. Окупаційна преса свідчить, що німецька влада визнавала систему пунктів надзвичайно дієвою.

Як і за сталінського режиму існували в цей час, так звані, цінові ножиці. Наприклад, щоб придбати чоловіче пальто, селянин мусив здати німецькій державі 5 свиней або 9 бичків. До того ж слід мати на увазі, що система пунктування набувала чинності лише в разі своєчасного та повного виконання норм поставок, а оскільки останні мали нереальні розміри, то цю систему можна охарактеризувати лише як один з пропагандистських заходів, що мав на меті забезпечити виконання запланованого окупантами пограбування в законній формі.

Підводячи підсумки, слід сказати, що важливими елементами в системі окупаційних заходів були такі, як використання в економіці рейху людського ресурсу загарбаних територій, вилучення сільськогосподарської продукції, а головне – експлуатація сільського населення, вдосконалення її форм та

методів. Окрім того використовувалися різноманітні заходи, починаючи від агітації та закінчуючи репресіями і терором. Характерною особливістю «заготівельної кампанії» окупантів була пряма конфіскація сільськогосподарських продуктів.

Відзначимо, що від радянської господарської системи «нова влада» залишила соціально-правові норми щодо праці, форми організації роботи, оплати праці та псевдостимулювання. Проте нацистське керівництво усвідомлювало, що досягти високих показників сільськогосподарського виробництва повністю ігноруючи інтереси селян, не вдасться. Тому, як необхідна умова залучення селянства до співпраці з гітлерівськими реформаторами, розглядалася система психологічного та матеріального заохочення. Цей аспект аграрної політики носив суто пропагандистський характер і мав на меті посилити виробничу активність селян.

В генеральному окрузі «Київ» як складовій Рейхскомісаріату «Україна» в класичному варіанті була апробована політика економічної експансії, утверджено нове правове забезпечення «нової політики» щодо аграрного сектору, «вдосконалені» форми та методи експлуатації місцевого сільського населення задля перемоги Рейху у війні.

Annotation

Maksim Glavatskyi (Kyiv). Peasantry as an object of exploitation occupiers in the general district «Kyiv» (1941-1943): socio-legal aspect.

A socio-legal aspect of the rural population during the German occupation of Ukraine is shown. Basic forms and methods of exploitation of the peasantry, labor organization, and mechanism of economic plunder and stimulate industrial activity of peasants in the general district «Kyiv» are analyzed on the basis of archival documents and materials.

Keywords: Nazi occupation regime, the Ukrainian peasantry, the general vicinity «Kyiv» exploitation, robbery, motivation.

Аннотация

Главацкий М.В. (г. Киев). Крестьянство как объект эксплуатационной политики немецких властей в генеральной области «Киев» в 1941-1943 гг: социально-правовой аспект.

Раскрывается социально-правовой аспект состояния сельского населения в период немецкой оккупации Украины. На основе архивных документов и материалов анализируются основные формы и методы эксплуатации крестьянства, организация труда, механизм экономического ограбления и стимулирования производственной активности крестьянства на территории генерального округа «Киев».

Ключевые слова: нацистский оккупационный режим, украинское крестьянство, генеральный округ «Киев», эксплуатация, ограбление, стимулирование.

Примітки

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі- ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 33. – Арк. 8-10.
2. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 37. – Арк. 6-8.
3. ЦДАГО України. – Ф.1.- Оп. 23. – Спр. 533. – Арк. 14зв.
4. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р. – 2227. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 131.
6. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 132.
7. ЦДАВО України. - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр. 240. – Арк. 20.
8. ДАКО. – Ф.Р. – 2227. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 34.
9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 33. – Арк. 22-23.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 33. – Арк. 24.
11. Голос Волині. - 1942. – 3 листопада.
12. Український хлібороб. – 1942. – Ч. 1. – С. 26-28.
13. Нове Українське Слово. – 1941. – 26 грудня.
14. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 10.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 7.
16. Нове Українське Слово. – 1942. – 20 червня.
17. Пігідо- Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця. - К., 2002. - С. 149.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. - Спр. 123. – Арк. 54.
19. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 142. – Арк. 2-3.
20. Вісті для українських селян. – 1942. – 18 жовтня.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23.- Спр. 22. – Арк. 23-24.
22. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1а.

УДК [94:355.233.11](477.42) «1941»

Іван КОВАЛЬЧУК
(м. Житомир)

Створення і функціонування бердичівської окружної газети «Нова Доба» у другій половині 1941 року

Досліджуються обставини створення і роботи редакції бердичівської окружної газети «Нова Доба» у другій половині 1941 р. Розглядаються питання персонального складу редакційної групи видання та умови його виходу.

Ключові слова: німецький окупаційний режим, «Нова Доба», ОУН(М), редакція, репресії.

Після нацистської окупації території Житомирської області сюди, одночасно із Вермахтом проникли похідні групи обох частин ОУН. Їхні емісари, за підтримки частини лояльно налаштованого місцевого населення розпочали створення організаційних мереж власних організацій. Для бандерівців визначальним було перш за все поширити свій вплив на сільську місцевість, щоб донести ідею Української самостійної соборної держави до українського селянства. Мельниківці спрямували діяльність на організацію й розбудову міських адміністративних та соціально-економічних структур, мережі культурно-освітніх закладів і церковного життя [13, с. 11]. Тому, важливою обставиною, яка зміцнювала позиції структур ОУН(М) у Житомирській області була організація або ж вчасне взяття під свій контроль виходу пресових видань.

Питанню проникнення похідних груп обох ОУН на територію Житомирської області і їхньої подальшої розбудови організаційних мереж, почасти присвячений ряд досліджень. Це як роботи еміграційних авторів [11, 12, 14], так і сучасних українських дослідників [26, 27, 29, 31]. Однак проблема функціонування українських пресових видань у цьому регіоні і на сьогодні залишається практично не висвітленою. Якщо історії так званого «житомирського періоду» «Українського Слова» присвячені окремі дослідження [8, 9, 28, 30], то про створення і роботу бердичівської окружної газети «Нова Доба» наявні лише окремі згадки [10]. Щоб усунути цю прогалину і диспропорцію у висвітленні питання багатоаспектної діяльності українських націоналістів, зокрема мельниківців на Житомирщині й запропонована наша стаття.

Проте мета статті не зводиться до самого лише розширення наявної фактологічної бази і ведення до загального обігу нових даних. У статті визначальним є простеження загального контексту подій другої половини 1941 р. через призму свідомості місцевого населення і виявлення мотивації певної частини місцевого населення, яка приєдналася до роботи у культурницькій сфері членів похідної групи ОУН(М). Важливим для нас було також, хоча б побіжно, змалювати штрихи соціального портрету тих людей, ще раз вказати на трагізм і складне переплетіння різних процесів та факторів на окупованих українських землях.

Зусиллями оунівців на чолі із О. Ольжичем уже на початку серпня 1941 р. було налагоджено випуск україномовної газети «Українське Слово», перше число якої у Житомирі вийшло 3 серпня 1941 р. [32]. Другою за значенням і обсягом тиражу в інформаційному просторі Житомирщини стала бердичівська окружна газета «Нова Доба».

Створенням бердичівської газети опікувався галичанин, ветеран УВО та ОУН, товариш А. Мельника Петро Сагайдачний. До початку Другої світової війни він був редактором української газети «Промінь», яка видавалася у

Польщі. У складі мельниківської похідної групи «Північ» П. Сагайдачний прибув спочатку у Житомир, а згодом – переїхав до Бердичева. Тут він організовував навколо себе колишніх членів редакції радянської районної газети «Радянський шлях» і людей із філологічною освітою, які виявили бажання працювати у нових умовах. Так був сформований колектив редакції бердичівської газети «Нова Доба» [5, арк. 24].

Співробітників редакції як людей відданих українській національній справі характеризували у своєму звіті навіть емісари похідної групи ОУН(Б) [33, арк. 143 зв.]. Усього до редакційної групи входило близько 50 співробітників [5, арк. 24]. Серед них нам вдалося встановити прізвища наступних дописувачів газети: Альберт Березовський – за національністю поляк, написав близько 20 статей під псевдонімом «Криниченко»; М. Василюк – написав понад 50 статей, які підписував псевдонімами «Рудюк» і «М. Чернявченко»; Микола Верменя – художник, намалював для газети близько 10 карикатур на радянський лад; Іван Вовченко; Микола Гедзь – написав до 5 статей; Олександр Гончарук – опублікував майже 20 статей; Володимир Гребень; Максим Панасович Гриценко – на початку окупації виконував обов'язки директора жіночої гімназії, написав ряд статей, серед яких: «Рідна мова в українській школі», «Життя повернулося», «Всі до праці» [2, арк. 26-27]; Ольга Дорошенко – написала близько 7 статей, у яких особливо гостро критикувала діяльність органів НКВС; Єнишин – художник, намалював для газети понад 10 карикатур антирадянського спрямування; Андрій Казьмирчук – написав близько 10 статей на історичні теми, які підписував своїм прізвищем або криптонімом «К.А.»; Логвиненко – опублікувала близько 5 статей; Машук – написав приблизно 30 статей; Павловський – працював секретарем Бердичівського районного управління, написав 6-7 статей, які підписував своїм прізвищем, що іноді трансформувалося у «Павлівський», або ж літерою «П» [18]; Микола Юхимович Панькевич – 1879 року народження, уродженець м. Нагінськ Московської області, українець, з початку нацистської окупації і до 1942 р. працював завгоспом у бердичівській лікарні, і з жовтня 1941 р. одночасно служив священиком у селі Великі Низгірці Бердичівського району. У газету «Нова Доба» написав близько 8 статей. М. Панькевич за період окупації урятував життя 9 громадянам, переважно єврейської національності, яким передав документи вже померлих військовополонених червоноармійців. Вироком військового трибуналу військ НКВС Житомирського гарнізону від 20 березня 1940 р. М. Панькевич був засуджений на 10-річний строк ув'язнення у ВТТ із поразкою у правах на 3 роки і конфіскацією усього особистого майна [2, арк. 3-120 зв.]; Іван Петренко – написав близько 5 статей; Олексій Петрович Радзієвський – власні статті підписував криптонімом «РОП» і псевдонімом «Радченко», здійснював літературну обробку статей

інших авторів [7, арк. 10-12]; Зінаїда Рябченко – написала приблизно 5 статей; Григорій Терлецький – поет, написав багато віршів, які були опубліковані у газеті під псевдонімом «Смаглій» [7, арк. 14]; Чуб Іван; Микола Іванович Чулаєвський – написав близько 10 статей, працював керівником відділу освіти у Бердичівському гебітскомісаріаті та одночасно очолював шкільний відділ окружного проводу ОУН(М); Іван Семенович Шелюк – письменник [1, арк. 31]; Корній Іванович Шмідт – житель Бердичева, за національністю німець, отримав статус фольксдойча, під час окупації працював заступником голови Бердичівського міського управління. К. Шмідт, окрім виконання суто кореспондентських обов'язків, працював у редакції цензором від гебітскомісаріату; Яцюк – поет, написав приблизно 10 віршів, у яких критикував радянську владу [5, арк. 24 зв., 41 зв., 43 зв., 90 зв.; 4, арк. 111-115]. Статті у «Нову Добу» – всього приблизно 10 – писав також Євген Мартинович Ярмолук, який займався ще й перекладом німецькомовних статей та наказів верховного німецького командування [4, арк. 3-4]. Деякий час заступником головного редактора «Нової Доби» і одночасно її кореспондентом працював Трохим Кіндратович (у іншому архівному документі вказується, що по-батькові він був Миколайович [3, арк. 31 зв.]) Барабанов. До німецької окупації він керував школою у селі Гальчин Бердичівського району, а в 1935 р. переїхав до Бердичева, де також працював на педагогічній роботі [6, арк. 22 зв.]. У 1942 р. Т. Барабанова направили організувати випуск газети у Чуднові (1943 р. тут виходитиме газета «Визволена Україна». – Авт.). У вересні 1943 р. нацисти стратили близько 80 людей, причетних до радянського і українського націоналістичного Руху Опору, серед яких був і Т. Барабанов [3, арк. 36 зв.]. Відповідальним секретарем редакції «Нової Доби» з 9 вересня 1941 р. до 25 жовтня 1942 р. працювала Марина Марківна Панчук-Межибівська. До її обов'язків входило виготовлення макету газети. За цей час М. Панчук-Межибівська також написала близько 20 статей, які зазвичай підписувала власним прізвищем або ж псевдонімом «Марина Петренко». Найвідоміша стаття – «Страчене життя», яка мала автобіографічний сюжет – про власного чоловіка [5, арк. 77-94 зв.].

Окрім кореспондентів, до штату редакції газети «Нова Доба» входили й інші працівники: Марія Тарасівна Левицька – 1922 року народження, уродженка Олевського району, жителька Бердичева, до німецької окупації закінчила Бердичівський вчительський інститут, у редакції здійснювала функції коректора (окрім неї, до штату входило ще два коректори). Завідуючим типографією, названою на честь гетьмана Богдана Хмельницького, у якій друкувалася газета, працював Олександр Олексійович Жук. О. Жук помер 12 вересня 1943 р. [25] і його місце зайняв Томашевський. Він народився приблизно 1890 р. у Бердичеві, де й проживав до німецької окупації, пра-

цюючи механіком типографії. Головним механіком типографії Томашевський був протягом 1941-1943 рр. Завідуючим господарством редакції став Сергєєв. Ткачук – уродженець і житель с. Демчин Бердичівського району, працював у редакції газети радистом, приймав радіопередачі Вінницького радіовузла. Сергій Литвиненко – приблизно 1909 року народження, житель Бердичева, завідував друкарським цехом. Ірина Казимирівна Білобжицька – 1909 року народження, уродженка і жителька Бердичева, протягом перших двох місяців існування газети працювала машиністкою. До колективу редакції газети «Нова Доба» входили також два бухгалтери: Віктор Гачковський і Дьяков. Із «Новою Добою» активно співпрацював колишній редактор Тарщанської районної газети Дмитро Косовський [4, арк. 111-123].

Перше число газети «Нова Доба» вийшло 19 серпня 1941 р. Його вартість становила 30 радянських копійок, або 3 німецькі райхспфеніги. У цей період газета виходила тричі на тиждень: як правило, у неділю, вівторок та четвер, хоча інколи траплялися винятки у днях публікації – вона видавалася також у середу й суботу. «Нова Доба» друкувалася форматом А-3 на чотирьох аркушах, кожен із яких містив чотири текстові колонки.

Структура видання була типовою для офіційних україномовних газет цього періоду. На першій сторінці «Нової Доби» розміщувалася інформація про події на фронтах Другої світової війни, відомості про життя у Європі загалом і в Німеччині зокрема. Друга сторінка, зазвичай, присвячувалася огляду ситуації в Україні, її історії, культурним традиціям та літературним новинкам. Матеріали третьої сторінки висвітлювали життя Бердичівського району та міста Бердичів. Четверта сторінка відводилася в основному постановам та відозвам Житомирського обласного, Бердичівського районного й міського управлінь, оголошенням про початок і майбутній характер роботи різних навчальних закладів, про поточний репертуар міського театру, події спортивного й духовного характеру у регіоні, рекламі закладів, підприємств та їхньої продукції.

У першому числі газети визначалася її інформаційна мета: «Перед газетою стоїть завдання допомагати Німецькій армії, Міському і районному управлінням» [15]. Таке формулювання мети було зумовлене офіційним статусом видання, яке, поряд з іншим, формувало інформаційний простір території райхскомісаріату «Україна».

У «Новій Добі» від 19 серпня 1941 р. зазначалося також наступне: «Винесимо подяку Українському Журналістові пану Петру Сагайдачному, що перший порушив питання, щоб у нашому місті організувати газету і дав нам цінні поради» [15].

У першому номері «Нової Доби» не було вказано, хто є її головним редактором, а зазначалася лише адреса редакції: вулиця Білопільська, 35, яка, між

іншим, залишатиметься незмінною протягом подальших трьох із половиною років існування газети. Вказівку на Володимира Тимофійовича Семенюка як головного редактора автор віднайшов лише у четвертому числі [16]. Можливо, що інформація про редактора була надрукована ще у другому і третьому числах газети, але оскільки у фондах Державного архіву Житомирської області й у колекції Державної наукової архівної бібліотеки міста Києва саме ці числа відсутні, тому ми і вказали наявне четверте.

В. Семенюк народився 1911 р. у селі Демчик Бердичівського району. По закінченню семирічної школи у 1928 р. він вступив на робітничий факультет у Бердичеві і до 1931 р. продовжував навчання на літературних курсах у Харкові. Після цього В. Семенюк близько року працював секретарем редакції районної газети у містечку Андрушівка на Житомирщині і протягом двох років – у редакції вінницької обласної газети. Активна журналістська діяльність тривала до 1936 р., коли він вступив до Бердичівського вчительського інституту, навчання у якому завершив 1941 р., отримавши диплом із спеціальністю учителя середньої школи. Після нападу Німеччини на Радянський Союз та окупації її військами Бердичева В. Семенюк близько місяця обіймав посаду секретаря Бердичівського міського управління і паралельного працював у міському комітеті взаємодопомоги. Завданням цього комітету була допомога людям, які зазнали значних збитків від військових дій. Дійсним членом ОУН(М) В. Семенюк на час виходу перших чисел «Нової Доби» не був. Відомо, що до мельниківського Проводу він був залучений емісаром похідної групи «Козачком» у вересні 1941 р. та став керівником відділу пропаганди Бердичівського окружного проводу [5, арк. 25]. В. Семенюк за період роботи головним редактором написав велику кількість статей, у яких пропагував ідеї українського націоналізму та української державності і різко критикував радянський устрій. Серед таких статей, зокрема, були: «Минуле і сучасне України», «Допоможи, Боже», «Молитовник», «Рідна мова», вступ до книжки «Мала історія України» [5, арк. 26].

Біографія В. Семенюка є найпоказовішою демонстрацією умов, у які був затиснутий народ України у роки німецької окупації і подальших процесів, які інспірувала радянська влада після свого повернення. Головним редактором бердичівської окружної газети «Нова Доба» В. Семенюк працював до серпня 1943 р., коли був заарештований СД у приміщенні редакції. Йому інкримінували видачу паперу редакції газети у Чуднові, який був використаний для друку антинімецьких листівок. Після допиту і слідчих дій у Бердичеві В. Семенюк був перевезений у концентраційний табір для політичних в'язнів до Німеччини. Потім він опинився у Литві, де потрапив у поле зору визвольного комітету «народів Росії», який очолював генерал А. Власов. І ця організація у квітні 1944 р. завербувала його до абверу під псевдонімом

«Свій». В. Семенюк із Каунаса виїхав до Вільнюса й після входження туди частин Червоної армії переїхав до Бердичева. На українській території він мав збирати і переправляти до Німеччини інформацію, яка б дискредитувала дії радянської влади і комуністичної партії. Але ніяких практичних дій у цій справі ним не було зроблено. У Бердичеві В. Семенюк і був заарештований районним відділом Управління НКДБ по Житомирській області 6 вересня 1944 р. [5, арк. 29-31 зв., 3]. Після проведення слідства військовий трибунал військ НКВС Житомирського гарнізону 16 грудня 1944 р. засудив його до вищої міри покарання – розстрілу із конфіскацією усього особистого майна. Проте, після прохання про помилування від 21 лютого 1945 р. йому замінили попередній вирок на 20-річний строк ув'язнення у ВТТ. Відбуваючи покарання у системі радсхідтабору МВС СРСР, В. Семенюк помер 6 березня 1946 р. [5, арк. 164, 169, 189].

Протягом другої половини 1941 р. В. Семенюк провів щонайменше 3 розширені робочі наради з колективом редакції і частиною кореспондентів «Нової Доби». На цих нарадах обговорювали суспільно-політичні події і проводився інструктаж із питання, на які теми писати статті у газету. Пріоритетом для публікацій була українська національна і антирадянська проблематика [7, арк. 15 зв.].

Починаючи з сьомого числа газети «Нова Доба» відбувалися постійні зміни формату її першої сторінки, змісту, форми, тиражу, ціни. У цьому числі на першій сторінці вгорі ліворуч з'явилося зображення тризуба, а праворуч – гасло «Слава Україні!» [17]. З восьмого числа над зображенням тризуба був доданий напис: «З нами Бог!» [18]. Очевидно, напис був перекладом відомого гасла солдат вермахту «Gott Mit Uns!». Вартість п'ятнадцятого числа «Нової Доби» від 24 вересня 1941 р. уже складала 50 копійок, або 5 райхспфенігів [19]. Двадцять четверте число газети було відтиражоване на удвічі більших за розміром аркушах – форматом А-2. Окрім цього, назва вже дублювалася латинськими літерами – «Nowa Doba», а адреса редакції поруч подавалася у перекладі на німецьку мову [20]. Логічним поясненням цьому факту, зважаючи на загальний контекст подій, слугує поступовий наступ окупаційної нацистської влади на всі сфери життя українського народу у райхскомісаріаті «Україна».

У 42-му числі повідомлялося про чотириразовий вихід газети на тиждень. Тепер «Нова Доба», зазвичай, видавалася у вівторок, четвер, п'ятницю і неділю. Інколи, замість вівторка, газета могла виходити у середу. Ціна видання зросла до вісімдесяти копійок [21]. Сорок п'яте число газети ознаменувалося черговими змінами елементів шапки – замість напису на латині кириличної транскрипції «Nowa Doba» тепер був переклад назви на німецьку мову – «Neue Zeit» [22].

У кінці листопада – на початку грудня 1941 р. каральні органи нацистської окупаційної влади здійснили широкомасштабні репресії відносно мельниківської і бандерівської ОУН на Житомирщині у зв'язку з подіями відзначення 20-річчя Базарської трагедії. Ці репресії безпосередньо позначилися і на інших формах діяльності українських націоналістів. Найкращим свідком тих подій і соціальним барометром напруження у суспільстві були пресові видання. Так, зокрема, сорок восьме число бердичівської окружної газети «Нова Доба» вийшло у світ уже без вказаних вище елементів – знаку тризуб, напису «З нами Бог!» і гасла «Слава Україні!» [23]. Відтоді про причетність свого часу мельниківців до цієї газети, як і, власне, про її україноцентричну ідеологію, окрім хіба що мови видання, на жаль, мало що нагадуватиме. До кінця 1941 р. усього вийшло шістдесят чотири числа видання. Останнє у році – у середу 31 грудня – було святковим і коштувало 1 карбованець [24].

Отже, організація видання газети «Нова Доба» стала важливим проявом діяльності ОУН(М) на Житомирщині і зокрема у Бердичівському районі. Персональний склад редакції друкованого органу та його формат протягом другої половини 1941 р. промовисто свідчить про україноцентричне забарвлення. Проте, згодом, через поступовий занепад місцевих мельниківських організацій, які здійснювали ідеологічну опіку видання і у зв'язку з репресіями німецьких каральних органів, воно втратило свій попередній характер і фактично перетворилося на друкований орган окупаційної нацистської адміністрації.

Annotation

Ivan Kovalchuk (Zhitomir). Establishment and functioning Berdychiv district newspaper «Nova Doba» (second half of 1941)

Circumstances of creation and edition Berdychiv district newspaper «New Day» during the second half of 1941 are studied. The composition of the editorial group of publishing and the conditions of its release are studied.

Key words: Nazi occupation, OUN(M), «Nova Doba», editorial office, repressions.

Аннотация

Ковальчук И.В. (г. Житомир). Создание и работа бердичевской окружной газеты «Нова Доба» во второй половине 1941 года.

Исследуются обстоятельства создания и работы редакции бердичевской окружной газеты «Нова Доба» во второй половине 1941 г. Рассмотрены вопросы персонального состава редакционной группы издания, условия в которых выходила газета.

Ключевые слова: немецкий оккупационный режим, «Нова Доба», ОУН(М), редакция, репрессии.

Примітки

1. Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі АУ СБУ ЖО). – Архівно-слідчі справи основного фонду (далі – ОС). – Спр. 4007. – 103 арк.
2. Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі АУСБУ ЖО). – Архівно-слідчі справи припиненого фонду (далі П. Ф.). – Спр. 28844. – 128 арк.
3. АУ СБУ ЖО. – П.Ф. 29081. – 88 арк.
4. АУ СБУ ЖО. – П.Ф. 29579; в 2 т. – Т. 1. – 433 арк.
5. АУ СБУ ЖО. – П.Ф. 29800. – 192 арк.
6. АУ СБУ ЖО. – П.Ф. 30033. – 80 арк.
7. АУ СБУ ЖО. – П.Ф. 30799. – 33 арк.
8. Відейко М.Ю. Наукова спадщина Олега Ольжича [Текст] / М.Ю. Відейко, С.І. Кот. – К. : Наш час, 2008. – 239 с. – (Серія: Невідома Україна).
9. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Т. 10. Ч. 2 : Газета «Українське Слово» 1941 року [Текст] / [упоряд. О. Кучерук]. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2004. – 304 с.
10. Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941-1955 рр.: монографія [Текст] / В.М. Жилюк. – Рівне : Волинські обереги, 2008. – 308 с.
11. Климишин М. В поході до волі. Спомини [Текст] / Микола Климишин. – Т. 1. – Торонто: Видання Ліги Визволення України і Дослідного Інституту Студіум, 1975. – 429 с.
12. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні [Текст] / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
13. Кучерук О. Матеріали до історії ОУН [Текст] / О. Кучерук, Б. Червак. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 39 с.
14. На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні [Текст]: [зб. статей, спогадів і документів]. – Торонто – Нью-Йорк : Новий Шлях, 1985. – 542 с.
15. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 19 серпня.
16. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 27 серпня.
17. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 6 вересня.
18. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 9 вересня.
19. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 24 вересня.
20. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 12 жовтня.
21. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 23 листопада.
22. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 28 листопада.
23. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 4 грудня.
24. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 31 грудня.
25. Нова Доба (Бердичів). – 1943. – 15 вересня.
26. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси [Текст] / [В.В. Дзьобак, І.І. Льюшин, Г.В. Касьянов та ін.; відп. ред. С.В. Кульчицький]. – К.: Наукова думка, 2005. – 496 с.
27. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду [Текст] / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
28. Радчик Р. Газета «Українське слово» (1941): організаційний аспект [Текст] / Раїса Радчик // Журналістика. – 2010. – Вип. 9. – С. 12-21.

вати склад ополченських загонів; висвітлити бойову діяльність винищувальних батальйонів під час оборони.

Дослідження добровольчих збройних формувань, таких як народне ополчення, розпочалося ще під час війни. Однак праці носили суто агітаційний характер і мали на меті мобілізувати населення на боротьбу з ворогом. У повоєнний період радянська історіографія заполітизовано розкривала цю тему. Починаючи з другої половини 1950-х рр. в науковий обіг вводиться значна кількість документів і матеріалів архівів, з'являється багато нових збірників документів, колективних праць і монографій, історичних нарисів, присвячених історії Великої Вітчизняної війни в цілому. Проте, їх автори питань історії народного ополчення торкаються побічно. У 1970-80-х рр. з'являються дослідження, спеціально присвячені темі народного ополчення у яких, однак, подається лише загальна характеристика ополченського руху, а їх бойова діяльність описується лише поверхнево.

З відновленням незалежності України інтерес до подій війни 1941-1945 рр. збільшився, оскільки з'явилися умови для заповнення прогалів у вітчизняній історіографії не лише стосовно добровольчих збройних формувань, але і всіх військових подій, що відбувались в Україні. Стало можливим сказати правду про справжні втрати України, розкрити раніше замовчувані факти, зокрема, і про трагедію військ Південно-Західного фронту під час Київської оборонної операції. Серед вітчизняних дослідників порушену проблематику вивчали В. Король [10], М. Коваль [9], В. Кучер, М. Журба, П. Добров [7] Л. Герасименко [2-5], А. Чеканюк [14].

У відповідь на напад на нашу країну фашистських військ було проведено негайну мобілізацію. Відповідно з мобілізаційним планом вже 22 червня 1941 Президія Верховної Ради СРСР, керуючись Конституцією СРСР, оголосила мобілізацію військовозобов'язаних. У перші дні війни в армію було призвано 5 млн. чоловік. Призову підлягали чоловіки віком від 18 до 55 років. До кінця війни чисельність радянських збройних сил досягала 11365 тис. чоловік. Всього за час війни в Червоній Армії служило близько 31 млн. чоловік, що народилися до 1927 р. включно [8, с. 164].

Одним з найважливіших завдань військового будівництва була масова підготовка захисників Батьківщини для поповнення діючої армії. Радянська держава вживав заходів, щоб кожне нове поповнення приходило в армію і флот вже з навичками військової справи. Відповідно до постанови ДКО «Про підготовку резервів у системі Наркомату оборони і Наркомату Військово-Морського Флоту» від 16 липня 1941 р. і «Про загальне обов'язкове навчання військовій справі громадян СРСР» від 18 вересня 1941 р. обов'язковому навчанню підлягали всі чоловіки у віці від 16 до 50 років. Всього за роки війни систему військової попереднього всеобучу пройшло близько 18 млн. чоловік [1, с. 145].

Військові мобілізації не були єдиним джерелом поповнення збройних сил. У перші ж дні війни патріотичний підйом охопив усіх радянських громадян. В армію вступили сотні тисяч добровольців. Стали формуватися дивізії народного ополчення, винищувальні батальйони, добровільні жіночі частини та підрозділи.

На початку липня 1941 р. створення дивізій народного ополчення було санкціоновано ДКО. Ці дивізії формувалися на засадах добровільності в районах, яким безпосередньо загрожували фашистські війська, з громадян, що не підлягають обов'язковій мобілізації. Надаючи допомогу кадровій армії, народне ополчення відіграло визначну роль у здобутті перемоги. [8, с. 166]

Народне ополчення в період радянсько-німецької війни у 1941 р. створювалося в зоні бойових дій з перших днів відсічі фашистської агресії з осіб, які не підлягали першочерговому призову по мобілізації. Як правило, його учасниками були люди, які через вік, стан здоров'я, за видом виконуваної роботи не підлягали призову до армії. До народного ополчення активно залучалися висококваліфіковані спеціалісти народного господарства, культури й науки, відволікання яких від виконання безпосередніх функцій, а нерідко й загибель у боях, навряд чи було доцільним з точки зору загальнонародних інтересів [12, с. 132].

У 12 східних і південних областях УРСР в Народне ополчення вступили близько 1 млн 300 тис. осіб. Частини народного ополчення організовувалися за зразком регулярних частин Червоної армії. На невеликих підприємствах, житлових масивах створювалися взводи та роти, на крупних підприємствах — батальйони і полки, у містах та міських районах — полки й дивізії, у деяких областях сформовано корпуси народного ополчення. Поряд із стрілецькими створювалися саперні, санітарні, кавалерійські та інші формування. При комплектуванні народного ополчення дотримувалися, звичайно, принципу збереження сталого колективу, за яким у підрозділи входили працівники одного цеху, заводу, факультету, курсу тощо. Розрізнялися 2 види формувань народного ополчення — частини без відриву особового складу від осн. роботи і підрозділи, які переходили на казармений режим. Велика увага приділялася бойовій повсякденній підготовці після закінчення трудового дня. Вивчали статuti Червоної армії, тактику бою, ведення розвідки, велася стройова підготовка. Заняття проводили досвідчені командири, котрі вибули з армії, навіть кадрові солдати старої армії або учасники громадянської війни 1918-1922 рр. [3, с. 25].

У бойові дії підрозділи народного ополчення вводилися з наближенням лінії фронту. Перед тим командні посади заміщалися армійськими командирами, ополченцям видавалося обмундирування та спорядження, стрілецька зброя, переважно застарілих зразків, пляшки з пальною сумішшю. Ополченці брали участь в обороні Києва, де було доцільним створювати невеликі ополченські загони на підприємствах та в установах, що об'єднувалися порайонно в батальйони для оперативного використання. Діяли вони як самостійно, так і в складі регулярної армії. Силами народного ополчення зазвичай створювалася 2-га лінія оборони: його формування займали її як гарнізони [2, с.257].

Практичне керівництво створенням народних формувань у Києві здійснювалось Штабом оборони міста. Підрозділи, частини і з'єднання народного ополчення формувались за виробничо-територіальним принципом. У місті Києві взводи і роти народного ополчення організовувались райкомаами партії на підприємствах і установах. Загони ополченців були створені на Київському вагоноремонтному заводі,

трамвайному заводі ім. Дзержинського, на заводах «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», «Транссигнал», 8-й взуттєвій фабриці, фабриці Боженка та ін. В залежності від масштабів підприємств і установ, а також наявності в них людей, роти і взводи об'єднувалися в районні батальйони. Підрозділи народного ополчення створювались у всіх районах міста. Чисельно нараховували від 300 до 700 осіб кожний [5, с. 52].

На 8 липня у Києві було сформовано 19 загонів народного ополчення в кількості 29 400 осіб. У всіх районах міста – по 2 загони (крім Жовтневого району, де було організовано 3 загони) з кількісним складом від 1100 до 2300 осіб. Також був організований комсомольський полк народного ополчення в кількості 9 рот чисельністю 1450 осіб.

Чіткої організації управління ополченськими підрозділами й частинами не було. Ополченці знаходилися на підприємствах, жили в своїх квартирах. Були окремі роти і взводи, які не входили під командування батальйону. Евакуація на схід підприємств міста створювала плінність складу ополченців, а це відбивалось на мобільності і боєздатності загонів [4, с. 2].

3 серпня 1941 р. Штаб оборони міста видав наказ про об'єднання всіх існуючих добровольчих загонів народного ополчення в порайонні батальйони, які мали підпорядковуватися наказам і розпорядженням Центрального сектора оборони міста під загальним командуванням Штабу військ, що обороняли Київ. Кожен батальйон отримав свій номер. Заводські загони ополченців перетворювались на роти і взводи «загальнорайонних» батальйонів.

У перші місяці війни ускладнилось забезпечення ополченців зброєю. Оскільки масове створення ополченських формувань співпало з мобілізаційним розгортанням регулярної армії, основна маса озброєння, боєприпасів, спорядження і матеріально-технічних засобів із військових арсеналів і з баз направлялась в кадрові частини Червоної Армії. Звичайно, ополчення отримувало певну частину за рахунок централізованого постачання, але цього було замало. Тому мобілізували все, що можливо на місцях організації ополчення. Значну допомогу в озброєнні ополченців надало командування Південно-Західного фронту [3, с.25].

Навчання ополченців військовій справі проводилось за програмами, розробленими Центральним штабом винищувальних батальйонів НКВС СРСР. У багатьох випадках навчання ополченців розгорталося повільно, військові заняття з ними проводились формально, без практичних вправ. Бойова підготовка добровольців була завершальним етапом комплектування і бойового зміцнення ополченських формувань.

Взагалі, в обороні Києва брали участь близько 35 тис. народних ополченців. У боях за Київ 1941 р. відзначилися батальйони народних ополченців Ленінського, Печерського, Московського районів міста. У винятково важких боях загинуло більше половини особового складу дивізії. Особливим видом народного ополчення були ополченські бронепоезди, збудовані залізничниками-ополченцями. Під час оборони Києва важливу роль відіграли бронепоезди літер «А» і літер «Б». Народне

ополчення відіграло значну роль у зриві фашистських планів «блискавичної війни» в найскрутніші перші місяці війни.

Хоча у комплектуванні підрозділів народного ополчення виявилася низка недоліків: поспішність створення потреба негайного їх використання, нечітка організація та управління, проблема озброєння і матеріально-технічного забезпечення ополченців, низька боєздатність, все ж ополченці все ж надали серйозну допомогу частинам Червоної Армії у боротьбі з нацистськими військами та здобутті перемоги над ними.

Annotation

Ivan Meleschenko (Kyiv). The People's Militia in Kyiv region (July-September 1941).

Initial stage of the German-Soviet war is shown, militia's activity in Kyiv region is analyzed, and militia's contribution in defense of the capital of the USSR in 1941 is studied.

Keywords: World War II, volunteer militias, militia, army, defense.

Аннотация

Мелещенко И.В. (Киев). Народное ополчение на Киевщине (июль-сентябрь 1941 г.)

Раскрывается начальный этап войны между нацистской Германией и Советским Союзом, анализируется деятельность народного ополчения на Киевщине, рассмотрен вклад ополченцев в оборону столицы Украины в 1941 г.

Ключевые слова: добровольные вооруженные формирования, народное ополчение, армия, оборона.

Примітки

1. Балковий П.М. Красний тил – фронту [Текст] / Балковий П.М., Є.М. Складенко. – Харків: Вид-во Харк. ун-та, 1968. [Текст] / К.І. Позняков // Український історичний журнал. – 1969. – № 9. – С. 145-146.

2. Герасименко Л.С. Комплектування ополченських формувань у м. Києві [Текст] / Л.С. Герасименко // Український історичний збірник. Вип. 5. – К., 2003. – С. 254-263.

3. Герасименко Л.С. Народне ополчення в обороні Києва (липень-вересень 1941 р.) [Текст] / Л.С. Герасименко // Україна в Другій світовій війні: бачення через роки. Матеріали Всеукраїнської конференції, присвяченій 60-річчю визволення України і Перемоги над фашизмом, м. Бердянськ, 30-31 березня 2004 р. – Запоріжжя, 2004. – С. 25-36.

4. Герасименко Л.С. Народні ополченці Києва під час першої спроби німців прорватись у місто (липень 1941 р.) [Текст] / Л.С. Герасименко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Історія". – № 71-72. – К., 2004. – С. 1-16.

5. Герасименко Л.С. Роль народного ополчення Києва у відбитті генерального штурму міста (31 липня – 16 серпня 1941 р.) [Текст] / Л.С. Герасименко // Шевченківська весна. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої Перемоги. – К., 2005. – Вип. 3. – Част. 1. – С. 51-53.

6. Народное ополчение защищает Родину [Текст] / М. Л. Головкин, Д.С. Рященко, О.О. Сушко, П.В. Добров, А.Д. Колесник, Г.А. Куманев, Е.Я. Пашко – М.: Наука, 1990. – 384 с.
7. Добров П.В. Народное ополчение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. В 2-х т. [Текст] / П.В. Добров. – Донецк, 1994.
8. Калініченко В.В. Історія України. частина III: 1917-2003 рр.: підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів [Текст] / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка.- Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
9. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) [Текст] / М. В. Коваль. – К., 1999.
10. Король В.Ю. Оборона Києва: героїзм і трагедія [Текст] /В. Ю. Король // Історія в школі. – 2001. – № 9. – С. 11-20
11. Кузнєцов Б. Народне ополчення у Великій Вітчизняній війні / Б. Кузнєцов // Військова думка. - 1975. - № 5. - С.43-50.
12. Радянський Союз в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 / За ред. А. М. Самсонова. - М.: Наука, 1997. – 150с.
13. Семиряга М. І. Велика визвольна місія Радянських Збройних Сил [Текст] / М. І Семиряга // Український історичний журнал. – 1980. – № 5. – С. 8-30.
14. Чеканюк А.Т. Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси[Текст] / А. Т. Чеканюк. – К., 1943.

УДК 94 (477)(1-078)(=411.16) «1941/1944»

Юрій ЛЕВЧЕНКО

(м. Київ)

Остаточне вирішення «єврейського питання» в окупаційних зонах України (1941-1944 рр.): особливості та регіональна специфіка

Зроблено спробу виявити особливості проведення політики Голокосту в різних окупаційних зонах, утворених німецькими та румунськими займанцями на території України у 1941-1944 рр.

Ключові слова: Україна, окупація, окупаційні зони, вирішення «єврейського питання», Голокост.

Науковий керівник – *Двірна Катерина Петрівна*, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Окупація України та встановлений німцями та румунами режим у різних адміністративно-територіальних утвореннях – дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріат «Україна», губернаторства «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія» мав спільне завдання щодо єврейського населення – тотальне знищення, яке в документах того часу маскувалося під назвою «остаточне ви-

рішення». Зважаючи на те, що адміністративні одиниці мали унікальні особливості діяльності і були підпорядковані різним німецьким та румунським установам політика «остаточного вирішення» єврейського питання мала свої особливості в кожній окупаційній одиниці, згаданих автором вище.

Дослідження Голокосту в історіографії розпочалося ще під час війни в 1942 р працею І. Еренбурга, яка вміщувала інформацію про радянських воєнів-євреїв та знищення єврейського населення на загарбаній території. У повоєнні роки з'явилися мемуарно-публицистичні праці В. Гроссмана та Г. Смоляра, в яких розповідалося про євреїв-героїв війни, повстання в гетто та знищення євреїв. Недоліком вказаних робіт є те, що вони мали описовий характер. Перша спроба розкрити геноцид проти євреїв на території України належить досліднику Т.І. Халепо, який в своїй дисертації цій проблемі присвятив окремий розділ [1].

Наступний період історіографії охоплює 50-ті кінець 80-х років ХХ ст. Це час домінуючої радянської концепції розкриття подій Великої Вітчизняної війни, за якої питання голокосту не відокремлювалося від теми масового знищення радянських народів, що потрапили під фашистську окупацію. Саме тому, в цей час з'явилися праці присвячені масовим знищенням, фашистській ідеології, системі концтаборів та гетто, руху опору на території України під час окупації, в яких лише частково розкривалося питання голокосту. Це перш за все праці М.В. Ковалю [2], М.И. Семиряги [3], Д.Е Мельникова, Л.Д. Чорної [4], Т.С. Першиної [5], Ю.А. Шульмейстера [6], В.С. Ковалю [7] та ін.

Третій період історіографії 90-ті роки ХХ ст. до сьогодення. Після здобуття Україною незалежності, зняття радянських заборон та догм проблема дослідження голокосту набула переосмислення та нового звучання. Ця наукова проблема досліджувалася як в рамках певних регіонів, так і в масштабах всієї України. Позитивними тенденціями вивчення заявленої проблеми в даний період слід назвати розширення тематики й відхід від виключно описовості подій та статистики жертв. В цей період з'явилися праці присвячені становищу євреїв в окремих регіонах та окупаційних зонах, наукові дослідження, що розкривають морально-етичні проблеми голокосту, стосунки між євреями та іншими національностями, участь євреїв в русі опору тощо. Відзначимо, що раніше ці проблеми були під забороною. Тематика досліджень зазначеного періоду розглядається в двох основних напрямках – регіональному та загальноукраїнському. До першого відносяться праці: С.Я. Елисаветського [8], Я.С. Хонигсмана [9], Ю.М. Ляховицького [10], Д.З. Стародинського [11], Л.П. Сушона [12], Ю.С. Фишера [13], Ф. Левитаса, М. Шимановського [14], В.Ю. Короля, В.І. Кучера, Г.П. Магірина [15], ЖМ. Ковби [16], та ін. Сюди також відносяться збірник документів «Чорна книга» [17] і збірник нарисів

«Катастрофа і опір українського єврейства» [18]. Другий науковий напрям представлений дослідженнями, що стали першими спробами узагальнення та розкриття голокосту на території України вцілому. Це праці М.В. Ковалю, М.Поповича, Ф.Я. Гровського, Я.А. Хонігсмага, О.Я. Наймана, С.Я. Елисаветського [19]. Праці А.Ю. Подольського [20], Ф.Л. Левитаса [21], А.И. Круглова [22], які розкривають загальну картину голокосту на території України періоду 1941-1944 рр.

За останні десять років в історіографії з'явилися праці з проблеми голокосту на території України присвячені регіональним особливостям. Це праці О.М. Гончаренка [23] в якій розкрито голокост на території Київщини; О.А. Суровцева [24] – на території Північної Буковини і Хотинщини; М.М.Шитюк, Н.В. Сугацької [25] – на Півдні України; Ю. Г. Гельфонда [26] – на Одещині; О. Трепачової [27] – на території Дніпропетровщини тощо

Таким чином, протягом 1942-2012 років українськими науковцями було опубліковано ряд статей, матеріалів та монографій з історії голокосту у різних регіонах України, які певним чином відносилися до тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці, що в свою чергу дозволило виявити закономірності та окремі регіональні особливості нацистської політики щодо «остаточного вирішення» єврейського питання. З метою комплексного розкриття питання особливостей політики голокосту в різних адміністративних частинах окупованої України, автор ставить перед собою наступні завдання: виявити особливості проведення політики «остаточного вирішення» єврейського питання в кожній з утворених німецькими та румунськими окупантами адміністративно-територіальних одиницях протягом 1941-1944 рр.; розкрити спільні та відмінні особливості проведення геноциду, прослідкувати основні методи його здійснення в різних окупаційних зонах.

«Остаточне вирішення єврейського питання» – політика уряду Третього рейху по відношенню до єврейського населення, що мала за мету «очищення Європи від євреїв» шляхом їх тотального винищення. Відповідно до нацистської расової ідеології «остаточне вирішення» стало піком антисемітизму в роки Другої світової війни. Перед тим, як розкрити особливості геноциду єврейського народу на території загарбаної та розділеної на частини Української РСР, потрібно виділити дві основні події, що вплинули на його хід.

Перша – створення та діяльність айзатцгруп, які після захоплення території Радянського союзу діяли у тилкових районах груп армій, проводячи знищення у них ворогів рейху, серед яких були і євреї. Вони поділялися на зондеркоманди та айзатцкоманди. Всього на території СРСР діяло чотири айзатцгрупи – «А», «В», «С», «Д». Айзатцгрупа «А» – в складі групи армій «Північ», «В» – у складі групи армій «Центр» і «С», «Д» – у складі групи армій «Південь», що діяла на території Української РСР. Айзатцгрупа «С»

складалась із зондеркоманд 4а і 4б та айнзатцкоманд 5 й 5б, айнзатцгрупа «Д» із зондеркоманд 10а, і 10б та айнзатцкоманд 11а, 11б й 12 [20, с. 25-26].

Друга важлива подія, що суттєво вплинула на організаційно-практичну роботу щодо геноциду єврейства стала «Ванзейська конференція», що відбулася 20 січня 1942 р. Саме тут було прийнято рішення про масове знищення єврейського населення Європи. Всього по різних країнах планувалося знищити 11 млн. євреїв. Зокрема, на території СРСР – 5 млн., серед яких 2.9 млн. планувалося знищити безпосередньо на території України [21, с. 24]. Рішення «Вайзенської конференції» призвело до нової хвилі вже «тотального» знищення євреїв в 1942 р.

Першим адміністративно-територіальним утворенням на території Української РСР став дистрикт «Галичина», який на основі двох декретів фюрера та розпорядження Генерал-губернатора Г. Франка від 1 серпня 1941 р. «Про адміністрацію в Галичині», включав до складу «Польського» Генерал-губернаторства українську Галичину. З приєднанням Галичини до «Польського» Генерал-губернаторства в якості дистрикту, на її території були поширені ті методи знищення євреїв, що використовувалися нацистами на території Генерал-губернаторства. Саме цей факт визначав наступні особливості політики геноциду щодо єврейства:

- Знищення місцевого єврейського населення відбувалося під час захоплення Галичини німецькими військами, підрозділами СС, зондеркомандами 4б – у Львові, й Тернополі та айнзатцкомандами 5 і 6 – у Львові айнзатцгрупи «С» до встановлення цивільної адміністрації Генерал-губернаторства [2, с. 38-53], [5, с. 32-112].

- Знищення євреїв відбувалося під час погромів антисемітсько налаштованим місцевим населенням, яке потрапило під вплив нацистської пропаганди на період захоплення території. Такі погроми мали місце в Дрогобицькій, Львівській і Тернопільській областях. В Станіславській області великих погромів не допустила угорська військова адміністрація, під управлінням якої вона перебувала до встановлення цивільної адміністрації [22, с. 18-49].

- Після встановлення адміністрації Генерал-губернаторства функцію знищення євреїв перебрала на себе поліція безпеки та СД, яка проводила розстріли вороже налаштованих євреїв та під час їх «концентрації» в гетто. На території Дрогобицької області були створені гетто в Бориславі, Добромилі, Рудках, Самборі, Турці, Ходорові; Львівської – Львів, Бобрка, Броди, Городок, Жовка, Золочів, Поморяни, Радохів, Сокаль, Яворів; Станіславської – Станіслав, Рогатин; Тернопільської – Тернопіль, Борщів, Вишнівець, Зборів та ін. [9, с. 168-188].

- Окупаційна влада вдалася до депортації євреїв дистрикту в табір знищення Белжець на території Польщі, згідно із рішенням «Вайзенської кон-

ференції». Депортація тривала протягом всього 1942 року, а кількість депортованих становила близько 240 тисяч.

- Масові знищення євреїв в наступні роки посилювалось під час «ліквідацій» вищевказаних гетто в 1943 р. Розстрілювали тих євреїв, які не були депортовані 1942 р. [17, с. 127-130].

- Знищення євреїв в трудових таборах у 1943 р., які з 1941 р. використовувалися на будівництві доріг, а саме: в с. Східниця, Трускавці, Балічах, Жадачеві, Сколе, Стрілки, Судова Вишня, Буськ, Вінники, Скторів та ін. Ці акції були викликані наближенням фронту до території «Польського» Генерал-губернаторства та необхідністю розчищення «життєвого простору» для нової влади [16, с. 194]

- Особливим став 1944 рік. Знищення тих євреїв, що залишилися відбувалося під час відступу з території дистрикту військових частин вермахту та депортація їх в табори знищення – Майданек, Освенціум, Собібор та ін. на території Польщі.

Другою адміністративною одиницею, утвореною німцями на території України став Рейхскомісаріат «Україна», проголошений 20 серпня 1941 р. та почав формуватися на території Волині та Західного Поділля. Він завершив своє становлення 1 вересня 1942 р. після включення до свого складу Херсонської, Запоріжської, Дніпропетровської, Полтавської та лівобережної частини Київської області. Поступовість формування території цієї адміністративної одиниці вплинуло на особливості знищення євреїв на цій підконтрольній німцям території. Такими особливими напрямками стали:

- Знищення місцевого єврейського населення під час захоплення території військовими частинами, підрозділами СС, зондеркомандами: 4а – у Сокалі, Луцьку, Рівному, Житомирі, Києві; 4б – у Віниці, Кіровограді, Полтаві; 10а – у Береславі, Мелітополі; 11а – у Миколаєві, Перекопі та айзанцкомандами 5 – у Бердичеві, Богуславі, Черкасах, Києві; 6 – у Проскурові, Віниці, Новоукраїнці, Кривому Розі, Діпропетровську, Запоріжжі, а 12 – у Миколаєві, Михайлівці та інших містах до включення цієї території до Рейхскомісаріату «Україна».

- Знищення євреїв відбулося під час погромів, влаштованих антисемітськи налаштованим населенням окремих територій. Погроми відбулися тільки на території Рівненської, Волинської і частково Вінницької областей. На інших територіях погромів не було, оскільки значна частина євреїв встигли евакуюватися на схід.

- Цивільною адміністрацією рейхскомісаріату в другій половині 1941 р. на підконтрольній території створювалися гетто на правобережній його частині – в генеральних округах «Волинь-Поділля», «Житомир», «Миколаїв», а також правобережних частинах округів «Київ» та «Дніпропетровськ». Найбі-

льші гетто були у Володимирі-Волинському, Ковелі, Дніпропетровську, Павлограді, Бердичеві, Коростені, Деражні, Летичів, Метжибіжі, Ярмолинці, Рівному, Березені, Дубному, Здолбунові, Костополі, Острозі, Сарнах та ін. містах. На лівобережній частині Рейхскомісаріату створювалися тільки трудові табори для єврейського населення в містах: Генічеськ, Антонівка, Цюрупинськ, Чаплинка на території Херсонської області; Золотоноша, Лохвиця, Лубни, Опішня, Хорол, Чорнухи – Полтавсько області; Бердянськ, Мелітополь, Констянинівка – Запорізької області; Звенигородка, Сміла – Київської області. Це було викликано тим, що значна частина лівобережних євреїв протягом червня-вересня 1941 р. мала змогу евакуюватися в глиб Радянського союзу [14, с. 106-108].

- В 1942 р. поліція безпеки та СД рейхскомісаріату розпочала тотальне знищення єврейського населення в гетто в правобережній частині рейхскомісаріату, а на лівобережжі проходили розстріли євреїв, так само, як це було в дистрикті «Галичина».

- В кінці 1943 р. у зв'язку з наближенням фронту останні євреї знищувалися в трудових таборах в Луцьку, Суховолянах, Мала Виска, Сморгда та ін.

Південно-західна частина української території перебувала під румунською окупацією. Так, Північна Буковина та Південна Бессарабія були захоплені румунами в липні 1941 р. і разом з румунськими та молдавськими територіями реорганізовувалися в провінції «Буковина» (українська Північна та румунська Південна Буковина і Північна Бессарабія) й «Бессарабія» (Південна Бессарабія та Правобережні райони Молдавії). З вересня 1941 р. ці провінції перетворювалися на губернаторства, які після проведеного в листопаді того ж року плебісциту, були включені до складу Румунії. Саме це вплинуло на те, що «остаточне вирішення» єврейського питання на цих землях мало ряд унікальних особливостей, а саме:

- знищення єврейського населення відбувалося під час захоплення Чернівецької та Ізмаїльської областей румунськими та німецькими військовими, румунською жандармерією та зондеркомандою 10б на території Чернівецької області й зондеркомандою 10а – в Бжльцях та 11а – у Кишиневі на території Молдавської РСР, де здійснювалися масові розстріли євреїв до утвердження румунської цивільної адміністрації [13, с. 8-10], [25, с. 44-57];

- знищення єврейського населення румунською жандармерією розпочалося після створення губернаторств, особливо посилилось під час концентрації його в гетто й тимчасових таборах для депортації в Трансністрію. На території губернаторства «Буковина» були створені гетто в Сторожинцях, Чернівцях, Вижниці, Сокирянах, Межиріччі, Дарабанах, Бирнові, Бербені, Единцях та ін. В губернаторстві «Бессарабія» – українському придністров'ї – гетто були створені у Вилковому, Татарбунарах, Болграді, Білгород-

Дністовському, Кілікії, Тарутино, Брайрамче, Рені, Ізмаїлі [22, с.27],[24, с.98-117].

- Знищення євреїв проводилось безпосередньо в гетто на території губернаторств.

- Депортації єврейського населення з гетто і таборів на територію губернаторства «Трансністрія», під час якої відсталих євреїв знищували та ховали в спеціальних ямах вздовж «депортаційних доріг».

З території губернаторства «Буковина» протягом 1941-1942 рр. відбулося три основні депортаційні хвилі: перша – липень-серпень 1941 р.; друга – жовтень-листопад 1941; третя – червень 1942 р. З губернаторства «Бессарабія» (з території українського придунав'я) відбулася одна депортація в жовтні 1941 р. Під час неї всі євреї Ізмаїльщини були депортовані в Трансністрію.

В серпні 1941 р. Румунії на тимчасове управління було передано міжріччя Дністра і Південного Бугу. На півночі воно обмежувалось лінією: Могилів-Жмеринка, яке було перетворено на ще одну адміністративну одиницю під управлінням румунів – губернаторство «Трансністрія» (з румунської «Задністров'я», дослівно означає «територія за Дністром»). Передана на тимчасове управління румунам «Трансністрія» за методами проведення голокосту була більш «німецькою», ніж «румунською», оскільки ця територія використовувалась для знищення євреїв, що проживали на ній та були сюди депортованими. Проте із зміною становища на фронті в 1943 р. румуни відійшли від тотального знищення євреїв на цій території і дозволяли їм помирати власною смертю від хвороб, голоду та холоду. Наведені автором факти підтверджують наступні особливості знищення єврейства в цьому регіоні, а саме:

- знищення місцевого єврейського населення проводилось румунськими та німецькими військовими. Пізніше основна робота проводилась зондеркомандами: 10а – у Ямполі, Балті, Березовці; 10б і 11б – на півдні Одещини та в Одесі та айзанцкоманди 12 – північна Одещина. Зондеркоманди діяли на території Трансністрії до передання її румунській адміністрації в серпні 1941 р. [11, с. 4-15], [26, с. 3].

- Знищення єврейського населення румунською жандармерією проходило під час утворення гетто та колоній за німецьким зразком. Такі табори-гетто були створені в містах та селах цього регіону – Балта, Березівка, Веселинівка, Владиславка, Богданівка, Доманівка, Павлінка, Олесандрівка, Затиштя, Тридуби, Мостове, Ясинове та ін. [18, с. 134-151], [25, с. 84-90].

- В таборах євреїв розстрілювали німецькі солдати (каратели) та колоністи, а після 1943 р. застосовували «повільне» знищення голодом, холодом та хворобами. На відміну від німецьких гетто румунські табори-гетто Трансністрії не ліквідовувалися в 1943 році. Вони проіснували до їх звільнення радянськими військами в 1944 році.

- На території Трансністрії знищувались євреї, депортовані з губерна-торств «Буковина» і «Бессарабія». Депортовані євреї з «Буковини» були поміщені в таборах, що створені на території Вінницької області – Бершадь, Могилів, Шаргород, Жмеринка, Пятковка, Устья, Флорино та ін. З «Бессарабії» єврейське населення переміщувалось в південно-східну частину Трансністрії (Доманівський район) і розміщувались в Акмечатці, Балті, Богданівці, Врадиевці, Доманівці та ін. таборах. Більшість з них була знищена німецькими колоністами та каретелями. Відзначимо, що при переселенні євреїв в табори, румуни використовували ту саму методику, що і під час депортацій з Буковини та Бессарабії – відстаючих від колон розстрілювали та закопували в ямах [24, с. 110-117].

П'ять східних українських областей – Чернігівська, Харківська, Сумська, Ворошиловградська, Сталінська, що не входили до складу вищеперерахованих адміністративних утворень, протягом періоду окупації 1941-1943 перебували в зоні військової адміністрації.

На території вищевказаних областей ліквідація єврейського населення відбувалося під час їх захоплення німецькими військами та зондеркомандами: 7б – в Чернігіві, 4а – в Харкові, 4б – в Краматорську, 10а – в Маріуполі й айзанцкомандами 6 та 12 – в Сталіно [18, с. 172-200]. Потрібно уточнити, що на вказаній території східної України «єврейське питання» проголошувалося вирішенням після «очищення» цієї території зондер та айнцац командами. На думку автора, це було пов'язано двома основними факторами: особливістю розселення євреїв на території України (у західних областях мешкало більше 1 млн. євреїв, тоді як на центральних та східних областях разом проживало 1,6 млн) та швидкістю захоплення території України вермахтом. Захоплення східних областей відбулося в кінці 1941 – середині 1942, що дозволило більшій частині євреїв евакуюватися з цієї території в глиб СРСР.

Як і на інших територіях, знищення євреїв в зоні військової адміністрації відбувалося в трудових таборах під час відступу вермахту з даної території. Такі табори існували в містах і селах цього регіору – Красний Луч, Піски, Ровеньки, Старобільськ – Ворошиловградської; Артемівськ, Сталіно, Красноармійськ, Горлівка – Сталінської; в селищі Ворожба – Сумської; Харкові, Сахновщині – Харківської; Ніжині, Прилуках, Щорсі – Чернігівської області.

Отже, «остаточне вирішення» єврейського питання мало свої особливості проведення в кожній з утворених німецькими та румунськими окупантами адміністративно-територіальних одиницях, утворених на території загарбаної Української РСР. Відповідно до цього, геноцид єврейського населення мав свої особливі та відмінні риси в німецьких та румунських окупаційних утвореннях.

В німецьких адміністративно-територіальних утвореннях – дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріат «Україна», зона військової адміністрації «остаточне вирішення» єврейського питання мало тотальний характер. Однак, в кожній із вищевказаних одиниць геноцид мав свої особливості здійснення. Так, в дистрикті «Галичина» знищення євреїв відбувалося за польським зразком в таборах смерті та гетто, що було покладено на адміністрацію Генерал-губернаторства; в Рейхскомісаріаті «Україна» відповідальність за остаточне знищення євреїв несла адміністрація рейхскомісара, яка в своїй практиці користувалась двома основними методами – знищенням євреїв в гетто на заході та масовими їх розстрілами на сході рейхскомісаріату. В зоні військової адміністрації «остаточне вирішення» здійснювали айнцацгрупи «С» і «Д» методом розстрілу. Потрібно зауважити, що айзанцгрупи діяли по всій території України. Вони просувалися в тилкових районах та знищували в них «небезпечні елементи», до яких відносилися і євреї.

В румунських адміністративно-територіальних одиницях губернаторств – «Бессарабія», «Буковина» й «Трансністрія» «остаточне вирішення» єврейського питання мало різний характер. В «Бессарабії» та «Буковині» воно мало м'якший характер, ніж в «Трансністрії» та німецькій зоні окупації. Це було пов'язано з тим, що ці територіальні одиниці були включені до складу Румунії. Євреїв з цієї території забирали в гетто і тимчасові табори, з яких потім їх депортували за Дністер в «Трансністрію». Губернаторство «Трансністрія» було підконтрольною територією, яку німці передали румунам на тимчасове управління й дозволили там створити цивільну адміністрацію. В той же час військова влада тут залишалась під контролем німців. Особливістю «остаточного вирішення» єврейського питання в цьому губернаторстві полягало в тому, що на його території знищувалися не тільки місцеві євреї, а й ті, що були депортовані з «Буковини» та «Бессарабії». Знищення відбувалося за німецьким сценарієм. Виконавцями були німецькі військові, колоністи, а також румунська жандармерія.

Аналіз наукових робіт переконує в тому, що основними методами знищення євреїв були сплановані розстріли, створення гетто, використання їх в трудових таборах, а потім знищення. Розстріли відбувалися зондеркомандами та айнцацкомандами під час всього періоду окупації України. Розстріли проводила поліція безпеки та СД дистрикту «Галичина» і Рейхскомісаріату «Україна». Це також практикувала і румунська жандармерія в румунській зоні окупації.

Гетто були створені на території західних областей України, де до початку війни їх кількість становила більше 1 млн., тоді як в центральні та східні області – 1,6 млн. На території на схід від Дніпра гетто не створювалися, оскільки значна частина євреїв стигла евакуюватися в глиб СРСР ще в 1941 р.

Таким чином, гетто були створені на території губернаторств «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія», дистрикту «Галичина» та правобережжі Рейхскомісаріату «Україна». Трудові табори для єврейського населення були створені в зоні німецької адміністрації в 1941 р. для використання їх на будівництві доріг та стратегічних військових об'єктів. В румунській зоні вони були створені виключно на території «Трансністрії». Трудові табори німецькою владою свідомо знищувалися з наближенням фронту.

Враховуючи регіональні особливості окремих адміністративно-територіальних одиниць періоду окупації, на думку автора, слід визначити три основні стадії остаточного вирішення «єврейського питання» у зазначений період:

1) Знищення євреїв айзцаггрупами «С» і «Д» на території України до створення цивільних адміністрацій дистрикту «Галичина», рейхскомісаріату «Україна», губернаторств «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» в 1941 році.

2) Знищення євреїв військовими, поліцією безпеки, жандармерією вищевказаних адміністративних утворень шляхом концентрації євреїв та їх розстрілів у гетто, трудових таборах й таборах смерті.

3) Масове знищення єврейського населення під час відступу німецьких військ підрозділами СС, зондеркомандами та айнцацкомандами в 1943-1944 рр.

Перспектива дослідження полягає в більш глибокому вивченні проблеми та порівняльній характеристиці голокосту в адміністративно-територіальних одиницях України, що дозволить подолати існуючі радянські догмати голокосту на території України протягом 1941-1944 рр.

Annotation

Yurii Levchenko (Kyiv). Final Solution «of the Jewish question» in the occupation zones of Ukraine (1941-1944): characteristics and regional specificity.

Attempt to identify the characteristics of the Holocaust policy in different occupation zones formed by German and Romanian occupiers in Ukraine in 1941-1944

Keywords: Ukraine, occupation, occupation zones, solving the «Jewish Question» the Holocaust.

Аннотация

Левченко Ю.И. (г. Киев). Особенности «окончательного решения еврейского вопроса» в административном-территориальных единиц Украины 1941-1944 гг.

Сделана попытка выявить особенности проведения политики Холокоста в разных оккупационных зонах, созданных германскими и румынскими завоевателями на территории Украины в 1941-1944 гг.

Ключевые слова: Україна, окупація, окупаційні зони, рішення «єврейського во-проса», Холокост.

Примітки

1. Эренбург И. Война [Текст] / И. Эренбург: в 3т. – М., 1942-1944.; Гроссман В. Годы войны: очерки и рассказы [Текст] / В. Гроссман. – М.: Воениздат, 1946. – 504 с.; Смоляр Г. Мстители гетто [Текст] Г. Смоляр. – М., 1946. – 235 с.; ЦДАВО України Ф. 4620. – Он. 3. – Спр. 236. – Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України. Дисертація Халено І.Т. – 1948 р. – 217 с.
2. Коваль М.В. Історія пам'ятає! [Текст] М.В. Коваль. – К.: Політвидав України, 1965. – 175 с.
3. Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и ее крах [Текст] М.И. Семиряга. – М.: Юридическая литература, 1991. – 384 с.
4. Мельников Д.Е. Преступник № 1. Нацистский режим и его фюрер [Текст] Д.Е. Мельников, Л.Б. Черная. – М: Новости, 1981. – 482 с.
5. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні 1941-1944 [Текст] Т.С. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.
6. Шульмейстер Ю.А. Гитлеризм в истории евреев [Текст] /Ю.А. Шульмейстер. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 225 с.
7. Коваль В.С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма [Текст] / В.С. Коваль.. – К.: Наукова думка, 1989. – 622 с.
8. Елисаветский С.Я. Бердичевская Трагедия [Текст] / С.Я. Елисаветский. – К.: Академія наук Української РСР. Інститут історії, 1991. – 38 с.
9. Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства западной Украины [Текст] / Я.С. Хонгисман. – Львов, 1998 – 350 с.
10. Ляховицкий Ю.М. Книга Дробицкого Яра [Текст] Ю.М. Ляховицкий. – Харьков, 1991.
11. Стародинский Д.З. Одесское гетто: воспоминания [Текст] / Д.З. Стародинский.. – Одесса: ТПП Хайтек, 1991. – 112 с.
12. Сушон Л.П. Транснистрия: евреи в аду [Текст] / Л.П. Сушон. – Одесса, 1998. – 432 с.
13. Фишер. Ю.С. Транснистрия забитое клатбище [Текст] / Ю.С. Фишер. – Одесса: Друк, 1998. –128 с.
14. Левитас Ф., Шимановский М. Бабий Яр. Страницы трагедии [Текст] / Ф. Левитас, М. Шимановский. – К.: Слід і Ко, 1991. – 49 с.
15. Король В.Ю. Без строку давності. Трагедія Бабиного Яру [Текст] / В.Ю. Король, В.И. Кучер, Г.П. Мигрин. – К, 1991.
16. Ковба Ж.М. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточно-го розв'язання єврейського питання» [Текст] / Ж.М. Ковба. – К.: Сфера, 1998. – 266 с.
17. Черная книга: О злодейском повсемесном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во время оккупированных районах Советского Союза и лагерях Польши во время войны 1941-1945 гг. [Текст] / Сост. под ред. В. Гросмана, И. Эренбурга. – К.: Оберег, 1991. – 616 с.
18. Катастрофа та опір українського єврейства: нариси з історії Голокосту і Онору в Україні. [Текст] / Упоряд. С. Я Елісаветський. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 1999. – 424 с.

19. Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення [Текст] / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 24-32.; Попович М. Єврейський геноцид в Україні [Текст] / М. Попович. – Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 4-5. – С. 57-63.; Горовський Я.Ф. Евреи Украины [Текст] / Я.Ф. Горовський, Я.А. Хонигсман, Я.А. Найман, С.Я. Елисаветский: в 2-х ч. Часть 2. К, 1995. – 274 с.
20. Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941-1944) [Текст]: дис. канд. іст. наук: 07.00.05 / Подольський Анатолій Юхимович. К., 1996. – 171 с.
21. Левітас Ф.Л. Євреї України в роки Другої світової війни [Текст] / Ф.Л. Левітас. – К.: Вирий, 1997. – 272 с.
22. Круглов А.И. Єнциклопедія Холокоста [Текст] А.И. Круглов.– К.: Еврейский совет Украины, 2000. – 224 с.
23. Гончаренко О.М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941-1944) [Текст]: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Гончаренко Олександр Миколайович. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 270 с.
24. Суровцев О.А. Голокост у північній Бковині та Хотищині в роки Другої світової війни [Текст]: дис. канд. іст. наук: 07.00.01/ Суровцев Олег Андрійович. – Чернівці 2006. – 234 с.
25. Шитюк М.М. Геноцид прои євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941-1944) [Текст] / М.М. Шитюк, Н.В. Сугацька. – Миколаїв, 2008. – 154 с.
26. Гельфонд Ю.Г. Майданек над Бугом [Текст] / Ю.Г. Гельфонд. Донецьк: Апекс, 2008. – 90 с.
27. Трєпкачева О. Оккупационный режим и еврейское население Днепропетровщины 1941-1943 [Текст]: дис. канд. ист. наук: 07.00.01 / Трєпкачева О. – Днепропетровск. – 2010. – 214 с.

УДК 94(477) “1944/1949”: 341.43

Тетяна БОНДАР
(м. Київ)

Соціально-професійна адаптація репатріантів-переселенців в Українській РСР (1944-1949 рр.)

Розглядається питання соціально-професійної адаптації репатріантів-переселенців з Румунії, Болгарії та Франції в Україні на завершальному етапі та після Другої світової війни (1944-1949 рр.), проаналізовано процес пристосування переміщених осіб до різних типів професій та нових умов праці, зроблено висновок про довершеність даного явища.

Ключові слова: соціальна адаптація, соціально-професійна адаптація, репатріанти-переселенці, радянське післявоєнне суспільство, колгоспи, промислові підприємства.

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Націона-

льного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Друга світова війна стала причиною багатьох докорінних змін у світовому розвитку, проте внутрішня політика та економіка СРСР основних векторів не змінили. Суттєві перетворення відбулися в радянському соціумі: люди, які пережили воєнне лихоліття з певних причин почали сприймати цей світ по-іншому. Аби зрозуміти витoki й сутність подібної мімікрії варто спробувати проаналізувати важливі сфери життя тих осіб, які після війни поверталися з-за кордону, адже життя цієї категорії населення зазнало чи не найбільших трансформацій. Репатрійованим часто доводилося порівнювати суворі радянські реалії з примарними комуністичними гаслами, які на тлі побаченого у європейських країнах уже не здавались такими справедливими та гуманними.

Актуальним для цієї теми є питання людських почуттів, змога адаптуватися в післявоєнному радянському суспільстві. Соціальна адаптація є важливим чинником нормального функціонування індивіда в будь-якому зміненому середовищі. Соціальна адаптація – це не просто соціологічна категорія, це достатньо складне і різностороннє явище, що включає в себе ряд критеріїв, які дозволяють повністю зрозуміти і дослідити стан адаптанта у зміненому середовищі. З великої кількості визначень цього поняття можна виокремити наступне: соціальна адаптація – це взаємозумовлений процес пристосування індивіда до соціального середовища і пристосування суспільства до потреб особистості через їх задоволення [14, с. 97]. Серед вчених соціологів немає єдиної думки щодо того з яких компонентів складається це поняття. Найчастіше зустрічаємо наступний розподіл: соціально-професійна, соціально-побутова, соціально-політична, соціально-психологічна та соціально-культурна адаптація, що й формують соціальну адаптацію в цілому [17, с. 354].

Темою цієї статті не випадково стала саме соціально-професійна адаптація репатріантів, адже повоєнна розруха народного господарства СРСР змусила владу бачити в репатріантах насамперед дешеvu чи навіть безкоштовну робочу силу. Саме тому працевлаштування поверненців серед усіх питань репатріації було організоване чи не найкраще. Варто зазначити, що на той час для будь-якої людини було надзвичайно важливим місце роботи, тому що від цього безпосередньо залежали умови та якість життя. Не мало значило для успішної соціальної адаптації ставлення керівництва до переміщених осіб, а також можливість реалізувати себе у певній професії. Основою для написання даної роботи стали документи Центрального Державного архіву органів влади та управління України та державного архіву Луганської області.

Поряд з остарбайтерами, біженцями та військовополоненими ще одну категорію репатріантів становили переселенці з країн центральної, південної та західної Європи. Скажімо з Франції, Болгарії, Румунії, Польщі на територію СРСР поверталися не лише депортовані окупантами в роки Другої світової війни громадяни, біженці чи військовополонені, але й певна частина політичних емігрантів часів Громадянської війни. Питання адаптації репатріантів-переселенців у вітчизняній історіографії досліджувалося фрагментарно в контексті аналізу проблеми репатріації остарбайтерів та інших категорій переміщених осіб на територію України після Другої світової війни. Передусім слід назвати монографічні й дисертаційні дослідження С. Гальчака [13], Т. Пастушенко [19], М. Куницького [18]. У їхніх працях, присвячених регіональним особливостям репатріаційного процесу в межах Поділля, Волині та Київщини, порушена нами проблема згадується лише дотично. Остання обставина визначає наукову актуальність нашого дослідження.

Повернення цих громадян відбувалося частіше добровільно, під впливом ретельно спланованої та вміло режисованої агітаційно-пропагандистської кампанії. Високопосадовці СРСР виступали з закличними промовами до тих, хто знаходився за кордоном, обіцяючи потенційним переселенцям матеріальну допомогу, сприяння в працевлаштуванні та в налагодженні побутових умов. У свідченнях репатрійованого з Франції Лисого Антона Гавриловича, датованих жовтнем 1946 р. читаємо: «[...] На зборах у Парижі тов[ариш] Молотов і тов[ариш] Хрущов говорили, що репатріанти, які забажають оселитися в селах, отримають по 25-30 га землі, пару коней, віз, плуг, борону і 10 тис. крб. допомоги. Хто працюватиме на фабриках і заводах, щодня отримуватиме по 25 крб. окрім зарплати [...]» [7, арк. 45]. Агітаційна кампанія, що була спрямована на повернення з-за кордону більшої кількості людей, включала в себе відправку листів місцевими мешканцями до своїх рідних та знайомих в інші держави. Поштова кореспонденція спонукального змісту перевірялася та ретельно відбиралася працівниками обласних відділів репатріації. Ось приклад типового звернення до своїх рідних за кордон:

*«Німеччина, Англійська зона, Фліндт,
24 Ешебург, пост Борнзен, Лауенберг,
Шлезвін-Голштейн.*

*Мірошніченко Марії
12. 21. 1949 р.*

Мірошніченко Марусі Яківні від твого рідного батька Мірошніченка Якова Васильовича, мами і братика Петі.

Рідна Маруся, прийми від нас гаряче-полум'яний привіт! Цілуємо тебе, Маруся, безліч разів! [...] Маруся, ми всі віримо, що дочекаємося твого щас-

тя, що ти приїдеш до своїх рідних на Батьківщину. Маруся! Хочемо повідомити тобі про те, що ми живемо у своєму колгоспі «Березневатка». Я працюю в колгоспі рахівником, мама в огородній бригаді, Петя навчається в школі в четвертому класі, займається на відмінно. [...] Маруся, взагалі, хочемо повідомити тобі, що живемо ми добре, маємо корову, чотири кози, одну теличку минулого року і маленьке теля, маємо вісім вуликів бджіл, меду 100 кг. Є що смачно поїсти і в що вдягтися. Маруся, зараз наш колгосп живе краще і культурніше, ніж до війни. У нас в колгоспі три трактори, два комбайни самохідні – сам їде, косить і молотить [...] Маруся, хочемо повідомити тобі, що всі забрані з тобою разом в Німеччину хлопці та дівчата вже вдома і працюють в колгоспі. Багато з них уже отримали нагороди в 1948 р. [...] Мила наша доню, приїжджай скоріше до нас, до рідного краю, бери своє щастя в свої руки.

Чекаємо тебе, цілуємо безліч разів, твої мама, тато та братик Петя.

*Дніпропетровська обл., Синельниківський р-н,
Луб'янська сільрада, село Березневатка,
Мірошниченко Яків Васильович.[12, арк. 43].*

Щоб активізувати процес репатріації, тим самим пришвидшити вливання нової робочої сили в економіку СРСР, до інших країн відправляли журнали, газети та агітки, які в позитивному ключі висвітлювали радянську дійсність. Щасливі обличчя колгоспників, натхненна робота працівників промисловості, високі показники виробництва, аграрне процвітання, кредити, пільги допомога у працевлаштуванні, доступне житло – таким мав бачити життя в Радянському Союзі закордонний обиватель. Доречною для фактичного підтвердження цих слів буде цитата з документа, – листа, адресованого Голові Ворошиловградського обласного відділу репатріації С. Кошелю завідуючого Відділом репатріації при Раді міністрів УРСР М. Зозуленка від 16 березня 1949 р.: «З метою посилення політико-масової роботи серед радянських громадян, які знаходяться за межами Батьківщини, в 1949 р. передбачено видати брошури про прийом, трудове та матеріально-побутове облаштування репатрійованих радянських громадян та участі їх в громадській та політичній роботі. Назви брошур передбачені такі: 1) Про героїв соціалістичної праці та орденоносців; 2) Про депутатів Рад трудящих; 3) Про інтелігенцію; 4) Про молодь. [...] Рекомендується такий схематичний план для обробки матеріалів: 1) Про героїв соціалістичної праці та орденоносців [...] д) окрім основних показників про Героїв та орденоносців, що відображені в матеріалах для брошури, необхідно організувати від них особисті письмові розповіді про рабство, матеріально-побутове облаштування, отримання допомоги від держави, участь їх в громадській роботі, і особливо в подробицях описа-

ти виробничі успіхи, показавши боротьбу в цеху, колгоспі та бригаді за високі показники виробництва, в відображенням кращих людей, з якими вони досягли таких успіхів, якщо серед них будуть репатріанти, це потрібно вказати [...]» [12, арк. 37-38].

Інкони причиною повернення до СРСР були несприятливі умови проживання в інших країнах. Весна – літо 1944 р. – це час наступальних операцій Червоної армії в Румунії та Болгарії. Військові дії, нестабільна політична обстановка, погіршення економічної ситуації змушували осіб з «радянським минулим» просити підданства в Радянського Союзу [2, арк. 13]. Пізніше комуністи встановили контроль над цими країнами (в Румунії – з березня 1945 р. [16, с. 264], в Болгарії – з серпня того ж року [16, с. 272]). Відтепер владна верхівка СРСР мала величезний вплив на розвиток подій в Румунії та Болгарії. Тому, цілком логічно, збільшився потік переселенців до СРСР.

Траплялися випадки насильної репатріації громадян. 30 листопада 1946 р. голова Ізмаїльського міськвиконкому Соколов надіслав до місцевого відділу репатріації дані, зібрані шляхом опитування жителів Ізмаїльського району, які в 1945 р. були перевезені до Союзу з Румунії без їхньої на те згоди: «[...] Як заявляють ці громадяни, їх до Ізмаїлу привезли насильно. Села, що розташовані на правому березі Дунаю щорічно потерпали від повеней, жителі цих населених пунктів в цей час переїжджали до різних місць. Так було і в 1940 р. Приїхали до Ізмаїлу в травні, а в червні 1940 р. закрили кордон до 1942 р. Всі ці громадяни жили в Ізмаїлі до 1942 р., потім виїхали до своїх місць (проживання – авт.). 1945 р., як пояснюють ці громадяни, в Румунії поліція наказала тим, хто був в 1940 р. в Бессарабії, виїхати туди знову. Для цього у них попередньо були відібрані документи [...]» [7, арк. 106]

Репатріанти-переселенці мали стати потужною ланкою у складному та масштабному процесі відбудови народного господарства СРСР. Як же відбувалося працевлаштування та соціально-професійна адаптація цих репатрійованих? Схарактеризуємо та проаналізуємо довершеність соціально-професійної адаптації переселенців з інших держав в Україні протягом 1944-1949 рр. Для цього варто нагадати та виокремити складові соціально-професійної адаптації: наявність роботи; належні умови праці; соціальне страхування; працевлаштування за спеціальністю; відповідна заробітна плата; нормальне ставлення керівництва та колег; престиж професії.

Серед великої кількості опрацьованих архівних документів, що стосуються облаштування переселенців в Україні в 1944-1949 рр. трапляються поодинокі випадки, які підтверджують наявність безробіття серед цієї категорії громадян. В основному, не мали роботи ті, хто хотів працювати за спеціальністю, яка не була актуальною після війни, або ж не користувалася популярністю в регіоні проживання переселенців. Також тимчасово не мали роботи

селяни рибалки з Болгарії, які прибули до українських приморських міст в час закінчення сезону вилову риби. Перші повідомлення про переселення болгарських селян рибаків знаходимо у справах ЦДАВО України за 1946 р.

Урядова

Одеса

*Начальнику Чорноморського пароплавства
товаришу Макаренко*

Перших числа листопада 1946 р. порту Варна Болгарії порт Одесу пароплавом «Ніколаєв» прибуває перша партія селян рибалок.

Прошу забезпечити перевідправлення майна та людей цим же пароплавом чи іншими видами морського транспорту порту Очаків км Херсон.

Заступник голови Ради міністрів УРСР

Сенін

29 жовтня 1946 р.

Рада міністрів УРСР, м. Київ [1, арк. 59].

Голови облвиконкомів приморських областей УРСР отримали телеграми, в яких повідомлялося про прибуття цих громадян на їхні території. Представники місцевої влади мали забезпечити прийом, розміщення та працевлаштування переселенців з Болгарії. Крім того, цими селянами повинні були опікуватися керівники риболовецьких колгоспів, оскільки репатрійованим обіцяли роботу, яка б відповідала спеціальності кожного [1, арк. 39]. Проте час для поповнення даних господарств новими працівниками був вибраний невдало, адже восени (а саме тоді почали прибувати перші переселенці) закінчується риболовецький сезон. Фактично ці робітники, які прибували тисячами до України, були зайвими у рибному промислі. Допомогти їм продуктами місцеві чиновники не могли, адже, як відомо, 1946 р. був неврожайним. Не зважаючи на це, репатріантів доводилось закріпляти за вказаними вище підприємствами і до настання наступного промислового сезону вони повинні були виживати за рахунок привезеного з собою продовольства, худоби та мізерної державної допомоги [8, арк. 13].

Умови праці переміщених осіб на різних підприємствах були складними. Більше того, влада розраховувала, що саме праця репатріантів стане одним із чинників, що дозволять відбудувати колгоспи, заводи, фабрики, шахти, а покращення умов життя ставилося у цілковиту залежність від виконання цих завдань. Розглядаючи доповідні записки, звіти, скарги самих переселенців, знаходимо часті ремствування на облаштування робочих місць, на нестачу потрібних інструментів тощо. Нарікання на постійне відімкнення світла на робочому місці та неможливість таким чином працювати і заробляти кошти

є у скарзі дружини художника з Франції І. Мозалевського, яка працювала декоратором на порцеляновому заводі в Коростені [10, арк. 56].

Слід зазначити, що умови праці постійного населення шахтарських міст і репатріантів були практично однаковими, але останні зіштовхувалися з більшою кількістю проблем та утисків. Наприклад, адміністрація шахти № 1/1 БІС Ворошиловградської області виділила переселенцям з Франції ділянку, на якій вони мали працювати разом з військовополоненими німцями. Репатріанти жалілися, що їх не вважають радянськими громадянами, адже змусили ділити робочу територію з окупантами. Проте цей недолік було виправлено після втручання місцевого обласного відділу у справах репатріації [11, арк. 70].

Щоб виявити труднощі в умовах роботи рибаків з Болгарії, звернемося до скарги репатрійованого Я.Смирнова: «[...] Цілу зиму працювали в риболовецьких колгоспах у черевиках, поморозили собі ноги та руки, працювали без рукавиць, мерзли без робочого одягу [8, арк. 75]» [...]. Дарма, що рибальське приладдя болгарські рибалки зазвичай привозили із собою: воно не відповідає державним стандартам СРСР, а відтак користуватись ним забороняли [8, арк. 14].

Щодо соціального страхування – лікарняних виплат і пенсій – за законами СРСР репатріанти нічим не відрізнялись від звичайних робітників, керівники підприємств мали безперешкодно здійснювати ці виплати. Хоча серед листів до Відділу у справах репатріації при Раді міністрів УРСР за 1945-1946 рр. знаходимо прохання розтлумачити: «[...] з приводу виплати коштів за лікарняними листами та порядок оформлення на отримання пенсій» [6, арк. 132]. Таке роз'яснення з'явилося лише в жовтні 1946 р., тобто до цього часу переміщені особи не мали жодних соціальних виплат [4, арк. 102]. Якщо аналізувати проблему працевлаштування усіх категорій переміщених осіб, можна зробити висновок, що саме переселенці-рибалки з Болгарії найчастіше отримували роботу за спеціальністю.

Приймати в Україні переселенців із Франції готувалися від серпня 1946 р. [1, арк. 33]. Здебільшого це були колишні громадяни Росії чи СРСР – біженці чи політичні емігранти. До відділу у справах репатріації Ради Міністрів УРСР з областей надходила інформація про потрібну кількість спеціалістів певної галузі. Списки потрібних професій містили понад тридцять найменувань. Запитаними були столярі, токарі, теслі, ковалі, будівельники, водії, лікарі, агрономи, комбайнери, шахтарі [7, арк. 41, 42, 75]. Така система контролю кадрів сприяла швидшому працевлаштуванню переміщених осіб, до того ж за спеціальністю. Велику кількість прибулих громадян 1946 р. відправляли в Сталінську, Ворошиловградську та Дніпропетровську області. В телеграмах, які сповіщали чиновників цих регіонів про приїзд репатріантів з

Франції, зазначалося, що переважна більшість із них – шахтарі [5, арк. 106 – 120]. Проте, разом із шахтарями у східні регіони приїздили люди родом із Західної України чи Білорусі, звісно, така професія для них була зовсім далекою. Саме тому норму видобутку вугілля вони не виконували, заробляли так мало, що навіть не могли прохарчуватися на ці кошти [11, арк. 55].

Із 1944 р. в селі Долинівка Ізмаїльської області проживало 158 сімей (648 осіб) з Румунії. Це колишні селяни, які мали свої господарства до переїзду в СРСР. То ж чи мали вони змогу займатися тією справою, до якої звикли, тобто працювати за спеціальністю? 132 родини тримали одноосібні господарства, під які місцевою владою було виділено 632 га землі. Худобу, за виключенням чотирьох коней, що були виділені з колгоспного фонду, переселенці мали свою. Проте її кількість була недостатньою – один кінь та одна корова припадали на дві родини, на п'ять родин – одна вівця [2, арк. 13 - 14]. Люди, які працювали в місцевому колгоспі, мережі «Заготзерна», на млині, мали більш-менш стабільне майнове становище, чого не скажеш про переселенців одноосібників: « [...] Будинки в напівзруйнованому стані, потребують капітального ремонту. Всі переселенці погано одягнені. В зв'язку з неврожаєм в області у переселенців відсутні будь-які продовольчі запаси, люди занепокоєні можливим голодуванням [...]» [2, арк. 15].

Схожою була ситуація зі становищем переселенців і в селі Семенівка тієї ж області. Мовою документів порівнюємо становище колгоспників та одноосібників цього населеного пункту: «Всі переміщені особи, окрім колгоспників, знаходяться в дуже важкому матеріальному становищі. Зовсім роздягнені і заявляють, що це сталося через продаж одягу для купівлі посівного матеріалу. Після здачі поставок та неврожаю 1946 р. переселенці залишилися зовсім без продуктів» [2, арк. 17].

Але навіть у колгоспників та працівників інших радянських організацій преваг було мало. Вони зазнавали знущань та економічних утисків з боку голови сільради, директора місцевої МТС, агронома, інших чиновників. Так, взимку 1945 р. прибулих з Румунії людей організували в бригади для збору залишеної на полі кукурудзи, обіцяючи за роботу певну суму коштів і по 50 кг зерна. Натомість «заробітчани» отримали лише по 20 кг кукурудзи. У бригадира-переселенця М. Іванова нібито за прорахунки в роботі, що взагалі сталися за його відсутності було відібрано корову [2, арк. 16].

Проживаючи у Семенівці, переміщені особи роками не отримували документів. За що у жовтні 1946 р. тридцять осіб було звільнено з роботи у Виноробному радгоспі Білгорода-Дністровського. Хоча директор підприємства, приймаючи людей на роботу влітку того ж року, був прекрасно ознайомлений з цим питанням [2, арк. 17].

Зневажливе ставлення керівництва відчули на собі й переселенці із Франції – працівники шахти № 1/1 БІС та І-БІС Криворіжжя Ворошиловградської області. Свідчення такого характеру знаходимо в довідці голови місцевого Відділу у справах репатріації С. Кошеля. Від 13 серпня 1946 р.: «[...] Відсутність масової роботи погане ставлення адміністрації призвело до масового виїзду (переселенців працівників шахти І-БІС Криворіжжя – авт.) з цих районів до Західної України та Білорусі [...] Зважаючи на відсутність масової роботи на шахті № 1/1 БІС, траплялися випадки образ репатріантів з боку несвідомих робітників, також один зі змінних начальників ділянки № 4 називає їх не інакше як «французами» [...]» [11, арк. 70].

Взагалі, вуглевидобуток на шахтах УРСР – чи не найтяжчий заробіток у післявоєнні часи. Умови праці і проживання були надзвичайно складними і для переселенців. Працевлаштування відбувалося відразу після приїзду та розселення. Щоб репатрійовані могли хоч якось утримувати свої сім'ї до першої заробітної плати, їм видавали аванс: по 300 крб. та певну кількість овочів. [9, арк. 11] Розмір продовольчої допомоги не був фіксованим, але на багатьох шахтах люди отримували приблизно по 15 кг різних овочів [9, арк. 12; 11, арк. 69], а от на шахті ім. Леніна Макіївського району Сталінської області працівники отримали всього по 7 кг овочів на родину [6, арк. 132]. Ситуацію, що склалася з харчуванням шахтарів, можна охарактеризувати словами працівника шахти № 1/1 БІС Ворошиловградської обл. А. Жорського: «[...] ми думали, що жити будемо в землянках, а їстимемо добре, а вийшло навпаки: ми живемо в хороших квартирах, а харчуємось погано» [9, арк. 12]. Справді, майже всі квартири для переселенців цієї області були відремонтовані, мінімально умебльовані та опалювались в осінньо-зимовий період. На противагу цьому, у доповідній записці старшого інспектора відділу у справах репатріації Сталінської області В. Гуревича, який обстежував матеріально-побутові умови робітників згаданої шахти ім. Леніна, читаємо: «[...] В результаті обстеження виявлено, що на шахті проживає 56 сімей у трьох житлових корпусах, при чому 29 з них мешкає в холодних кімнатах, так як до цього часу не зроблено печі. В інших кімнатах пічки зроблені недобросовісно, в результаті чого постійно димлять. В багатьох квартирах відсутні ліжка, і репатріанти вимушені спати на підлозі холодних квартир разом з дітьми. В деякій кількості приміщень відсутнє світло, а вікна засклені так, що в кімнатах віє вітер...» [6, арк. 131].

На деяких підприємствах мали місце випадки нарахування меншої платні для переміщених осіб з Франції, навіть порівняно з працівниками колишніх трудових батальйонів.

Із доповідної записки голови Ворошиловградського відділу у справах репатріації С. Кошеля: «[...] На шахті 36-36 БІС, І-БІС «Криворіжжя» зарплата

репатріантів не перевищує 700 крб. за місяць, а це 40-50 % зарплати звичайного робітника. Не зважаючи на ряд вжитих заходів щодо забезпечення репатріантів роботою, на якій зарплата середнього працюючого становить 2000-3000 крб., репатріанти з Франції отримують лише 500-600 крб. [...]» [11, арк. 81]

Менше обіцяного отримували за свою роботу не лише працівники важкої промисловості. Свідченням цього є скарга репатрійованого художника І. Мозалевського на ім'я М.Хрущова від 10 грудня 1947 р. Будучи висококваліфікованим спеціалістом своєї галузі, Мозалевський у Парижі працював над реставрацією порцелянових і фаянсових виробів музеїв Лувру, Клюні, Севра. Коли ж приїхав до України, отримав посаду художника на заводі з виготовлення порцелянових виробів, що в Коростені Житомирської області. За попередньою домовленістю повинен був мати 1000-1500 крб. зарплати, натомість йому платили 640 крб. Дружина декоратор замість 700 крб. мала 230, а траплялися місяці, що не заробляла навіть півсотні крб. Основне питання, яке турбувало цього переселенця: «[...] як же на такі гроші нам існувати [...]?» [10, арк. 56].

Багато проблем, що постали перед репатріантами тоді, залишаються до кінця не виясненими і відкритими ще й сьогодні. Для того, що б закрити хоча б одну з них і зрозуміти, що таке низька заробітна плата того часу (переселенці отримували приблизно від 200 до 800 крб.), розглянемо наступну інформацію.

За розрахунками Міністерства фінансів СРСР, прожитковий мінімум у Москві восени 1948 р. становив 1933 крб. [21, с. 81]. Отже, досліджувана група осіб не мала навіть 50 % прожиткового мінімуму. Звичайно, проблему забезпечення працюючих продуктами харчування полегшувала карткова система. Проте дія таких карток поширювалося тільки на працівників промислових підприємств і міських жителів, селяни ніколи ніякого гарантованого постачання не мали. Міста і робітничі селища забезпечувалися за картками тільки хлібом і цукром, а м'ясо, риба, крупа, макаронні вироби і жири видавалися за картками не всюди. Крім того, за картками могли отримувати товари не всі робітники. Так, в 1945-1946 рр. по картках забезпечувалося 57,6% населення, а в 1946-1947 рр. тільки 41,1%. Продукти за картками продавалися за «пайковими» цінами, які через неврожай 1946 р. було підвищено у 2-2,5 рази [20, с. 91].

Крім карткового обслуговування продовжувала існувати мережа комерційних магазинів, ціни в яких для трудящих були захмарними. Так, ціна кілограма пшеничного хліба з борошна першого ґатунку становила від 6 крб. 20 коп. до 7 крб. 80 коп., Цукор коштував від 13 крб. 50 коп. до 16 крб. 50 коп., вершкове масло – від 62-66 крб. за кілограм [20, с. 91]. Найнеобхідніші

промислові товари (мило, шкіряне взуття, валянки, тілогрійки, вовняні вироби тощо) до грудня 1947 р. видавалися тільки за ордерами і талонами, отримати які було нелегко. Ціни на промислові товари на селі були вищими ніж у місті. Так, жіноча вовняна сукня коштувала 510 крб. в місті та 560 крб. на селі, ціна пари чоловічих черевиків коливалася від 260 до 288 крб., а чоловічий костюм коштував у місті 1400 крб. і 1500 крб. на селі [15, с. 16]. Те, що більшість людей не могло дозволити собі робити такі покупки, стає очевидним.

Про престиж тієї роботи, що виконували переселенці з інших держав, зауважимо наступне: у повоєнному Радянському Союзі широко популяризували робітничі професії, з пафосом говорили про важливість столярів, токарів, шахтарів, колгоспників, механіків, ковалів тощо. Цінували інженерів, учителів, лікарів. Тогочасна ідеологічна пропаганда культивувала зневагу до комерсантів і підприємців – це, наприклад, торговці чи одноосібники. Таких серед переселенців було небагато, та щоб уявити як їм жилося, слід лише повернутися до описаного вище становища жителів сіл Семенівка та Долинівка тодішньої Ізмаїльської області.

Підводячи підсумки, спробуємо відповісти на головне проблемне запитання нашого дослідження – як відбувалася та чи мала позитивну динаміку соціально-професійна адаптація переселенців з Румунії, Франції та Болгарії? Як бачимо, жодного з пунктів, які б забезпечили безболісне пристосування до нових умов праці на території України не було дотримано повністю. Окремі репатріанти не були працевлаштовані; умови праці залишали бажати кращого; затримувались пенсійні та лікарняні виплати; посади за спеціальністю отримували далеко не всі; відповідна заробітна плата – скоріше, виняток, ніж правило; образи з боку колег і керівництва – такі перешкоди зустрічали на своєму шляху переселенці до УРСР. Інколи, після скарг переміщених осіб і втручання органів у справах репатріації, ситуація могла змінюватись, але рідко і не надовго. Єдине, чим могли втішатися нові радянські громадяни – їх тяжка і майже не оплачувана робота була престижною...

Annotation

Tetyana Bondar (Kyiv). Socio-professional adaptation of repatriates-settlers in the Ukrainian SSR (1944-1949).

Issues of social and professional adaptation of repatriates' settlers from Romania, Bulgaria and France in Ukraine at the final stage and after World War II (1944-1949 years) are regarded, the adapting process of displaced persons to the different types of professions and new working conditions has been analyzed, and the conclusion about the completeness of the phenomenon was done.

Keywords: social adaptation, social and professional adaptation, repatriates-settlers, the Soviet postwar society, collective farms, industrial enterprises. Аннотация

Аннотація

Бондар Т.Н. (г. Киев) Социально-профессиональная адаптация репатриантов-переселенцев в Украинской ССР (1944-1949 гг.)

Рассматривается вопрос социально-профессиональной адаптации репатриантов-переселенцев из Румынии, Болгарии и Франции в Украину на завершающем этапе и после Второй мировой войны (1944-1949 гг), проанализирован процесс приспособления перемещенных лиц к различным типам профессий и новым условиям труда, сделан вывод о совершенстве данного явления.

Ключевые слова: социальная адаптация, социально-профессиональная адаптация, репатрианты-переселенцы, советское послевоенное общество, колхозы, промышленные предприятия.

Примітки

1. Листування з Радою Міністрів та міністерствами Союзу РСР з питань репатріації громадян (5 січня 1946 р. – 23 грудня 1946 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 4227. – 70 арк.

2. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР про роботу обласних відділів у справах репатріації (3 січня 1946 р. – 29 квітня 1946 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 4228. – 147 арк.

3. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР про роботу обласних відділів у справах репатріації (1 серпня 1946 р. – 13 вересня 1946 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 4230. – 153 арк.

4. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР про роботу обласних відділів у справах репатріації (16 вересня 1946 р. – 3 листопада 1946 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 4231. – 145 арк.

5. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР про роботу обласних відділів у справах репатріації (5 листопада 1946 р. – 30 грудня 1946 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 4232. – 189 арк.

6. Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів / Доповідні записки, інформації, звіти, листи тощо (23 вересня 1946 р. – 13 жовтня 1946 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 4237. – 145 арк.

7. Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів / Доповідні записки, інформації, звіти, листи тощо (16 жовтня 1946 р. – 29 грудня 1946 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 4238. – 145 арк.

8. Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Херсонської обласної Ради депутатів трудящих Української РСР з питань прийому і трудовлаштування репатрійованих громадян (27 січня 1947 р. – 28 грудня 1947 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 5817. – 209 арк.

9. Доповідні записки і довідки працівників відділу у справах репатріації з питань репатріантів тощо (6 січня 1947 р. – 26 квітня 1947 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 5850. – 164 арк.
10. Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів по Українській РСР. Про розшук і місцеперебування радянських громадян (25 грудня 1947 р. – 21 жовтня 1948 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 7912. – 196 арк.
11. Листування з відділом репатріації Ради Міністрів УРСР щодо матеріально-побутового влаштування радянських громадян, що прибули з-за кордону. (2 січня 1947 р. – 30 грудня 1947 р.) // Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-1779, оп. 2, од. зб. 1126. – 260 арк.
12. Директиви Ради Міністрів УРСР про організаційну роботу тощо (6 січня 1949 р. – 31 грудня 1949 р.) // ДАЛО, ф. Р-1779, оп. 2, од. зб. 1199. – 174 арк.
13. Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.) [Текст] / С.Д. Гальчак. – Вінниця, 2009. – 768 с.; іл. 16 с.
14. Зражевський С.Ф. Соціальна адаптація: змістовно-ціннісна характеристика та функціональне призначення [Текст] / С.Ф. Зражевський // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 39. – К., 2004. – 264 с. – С. 97-105.
15. Евсеєва О.М. СССР в 1945-1953 гг.: Экономика, власть и общество [Текст] / О.М. Евсеєва // Новый исторический вестник. – 2002. – № 6. С. 13-28.
16. Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939-1945 рр. – Харків., 2001. – 336 с.
17. Корель Л.В. – Социология адаптаций: Вопросы, теории, методологии и методики / Новосибирск, 2005 – 424 с.
18. Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) [Текст] / М.П. Куницький. – Луцьк, 2007. – 248 с.
19. Пастушенко Т.В. Соціальна адаптація репатріантів у повоєнному радянському суспільстві [Текст] / Т.В. Пастушенко // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – № 2. – С. 250-271
20. Соколов А.К. Курс советской истории 1941-1991 [Текст] / А.К. Соколов, В.С. Тяжельникова. – М., 1999. – 299 с.
21. Хлевнюк А.В. Советская экономическая политика на рубеже 1940-1950-х гг. [Текст] / А.В. Хлевнюк // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 81.

УДК 94(477) “1944/1946”: 341.43

Віра СІКАЧ
(м. Київ)

Проблема використання трудових ресурсів репатрійованих осіб у відбудові промисловості УРСР (1945-1946 рр.)

Аналізуються актуальні дослідницькі питання проблеми репатріації українців-переміщених осіб на батьківщину після Другої світової війни. Обстоюється думка, що

трудове використання переміщених осіб розглядалося сталінським режимом як вагомий чинник відбудови зруйнованої війною промисловості країни.

Ключові слова: «переміщені особи», остарбайтери, репатріація, працевлаштування, трудове використання, «примусова праця».

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Здобуття Україною незалежності дозволило вітчизняним дослідникам задовольнити науковий інтерес стосовно низки «білих плям», що впродовж десятиліть мали місце в нашій історії, ретельно утаємничувались вибудуванням Сталіним тоталітарним режимом. Такою, фактично зовсім не розкритою, була й тема українських «остарбайтерів», її не порушували радянські історики, як і не згадувалось у суспільстві про самих «східних робітників». Про них заговорили лише нещодавно, після розпаду СРСР, коли істотно змінилися суспільно-політичні реалії, коли науковці, нарешті, отримали вільний доступ до масиву раніше засекречених архівних джерел. Ці суттєві обставини у поєднанні з відмовою самих дослідників від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, кон'юнктурних висновків, бажанням по-новому, неупереджено й об'єктивно, на перспективних методологічних засадах поглянути на події Другої світової війни, відзначаються певними здобутками.

Проблема «переміщених осіб» досліджується з кінця Другої світової війни і до сьогодні. Звісно, в період існування СРСР висвітлення і розробка цієї проблематики відбувалася через призму тогочасних ідеологічних постулатів комунізму. Науковий інтерес не те що не існував, дослідники просто не мали доступу до тисяч архівних матеріалів і документів, а видані праці характеризували проблему поверхово, всі видання піддавалися жорсткій цензурі та критиці. Останнє двадцятиріччя дало змогу історикам розкрити сутність і висвітлити багато аспектів, але крапку в дослідженнях ще далеко не поставлено.

Особливість досліджень радянської доби полягала в тому, що вона формувалася не в плюралістичній боротьбі різних поглядів і концепцій істориків, а визначалася ідеологами КПРС. Переможне завершення найкривавішої з війн, ідеологічний потенціал тих історичних подій, керівна партійна верхівка СРСР, як зазначає у статті «Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії» О. Лисенко, «прагнула використати для цементування «блоку комуністів і безпартійних», «морально-політичної єдності радянського народу». З огляду на це підносилося роль тих соціальних груп (у тому числі й тимчасових), які посідали помітне місце у

боротьбі проти нацизму – військовослужбовців Червоної армії, радянських партизанів та підпільників, учених, «трудівників тилу» та інших. Водночас, із виразно ідеологічних позицій засуджувалися колабораціоністи, справжні та удавані «зрадники Батьківщини», «українські буржуазні націоналісти»... Існувало ще кілька соціальних категорій, долю яких зумисне замовчували.

До таких категорій відносилися військовополонені, інваліди, діти, вдови, а також «остарбайтери». За влучним висловом О. Лисенка «ідеологічна неадекватність тематики, пов'язаної з їх (остарбайтерів – Авт.) життєдіяльністю за хронічного нарцисизму комуністичного режиму, перетворила ці верстви на «вигнанців» історіографії» [1, с. 8].

На думку відомої вітчизняної дослідниці проблеми Т. Пастушенко, саме з ідеологічних міркувань документи стосовно остарбайтерів фактично були недоступними для дослідників, зберігаючись в архівах КДБ. Засекреченість архівних матеріалів унеможливлювала поглиблене вивчення проблематики колишніх примусових робітників Рейху, їх репатріації та повоєнної долі. Ізольованість радянських істориків від світового поступу історичної науки обмежувала дослідницький інструментарій, істотно звужувала погляд на проблему, не давала можливості розвивати дослідження вшир і вглиб [2, с. 14].

Серед низки досліджень проблем репатріації і самих репатрійованих, потрібно виділити трудове використання переміщених осіб. Адже одним з головних завдань системи репатріаційних органів, було працевлаштування переміщених осіб, визначення ступеня їх участі у виробничому житті країни. Населення визволене і повернене на батьківщину, в очах уряду повинно було відпрацювати, або навіть відплатити країні своєю працею, для відновлення промислового комплексу.

Після закінчення Другої світової війни, репатрійовані особи повернені на територію України активно залучали до добровільно-примусових робіт, зі значної частини зазначеного контингенту прямо на пересильних пунктах формували «робочі батальйони» до яких здебільшого входили представники непризовного віку, які підлягали відновленню на службі, але в зв'язку з закінчення війни в 1945 р. до армії не йшли (зараховували тих, хто до 1941 р. уже знаходився у призовному віці), а були відправлені на примусову працю. Кожного репатріанта ставили на облік за місцем роботи. Навіть після досягнення мобілізаційного віку репатріантів з робочих батальйонів не звільняли, а закріплювали за підприємствами й будовами, де вони в той час працювали. Так звана «передача в постійні кадри промисловості» прикріплювала людей до місця роботи і проживання. Право залишити підприємство вони мали лише в тому випадку, якщо переїжджали на місце

постійного проживання, або ж були найстаршими з працюючих в батальйоні [3, с. 531, 532].

Працевлаштування репатріантів не мало налагодженої системи, а скоріш проходило за схемою «підготували батальйон і відправили», не враховуючи ні специфіки місця знаходження підприємства, не говорячи вже про бажання самих репатріантів, які просили одного – повернутись додому, чи хоча б в найближчий регіон до своєї домівки, рідних.

Згідно з постановою Державного комітету оборони від 18 серпня 1945 р. у вугільну, металургійну промисловість і на будівництво в Україну в складі робочих батальйонів було направлено близько 200 тисяч репатріантів призовного віку [4, с. 8]. Відповідно до цієї постанови для роботи в промисловості в Сталінську область у складі 104 батальйонів прибуло 86556 репатрійованих радянських громадян. З них в постійні кадри промисловості передано 81746 осіб: у вугільну промисловість – 62807; у металургійну – 10945; будматеріалів – 2182; хімічну – 2542; в електропромисловість – 726; на інші роботи – 2543 [4, с.13].

На багатьох шахтах чисельність репатрійованих становила від 25 до 40 % загальної кількості робітників. Як правило, їх працю використовували на підземних роботах безпосередньо на видобутку вугілля. В металургійній, коксохімічній та інших галузях представники даної категорії працювали слюсарями, токарями, вальцювальниками, ливарниками тощо. Більшість з них здобували спеціальність уже на підприємстві: наприклад, на металургійному заводі імені Сталіна (м. Сталіно) з 1945 р., освоїло дефіцитні спеціальності 795; на металургійному заводі ім. С.М. Кірова (м. Макіївка) з 1097 осіб – 806 [4, с.15].

Водночас керівники заводів не завжди приділяли належну увагу щодо юридичного закріплення репатрійованих громадян за виробництвами з метою формування з них майбутнього трудового потенціалу підприємств. Наприклад, на шахтах тресту «Сталінвугілля» за наявності 1892 репатрійованих, угоди укладено лише з 85 особами; а з 962 працюючих у тресті «Зуєвантрацит» угоди укладено лише з 70; на Макіївському металургійному заводі ім. Кірова, всі 1037 не мали угод; на підприємствах тресту «Радянськвугілля» працював 4531 репатрійований, а угоди укладено лише з 164-ма з них [4, с. 16].

Частими були випадки неправильного використання робочої сили репатрійованих; відсутність постійного місця роботи, неналежний рівень організації праці. В результаті більшість працівників основних професій не виконували норм відробітку. Так, на шахті ім. Кисельова тресту «Чистяковантрацит» у березні 1946 р. з усіх 90 наваловідбійників репатрійованих осіб норму виконували лише 25; з 50 прибиральників

породи – лише 15 [4, с. 17]. Зареєстровано випадки обрахування робітників, неправильних записів виробітку, приписування робіт іншим (шахта № 7 тресту «Сталінвугілля», шахта № 13 тресту «Радянськугілля»). [4, с. 19]

Робітники – репатрійовані на підприємствах і шахтах працювали за відсутності трудових книжок, без прописки. Багато з них не могли використати надану їм відпустку через відсутність паспортів. Все це поставило їх у становище нерівноправних і не могло не створювати нездорових настроїв [4, с. 24].

Майже всі репатріанти будівельного тресту Міністерства державного будівництва Києва за перевіркою, здійсненою у 1946 р. працювали не за спеціальністю, переважно чорноробами; хворі не отримували належної медичної допомоги. Таких робітничих команд, виявлених співробітниками відділу репатріації в столиці 1946 р., було три. Загальна кількість утримуваних тут сягала 800 осіб: на ремонтному заводі № 1, у двох будівельних трестах Міністерства державного будівництва та Міністерства внутрішніх справ. Всі репатріанти не мали прописки, отже фактично були повністю належні підприємству і про жодні громадянські права й мови не йшло [5, с. 132].

Економічний і соціальний визиск доповнювався морально-психологічною атмосферою, гніт якої особливо гостро відчували на собі репатрійовані. Згідно архівних записів можна привести приклад з міста Кременчуга, в якому йдеться про відношення керівництва ОРС ДН-7 до репатрійованих. Керівник бригади Безверхий, організував спеціальну бригаду репатрійованих, від загального штату працівників. Яку направляє на найважчі роботи, пояснюючи це тим, що не довіряє репатріантам. Цей випадок розглядався на зборах партійної організації, яка постановила закріпити до репатріантів спеціального агітатора, для забезпечення максимально якісної політ – виховної роботи. В тому ж самому місті, на мюльниці № 4 репатріанту Населенку М.І., який працював вантажником, маючи при цьому освіту моториста, на численні прохання і бажання працювати за спеціальністю було відмовлено під приводом відсутності відповідних вказівок влади [6, с. 53].

Не можна оминати того факту, що «ступінь участі репатріантів у виробничому житті країни» (за термінологією звітів репатріаційних органів) визначався також кількістю передовиків виробництва. Так, у республіці серед репатріантів було шестеро Героїв Соціалістичної Праці, 52 974 стахановці та 77 496 ударників виробництва. При цьому додавалося, що «всі вони дякують великому Сталіну та Червоній Армії за їх звільнення від німецького рабства, дякують партії та уряду за теплий прийом на Батьківщині» [2, с. 165].

Попри сподівання уряду продуктивність праці практично дармової робочої сили репатрійованих у промисловості та на будівництві була загалом низькою. Серед основних причин цього можна назвати відсутність належної організації трудового використання, невиконання своїх функцій адміністративним персоналом, незадовільне фізичне і моральне становище репатрійованих.

З метою підвищення ефективності їх працевикористання відповідні органи зобов'язували табірну адміністрацію ввести комплексні заходи покарання і заохочення, проте так і не змогли досягти очікуваних результатів від впроваджуваних заходів.

Незважаючи на низьку продуктивність праці даної категорії населення, уряд мав у своєму розпорядженні величезний потенціал трудових ресурсів, який, у разі потреби, міг переводити з одного підприємства на інше з метою вирішення стратегічних завдань.

Особливістю використання праці репатрійованих на відновлюваних підприємствах було те, що вони – громадяни своєї держави – опинились просто в безправному становищі. При цьому йшлося не про побутово-матеріальну картину їхнього життя, а саме про політичний і морально-психологічний тиск. В особі репатрійованих громадян уряд в першу чергу бачив додатковий ресурс робочої сили, необхідний для відбудови.

Таким чином, в реалізації грандіозних планів відбудови господарства уряд в терміновому порядку використовує усі можливі ресурси. Одне з важливих місць у цьому процесі відводилося трудовим ресурсам репатріантів, а ставка робилась на екстенсивний метод, що не потребував підвищення якості забезпечення трудового використання, а ґрунтувався на арифметичному зростанні чисельності трудових ресурсів. Причиною небажання якось дбати про задоволення елементарних потреб працюючих були не лише об'єктивні труднощі повоєнного періоду, але й намагання, не рахуючись з жодними втратами та труднощами, в найкоротші терміни відновити промисловий потенціал країни. В таких умовах не те що забезпечувати, навіть і думати про моральне та матеріальне становище репатріантів ніхто й не бажав.

Annotation

Sikach Vira (Kyiv). The problem of human resources repatriated persons in rebuilding industry of the USSR during the 1945-46.

Analyzed current research issues problems Ukrainian-repatriation of displaced persons to their home country after the Second World War. Substantiates the idea of-intentionally using labor as an important lever in the reconstruction of industry of the USSR.

Key words: «displaced persons», Ostarbaiter, repatriation, employment, labor use, «forced labor».

Аннотація

Сикач В.Н. (г. Київ). Проблема использования трудовых ресурсов репатриированных в восстановлении промышленности УССР (1945-1946 гг.)

Анализируются актуальные исследовательские вопросы проблемы репатриации украинских перемещенных лиц на родину после Второй мировой войны. Отстаивается мысль, что трудовое использование перемещенных лиц рассматривалось сталинским режимом как весомый фактор разрушенной войной промышленности страны.

Ключевые слова: «перемещенные лица», оstarбайтеры, репатриация, трудоустройство, трудовое использование, «принудительный труд».

Примітки

1. Лисенко О.Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії [Текст] / О.Є. Лисенко // «...То була неволя»: Спогади та листи Остарбайтерів / Гол. ред. В.А. Смолій. Ред. кол.: О.С. Артемов, С.В. Кульчицький, О.С. Лисенко та ін. Упорд.: Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України. – К.: Інститут історії, 2006. – с. 7-14.

2. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953): Монографія [Текст] / Т.В. Пастушенко; Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.

3. Полян П. Жертви двох диктатур. Жизнь, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине [Текст] / П. Полян. – М.: РОСПЕН, 2002. – 602 с.

4. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 7. – Спр. 4247. – Матеріали з трудового та побутового влаштування репатріантів (доповіді, записки, листи тощо). – арк.

5. Пастушенко Т.В. Репатріація українських «Остарбайтерів» на батьківщину: 1944-47 рр. [Текст] / Т.В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005 – Вип. 9: В 3 ч. – Ч.3. – с. 123-127.

6. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 7. – Спр. 4233. – Матеріали з трудового та побутового влаштування репатріантів (доповіді, записки, листи тощо). – арк.

УДК 94(477)“1945”: 341.43

Наталія МЕЛЕШКО
(м. Київ)

Обласні приймально-розподільчі пункти у системі органів репатріації переміщених осіб на території Української РСР у 1945 році

Зроблено спробу історично-документальної реконструкції процесу організації, розбудови і перших кроків у діяльності мережі обласних приймально-розподільчих пунктів для репатріантів в Українській РСР у 1945 році.

Ключові слова: репатріація, репатріанти, переміщені особи, обласні приймально-розподільчі пункти.

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

У переліку основних завдань радянських органів репатріації переміщених осіб на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнний період чільне місце посідав прийом, реєстрація і розподіл репатріантів у місцях їх безпосереднього мешкання – на батьківщині. Особливо активна робота в цьому напрямку здійснювалась на території Української РСР, проте в історичній науці дотепер фактично відсутні праці, в яких питання організації та діяльності обласних приймально-розподільчих пунктів для репатріантів у 1945-1949 рр. були б виділені в предмет окремого дослідження. Радянські, російські та українські історики зверталися до цих аспектів побіжно, в контексті вивчення проблеми репатріації радянських переміщених осіб загалом. У вітчизняній історіографії цієї теми торкалися С.Д. Гальчак [5], Т.В. Пастушенко [7; 8], В.П. Куницький [6].

Виходячи з стану наукового вивчення окресленої проблеми, метою нашої статті є комплексний історичний аналіз особливостей організації, розбудови та перших кроків діяльності на території Української РСР мережі обласних приймально-розподільчих пунктів для репатріантів.

У низовій ланці системи органів репатріації, що розгорнули свою діяльність на території Української РСР у повоєнний період, важливе місце належало обласним приймально-розподільчим пунктам (ПРП). Початок організації ПРП було покладено 17 березня 1945 р. листом голови Ради народних комісарів УРСР М.С. Хрущова на адресу заступника голови РНК СРСР В.М. Молотова [1, арк. 19-20]. Необхідність організації в областях пунктів прийому та розподілу репатріантів диктувалася очікуваною значною кількістю потенційних поверненців із числа переміщених осіб, а самі ПРП бачилися республіканському керівництву як організаційно та структурно відокремлені підрозділи виконкомів обласних Рад [1, арк. 20].

Проектуючи структуру та штат майбутніх обласних приймально-розподільчих пунктів в уряді республіки взяли до уваги як чисельність потенційних репатріантів, які мали повернутися в ту чи іншу окремо взятую область УРСР, так і функціональні обов'язки роботи з поверненцями на місцях. За першим показником (кількість потенційних репатріантів) ПРП усіх областей республіки були поділені на три групи. До першої групи віднесли регіони з яких окупанти вигнали понад 100 000 громадян (Київська та Хар-

ківська області). Штатна чисельність працівників ПРП цих областей планувалася в межах 9 штатних одиниць (начальник пункту, його старший помічник із матеріально-технічного забезпечення, начальник санітарної частини (лікар), фельдшер, старший помічник начальника ПРП із перевезень, старший помічник начальника пункту з політичної частини, референт-статистик, статистик і прибиральниця-кур'єр). Місячний фонд заробітної плати працівників ПРП першої групи складав 7150 крб. До другої групи областей були віднесені ті, де нацисти примусово вивезли до 100 000 громадян (Сталінська, Дніпропетровська, Полтавська, Кам'янець-Подільська, Львівська та Запорізька області), а до третьої групи області з кількістю потенційних репатріантів до 50 000 осіб (Тернопільська, Рівненська, Станіславська, Ізмаїльська, Чернівецька, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Волинська, Вінницька, Сумська, Чернігівська та Житомирська). Штатна чисельність працівників у місцевих ПРП також мала скласти 9 осіб, але оскільки обсяг виконаної роботи передбачався меншим, то й фонд заробітної плати на ПРП 2-ї та 3-ї групи областей урізався – 6150 крб. на місяць [1, арк. 16-18].

Ще в березні 1945 р. складений РНК УРСР проект штатів новостворюваних обласних приймально-розподільчих пунктів надіслали на затвердження до Державної штатної комісії. Розпорядженням РНК СРСР № 7841-Р від 15 травня 1945 р. штати обласних ПРП для Української РСР були затверджені, а 22 червня поточного року їх затвердила й ДШК, направивши для виконання на місця. Як і у випадку з штатами відділів репатріації при виконкомах обласних Рад, це було зроблено в урізаному вигляді без врахування специфіки регіонів. Штатна чисельність працівників ПРП регіонів усіх трьох груп була визначена однаковою – 8 співробітників. До переліку посадових осіб входили: начальник пункту, три його старші помічники (з матеріального забезпечення, перевезень і політичної частини), завідувач господарською частиною пункту, комірник, секретар-статистик і кур'єр-прибиральниця). Різним був фонд заробітної плати, що залежав від потенційного обсягу роботи працівників. Для областей першої групи (Київська та Харківська) він становив 5600 крб. Області другої групи (Сталінська, Дніпропетровська, Полтавська, Запорізька, Кам'янець-Подільська, Львівська, Одеська, Ворошиловградська та Дрогобицька) отримали для своїх ПРП місячний фонд заробітної плати 4800 крб. Працівників приймально-розподільчих пунктів у регіонах третьої групи (Тернопільська, Рівненська, Чернівецька, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Волинська, Вінницька, Сумська, Чернігівська, Житомирська, Станіславська, Ізмаїльська області) обмежили сумарною місячною платнею в 4600 крб. Середній місячний зарібок начальників обласних ПРП складав 1200-950 крб.; їх старші помічники отримували від 1050

до 800 крб. на місяць, завгоспи та секретарі-статистики – по 400 крб., комірники – 300 крб., а кур'єри-прибиральниці – 150 крб. [1, арк. 73-74].

Паралельно з штатною структурою та фондом заробітної плати працівників обласних приймально-розподільчих пунктів було визначено чисельність і затверджено дислокацію останніх. Загальна чисельність штатних одиниць по всім 39-ти обласним ПРП республіки на 22 червня 1945 р. становила 312 осіб. Пункти розміщувалися наступним чином: у Вінницькій області – на залізничних станціях Козятин і Жмеринка; у Волинській – на території Володимира-Волинського; у Ворошиловградській області – на залізничних станціях Попасна, Сватово, а також у обласному центрі та Старобільську; у Дніпропетровській області ПРП розміщувалися в самому обласному центрі, а також на залізничних станціях П'ятихатки, Синельниково та Апостолово; у Дрогобицькій області – в прикордонних Мостиську та Хирові; на Житомирщині – у м. Бердичеві; в Ізмаїльській області – в Болграді; у Кам'янець-Подільській – в Проскурові та на залізничних станціях Шепетівка і Ярмолинці; у Київській області – на залізничних станціях Миронівка та Київ-пасажирський; в Кіровоградській – на станції Знам'янка; у Львівській – в обласному центрі та Раві-Руській; в Полтавській області – на залізничних станціях Полтава-південна та Гребінка; у Рівненській – в Дубно; у Сталінській області – на залізничних станціях Красний Лиман і Ясинувата; у Сумській області – в м.м. Суми та Конотопі; у Тернопільській області – на залізничній станції Чортків; у Чернігівській – на станції Ніжин. Ще у семи областях (Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Станіславській, Тернопільській, Харківській, Херсонській та Чернівецькій) приймально-пересильні пункти планувалося розгорнути в обласних центрах [1, арк. 76]. Наведена вище дислокація ПРП показує, що обласні пункти як правило розміщувалися на території великих залізничних вузлів. Це полегшувало завдання прийому та концентрації репатріантів, їх перевезення на місця постійного проживання. 30 червня 1945 р. постановою № 1002 РНК Української РСР затвердила погоджені в Москві структуру та штати обласних ПРП [1, арк. 82-86].

Вже в самій назві новостворених установ – «приймально-розподільчі пункти» – звучало їх основне функціональне призначення – прийом і розподіл репатріантів у регіоні їх довоєнного постійного проживання. Прийом поверненців передбачав організовану зустріч транспортів з цим контингентом на ПРП, реєстрацію, санітарну обробку, харчування (під час перебування на пункті), тимчасове мешкання, політичну агітацію репатріантів, а також речове та грошове забезпечення найбільш нужденних із них. Розподіл прибулих по районах області, а також перевезення (чи сприяння у переїзді) репатріантів додому складала інший бік роботи працівників обласних ПРП. Ці головні напрямки функціональної діяльності ПРП відображені в їх штатній

структурі. За прийом транспортів із репатріантами, відправлення громадян по домівках відповідав старший помічник начальника пункту з перевезення. Такі напрямки роботи, як розміщення прибулих на пункті, їх харчування, забезпечення одягом і грошима знаходилися в компетенції старшого помічника начальника ПРП із матеріального забезпечення у підпорядкуванні якого перебували завгосп і комірник. Секретар-статистик опікувався реєстрацією та обліком репатріантів, а старший помполіт відповідав за політико-ідеологічну роботу серед репатріантів на території ПРП [1, арк. 73].

Підготовку до прийому репатріантів на обласних приймально-розподільчих пунктах УРСР було розпочато ще в березні 1945 р. Представник Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації при РНК Української РСР 6 березня 1945 р. телеграмою доповідав у Москву, що «[...] станом на 1 березня (1945 р. – Авт.) за донесеннями облвиконкомів обласні приймально-розподільчі пункти республіки в основному до прийому репатрійованих громадян готові [...]» [1, арк. 78]. Проте реально пункти обладнувалися та готувалися до прийому репатріантів лише у травні 1945 р., тобто напередодні затвердження їх штатів, структури та дислокації. Так, відділ у справах репатріації РНК Української РСР ще 20 травня 1945 р. надіслав до Москви «Відомості про облаштування обласних пунктів по репатріації УРСР...» Із документу видно, що обласні ПРП щодо умов свого облаштування чітко розподілялися на три умовні групи. Приймально-розподільчі пункти першої групи обладнувалися на базі приміщень великих залізничних станцій, і переважно використовували інфраструктуру останніх. До таких належало більшість ПРП на території Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Тернопільської, Харківської та Чернігівської областей. Обласні ПРП другої групи облаштовувалися в окремих пристосованих (або не дуже) приміщеннях із власною інфраструктурою, або ж частково використовували інфраструктуру міст дислокації. Такими були пункти у Володимирі-Волинському, Дніпропетровську, Бердичеві (Житомирська область), Запоріжжі, Миколаєві, Одесі, Дубно (Рівненська область), Станіславі, Сумах і Херсоні. Третю групу обласних приймально-розподільчих пунктів склали установи розгорнуті на базі існуючих з осені 1944 р. перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС СРСР. Вони не лише розміщувалися на території останніх, але й використовували їх інфраструктуру (харчували, проводили санітарну обробку та медичне обслуговування репатріантів). Такими були ПРП у Мостиську і Хирові (Дрогобицька область), Болграді (Ізмаїльська область), Раві-Руській (Львівська область) і Чернівцях. Сумарна лімітна чисельність усіх обласних ПРП станом на 20 травня 1945 р. складала 30 000 осіб. На той момент приймально-розподільчі пункти перепустили 57 947

осіб, із яких 27 533 були репатріантами-транзитниками [1, арк. 50-52]. Цікаво, що найбільше транзитне навантаження припало на ПРП влаштовані або у прикордонній зоні, або ж на великих вузлових залізничних станціях. Пункти ж порівняно віддалені від магістральних шляхів прийняли на себе переважно місцевих мешканців. Наприклад, приймально-розподільчі пункти Вінниччини знаходилися у приміщенні вокзалів залізничних станцій Жмеринка і Козятин та були розраховані на одночасне перебування в них до 1000 репатріантів. Пункти мали лазні, дезінфекційні камери, а медичне обслуговування та харчування репатріантів здійснювалося через медпункти і буфети вокзалів. На ПРП був сконцентрований 15-денний запас продовольства. Свого транспорту пункти не мали. Станом на 20 травня 1945 р. через ПРП Вінницької області пройшло 3825 осіб, із яких мешканців Вінницької області – 1402 особи, а транзитних репатріантів – 2423 особи. Приймально-розподільчий пункт Володимир-Волинського (Волинська область) знаходився в окремому відремонтованому будинку, мав харчоблок і медсанчастину і, не маючи власного транспорту, був розрахований на одночасне перебування 200-250 репатріантів. Станом на 20 травня 1945 р. через Володимир-Волинський ПРП пройшло 1408 репатріантів, із яких транзитників – 1350 осіб. Обидва приймально-розподільчі пункти на території Дрогобицької області (Мостиськ і Хирів) були влаштовані на території місцевих ПФП НКВС і розраховані на одночасний прийом 1500 репатріантів кожен. Харчування, санітарне та медичне обслуговування репатріантів здійснювалося на базі ПФП, свого транспорту також не було, а до 20 травня 1945 р. обидва пункти пропустили понад 10 000 репатріантів, із яких лише близько 300 осіб були уродженцями регіону, а решта поверненців – транзитники. [1, арк. 50-52].

Чи не найгострішою проблемою перших тижнів і місяців функціонування обласних ПРП на території Української РСР була практично повна відсутність транспорту для перевезення репатріантів із пунктів у віддалені від залізниці райони. Проблема настільки дошкуляла, що голова РНК УРСР М.С. Хрущов навіть звернувся з листом до заступника голови РНК СРСР В.М. Молотова, в якому просив союзний уряд виділити для ПРП Української РСР 100 вантажівок і необхідну кількість палива для забезпечення перевезення репатріантів у глибинні райони областей, що знаходилися на відстані 30-120 км від залізниці [1, арк. 53-54]. 22 травня 1945 р. лист подібного змісту на адресу уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації Ф.І. Голікова надіслав завідувач відділом у справах репатріації РНК Української РСР М.І. Зозуленко [1, арк. 55]. Проте, через відсутність заявки на виділення транспорту в плані розподілу матеріально-технічних ресурсів у другому кварталі 1945 р. питання про виділення автомобілів для обласних приймально-розподільчих пунктів репатріантів так і не було вирішене. Гос-

тра потреба в транспорті примусила заступника голови РНК УРСР Л.Р. Корнійця телеграфувати Ф.І. Голікову та просити останнього терміново вирішити питання забезпечення автотранспортом ПРП областей [1, арк. 56].

Організація обласних приймально-розподільчих пунктів в Українській РСР до кінця червня 1945 р. була практично завершена. Цікаво, що ще в ході організації пунктів у раніше затверджену дислокацію ПРП були внесені зміни. Зокрема, ПРП у Станиці Луганській ліквідували, а натомість організували подібний пункт на залізничній станції Волноваха Сталінської області [1, арк. 66]. Масовий потік репатріантів влітку 1945 р. примусив керівництво УРСР подумати про розширення мережі обласних ПРП. 10 серпня 1945 р. РНК Української РСР ухвалює постанову № 1231 про відкриття додатково до існуючих ще п'яти приймально-розподільчих пунктів з дислокацією: у Вінниці, Житомирі, Коростені, Котовську (Одеська область) та на залізничній станції Харків-Балашово [1, арк. 97].

Практика діяльності обласних ПРП показала, що окремі з них розташовані в пунктах, які опинилися на периферійних шляхах перевезення репатріантів, а відтак надходження людей на них мінімальне, і вони практично пустують. Влаштована у вересні 1945 р. представниками Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П.І. Голікова перевірка, виявила ці негаразди. Ревізори пропонували М.І. Зозуленку передислокувати в інші місця або взагалі закрити приймально-розподільчі пункти в Красному Лимані (Сталінська область) та Апостолово (Дніпропетровська область) [1, арк. 85]. Отримавши цього листа та вивчивши ситуацію особисто, керівник республіканського відділу репатріації 19 жовтня 1945 р. прийняв дещо несподіване, мабуть продиктоване інтересами економії бюджетних коштів, рішення – закрити одразу п'ять ПРП в Апостолово, Старобільську, Ярмолинцях, Котовську та Раві-Руській [1, арк. 85]. Перші чотири ПРП ліквідувалися через практичну відсутність потоку репатріантів на них. Наприклад, за весь період роботи ПРП у Старобільську (з червня по жовтень 1945 р.) через нього пройшло всього 477 репатріантів [1, арк. 125]. Що стосується закриття приймально-розподільчого пункту в Раві-Руській (Львівська область), то його подальше існування було визнане недоцільним через те, що в цьому прикордонному місті одночасно з ПРП були розгорнуті та діяли перевірко-фільтраційний пункт НКВС і збірно-пересильний пункт НКО для репатріантів [1, арк. 127].

Станом на 1 серпня 1945 р. через приймально-розподільчі пункти областей Української РСР пройшло 237 623 репатріанти, з яких 98 011 осіб були транзитниками. На 1 вересня 1945 р. чисельність прийнятих на ПРП поверненців склала вже 309 341 (із них 153 106 – транзитники) [4, арк. 1, 135]. Більшість ПРП у регіонах, починаючи з червня 1945 р., працювали з навантаженням близьким до планового. Наприклад, з початку березня до 20 листо-

пада 1945 р. через приймально-розподільчі пункти Вінниччини пройшов 72 261 репатріант (через ПРП обласного центру – 11 005 осіб; через ПРП Жмеринки – 28 787; через ПРП Козятина – 32 469 осіб). Із загальної кількості поверненців, які пройшли через ПРП області, тільки 29 689 осіб були місцевими мешканцями, а решта 42 572 – це репатріанти-транзитники [2, арк. 109]. На 1 грудня 1945 р. ПРП м. Станіслава прийняло, зареєструвало та розподілило 9 211 осіб, із яких транзитні репатріанти становили 1782 особи [2, арк. 170]. Приймально-розподільчий пункт в Конотопі до 20 грудня 1945 р. прийняв 14 255 репатріантів (4 348 осіб – транзитники) [2, арк. 170]. За той самий період на ПРП залізничної станції Ніжин було прийнято 17495 репатріантів (8 715 місцевих мешканців; 8780 – мешканців інших регіонів країни) [2, арк. 174-175].

Станом на 31 грудня 1945 р. на території Української РСР функціонували 39 обласних приймально-розподільчих пунктів, через які було прийнято, зареєстровано і відправлено на місця проживання 502 721 репатріантів-українців. За цей самий період через ПРП Української РСР на батьківщину пройшло 442 473 репатріанти-транзитники [5, арк. 171].

Annotation

Natalia Meleshko (Kyiv). Regional acceptance distribution stations within a system of repatriation of displaced person on the territory of the Ukrainian SSR in 1945.

An attempt historically documentary reconstruction process of the organization, development, and first steps in the network of regional receiving and distribution points for returnees in the Ukrainian SSR in 1945 was done.

Keywords: repatriation, returnees, displaced persons, regional acceptance distribution stations.

Аннотация

Мелешко Н.Б. (г. Киев). Областные приемно-распределительные пункты в системе органов репатриации перемещенных лиц на территории Украинской ССР в 1945 г.

Сделана попытка историко-документальной реконструкции процесса организации, обустройства и первых шагов в деятельности сети областных приемно-распределительных пунктов для репатриантов на территории Украинской ССР в 1945 году.

Ключевые слова: репатриация, репатрианты, перемещенные лица, областные приемно-распределительные пункты.

Примітки

1. Листування з Радою НК СРСР, народними комісарами і центральними установами СРСР, Радою Міністрів Російської РФСР, виконкомом обласних Рад депутатів трудя-

щих і іншими установами УРСР з питань прийому і влаштування репатрійованих радянських громадян, що повернулися в Україну з німецького рабства (1 лютого – 14 грудня 1945 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-2. – Рада народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР, оп. 7, спр. 2995. – 130 арк.

2. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР з питань прийому, трудовлаштування та подання матеріальної допомоги репатрійованим радянським громадянам після звільнення території України від німецької окупації (1 листопада 1945 р. – 31 грудня 1945 р.) // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 2998. – 186 арк.

3. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Т.І. (2 січня 1945 р. – 28 квітня 1945 р.) // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 3000. – 176 арк.

4. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР / відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо (1 серпня 1945 р. – 31 серпня 1945 р.) // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 3003. – 166 арк.

5. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Т.VIII. (1 грудня 1945 р. – 31 грудня 1945 р.) // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 3007. – 171 арк.

5. *Гальчак С.Д.* На узбіччі суспільства: остарбайтери Поділля у повоєнній Україні [Текст] / С.Д. Гальчак // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 1 (34), 2010 р. / Харків: Права людини, 2010. – С. 269-281.

6. *Куницький М.П.* Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія [Текст] / М.П. Куницький. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

7. *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праці, репатріація (1942-1953) [Текст] / Т.В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с. – Бібліогр.: С. 239-265.

8. *Пастушенко Т.В.* «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні [Текст] / Т. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с. – Бібліогр.: С. 146-164.

УДК 94(477)“1943-1945”

Наталія ЄФІМЧУК
(м. Житомир)

Особливості відбудови аграрного сектору Житомирщини в 1943-1945 рр.

Аналізується політика держави щодо відбудови зруйнованої війною колгоспної системи в Житомирській області, з'ясовуються матеріальні збитки, завдані нацистською

окупацією колгоспам і селянським господарствам. Охарактеризовано стан відновлення та розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства області.

Ключові слова: сільське господарство, «розбазарювання», матеріально-технічна база, колгоспи, продуктивність.

Науковий керівник – *Стародубець Галина Миколаївна*, завідувачка кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету ім. Івана Франка, доктор історичних наук, професор.

Відбудовчі процеси аграрного сектора української економіки мали значне як господарське, так і військове значення. Від швидкості налагодження життя та промисловості залежало забезпечення продовольством і хлібом великих промислових центрів всього Радянського Союзу, а також діючої армії. Відновлення сільського господарства на українських територіях, звільнених від німецьких окупантів, розпочалося відразу після їх звільнення. Житомирщина поринула у цей процес з січня 1944 р. [7, с. 17].

Тема повоєнної відбудови сільського господарства, зокрема в Житомирській області, тривалий час не була предметом наукових досліджень. Труднощі відновлення колгоспного села висвітлювалися у роботах, котрі вийшли відразу по війні. Серед дослідників цього періоду виділимо працю О.С. Кудлая. Першими звернули увагу на дану проблему регіонального характеру О.Г. Перехрест та М.В. Коваль, які досліджували проблеми відбудови аграрної економіки Житомирщини, пов'язаних з величезними людськими та матеріальними втратами, занедбаним господарством, масовим руйнуванням, пограбуванням ворогом селянських, колективних і особистих господарств та МТС. Вчені довели, що політика радянського керівництва та гітлерівців на окупованій житомирській території призвела до масової втрати сільськогосподарського потенціалу країни.

Житомирщина у повоєнний період була регіоном, в якому відбудовча кампанія проходила в надто складних умовах. Однак досі немає спеціальних праць, в яких розкривалося б тогочасне соціально-економічне становище області. Звідси мета нашої роботи – висвітлити особливості процесу відбудови аграрного сектора Житомирщини в 1943-1945 рр.

Для досягнення поставленої мети визначено такі дослідницькі завдання: проаналізувати політику держави щодо відбудови зруйнованої війною колгоспної системи Житомирської області та охарактеризувати матеріальні збитки, заподіяні нацистською окупацією колгоспам загалом і селянам зокрема.

Встановлюючи свої порядки на окупованих територіях, німецькі воїни «здійснювали нечуване в історії знищення народного господарства України», яка належала до найбільш потерпілих районів. [12, с. 14]. Вороги майже повністю спалили «175 населених пунктів. У Городницькому районі (нині Ємільчинський) з 42 населених пунктів частково уціліло лише сім. Згарища

залишились від 49 сіл в Овруцькому, Олевському, Коростенському та Коростишівському районах» [8, с. 176].

Величезної шкоди завдали гітлерівські окупанти і сільському господарству України: «спалили і пограбували понад 28 тис. колгоспів, близько 900 радгоспів, 1300 машинно–тракторних станцій. З МТС було вивезено до Німеччини 46 тис. тракторів і 24 тис. комбайнів. Лише в одній Житомирській області окупанти відібрали і вивезли до Німеччини 240 тис. голів свиней, 230 тис. овець і кіз, 460 тис. штук різної птиці, 55 тис. т зерна. Шкода, що її заподіяли окупанти цій області становила від 8,81 млрд. крб.» [12, с. 17] до «22 млрд. крб.» [8, с. 176].

Звичайно, керівництво держави брало до уваги те, що й війна значно вплинула на розвиток сільського господарства, «скоротились посівні площі, зменшилася площа вчасно зорюваних та оброблюваних парів, оранки на зяб. Серйозно скоротилося травосіяння. Все це не могло не позначитися на зниженні врожайності в колгоспах і радгоспах, на зменшенні поголів'я худоби і зниженні її продуктивності» [11, с. 211].

Тож всі зусилля радянських керівних структур були направлені на відновлення колгоспів і МТС. Організація виробництва сільськогосподарських галузей та їх матеріальна база створювалися майже заново. Видаючи укази та розпорядження щодо відновлення сільського господарства в Україні вище партійно–державне керівництво здійснювало жорсткий контроль за їх виконанням. Ліквідація наслідків німецької окупації та відновлення довоєнного рівня розвитку сільського господарства були основним завданням влади та жителів звільнених територій республіки.

Щоб відновити в колгоспах травосіяння та підвищити врожайність всіх сільськогосподарських культур, «перед партією і державою постало невідкладне завдання, – забезпечити таке піднесення сільського господарства, яке дало б змогу в найкоротший строк створити достаток продовольства для населення, сировини для легкої промисловості й нагромадження необхідних державних продовольчих і сировинних резервів» [11, с. 212].

Та для виконання цього завдання, перш за все, потрібно було «усе керівництво сільським господарством піднести на вищий рівень; ліквідувати до кінця викриті порушення Статуту сільськогосподарської артілі; усунути недоліки в організації та в оплаті праці колгоспників, які гальмували справу подальшого піднесення продуктивності праці та зміцнення громадського господарства в колгоспах; рішуче поліпшити роботу МТС, від яких значною мірою залежить доля врожаю на колгоспних полях; організувати широку підготовку та перепідготовку кадрів для сільського господарства; оснастити сільське господарство новими тракторами, сільськогосподарськими машинами, автомашинами, забезпечити його добривами і паливом» [11, с. 212].

Основним осередком відновлення сільського господарства після війни стало селянство, яке покійно сприйняло дану політику держави, адже, поперше, будь-яке заперечення щодо державної влади відразу розглядали каральні органи; по-друге, населення і саме було зацікавлене у відбудові повоєнного села, яке в той час було на грані існування. Жителі визволених сіл охоче ставали до роботи з відновлення і налагодження виведених з ладу загарбниками тракторів, комбайнів, різних сільськогосподарських машин, бо саме від технічного забезпечення залежало відродження кожного колгоспу. Вже у середині 1944 р. по всій Житомирській області «було відбудовано 3,5 тис. громадських будівель, 3367 тваринницьких ферм, 16137 житлових будинків» [7, с. 18]. При тому, що в цьому ж році область достроково виконала план хлібозаготівель.

Основу колгоспного виробництва становили МТС. Вони виконували всі види оранки та посівні кампанії, що склали основну частину річного плану сільськогосподарських робіт. Головне завдання МТС полягало в «наданні технічної допомоги та організаційно-господарське зміцнення колгоспів, більш ефективне використання тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки, поліпшення якості польових робіт, піднесення культури землеробства, підвищення врожайності в обслуговуваних колгоспах, своєчасне без втрат збирання врожаю» [10, с. 54].

Тому, саме з цих причин «в Українській РСР з ініціативи працівників сільського господарства Житомирщини розгорнувся рух за відбудову МТС методом народної будови. Їх приклад наслідували трудівники сільського господарства всіх областей» [10, с. 55].

У процесі відродження економічного стану УРСР велику роль мала «постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, звільнених від німецької окупації», в якій накреслювалась широка програма першочергових завдань з відбудови промисловості, транспорту, сільського господарства, житлового будівництва і громадських будівель, культурно-побутових установ» [9, с. 308].

Як і вся країна, Житомирська область не могла виділити на відбудову сільського господарства потрібну суму коштів, основна їх частина була поглинута війною. Державного капіталу не вистачало для придбання нової техніки, інвентарю та устаткування. Широко використовувалася майже безкоштовна праця селян, які відбудовували та споруджували нові приміщення для господарства, ремонтували інвентар та техніку. Молодіжні бригади збирали запасні частини та інструменти для тракторів, плугів, борін, сівалок і возів. Так, «упродовж 1944-1945 рр. методом народної будови було відбудовано і споруджено заново близько 45% усіх виробничих приміщень колгоспів, радгоспів та МТС» [13, с. 93].

Державний уряд і партія провели ряд серйозних заходів по відбудові сільського господарства: «організовано державну допомогу колгоспам визволених районів тракторами, сільськогосподарськими машинами, автомашинами, устаткуванням для МТС, кіньми та продуктивною худобою для колгоспів. Подано велику допомогу насінням і фуражем. Встановлено пільгові умови поставок сільськогосподарських продуктів. Проведено значну роботу з відбудови громадських будівель і будинків колгоспників. В основному відновлено всі МТС» [11, с. 211].

За версією керівних структур області, відновленню матеріально–технічної бази сільське господарство повинне завдячувати саме збільшенням капіталовкладень держави, яка асигнувала в післявоєнний час значно більше коштів, ніж за всі попередні роки, хоча і боролася з фінансовими труднощами.

Для швидкого відродження господарства колгоспів та МТС визволених районів «Київської, Житомирської, Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської, Кам'янець-Подільської, Одеської, Дніпропетровської областей Рада Народних Комісарів Союзу РСР прийняла постанову про повернення з евакуації з Воронезької, Саратовської, Ростовської, Челябінської, Куйбишевської областей і Азербайджанської РСР» тракторів та іншої сільськогосподарської техніки [9, с. 309]. З республік СРСР надійшло «11 тис. тракторів, 7 тис. вантажних автомашин і 1 тис. комбайнів» [13, с. 94].

Не дивлячись на страшну розруху, яку залишила по собі війна, колгоспи по всій Україні відновлювалися дуже швидко. Звичайно, багато колгоспів ще були надто слабкими для повноцінного господарювання – не вистачало коштів, підготовлених кадрів та тягової сили. До цього додавалося ще й те, що майже всю роботу з відновлення сільськогосподарського потенціалу села виконували жінки, люди похилого віку та підлітки, не лише сільські, а й міські. Зменшення трудових ресурсів області було зумовлене знищенням «понад 400 тисяч чоловік, тобто кожного четвертого мешканця Житомирщини» [8, с. 176]. Так, наприклад, «якщо в 1940 р. чоловіки серед працездатних колгоспників України становили 49 %, то на початку 1945 р. – лише трохи більше 20 %» [10, с. 52].

Готовністю колгоспів до весняної сівби опікувалася частина районна перевірка, яка встановила, що низка колгоспів до весняної сівби повністю не підготовлена, «а саме в колгоспах Жовтень села Головки та колгоспі імені Сталіна села Великі Гороб'ї Малинського району ремонт реманенту ще не закінчено, в колгоспі імені Карла Маркса обмолот не закінчено 28 га, насіння засипано лише 52 ц, ремонт сільськогосподарського реманенту фактично не проведено, заготівлю добрив не розпочато. В колгоспі імені Кірова засипано насіння 60%, тягло в незадовільному стані» [1, арк. 36].

Як не дивно, за офіційною версією керівництва, такий стан підготовки до весняної сівби свідчив про повну бездіяльність голів даних колгоспів. Хоча причинами такої незадовільної успішності насправді були низька матеріально-технічна забезпеченість колгоспів, недостатня кількість кваліфікованих кадрів та повоєнна розруха, яка дуже важко піддавалася подоланню.

Разом з тим, великою проблемою стало забезпечення колгоспів та радгоспів кваліфікованими фахівцями – ветлікарями, інженерами, зоотехніками, агрономами, механіками. Часто, за найменші недоліки в роботі, вже освічених керівників сільських господарств звільняли з роботи, відправляли на фронт, піддавали під суд, а дехто й сам звільнявся, не витримуючи тотального контролю над всіма сферами свого життя.

Підготовка ґрунту в колгоспах до родючості відбувалася шляхом оранки парів на зяб, проте особливо незадовільно вона проходила в таких районах: «Брусилівському, який з плану 14000 га виорав 609 га, або 4,3 %, Корнинському, який з плану 13000 га виорав 508 га, або 3,9 %, Володар–Волинському, який з плану 17000 га виорав 3365 га, або 19,7 % і Новоград–Волинському, який виконав план на 12,2 %» [3, арк. 5]. Причинами цього вважалось невиконання колективними господарствами цих районів спланованих графіків роботи, відсутність контролю у виконанні норм виробітку на оранці, низький рівень використання корів колгоспників, робітників та службовців на польових роботах.

В дійсності, на господарських місцях ситуація щодо підготовки до посівної кампанії була далеко невтішною, про це свідчать події, що відбулися в Черняхівському районі Житомирської області станом на 8 лютого 1944 р.: «підготовка до весняної посівної кампанії тут проходить не задовільно, агрономи не приймають у цьому ніякої участі, на села не їздять і про стан роботи в колгоспі нічого не знають» [5, арк. 13].

Єдиною причиною такого стану районне керівництво вважало не справжнє лихо, тобто війну, а те, що «люди за 2,5 роки розлінувались і до виконання роботи приступити їм дуже трудно. Так, їх можна назвати всіх дармоїдами, тому, що вони працюють незадовільно» [5, арк. 13, зв.].

Попри високі показники відродження сільського господарства по всій Україні, в 1945 р. зовсім незадовільний стан в даній галузі простежувався в деяких колгоспах Житомирської області, де тваринництво існувало в жахливих умовах. Для прикладу, «по цілому ряду колгоспів – Лумля «Червона Зірка», Малин «Червоний партизан», Пиріжки «Кірова», Селище «Горького», Ворсівка «Сталіна» тваринництво знаходиться в незадовільному стані. Зокрема, в колгоспах імені Червона Зірка (села Лумля) та Червоний партизан (Малин) з наявних 39 коней виснажених 16, коні за їздовими не закріплені, внаслідок цього в 1944 р. загинуло 7 коней. Телята не розбиті на групи

і не закріплені за телятницями, вони масово худнуть. З наявних 79 телят – 20 виснажених і 6 хворих на стригучий лишай, які не відокремлені від загальної групи. З тваринницьких приміщень за весь стійловий період гній не збирався, сіно розтранжирюється або іде на підстилку, корма не зберігаються. Протягом 2 місяців завферми в колгоспах не було» [1, арк. 29].

Виходячи з того, що «особиста худоба селян найменше постраждала в період окупації, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) постановами від 13 квітня 1943 р. та 21 серпня 1943 р. визначили планові завдання та порядок проведення контракції та закупівлі молодняка в селянських господарствах визволених районів. Контракцією в обов'язковому порядку були охоплені практично всі селянські господарства, котрі мали корів, свиноматок, вівце-козоматок та конематок. Колгоспники, які здавали по контракції одне теля або двоє ягнят, звільнялися в 1943 р. від м'ясопоставок. За худобу, здану по контракції, її власники одержували певну компенсацію хлібом на тих же умовах, що й у тилкових районах СРСР» [13, с. 101].

План контракції молодняка в Житомирській області був виконаний на 103 %. Найкращих показників в укомплектуванні і організації ферм досягли колгоспи Малинського, Житомирського та Черняхівського районів [2, арк. 150].

Допомогою у відродженні тваринництва відзначилася і Червона армія, котра відбивала пограбовану ворогом худобу і передавала назад до колгоспів. Так, наприклад, «в 1945 р. такі села Черняхівського району як Високоукраїнське, Некраші та Клітище отримали по 21 тварині» на розбудову колгоспного ладу [6, арк. 229]. А всього за роки війни «воїни Червоної Армії передали Україні понад 183 тис. робочих коней» [9, с. 314].

Для швидкого відродження тваринницької галузі шляхом закупівлі Житомирщина у Рязанській, Пермській, Пензенській областях і Марійській АРСР закупила «10 тис. голів великої рогатої худоби, 14 тис. овець і 5 тис. свиней». Тоді як Донецька область закупила «12,5 тис. свиней, 13 тис. овець, 3 тис. кіз і понад 27 тис. різної птиці», а Кіровоградська область – «9 тис. голів великої рогатої худоби, 24 тис. овець і 3 тис. свиней» [9, с. 310].

На початку 1945 р. в області нараховувалось «більше 91 тис. голів великої рогатої худоби, але це становило лише 41,8 % довоєнного поголів'я» [8, с. 179]. Проте свинарство до цього ж року залишалося найвідсталішою галуззю господарства. Велика увага приділялася збільшенню поголів'я коней та волів, які використовувалися як тяглова сила.

Не надто втішні показники відбудови сільського господарства в Житомирській області супроводжувалися ще й «частою зміною завідувачів ферм, за колгоспниками не закріплювалися групи худоби, за які додатково їм ніхто не платив, значна частина худоби працювала в ролі тягла на полях. Це спри-

чинило до низьких надоїв молока та поганої відгодівлі тварин. М'ясо, що здавалося державі, було низької якості, а «колгоспи змушені були здавати значно більшу кількість худоби, ніж це потрібно було б при кращій відгодівлі» [13, с. 106]. Адміністративний тиск держави на колективні господарства змушував їх виконувати план м'ясопоставки більший від норми.

Проте, на підставі наших досліджень, можна сказати, що Житомирський район на одній лінії з Попільнянським, Бердичівським, Черняхівським, Овруцьким, Народицьким, Ємільчинським порівняно добре виконував комплексну сільськогосподарську роботу.

За своєчасне виконання поставлених державою завдань, підвищення врожайності трав та розвитку тваринництва колгоспникам обіцялася додаткова оплата праці. Ще одним із засобів стимулювання селян до праці було друкування про їхню працю в газетах, оголошення по радіо. В Житомирській області «за збір урожаю і перевиконання плану хлібозаготівель 1944 р. державними нагородами було відзначено 94 працівники» [8, с. 179].

Навіть після закінчення війни та з настанням складного періоду повоєнної відбудови плани держпоставок м'яса, молока і яєць ніхто не відміняв. Виконувати ці плани було дедалі складніше, бо вся продукція йшла на відродження колгоспного ладу на селі. Але виконкомів райрад депутатів трудящих і РК КП(б)У це не спиняло.

Населення змушене було працювати і на державу, і на колгосп, віддаючи все з невеличкого особистого господарства. Тому за таких важких обставин результати були очевидними: за перший квартал 1945 р. «по Житомирській області поступило м'яса 1732 ц з плану 2000 ц або 86,6 % квартального плану, молока 848 гектолітрів з плану 9500 гектолітрів або 8,9 %, яєць 22,2 тис штук з плану 1450000 штук, або 1,5 % Особливо незадовільно проходили заготівлі по районах: Дзержинський, Корнинський, Лугинський, Любарський, Попільнянський, Ружинський. Зовсім не розпочали заготівель райони: Баранівський, Брусилівський, Володар-Волинський, Вчерайшенський, Городницький, Ємільчинський, Малинський, Новоград-Волинський, Олевський, Потіївський, Радомишльський, Червоноармійський, Чоповицький та Довбишанський» [4, арк. 123].

Економіка України майже повною мірою залежала від стану розвитку сільського та колективного господарства в селах. Матеріально-технічна база сільського господарства – одна з важливих умов подолання післявоєнної розрухи, що дала можливість зміцнити економіку, освоїти посівні площі та досягти довоєнного рівня сільськогосподарського виробництва.

Таким чином, аграрна політика області на кінець 1945 р. опинилася у вкрай несприятливій ситуації, яка потребувала серйозного та негайного перегляду. Однак наше дослідження не може бути абсолютно повним. Питання про від-

будовчі процеси аграрного сектора Житомирщини в 1943-1945 рр. потребує подальшого розгляду й дослідження.

Annotation

Natalia Efimchuk (Zhitomyr) Features of the rebuilding agriculture in Zhytomyr during 1943-1945

Government policy towards rebuilding war-torn collective farm system in Zhytomyr region is analyzed, material damage of farms and peasant farms caused by the Nazi occupation is shown. The level of recovery and development of agriculture logistical base has been characterized.

Keywords: agriculture, «wasting», logistical base, collective farm, productivity.

Аннотация

Ефимчук Н.Л. (г. Житомир). Особенности восстановления аграрного сектора Житомирщины в 1943-1945 гг.

Анализируется политика государства в отношении восстановления разрушенной войной колхозной системы в Житомирской области, устанавливается материальный ущерб, нанесённый нацистской оккупацией колхозам и крестьянским хозяйствам. Охарактеризовано состояние восстановления и развития материально-технической базы сельского хозяйства области.

Ключевые слова: сельское хозяйство, разбазаривание, материально-техническая база, коллективные хозяйства, продуктивность.

Примітки

1. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО) – Ф. 895. – Оп. 5. Спр. 13. – 264 арк.
2. ДАЖО – Ф. 1150. – Оп. 2. – Спр. 13. – 184 арк.
3. ДАЖО – Ф. 1150. – Оп. 2. – Спр. 45. – 44 арк.
4. ДАЖО – Ф. 1150. – Оп. 2. – Спр. 53. – 293 арк.
5. ДАЖО – Ф. 1982. – Оп. 3. – Спр. 7. – 88 арк.
6. ДАЖО – Ф. 1982. – Оп. 3. Спр. 14. – 547 арк.
7. Житомирщина: [довідник] / Ю. Каповський, С. Лев, О. Павлов, Б. Швецов. – К.: Політвидав України, 1969. – 186 с.
8. Житомирщина: історичний нарис. Навчальний посібник [Текст] / [Войтенко А.Б., Іващенко О.М., Кузьмін О.С. та ін.]. – [2-ге вид., випр. та доп.]. – Житомир: Полісся, 2008. – 272 с.
9. Історія селянства української СРС [Текст] : у 2 т. – К.: наукова думка, 1967. – Т. 2. – 533 с.
10. Історія Української РСР (1945 – 70-і рр.) [Текст]: [у 8 т.]. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 8. – 389 с.
11. КПРС в резолюціях і рішеннях Конференцій і пленумів ЦК (1941-1971 рр.) [Текст]: [у 12 т.]. – К.: Політвидав України. 1980. – Т. 6. 1941-1954 рр. Філіал марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – 522 с.

12. Кудлай О.С. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період 1945-1950 рр. [Текст] / О.С. Кудлай. – К.: Наукова думка, 1965. – 294 с.

13. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в 1943-1945 рр.: проблеми та результати відбудови [Текст] / О.Г. Перехрест // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 92-109.

УДК 656.137 (477.42)

Костянтин СИДОРОВ
(м. Житомир)

Повоєнна відбудова машинно-тракторних станцій 1944-1945 рр. (на прикладі Житомирської області)

Досліджується процес відновлення роботи і специфіка функціонування машинно-тракторних станцій у Житомирській області в 1944-1945 рр. Висвітлюється проблема кадрового забезпечення МТС.

Ключові слова: машино-тракторні станції (МТС), Житомирська область, матеріально-технічна база, механізаторські кадри, сільське господарство.

Науковий керівник – *Стародубець Галина Миколаївна*, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені І.Я. Франка, доктор історичних наук, професор.

Одразу після звільнення території України від німецько-фашистських загарбників першочерговою проблемою було відновлення зруйнованої економіки країни. Однією з найважливіших її сфер стало сільське господарство, швидкість відновлення якого залежала від налагодження роботи та подальшого розвитку МТС. Спад виробництва, нерівномірність між сільськогосподарською та промисловою продукцією позбавили можливості швидко поновлювати власні технічні засоби під час війни.

Проблема повоєнної відбудови машинно-тракторних станцій Житомирської області досі не стала предметом спеціального наукового дослідження. Опосередковано ця тема розглядається у статті А.В. Киданюка «Машино-тракторні станції в колективізації західноукраїнського села упродовж 1944-1950 рр.», в якій визначено основні тенденції та специфіку функціонування машинно-тракторних станцій на території західних областей України та з'ясовано їхню роль в колективізації сільського господарства Західної України [7]. У роботі О.Г. Перехреста «Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)» аналізується становище сільського господарства в Україні протягом 1941-1945 рр. Розглядаються особли-

вості функціонування галузі на початку війни та в період окупації, комплекс факторів, що зумовили не лише позитивні результати, а й негативно позначилися на процесі її відбудови [9]. Оригінальні підходи до вивчення проблеми відродження та реорганізації МТС в Україні містяться у дисертаційних дослідженнях українських істориків, зокрема Л.В. Ровчак «Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті рр.)» [16]. Ця проблема знайшла своє відображення у новітніх посібниках з аграрної історії України. Зокрема, у підручнику П.П. Панченка, В.А. Шмарчука «Аграрна історія України», на основі аналізу широкого кола документальних джерел без ідеологічної заангажованості розкриваються аграрні відносини на українських землях в ХІХ-ХХ ст. Особлива увага звертається на питання реформування сільського господарства, аналіз заходів, до яких вдавалися різні уряди, що перебували при владі на цих землях [8]. Для написання роботи використані фундаментальні видання, зокрема «Історія українського селянства», звідки взято матеріал про відбудову промислових підприємств бригадами робітників в 1944-1945 рр. та статистичні дані про кількість відбудованих МТС на 1945 р. [6].

Метою нашого дослідження є висвітлення процесу відродження, налагодження роботи та специфіки функціонування машинно-тракторних станцій у Житомирській області впродовж 1944-1945 рр.

За роки німецької окупації технічній базі машинно-тракторних станцій УРСР було завдано нищівного удару. У 1941 р. в Україні працювало 94,6 тис. тракторів, 33,4 тис. зернозбиральних комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів та інші складні сільськогосподарські машини [9, с. 476]. За період від початку війни і до визволення території України від загарбників було повністю зруйновано базу для ремонту сільськогосподарської техніки, знищено майстерні поточного ремонту, які в довоєнний період діяли в кожній МТС.

За підрахунками радянських дослідників, перед Великою Вітчизняною війною в Житомирській області працювало 16 радгоспів, 1941 колгосп, 59 МТС [10, с. 1]. До 1941 р. 59 МТС області мали у своєму розпорядженні 3095 тракторів, 703 комбайни і багато інших складних машин. Німецько-фашистські загарбники повністю знищили у нашій області 11 МТС [11, с. 1].

В умовах воєнних дій, що поглинули значну частину бюджету, держава не могла відразу виділити на відбудову МТС необхідних коштів. Дані асигнування проводилися поетапно і на швидкі темпи відбудови машинно-тракторних станцій не варто було сподіватися.

У 1943 р. союзний уряд спромігся асигнувати 34 млн. руб. на відбудову МТС, машинно-тракторних майстерень (далі – МТМ) і ремонтних об'єктів. Порівняно з масштабами збитків, яких зазнала галузь, це були мізерні кошти. Та надалі ситуація змінюється на краще: у 1944 р. в сільське господарст-

во інвестовано 314 млн. руб., а в наступному – 429 млн. руб. Загалом витрати на відновлення і розвиток мережі МТС у 1943-1945 рр. становили 586 млн. руб. [5, с. 349].

Першочерговою проблемою, з якою зіткнулася влада в процесі відбудови МТС, була проблема кадрового забезпечення їх працівниками, котрих катастрофічно не вистачало. Тому потрібно було організувати швидку та якісну підготовку і перепідготовку спеціалістів сфери сільського господарства. Виконання поставленого завдання можна було реалізувати через налагодження роботи спеціальних освітніх закладів.

Відповідно до постанови РНК УРСР від 10 червня 1944 р. № 654 «Про відновлення діяльності сільськогосподарських технікумів системи Народного Комісаріату Земельних справ УРСР», у другому кварталі 1944 р. було відновлено діяльність Житомирського технікуму землевпорядкування. Контингент студентів технікуму на час його відновлення складав 80 чоловік [2, арк. 23].

Важливим для організації кадрового забезпечення був наказ № 803 НКЗС УРСР від 17 липня 1944 р. «Про план набору до сільськогосподарських вищих учбових закладів НКЗС УРСР на 1944/1945 навчальний рік», який спонукав начальників обласних земельних відділів сприяти директорам сільськогосподарських ВНЗ у проведенні набору студентів. Для кожної МТС в районі підбиралися по 1-2 чоловіки, які мали закінчену середню освіту для вступу на подальше навчання у закладах вищої освіти і по закінченню відправлялися на роботу в МТС [2, арк. 29].

Для організації повноцінного навчального процесу у сільськогосподарських навчальних закладах, держава виділила спеціальну техніку, в тому числі й у інститути та технікуми Житомирщини. «Згідно плану забезпечення тракторами сільськогосподарських ВНЗ і технікумів», Житомирський сільськогосподарський інститут отримав у 1944 р. по одній одиниці техніки наступних моделей: ЧТЗ, ХТЗ, У-2 [2, арк. 40].

Відповідно до постанови виконавчого комітету Житомирської обласної Ради депутатів трудящих і Бюро обкому КП(б)У № 16 від 3 березня 1945 р. «Про підготовку масових кадрів для сільського господарства області», було затверджено обласний план підготовки кадрів масової кваліфікації через шкільну та курсову мережу на 1945 р. Він включав в себе: підготовку комбайнерів, трактористів, трактористів тракторних бригад, підготовку та перепідготовку механіків, перепідготовку бригадирів тракторних бригад. Загалом було підготовлено 4960 чоловік механізаторських кадрів [4, арк. 44].

Крім вищих і середніх навчальних закладів, підготовка та перепідготовка трактористів здійснювалась власне на курсах при МТС. Так, у 1944-1945 рр.

по Житомирській області підготовка трактористів склала 4350 чол., перепідготовка – 1380 чоловік [2, арк. 48].

Проте система навчання мала свої недоліки. Спостерігався низький рівень організації навчального процесу та матеріально-технічної бази: не вистачало приміщень, незадовільними були матеріально-побутові умови перебування слухачів курсів з підготовки механізаторських кадрів, недостатньо забезпеченою була учбова база курсів.

Тим не менше, питання підготовки кваліфікованих робітничих кадрів для сільського господарства перебувало на постійному контролі з боку органів державної влади. Зокрема, виконавчим комітетом Житомирської обласної Ради депутатів трудящих і Бюро обласного комітету КП(б)У розробили план «Підготовки кадрів масових кваліфікацій сільського господарства по Житомирській області на 1945-1946 рр.», відповідно з яким передбачалося підготувати: механіків МТС – 42 чол., бригадирів тракторних бригад – 50 чол., трактористів – 1800 чол., помічників комбайнерів – 100 чол., ремонтних робітників – 180 чол. Термін навчання за різними профілями мав скласти від 2 до 10 місяців. Підготовку за даними спеціальностями планувалося провести в Саратовській та Овруцькій школі механізації сільського господарства і при МТС. Також планувалося перепідготувати 30 бригадирів тракторних бригад, комбайнерів та трактористів. Термін їх навчання мав скласти від 1,5 до 2-х місяців, навчання проводилося у Овруцькій школі механізації сільського господарства [3, арк. 516].

У повоєнний період одним з важливих джерел відбудови МТС та колгоспів було трудове сподвижництво селян. Значного поширення набула безкоштовна, по суті невмотивована праця на полях, на відбудові та спорудженні господарських приміщень, ремонті техніки, інвентаря.

Тільки впродовж 1944-1945 рр. методом народної будови було відбудовано й споруджено 45 % виробничих приміщень колгоспів, радгоспів і МТС [9, с. 93]. Рівень готовності селян до виконання поставлених перед ними завдань визначався тим чинником, що сільські мешканці були більш обмежені в правах, ніж міські жителі й водночас – поміркованішими й покірнішими.

Більшість селян визволених областей політику держави, спрямовану на відновлення колгоспно-радянської системи, сприйняла помірковано. Причинами цього були, перш за все, досвід взаємовідносин сталінського режиму з ними у довоєнний період та фактично їхнє безправне становище у суспільстві, яке ще більше погіршилося в умовах війни [17, с. 565].

Методом народного будівництва в лютому 1944 року молодь колгоспу «13-річчя Жовтня» Житомирського району взяла активну участь у відбудові колгоспів і МТС. В області було оголошено місячник зі збирання запасних частин та інструменту, ремонту тракторів та сільськогосподарського інвен-

тарю. Для цього в області було створено 1094 молодіжні бригади [1, с. 183]. Завдяки такому ентузіазму впродовж першої половини 1944 року було зібрано й відремонтовано кількасот тракторів.

Разом з технікою, що поверталася в МТС в ході реєвакуації та у формі допомоги, основою для відродження матеріально-технічної бази господарства була сільськогосподарська техніка, передана військовими частинами. У проведенні польових робіт значну допомогу надавала Військова Рада 1-го Українського фронту. Командування військових частин передавало МТС усі колісні трактори та запчастини до них, що було дуже важливим, адже нової техніки надавалося мало, а наявна була як правило застарілою і потребувала частого ремонту.

Активна допомога молоді та військових частин з відбудови МТС сприяли тому, що за короткий термін в обіг була введена нова сільськогосподарська техніка та інвентар для праці на полях.

Важливим поповненням комплектуючих для машинно-тракторного парку на визволеній території, були виведені з ладу й залишені загарбниками під час відступу, трактори та інші сільськогосподарські машини.

«За порівняно короткий строк після звільнення України від окупантів сільські механізатори за допомогою бригад робітників промислових підприємств відремонтували і зібрали з розрізаних деталей 30 тис. тракторів». Для успішного проведення ремонтних робіт важливе значення мали постачання запасних частин із тилкових районів від серпня 1943 р. до лютого 1944 р. [6, с. 321].

Однак, не дивлячись на активну відбудову МТС Житомирщини, осіння сі-вба 1944 р. відбувалась дуже повільно. Керівництво області причину такого стану вбачало у тому, що керівники районів, директори МТС не зуміли організувати роботу так, щоб всі ділянки роботи йшли разом, комплексно і не відставали одна від одної [12, с. 1].

По-за увагою управлінців залишалися причини об'єктивного характеру. Одним із варіантів виходу зі складної ситуації був перерозподіл наявних матеріальних фондів. Так, постановами виконавчого комітету Житомирської обласної Ради депутатів трудящих та Бюро обкому КП(б)У «Про перерозподіл тракторів ЧТЗ з МТС північних районів в південні МТС від 28 березня 1945 р. визначалося, що у зв'язку з напруженістю з тягловими ресурсами в південних районах області та для більш ефективного використання тракторів марки ЧТЗ на весняних роботах встановлювався наступний перерозподіл: з Яблонецької та Ушомирської МТС передано по 1 трактору Любарській МТС, з Овруцької та Олевської МТС Попельнянській – по 1 трактору, з Лугинської МТС Брусилівській – 1 трактор ЧТЗ». Таким чином, можна спостерігати рівномірний розподіл сільськогосподарської техніки серед районів

Житомирської області та їх активна взаємодопомога один одному у роботі [4, арк. 172].

За умов фактичної відсутності нової техніки, значна увага приділяється ремонту наявної. Взимку 1945 р. для вирішення цієї проблеми було залучено максимальну кількість робочих рук. В результаті, «не дивлячись на складні умови військового часу, МТС області добилися значних успіхів в справі підготовки тракторів та сільськогосподарських машин до польових робіт у 1945 р., з успіхом виконали план осінньо-зимового ремонту. Також трактористи та робітники в МТС виконали державний план тракторних робіт цього року» [4, арк. 233].

Кампанія з ремонту старої техніки МТС носила масовий характер і поширилася по всій Україні. Внаслідок проведеної роботи, на початок 1945 р. в Україні було відновлено 1223 МТС. У сільському господарстві на цей час нараховувалося близько 48 тис. тракторів, комбайнів – 14 932, вантажних автомобілів – 3575. Таким чином, рівень механізації сільського господарства невинно зростав [9, с. 95].

Однак, незважаючи на певні досягнення в ремонті техніки, станом на лютий 1945 р. Житомирська область по ремонту тракторів займала останнє місце серед областей України. Тільки в січні 1945 р. «12 МТС з 59 вклалися в графік. Найбільш складною була ситуація в Андрушівській, Скragлівській, Котельнянській, Білилівській, Брусилівській, Новоград-Волинській, Малинській та інших МТС». Як завжди, це пояснюється поганою організацією праці, небажанням організувати на місці виготовлення нових та реставрацію старих частин та повною байдужістю до створення побутових умов праці при МТС [15, с. 1].

Отже, на перших етапах відбудови, МТС виконували найбільш трудомісткі роботи, плани які ставилися перед ними, виконати було фактично неможливо. Також, відчутним був дефіцит профільних спеціалістів МТС, механізаторів і працівників масових сільськогосподарських професій, від яких залежала ефективність роботи сільськогосподарської галузі. В подальші роки створювалися заклади для підготовки спеціалістів сільськогосподарської галузі, що полегшило питання кадрового забезпечення працівниками машинно-тракторних станцій.

Перед відновлюваними машинно-тракторними станціями постали складні завдання, продиктовані умовами повоєнного часу. Вони повинні були при мінімальній кількості техніки стати основою розвитку сільського господарства. Система машинно-тракторних станцій в силу об'єктивних і суб'єктивних причин на початковому етапі свого розвитку не могла повною мірою виконувати свої функції. Причин цьому було декілька, насамперед,

дефіцит сільськогосподарської техніки, низький рівень кваліфікації працівників МТС, погана організація роботи в деяких з районів області.

Annotation

Konstantyn Sydorov (Kyiv). Post-war rebuilding of machine-tractor stations during 1944-1945 (on the example of Zhytomyr region)

The process of resumes and specific functioning machine-tractor stations in Zhytomyr region during 1944-1945 is studied in the article. The problem of staffing MTS is shown.

Keywords: machine-tractor stations (MTS), Zhitomir region, material and technical base of machine, agriculture.

Аннотация

Сидоров К.С. (г. Киев). Послевоенное восстановление машинно-тракторных станций 1944-1945 гг. (на примере Житомирской области).

Исследуется процесс возобновления работы и специфика функционирования машинно-тракторных станций в Житомирской области в 1944-1945 гг. Анализируется проблема кадрового обеспечения МТС.

Ключевые слова: машинно-тракторные станции (МТС), Житомирская область, материально-техническая база, механизаторские кадры, сельское хозяйство.

Примітки

1. Войтенко А.Б. Житомирщина: Історичний нарис. Навчальний посібник [Текст] / А.Б. Войтенко, О.М. Іващенко, О.С. Кузьмін. – Житомир: «Полісся», 2003. – 271 с.
2. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 2622. – Оп. 1. – Спр. 1. Житомирське обласне управління сільського господарства. Загальна канцелярія (01.01.1944 – 27.12.1944). – 58 арк.
3. ДАЖО. – Ф. Р-1150. – Оп. 2. – Спр. 55. Перелік постанов Виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих та Бюро Обкому КП(б)У (02.07.1945 – 30.11.1945). – 564 арк.
4. ДАЖО. – Ф. 1150. – Оп. 2. – Спр. 1. Перелік постанов Виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих та Бюро Обкому КП(б)У за I квартал 1945 р. (08.01.1945 – 26.05.1945). – 293 арк.
5. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження [Текст]: в 2 томах. – К., 2011. – Т. 2. – 608 с.
6. Історія українського селянства. Нариси [Текст]: у 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 657 с.
7. Киданюк А.В. Машино-тракторні станції в колективізації західноукраїнського села упродовж 1944-1950 рр. [Текст] / Андрій Володимирович Киданюк // Наукові записки ТНПУ : сер.: історія / ТНПУ ім. В. Гнатюка. – Т., 2009. – Вип. 3. – С. 128-133.
8. Панченко П.П. Аграрна історія України : підручник [Текст] / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К. : «Знання», 2000. – 342 с.
9. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) [Текст] / О.Г. Перехрест; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с.

10. Від колгоспів, колгоспниць, працівників МТС і радгоспів Житомирської області [Текст] // Радянська Житомирщина. – 1944. – 4 серпня.
11. За чітку роботу МТС [Текст] // Радянська Житомирщина. – 1944. – 5 вересня.
12. Уроки перших днів осінньої сівби [Текст] // Радянська Житомирщина. 1944. – 25 серпня.
13. Змагання районів Житомирської області у виконанні плану осінньої сівби станом на 5 вересня 1944 р. [Текст] // Радянська Житомирщина. – 1944. – 8 вересня.
14. Вище темпи ремонту тракторів [Текст] // Радянська Житомирщина. – 1945. – 14 січня.
15. Покінчим з відставанням в ремонті тракторів [Текст] // Радянська Житомирщина. – 1945. – 4 лютого.
16. Ровчак Л.В. Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті р.р.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ровчак Лариса Володимирівна; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 162 арк.
17. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси [Текст] / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – 735 с.

УДК 342.56:[343.11+347.991](477)(091)«1943-1944»

Богдан ПОТИЛЬЧАК
(м. Київ)

До питання про особливості цивільного провадження у Верховному суді Української РСР в 1943-1944 рр.

Зроблено спробу історично-правового аналізу особливостей наглядкової практики Верховного суду Української РСР щодо розгляду окремих категорій цивільних майнових спорів у 1943-1944 рр.

Ключові слова: Цивільний кодекс Української РСР, Верховний суд Української РСР, судова палата в цивільних справах, цивільний позов, позовна скарга, касаційне судочинство, наглядове провадження.

Науковий керівник: *Огірко Ростислав Семенович*, в.о. професора кафедри теорії та історії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат юридичних наук, доцент.

Як відомо, в період нацистської окупації діяльність Верховного Суду Української РСР було перервано, і лише з початком визволення частини території України у 1943 р. тут поступово відновили свою роботу органи державної влади та управління, судові органи, зокрема й вища судова інстанція УРСР. Цей період діяльності Верховного Суду Української РСР у вітчизня-

них історично-правових дослідженнях залишається практично не вивченим. Досі вчені обходили увагою специфіку практичної діяльності вищого судового органу республіки, зокрема й у сфері цивільного касаційного судочинства та нагляду. Відновлення роботи судової системи Української РСР у 1943 р. відбувалося в умовах триваючих інтенсивних бойових дій, що визначало складність економічної, соціально-політичної та криміногенної ситуації у щойно визволених від нацистських окупантів областях Лівобережної України. Єдиною працею, автор якої побіжно торкається окреслених вище питань, і сьогодні залишається монографія відомого вітчизняного правника радянської епохи, багаторічного заступника голови Верховного суду Української РСР Д.С. Сусла [6]. Науковій актуальності порушеної проблеми не поступається її суспільна та прикладна важливість. Вивчення досвіду діяльності вищого судового органу тоталітарної радянської держави в умовах війни є корисним не лише в сенсі врахування уроків минулого, але й може слугувати пересторогою недооцінки місця і ролі інституту Верховного суду України в судовій системі держави на сучасному етапі її реформування.

Виходячи з стану вивчення питання діяльності вищого органу в системі судоустрою УРСР на початковому етапі визволення України від нацистських окупантів, автор статті поставив за мету здійснити історично-правовий аналіз особливостей наглядової практики Верховного суду УРСР у цивільних справах протягом першого року відновлення роботи.

Основу джерельної бази дослідження склали документи фонду 1 («Центральний комітет КП(б)У») Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Серед використаних автором документів інформаційно-доповідні записки керівництва Верховного суду УРСР на адресу партійного і державного керівництва республіки, накази голови Верховного суду з організаційних, загальних питань і по особовому складу, постанови колегії наркомату юстиції СРСР, копії ухвал районних і обласних судів, судових колегій Верховного суду УРСР.

Напружена організаційна робота у Верховному суді УРСР тривала паралельно з поновленням навесні 1943 р. його колегіальної діяльності у сфері наглядової практики та касаційного судочинства. Специфіка історичного моменту – адже тривали тяжкі наступальні бої, а більшість українських земель ще залишалася під окупацією – визначила особливості цієї діяльності, зумовила кількість, порядок і характер розгляду ВС УРСР справ, звернень і скарг на цивільно-правові рішення місцевих судів.

Як видно з надісланої 3 липня 1943 р. на адресу вищого партійного та державного керівництва республіки «Інформаційно-довідної записки про роботу Верховного Суду УРСР», у період з 1 квітня (коли було поновлено роботу судових колегій) і до 1 липня поточного року ВС УРСР у порядку

нагляду було розглянуто 52 цивільні справи. За цей період суд вирішив у касаційному порядку лише одну цивільну справу, а також розглянув кілька десятків скарг на рішення місцевих судів у цивільних справах [3, арк. 1]. Така незначна кількість розглянутих Верховним судом Української РСР справ пояснюється тим, що на середину літа 1943 р. від нацистських окупантів було звільнено лише кілька районів Ворошиловградської та Харківської областей, а робота місцевих судів тільки налагоджувалася.

Зазначимо, що згідно статті 48 чинного на той час «Закону про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» (ухваленого Верховною Радою Союзу РСР ще 16 серпня 1938 р.) у складі Верховного суду союзної республіки діяла судова колегія у цивільних справах «[...] для розгляду цивільних справ, віднесених законом до відання Верховного суду союзної республіки, а також для розгляду скарг і протестів на рішення і ухвали крайових, обласних і інших судів союзної республіки [...]» [1, с. 217]. Серед іншого закон визначав, що судочинство, зокрема і в цивільних справах, Верховний суд союзної республіки здійснював колегіально – у складі головуючого (голови або члена суду) і двох народних засідателів (стаття 49), а розгляд скарг і протестів на вироки місцевих судів колегія у цивільних справах чинила в складі трьох членів вищого судового органу (стаття 50) [1, с. 217].

Аналіз наглядкової та касаційної практики вищого органу в системі судів загальної юрисдикції Української РСР у першій половині 1943 р. засвідчує, що розглянуті колегією у цивільних справах вироки місцевих судів у своїй більшості стосувалися позовів громадян про повернення їм відібраної в період окупації та переданої іншим громадянам чи громадським господарствам великої рогатої худоби (з 52-х цивільних скарг громадян прийнятих і вирішених Верховним судом УРСР у період з 1 квітня до 1 липня 1943 р. вищезазначених позовів стосувалося 42 звернення) [3, арк. 1-3].

Цікавими є історичні обставини появи цього, принципово нового для судової практики Української РСР завершального періоду Другої світової війни, виду цивільно-правових позовів. Проблема, що примушувала людей звертатися до суду з позовами про захист порушених майнових прав, корінилася в реаліях доби нацистської окупації в українському селі.

Із праць вітчизняних істориків про особливості нацистського «нового порядку» в українському селі відомо, що однією з складових програми пограбування продовольчих ресурсів окупованої України була конфіскація у селян не лише харчових продуктів, але й продуктивної худоби, зокрема корів [5, с. 285-318]. Відібрана таким чином молочна худоба найчастіше передавалися для подальшого її утримання та відкорму в гурти «громадських господарств» – реорганізованих окупантами довоєнних радянських колгоспів. Нерідкими були випадки коли селяни (з різних міркувань і за різних обставин)

обмінювали власних корів на корів із «громадських гуртів», тобто – тих, які раніше належали іншим господарям і були відібрані в них окупантами.

Після визволення траплялося, що господарі, котрі в період окупації втратили своїх корів, пізнавали їх у господарствах інших селян або на колгоспних фермах і через суд вимагали повернути їм відібрану нацистами власність. Наразі практика місцевих судів першої половини 1943 р. збагатилась цивільними позовами двох категорій. Першу з них склали позови фізичних осіб до фізичних осіб – одних громадян до інших – про повернення у приватну власність корів, свого часу відібраних у позивачів окупантами в «громадські гурти», а звідти обміняних іншими громадянами, які тепер і виступали відповідачами за цими позовами. Друга категорія позовів увібрала в себе скарги громадян на дії юридичних осіб (колгоспів), керівництво яких відмовлялося повертати позивачам впізнану ними, як відібрану німцями під час окупації, худобу.

Звернувшись до місцевих судів і не отримавши бажаного для себе рішення, такі особи подавали скарги до палати Верховного суду Української РСР у цивільних справах. З квітня по червень 1943 р. секретаріат ВС УРСР зареєстрував 17 скарг на рішення районних і обласних судів за позовами «першої категорії» (громадян до громадян) і 25 скарг на рішення судів за позовами громадян до юридичних осіб.

Наглядом провадження цивільної палати вищого судового органу республіки по цим справам мало деякі особливості. Вивчаючи скарги на рішення місцевих судів за позовами громадян до інших громадян про повернення корів, суд, як правило, задовольняв апеляції колишніх власників. Один характерний приклад: «[...] В період окупації німецькими фашистами Старобільського району (Ворошиловградська область – Авт.) у громадянки Ярошенко німецькою владою було відібрано корову та поставлено в гурт. Громадянка Зайцева – сусідка Ярошенко, знаючи, що корова Ярошенко добра, здійснила обмін власної корови на корову Ярошенко, що знаходилася в німецькому гурті [...]». У цьому випадку цивільна палата ВС УРСР ухвалила рішення про неможливість визнання новоявленої господарки корови – громадянки Зайцевої – як «добросовісного набувача», а відтак постановила повернути корову її попередній власниці – громадянці Ярошенко [3, арк. 3].

Свої особливості мали й цивільні спори між громадянами та колгоспами (юридичними особами). В період «господарювання» нацистів на селі частими були випадки коли відібраних у громадян корів окупанти передавали для утримання в «громадські господарства». Залишаючи окуповану територію німці далеко не завжди встигали пограбувати ферми та вивести худобу, яка, таким чином, залишилася відновленим радянською владою колгоспам. Згодом окремі громадяни впізнавали своїх корів у колгоспних гуртах і вимагали

їх повернути, на що, як правило, отримували відмови правління колгоспів. Позовні заяви в суди першої та другої інстанцій (районні та обласні) також не завжди влаштовували позивачів чи відповідачів, що відкривало шлях скаргам до ВС УРСР.

Вивчаючи подібні звернення (їх до Верховного суду УРСР за період квітня-червня 1943 р. надійшло – 25) палата в цивільних справах практично у всіх випадках прийшла до висновку, що відібрана німецькими окупантами у 1941-1942 рр. і передана на ферми «громадських господарств» молочна худоба, яка потім опинилася в колгоспах, підлягає поверненню її першим власникам. Встановлюючи таку практику судових рішень ВС УРСР керувався передусім принципами статей 59 та 60 Цивільного кодексу УРСР¹, що встановлювали право власника витребувати своє майно із незаконного володіння [3, арк. 3]. Такий самий підхід використовувався щодо повернення майна колгоспів із незаконного володіння окремих громадян.

Специфічну групу цивільних спорів становили позови колгоспників про повернення їм корів отриманих в період окупації від «громадських господарств в обмін на власну молочну худобу. Про обставини виникнення такого виду цивільних спорів свідчить приклад: «[...] У період знаходження німецьких окупантів на території Марківського району (Ворошиловградська область – Авт.), ними було дане завдання, зокрема колгоспу «Новий колос» [...] поставити німецьким властям 12 голів корів. Колгосп, з метою збереження племінних корів, здійснив [їх] обмін з колгоспниками на гірших корів, після чого здав останніх німецьким властям. Після вигнання німецьких окупантів з відновленням колгоспу головою колгоспу були зроблені розпорядження відібрати корів у колгоспників і поставити в колгосп. Корови були відібрані у колгоспників [...]»[3, арк. 3]. Розглядаючи подібні справи в порядку нагляду Верховний суд УРСР, як і в попередніх випадках, ухвалював

¹ Для захисту права власності ЦК УРСР передбачав віндикаційний позов (ст. ст. 59-60). «[...] 59. Власник має право відшукувати своє майно з чужого беззаконного володіння і вимагати від недобросовісного володільця повернення всіх прибутків, які він дістав і повинен був дістати за весь час володіння; від добросовісного ж володільця – всіх прибутків, які він дістав і повинен був дістати з часу, коли він дізнався або повинен був дізнатися про неправомірність володіння або дістав повістку в справі позову власника про повернення майна. Володільець, в свою чергу, має право вимагати від власника відшкодування зроблених ним необхідних витрат на майно з того часу, з якого саме власникові належать прибутки з майна. Власник має право вимагати усунення всяких порушень його прав, коли б навіть вони не були поєднані з позбавленням володіння. [...] 60. Від особи, що добросовісно придбала майно не безпосередньо від власника, останній вправі витребувати майно (ст. 59) лише в тому випадку, коли воно ним (власником) загублене або в нього пограбоване. Державні установи і підприємства можуть витребувати від усякого набувача належне їм майно, незаконно відчужене будь-яким способом [...]»[1].

рішення на користь громадян, і зобов'язував колгоспи повернути відібраних корів селянам. Зі слів тодішнього заступника голови вищого судового органу республіки Розанова така практика ВС УРСР пояснювалася трьома факторами. По-перше, обмін корів між «громадським господарством» і селянами здійснювався за ініціативи першого та на основі добровільної згоди обох сторін. По-друге, хоча цей обмін і мав на меті збереження племінного молочного стада «громадського двору», відновлення колгоспного господарства не могло відбуватися за рахунок приватного господарства колгоспників. По-третє, здача колгоспом корів на вимогу німецьких окупантів має розглядатися не інакше як завдання прямих збитків, що повинно документуватися актами відповідних Надзвичайних державних комісій [3, арк. 4].

Як показала проведена у червні 1944 р. перевірка комісії Народного комісаріату юстиції СРСР, рішення Верховного суду УРСР по даній категорії цивільних справ не завжди знаходилися в межах чинного цивільно-правового законодавства. Наприклад, розглядаючи в наглядovому порядку рішення народного суду Ніжинського району Чернігівської області щодо позову громадянки Папенко до громадянина Марковича про розірвання раніше укладеного цивільно-правового договору і повернення корови, судова колегія в цивільних справах ВС УРСР, в своєму рішенні вказала, що: «[...] відповідач скористався вкрай важким, не виправним становищем позивачки, а відтак цей договір необхідно анулювати, повернувши сторони до початкового становища [...]» [4, арк. 1]. При цьому суді послались на статтю 33 чинного ЦК УРСР²

Таке рішення вищого органу в системі судів загальної юрисдикції республіки не враховувало повною мірою вимог статті 149 чинного Цивільного кодексу УРСР, положення якої передбачали в разі визнання цивільного договору недійсним ще й право потерпілої сторони вимагати від відповідача «повернення всього виконаного за договором»³.

На думку союзного наркомату юстиції незадовільною виглядала якість визначень Верховного суду УРСР по деяким справам аналізованої нами категорії наглядovого провадження. Наприклад, протокол засідання нарсуду Ново-Астраханського району Ворошиловградської області у справі позову

² «[...] 33. Коли особа під впливом крайньої нужди учинила не вигідний для себе правочин, суд, на вимогу потерпілої сторони або на вимогу належних державних органів та громадських організацій, може або визнати правочин недійсним, або припинити чинність його на майбутнє [...]»[1].

³ «[...] 149. У випадку визнання договору недійсним, як укладеного під впливом обману, насильства, погроз або внаслідок зловмисної угоди представника однієї сторони з противною стороною (ст. 32), а також як направлено до використання крайньої нужди (ст. 33), потерпіла сторона має право вимагати від контрагента повернення всього виконаного за договором. Друга сторона такого права не має [...]»[1].

громадянина Ф.В. Кущенко до колгоспу імені В.І. Леніна про повернення корови виявився оформленим настільки неохайно та юридично безграмотно, що з нього було важко зрозуміти про що власне йдеться. Але на цей очевидний факт ні судді касаційної інстанції (обласного суду), ні судді Верховного суду України жодної уваги не звернули. Так само незадовільним було визнано якість визначення ВС УРСР у справі позову Бондаренко С.Т. до громадян Тарасенко А.І. та Євтушенко М.І. про повернення корови, що розглядалася народним судом Успенського району Ворошиловградської області [4, арк. 2].

Підводячи підсумки аналізу особливостей наглядової практики Верховного суду УРСР у цивільних справах протягом першого року з часу відновлення його колегіальної діяльності, зазначимо, що ця специфіка багато в чому визначалася наслідками окупаційної політики нацистів в українському селі і спробами окремих громадян у судовому порядку повернути собі втрачену за різних обставин в 1941-1943 рр. особисту майнову власність.

Annotation

Bohdan Potylchak (Kyiv). To the question of the civil proceedings' characteristics in the Supreme Court of the Ukrainian SSR during 1943-1944

The attempt of historically-legal analysis of the characteristics of the supervisory practices of the Supreme Court of the Ukrainian SSR towards different categories of civil property disputes during 1943-1944 has been done.

Keywords: Civil Code of the Ukrainian SSR, the Supreme Court of the Ukrainian SSR, the Trial Chamber in civil cases, civil action, claim appeal, cassation proceedings, supervising the proceedings.

Аннотация

Потильчак Б.А. (г. Киев). К вопросу особенностей гражданского судопроизводства в Верховном суде Украинской ССР в 1943-1944 гг.

Сделано попытку историко-правового анализа особенностей надзорной практики Верховного суда Украинской ССР относительно рассмотрения отдельных категорий гражданских имущественных споров в 1943-1944 гг.

Ключевые слова: Гражданский кодекс Украинской ССР, Верховный суд Украинской ССР, судебная палата в гражданских делах, гражданский иск, исковая жалоба, кассационное судопроизводство, надзорное производство.

Примітки

1. Закон «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» прийнятий Верховною Радою СРСР 16 серпня 1938 р. // Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Офіційний текст зі змінами і доповненнями на 1 жовтня 1944 р., з додатками та постановними матеріалами. – Київ-Харків: Українське державне видавництво, 1944. – С. 207-223.

2. Цивільний кодекс УРСР [Текст]: офіц. текст зі змін. і доп. на 1 жовтня 1938 р. / Народний комісаріат юстиції УРСР; гол. ред. А. Каплан. – К.: Юридичне видавництво Наркомюста СРСР, 1938. – 166 с.

3. Отчет и информация о работе Военного Трибунала Войск НКВД Украинского округа и работе Верховного Суда УССР (10 июля 1943 г. – 29 октября 1943 г.) // Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1 – Центральный комітет Комуністичної партії України, оп. 23. – Загальний відділ (Особливий сектор), спр. 684. – 15 л.

4. Постановление Наркомюста и отчет о работе Верховного суда УССР (17 июля 1944 г. – 19 июля 1944 г.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1371. – 32 л.

5. Історія українського селянства [Текст]: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т.2 – 653 с.

6. Сушло Д.С. Історія суду Радянської України (1917-1967 рр.) [Текст]: монографія / Д.С. Сушло. – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – 236 с.

УДК 94(477) «1946-1953»

Віта ЛАЗОРЕНКО

(м. Київ)

«Ждановщина» — ідеологічний наступ на культурну українську інтелігенцію (1946-1953 рр.)

Розкривається зміст і сутність «ждановщини» як ідеологічного наступу на українську інтелігенцію. Аналізуються основні періоди цього суспільно-політичного явища.

Ключові слова: «ждановщина», українська інтелігенція, репресії, ідеологія, культура.

Науковий керівник – *Двірна Катерина Петрівна*, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

У повоєнні роки в Україні виникає складана ситуація, спричинена не тільки розрухою у народному господарстві, а й посиленням ідеологічного контролю над суспільно-політичним життям українського населення. Особливо під удар сталінської репресивної політики потрапила культурна інтелігенція, яка по закінченню війни вимагала лібералізації суспільства. Цей натиск посилювався з прийняттям ідеологічних постанов А. Жданова – секретаря ЦК ВКП (б), його політика й отримала назву «ждановщина». Інтелігенція не мала змоги творчо розвиватися, тому що з боку вищого керівництва СРСР відбувалося постійне цькування та ідеологічний контроль.

Дослідження та вивчення періоду «ждановщини» є досить актуальним, адже розкриває спроби української інтелігенції реформувати державу, а водночас – розкрити форми та методи збереження тоталітарної моделі су-

пільства. Проблемним цей період є тому, що зі зняттям ідеологічної завіси необхідно правильно та достовірно трактувати основні події періоду пізнього сталінізму.

Вивченню проблем повоєнного часу присвячені численні наукові праці та дослідження. Щодо вивчення заданої автором проблеми, то варто виділити праці Н. Сірук [13], [14], [15]. Вона розкриває політико-ідеологічні кампанії, політику Комуністичної партії стосовно літератури, мистецтва та культури загалом, її роботи дають можливість простежити ставлення творчої та наукової інтелігенції до радянської системи. Науковець повністю розкриває зміст «ждановщини» та її негативний вплив на розвиток української культури. Праці О. Бажана [2, с. 3], О. Веселової [6] дають загальну характеристику даного періоду. О. Бажан у своїй роботі досліджує особливості національно-культурного розвитку українського населення у другій половині 40-х років. Автор також акцентує увагу на становище культури у Західній Україні. О. Веселова розкриває зміст сталінської ідеології повоєнного періоду. В. Баран у зазначених працях [4], [5], дає загальну картину сталінського суспільства. Науковець послідовно простежує еволюцію тоталітарної системи, виокремлює її характерні риси та вплив на суспільне та політичне життя. І. Кожукало [9] у своїй статті як причину до створення режиму в країні цього періоду вказує на зростання культу особи Сталіна, тому що саме його підхід до управління державою сприяв формування ідеології спрямованої на боротьбу проти інакомислення. Становище інтелігенції розкривають праці В. Даниленка [7].

Процес наступу на інтелігенцію періоду сталінізму можна поділити на два умовних періоди, а саме: 1920-ті рр. – до початку Другої світової війни, етап, який мав незначні прояви в 1920-ті рр. посилився після завершення українізації (деякі науковці розглядають українізацію як спосіб виявити національно спрямовану інтелігенцію), процеси початку 30-х рр., апогеєм було вбивство Кірова; другим етапом є 1944-1953 рр., власне, «ждановщина», «лисенківщина», радянізація Західної України, завершився початком реабілітації після смерті Сталіна. Характерним є те, що в процесі «ждановщини» можна виділити кілька етапів про які, піде мова далі.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. керівництво більшовицької партії та радянського уряду, в тому числі й в Україні, прийняло десятки постанов, які давали поштовх для цькування, паплюження, морального та фізичного винищення найактивнішої у творчому і громадсько-політичному плані мистецької та наукової еліти. Всього за період з 1946 по 1951 роки було прийнято 12 найбільш значних за своїм характером постанов ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з ідеологічних питань. Ці постанови заклали ідеологічні підвалини для наступу на всі групи інтелігенції. Почалася чергова кампанія

ідеологічного тиску, інспірована тодішнім головним ідеологом СРСР А. Ждановим – секретарем ЦК ВКП(б) з ідеології, близьким помічником Й. Сталіна, що втілювалась у сумнозвісній політиці «ждановщини» [5, с. 56]. Доповіді А. Жданова, спрямовані на «викриття» різних «перекручень і хиб» у літературі, філософії, музиці, а також відповідні постанови ЦК ВКП(б) негайно дублювалися в Україні.

За офіційним формулюванням, така боротьба скеровувалась проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом». На практиці вона швидко перетворилася на кампанію насаджування російського шовінізму і викликала черговий погром культури неросійських народів, зокрема української національної культури та науки.

В Україні «ждановщина» набрала форм гострої критики «буржуазного націоналізму», насамперед в історії та літературі. Партійне керівництво вимагало від українських культурних і наукових діячів дотримання принципів пролетарського інтернаціоналізму, що фактично означало відмову від національних засад творчості. Однією з ключових вимог того часу, що стосувалася української культури, стала вимога: «тісніше зливатись з великою російською культурою».

Початок ідеологічним кампаніям другої половини 1940-х років поклала постанова ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»» (серпень 1946 року). У ній грубо і несправедливо критикувалась творчість поетеси А. Ахматової і письменника М. Зощенка [14, с. 136]. Розпалений у Москві антиінтелігентський вогонь перекинувся в Україну, а подібний грубий і безцеремонний стиль керівництва творчою інтелігенцією поширився в усіх республіках. Духовне життя суспільства було поставлене під жорсткий контроль, що заважало розвитку літератури, театру, кіно та мистецтва загалом, які і стали першими об'єктами політико-ідеологічних нападів режиму в останній період сталінщини.

Політика «ждановщини» в Україні проходила в кілька етапів. Перший етап охоплював 1946-1948 роки, коли була прийнята більшість постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, які стосувалися проблем культури і науки. У цей період вістря ідеологічної роботи партії в республіці спрямовувалось на викриття «буржуазно-націоналістичних помилок». Серед згаданих постанов слід назвати: «Про перекручування і помилки у висвітленні історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (1946 р.), «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звез-

да» і «Ленінград» (1947 р.), «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу «Большая дружба» В. Мураделі» (1948 р.) та ін. [14, с 137]. Необхідно звернути увагу на заходи в боротьбі з ухилами Л. Кагановича, який використовував досвід, набутий ще в 20-ті роки, коли він уперше очолював республіканську партійну організацію. Цей етап можна характеризувати передусім його активністю. Відтоді нормою стосунків влади з інтелігенцією стали прямі погрози, залякування, ізоляція українських літераторів і митців від звичного для них національно-культурного середовища, адміністративне переведення їх до Москви, Ленінграда, інших міст Радянського Союзу.

Нова хвиля ідеологічної атаки сталінізму на українство була інспірована Л. Кагановичем вже весною 1947 р. У травні 1947 р. ним був підготовлений проект постанови ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології». Партійні резолюції дали поштовх не лише кампанії «критики» і «самокритики» в пресі, а й потягли за собою адміністративно-каральні заходи. За вісім місяців 1947 р. в республіці змінилося майже 38 % секретарів райкомів партії, 64 % голів виконкомів, дві третини директорів МТС, було притягнуто до кримінальної відповідальності понад 300 голів колгоспів [2, с. 140].

Ці розгромні постанови були присвячені питанням розвитку науки, літератури й мистецтва та спрямовувались на викриття різноманітних політико-ідеологічних «прорахунків», начебто допущених представниками української інтелігенції. Головні зауваження, сформульовані в цих постановах, стосувалися проявів «національної обмеженості», «українського буржуазного націоналізму». Посилилося відверте публічне цькування, прямі звинувачення в «націоналізмі» відомих літераторів, зокрема М. Рильського (за твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави»), Ю. Яновського («Жива вода»), І. Сенченка («Його покоління»), О. Довженка («Україна в огні»), а також «західників» П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського та інших.

Важливою була боротьба проти «буржуазного націоналізму», який був представлений наступниками народницької школи М. Грушевського в Інституті історії України АН УРСР. Підготовка «атаки» на колектив істориків цього закладу розпочалася ще в 1944 р., коли з довідкою для управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У про діяльність ІУ, виступив директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф. Єневич. Одним з основних недоліків, які, на його думку, були наявні в працях науковців ІУ, він називає – «плутане висвітлення питання виникнення і оформлення української нації». Компартійному діячеві, у зв'язку з цим, було не зрозуміло, «коли ж почалось

і закінчилось оформлення української народності». Історики ІУ, на думку Ф. Єневича, «до цього часу не розтрошили до кінця буржуазно-націоналістичних концепцій по цьому питанню, зокрема концепції Грушевського». Втім, знадобилося аж 12 нарад з гуманітаріями (з лютого 1945 р. по липень 1946 р.), що проводилися пропагітом ЦК КП(б)У, аби нарешті секретар ЦК КП(б)У з ідеологічних питань К. Литвин переконався в тому, що справа дійсно виглядає так, як це стверджував Ф. Єневич [11, с. 236].

У ці роки різні наради і засідання проводили спільно з місцевими партійними органами або за їх завданням провідні ВНЗ країни. Так, у лютому 1946 р. кафедри Львівського університету за вказівкою місцевого обкому партії провели кілька розширених засідань з приводу критики історичних праць М. Грушевського і його школи. На першому засіданні з великою викривальною доповіддю виступив ректор університету І. Беляєвич. Він піддав критиці ряд положень М. Грушевського, що стосувалися українського історичного процесу і минулого україно-російських взаємостосунків. Значне місце у доповіді зайняла критика положень школи М. Грушевського щодо походження і часів утворення українського народу, історії Київської Русі і т.п. Ректор піддав критиці й погляди провідних львівських істориків, учнів М. Грушевського (М. Кордуби, І. Крип'якевича, О. Терлецького), що не достатньо відмежувалися від «буржуазного» світогляду і від історичних концепцій М. Грушевського.

Кампанія боротьби з українським націоналізмом, що завдяки Л. Кагановичу набула гіперболізованих розмірів, загрожувала «перемолоти» не тільки письменницький склад республіки, а й завдати непоправних втрат всьому українському народу. Сталін нарешті зрозумів, що найближчий соратник спровокував глибокий конфлікт з громадськістю республіки. З метою стабілізації політичної ситуації Л. Кагановича було відкликано з України. виправити становище в УРСР знову було доручено М. Хрущову, який з 1938 р. по березень 1947 р. очолював республіканську партійну організацію. Завдяки рішучим діям нового керівника республіки кампанію шельмування і переслідування української інтелігенції вдалося на деякий час угамувати. Фактично перший етап «ждановщини» цими подіями було завершено.

Другий етап відкривала ще одна розгорнута масштабна кампанія – «боротьби з космополітизмом, низькопоклонством перед Заходом». Характерною особливістю нового етапу ідеологічної кампанії стало те, що вона супроводжувалася відвертим антисемітизмом, негативний заряд якого накопичувався ще з часів війни. Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію країни; не тільки розколоти інтелігенцію, а певною мірою протиставити її іншим соціальним групам суспільства; посилити процес

русифікації; відновити важливий чинник функціонування тоталітарного режиму – образ внутрішнього ворога, що в роки війни дещо відійшов у тінь.

Розправа з «безродними космополітами» спочатку в театральній критиці, а згодом і в інших сферах культури і суспільного життя припала на пік боротьби з так званими єврейськими буржуазними націоналістами і проходила на фоні арештів діячів єврейської культури. Горезвісна кампанія боротьби з космополітизмом привела до нападок на діячів єврейської культури, яких звинувачували у пропаганді національного нігілізму та низькопоклонстві перед Заходом. Була навіть сфабрикована «змова» єврейської інтелігенції, в якій планувалося за допомогою «міжнародного єврейства» заволодіти Кримом і відокремитись від Радянського Союзу. Протягом 1948-1952 рр. у зв'язку зі «Справою Єврейського антифашистського комітету» (ЄАК), оголошеного сталінським режимом головним центром «єврейського націоналізму», було репресовано 18 єврейських письменників України (за так звану антирадянську націоналістичну діяльність на смертну кару було засуджено 1 особу, на 15 років виправно-трудоих таборів – 5, на 10 років – 12 осіб).

Особливо посилилась антисемітська політика в УРСР після того, як влада в республіці в грудні 1949 р. перейшла до рук першого секретаря ЦК КП(б)У Леоніда Мельникова [3, с. 141]. В цей період велася активна й систематична «проробка» вчених, діячів мистецтва, літературознавців, біологів («вейсманістів-морганістів»), мовознавців, театрознавців, яким приписували, що вони потрапили під вплив Заходу, що «небезпечна хвороба низькопоклонства перед закордоном може вражати найменш стійких представників нашої інтелігенції, якщо цій хворобі не буде покладено край».

Після керівних настанов з Москви почалося повсюдне викриття «антипатріотів» і в Україні. Відгомонам цієї кампанії в Україні стало навішування ярликів «безродних космополітів» на відомих і талановитих літературних і театральних критиків, що призвело до негативних наслідків: у літературі та театрі, по суті, зникло поняття мистецької школи; поглибилася ізоляція від надбань західної культури.

Серед театально-письменницької громадськості гонінь зазнали А. Борщагівський, А. Гозенпуд, Б. Дайреджиєв, Д. Данін, Н. Лур'є, Х. Левін, Г. Полянкер, Л. Субоцький, Є. Шехтман, Б. Якоблев (Хольцман) та багато інших. Серед науковців – І. Співак, М. Березівський, Б. Вайсман, А. Велединцький, Р. Ларнер, Ю. Лойцкер, М. Майданський, І. Спектор та ін. їх звинувачували в антипатріотизмі, у низькопоклонстві перед «реакційною буржуазною культурою Заходу», у замовчуванні зв'язків української культури з російською.

Третій етап «ждановщини» тривав з 1951 по 1953 роки. Поштовхом до нової хвилі критики творчої інтелігенції стала редакційна стаття в газеті «Пра-

вда» у липні 1951 року «Проти ідеологічних перекручень в літературі» за вірш В. Сосюри «Любіть Україну». Цей вірш було названо «в основі своїй ідейно-порочним твором». Згодом розгортаються кампанії чисток у музиці – викриття «помилки» композитора К. Данькевича та автора лібрето О. Корнійчука в опері «Богдан Хмельницький».

Перманентні сталінські ідеологічні кампанії 1940-50-х років, що супроводжувались навішуванням націоналістичних ярликів, боротьбою з національними культурами, процесом русифікації в гуманітарній сфері, не могли зупинити духовний розвиток українського народу. Протягом першої половини 50-х років було зведено 1300 нових шкіл на 400 тисяч учнівських місць. У 1953 р. у республіці було здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти. Незважаючи на надмірну ідеологізованість, українська література поповнилася збіркою поезій М. Рильського «Троянди й виноград», циклом романів «Велика рідня», «Кров людська – не водиця», «Хліб і сіль» М. Стельмаха. У 1950 р. на екрани вийшов фільм-шедевр відомого українського кінорежисера І. Савченка «Тарас Шевченко».

Позитивні результати були досягнуті й українськими вченими. Попри всі труднощі повоєнного періоду в республіці в 1946 р. було запущено перший в СРСР атомний реактор. Під керівництвом С. Лебедева в Інституті електротехніки в 1948-1950 рр. було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину. У 1949 р. в Інституті фізичної хімії ім. Л. Писаржевського вперше одержано важкий азот. Успішно в УРСР провадились дослідження в галузі сільськогосподарських, біологічних та медичних наук. Проте значної шкоди розвитку біологічних наук завдала «лисенківщина». Агробіолог Трохим Лисенко, що користувався особистою прихильністю Сталіна, оголосив ген міфічною частинкою. Після серпневої (1948 р.) сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук почалися «чистки» серед біологів, які в проблемах генетики стояли на наукових позиціях. Жертвами «лисенківщини» стали академік УРСР М. Гришко, завідувач кафедри дарвінізму Київського університету професор С. Гершензон. У Харкові були звільнені з роботи завідувач кафедри генетики і дарвінізму місцевого університету професор І. Поляков і професор сільськогосподарського інституту С. Делоне [3, с. 141]. Розгром генетики спричинив тривале відставання радянської науки у цій галузі.

Таким чином, повоєнні роки були завершальним етапом формування тоталітарної моделі суспільства. Для впровадження ідеологічного тиску та політичного контролю за українською інтелігенцією, необхідно було побудувати таку систему, яка була б виконавцем поставлених сталінським режимом завдань. Це було виражено в діях передусім А. Жданова, який розгорнув політику у цьому напрямі. «Ждановщина» охопила всі сфери суспільно-

політичного життя, вона мала яскраво виражений ідеологічний характер. Постійний контроль та гоніння переслідували інтелігенцію, яка займалася культурною, освітньою та науковою діяльністю. В республіці розгорнулася боротьба проти українського буржуазного націоналізму. Будь-який прояв інакодумства викликав критику з боку партії та її керівництва і передбачав запровадження певних заходів та репресій. Встановлення ідеологічних рамок передовсім в науці зупинили розвиток деяких її галузей, в порівнянні із Заходом, на значний період. Приділялася увага «перевихованню» регіонів. Загалом, процеси, які мали місце в українському суспільстві в 1946 – 1953 рр. були досить суттєвими, і мали відбиток на розвиток подальших десятиліть української історії.

Annotation

Vita Lazorenko (Kyiv). «Zhdanovschyna» - an ideological attack on cultural Ukrainian intelligentsia (1946-1953).

The meaning and essence «zhdanovschyna» as an ideological attack on the Ukrainian intelligentsia are shown. The main periods of social and political phenomena is analyzed.

Keywords: «zhdanovschyna», Ukrainian intelligentsia, repression, ideology and culture.

Аннотация

Лазоренко В.В. (г. Киев). «Ждановщина» как идеологическое наступление на культурную интеллигенцию (1946-1953 гг.).

Раскрывается содержание и суть «ждановщины» как идеологического наступления на украинскую интеллигенцию. Анализируются основные периоды этого общественно-политического явления.

Ключевые слова: «ждановщина», украинская интеллигенция, репрессии, идеология, культура.

Примітки

1. Бажан О. Особливості національно-культурного життя в Україні в другій половині 1940-х років [Текст] / О. Бажан // Наукові записки. – К.: КМ Академія, 2003. – Т. 22 – С. 139 – 144.
2. Бажан О. Радянська західних областей України в другій половині 1940 – початку 1950-х років: наслідки в національно-культурній сфері [Текст] / О. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2007. – №12. – С.340 – 356.
3. Баран В. Історія України 1945-1953 рр. [Текст] / В. Баран. – Л., 2005. – 184 с.
4. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи [Текст] / В. Баран. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
5. Веселова О. Українське суспільство в 1945-1953 рр. : ідеологізація по-сталінськи [Текст] / О. Веселова // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 88-96.

6. Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946-1953 рр.) [Текст] / В. Даниленко // Проблеми історії України. – 2003. – Вип. 7, спец. – С. 483.
7. Киридон П. Відновлення функціональних параметрів партійно-державної номенклатури Української РСР у перші повоєнні роки [Текст] / П. Киридон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 17 – К., 2012. – С. 141 – 156.
8. Кожукало І. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 1940-х – на поч. 50-х рр. [Текст] / І. Кожукало // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 14-25.
9. Культурне будівництво в Українській РСР. Т 2. Червень 1941 – 1960 рр. [Текст] / ред. кол. Килимик О. – К., 1961. – 664 с.
10. Культурне життя в Україні. Документи і матеріали. 1939-1953 [Текст] / за ред. Сливки Ю. Ю. – К., Т. 1. – 1995. – 747 с.
11. Латыш Ю. Украина в годы послевоенного восстановления (1944-1953) [Текст] / Ю. Латыш. – К.: Логос, 2011. – 204 с.
12. Прохоренко О. Новий соціум: морально-психологічні трансформації населення УРСР повоєнного періоду [Текст] / О. Прохоренко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 15 – К., 2009. – С. 276 – 284.
13. Сірук Н. «Ждановщина» в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.): Джерельна база [Текст] / Н. Сірук // Наукове видання «Інтелігенція і влада» Випуск 21. – Одеса, 2011. – С. 309 – 317.
14. Сірук Н. Особливості суспільно-політичної ситуації в Україні (друга половина 40-х - початок 50-х рр. ХХ ст.) [Текст] / Н. Сірук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки Випуск 3 – Луцьк, 2010 – С. 122 – 127.
15. Сірук Н. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х - початок 50-х років ХХ ст.) [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Сірук Н.; НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. Ін-т народознав. – Львів, 2008. – 20 с.
16. Сірук Н. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х - початок 50-х років ХХ ст.) [Текст] / Н. Сірук // Наукове видання «Інтелігенція і влада» Випуск 19. – Одеса, 2010. – С.132 – 141.
17. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей [Текст] / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К., 2012. – Вип. 17. – 301 с.
18. Україна: друга половина ХХ ст. : нариси історії [Текст] / [П. Панченко, М. Плющ, М. Шевченко та ін.]. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.
19. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії [Текст] / Ю.І. Шаповал. – К., 1993. – 351 с.
20. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії [Текст] / Ю.І. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

УДК 141.82:94 (437)

Анастасія БІЛЕЦЬКА
(м. Київ)

Криза концепції «специфічного чехословацького шляху до соціалізму» і встановлення в Чехословаччині комуністичної диктатури

Розглядаються специфічні умови встановлення комуністичної влади у Чехословаччині в повоєнний період.

Ключові слова: Соціально-демократична партія Чехословаччини, Комуністична партія Чехословаччини, «Празька весна».

Науковий керівник – *Осмоловський Сергій Олександрович*, завідувач кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат економічних наук, професор.

Демократичні країни Чехія і Словаччина є перспективними зовнішньополітичними партнерами України. Вони, як і Україна, мали комуністичне минуле. Однак, на відміну від Києва, який внаслідок свого геополітичного становища не мав шансів позбутися радянського тиску, Чехословаччина неодноразово намагалася відстояти свою політичну незалежність. Прагнення до демократії допомогло в подальшому Чехії і Словаччині відстояти свої інтереси і стати повноправними членами світової громадськості пострадянського простору, швидко позбавившись «комуністичного спадку» в ідеологічному, економічному та політичному аспектах. Вивчення досвіду і історії цих європейських країн є актуальним для України в контексті перспективи подальшого налагодження зовнішньополітичних відносин.

Проблемі становлення комуністичної влади у Чехословаччині в контексті міжнародних відносин у Східній Європі в пост воєнний період присвятила увагу в ряді монографій Волокітіна Т.В. [1-3].

Функціонування багатопартійної системи в Чехословаччині в поствоєнний період, специфіку взаємовідносин КПЧ з іншими партіями у країні в 1945-1991 рр розглядалося в ряді праць, присвячених історії Центральної та Східної Європи [5-7;16].

Окрему базу дослідження становлять публікації. Присвячені функціонуванню комуністичної партії Чехословаччини [11-14]. Завданням роботи є дослідження специфічних умов становлення чехословацької залежності від СРСР. Метою роботи є аналіз подій 1948 р., які призвели до провалу «специфічного чехословацького шляху до соціалізму»

Після лютогового перевороту 1948 р. зникла остання альтернатива суспільного розвитку, носіями якої виступали некомуністичні партії і яка у ряді своїх положень відрізнялась від політичних концепцій, пропонованих КПЧ. На

основі більшовизму відбулася уніфікація комуністичного і соціалістичного рухів не тільки у Чехословаччині, але й у країнах Центрально-Східної Європи.

З лютого 1948 р. лише чеські соціал-демократи мали змогу на рівні з комуністами брати активну участь у політичному житті країни. Урядова криза найменше їх торкнулася. О. Шик вважає, що формальне збереження політичного статусу інших чеських і словацьких партій перетворилось у своєрідний демократичний фарс, оскільки нові лідери цих партій насправді стали маріонетками в руках комуністичного партапарату [15, с. 62].

Уже навесні 1948 р. відбулося перегрупування сил у всіх партіях. Так, керівництво Соціал-демократичної, Націонал-соціалістичної (перейменована у соціалістичну) та Народної партій перейшло до лівих сил.

Питання про майбутнє соціал-демократів стало причиною гострих суперечок. Частина партійного керівництва СДП пропонувала на майбутніх парламентських виборах виступати самостійно, зберігаючи незалежність політичної позиції. Інші керівники виступали за об'єднання з КПЧ, розглядаючи його як логічний результат політичного розвитку СДП.

Після лютневих подій ідею об'єднання партій висувала вже не СДП, а КПЧ; керівництво компартії вважало, що після лютого 1948 року почався новий етап розвитку політичної системи, який вимагав згідно із схемою Комінформу існування єдиної робітничої партії, орієнтованої на соціалізм у традиційному догматичному його розумінні. Єдність дій робітничого класу розглядалась як гарантія проти «контрреволюційної діяльності повалених класів і руйнівного дрібнобуржуазного впливу у суспільстві». Лідери КПЧ побоювались реставрації опозиційних партій під прикриттям СДП. Ті 65 % голосів, на які могла розраховувати КПЧ на майбутніх виборах у Законодавчі національні збори у травні 1948 року, вважались уже недостатніми.

Безумовно, частина соціал-демократів прагнула йти на вибори самостійно. Саме цим були занепокоєні комуністи. А ще їх не задовольняли масштаби післялютневих чисток СДП, коли з рядів партії були виключені лише окремі члени правого керівництва (В. Майер, Б. Вілім, І. Дерер і деякі інші), а також кілька десятків політиків правої орієнтації. Користуючись ситуацією 5 квітня 1948 року, ЦК КПЧ прийняв рішення про висунення єдиних кандидатур від Національного фронту на наступних виборах [1, с. 201-202].

У колективному збірнику «Очерк истории Коммунистической партии Чехословакии» визнається, що під тиском комуністів Революційний профспілковий рух висунув пропозицію про те, щоб Народний фронт виступав на виборах з єдиним списком кандидатів у депутати від усіх партій і масових організацій.

Під тиском ЦК КПЧ 9 квітня 1948 року З. Фірлінгер дав свою згоду на

об'єднання двох робітничих партій. І досі для російських істориків є загадкою, як усупереч статуту СДП, не з'їзд, а виконавчий комітет без участі включених з рядів партії правоорієнтованих членів вирішив таке важливе питання як об'єднання [2, с. 303]. Саме тому частина соціал-демократів, особливо ті, хто залишився в еміграції, не визнала цього об'єднання. І ще не встиг цей акт здійснитися, а радянське посольство вже повідомило Москву: «Соціал-демократи здали свої позиції і погодились на умови, запропоновані компартією».

Керівники КПЧ офіційно проголосили, що об'єднання пройде на високому організаційному рівні і на ідейних принципах комуністичного руху. А на практиці все робилося для того, щоб у КПЧ увійшли лише ліві соціал-демократи, які раніше співпрацювали з комуністами. Цілі партійні організації відмовлялись від вступу в об'єднану партію. А ті, що вступали у КПЧ, робили це через необхідність, але не з власного бажання. Представники радянського посольства у Празі інформували керівництво КПРС, що такі члени партії розглядались як «резерв для вербування міжнародною реакцією ... кадрів для організації антирадянського шпіонажу». Російський історик Т. Волокітіна зазначає, що процес підготовки до об'єднання двох партій відбувався не так, як запрограмували здійснити цей акт комуністи. Так, 17 квітня на засіданні керівництва СДП не було прийнято рішення про об'єднання [3, с. 202-203]. Крім того комуністи серйозно занепокоїлися тим, що у зв'язку із об'єднанням у КПЧ може утворитись соціал-демократична фракція.

Для цього у них були всі підстави. Наприклад, у м. Чеські-Брод партійна організація повністю відмовилася вступати у єдину партію, а члени її залишилися безпартійними. В інших регіонах країни члени СДП пропонували нову назву єдиній партії: «Партія праці» або «Єдина партія». Частина членів СДП застерігала своїх товаришів по партії, що, незважаючи на перехід у КПЧ, необхідно «зберегти соціал-демократичні кадри протягом усього періоду комуністичної диктатури».

Тим часом керівництво КПЧ все робило для збільшення чисельності членів партії. Для послаблення впливу інших партій на НФ заохочувався масовий перехід їх членів до КПЧ. За рахунок цього її кількісний склад зріс з 1400 тисяч у лютому 1948 року до 2674 тисяч чоловік у середині того ж року. Комуністи вирішили зберегти НФ, змінивши корінним чином його роль у суспільстві. Існування інших партій зумовлювалося визнанням ними керівної ролі КПЧ, стверджує Є. Пугач.

Усе це забезпечило комуністам успіх на виборах у Національні збори 30 травня 1948 року. За кандидатів з Національного фронту проголосувало 89 % виборців. Абсолютну більшість місць у парламенті (214 з 300) завоювала КПЧ. А 14 червня президент Е.Бенеш, який висловив незгоду з текстом

нової Конституції і відмовився її підписувати, пішов у відставку. Національні збори обрали президентом республіки К.Готвальда, а уряд очолив А.Запотоцький. 27 червня КПЧ об'єдналася з соціал-демократичною партією [5, с. 259; 6, с. 90].

Як свідчать представники російської історіографії, на початку січня 1949 р. в КПЧ вступило лише 32 % членів СДП. Отже, прогноз З.Фірлінгера про те, що в об'єднану партію увійде більшість членів СДП, не справдився. Визнання марксистсько-ленінської ідеології як основи об'єднаної партії, означало, що у соціал-демократичної моделі чехословацького суспільства не було перспектив.

Подібна доля спіткала компартію Словаччини. В «Очерке истории коммунистической партии Чехословакии» дано офіційну версію об'єднання чеських і словацьких комуністів у єдину партію. Тут зазначається, що об'єднання стало важливим кроком у справі зміцнення партії, бо після лютневої революції відпала потреба організаційної самостійності компартії Словаччини, яка збереглась у період переростання національно-демократичної революції у революцію соціалістичну [12, с. 284].

Варто відзначити, що у Словаччині, крім КПС, діяли Партія словацького відродження, яка виникла після розпаду демократичної партії, і Партія свободи. Членів цих партій звільняли з роботи, якщо вони працювали у держ-апараті. Чистки пройшли у профспілкових та молодіжних організаціях. Крім цього, ще були створені Єдиний союз чеської та Єдиний союз словацької молоді. Політичні партії і громадські організації, які «визнали» керівну роль КПЧ, збереглися лише як формальні утворення.

Національний фронт, підкреслює Є. Пугач, хоча і формально продовжував існувати, але з коаліції рівноправних політичних партій перетворився в орган, покірний комуністам, тобто став демократичною ширмою, що прикривала комуністичну диктатуру. Після чистки формально продовжувала існувати багатопартійна система: Національно-соціалістична партія перейменувала себе в Соціалістичну. Малочисельними були католицька Народна партія у Чехії, а також дві вищезгадані словацькі національно-демократичні партії.

На превеликий жаль, ні в офіційній чехословацькій, ні у радянській історіографії не порушувалася проблема проведення «чисток» у громадських організаціях і департаменті. Архівні документи свідчать, що у червні 1948 року припинився прийом нових членів у КПЧ, а восени розпочалися «чистки», одночасно було введено кандидатський стаж. У результаті численність членів компартії зменшилась на 150 тис. чоловік. Однак М.Марко вважає, що «негативні наслідки після лютневого набору цією «чисткою» не були повністю подолані» [9, с. 284].

Основою діяльності НФ стала монопольна влада компартії. Всі інші політичні і громадські організації були залежними від волі КПЧ. Жодна політична акція не проводилась без участі комуністів. У середині ж партії влада концентрувалася у руках обмеженої групи людей. Вплив їх був більший від партійного з'їзду. Всемогутність партії спиралась на розгалужену сітку парторганізацій і комітетів, які вимагали від рядових комуністів сліпого виконання директив Політбюро ЦК КПЧ.

Після лютневої революції 1948 р. керівники КПЧ відмовились від того курсу економічної політики, який вони проводили раніше разом з демократичними партіями. Вже навесні 1948 року було прийнято закон про вилучення і розподіл земель, якщо їх власник мав понад 50 га. Націоналізувалася решта промислових підприємств, де нараховувалось понад 50 робітників. На підприємствах, які залишились у приватній власності, було зайнято менше 5 % робітників [6, с. 90].

Аналіз багатьох джерел свідчить про «несамостійність КПЧ як політичної сили». Її лідери, які раніше постійно запозичували ідеї демократичних партій, згодом практично їх знищили, продовжували у багатьох випадках копіювати радянську тоталітарну систему.

Усе те, що було пов'язане з приватною власністю, яку захищали демократичні сили, комуністи прагнули знищити. Якщо протягом 1948-1949 рр. дрібним підприємцям вдалося зберегти своє виробництво, то вже у 1950 р. розпочалась експропріація дрібних ремісників. Незважаючи на запевнення комуністів про недоторканність дрібного підприємництва, соціалістичний сектор уже в 1951 р. збільшився до 99 відсотків усіх виробничих потужностей.

Після лютневого перевороту міжнародна обстановка була досить складною: розпочалась «холодна війна» між капіталістичним Заходом і комуністичним Сходом. У 1949 р. Чехословаччина разом з СРСР та іншими соціалістичними країнами стала членом Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) і повинна була переорієнтувати свої традиційні зовнішньоекономічні зв'язки. Доля соціалістичних країн у товарообігу Чехословаччини (через політико-ідеологічні, а не економічні причини) значно зросла [7, с. 91].

Боротьба Москви проти реформаторських тенденцій і прихильників концепції національного шляху до соціалізму в Чехословаччині, знищення демократичних партій закріплювали курс на советизацію цієї країни. Створення у 1949 році РЕВ виявилось ще одним кроком до зміцнення блоку, що формувалася шляхом прив'язування економіки Чехословаччини до СРСР. Такий висновок зробили Г. Мурашко та А. Носкова.

Спеціалізація у рамках РЕВ вимагала від Чехословаччини в першу чергу розвитку важкого машинобудування, енергетики і металургії. Чехословаччина почала спеціалізуватися на виробництві багатьох нових видів продук-

ції, що з економічної точки зору було не завжди вигідно. За умови екстенсивного розвитку економіки держава не мала коштів на модернізацію фабрик і заводів. Повсюдно копіювалася радянська система централізованого планування. З 1949 по 1953 рр. у країні здійснювався перший п'ятирічний план, який ліквідував ринковий механізм. Серйозною помилкою було і те, що держава встановила тверді ціни на товари, послуги. Заборона селянам продавати свою продукцію за ринковими цінами призвела до зменшення асортименту і кількості продовольчих товарів. Заробітна плата не залежала від ефективності діяльності підприємства, що зменшило зацікавленість трудящих у результатах своєї праці.

Саме через недооцінку ринкового механізму вже у першу п'ятирічку економіка країни зазнала величезних втрат. Однак офіційна чехословацька історіографія стверджувала, що за ці роки досягнуто величезного приросту продукції. «Рівень промислового виробництва за 1948-1950 рр. зріс у 3,7 раза». І все ж чехословацький учений П.Рапош змушений був визнати, що у країні застосовувалися екстенсивні джерела росту промислового виробництва. Тому з'явилися диспропорції в економічному розвитку [14, с. 84-86].

Аналізуючи структуру промислового виробництва, представник незалежної історіографії О. Шик зазначив, що буквально за кілька років вона різко змінилася. «Від нормальної структури, притаманній промислово розвинутій економіці, у рамках якої у 1949 р. виробництво товарів народного споживання ще складало приблизно 43 % загального обсягу промислового виробництва, а виробництво засобів виробництва – близько 57 %, до 1954 р. відбувся перехід до зниження питомої ваги виробництва товарів народного споживання у сукупному обсязі промислового виробництва до 37,7 %».

У період першої п'ятирічки в чехословацькій економіці визначилися тенденції до сповільнення темпів розвитку, були завищені планові завдання, а тому вони не виконувалися. Партійні функціонери усі недоліки в економіці звалювали на підступи ворогів. Однак справжня причина полягала в іншому: необгрунтованості планів, незбалансованості народного господарства, диспропорції між промисловістю і сільським господарством. Партійні та державні органи все частіше вдавалися до методів директивного управління державними, громадськими та господарськими органами. Це і призвело до формалізації діяльності громадсько-політичних організацій і насамперед Національного фронту [16, с. 322].

Усіх, хто не погоджувався з економічною політикою КПЧ, комуністичні лідери називали реакціонерами. К. Готвальд застерігав: «Наша боротьба з реакцією проявляється в тому, що ми повинні зірвати маску з підлого обличчя емігрантів і зрадників, не допускати, щоб реакційні елементи знову набули легальну базу, особливо в інших партіях Національного фронту, в

масових організаціях і, не в останню чергу, в церкві». «Нарешті, зрозуміло і те, що проти їх підпільної діяльності ми будемо застосовувати суворі і жорсткі заходи» [4, с. 296].

Протиріччя між функціонерами КПЧ і емігрантськими чехословацькими лідерами, які представляли демократичні партії до лютневої революції, тривало декілька десятків років. Ось оцінка «офіційного» чехословацького вченого Мілана Матоуша: «На рубежі 40-х-50-х років на Заході діяли, головним чином, дві групи чехословацької політичної міграції. Одна з них сформувалась безпосередньо після другої світової війни, а друга – після лютого 1948 р. Першу групу склали фашисти і колабораціоністи, які наприкінці війни перейшли на Захід і unikнули справедливого покарання. До цієї групи приєдналися і деякі представники еміграції, котрим політичне становище, яке склалось у Чехословаччині безпосередньо після травня 1945 р., здавалось надто «червоним і радикальним», а тому на батьківщину вони не збирались повертатися».

Відповідно до висновків М. Марка та М. Матоуша до післялютневої еміграції входили переважно представники крупного капіталу, члени некомуністичних партій, які по праву вважали себе ображеними соціалістичною революцією, і представники долютневої реакції – прихильники реставрації Чехословаччини, яка існувала до лютого 1948 р. Між обома групами емігрантів виникали окремі протиріччя у поглядах щодо державного устрою у Чехословаччині. Рання післявоєнна еміграція схилилась до фашизму, післялютнева – більше до буржуазної демократії. Серед словацької частини післявоєнної еміграції переважали сепаратисти, а тим часом серед післялютневих чеських емігрантів сильним був вплив «масариківського чехословакізму» – концепції, орієнтованої на створення унітарного, демократичного чехословацького суспільства із соціальним захистом приватної власності [10, с. 17-21; 11, с. 27].

З ініціативи емігрантів виникали численні нові емігрантські угруповання, які посилювали свою політичну активність. Так, була створена «Рада вільної Чехословаччини», яку очолив голова національно-соціалістичної партії П.Зенкл. Її членами відповідно до статуту формально вважались усі міністри і окремі представники долютневого чехословацького уряду і національних зборів, які втекли на Захід. Програма передбачала відновлення буржуазної Чехословаччини.

Однією з найбільших емігрантських організацій була Чехословацька Національна рада, яка знаходилась у США. Вона опиралась не тільки на післялютневу еміграцію, а й намагалась використати представників традиційних німецьких земляцьких об'єднань і післявоєнну еміграцію. Виникли і політичні організації, зокрема такі, як Християнська академія, заснована весною

1950 р. у баварському Пріні, яка потім перебазувалась у Рим. У Лондоні почала діяти Кирило-Мефодіївська ліга – організація чеських священників в еміграції[11, с. 28].

Ідеолог колишньої національно-соціалістичної партії Фердинанд Пероутка у 1950 р. очолив чехословацьку службу радіостанції «Вільна Європа», а ще через рік програмним директором чехословацького мовлення став колишній партійний ідеолог Народної партії Павел Тігрід. Згодом він редагував емігрантський журнал «Сведецтві». Його книги «Маркс на Градчанах», «Передумови Празької весни» та інші користувалися широкою популярністю серед зарубіжних і чехословацьких читачів.

Офіційна чехословацька історіографія, ідеологічне керівництво якою здійснювала КПЧ, намагалась звинуватити емігрантів у тому, що «міжнародна реакція використовувала їх для прямої ідеологічної диверсії». «За емігрантськими організаціями стояли міжнародні підривні центри, а емігранти служили виконавцями їх завдань» [8, с. 17]. Тим часом протягом першої половини 50-х років у Чехословаччині почали зростати соціальна напруга і невдоволення окремих верств населення економічною політикою КПЧ.

У відповідь на критику Москви чехословацької аграрної політики керівники КПЧ змушені були піти на суцільну колективізацію. Хоча Конституція 1948 року гарантувала право приватної власності на землю до 50 га, але цю вимогу основного закону держави компартія ігнорувала. Вже наприкінці 50-х років понад 90% орної землі було колективізовано.

Подібних результатів, стверджує Й.Корбел, було досягнуто завдяки переслідуванням «куркулів» і «наполегливій» роботі з дрібними фермерами. Якщо хтось із них і чинив опір, то його землі «добровільно» приєднувались до кооперативів [12, с. 257].

Annotation

Anastasia Beletskaya (Kyiv). The crisis of the concept of «specific Czechoslovak way to socialism» in Czechoslovakia and the establishment of the communist dictatorship.

The specific conditions of the establishment of the communist regime in Czechoslovakia during the post-war period are studied.

Keywords: Social-Democratic Party of Czechoslovakia, the Communist Party of Czechoslovakia «Prague Spring».

Аннотация

Белецкая А. (г. Киев). Кризис концепции «специфического чехословацкого пути к социализму» и установление в Чехословакии коммунистической диктатуры.

Рассматриваются специфические условия установления коммунистической власти в Чехословакии в послевоенный период.

Ключевые слова: Социально-демократическая партия Чехословакии, Коммунистическая партия Чехословакии, «Пражская весна».

Примітки

1. Волокитина Т. В. «Холодная война» и социал-демократия в Восточной Европе [Текст] / Т.В. Волокитина. – М.: Издат.центр ООО «История-Сервис», 1998. – 224 с.
2. Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.С. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе 1944-1948 гг. [Текст] / Т.В. Волокитина, Г.П. Мурашко, А.С. Носкова – М.: Наука, 1993. – 342 с.
3. Волокитина Т. В. «Холодная война» и социал-демократия в Восточной Европе [Текст] / Т.В. Волокитина – М.: Издат.центр ООО «История-Сервис», 1998. – 224 с.
4. Готвальд К. Избранные произведения [Текст]: В 2 т. – М.: Политиздат, 1957./ К. Готвальд – Т. 2. – 423
5. Історія західних та південних слов'ян: ХХ століття [Текст] / Є.П. Пугач, С.Ю. Страшнюк, Р.М. Постоловський та ін.; Під ред. Є.П. Пугача. – Харків: Око, 1998. – 464 с.; История стран Центральной и Юго-Восточной Европы ХХ века [Текст] / Е.Л. Валева и др.; / Под ред. проф. А.В. Фадеева. – М.: ИПО Профиздат, 1997. – 350 с.
6. История стран Центральной и Юго-Восточной Европы ХХ века [Текст] / Е.Л. Валева и др.; / Под ред. проф. А.В. Фадеева. – М.: ИПО Политиздат, 1997. – 350 с.
7. История стран Центральной и Юго-Восточной Европы ХХ века [Текст] / Е.Л. Валева и др.; / Под ред. проф. А.В. Фадеева. – М.: ИПО Политиздат, 1997. – 350 с.
8. Марко М. Черным по белому. О событиях в ЧСР в 1968 – 1969 годах [Текст] / М. Марко – М.: Прогресс, 1974. – 258 с.
9. Марко М. Черным по белому. О событиях в ЧСР в 1968-1969 гг. [Текст] / М. Марко – М.: Прогресс, 1974. – 258 с.
10. Марко М. Психологическая война и «чехословацкий эксперимент» [Текст] / М. Марко – М.: Наука, 1972. – 265 с.; Матоуш М. Фронт без перемирья. Чехословакия в борьбе против идеологической диверсии [Текст] / М. Матоуш – М.: Политиздат, 1977. – 263 с.
11. Матоуш М. Фронт без перемирья. Чехословакия в борьбе против идеологической диверсии [Текст] / М. Матоуш – М.: Политиздат, 1977. – 263 с.
12. Очерк истории Коммунистической партии Чехословакии [Текст]. – М.: Политиздат, 1979. – 430 с.
13. Очерк истории Коммунистической партии Чехословакии [Текст]. – М.: Политиздат, 1979. – 430 с.
14. Рапош П. Чехословакия: путь к социализму [Текст] / П. Рапош – М.: Прогресс, 1988. – 184 с.
15. Шик О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительность [Текст] / О.Шик – М.: Прогресс, 1991. – 392 с.
16. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст. [Текст] / В.І. Яровий – К: Либідь, 1996. – 416 с.

Розділ 5

ІСТОРІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

УДК 262.133. “1978/2005”

Яніна БУТЕНКО
(м. Київ)

Вплив рішень Другого Ватиканського Собору (1962-1965) на діяльність Папи Римського Іоанна Павла II (1978-2005)

Розглядаються наслідки Другого Ватиканського Собору в контексті динаміки розвитку світу в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Ключові слова: Другий Ватиканський Собор, екуменізм, міжрелігійний діалог.

Науковий керівник – *Черевко Оксана Степанівна*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

У останній чверті ХХ ст. Католицька Церква стала відігравати помітну роль у житті світу. Причиною того, що Ватикан перестав бути лише духовним центром Європи, а й почав сприйматися міжнародною спільнотою як вагомий та авторитетний моральний лідер, здатний впливати на протікання політичних та соціальних процесів, були прогресивні і своєчасні рішення Другого Ватиканського Собору та їх послідовне втілення в життя протягом багаторічного понтифікату Папи Римського Іоанна Павла II.

Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення позитивного досвіду Римо-католицької Церкви, яка завдяки прогресивним та безпрецедентним реформам, здійсненим в результаті проведення Другого Ватиканського Собору, зуміла зберегти та закріпити за собою роль морального лідера, здатного координувати і впливати на протікання світових процесів, зокрема – брати активну участь у миротворницькій діяльності, сприяти інтеграційним процесам та висловлювати авторитетну думку стосовно суперечливих питань політичного, соціального та духовного характерів.

Рішення Собору 1962-1965 рр. лягли в основу діяльності Папи Римського Іоанна Павла II, який перебував на Святому Престолі протягом 26 років і визначив курс Католицької Церкви наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Гуманістичний спадок Другого Ватиканського Собору, використаний Іоанном Павлом II, дозволив Католицькій Церкві стати невід’ємною частиною світу, не перетворитися в анахронізм.

Другий Ватиканський Собор та його вплив на формування цінностей Кароля Войтили посідав важливу роль у працях дослідників понтифікату Іоан-

на Павла II та функціонування Католицької Церкви в останній чверті XX – на початку XXI ст.

Про значення Другого Ватиканського Собору для розвитку Католицької Церкви у другій половині XX століття писав в своїй праці «Ватикан: історія та сучасність» колишній посол України при святому Престолі Г. Хоружий [13], який приділив значну увагу історії Собору та причинам, які зумовили його скликання.

Серед українських дослідників Другому Ватиканському собору та його впливу на сучасний статус Католицької Церкви присвятив увагу В.А. Козлов [9], який досліджував діяльність Святого Престолу у постбіполярній системі міжнародних відносин за понтифікату Іоанна Павла II.

У контексті дослідження функціонування Ватикану в дипломатичній сфері, спадок Другого Ватиканського Собору в період понтифікату Папи Римського Іоанна Павла II, отримав позитивну оцінку з боку російської дослідниці Т.В. Зонової [6].

На особливу увагу заслуговує робота Радецької А.В. «Екуменізм та антиєкуменізм у сучасному православ'ї», яка розглядає наслідки започаткованого на Другому Ватиканському Соборі єкуменічного руху в контексті сучасної динаміки розвитку світу і відмічає їх позитивний вплив на формування моральних норм, необхідних людству в урбанізованому світі, де представники різних культур та релігій змушені тісно контактувати. Дослідниця зазначає, що єкуменічний рух вийшов за рамки духовного партнерства і ліг в основу соціального, економічного та політичного співробітництва між християнськими країнами [10].

Важливими для дослідження є джерела, які безпосередньо висвітлюють рішення Собору, це – Документи Другого Ватиканського Собору [4, 5], які містять конституції, декрети та декларації, прийняті в ході заходу, а також Катехизм Католицької Церкви [8], виданий Іоанном Павлом II у 1992 році, який наглядно продемонстрував, яким глибоким джерелом натхнення Собор став для пастирської діяльності його учасника Кароля Войтили.

Завданням дослідження є висвітлення основних рішень Другого Ватиканського Собору та їх реалізації в контексті понтифікату Кароля Войтили з метою прослідкувати механізми завдяки яким спадок Собору допоміг Католицькій Церкві в очах світової громадськості з виключно релігійної установи, яка переживає кризу, перетворитися в морального авторитета, на якого покладається завдання допомогти вирішити актуальні проблеми людства наприкінці XX – на початку XXI століття.

Після Другої світової війни вищі ієрархи Католицької Церкви зіткнулися з необхідністю модернізації своєї установи задля того, щоб вона могла стати гідною духовною опорою суспільству, яке пережило виснажливий і жорсто-

кий воєнний конфлікт і продовжувало існувати в умовах протистояння двох наддержав – СРСР та США. Задля актуалізації ролі релігії у повоєнному суспільстві Церква мала поступитися своїми консервативними позиціями і прийняти віяння нового часу, для того, щоб зрозуміти потреби своїх віруючих і мати змогу їх задовольнити.

З ініціативою проведення Другого Ватиканського або XXI Вселенського Собору виступив Папа Римський Іоанн XXIII 25 січня 1959 р., оголосивши завданням цього заходу оновлення Церкви з метою забезпечення її повноцінного функціонування в умовах сучасного світу – аджорнаменто [5, с. 59].

У ході підготовки до Собору виявилось існуюче протистояння двох сил у католицизмі – оновленців і традиціоналістів.

Оновленці виступали з вимогою реформувати структуру Католицької Церкви, відкинути непотрібні їй в XX столітті інститути і реформувати всі інші, задля забезпечення корисності функціонування всіх підрозділів Церкви. Представники даної точки зору ініціювали діалог з марксистами, з невіруючими, вважаючи, що церковне засудження комунізму і відлучення комуністів принесло церкві більше шкоди, ніж користі. Їх ідеї були прогресивними та, на думку своїх опонентів, загрожували руйнацією фундаменту, на який спиралася Західна Церква.

Позиція традиціоналістів, тобто консерваторів, на чолі з главою Конгрегації інквізиції кардиналом Оттавіані, які виступали проти того, щоб іти на поступки і вимагали зберегти існуючий порядок, особливою популярністю не користувалась [3].

Урочисте відкриття Другого Ватиканського Собору відбулося 11 жовтня 1962 р. В форумі взяло участь близько 3 тисяч єпископів, гостей, дипломатів та спостерігачів (християн не католиків, які мали право бути присутніми на публічних засіданнях Собору, вести дискусії з його учасниками, але не могли впливати на хід засідань чи на роботу комісій [5, с. 563]). Перша сесія Собору проходила протягом 11 жовтня – 8 грудня 1962 р. На розгляд було винесено 72 документи, зміст яких не афішувався. Протягом зазначеного періоду учасники Собору мали можливість спілкуватися, обмінюватися досвідом та ділилися поглядами на актуальні проблеми Церкви. Напередодні завершення сесії, Папа Іоанн XXIII призначив спеціальну комісію, завданням якої було переглянути і зменшити кількість документів, які були напрацьовані на підготовчому етапі [5, с. 559-560].

Роботу Другого Ватиканського Собору поставила під загрозу смерть його ініціатора Іоанна XXIII 3 червня 1963 р., однак новий понтифік Павло VI розділяв погляди свого попередника і взяв на себе місію проведення Собору [13,120].

Результатом другої сесії Собору, яка тривала з 29 вересня по 4 грудня 1963 року, стала публікація Конституції про літургію і Декрету про засоби масової інформації. Також в даний період тривало обговорення питань екуменізму [5, с. 560].

По завершенню роботи третьої сесії (14 вересня – 21 листопада 1964) було опубліковано Конституцію про Церкву, Декрети про східні церкви і про екуменізм. Діяльність Другого Ватиканського Собору на даному етапі набуває широкого резонансу і стає предметом дискусій далеко за межами Ватикану [5, с. 361].

На завершальному етапі Собору 15 вересня – 7 грудня 1965 р. було схвалено наступні документи: Декрети про пастирське служіння Єпископів у Церкві, оновлення життя монахів, підготовку до місії священика, апостольство мирян, служіння і життя священників, Декларації про християнське виховання і відношення Церкви до нехристиянських релігій, релігійну свободу, Конституція про Божественне Откровення і Пастирська Конституція про Церкву у сучасному світі [5, с. 562].

Рішення Собору, за виключенням окремих догматичних питань, які стосувалися лише внутрішньоцерковного життя Католицької Церкви, мали важливе значення для всього світу, значно виходячи за межі християнської спільноти.

У основних постановах, винесених Собором – реформація церковного апарату, введення практики читання меси національними мовами, скасування діяльності таких структур, як конгрегація інквізиції та Індeksu заборонених книг, припинення політики відлучення та анафем, визнання наукових досягнень, гнучка соціальна політика, підтримка країн «третього світу», виключення з літургії слів про вину євреїв за розп'яття Христа і про «блукаючих у темряві ісламу», відміна проклять Католицької Церкви адресованих православ'ю, протестантській реформі, французькій і російській революціям, проведення діалогу з протестантами, православними, мусульманами, буддистами, іудеями – можна впізнати багато вчинків, які згодом викличуть захват у діяльності Папи Іоанна Павла II – це і його екуменічна політика, і численні міжнародні візити, покликані привернути увагу до країн «третього світу» і його відомі «вибачення» за гріхи церкви (у книзі Луїджі Акатоллі «Коли папа просить пробачення» описані 25 випадків, коли публічна промова Папи починалася зі слів «Я прошу пробачення»). Серед них такі: за помилки інквізиції, за грубу поведінку місіонерів у Америці, за жорстоке поводження колонізаторів з африканцями, за терпиме ставлення християн до фашистів, за холокост, за релігійні війни, хрестові походи і церковні розколи, дискримінація жінок, деяких рас і народів, за Варфоломійську ніч і т.д), і

реабілітація Галілео Галілея, Джордано Бруно, Савонароли, Яна Гуса і Мартина Лютера [3].

Прогресивність рішень Собору засвідчив той факт, що представники Католицької Церкви винесли рішення за умови збереження римського обряду пристосуватись під культурні особливості регіону, в якому сповідується католицизм. Це означало висловлення поваги до культури аборигенів, що в подальшому не лише допомогло прискорити процес євангелізації Африки, а й сприяло зростанню симпатії світової громадськості до релігії, яка проявила подібну гнучкість. Важливу роль у даному процесі зіграв також дозвіл перекладу священних текстів на мову автохтонного населення, що спростило процес євангелізації. Це питання висвітлює Конституція «Про Священну Літургію» [4].

Беручи до уваги темпи розвитку світу, Собор приділив особливу увагу засобам масової комунікації, дана дискусія згодом отримала своє втілення у Декреті про засоби суспільного повідомлення» [4] в якому говорилося: «Щоб ті засоби правильно вживати, треба усім, хто ними користується, знати норми морального порядку, та й у цій галузі вірно їх застосовувати» [4, с. 63]. В рамках Католицької Церкви їх було вирішено використовувати з максимальною корисністю із метою пропаганди віри по всьому світу.

Цей пункт був успішно реалізований Іоанном Павлом II, який долучав всі доступні досягнення цивілізації у галузі ЗМІ з метою реалізації своїх гуманістичних цілей. «Варто також зазначити, що Іоанн Павло II, крокуючи в ногу з часом, зумів використати в інтересах Католицької Церкви глобальні засоби масової інформації», як вдало відмітила професор МДІМВ Т.В. Зонова [6, с. 277].

Папа Римський Іоанн Павло II також підтримував ініціативу Собору стосовно щорічного святкування Всесвітнього дня засобів масової інформації, в яких брав активну участь та неодноразово висловлювався стосовно важливої ролі ЗМІ у сучасному світі, закликаючи людей, які працюють у даній сфері слідкувати за дотриманням християнських моральних цінностей.

Важливим документом Собору був Декрет «Про Східні католицькі Церкви» [4, с. 171-186], опублікований 21 листопада 1964 р. В ньому йшлося про рівність західних і східних католицьких Церков, які попри певну відмінність в служінні однаково визнають протекторат Папи Римського. За свідченням документа, ці східні церкви є своєрідними мостами єднання між католиками та православними і тому відіграють особливу роль в екуменічному русі [13, с. 128].

За дискусіями стосовно даного питання спостерігали представники Православної Церкви Московського Патріархату, які були присутніми на Соборі в якості спостерігачів.

Не останню роль у обговоренні проблем східних католицьких церков відіграв глава українських греко-католиків Йосиф Сліпий, який брав участь у роботі сесій і нагадав про те, що були спроби латинізації даних підрозділів Римо-католицької Церкви, що шкодить спільним екуменічним зусиллям [13, с. 120-121].

Одним з найважливіших документів, прийнятих на засіданнях Другого Ватиканського Собору можна по праву вважати декрет «Про екуменізм», в якому зазначалося: «Старання про встановлення єдності між усіма християнами є одним з найважливіших намірів Собору Ватиканського Другого» [4, с. 187]. Поняття екуменізм можна трактувати як рух, спрямований на відновлення єдності між християнами різних конфесій. В офіційному документі Собору його трактують наступним чином: «Під «екуменічним рухом» треба розуміти усі дії та ініціативи, що постають та організовуються відповідно до різних потреб Церкви та обставин часів для сприяння єдності всіх християн» [4, с. 192]. В документі зазначається, що вже з перших століть християнства виникали певні непорозуміння між його прихильниками. Існуючий розподіл суперечить волі Христа, який заснував єдину Церкву. Утім, Собор нагадав, що Церкви та церковні громади, які відділились від Римського Апостольського Престолу, все ж таки поєднані з Католицькою Церквою родиною близькістю і зв'язками, оскільки упродовж попередніх століть християнський народ жив у церковному порозумінні.

Мова йшла і про те, щоб усунути деякі питання і оцінки, які ускладнюють взаємини з «відокремленими» (християнами-некатоликами) братами. У діалозі представників Церков і громад потрібно глибше пояснювати своє віровчення і чітко викладати його характерні риси. Таким чином формується більш точне знання і справедлива оцінка віросповідання [13, с. 129].

У ході собору, Константинопольський патріарх Афінагор та Папа Римський Павло VI зняли один з одного анафеми, якими обмінялися їхні попередники в період Великої Схизми 1054 р. [10].

Іоанн Павло II вважав налагодження екуменічного діалогу одним з найважливіших завдань власного понтифікату. Цьому питанню присвячена енцикліка Папи «Та будуть всі єдино» від 25 травня 1995 р. [14] в якій викладено основні погляди Кароля Войтили на важливість екуменічних намагань.

Іоанн Павло II неодноразово намагався долучити до діалогу Патріарха Московського, однак ці спроби не мали позитивного наслідку, а також Вселенського Патріарха Константинопольського. Варфоломій I радо відгукнувся на ініціативу Папи і в подальшому намагався сприяти поглибленню екуменічних відносин.

11 грудня 1983 р. Кароль Войтила став першим Папою Римським, який відвідав лютеранську церкву, 7-9 травня 1999 р. відбувся візит у православну

Румунію [14], у 2001 р. Іоанн Павло II зустрівся з Архієпископом афінським Христодулом, серед іншого були зроблені суттєві кроки на зближення з англіканцями.

Особливо актуальною на сьогодні виглядає декларація Другого Ватиканського Собору «Про ставлення Церкви до нехристиянських релігій» [4], опублікована 28 жовтня 1965 р. Так, документ зазначає: «В наші часи, в які людський рід щораз тісніше об'єднується та й збільшується співзалежність між різними народами, Церква все більше уваги приділяє своїм відносинам до не християнських релігій. Виходячи з свого обов'язку плекати єдність і любов між людьми, ба навіть між народами, розглядає тут передовсім те, що людям є спільне та веде до взаємного спілкування» [4, с. 305]. Таким чином, в умовах глобалізації та інтеграції, які останнім чином є незворотними та прогресуючими процесами у світі, доречною є наступна позиція Церкви, висвітлена у даній декларації: «Тому Церква відкидає всяку дискримінацію людей, або переслідування, заподіювані з-за походження чи кольору [шкіри – Авт.], стану [соціального – Авт.] чи релігії, як чужі христовому духові» [4, с. 310].

Міжрелігійний діалог отримав яскраве вираження завдяки особливим старанням Іоанна Павла II налагодити зв'язки між різними релігіями.

Серед світових релігій особлива увага в процесі проведення міжрелігійного діалогу приділялася іудаїзму, як найбільш близькій християнству вірі. 13 квітня 1986 р. глава Католицької Церкви вперше в світовій історії переступив поріг синагоги, з його уст часто лунала фраза по відношенню до іудеїв: «Ви – наші улюблені брати і, можна сказати, наші старші брати» [14]. Ці заходи значно сприяли покращенню стосунків між представниками обох релігій. Апогеєм даних відносин став візит понтифіка до Єрусалиму, який мав місце 20-26 березня 2000 р. і отримав широкий резонанс.

Враховуючи актуальність у сучасному суспільстві так званого «ісламського фактору», не дивно, що іслам став об'єктом посиленого інтересу Іоанна Павла II.

В контексті діалогу з мусульманами Іоанн Павло II 19 серпня 1985 р. відвідав Касабланку (Марокко), де виступив перед п'ятдесятьма тисячами молодих мусульман [14]. А 6 травня 2001 р. вперше в історії римський понтифік переступив поріг мечеті [2, с. 22].

Не заперечуючи важливість кожної з світових релігій і намагаючись задіяти кожну з них до справи побудови миру і справедливості, Іоанн Павло II в контексті проведення Світового дня молитви про мир зумів зібрати світових релігійних лідерів в місті Асизі і провести разом з ними спільну месу. Особливою яскравістю ці зустрічі вирізнялися 27 жовтня 1986 р., коли до молитви долучилися 47 делегацій від різних християнських конфесій, а також

представники 13 не християнських релігій, і у січні 2002 р., приводом до якої стали події 11 вересня 2001 р. Під час останньої зустрічі на заклик Іоанна Павла II відгукнулися представники 12 православних церков, шістьох давніх церков Сходу та 14 представників інших християнських церков. Також Асиз відвідали представники ісламу, буддизму, тенрікію, синтоїзму, конфуціанства, джайнізму, сикхізму, індуїзму та традиційних африканських релігій. Девізом цього зібрання стала теза : «Не можна вбивати в ім'я Бога» [1, с. 78], а результатом – підписання «Асизького декалогу про мир», в якому говорилося наступне: «насильство і тероризм є несумісними з правдивим релігійними духом», засуджувалося «звернення до насильства і війни в ім'я Бога чи релігії», лунала вимога «сприяти культурі діалогу», закликати «лідерів націй докладати всі зусилля для побудови і консолідації як на національному, так і на міждержавному рівні, світу солідарності і миру, що базується на справедливості». Після цієї зустрічі Іоанн Павло II надіслав лист з «Асизьким декалогом про мир» всім керівникам держав та урядів з метою, щоб його положення надихнули їх на сприяння миру на Землі [9, с. 86].

Як зазначено у коментарях до російськомовного видання Документів Другого Ватиканського собору: «Вся пастирська діяльність Іоанна Павла II надихалась і направлялась Соборними документами» [5, с. 566]. Праці понтифіка дозволяють прослідкувати його вірність ідеям Собору, оскільки зачіпають проблеми актуальні сучасному йому світу і відповідають духу аджорнаменту.

Участь Кароля Войтили в ході Другого Ватиканського Собору зіграла не останню роль в тому, що вибір конклаву в жовтні 1978 р. впав саме на польського кардинала. «Другий ватиканський Собор став для мене сильним поштовхом до більш інтенсивної душпастирської діяльності... Я брав у ньому участь від початку» [7, с. 120] – напише згодом Папа Римський. «Досвід Собору, зустрічі у вірі з єпископами Вселенської Церкви, а заодно й нова відповідальність за доручену мені Церкву у Кракові дозволили мені глибше зрозуміти місце єпископа в Церкві» [7, с. 122].

Іоанн Павло II високо оцінював значення Собору і коментував його роль у своїй діяльності в період перебування на престолі Святого Петра наступним чином: «Після свого завершення Собор не переставав бути джерелом натхнення для Церкви. У 1985 р. я міг твердити, що «для мене, що мав особливу честь брати активну участь у роботі Собору, Другий Ватиканський Собор завжди [...] – і особливо в роки мого понтифікату – був орієнтиром для всієї моєї пастирської діяльності, для свідомого прагнення перекласти його вказівки мовою конкретного і правильного застосування на рівні кожної помісної Церкви і цілої Церкви. Необхідно повсякчас повертатися до цього джерела»» [8, с. 8].

Досвід участі у Другому Ватиканському Соборі суттєво вплинув на життєві погляди Кароля Войтили. Він став у нагоді йому в період до 1978 р., коли єпископ, а потім кардинал Войтила займався душпастирською роботою на батьківщині, а згодом, одягнувши папську тіару, Іоанн Павло II приклав максимум зусиль для реалізації рішень Собору у життя в планетарному масштабі.

В умовах глобалізації та поглиблення процесів інтеграції рішення Другого Ватиканського собору видаються особливо актуальними. Висловлені ідеї стосовно екуменізму та міжрелігійного діалогу мають особливе значення для світу, якому загрожує, за висловлюванням відомого політолога С. Хантінгона, «конфлікт цивілізацій» [12]. Другий Ватиканський Собор став подією історичного значення. Рішення, схвалені в його ході були дуже прогресивними на той час. Вищі ієрархи Католицької Церкви сміливо відгукнулися на виклики часу і продемонстрували готовність йти до консенсусу з світом, який міняється, що дозволило Католицькій Церкві стати авторитетним арбітром на міжнародній арені і залишитися невід'ємною складовою суспільного життя.

Annotation

Ioannina Butenko (Kyiv). Influence the decisions of the Second Vatican Council (1962-1965) on the activities of Pope John Paul II (1978-2005)

Consequences of the Second Vatican Council in the context of the world dynamics during the second half of XX - XXI century are studied.

Keywords: Second Vatican Council, ecumenism, interreligious dialogue.

Аннотация

Бутенко Я.М. (г. Киев). Влияние решений Второго Ватиканского Собора (1962-1965) на деятельность Папы Римского Иоанна Павла II (1978-2005).

Рассматриваются последствия Второго Ватиканского Собора в контексте динамики развития мира во второй половине XX – в начале XXI века

Ключевые слова: Второй Ватиканский Собор, экуменизм, межрелигиозный диалог

Примітки

1. Букалов А. Третья международная экуменическая встреча в Ассизи [Текст] / А.Букалов // Компас. – 2004. – 11 марта. – № 11. – С. 65-68.

2. Важнейшие события периода понтификата Иоанна Павла II [Текст] // Корреспондент. – 2005. – 9 апреля. – № 13 (152). – с. 20-23.

3. Григулевич И.Р. Инквизиция [Текст] / И.Р. Григулевич. – 3-е изд. М.: Политиздат, 1985.

4. Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації [Текст]. – Львів.: – Монастир Монахів Студійського Уставу. Видавничий відділ «Свічачо», 1996.

5. Документы II Ватиканского Собора [Текст]. – М.: Паолине, 2004.

6. Зонова Т.В. Современная модель дипломатии: история становления и перспективы развития [Текст] / Т.В. Зонова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003.

7. Іван Павло II Вставайте, ходімо! [Текст] – Львів., Місіонер, 2005.

УДК 94(477)“1953/1964”

Юлія ГАЛАГІНА
(Вінниця)

Повсякденне життя населення України в період десталінізації (1953–1964 рр.)

Досліджується рівень життя населення України в період десталінізації 1953-1964 рр., аналізуються різні сфери повсякденного життя українського суспільства.

Ключові слова: десталінізація, повсякденність, житлове будівництво, медицина, дозвілля.

Науковий керівник – *Романюк Іван Миронович*, завідувач кафедри історії і культури України Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук, професор.

Цікавість до запропонованої теми зумовлена неоднозначністю оцінок та суперечливістю процесів, що відбувалися у період перебування при владі М. Хрущова. Смерть Й. Сталіна у 1953 р. та прихід до влади М. Хрущова ознаменували певні зміни у житті населення та країни, що засвідчили політику лібералізації та послаблення тиску держави на всі сфери життя суспільства. У науковій літературі суспільно-політичні процеси середини 50-х – початку 60-х років називають десталінізацією. Також досить вживаним є термін «відлига».

У широкому розумінні десталінізація означала відхід від крайніх виявів «класичного сталінізму», процес звільнення радянського суспільства від деяких найбільш реакційних рис тоталітарного режиму Сталіна в усіх сферах життя – політичній, економічній, соціальній та духовній – при збереженні самої суті системи та її основ, що проявився у відмові від режиму особистої влади та культу вождя, застосування масового терору й потужного репресивного апарату, повного ідеологічного контролю. У своїй роботі ми будемо розглядати десталінізацію як процес, що розпочався одразу після смерті Й. Сталіна навесні 1953 р. та закінчився восени 1964 р., коли М. Хрущова замінив на посаді першого секретаря Л. Брежнєв, змінивши і його курс у державі. Саме 1953-1964 рр. стали переломною епохою в історії України, у

яку дослідження повоєнного становища набуває особливого значення, бо можливим є перехід до нових норм і стандартів життя, створення нових параметрів існування, зміни умов проживання, роботи, освіти тощо.

У науковому плані політичне, матеріальне й духовне життя України на побутовому рівні досліджене фрагментарно або досить узагальнено. Повсякденності радянської людини повоєнного часу присвячені наукові дослідження Л. Ковпак [1], І. Рибак [3], Н. Хоменко [2], О. Ісайкіної [6], О. Тевікової [4, 8, 13]. Досить великий історичний проміжок часу охоплює окреслена робота Л. Ковпак, тому період 1953-1964 рр. досліджується не дуже широко [1, с. 62]. Інші наукові роботи, що стосуються хрущовського періоду, розкривають лише окремі аспекти цього явища, наприклад, умови життя студентства [2, с. 216], стан соціально-побутової сфери на селі [3, с. 29], бродяжництво й жебрацтво, релігійну поведінку населення тощо.

Метою даної статті є намагання відтворити життя населення України в період десталінізації. Тільки з відтворенням способу життя людей – їх праці і побуту, радощів і негараздів – можна повною мірою переосмислити чимало важливих культурно-історичних явищ, у нашому випадку процесів, що відбувалися в УРСР в умовах десталінізації.

На середину 50-х років в УРСР проживало 39,3 млн. осіб, з них сільське населення становило 23, 5 млн. або 60%. У подальші роки спостерігається тенденція зростання міського населення та зменшення відповідно кількості сільських жителів. Зокрема, у 1960 р. із загальної кількості 42, 5 млн. осіб 22, 7 млн. чоловік (53 %) мешкало на селі [4, с. 33]. В окремих регіонах (Східна Україна) абсолютно переважало міське населення, а найбільш урбанізованою в УРСР вважалася Донецька область (86 % громадян проживало у містах на 1959 р.). Відповідно, найменш урбанізованими були такі західні області УРСР, як Чернівецька, Хмельницька, Закарпатська та ін. Структура населення характеризувалася такими даними: жінки становили 56,4 %, чоловіки – 43,6 % [5].

Показники засвідчили про гострий дисбаланс статей, значне переважання чисельності жінок над чоловіками, що значною мірою пояснюється наслідками війни й зумовлювало дефіцит робочих рук, працевлаштування жінок на переважно чоловічі професії та зростання їх ролі у суспільстві.

Не все гаразд було й у місті. Переважна більшість населення мала невідповідні умови проживання через зруйнування під час війни інфраструктури. За даними обстеження, проведеного Українським інститутом комунальної гігієни, у перші повоєнні роки менше однієї кімнати на сім'ю мали 15,6 % мешканців міст, одну кімнату на сім'ю мали 60,9 %, дві – 20,3 %, три і більше – 3,2 %. Під житло було використано 2 % дворових будівель, 32 % підвалів, 28,9 % кухонь, велика кількість дахів і землянок. За десять післявоєн-

них років ситуація значно не покращилася і в 1955 р. середня житлова площа на одну людину в Україні складала лише 6 кв. м. (у 1945 р. цей показник становив 5 кв. м.), що було в 1,5 рази менше встановленої санітарної норми [4, с. 34].

Враховуючи гостроту окресленої проблеми та нагальні потреби людей, у 1957 р. вищим партійним керівництвом було прийнято рішення ліквідувати потребу у житлі у найближчі 10-12 років, що спричинило розгорнуте житлове будівництво з метою забезпечення населення власним житлом.

Отримавши власне житло і переселившись у так звану «хрущовку» із підвалу, напівпідвалу або комуналки, сім'я мабуть згодна була пробачити владі такі прорахунки як: невеликий розмір хрущовських квартир, суміжність кімнат, крихітні кухня та ванна кімната, низькі стелі тощо.

Гостро стояло питання відсутності достатньої кількості приміщень для навчання та культурних потреб. Значна кількість шкіл, наприклад, у містах і переважна їх більшість у селах містилися у невідповідних, пристосованих до цього приміщеннях (така ж ситуація склалася із бібліотеками, музеями, клубами тощо). У селах як правило, школа займала звичайні сільські хати, розташовані одна від одної на певній відстані. З усіх шкільних приміщень понад 80% потребували капітального ремонту, 6,4 % знаходилися в аварійному стані і взагалі потребували зносу. Навіть у Києві гостро стояла проблема відсутності достатньої кількості приміщень для навчання [7, с. 116].

За матеріалами Головного державного санітарного інспектора Міністерства охорони здоров'я УРСР по санітарно-гігієнічному режиму, навчальному навантаженню та медичному обслуговуванню учнів у школах Української РСР Міністерство освіти у 1955 р. відмічало, що умови роботи багатьох міських і сільських шкіл республіки все ще залишаються незадовільними. Незадовільним було прибирання приміщень тих шкіл, де у третю зміну працювали школи робітничої й сільської молоді; не створювалися умови для забезпечення особистої гігієни учнів (відсутність окремих гардеробних, умивальників, мила для миття рук, не налагоджений питний режим тощо) [8, с. 98]. Часто використовувалися нестандартні парти різні за розміром, а в ряді шкіл Кримської, Чернігівської, Полтавської та інших областей стандартних парт зовсім не було. Через це іноді учнів розміщували за партами по три чоловіка без урахування їх росту. Скрутним було становище з забезпеченням шкіл підручниками, зошитами, наочними матеріалами тощо. Як встановила дослідниця Т. Галайчак, у 1960 р. у республіці на одного учня загальноосвітньої школи видавалося всього 6 підручників. Відсутність площі, розташування у пристосованих приміщеннях, невідповідність санітарно-гігієнічним вимогам та потреба у капітальному ремонті породжувало значну скупченість дітей у школах та ускладнювали їх навчання. Ситуація значно покращилася

щилася лише на початок 1960-х років, зокрема, станом на 1 жовтня 1962 р. 81,5 % учнів УРСР навчалися вже в одну зміну у відповідних приміщеннях. Деякою мірою вирішенню питання про перенавантаження шкіл посприяло будівництво і налагодження роботи з 1956 р. шкіл-інтернатів, а з 1960 р. – шкіл подовженого дня [9, с. 124].

Значним був вплив війни на здоров'я населення України. Значно скоротилася мережа медичних установ, не вистачало досвідчених спеціалістів, ліків та необхідного медичного обладнання. Через обмеженість відповідних закладів та значне збільшення хворих після війни, лікарі змушені були обмежувати тривалість обстеження. Разом з тим, дещо більше уваги органи влади почали приділяти захисту материнства й дитинства, охороні праці, удосконаленню техніки безпеки. Створювалися дитячі поліклініки, молочні кухні, з 1953 р. на підприємствах України були введені щорічні медичні огляди робітників, розвивався профілактичний напрямок, що сприяло певному покращенню медичного обслуговування міських жителів.

Для кожного радянського громадянина на другому місці після оселі стояла робота, якій він віддавав більшість свого життя та щоденного часу. Але включенню громадян у виробничі відносини передувало отримання освіти та оволодіння певною спеціальністю. Із питанням працевлаштування тісно пов'язане питання отримання освіти населення та взагалі рівня освіченості громадян. За даними перепису 1959 р. 183 795 осіб віком до 49 років, що проживали у сільській місцевості, були неписьменними. Загалом по республіці серед дорослого населення нараховувалося близько 250 тис. безграмотних, які не вмівали читати, не писати [10, с. 112]. Найбільшу кількість таких фіксували у Київській, Житомирській, Волинській та Вінницькій областях. Неосвіченою та без належної освіти були не тільки молодь, але й особи зрілого віку, що працювали у різних сферах господарства країни і навіть займали керівні та відповідальні посади.

Слід зазначити, що посилаючи кадри на освоєння цілини або на новий завод, держава намагалась забезпечити їх відповідними умовами проживання: житлом і навіть побутовими речами. Але за розподілом можна було потрапити як в обласний центр, так і у віддалене щойно створене промислове поселення. Непоодинокими називалися випадки, коли колгоспникам на довгий час затримують виплату грошей за зроблену роботу тощо. Значну роль на підприємстві або в організації відігравали профспілкові комітети, що опікувалися великим колом питань: від надання трудящим пільгових путівок до санаторіїв до розгляду навіть особистих, сімейних проблем.

За досить широкої соціальної політики матеріальні можливості працюючого українця були невеликими: інтер'єр квартири, особистий одяг, взуття, харчовий раціон були досить скромними. Наприклад, купити спальний гар-

нітур за 14 тис. руб. громадянин аж ніяк не міг собі дозволити. Сама влада визнавала наявність проблеми низькооплачуваності серед населення. Суму, нижчу за середню заробітну плату, отримували в основному особи некваліфікованої праці – підсобники, сторожа, прибиральниці, санітарки і тому подібне. До них також слід віднести й тих, хто отримував середню заробітну платню, але мав велику сім'ю. Підвищення мінімуму заробітної плати було здійснено після XX з'їзду КПРС. За семилітнім планом середня заробітна плата збільшувалася по країні на 26 %, а мінімальний розмір зарплати підвищувався на 70-80 процентів [11, с. 43].

При цьому прибутковий податок становив 13%, трудящі мали змову отримати за значно нижчим цінами путівки у санаторії, будинки відпочинку, літні табори, усі громадяни користувалися безкоштовною освітою, у тому числі й вищою, медициною, а квартплата у бюджеті робочої сім'ї складала не більше 5 % (і це найнижчий показник у всьому світі). З приходом до влади М. Хрущова було скасовано багато різних платежів, що їх мало сплачувати населення, як то натуральні податки з селян (повинні були здавати 120 л молока, 40 кг м'яса, певну кількість яєць тощо), податок на бездітність, підписка на облігації.[12, с. 46]

Навіть маючи достатньо коштів, придбати у магазинах необхідні або потрібні побутові товари, посуду, інвентар, мебельну продукцію, техніку або товари легкої промисловості (одяг та взуття) було досить важко.

Але у ці роки дозвілля радянських громадян стало більш насиченим і різноманітним. У цей час найдоступнішими формами організації вільного часу були: читання, відвідування бібліотек, перегляд кінофільмів і театральних вистав, участь у гуртках і виступах художньої самодіяльності, заняття фізкультурою й спортом, туризм, підсобне господарство, спілкування й прогулянки.

З-поміж вказаних видів дозвілля найпоширенішим було читання книг і періодичних видань. Про це свідчить підвищення показників продажу друкованої продукції населенню, зростання кількості передплатників, розширення мережі бібліотек і книжкових фондів у них, а також суттєве збільшення показників відвідуваності цих закладів.

Безперечно, популярна розвага того часу – танці на міських і районних майданчиках, у клубах і будинках культури, а також у парках, де у вихідні дні збиралися особи зрілого й пенсійного віку, а ввечері – молодь (у селах це називалося сходками). Під супровід баяна та гармошки співали, танцювали, спілкувалися. Тематика пісень переважно воєнна.

Популярністю користувалися серед молодого покоління такі «упадницькі» танці, як рок-н-рол, твіст, шейк, танго, фокстрот, бугі-вугі, джаз, які потайки танцювали в гуртожитках чи на закритих вечірках.

Поширеним сімейним і «дворовим» дозвіллям серед дорослих була гра в карти, доміно, лото. Діти любили грати в «мідяки», війну, біг наввипередки, піжмурки, футбол. [13]

Отже, реформаторська діяльність М. Хрущова та обережна й неповна відмова від жорстких політичних схем та ідеологічного тиску мали безперечно позитивний вплив на рівень життя населення та моральну атмосферу у суспільстві, хоча тоталітарна система давалася взнаки зі всіма своїми негативними проявами. Зростання чисельності громадян у державі говорить про суспільну стабілізацію та підвищення рівня життя громадян у порівнянні з попереднім десятиліттям. Одночасно існувала проблема неможливості задовольнити у повній мірі зростаючі потреби населення, хоча швидкими темпами розбудовувалася соціальна інфраструктура міст (менш повільно – сіл), розширювалася мережа підприємств побутових послуг, культурних та освітніх установ тощо. Помітно покращилися умови проживання громадян у силу отримання багатьма з них окремих квартир, проведення газифікації, електрифікації, налагодження водопостачання та каналізації.

Annotation

Julia Halahina (Vinnytsia). Post-war life of the population of Ukraine (1953-1964).

Standard of living in Ukraine during the de-Stalinization (1953-1964) is studied; various aspects of daily life of Ukrainian society are analyzed.

Keywords: de-Stalinization, daily life, housing, medicine, entertainment.

Аннотация

Галагіна Ю.В. (Вінниця). Повседневная жизнь населения Украины в период «десталинизации» (1953-1964 гг).

Исследуется уровень жизни населения Украины в период десталинизации 1953-1964 гг., анализируются различные сферы повседневной жизни украинского общества.

Ключевые слова: десталинизация, повседневность, жилищное строительство, медицина, досуг.

Примітки

1. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) [Текст] / Л.В. Ковпак. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.

2. Хоменко Н. Студентство у навчальному процесі: повсякденний вимір (1950-60-ті рр.) [Текст] / Н. Хоменко // Український історичний збірник. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 214-228.

3. Рибак І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1955) [Текст] / І.В. Рибак // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 28-37

4. Тевікова О. Десталінізація 1953-1964 рр. Україні та її вплив на суспільний світогляд [Текст] / О. Тевікова // Історична пам'ять. – 2012 – № 27. – С. 32-41

5. Пенькова О.Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя [Текст]: автореф. дис.канд. іст. наук : 07.00.01 / Пенькова О.Б. – Донецьк, 2006. – С. 12.

6. Ісайкіна О. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.) [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук / 07.00.01 / Ісайкіна Олена; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К., 2006. – С. 14.

7. Мазуркевич А.В. Рівень розвитку закладів культури як показник якості життя сільського населення України в другій половині 60-х – в першій половині 80-х років ХХ століття [Текст] / А.В. Мазуркевич // Український селянин: Збірник наукових праць. – 2010. – Випуск 12. – 346 с.

8. Тевікова О. Матеріально – побутові умови життя українців у контексті дослідження повсякденності (1953-1964 рр.) [Текст] / О. Тевікова // Український історичний збірник. – Випуск 12. – 2009. – С. 96-107.

9. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1945-1965) [Текст] / В.М. Литвин. – К., 2004. – 272 с.

10. Панченко П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Монографія [Текст] / П.П. Панченко. – К., 1995. – 232 с.

11. Мазуркевич О. Щоденні потреби сільського населення України в 60-80-х роках ХХ ст. [Текст] / О. Мазуркевич // Волинські історичні записки. – Т. 5 – 2010. – С. 41-52

12. Лисак В. Ф. Спосіб життя селян УРСР у контексті державної політики 1950-х - 1960-х рр. [Текст] В.Ф. Лисак // Наукові праці. – Т. 76 – Випуск 63 – 2007. – С. 46-54

13. Тевікова О. Дозвілля українських громадян періоду 1953- 1964 рр.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2012_70/teor/teor5.pdf

УДК 94(73):[629,78+334.012.42]“1990”

Людмила ЖУРАВЛЬОВА
(м. Київ)

Напрями і результати комерціалізації космічної галузі США у 1990-і рр.

Аналізуються наслідки та результати втілення програм США щодо комерційного використання космосу приватними бізнес-структурами. Досліджуються особливості та історичні умови, в яких відбувалася приватизація різних напрямків космічної індустрії протягом 1990-х рр.

Ключові слова: комерціалізація космосу, космічна індустрія, приватизація космічних систем.

Науковий керівник – *Гончар Юлія Борисівна*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

22 травня 2012 р. приватний транспортний космічний корабель «Дракон», що належить американській компанії Спейс Ікс, здійснив тренувальний політ до Міжнародної космічної станції (МКС), що стало першим в історії успішним польотом у космос абсолютно приватного космічного корабля і знаменувало початок принципово нового етапу у освоєнні космосу для Сполучених Штатів.

Цей політ став логічним підсумком більше ніж 30-річного цілеспрямованого курсу США на комерціалізацію космічної сфери, в результаті якого космічна індустрія перетворилася у високотехнологічну та рентабельну галузь економіки. Крім того, запуск «Дракона» став визначним етапом у процесі залучення приватних компаній до використання результатів космічної діяльності, який було започатковано у другій половині 1980-х рр. Дослідження розвитку та перших результатів цього процесу мають вагому актуальність з огляду на потенціал і перспективи космічної галузі.

Курс на широку комерціалізацію космосу приватним сектором було закладено наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. У цей період змінився спосіб взаємодії уряду і приватних компаній. Якщо раніше Національне управління з аеронавтики і дослідження космічного простору (НАСА) замовляло за договором підряду ракету для космічних перевезень, наукових досліджень або військових цілей у приватних компаній (наприклад Боїнг чи Локхід), то у 1990-і рр. уряд створив цілий космічний ринок. Тепер НАСА могло виступати у ролі замовника, якщо якась із компаній(таких як Спейс Ікс чи Орбітал) пропонувала їй необхідну продукцію. Це в свою чергу стимулювало аерокосмічні фірми створювати якісніший товар у даній галузі і сформувало конкурентне середовище у космічній індустрії.

Щоб створити умови для розвитку космічного ринку уряд США видав низку директив що стосувалися комерційного освоєння космосу американським бізнесом. Крім основної директиви щодо космічної політики, яку приймає кожна нова адміністрація президента США (у Дж. Буша-старшого директива «Космічна політика США» № 30, 1989 р. [16], у Б.Клінтона директива «Космічна політика США» № 49, 1996 р. [18]), на початку 1990-х рр. Національна рада з космосу, створена Дж. Бушем-старшим спеціально для стимулювання приватної ініціативи в космосі, прийняла сім директив, які розробили принципи здійснення комерційної космічної політики США [15]. У цих документах проявилися не лише готовність уряду до всебічного заохочення і допомоги приватним фірмам, але і очікування на позитивний комерційний ефект від результатів використання космічного простору для США загалом.

Закликаючи до активної підтримки комерційних інвестицій в космічному просторі, адміністрації 1990-х рр. значно розширили сферу комерційного освоєння та використання космосу, що було неможливим раніше в умовах

ведення «холодної війни». Вже у 1991 р були видані навіть постанови по вивченню можливості розташування бойових ракет у приватних пускових установках [10].

Найбільш розвинутими напрямками космічного ринку поч. 1990-х рр., згідно вищевказаних директив, вважалися: супутниковий зв'язок; дистанційне зондування Землі; обробка матеріалів у космосі; транспортні послуги; обслуговуюча інфраструктура космічного сектору [17]. Кожен із цих напрямів мав різний рівень економічного потенціалу та державного субсидювання.

Супутниковий зв'язок, як напрям комерціалізації, від самого початку діяльності людини в космосі, мав найрозвинутішу інфраструктуру на ринку космічних послуг. Запущений на орбіту, ще 1 квітня 1965 р., перший комерційний супутник зв'язку призначався не для дослідження можливостей геостаціонарних супутників, а для задоволення конкретних потреб конкретних споживачів. Цей супутник, який спочатку називався Early Bird, тобто «Рання Пташка», потім отримав назву – «Інтелсат1». На той час він міг забезпечувати лише до 240 телефонних каналів зв'язку між Північною Америкою та Європою, але швидко переріс у цілу систему супутникового зв'язку. Компанія Інтелсат, яка утворилася як міждержавна організація у 1964 р., і була приватизована у 2001 р., на сьогоднішній день є однією з найбільших супутникових фірм в світі із середнім доходом у 2,6 млрд. долл. щорічно [11].

З початком 1990-х рр. системи супутникового зв'язку почали активно використовуватися у комерційних цілях. Медіакомпанії, топливо-енергетичні фірми, компанії по видобуванню нафти та рятувальні організації, підприємства, що займалися телефонним та мобільним зв'язком – всі вони користувалися супутниковими системами. Такий широкий спектр застосування супутникового зв'язку призвів до створення значної кількості нових телекомунікаційних компаній у 1990-і рр. (Глобалстар, Ірідіум, Теледейсік та ін.).

Більшість нових компаній з надання послуг супутникових комунікацій були ініційовані вже відомими космічними бізнес-організаціями, і засновувалися шляхом поєднання капіталів відразу декількох корпорацій. Так, Глобалстар був заснований у 1991 р., провідними фірмами в галузі космічних систем і комплексних технологій телекомунікацій Лорал і Квалком. І хоча комерційне використання супутників системи Глобалстар розпочалося лише у 2000 р., на кінець 2009 р. кількість абонентів, що користувалися її послугами становила більше ніж 390 тисяч у 120 країнах світу [9].

Супутники, звичайно, використовувалися не лише для забезпечення зв'язку. Широкого поширення набуло використання супутникових систем і для дистанційного зондування Землі (ДЗЗ). У 1946 р. американська «Дуглас ейркрафт корпорейшн» в своїй доповіді «Попередній розрахунок експериментального космічного апарату, що обертається навколо Землі» уряду

США визначила декілька основних напрямків можливого використання такого апарата для цивільних і військових цілей. Можливі шляхи військового використання включали в себе наведення ракет, доставка зброї, метеорологічна розвідка, зв'язок, дистанційне зондування. З цього ж періоду розпочинається використання засобів ДЗЗ для військової розвідки, основною метою якої було здійснення загального контролю території СРСР, КНР та інших регіонів світу.

З часом, стає зрозумілим, що ДЗЗ має прикладне значення для багатьох галузей господарської діяльності. З модернізацією оптичних систем, завдяки яким і здійснюється фотозйомка Землі, розпочалося широке застосування матеріалів отриманих із систем ДЗЗ в картографії, у дослідженні природних ресурсів, кліматології, археології й океанографії та ін. Конверсія військового виробництва і запуску супутників ДЗЗ була вдалою через широкий спектр завдань, які могли виконувати дані системи.

В жовтні 1992 року Конгрес США прийняв Акт «Про політику дистанційного зондування Землі», в якому визначив основні напрямки політики США щодо приватизації американської програми ДЗЗ «Лендсат», запущеної у 1972 р.

У цьому акті зазначалося, що повна комерціалізація програми «Лендсат», не може бути досягнутою в недалекому майбутньому, і тому приватизація не може виступати у якості короткострокової цілі національної політики в галузі дистанційного зондування Землі, проте, комерціалізація дистанційного зондування Землі повинна залишатися довгостроковою метою політики США.

Також підкреслювалася важливість експлуатації системи «Лендсат» для цілей національної безпеки США і глобальних екологічних досліджень. Тому, відповідальність за управління програмою поверталася від Національного управління океанічних і атмосферних досліджень (федеральне відомство у структурі Міністерства торгівлі) до НАСА. Але тепер, до управління системою «Лендсат» було долучено ще й Міністерству оборони [14].

Така спрямованість даного документу, що не відповідала загальному державному курсу на приватизацію космічних систем, була викликана в першу чергу, подіями попередніх років, коли «Лендсат» була на грані загибелі. «ЕОСАТ», обрана як компанія, що повинна була приступити до комерційного використання даних системи і самої експлуатації супутників «Лендсат», не змогла самостійно утримувати та модернізувати застарілі технології цієї системи. Програму врятував сильний протест з боку Конгресу, зовнішніх і внутрішніх користувачів даними, і втручання віце-президента Дж. Куетла.

Оскільки дані ДЗЗ з космосу кваліфікуються ще й як особливий вид контрольованих державою ресурсів, до яких у певних умовах можуть отримати доступ комерційні структури, то уряд США не міг допустити ліквідації системи «Лендсат», яка була важливою віхою оборонної стратегії країни.

Дана сфера космічного ринку була досить привабливою і для космічних фірм з огляду на показник обсягу інформації, виробленої і розподіленої за допомогою космічних засобів, що постійно збільшується. Ця інформація збирається і розподіляється за допомогою космічних засобів. Згідно підходів зарубіжних експертів, економічні показники інформаційного продукту, створеного на основі даних дистанційного зондування, складаються або з зіставлення витрат на його виробництво в порівнянні з некосмічними засобами, або виходячи із специфіки інформації як особливого виду товару, що поставляється на ринок. Динаміка цін на таку інформацію багато в чому визначає тенденції розвитку світового ринку космічних товарів та послуг ДЗЗ [2, с. 387].

Зростання попиту на супутниковий зв'язок та усвідомлення важливості результатів отриманих внаслідок експлуатації систем ДЗЗ зумовили зростання замовлень на будівництво ракет-носіїв. Цей унікальний вид транспорту, який доставляв супутники та інші корисні матеріали на орбіту, був двох видів: одноразові ракети-носії(РН) та багаторазові транспортні космічні кораблі (БТКК).

Комерціалізація галузі космічних запусків характеризувалася основними двома тенденціями. По-перше, зростала конкуренція серед постачальників послуг по запуску РН, по-друге, активізувалася розробка більш новітніх транспортних засобів і супутників [6]. Так, у 1990-х рр. у Сполучених Штатів вже існували цілі сімейства РН: «Атлас», «Титан», «Дельта» та ін. Безперечним лідером на ринці пускових послуг стала, утворена у 1995р. приватна корпорація Локхід Мартін (шт. Меріленд), в розпорядженні якої знаходилися ракети-носії всіх класів. Одним із ключових аспектів діяльності цієї компанії стала тісна співпраця з урядом США у військово-космічній сфері. Так станом на 1999 р. відсоток доходу від державних оборонних проектів становив 63,8 від усіх прибутків компанії [8].

Що ж до БТКК, то єдиним життєздатним проектом був «Спейс шаттл», що належав урядові. І хоча більшість аерокосмічних фірм розуміли перспективність і переваги БТКК над РН, все ж висока вартість запусків (близько 450 млн долл. за кожен політ [13]), у 1990-х рр. не дозволяла залучити приватні компанії до експлуатації системи. До того ж, катастрофа шаттлу «Челленджер» у 1986р. виявила ненадійність цих апаратів. Перехід на одноразові носії забезпечив компаніям, що виготовляли одноразові ракети-носії, надійну базу для виробництва, що дозволило знизити середню вартість ракети і запропонувати комерційним споживачам прийнятні ціни.

Ще одним напрямком у сфері індустріалізації космосу було створення приватних фабрик по обробці матеріалів у космосі, які використовуючи унікальні характеристики космічного середовища, зможуть виробляти продук-

цію для продажу. Під обробкою матеріалів у космосі розумілося дослідження і розробка з метою одержання речовин та матеріалів з використанням унікальних властивостей космічного простору, організація економічно виправданого їх промислового виготовлення.

«Космічне виробництво» включало в себе: космічну металургію; отримання напівпровідникових матеріалів; одержання особливо чистого скла або скла і кераміки із спеціальними властивостями; отримання медико-біологічних препаратів. Ці основні напрямки космічної індустрії стали на той час найбільш привабливими для приватного сектору та зберегли свою актуальність і на сьогоднішній день.

Передбачалося, що обробка матеріалів в космосі буде відбуватися у двох основних напрямках: фундаментальні дослідження властивостей існуючих матеріалів, а також розробку і виробництво нових продуктів, винайдення яких можливо тільки в космосі. Існувало переконання, що саме другий напрям обробки матеріалів дозволить американським компаніям використати властивості космічного середовища у комерційних цілях [5, с. 475].

Для забезпечення функціонування усіх вищенаведених напрямів комерціалізації космосу, потрібно було створити інфраструктуру по обслуговуванню космічної техніки і її запусків за участю державних структур і приватних компаній. У більшості випадків приватні організації не створювали нових космодромів, а модернізували діючі полігони, які вони орендували у держави. Такі компанії як: Флоріда Спейс Осоріті, Аляска Аероспейс Девелопмент Корпус, Каліфорнія Коммершал Спейспорт, почали першими використовувати стартові майданчики у комерційних цілях, все більш вливаючись у вже сформовану інфраструктуру федеральних полігонів [3, 157].

Комерційна космічна галузь продовжувала зростати протягом 1990-х рр., частково, зокрема, у зв'язку із збільшенням попиту на мовлення та інші послуги телекомунікацій. Ще однією причиною такого зростання стало прагнення компаній розширювати сферу своїх послуг від надання мобільного супутникового зв'язку до використання результатів обробки матеріалів ДЗЗ. Цей ріст викликав мільярдні інвестування у нові підприємства, такі як Глобалстар, Ірідіум, Теледейсік. Оптимістичні прогнози на майбутнє щодо продовження експансії в космосі в наступні десятиліття привернуло кошти до реалізації нових комерційних запусків щойно створеними аерокосмічними фірмами, які прагнули розробити БТКК, що дозволило б значно знизити вартість космічних послуг.

Тим не менш, до 2000 р. багато з цих нових компаній змушені були докласти неабияких зусиль для того щоб втриматися на ринку – новим космічним комунікаційним фірмам було важко конкурувати із альтернативною дешевих наземних систем зв'язку. Така ситуація стримувала інші підприєм-

ства від нових запусків, що і викликало ланцюгову реакцію по скороченню попиту на виробництво супутників і послуг по їх запуску [12].

Наприклад, у пізні 1990-ті рр. декілька компаній створили великі підприємства по наданню супутникових послуг мобільного і телефонного зв'язку, заснованих на функціонуванні низькоорбітальних супутників. Деякі з цих компаній, такі як Ірідіум та Глобалстар, витратили сотні мільйонів доларів на будівництво цих систем. Але ця бізнес-модель зазнала краху. Технічні проблеми зіграли свою роль, так само як і висока вартість послуг [4, р. 52].

Таким чином, 1990-і роки стали одночасно роками злету і падіння комерційної космічної діяльності. Космічна промисловість наприкінці 1990-х рр. скоротилася від відносно зрілого ринку супутникового зв'язку до зародкового рівня. Тим не менш, підприємства продовжували шукати нові ринки використання космосу. Сьогодні однією із провідних галузей космічного ринку, що викликає інтерес серед аерокосмічних компаній є космічний туризм.

Загалом, залучення приватного сектору до використання результатів космічної діяльності мало позитивні наслідки для економіки США. Офіційний курс адміністрацій Дж. Буша-старшого та Б.Клінтона на створення приватного ринку космічних послуг було цілком виправданим в умовах зростання дефіциту бюджету Сполучених Штатів. Ця ініціатива надала потужного поштовху космічній індустрії, оскільки приватні компанії могли більш інтенсивно розвивати космічну галузь і були зацікавлені у отриманні прибутків із використання космічного простору. Ця ініціатива здобула і широкого міжнародного визнання. Третьою конференцією ООН з дослідження і використання космічного простору в мирних цілях (ЮНІСПЕЙС III), що відбулася в 1999 р., підкреслювалося підвищення рівня комерціалізації прикладних космічних розробок, процесу приватизації в космічній економіці [1, с. 46].

Основною негативною рисою приватизаційного процесу космічних систем стало часткове ігнорування науково-дослідного значення освоєння космосу. Так, в епоху приватизації «ЕОСАТ», зона покриття системи «Лендсат» зменшилася. Багато спостережень з 1984 р. по 1999 р. були упущені через відсутність безпосереднього покупця. До того ж для торгівлі має сенс збирати лише ті дані ДЗЗ, які цікавлять замовника, в той час як наукові місії збирають якомога більше інформації для подальших досліджень.

Незважаючи на кризу космічної галузі наприкінці 1990-х рр., впродовж 2000-х рр. тенденції до комерціалізації укріпилися, свідченням чого є створення у 2006 р. програми КОТС (комерційне орбітальне транспортування). Завдяки якій здійснюється координація доставки вантажів і екіпажу на Міжнародну космічну станцію за допомогою приватних компаній.

На сьогоднішній день, космічний бізнес є високотехнологічною галуззю економіки, яка має високі прибутки. За даними «Аероспейс Індастріс Асоці-

ейшн», в 2010 році доходи космічного бізнесу в США склали 40,9 млрд. дол., що на 18 % більше, ніж 33,6 млрд дол. у 2005-му р. [7]. Тенденція до збільшення доходності космічної галузі свідчить про перспективність даного напрямку економіки і необхідності вивчення особливостей комерціалізації космічної галузі США.

Annotation

Lyudmila Zhuravleva (Kyiv). Directions and results of commercialization of the space industry in the United States during 1990-ies

Effects and results of implementation of the U.S. regarding commercial use of space by private businesses are analyzed. Features and historical context of different directions privatization of space industry during 1990-ies are studied.

Keywords: commercialization of space, space industry, the privatization of space systems.

Аннотация

Журавлева Л.В. (г. Киев). Направления и результаты коммерциализации космической отрасли США в 1990-е гг.

Анализируются последствия и результаты воплощения программ США по коммерческому использованию космоса частными бизнес-структурами. Исследуются особенности и исторические условия, в которых происходила приватизация различных направлений космической индустрии в 1990-х гг.

Ключевые слова: коммерциализация космоса, космическая индустрия, приватизация космических систем.

Примітки

1. Доклад Конференции о космической деятельности / Космос на рубеже тысячелетий. ЮНИСПЕЙС-III: документы и материалы [Текст]/ Отв. редактор – А.В. Яковенко. М.: Международные отношения, 2000. С. 46-48.
2. Хозин Г.С. Великое противостояние в космосе (СССР – США): свидетельства очевидца [Текст] / Г.С. Хозин. – М.: Вече, 2001. – 416 с., ил.
3. Шумилин А.А. Авиационно-космические системы США [Текст] / А.А. Шумилин. – М.: Вече, 2005. – 528 с.
4. Antony L. Velocci, Jr. Commercialization in Space: Changing Boundaries and Future Promises [Text] // Harvard International Review. – Spring 2012. – P 49-53.
5. «Commercial Space Industry in the Year 2000: A Market Forecast,» The Center for Space Policy (CSP), Inc., Cambridge, Massachusetts, June 1985 // Exploring the Unknown: Selected Documents in the History of the U.S. Civil Space Program: In 5 vols. / NASA. – Wash., D. C., 1999. – Vol. III: Using Space. – P. 475, 478.
6. Ethan E. Haase Trends in the Commercial Launch Services Industry //Space Technology and Applications International Forum-2001, edited by M. S. El-Genk /American Institute of Physics., 2001. – P. 639.
7. Aerospace Statistics, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до документу: http://www.aia-aerospace.org/stats/aero_stats/stat0800.pdf

8. Defensenews top 100, 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://special.defensenews.com/top-100/charts/rank_1999.php
9. Globalstar Announces full year and fourth quarter results for 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://www.globalstar.com/en/index.php?cid=7010&pressId=600>
10. Henry R. Hertzfeld Commercial Space and Spacepower// Toward a Theory of Spacepower: Chapter 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://www.ndu.edu/press/space-Ch5.html>
11. Intelsat Company Facts, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://www.intelsat.com/press/company-facts/>
12. Joseph Fuller, Jr., Jeffrey Foust, Chad Frappier, Dustin Kaiser, and David Vaccaro The Commercial Space Industry: A Critical Spacepower Consideration// Toward a Theory of Spacepower: Chapter 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://www.ndu.edu/press/space-Ch6.html>
13. Kennedy Space Center, Space Shuttle and International Space Station [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://www.nasa.gov/centers/kennedy/about/information/shuttle_faq.html#10
14. Land Remote Sensing Policy Act – Public Law 102-555, signed October 28, 1992 (106 Stat. 4163) repeals the Land Remote-Sensing Commercialization Act of 1984 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/z?c102:H.R.6133.ENR>:
15. National Security Directives (NSD) – [Bush Administration, 1989-93] [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsd/index.html>
16. NSD №30, «National Space Policy», November 2, 1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://www.bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsd/nsd30.pdf>
17. NSPD №3, «U.S. Commercial Space Policy Guidelines.», February. 11, 1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://www.marshall.org/pdf/materials/864.pdf>
18. PDD/NSC №49 «National Space Policy», September 19, 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://www.fas.org/spp/military/docops/national/nstc-8.htm>

УДК 327:17.026.3(470+571+410)“19”

Анна КАЗАК
(м. Запоріжжя)

**Місце фактору «особистої симпатії»
Тетчер-Горбачова в британсько-радянських відносинах
другої половини 80-х рр. ХХ ст.**

Аналізується фактор «особистої симпатії» М. Тетчер і М. Горбачова, як такий, що впливав на розвиток британсько-радянських відносин другої половини 80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: «особиста симпатія», британсько-радянські відносини, історіографія, розвиток.

Науковий керівник – *Маклюк Ольга Миколаївна*, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, кандидат історичних наук, доцент.

«[...] Політичні діячі
не керуються любов'ю або ненавистю,
їх направляють інтереси, а не почуття
[...]»

Ф. Честерфільд

Одним з плідних періодів співпраці в історії британсько-радянських відносин стала середина 80-х рр. ХХ ст. – період активної діяльності двох впливових політиків минулого століття: Маргарет Тетчер і Михайла Горбачова. Він відрізнявся суттєвими змінами у стосунках наддержав, коли СРСР і Великобританія поступово перейшли від відвертої конфронтації до співпраці в різних сферах суспільного життя.

Історія британсько-радянських відносин є сферою інтересів багатьох дослідників. Серед радянських вчених, які займалися вищезазначеною тематикою, слід виділити роботи: О. Громико [1], О. Лебедева, В. Рижикова. Відмітимо, що британсько-радянські відносини залишаються актуальною темою досліджень і для сучасних істориків пострадянського простору, проблеми співробітництва Великобританії і СРСР знайшли відображення у роботах істориків: Д. Бабич, М. Калашнікова [2], Н. Капітонова [3], І. Панаріна [4], М. Сігачова [5]. Крім того, історіографія питання представлена широким спектром зарубіжних, в першу чергу англійських досліджень, серед яких особливу вагу мають праці: Р. Еванса [6], С. Коена, Дж. Коула [7; 8], Дж. Сімкіна [9]. Сьогодні серед зарубіжних істориків популярними стають наукові дослідження, що ґрунтуються на вивченні психологічних портретів політичних лідерів, як «живих персонажів», що керувалися не лише інтересами держав, а й власними почуттями.

Дослідники останніх років акцентують свою увагу на тому факті, що політичні відносини між країнами також залежать і від стану неофіційних відносин, неформальних зв'язків між працівниками, що почувають психологічну близькість, спільність інтересів або навпаки. Ці особисті відносини значною мірою характеризують психологічний клімат взаємовідносин країн, розкривають резерви для формування нових напрямів співробітництва. В цьому контексті запропоноване для розгляду питання є актуальною темою досліджень.

Важливими джерелами для написання статті стали мемуари сучасників і безпосередніх учасників подій – це роботи М. Горбачова [10], Л. Замятіна

[11], М. Тетчер [12], О. Яковлева та ін. В своїх мемуарах вони висвітлили не лише різноманітні аспекти проблем зовнішньої політики, а й навели низку конкретних «життєвих» ситуацій, які дають змогу зрозуміти причини прийняття тих чи інших політичних рішень, а також роблять можливим простежити особистісне ставлення політичних лідерів один до одного.

Метою нашого наукового пошуку стала спроба проаналізувати зміни у британсько-радянських стосунках середини 80-х рр. ХХ ст. з урахуванням фактору особистісних взаємовідносин лідерів двох країн – М. Тетчер та М. Горбачова.

Одним з пріоритетних напрямів зовнішній політиці уряду Великобританії на чолі з Маргарет Тетчер був радянський, англійському прем'єр-міністру випала можливість брати активну участь у діалозі Схід-Захід і по суті сприяти корінному перелому в його розвитку [8]. В період після Другої світової війни Великобританія поступово перестає сприймати СРСР в якості свого союзника. Ключовим моментом у британсько-радянських відносинах, на цьому проміжку часу, є промова В. Черчілля, 1946 р. в американському містечку Фултон. Опустивши «залізну завісу» на сфері радянського впливу, починається відверта конфронтація двох воєнно-політичних блоків, яка в історіографії отримала назву «Холодна війна». В цей час Маргарет Тетчер, перебуваючи в складі Консервативної партії, вимагає посилення різкої зовнішньополітичної позиції стосовно СРСР. Вона говорить про те, що «світ поділений на два ворожих табори. Холодна війна не менш небезпечна, чим будь яка інша війна минулого. І вона повинна бути виграна перед тим, як світ встане на шлях комунізму» [12]. В процесі формування «образу ворога», використовувався прийом прирівнювання «Холодної війни» до справжньої. Політичні кола Великобританії апелювали до страху населення і використовували відповідну термінологію: «комуністична загроза», «агресія». М. Тетчер намагалася представити СРСР як державу, влада якої тримається виключно на силі і не обумовлена вільним вибором народу. Держава ніби поділена на дві частини: з однієї сторони, пригнічений народ, а з іншої, каральна машина. На її думку, «пригнічене населення» прагне звільнитися, а європейські держави мають надати відповідну допомогу і звільнити «гарний» народ від «поганих» еліт [5].

Середина 80-х рр. ХХ ст. стає переломним періодом в сприйнятті СРСР Заходом. Ключовою фігурою, що змусила Захід переглянути своє відношення до Радянського Союзу став М. Горбачов [1; 5]. Неодноразово, він стає головним персонажем британським ЗМІ, що характеризують його як молодого, енергійного, розумного політика. М. Горбачов, на цей час, ще є доволі маловідомою особою для Заходу в якості політичного лідера. Перший візит в Канаду 1982 р., зустріч з політичними лідерами цієї країни дали привід го-

ворити про нього, як про амбіційного далекоглядного політика, який, на відміну від своїх радянських колег, мислив новими нетрадиційними для СРСР категоріями. Водночас, він проявляв інтерес до західних методів управління економікою, до західної системи цінностей загалом [10]. В значній мірі, такий імідж допоміг сформувати радянський посол в Канаді – О. Яковлев. Саме початку 80-х рр. XX ст. складається новий формат британсько-радянських відносин, ключову роль у якому грали особисті стосунки лідерів двох держав – М. Тетчер і М. Горбачова, які, по суті, сформували загальний позитивний фон взаємин, сприяли розвитку відносин взаємної доброзичливості, взаємної поваги й інтересу [8].

Знайомство М. Тетчер і М.С. Горбачова відбулося в лютому 1984 р. – на похоронах Юрія Андропова. Це знайомство стало свого роду символічним – колишній покровитель «передав» М. Горбачова в руки М. Тетчер – талановитому політику, який прагнув налагодити діалог між Сходом і Заходом. Знайомство було вдалим, бо вже восени радянську делегацію запросили в Лондон після тривалого періоду охолодження британсько-радянських стосунків. Але лише з однією умовою, британський прем'єр-міністр погодилася зустрітись з делегацією, очолену М. Горбачовим. Переговори відбувалися в Лондоні протягом 15-21 грудня 1984 р. з успіхом [11, 13]. Наступним кроком стало запрошення радянської делегації в Чеккерс – літню заміську резиденцію прем'єр-міністра. Це була особлива резиденція. Вона призначалася лише для тих іноземних представників, «з якими М. Тетчер збиралася проводити особливо важливу, але, разом з тим, довірливу бесіду» [13]. Сама зустріч пройшла у вузькому колі: Горбачов, Тетчер і декілька помічників. В зустрічі приймав участь і Леонід Замятін, посол СРСР в Великобританії. Він згадував, що М. Тетчер одним своїм жестом змела всі перепони, коли, знявши черевики, піджала ноги і зручно влаштувалася у каміна. Зрозуміло, що розмова з тієї хвилини перестала бути суто формальною, підготовленою «по папірцях» [11]. Це була відкрита розмова, що ґрунтувалася на довірі і повазі. Вони говорили про те, що вже час змінити атмосферу «Холодної війни». Про те, що існують загальнолюдські цінності, і держави не можна протиставляти одне одній; про те, що час зайнятися комплексним роззброєнням. М. Тетчер погоджувалася. Вона нагадала М. Горбачову, що вони познайомилися при трагічних обставинах – на похоронах Ю. Андропова: «Я пам'ятаю, як ви мене оберігали. Був мороз, а я в легкому костюмі і тонких панчохах...». Після зустрічі в Чеккерсах, М. Тетчер виголосила свою сакраментальну фразу: «З цією людиною можна мати справу. Йому можна вірити» [11]. Під час перебування в Лондоні М. Горбачова, відбулася подія, яка відразу ж привернула до себе увагу: він не відвідав могилу К. Маркса. Пізніше це пояснювалось браком часу. Але, незважаючи на це, він відвідав швейну майстерню «Дживс

і Хоук», яка обслуговувала всю королівську родину. І навіть замовив там кілька костюмів [7]. Саме 1985 р. стає ключовим, і, одночасно, переломним в британсько-радянських відносинах. Все частіше після 1985 р. при згадках СРСР, в Великобританії лунають вирази типу «надія на мир», «встановлення дружніх відносин». Перший візит радянської делегації можна назвати історичним, бо саме на ньому Маргарет Тетчер оцінила М. Горбачова як бажаного для неї і Заходу генерального секретаря і політика, який здатний на співпрацю і компроміс при необхідності. Виступаючи 16 лютого 1986 р. перед Парламентом, М. Тетчер заявила, що вивід радянських військ з Афганістану, відкриває нову сторінку у взаємовідносинах Великобританії і СРСР [6, 8].

Це були не просто ділові відносини між керівниками одних з найбільших країн світу, а стосунки, які ґрунтувалися на довірі, взаєморозумінні і бажанні політичних лідерів знайти певний компроміс в векторах зовнішньої політики. Безумовно, в даній ситуації, вирішальну роль зіграв особистісний фактор. Перекладач М. Тетчер, Т. Бішоп відмітив, що лідери двох держав відразу знайшли спільну мову: «Вони двоє були сильними особистостями, і часто їх бесіди закінчувалися жвавими суперечками. Але я, напевно, не єдиний, хто задавався питанням, чи не відчували вони щось більше, ніж симпатію...» [3]. Щодо М. Тетчер, то вона мала великий досвід роботи з державними діячами, відомими політиками. Особливо важливим для неї було зміцнення зв'язків з радянським лідером. Однією з характерних рис М. Тетчер, необхідною в політиці, є артистизм [12]. До кожної зустрічі з Михайлом Сергійовичем, вона готувалася заздалегідь. Зважувала не лише політичні аспекти майбутньої розмови, а і відпрацьовувала кожен жест, рух, погляд, слово. Свідки їх зустрічей не раз помічали, як змінювалася Тетчер, як незвичайним блиском починали світитися її очі. Відомий британський письменник, дипломат XVIII ст. Ф. Честерфільд писав: «Політичні діячі не керуються любов'ю або ненавистю, їх направляють інтереси, а не почуття...». Але явні симпатії двох державних діячів неможливо було не помічати найближчому оточенню, вони робили діалог СРСР і Великобританії більш довірливим, продуктивним [9].

За спогадами Л. Замятіна, інтерес М. Тетчер до М. Горбачова не був суцільно офіційним [11]. Найближче оточення спостерігало за цими перетвореннями. Наприклад, Прем'єр-міністр ніколи не носила хутра, але на зустріч з Генсеком СРСР завжди одягала якесь нове. Це очевидно було певне почуття, яке можна назвати симпатією [2].

В кінці квітня 1987 р. М. Тетчер відвідала СРСР. В ході офіційного візиту, 1 квітня вона дала інтерв'ю Центральному телебаченню за участю трьох провідних журналістів-міжнародників – Т. Колесніченка, В. Сімонова і

Б. Калягіна. Це інтерв'ю стало справжньою сенсацією і було ще одним важливим кроком в розвитку гласності СРСР. Радянська пропагандистська школа потерпіла повного краху. Був нанесений сильний удар по стереотипним уявленням щодо «країн капіталу». Три роки тому М. Горбачов дебютував в Лондоні з принципами «нового мислення». А в Москві стара «ідеологічна гвардія» накинулася на британського прем'єра з заготовками «запитання–відповідь». Дійшло навіть до абсурду – зачитувалися «листи з місць» від трудящих різних куточків СРСР. Однак, «залізна леді» відстояла свою позицію і інтереси Великобританії, а саме інтерв'ю на довгі роки стало прикладом політичного дискурсу [5].

За іншими спогадами, Л. Замятін дізналася про ув'язнення М. Горбачова в дні «Серпневого путчу» 1991 р. і ДКНС від самої М. Тетчер. Вона наказала негайно викликати літак до Росії щоб відвідати президента. Тоді вона сказала: «Горбачов, можливо, важко хворий... Я повинна бути в Росії!». Розвиток британсько-радянських відносин в останні роки – яскравий і в багатьох відношеннях єдиний приклад того, як можна зміцнити довіру між двома державами протягом короткого проміжку часу [11].

Підсумовуючи, слід звернути увагу на те, що генеза британсько-радянських відносин в другій половині 80-х рр. ХХ ст. і налагодження більш тісної співпраці цих країн було закономірним явищем, але, безсумнівно, фактором, що в значній мірі вплинув на трансформацію британсько-радянських відносин, була взаємна симпатія керівників двох держав – М. Тетчер і М. Горбачова. Взаєморозуміння лідерів двох могутніх країн, в певній мірі, і визначили продовження діалогу між Сходом і Заходом. Це не були традиційні ділові стосунки, що базувалися лише на економічному і політичному розрахунку. Це були відносини живих людей, які керуючи гігантськими за розміром державами, не втратили почуття взаємоповаги, взаєморозуміння і здатності знаходити компроміс в світі, де тривала «Холодна війна»; сформували такий позитивний фон взаємин, що сприяв об'єднанню, а не навпаки.

Annotation

Anna Kazak. (Kyiv). The factor of «personal sympathy» between Thatcher and Gorbachev in British–Soviet relations during the second half of 80-ies XX century

Factor of «personal sympathy» between M. Thatcher and M. Gorbachev as an aspect of British-Soviet relations during the second half of the 80-ies of XX century is analyzed.

Keywords: «personal sympathy» British-Soviet relations, historiography, development.

Аннотация

Казак А.В. (г. Киев). Место фактора «личной симпатии» Тэтчер-Горбачева в британо-советских отношениях второй половины 80-х гг. ХХ в.

Анализируется фактор «личной симпатии» М. Тэтчер и М. Горбачева и его влияние на развитие британо-советских отношений во второй половине 80-х гг. XX ст.

Ключевые слова: «личная симпатия», британо-советские отношения, историография, развитие.

Посилання

1. Громько А. История внешней политики СССР 1917-1980 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://polbu.ru/gromyko_politics/. – Название с экрана;
2. Калашников М. У Тэтчер было определено женское чувство к Горбачеву. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kommersant.ru/doc/572821>. – Название с экрана;
3. Капитонова Н. Маргарет Тэтчер: человек и политик. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vivovoco.ibmh.msk.su/VV/PAPERS/HISTORY/TATCHER/TATCHER.HTM>. – Название с экрана;
4. Панарин И.. Генеральный ликвидатор СССР М.Горбачев. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vladimir-krm.livejournal.com/36667.html>. – Название с экрана;
5. Сигачев М. СРСР и Горбачев в восприятии Маргарет Тэтчер. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://panslavist.ru/2011/12/ussr_vs_tetcher/. – Название с экрана;
6. Evans R. Margaret Thatcher blocked Soviet aid for striking miners, files reveal. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.guardian.co.uk/politics/2010/aug/29/margaret-thatcher-soviet-aid-miners>. – Title from screen.
7. ColeJ. Margaret Thatcher's Views on Mikhail Gorbachev. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://chnm.gmu.edu/1989/items/show/5>. – Title from screen ;
8. ColeJ. TV Interview for BBC (“I like Mr Gorbachev. We can do business together”). [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.margaretthatcher.org/document/105592>. – Title from screen;
9. Simkin J. Margaret Thatcher : Biography. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/COLDthatcher.htm>. – Title from screen;
10. Горбачев М. Жизнь и реформы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gorby.ru/gorbachev/memoirs>. – Название с экрана;
11. Замятин Л. Горби и Мэгги. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://books.google.com.ua/books/about/Горби_и_Мэгги.html?id=y_g0AAAAMAAJ&redir_esc=y. – Название с экрана;
12. Thatcher M. The patch to power. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://ebookbrowse.com/2026-path-to-power-by-margaret-thatcher-pdf-d185988030>. – Title from screen;
13. 1984: Gorbachev visit to Britain a «success». [Electronic resource]. – Regime of access: http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/december/16/newsid_2560000/2560125.stm. – Title from screen;
14. ОстальскийА. Тэтчер и Россия: любовь и ненависть. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2009/05/090504_thatcher_ussr.shtml. – Название с экрана.

УДК 94(477) “191/199”

Світлана КАЛАНТИРЕНКО
(м. Ніжин)

Пільги номенклатури: радянські витоки і сучасна практика

Порушено проблему збереження пільг-привілеїв для політичної еліти сучасної України. Обстоюється думка, що пільги були латентним явищем ще радянської партійно-державної номенклатури.

Ключові слова: номенклатура, пільги, законодавство, депутати.

Науковий керівник – *Семенова Марина Валентинівна*, асистент кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Номенклатура завжди була важливим суб'єктом радянської політичної системи, який стояв біля витоків формування і розподілу влади в державі та виконував роль її першочергового актора і безпосереднього носія [1, с. 207].

Питання матеріального забезпечення елітарних верств суспільства завжди цікавили наукову та громадську думку. Особливо гостро це питання постало в Радянському Союзі у період перебудови, коли на хвилі гласності засоби масової інформації друкували матеріали про наявні системи пільг та привілеїв для партійно-радянської номенклатури. Разом з тим, ця проблема була об'єктом обговорення виключно публіцистів та опозиційних кіл. На сьогоднішній день питання існування привілеїв народних депутатів України є не менш актуальним.

Пільги та привілеї були породженням радянської системи. Але, спираючись сучасні на офіційні документи та публікації, не складно переконатись, що привілеї політичної еліти не зникали, а навіть розширювалися, не зважаючи на умови гласності часів перебудови чи з проголошенням незалежності української держави. І якщо за радянських часів, у тому числі в період перебудови, офіційно номенклатура намагалася приховати існування пільг, то у Законі України про «Статус народного депутата України» чітко вказані всі пільги, які отримує народний депутат при вступі на службу [2]. Хоча за Конституцією України, всі громадяни рівні перед законом і судом. І очевидною є потреба вирішити проблему з невинуватою великою кількістю пільг та привілеїв, але до реальних дій це не призводить. Особливо наполегливо кандидати у депутати Верховної Ради обіцяють скасувати всі пільги під час передвиборчих кампаній. Лише напередодні чергових виборів, а після – для депутатів ця проблема актуальність втрачає.

Широка система пільг і привілеїв була сформована з моменту становлення радянської державності. В. Ленін був впевнений в тому, що його підлеглі мають отримувати все необхідне. Спеціалісти, які працювали на державних підприємствах, отримували високі зарплати. Партійні та державні чиновники були зв'язані жорсткими межами зарплати, але мали систему привілеїв,

яка включала в себе такі аспекти, як надання житла, транспортні витрати, безкоштовну освіту, закордонні поїздки, забезпечення дефіцитними товарами, високі пенсії [3, с. 45]. Саме ця система забезпечувала партійно-радянській верхівці значно вищий рівень життя порівняно з народними масами. Ця ж система була головним стимулом ефективної діяльності кадрів.

Але в умовах перебудови постала проблема: існування системи пільг-привілеїв суперечило соціалістичній сутності Радянського Союзу, адже соціалізм передбачав знищення класової нерівності [4, с. 35]. У відповідь на громадське обурення XXVII з'їзд КПРС (1987 р.) офіційно проголосив «рішучу й безкомпромісну війну проти бюрократичних практик... соціальної несправедливості» та поклав початок широкій публічній дискусії довкола питань про привілеї номенклатури [5, с.191]. Самі представники номенклатури офіційно заявляли, що ніяких привілеїв і бути не може. Наприклад, на XXVII партійному з'їзді перший секретар Волгоградського обкому КПРС заявив: «Не можна в гонитві за сенсацією, під приводом «широї розмови» чорнити кадри ... «партійно-адміністративного шару». На прес-конференції цього ж з'їзду представник КПРС Ігор Швець заявив, що питання про «привілеї в лапках» «штучно роздуте» і цікаве лише для «міщан». Так, з часів В. Леніна існують лікарні та санаторії для певного кола правлячих керівників, але існують вони і для робітників і для службовців. Ніяких спецмагазинів немає, і взагалі всі розмови про них засновані на «незнанні» [6, с. 191].

На XIX Всесоюзній конференції (1988 р.) питання про пільги та привілеї партійно-радянської номенклатури постало з новою силою та зумовило розробку пропозицій щодо перегляду систем матеріально- побутового забезпечення партійних працівників. Делегати конференції подали низку конкретних пропозицій, що передбачали скасувати певні привілеї і публічно визнати існування деяких, конче потрібних для функціонування системи. У пресі (наприклад, «Московские новости») підкреслювалось непересічне значення певних рішень конференції, згідно з якими мали відмінити деякі з найбільш несправедливих привілеїв. Особливе символічне навантаження мало закриття кремлівської «їдальні здорової їжі» для партійних і державних можновладців. Партія фактично власноруч зняла обговорення цього питання [7, с. 55].

Та в супереч гаслам про прозорість та демократизацію партійна номенклатура не збиралася позбуватися своїх привілеїв. Цей парадокс офіційної боротьби із системою привілеїв можна простежити, коли розглянути становище нової «демократичної еліти». Для ефективної боротьби з привілеями ця нова еліта дуже швидко сама почала набувати привілеїв [7, с. 54]. Про їх існування говорили самі ж члени партії, одним з перших критикувати привілеї почав Борис Єльцин. Детально дослідив це питання Михайло Восленський, який свого часу був представником номенклатури, емігрувавши на Захід

опублікував книгу «Номенклатура: панівний клас Радянського Союзу». Відтоді за Радянським Союзом і закріпився імідж «країни номенклатури», в якій суспільство поділяється на два класи: всемогутню еліту та безправний народ.

В Україні періоду незалежності питання про скасування привілеїв сучасної «номенклатури» порушувалося неодноразово. На офіційному сайті Верховної Ради України розміщено ряд законопроектів, які стосуються скасування тих чи інших депутатських привілеїв [8].

Варто відмітити, що і в Радянському Союзі і в незалежній Україні привілеї закріплюються не за окремою людиною, а за посадою, і будь-який представник має у користуванні їх до тих пір, поки він обіймає номенклатурну посаду. Крім того, привілеї обмежуються сферою споживання, номенклатурник не має права перетворити частину свого доходу на капітал і передати свої права та привілеї у спадок [9, с. 27-28]. Наявність привілеїв обґрунтовувалась необхідністю для роботи партійних керівників. До таких привілеїв належить фінансове, медичне та соціально-побутове забезпечення, безкоштовний проїзд на всіх видах транспорту (окрім таксі), забезпечення житлових умов. Передбачено закордонні та інші відрядження за рахунок держави, до того ж, посадові особи мають право на одержання позачергового окремого готельного номера в усіх населених пунктах України. У ЗМІ постійно згадується, що посадові особи мають невидиму частину зарплати – це хабарі. Суттєво відрізняється і дозвілля номенклатурників від дозвілля пересічного громадянина, місце проведення відпустки, розмір майбутньої пенсії. І це ще далеко не повний перелік привілеїв, якими користувались посадові особи в Радянському Союзі і користуються на сьогоднішній день. Крім того варто зазначити, що не лише матеріальне утримання має важливу роль, значення має сам привілейований статус.

Законопроектами пропонується суттєво обмежити більшість пільг, якими користуються народні депутати України. Зокрема, скасувати норми чинного законодавства для народних депутатів України щодо виплати матеріальної допомоги колишнім народним депутатам у разі неможливості їх працевлаштування до досягнення ними пенсійного віку, скасовувати всі численні пільги та привілеї, які не виправдано ставлять депутатів у привілейоване становище порівняно з іншими громадянами [10]. Однак, законопроекти хоч і приймаються, з часом пільги та привілеї відновлюються, або ж скасовуються просто формально. Так Верховна Рада обмежила пільги депутатам парламенту в 2012 р.: заключними положеннями держбюджету Рада зупинила дію низки статей Закону «Про статус народного депутата України», які передбачають пільги депутатам [11]. Але на 2013 рік, відповідно до Закону про держбюджет, знову поновлюються пільги відносно колишніх депутатів, які отримують матеріальну допомогу, знову отримуватимуть безкоштовне ліку-

вання в елітних клініках, право їздити в транспорті за рахунок бюджету. Знову отримуватимуть допомоги на оздоровлення, безкоштовні путівки для санаторно – курортного лікування, а також грошову компенсацію для створення «належних умов життя». На апарат Верховної Ради в бюджеті-2013 було передбачено 876 млн. грн., однак у фінальному варіанті, що так і не з'явився у відкритому доступі, витрати за цією статтею збільшилися на 60 млн. [12]. За урядовою інформацією, повної ліквідації пільг нардепів та чиновників очікувати не варто, але уряд працює над їх скороченням [13].

За останніми даними, що з'явилися у ЗМІ, один народний депутат обходиться бюджету України в 2039 гривень на день. У цю суму входить зарплата, гроші на проїзд, телефонний зв'язок, лікування і проживання в готелі. Таку саму зарплату, але за місяць, отримує лікар-дільничний, і з неї він платить за житло, проїзд і т.п. [14]. Один цікавий приклад з історії сучасної Німеччини. У кінці 2012 р. стало відомо, що президент К. Вульф у 2008 р., перебуваючи на посаді прем'єр-міністра землі Нижня Саксонія, отримав під низькі відсотки позику на 500 тис. євро. Президент вибачився, що не повідомив про цю позику раніше. Громадська кампанія із закликами до відставки президента почалася в Німеччині по тому, як стало відомо, що чинив тиск на редакцію газети, яка планувала опублікувати подробиці скандальної позики. Хоча посада президента в Німеччині переважно церемонійна, але глава держави має слугувати для громадян моральним орієнтиром. Німці заявили, що К. Вульф не є моральним взірцем для співгромадян. Президент подав у відставку [15]. Показовий приклад.

Отже, система пільг та привілеїв стала породженням радянської влади. Протягом всього часу ця система зазнавала суттєвих змін. Оскільки пільги та привілеї суперечать ідеям демократизації, то влада намагалася і намагається обґрунтувати необхідність їх існування. Пересічний громадянин України впевнений, що у сучасній практиці державно-політична верхівка не відмовиться від системи пільг та привілеїв, витоки якої формувались ще за радянських часів. Радянська система влади зруйнувалась, але цей її пережиток залишається на своїх позиціях і мало ймовірно, що колись вдасться його викоринити.

Annotation

Svitlana Kalantyrenko (Nizhyn). Benefits of nomenclature: Soviet origins and current practice.

The problem of preserve privileges for the political elite of modern Ukraine is shown. The opinion about privileges as latent phenomenon of Soviet nomenclature is proved.

Keywords: nomenclature, benefits, legislation, deputies.

Аннотация

Калантиренко С.В. (г. Нежин). Льготы номенклатуры: советские истоки и современная практика.

Затрагується проблема збереження льгот-привілеій політичної еліти сучасної України. Відстається думка, що льготи були латентним явищем ще радянської партійно-державної номенклатури.

Ключові слова: номенклатура, льготи, законодавство, депутати.

Примітки

1. Кузьменко Ю.В. Партійно-радянська номенклатура та її місце у політичній системі УРСР др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. [Текст] / Ю.В. Кузьменко // Література та культура Полісся. – Вип. 55: Проблеми філології, історії та культури України у сучасних дослідженнях / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ імені М. Гоголя, 2009. – С. 207-221.

2. Закон України «Про статус народного депутата» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2790-12/page2

3. Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве [Текст] / М. Мэтьюз // Вопросы истории. – 1992. – № 2-3. – С. 45-61.

4. Мохов В. Номенклатура и номенклатурная организация власти в России [Текст] / В. Мохов. – Пермь: ПГТУ, 2004. – 390 с.

5. Костиков В.В. Блеск и нищета номенклатуры [Текст] / В.В. Костиков. – М.: Правда, 1989. – 248 с.

6. Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза [Текст] / М.С. Восленский. – М.: Советская Россия, 1991. – 624 с.

7. Шліхта Н.В. Номенклатура та її привілеї в дискурсах доби перебудови очима радянських і західних журналістів [Текст] / Н.В. Шліхта // Наукові записки НаУКМА: Історичні науки. – К.: «Пульсар», 2009. – С. 52-58.

8. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/news/Novyny/Plenarni_zasidannya/46584.html

9. Работяжев Н. Механизмы рекрутирования и воспроизводства политической элиты в посткоммунистической России / Н. Работяжев // Проблемы политической трансформации и модернизации России / под ред. А.Ю. Мельвиля. – М.: МОНФ, 2001. – С. 18-47.

10. І знову про обмеження привілеїв нардепів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://globalist.org.ua/ukr/2009-09-i-znovu-pro-obmezhennya-privile%D1%97v-nardepiv/>

11. Рада скасувала низку депутатських пільг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/38319>

12. Нардепам повернуть їхні скасовані пільги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/money/193209-nardepam-povernut-ihni.html>

13. Льготы чиновников и нардепов не будут ликвидированы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gipoteza.net/news/politics/9454-azarov-ligoti-chinovnikov-i-nardepov-ne-budut-likvidirovani>

14. На утримання нардепа за день йде місячна зарплата лікаря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/print/?194533>

15. Скандал довкола президента Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/bbc/1304957/print>

УДК 94 (100)“19”

Віта КОЛОМІЄЦЬ
(м. Ніжин)

Правила ведення військових дій: від Гаазьких мирних конференцій до сучасних перспектив

Висвітлюється проблема міжнародного врегулювання воєнних дій та дотримання засад гуманізму у ході розгортання воєнних конфліктів.

Ключові слова: Гаазькі конвенції, ООН, збройні конфлікти, правила ведення військових дій.

Науковий керівник – *Семенова Марина Валентинівна*, асистент кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Протягом всієї історії свого існування люди вели жорстокі війни, але ідеал людського існування завжди бачили лише в мирі, який вносить гармонію і порядок у суспільне життя. Проте війни були постійно, а тому мали бути й певні норми, що їх регулювали.

Ще в давнину існували правила, які обмежували права воюючих щодо завдання збитків противнику. Були також і закони, які гарантували захист певним категоріям населення (діти, жінки, люди похилого віку) – наприклад, у персів, греків, римлян [1]. Як не дивно, але порядок та правила ведення війни, поведінка військових почали регулюватися разом з появою воєнних дій. Із часом вони удосконалювалися. З появою в Європі сучасної державної системи, з розвитком військової думки таке регулювання почало знаходити своє втілення в певних наказах, які державні діячі видавали своїм арміям; в капітуляціях та перемир'ях, які уклалися між арміями для того, щоб обмінятися військовополоненими та потурбуватися про поранених.

Проте лише у ХІХ ст., коли війни стали набувати більших масштабів, коли почали використовуватися нові і все більш руйнівні види зброї, коли на полі бою залишалася велика кількість поранених, виникло право війни, яке ґрунтувалося на багатосторонніх міжнародних конвенціях.

Важлива роль у цьому належала Женевській конвенції 1684 р., яка основним своїм завданням вважала покращення долі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни; наголошувала на тому, що людина за будь-яких умов має певні права. Можна вважати, що з цього часу і почався розвиток міжнародного гуманітарного права. Міжнародні відносини завжди знаходяться в стадії розвитку, внаслідок чого і система міжнародного права, яка є їх віддзеркаленням, сама постійно розвивається.

Ця проблема (з моменту потрапляння в сферу державно-правого поля) викликає інтерес у науковців як у площині міждержавно-правових відносин, так і у контексті вузької військової або ж загальноісторичної проблематики.

Серед них: Л. Камаровський, В. Потьомкін, І. Арцибасов, Р. Дюпюї, А. Григор'єв, С. Єгорова, Г. Стародубцев [2].

Цілком очевидно, що заборона агресивних воєн сама по собі не може викоринити причини, що ведуть до них. Незважаючи на заборону вдаватися до збройної сили в міжнародних відносинах, держави до цих пір використовують її для вирішення суперечок та конфліктів. Тому це, в свою чергу, зумовлює необхідність правового регулювання суспільних відносин, що виникають у ході збройного конфлікту, з метою його максимально можливої гуманізації. Так утворилася відповідна група норм міжнародного права, яка включає ряд договірних і звичаєво-правових принципів і норм, що встановлюють взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо застосування засобів і методів ведення збройної боротьби, що регулюють відносини між воюючими і нейтральними сторонами, визначають відповідальність за порушення відповідних принципів та норм.

До цієї групи входять як Женевські конвенції, в яких йдеться про захист осіб, які потрапили в полон, так і Гаазькі конвенції 1899 р. і 1907 р., що мали на меті встановити правила ведення власне воєнних операцій. Вони обмежували право воюючих держав піддавати нападу конкретних осіб і об'єкти, забороняли використання певних засобів та методів ведення бою. У цьому полягає актуальність даної теми для наших днів, коли у світі ведеться глобальна боротьба із тероризмом, постійно вибухають нові збройні конфлікти. У цих умовах рішення Гаазьких конференцій миру, прийняті більше століття тому, набувають важливого актуального значення.

Міжнародні конференції 1899 р. і 1907 р., що відбувалися в Гаазі (Нідерланди), не даремно називають «Гаазькими конференціями миру», адже основну свою мету вони вбачали в обмеженні зростання озброєнь та вироблення мирних способів вирішення міжнародних конфліктів.

У 1898 р. Микола II виступив з пропозицією обмеження розвитку озброєнь, яка отримала підтримку інших країн. У 1899 р. було скликано конференцію в Гаазі, у якій взяли участь 27 держав. Після обговорення було прийнято три конвенції та три декларації. Одним із важливих результатів стала конвенція про мирне вирішення міжнародних спорів, що передбачала створення постійного Третейського суду. Також були прийняті: конвенція про закони і звичаї сухопутної війни, в основі якої лежала Брюссельська декларація 1874 р.; конвенція, що поширює застосування Женевської конвенції 1864 р. на морську війну щодо хворих і поранених; декларації, що забороняли застосування отруйних газів й інших отруйних речовин, розривних куль та снарядів [3].

Проте не всі завдання було вирішено, тому у 1907 р. за наполяганням президента США Теодора Рузвельта було оголошено про скликання ще однієї

міжнародної конференції – у ній взяли участь 44 держави. Результатом роботи стало прийняття 13 конвенцій, три з яких – це підтвердження рішень Гаазької конференції 1899 р. Основне питання щодо обмеження озброєнь знову не було вирішено, проте до складу конвенцій було включено ряд обмежень щодо бомбардування неукріплених міст і селищ, мінування тощо. Чітко визначалися права нейтральних держав на період військових дій, міжнародний Третейський суд продовжував своє існування, але вже з чітко визначеною програмою своєї діяльності [4, с. 12]. На даній конференції були озвучені ідеї про необхідність скликати подібні конференції у майбутньому.

Отже, Гаазькі конференції миру 1899 і 1907 рр. надали потужного імпульсу розвитку міжнародного права, визначили основні напрямки розвитку «права Гааги», що поряд із «правом Женеви» становить основу сучасного міжнародного права, що застосовується в період збройних конфліктів.

Жахливий досвід двох світових воєн не навчив людство вирішувати суперечки мирним шляхом: ситуація у міжнародних відносинах у наші дні свідчить, що кількість збройних конфліктів зростає. Тільки після Другої світової війни у різних регіонах земної кулі було зафіксовано більш ніж 250 збройних конфліктів.

Із заснуванням ООН завдання роззброєння та обмеження озброєння є ключовими в контексті підтримки міжнародного миру та безпеки. Ці зусилля реалізуються у тому числі і завдяки прийнятим документам: договори про нерозповсюдження ядерної зброї, про заборону ядерних випробовувань, конвенції про заборону хімічної зброї, про заборону біологічної зброї, про заборону протипіхотних мін. Виключно питаннями роззброєння займається такий орган ООН як Конференція з роззброєння. Управління ООН з питань роззброєння реалізує рішення Генеральної Асамблеї з питань роззброєння; Інститут ООН з досліджень питань роззброєння проводить незалежні дослідження в галузі роззброєння та проблем, пов'язаних, зокрема, з питаннями міжнародної безпеки; на місцевому рівні миротворці ООН ведуть роботу з реалізації конкретних угод із роззброєння між воюючими сторонами. У своїй миротворчій діяльності ООН використовує стратегію превентивного роззброєння.

У такому контексті принципи і норми Гаазького права відіграють важливу роль у міжнародних відносинах, оскільки вони спрямовані на обмеження засобів та методів ведення війни з метою зменшення руйнівних наслідків бойових дій та забезпечення дотримання елементарних принципів гуманності.

Проте сьогодні є дуже поширеною думка, яка виникла після створення ООН, про те, що розвиток міжнародного гуманітарного права суперечить зусиллям у відверненні війни. Внаслідок цього Гаазьке право щодо обмеження засобів ведення війни у справі збереження миру почало поступово ві-

дмирати. Але у суспільстві постійно, йде модернізація, з'являються нові пристрої та засоби, в тому числі у напрямку удосконалення зброї. Це має змусити задуматись: незважаючи на всі зусилля світової спільноти, збройні конфлікти у світі все ще тривають, а тому існує потреба регулювати їх ведення з метою пом'якшення руйнівних наслідків.

Розвиткові та осучасненню Положень конференцій не надається належної уваги, тому виникає проблема значного відставання міжнародно-правового регулювання від реалій нашого часу. А це, в свою чергу, може негативно позначитися на мирному населенні під час військових дій (наприклад, існує лазерна зброя, яка є дуже небезпечною, проте ніяких конвенцій щодо обмежень у користуванні нею немає). Світова спільнота має зрозуміти, що повністю викоренити збройні конфлікти неможливо, а тому потрібно намагатися тримати їх хід у певних рамках-законах. Потрібно дати нове життя Гаазькому праву, розвивати його, тому що воно створене для людей, для їхнього захисту, для того, щоб у ході військових конфліктів їх учасники дотримувалися принципів гуманності та толерантності.

Значення та актуальність Гаазьких конференцій – у аспекті міжнародного права – зберігається і на сьогодні: на конференції 1899 р. було прийнято ряд документів, що ознаменували новий етап у справі кодифікації й розвитку права збройних конфліктів; Конвенції, які були прийняті на Гаазькій конференції 1907 р., утворили собою першу в історії права велику кодифікацію правил ведення війни і мирного вирішення збройних конфліктів. Ці документи миру стали основною віхою у формуванні міжнародного гуманітарного права [5].

На сучасному етапі розвитку людства ООН намагається зробити все можливе, щоб уникнути збройних конфліктів. Представники ООН у напрямку боротьби за мир, укладають договори щодо обмеження озброєння країн, але не розробляється питання про правила ведення війни. А це є дуже важливим, оскільки війни, незважаючи ні на які договори і протоколи, продовжуються, адже не зникають самі причини їх виникнення. А у зв'язку з тим, що Гаазькі конференції не отримали подальшого розвитку, то і правил регулювання воєнних дій (осучаснених) на сьогоднішній день не існує. Оскільки, як це не сумно стверджувати, війни завжди були і будуть, варто намагатися встановити хоча б якісь правила їх ведення, щоб захистити людські життя. І саме подальший розвиток і вдосконалення постанов Гаазьких конференцій 1899 р. і 1907 р. можуть стати основою в цьому.

Annotation

Vita Kolomiets (Nizhyn). Rules of warfare: from the Hague Peace Conferences to contemporary perspectives.

The problem of international settlement of hostilities and compliance the principles and humanism during the deployment of military conflicts is shown.

Keywords: Hague Conventions, the UN, armed conflict, the rules of warfare.

Аннотация

Коломиец В.О. (г. Нежин). Правила ведения военных действий: от Гаагских мирных конференций к современным перспективам.

Рассматривается проблема международного регулирования военных действий и соблюдения основ гуманизма в ходе вооруженных конфликтов.

Ключевые слова: Гаагские конвенции, ООН, вооруженные конфликты, правила ведения военных действий.

Примітки

1. Камаровский Л.А. Успехи идеи мира [Текст] / Л.А. Камаровский. – М., 1898. – 219с.

2. Камаровский Л.А. Гаагская мирная конференция 1899 г. [Текст] / Л.А. Камаровский. – М., 1902. – 64 с.; Камаровский Л.А. Вторая конференция мира 1907 г. [Текст] / Л.А. Камаровский. – СПб., 1908. – 272 с.; Камаровский Л.А. Успехи идеи мира [Текст] / Л.А. Камаровский. – М., 1898. – 219 с.; Потемкин В.П. История дипломатии [Текст]: в 2 т. – М.: Политиздат, 1945. – Т.2 Дипломатия в новое время (1872-1919). – 1945. – 422 с.; Арцибасов И.Н. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия [Текст] / И.Н. Арцибасов. – М.: Международные отношения, 1989. – 245 с.; Дюпюи Э.Р., Дюпюи Т.Н. Всемирная история войн [Текст] / Э.Р. Дюпюи, Т.Н. Дюпюи ; пер. С.И. Фомченко, С.И. Гузман; ред. А.Д. Балабуха. – СПб. : Полигон, 1997. – Кн. 3 : 1800-1925 гг. – 1998. – 1016 с.; Григорьев А.Р. Международное право в период вооруженных конфликтов [Текст] / А.Р. Григорьев. – М.: Воениздат, 1992. – 32 с.; Егорова С.А. Первая Гаагская конференция мира: история и современность [Текст] / С.А. Егорова. – М., 1997. – С. 117-127.

3. Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uapravo.net/akty/law-main/akt8pydn7n.htm>;

Конвенция о некоторых ограничениях в пользовании правом захвата в морской войне Гаага, 18 октября 1907 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uapravo.net/akty/law-main/akt8pydd5i.htm>;

Конвенция о постановке подводных, автоматически взрывающихся от соприкосновения мин Гаага, 18 октября 1907 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uapravo.net/akty/law-main/akt8pydw4k.htm>.

4. Григорьев А.Р. Международное право в период вооруженных конфликтов [Текст] / А.Р. Григорьев. – М.: Воениздат, 1992. – 32 с.

5. Стародубцев Г. С. Поступательное развитие международного права и Гаагская конференция 1899 г. [Текст] / Г.С. Стародубцев // Право и политика. 2000 – №5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – <http://library.by/portalus/modules/politics>.

УДК 94 (479.24)“1993/2003”:330 (479.24)“1993/2003”

Яна КРАВЧЕНКО
(м. Київ)

Соціально-економічні реформи в Азербайджані за часи президентства Гейдара Алієва (1993-2003 рр.)

Досліджується проведення реформ в Азербайджані у економічній та соціальній сфері, які посприяли розвитку підприємництва, сільського господарства, грошово-фінансової сфери, підвищили рівень життя населення, зменшили безробіття, активізували залучення іноземного капіталу в розвиток національної економіки.

Ключові слова: «Контракт століття», приватизація, інвестиції, Міжнародний фонд з розвитку сільського господарства.

Науковий керівник – *Осмоловська Олена Юріївна*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Республіка Азербайджан – це одна з країн пострадянського простору Південного Кавказу, яка на сьогодні має розвинену економіку, багаті поклади природних ресурсів, відіграє вагомий роль як в регіоні, так і на міжнародній арені. Цьому в значній мірі сприяли реформи, що були проведені в країні за часи президентства Гейдара Алієва, який прийшов до влади у 1993 р., в скрутні для Азербайджана часи, коли країну роздирали внутрішньополітичні протистояння, сепаратистські прагнення, економічні проблеми.

Однією з найголовніших проблем, яка дісталася незалежному Азербайджану у спадщину після розпаду СРСР була Нагірно-Карабаська, що впливала на дестабілізацію внутрішнього життя країни, сприяла низькому рівню життя населення, занепаду економіки, не давала можливості проведення реформування у країні в умовах військових дій. Проте не останню роль зіграли політичні протиріччя в країні та діяльність першого президента Азербайджану А. Муталлібова, наступного голови держави, керівника Народного фронту А. Ельчібея, та сепаратистські прагнення Аліакрама Гумбатова, що також негативно позначилася на економічній ситуації в країні. 3 жовтня 1993 р. в Азербайджані відбулися президентські вибори, перемогу на яких здобув Гейдар Алієв, набравши 98,8 % голосів. Його гаслом на виборах було «Я дам вам те, що ви прагнете». На момент приходу Алієва до влади внутрішньополітична ситуація в країні продовжувала залишатися нестабільною: різко впало виробництво, країна зіткнулася з важкою економічною кризою, проте внутрішня політика Г. Алієва допомогла зберегти та відновити державність, переконати світову спільноту в перспективності всебічного співробітництва з Азербайджаном, сприяти економічному та культурному розвитку країни [1, с. 9].

Щодо історіографії даної проблеми, то розглядаючи азербайджанську історіографію варто відмітити, що сучасний етап досліджень ролі Г. Алієва

щодо реформування країни, ознаменований вагомим дослідженням І. Гусейнової. У роботі «Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру» автор розглядає основні аспекти та етапи політичної та державної діяльності засновника незалежної країни. Дана праця є першим великим фундаментальним дослідженням, яке присвячене всебічному науково обґрунтованому, систематичному аналізу життя та діяльності Г.А. Алієва. Рада Гусейнова систематизувала, вивчила та проаналізувала всі етапи та аспекти політичної та державної діяльності президента Г. Алієва, особливо його діяльність в період незалежності. Дослідниця розглядає внутрішні та зовнішні аспекти діяльності Г. Алієва: дипломатичні стосунки з різними країнами; корінні реформи, які проводилися в економіці, соціально-політичній та культурній сфері; підписання «Контракту століття», що дозволило перетворити Азербайджан в один з центрів світової політики; розробку та реалізацію нової нафтової політики; боротьбу за збереження територіальної цілісності Азербайджана; послідовну політику, спрямовану на вирішення карабаської проблеми [2, с. 5].

Дослідженням політичного портрету Г.А. Алієва займалася також Д. Саїдзаде «Гейдар Алиев. Штрихи до политического портрета» [5].

Серед російських вчених дослідженням реформування Азербайджану за президентства Г. Алієва займався О.В. Циганов, який у праці «Ильхам Алиев: открытый мир» присвятив ряд глав Гейдару Алієву, його життєвому та політичному шляху [6, с. 3] та М. Зенькович, який у праці «Гейдар Алиев» звернувся до неординарної фігури президента, що фактично став засновником сучасного Азербайджану [3, с. 3].

Українська історіографія представлена окремими статтями та роботами Міжнародної конференції з перспектив розвитку та стратегічного партнерства між Україною та Азербайджаном «Азербайджан - Україна», яка проходила у квітні 2003 р., була опублікована низка матеріалів, яка стосується політичного, соціального, економічного розвитку сучасного Азербайджану під час президентства Г.А. Алієва. Серед них інтерв'ю Раміза Мехтієва, керівника адміністрації Президента Азербайджану, також праця завідуючої відділом гуманітарної політики Виконавчого Апарату Президента Азербайджану Фатми Абдуллазаде, що присвячена політичній діяльності Г.А. Алієва – «Гейдар Алиев. Политический портрет» [1, с. 3]

Раміз Мехтієв в роботі «Политическое будущее Азербайджана за активными сторонниками и последователями Гейдара Алиева» розглядає та аналізує питання, які були винесені 24 серпня 2002 р. на Всенародне голосування стосовно проекту Акта «О внесении изменений в Конституцию Азербайджанской Республики», який запропонував Гейдар Алієв. Автор наголошує, що завдяки Г. Алієву Азербайджанська Республіка досягла ва-

гомих успіхів як в політичній та соціальній сфері, так і в економічній. В результаті правильної економічної стратегії в країні досягнута фінансово-економічна стабільність, створена необхідна правова та економічна база для послідовних демократичних реформ [4, с. 8].

На жаль, належних монографічних видань українських дослідників із даної теми не існує.

З перших днів президенства, починаючи з інавгураційної промови, виголошеної 10 жовтня 1993 р., Президент Гейдар Алієв визначив невідкладні заходи у політичній та соціально-економічній області, покликані вивести країну з важкої кризи.

12 червня 1995 р. азербайджанський народ в результаті всенародного референдуму прийняв першу Конституцію незалежного Азербайджана і провів вибори в Національні збори. Конституція розподілила та закріпила розподіл на законодавчу, виконавчу та судову владу. Фактично було сформовано новий політичний простір, в якому задіяно 32 політичні партії, сотні громадських організацій, видається більше 600 газет, функціонують незалежні інформаційні агентства та телекомпанії.

В Конституції закріплені ідеї незалежності, суверенітету, захисту територіальної цілісності азербайджанської держави, відображені принципи ствердження громадянського суспільства. [1, с. 16-17].

Основним напрямом економічних реформ було формування нових форм власності, зародження нових відносин, приватизація державної власності. Закон про приватизацію державної власності в Азербайджані Міллі меджліс прийняв ще в січні 1993 р. Однак тоді все обмежилось лише прийняттям закону, і яких-небудь конкретних кроків до проведення приватизації зроблено не було. 7 березня 1995 р. при Президентові Азербайджану відбулася нарада, присвячена питанням приватизації. Виступаючи на цій нараді, Гейдар Алієв дав глибокий аналіз причин уповільнення приватизації, вказав на об'єктивні і суб'єктивні чинники. Закон про приватизацію не реалізовувався через те, що створений Міллі меджлісом Державний комітет з майна не розробив програми приватизації. Необхідно було оцінити фонди, що підлягають приватизації, визначити, які галузі повинні бути приватизовані, а які залишаться у власності держави. Кожен громадянин повинен отримати свій приватизаційний пай, яким може користуватися на власний розсуд. Однією з основних форм приватизації Гейдар Алієв вважав перетворення великих підприємств в акціонерні товариства. Для прискорення та впорядкування майнових реформ в Азербайджані Президент Гейдар Алієв 8 березня 1995 р. видав Указ «Про дієві заходи в галузі приватизації державної власності в Азербайджанській Республіці ». Цей документ передбачав необхідність розробки комплексної та всебічної програми приватизації державного майна

відповідно до закону і створення Державної комісії з розробки зазначеної програми. Особливу увагу в процесі приватизації передбачалося приділити заходам щодо соціального захисту всього населення, і особливо сім'ям шехідів і беженців. В цей час президент звертає увагу на формування реальних цін на вироблену продукцію відповідно до вимог ринку.

Спільно з Міністерством торгівлі Азербайджанської Республіки, Державним комітетом з антимонопольної політики, Міністерством економіки Азербайджанської Республіки та іншими організаціями було вжито заходи з поживлення в країні діяльності товарно-сировинних бірж. Президент закликав сприяти відновленню виробництва і проведенню структурних перетворень, залученню зарубіжних інвестицій, випуску конкурентоспроможної продукції. Державному комітету з майна Азербайджанської Республіки та іншим відповідним органам виконавчої влади доручається прискорити приватизацію переробних, промислових, сервісних підприємств, птахофабрик, підприємств великого тваринництва та інших об'єктів, що входять в аграрно-промисловий комплекс [3, с. 211-213].

Головну роль відіграло відродження аграрного сектору, поліпшення матеріального становища народу. 5 листопада 1994 р. в Президентському палаці відбулося нарада, присвячена ходу аграрних перетворень, пошуку шляхів ефективного використання багатого потенціалу для підйому сільського господарства. «Основу реформ становить зміна форми власності», підкреслив президент [2, с. 214].

Алієв звернув увагу керівників районів на необхідність враховувати місцеві особливості. Крім того, слід мати на увазі, що райони відрізняються не тільки структурою земельних угідь, але і спеціалізацією сільськогосподарського виробництва, кліматичними умовами.

З метою успішного здійснення перетворень в Азербайджані спочатку був проведений експеримент у Хизинском і Загатальском районах. Аграрну реформу Гейдар Алієв почав проводити ще в 1992 р., працюючи в Нахчівані, і добився позитивних результатів. Він виступив з цією ініціативою, перебуваючи на посаді голови Верховного меджлісу Нахчіванської АР, і сесія за його пропозицією прийняла дві постанови про реформи в сільському господарстві. Перша постанова стосувалася ліквідації відстаючих колгоспів і радгоспів, створення на їх базі приватних господарств, друга – приватизації тваринницьких господарств у передових колгоспах і радгоспах і створення на цій основі приватних господарств. Згідно з цими постановами, в радгоспі «Азербайджан» Джульфінського району було створено 4 фермерських господарства, 10 приватних господарств, 783,7 га поливних і богарних земель.

У 1996 р. по аграрному сектору були прийняті два закони: 23 грудня 1994 р. «Про хід аграрних реформ» і 25 серпня 1995 р. – «Про хід сільсько-

господарських робіт і положенні з проведенням реформ ». Ці закони цілком забезпечують реалізацію перетворень. 23 грудня 1994 р., Президент Азербайджанської Республіки в ході наради запропонував створити комісію з розробки проектів законів «Про основи аграрних реформ» та «Про реформування радгоспів і колгоспів» 18 лютого 1995 р. Міллі меджліс прийняв закони «Про основи аграрних реформ» і «Про реформування радгоспів і колгоспів». 16 липня 1996 р. був прийнятий Закон «Про земельну реформу».

Відповідно до закону «Про земельну реформу» на початку 1998 року було ліквідовано 1200 колгоспів і радгоспів, 50 тисяч сімей отримали державні акти на власність [2, с. 310-311].

В аграрному секторі здійснювалася політика приватизації майна, за цей період були приватизовані 9,3 тисячі вантажних автомобілів із загальної кількості в 26,7 тисячі (35 %), 10,9 тисячі тракторів з 31,3 тисячі (34,8 %), 40-45 відсотків комбайнів. Протягом останніх місяців 1997 р. були приватизовані половина з 130 переробних і 296 сервісних підприємств (59,1 відсотка) До 1 липня 1997 р. в республіці налічувалося понад 27800 нових приватних господарств (селянсько-фермерських господарства), більш 9300 сільських господарських кооперативів, малих підприємств. Приватизація державних промислових підприємств почалася в 1996 р. з малої приватизації. У той рік було продано 18 об'єктів. Станом на 1 січня 2002 р. було продано 653 промислових підприємства. У результаті реорганізації середніх і великих промислових підприємств в акціонерні товариства за 1998-2001 рр. виникло 276 акціонерних товариств. У середині 2002 р. частка приватного сектора у загальному обсязі внутрішнього валового продукту становила 71 відсоток, у тому числі в промисловості – 50 відсотків, будівництві – 76 відсотків, сільському господарстві та торгівлі – 99 відсотків. У 1996-2001 рр. торговий оборот, збільшившись в 2,4 рази, досяг 2,2 млрд. доларів. При цьому спостерігалось стрімке зростання обсягів експорту. Експорт зріс в 3,7 рази, а імпорт скоротився. На 2003 р. приватизовано 85 % земельного фонду [4, с. 15-16].

Взагалі перехід азербайджанської економіки до ринкових відносин, проведення аграрних реформ, ліквідація колгоспів і радгоспів, приватизація землі, худоби і майна, зміни в структурі управління та інші заходи справили великий вплив на сільське господарство. Досягненню позитивних результатів особливо сприяло прискорення перетворень, що почалося в 1995р. Якщо протягом 1992-1995 років загальний обсяг виробництва в сільському господарстві щорічно знижувався в середньому на 12 %, то вже починаючи з 1996 р. цей показник став неухильно підвищуватися і в 2000 і 2001 рр. склав відповідно 12 % і 11 %.

Президент Азербайджану значно сприяв розвитку села: на п'ять років звільнили від сплати всіх видів податків, за винятком податку на землю, бу-

ли ліквідовані їхні борги до державного бюджету, фінансова підтримка і кредити, що виділяються Світовим банком, Міжнародним фондом з розвитку сільського господарства.

У результаті діяльності попередніх керівників Азербайджану в 1991-1993 рр. фінансово-банківська система республіки була практично зруйнована. Керівництво Азербайджану зіткнулося з величезними проблемами. Досить відзначити лише один факт. У 1994 р. у зв'язку з підписанням «Контракту століття» в Азербайджан повинні були надходити бонуси. У результаті величезної праці, напружених зусиль Гейдара Алієва цей контракт був підписаний. Після підписання з'ясувалося, що Народний фронт, який перебував у 1992 р. при владі, ще до підписання договору отримав у закордонних нафтових компаній 80 млн доларів бонусів, передав їх одному з приватних банків, який згодом закрився, а директор банку втік. Велику роль в економічному зміцненні Азербайджану зіграв зростаючий обсяг інвестицій, який особливо збільшився в останні роки, зокрема з 1996 р., коли обсяг капіталу, вкладеного в Азербайджан, виріс на 65 відсотків. У 1997 р. цей показник збільшився на 67, у 1998 р. – на 45 відсотків. У цілому за 1996-2000 рр. в Азербайджан було вкладено 5 млрд. доларів інвестицій.

Відродження та розвиток спостерігалися у всіх галузях економіки. Велику роль в реалізації економічних аспектів соціально – економічного будівництва та оздоровлення фінансово-валютної системи зіграв Національний банк. Неухильно розширювалася мережа комерційних банків. Одночасно перебудовувалися і готувалися до приватизації державні банки. З 210 приватних банків, які функціонували в Азербайджані, в результаті конкурентної боротьби до 1998 р. залишилося лише 79. У 1992 р. Азербайджан став випускати свою національну валюту – манат, зменшилися темпи інфляції.

15 червня 1994 р. Президент підписав Указ «Про заходи щодо зміцнення соціального захисту населення та стабілізації фінансового становища економіки». Наказом Президента від 4 жовтня 1995 року в Азербайджанській Республіці було створено Головне державне казначейство. Здійснено ряд заходів з удосконалення податкової системи. Зокрема, переглянуто проект закону «Про податки на прибуток підприємств і організацій», який почав діяти з 1997 р., внесені зміни в закон «Про державну податкову службу», від 27 жовтня 1998 р. «Про затвердження структури та Положення про Державний митний комітет Азербайджанської Республіки » [4, с. 17].

Зріс видобуток нафти, збільшилося виробництво електроенергії, автомобільного бензину, азоту, ізопропілового спирту, хлоридної кислоти, чавуну, сталі, цементу, окремих видів нафтопромислового обладнання, побутових холодильників і т.д.

Видобуток найважливішого продукту промисловості – нафти в 2001 р. досяг 14,9 млн. тонн. Слід зазначити, що саме Гейдар Алієв першим з керівників прикаспійських держав підписав з провідними нафтовими компаніями світу контракт на розробку нафтових родовищ Каспію. Успішна реалізація «Контракту століття», видобуток ранньої нафти на родовищі «Чираг» у 1997 р. з'явилися наочною демонстрацією успіху нової нафтової стратегії. У 2002 р. щоденний видобуток нафти на «Чиразі» в середньому складав вже 118.400 барелів. З моменту отримання ранньої нафти і до жовтня 2002 р. на цьому родовищі було видобуто прибуткової нафти на суму в 400 мільйонів доларів. Зростав загальний видобуток нафти в морі. За даними Державного статистичного управління Азербайджану, якщо в 1995 р. видобуток морської нафти становив 7,5 млн. тонн, то 1999 р. вона досягла 12,3, у 2000 – 12,4, а в 2001 році – 13,2 млн. тонн, що відповідно склало в 1999 р. 89,0, а в 2000 і 2001 рр. за 89,2 відсотка загального обсягу видобутку нафти. До середини 2002 р. з контрактних площ «Азері-Чираг-Гюнешлі» було видобуто 555 млн кубометрів природного газу [6, с. 152-154].

Уряд Г. Алієва здійснив ряд заходів щодо збільшення соціальної спрямованості економічного розвитку, зростання добробуту народу. І це вплинуло на якість життя громадян Азербайджану. У 2001 р. грошові доходи населення зросли на 10 відсотків. Це, перш за все, було пов'язано з підвищенням заробітної плати. За даними на кінець 2002 р., середньомісячна зарплата становила 320 тисяч манатів. Протягом шести років заробітна плата зросла в 3,6 рази, пенсії в середньому – в 3,4 рази, реальні доходи населення – у 2,5 рази. Гейдар Алієв ввів боротьбу з безробіттям: 20 лютого 2003 р. видав Указ «Про затвердження «Державної програми по скороченню бідності і економічному розвитку на 2003-2005 роки»». З метою подальшого посилення соціального захисту населення, зниження рівня бідності в країні.

18 червня 2001 р. приймається указ «Про вдосконалення роботи із впровадження державної мови», який свідчив про збереження і розвиток національно-моральних цінностей і був схвально зустрінутий народом.

За даними Державного комітету зі статистики, в 2000 р. прибуток в бюджет за всіма джерелами порівняно з 1994 р. зросла в 7,1 рази і склала 3,6 трильйона манатів, а в 2001 р. доходи за всіма джерелами зросли в порівняно з 1995 р. в 2,5 рази, склавши 3,9 трильйона манатів. Питома вага дефіциту бюджету у внутрішньому валовому продукті з 5,2 відсотка в 1995 р. знизився до 0,4 відсотка в 2001 р. [2, с. 315].

Отже, після того як на початку 90-х років країна вийшла з важкого економічного, політичного та соціального положення, Азербайджан став послідовно розвиватися, а після 2000 р. отримав додаткове прискорення. Реформи, що були здійсненні за часи президентства Г. Алієва дали поштовх

розвитку підприємництва, сільського господарства, грошово-фінансової сфери, підвищили рівень життя населення, зменшили безробіття, сприяли залученню іноземного капіталу в розвиток національної економіки.

Annotation

Yana Kravchenko (Kyiv). Socio-economic reforms in Azerbaijan under President Heydar Aliyev (1993-2003)

Reforms in Azerbaijan in economic and social sectors, which contributed to the development of business, agriculture, monetary and financial sector, improved living standards, reduced unemployment, stepped up to attract foreign capital in the development of the national economy are studied.

Keywords: «Century Contract», privatization, investment, International Fund for Agriculture Development.

Аннотация

Кравченко Я.И. (г. Киев) Социально-экономические реформы в Азербайджане в период президентства Гейдара Алиева (1993-2003 гг.)

Исследуется проведение реформ в Азербайджане в экономической и социальной сфере, которые поспособствовали развитию предпринимательства, сельского хозяйства, денежно-финансовой сферы, повысили уровень жизни населения, уменьшили безработицу, активизировали привлечение иностранного капитала в развитие национальной экономики.

Ключевые слова: «Контракт века», приватизация, инвестиции, Международный фонд по развитию сельского хозяйства

Примітки

1. Абдуллазаде Ф. Гейдар Алиев. Политический портрет [Текст] / Фатъма Абдуллазаде: международная конференция «Азербайджан-Украина», 15 апреля 2003. – Киев, 2003. – 19 с.

2. Гусейнова Ирада. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру [Текст] / Ирада Гусейнова. – Баку, «Тахсил», 2005. – 544 с.

3. Зенькович Н. Гейдар Алиев [Текст] / Н. Зенькович. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 608 с.

4. Махтиев Р. Политическое будущее Азербайджана за активными сторонниками и последователями Гейдара Алиева [Текст] / Рамиз Махтиев: международная конференция «Азербайджан-Украина», 15 апреля 2003. – Киев, 2003. – 18 с.

5. Саїдзаде Ділара. Гейдар Алієв. Штрихи до політичного портрета [Текст] / Д. Саїдзаде. – Київ, 1996. – 31 с.

6. Цыганов О.В. Ильхам Алиев: открытый мир [Текст] / О.В. Цыганов. – М.: Издательский дом «Хроникёр», 2008. – 308 с.

УДК 327.8:94(410)(092)

Ольга НАГНИБІДА
(м. Київ)

Політика уряду Маргарет Тетчер щодо Європейського Союзу

Проаналізовано зовнішню політику уряду Маргарет Тетчер у відносинах Великої Британії і Європейського Союзу в 1979-1990 рр. Визначено основні погляди британського прем'єра на функціонування Європейського Союзу та роль Об'єднаного Королівства у ньому.

Ключові слова: Маргарет Тетчер, міжнародні відносини, Велика Британія, Європейське Економічне Співтовариство, монетаризм.

Науковий керівник – *Осмоловський Сергій Олександрович*, завідувач кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат економічних наук, професор.

На початок урядування М. Тетчер, Сполучне Королівство в Європі традиційно вважалось державою, яка уникає участі в європейських інтеграційних утвореннях. Це було пов'язано як зі специфікою історичного розвитку країни, так і зі традиційним консерватизмом британського суспільства. Зокрема, ще в 1956 р., Британія, на противагу ЄС заснувала ЄАВТ – економічну організацію, яка, на відміну ЄОВС, становила собою не митний союз, відмежований від усього світу спільним тарифом, а була б лише зоною вільної торгівлі, в межах якої країни взаємно скасовують митні тарифи. Проте, у питанні ставлення до ЄС, це давно вже не відповідало істині, Велика Британія впродовж 1960-х рр. двічі намагалася вступити до Спільного Ринку (в 1963 і в 1967 рр.), але внаслідок пропозиції голліністичної Франції цьому не суджено було збутися.

Політика Сполученого Королівства щодо ЄС дещо змінилася після приходу до влади у 1979 р. консервативного уряду на чолі з жінкою прем'єром, визначним державно-політичним діячем – Маргарет Тетчер.

Дана проблема досліджувалась численними істориками завдяки досить широкій джерельній базі (офіційні документи Консервативної партії, матеріали щорічних конференцій, статті, огляди, інтерв'ю, промови прем'єр-міністра). Зокрема, історіографія є досить різною в оцінках діяльності уряду. Досить негативні оцінки (Дж. Булпітт, Д. Марканд) та позитивні (О. Черевко, В. Виноградов, С. Перегудов, Е. Гембел, Д. Марш, К. Огден).

Певну увагу політиці Великої Британії щодо ЄС приділяли українські історики (О. Черевко, С. Головка та ін.). Що особливо нині актуально зважаючи на прагненні нашої країни до євроінтеграції. Досвід великих європейських держав дає можливість країнам пострадянського простору проводити демократичну європейську політику.

Повідомлення про перемогу консерваторів викликало неприховану радість на Спільному ринку. Сподівалися що на відміну від лейбористів, які були противниками вступу Англії в ЄЕС і не дуже намагалися розвивати

співробітництво Англії з ЄЕС консерватори підуть на зближення з Спільним ринком. Лідери держав сподівалися, що з консерваторами буде легше вирішити суперечливі питання, особливо стосовно такої актуальної проблеми – сільськогосподарської політики. Як виявилось, що мало знали лідери Союзу нового англійського прем'єра. М. Тетчер, яка зразу розсіяла їх ілюзії про те, що консервативне керівництво піде на поступки державам ЄЕС. Порахувавши, що обов'язки, взяті в ЄЕС попереднім англійським керівництвом, являються надмірними і не можуть далі виконуватися [11, с. 7].

М. Тетчер з перших кроків оголосила себе непереконливим захисником інтересів Англії. Почалася її боротьба проти інших учасників Співтовариства, це продовжувалося більше 10 років. Тетчер намагалася брати від ЄЕС більше ніж давала [9, с. 213].

На перших же зустрічах керівництв держав – Членів ЄС вона вимагала переглянути суми внесень в скарбницю через значний вклад Британії. Вона вимагала зменшення внесень Англії на один мільярд фунтів стерлінгів.

На зустрічах керівництво ЄС в Дубліні та Люксембурзі ситуація так загострилась, що здавалось, все руйнується. Англійці були проти невиправданих великих витрат на сільськогосподарську політику ЄЕС. Уряд М. Тетчер все далі вимагав зменшення долі внеску Англії. Але на останній з них партнери по Співробітництву пішли Англії на деякі поступки. Запропонувавши – 760 млн. фунтів стерлінгів. Але М. Тетчер визнала цю суму малою. Зустріч виявилася безрезультатною [4, с. 84].

Тільки в травні 1980 р. на зустрічі в Брюсселі після тривалих і хворобливих переговорів партнерам вдалося досягти компромісу. Учасники Співтовариства пішли на нові додаткові поступки Англії. М. Тетчер не була на тому засіданні і, дізнавшись про результати, залишилася знову незадоволеною, вважаючи, що представник Великої Британії Каррінгтонг не виправдав її сподівань. Але зрозумівши, що вона вже нічого не змінить і з нею ніхто не згоден, Тетчер змирилася [1, с. 4].

Реакція в державі на політику М. Тетчер в ЄЕС була далеко неординарною. Більшості англійців імпонувало те, що М. Тетчер так рішуче відстоює національні інтереси. Особливо позитивною була реакція фермерів.

М. Тетчер довелося бути на зборах фермерів і сільськогосподарських виставках, де фермери, демонстрували свої досягнення, навіть на одній із них виступила. Звертаючись до фермерів, вона говорила:» Держава може пишатися тим, що досягнуто в сільському господарстві вашими руками. У нас саме продуктивне сільське господарство в Європі, і ми не просимо іноземних субсидій» [10, с. 240].

Фермери надавали діяльності Тетчер в ЄЕС саму високу оцінку. Вони приписували постановку сільського господарства у Франції та Італії, навіть

у ФРН. «Чому ми повинні субсидувати французів та італійців, які не хочуть так багато працювати на своїх полях, як ми?» – питала М. Тетчер [6, с. 25].

Непримиримість Тетчер в її відношеннях з партнерами по ЄЕС визначалась не тільки її монотаристською політикою, яка мала мету максимально скоротити земельні витрати, але й тим, що, особливо в перші роки свого правління, пріоритет зовнішньополітичних переконаннях вона надавала перевагу не Європі, а США.

Починаючи з середини 80-х років проблеми європейського економічного суспільства почали хвилювати М. Тетчер більше ніж на початку її правління. Західна Європа прагнула великого серйозного об'єднання [10, с. 11].

Європейське суспільство поставило своєю метою максимальне поглиблення інтеграції, ліквідацію всіх європейських бар'єрів не тільки в області торгівлі, але і в області фінансів, тобто вільне пересування людей, капіталів, товарів та послуг в межах Загального ринку. На протязі чотирьох років в Брюсселі працювала соціальна комісія, яка підготувала доповідь «Європа без кордонів після 1992 року» [5, с. 319]. Доповідь цієї комісії викликала негативну реакцію Тетчер, головним представником Великої Британії був лорд Кокфілд.

За планами авторів проекту, ЄЕС після 1992 р. буде представляти великий ринок держав з населенням більше 320 млн. чоловік, а враховуючи злиття НДР з ФРН стане другим об'єднанням, супердержавою Заходу. Тетчер вважала, що не слід поспішати з рухом у цьому напрямку. «Я не вірю в федеральну Європу, – заявила вона, – і вважаю, що будь-яке порівняння її з США являє собою абсурд» [1, с. 32].

Перш за все Тетчер рішуче відкинула думку про політичну інтеграцію держав-членів ЄЕС та критикувала плани створення «нової супердержави» на континенті. Головним принципом ЄЕС повинна бути Співдружність між суверенними державами, кожна з яких зберігає «Своєрідність, традиції, звичаї та відмінні риси». Тетчер доводить думку про те, що співробітництво не потребує централізації влади в Брюсселі, не потребує того, щоб рішення приймалися призначеним апаратом управління. В промові, в Брюсселі 20 вересня 1988 р. вона говорила: «Треба шанувати своє політичне обличчя не менше, ніж наші загальноєвропейські зусилля. Ми працюємо в Великій Британії не для того, щоб успішно обмежити функції держави, щоб вони були нав'язані на європейському рівні» [5, с. 160].

Вона боялася, що консерватизм англійського типу, розчиниться в загальноєвропейському потоці, а центральні органи ЄЕС в Брюсселі будуть проводити протилежну політику від ідей тетчеризму, і поширять свої концепції економічного, а може і політичного порядку і на Англію. Також Маргарет Тетчер дуже обурила заява голови комісії Європейського суспільства Ж. Де-

лора на з'їзді британських тред-юніонів у вересні 1988 р. Там йшлося про те, що 80% питань, які зараз вирішує британський парламент, будуть вирішуватися в брюссельській штаб-квартирі ЄЕС [5, с. 200].

Тетчер була твердо переконана, що Спільний ринок «краде британські гроші» [6, с. 12] і що нове Співтовариство буде більш вигідне для Англії.

Лідери Західної Європи вважали позицію М.Тетчер головною перешкодою для створення нової Європи. Її титул «Залізної леді», під яким раніше малось на увазі перш за все її відношення до СРСР, то зараз її союзники по ЄЕС вживали, маючи на увазі її ставлення до інтеграції Співтовариства. Також, іноді позаочі колеги називали її «жінкою-пугалом» [3, с. 15]. Також говорили, що Тетчер гальмує розвиток Європи і вони не були зацікавлені в розвитку тетчеризму. Тобто Англія розвивалася «не в ногу» з Європою.

Тетчерівську Англію її колеги по Співтовариству звинувачували в тому, що вона одночасно стоїть в Спільному ринку і водночас залишається поза ним.

У свою чергу британський прем'єр мотивуючи свою позицію насамперед доводила, що розширення інтеграції, як працюють інші європейські держави, призведе до ліквідації: тих досягнень, які Британія досягла в останнє десятиліття.

І нарешті, дуже гострими були суперечності з приводу валютно-фінансового союзу. Більшість держав стояло за створення фінансового банку, випускаючого єдину грошову одиницю [8, с. 54]. Англія пропонувала існування в межах Союзу національних валют, конкуруючих між собою. «Центрального банку не буде, коли я жива» – так просто і рішуче сформулювала вона свій принцип. Відстоюючи свою позицію М. Тетчер втрачала підтримку в самій Британії, в середині своєї особистої партії. В цей час, в середині 80-х років член кабінету П. Рис говорив Тетчер: «Становлення в Співтоваристві до Великої Британії дуже серйозне і часом напружене» [2, с. 33]. В обережних висловах він давав зрозуміти Тетчер, що вона займає в ЄЕС дуже безкомпромісну позицію, намагається розпорядитися, «як у себе вдома» [6, с. 2]

Опитування суспільної думки в Британії у 1989 р. показали, що троє з чотирьох англійців були прихильниками об'єднання ЄЕС, тобто засуджували дії уряду Тетчер. В кінці цього ж року 30 членів парламенту ЄЕС-консерваторів в газеті «Тайм» критикували прем'єра за її зневажливе ставлення до Співтовариства. Незадоволення політикою Тетчер у відношенні ЄЕС висловив діяч консервативної компартії, прихильник М.Тетчер – Бріттен. До нього приєдналися Хіт та ряд інших впливових політиків-консерваторів і вже зовсім несподівано навіть заново призначений міністр іноземних справ Д. Херд, якому потрібно було підтримувати політику свого

прем'єра. Але він висловив незгоду з окремими аспектами політики Тетчер у відношеннях ЄЕС [7, с. 6].

Партнери Британії сподівалися на те, що Тетчер з часом повинна піти на поступки, тому, що для Британії було дуже вигідне співробітництво в ЄЕС. Успіх в Британії в Спільному ринку в значній мірі залежав від її взаємовідносин з провідними членами ЄЕС – Францією і ФРН. Тетчер почала прикладати максимум зусиль до покращення відносин з Францією, другою ядерною державою Європи. Це було надзвичайно вигідно для обох країн. Відношення двох держав носили важливий і суперечливий характер на протязі довгого часу.

У 60-тих рр. Франція перешкоджала вступу Англії в ЄЕС, згодом різко опиралася пропозиціям Англії щодо сільськогосподарської політики. Англійська преса навіть стверджувала, що дві держави мають зовсім різні погляди на майбутнє ЄЕС [2, с. 374]. Все це ускладнювало для М. Тетчер рух на можливість поліпшення відносин з Францією.

Проте, наприкінці 1987 р. Тетчер і президент Франції Міттеран все ж ратифікували договір про будівництво тунелю під Ла-Маншем. Тунель довжиною 49 км повинен був відкритися у 1991 р. І тоді Британія стане частиною Континентальної Європи, а Ла-Манш внутрішнім Європейським каналом. Очікуючи, що відкриття тунелю призведе до значного поживлення торгівлі Англії з Францією і взагалі з континентом. Зростатиме хвиля туристів, відбуватиметься зближення двох держав. Але будівництво тунелю викликало ряд труднощів. Британський уряд вирішив, що будівництво буде відбуватися лише приватними компаніями без допомоги з боку держави. Засобів почало не вистачати. Лейбористи піддали критиці консервативний уряд М. Тетчер і закликали виділити засоби з державної казни. Французи були не задоволені жахливим уповільненням робіт, тим більше, що справи у них йшли краще через державне фінансування. Це та інші події негативно відбилися на відносинах Франції та Англії.

Слід зазначити, що уряду М. Тетчер склалися непрості стосунки з ФРН. Коль докоряв Тетчер у тому, що вона не приймала до угоди політичні інтереси ФРН. Стосунки між Кодем та Тетчер погіршувались, але все це було вирішено зміною керівництва в НДР і коли постало питання про об'єднання Німеччини, дискусії були припинені.

Але замість старих суперечок між Тетчер і Кодем з'явилися нові, тепер вже по відношенню об'єднання Німеччини. Тетчер не заперечувала проти об'єднання, але її хвилювало, як буде проходити забезпечення безпеки інших європейських держав, як буде забезпечено економічну стабільність ЄЕС, якщо в ньому буде представлена Німеччина? Коль хотів спочатку об'єднатися, а потім вирішувати всі проблеми. Тетчер рішуче виступала

проти цього підходу. Вона враховувала інтереси не тільки Англії, а і всієї Європи [12, с. 19].

Загалом можна зазначити, що впродовж 80-тих років ХХ ст. М. Тетчер розривалася між США і Спільним Ринком, бажаючи зберегти пріоритети по відношенню до США і досягти найбільших поступок від Співтовариства з мінімальними поступками для Англії. Основоположним принципом взаємовідносин між європейськими державами має стати добровільне і ефективне співробітництво між незалежними державами. Виборці були перш за все незадоволені розвитком співробітництва Британії з ЄЕС, і це відбилося на виборах в Європейський парламент в червні 1989 року, коли торі потерпіли значної поразки, поступившись лейбористам. Більшість парламентаріїв торі обвинувачували у цьому перш за все прем'єр-міністра [5, с. 240].

Annotation

Olha Nagnybida (Kyiv). The policy of Margaret Thatcher's government towards the European Union.

Foreign policy of Margaret Thatcher's government in relations Great Britain and the European Union during 1979-1990 has been analyzed. The British prime minister's main opinion about the functioning of the European Union and the role of the United Kingdom in it was shown.

Keywords: Margaret Thatcher, international relations, the United Kingdom, the European Economic Community, monetarism.

Аннотация

Нагнибеда О.О. (г. Киев). Политика правительства Маргарет Тэтчер относительно Европейского Союза.

Проанализировано внешнюю политику правительства Маргарет Тэтчер в отношениях Великой Британии и Европейского Союза в 1979-1990 гг. Определено основные взгляды британского премьера на функционирование Европейского Союза и роль Объединенного Королевства в нем.

Ключевые слова: Маргарет Тэтчер, международные отношения, Великобритания, Европейское Экономическое Сообщество, монетаризм.

Примітки

1. House of Commons. Official Report. Parliamentary debates. – L.: Session 1979-1980. Vol. 992-993; Session 1981-1982. Vol. 16-34; Session 1982-1983. Vol. 35-43; Session 1984-1985. Vol. 85; Session 1986-1987. Vol. 105-116; Session 1987-1988. Vol. 1 18-120, 129-130, 136-138; Session 1988-1989. Vol. 150; Session 1989-1990. Vol. 162.

2. Бурнашев И.Л. Тетчеризм и проблемы среднего образования в Англии [Текст] / И.Л. Бурнашев. – Алма-Ата., 1994.

3. Виноградов В.А. Приватизация в Великобритании: социально-экономический и политический анализ [Текст] / В.А. Виноградов. – М., 2000.

4. Грамши А. Партии, государство, общество [Текст] / А. Грамши // Новое время. 1990. – № 12. – С. 34.
5. Каверин Л.А. Проблемы рабочего и национально-освободительного движения Великобритании [Текст] / Л.А. Каверин. – Р., 1978.
6. Кисинджер Г. Дипломатия [Текст] / Г. Кисинджер. – М., 1997.
7. Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания [Текст] / Л.С. Мамут. – М., 1989.
8. Попов В.И. Премьер Ее Величества [Текст] / В.И. Попов. – М., 1999.
9. Рябов С.Г. Політична теорія держави [Текст] / С.Г. Рябов. – К., 1996.
10. Савин А.В. Классовая борьба в Великобритании в условиях усиления экспансии транснациональных корпораций. – М., 1984.
11. Тодді Ф. Нарис історії Європейського Союзу [Текст] / Пер. з англ. М. Марченко – К.: «К і С», 2001. – 135 с.
12. Храмов В.О. Политология [Текст] / В.О. Храмов. – Минск, 1992
13. Черевко О.С. Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979-1990 рр. [Текст] / О.С. Черевко // Український історичний журнал. – 1999. – № 2 125-133; № 3 – С. 88-97.
14. Головка С.Г. Політика «нових торі» щодо тред-юніонів [Текст] / С.Г. Головка. – К., 1999.

УДК94(100) «20»:[341.231.14:327]

Олена ПЕТРАУСКАС
(м. Київ)

Проблема захисту прав людини у міжнародній політиці на сучасному етапі

Проаналізована роль і проблеми використання політики захисту прав людини на сучасному етапі у міжнародній політиці у контексті зовнішньополітичної діяльності США
Ключові слова: захист прав людини, міжнародні відносини, зовнішня політика США.

Науковий керівник – *Гончар Юлія Борисівна*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Проблема захисту прав людини у міжнародній політиці в контексті вирішення питання співвідношення моралізму та прагматизму у зовнішній політиці адміністрацій США має досить велике значення на сучасному етапі розвитку світового співтовариства.

В якості джерел для розкриття теми дослідження залучалися документи та резолюції Генеральної Асамблеї ООН, Ради Безпеки ООН, виступи Генеральних секретарів ООН, а також акти, прийняті у рамках спеціалізованих

установ ООН, регіональних міжнародних організацій. Крім численних видань ООН та вітчизняних збірників документів частина матеріалів була залучена із розміщеної на Інтернет-сайтах інформації.

При написанні роботи були використані такі основні джерела: звіти держдепартаменту США про становище прав людини в світі, документи зовнішньої політики США. Увага приділяється офіційним заявам президентів, держсекретарів. Серед них: офіційні заяви та виступи Дж. Картера, З. Бжезінського.

У вітчизняній історіографії існує прогалина у вивченні питання формування, трансформації та наслідків політики «захисту прав людини». Серед відомих праць можна виділити дослідження радянських та російських вчених Г. Арбатова, Е. Баталова, А. Кокошина, О. Колобова, А. Корнілова, В. Комаровського, Н. Крилова, В. Лана, Б. Марушкіна, А. Нікітіна, Р. Овінікова, А. Уткіна, А. Фурсенко, С. Черниченко, А. Яковлева.

У 70-80-і рр. в СРСР виходили роботи по аналізу питання ідеологізації зовнішньої політики США в країнах «третього світу». Серед них: роботи Р. Зіменкова, В. Кременюка, В. Майорова.

В кінці 80-х-90-і рр. у Росії виходять роботи з проблеми у вигляді збірників та статей. Серед цих робіт: збірники «Права людини в історії людства й у сучасному світі» (1989), «Права людини: проблеми та перспективи» (1990), праці С. Дзасохова, В. Карташкіна, В. Власіхіна.

Також корисними є матеріали російських періодичних видань: «Правда», «За кордоном», «США: економіка, політика, ідеологія», «Соціс», «МЕІМО», «Поліс», «Нова і новітня історія».

Серед ґрунтовних праць варто виділити роботи американських ліберальних авторів, близьких до ідей «політичного моралізму»: І. Донеллі, З. Бжезінського, Д. Хіпс, Р. Лілліча, Джона Льюїса, Джеральда.

До іншого важливого напрямку наукової і політичної думки відноситься «політичний реалізм». Серед його представників можна виділити роботи А. Шлезінгера-молодшого, Г. Кіссінджера, С. Брауна, Дж. Кіркпатрік, Дж. Муравчик, Д.П. Мойніхена.

Крім монографій та книг з даної проблематики можна використати також статті із періодичних видань. Серед них статті Д. Белла, З. Бжезінського, С. Вогельгезанг, Дж. Кіркпатрік, Дж. Льюїса, Д.П. Мойніхена, Дж. Петраса, Д. Фассела, С. Хоффмана, А. Шлезінгера-молодшого, М. Шульмана, що вийшли в різний час у провідних американських журналах із зовнішньої політики: «Foreign Policy», «Foreign Affairs», «American Political Science Review» та ін.

Дослідження проблеми ролі захисту прав людини у міжнародній політиці держав на зламі ХХ та ХХІ століття має велику актуальність, зважаючи на

цілий ряд історичних та політичних змін на міжнародному терені. В останні десятиліття у світі відбулися значні зміни й соціально-політичного характеру, які вплинули на весь спектр міжнародної політичної діяльності, у тому числі – і на політику прав людини як однієї із її складових.

Нове століття людство розпочало з тягарем складних невирішених проблем, до яких додаються нові протиріччя, спричинені новими історичними викликами. Незважаючи на всі зусилля після Другої світової війни, людству не вдалося уникнути нових кровопролитних локальних конфліктів, які постійно з'являлись та затихали, породжуючи кризи та напруження у міждержавних стосунках, загрожуючи перетворитись на глобальний конфлікт [30].

У кінці ХХ століття протистояння двох наддержав завершилось, але напруження у світі не зменшилось. ХХІ століття – це епоха нових викликів. І це в першу чергу пов'язано зі змінами у світовій політиці. Розпад Радянського Союзу, соціалістичного блоку та зміна політичної карти Європи порушили складене після 1945 року розмежування впливів на міжнародній арені. Припинення блокової конфронтації двох наддержав позбавило міжнародну систему тієї стабільності, яка базувалася на взаємному балансі сил. Почався новий етап боротьби за вплив у світі. Так само ведеться боротьба за джерела існування, корисні копалини, впливи та владу, не припиняються регіональні конфлікти, збільшується національні та державні протиріччя. Згадалися давні історичні образи, невирішені питання, відродились реваншистські настрої. Ідеологічне протистояння ХХ століття перетворюється у геополітичні протиріччя ХХІ століття [8].

В наш час важливими джерелами напруги стають міжетнічні та міжнаціональні непорозуміння. Відповідно проблема реалізації прав людини у ХХІ столітті доповнюється старими протиріччями минулих епох.

Отже, головне протиріччя нашої епохи поглядає, на наш погляд, у наростанні, з одного боку, глобалізації усіх процесів, зміни в сутності поняття державного суверенітету, формування світового транснаціонального управління [9], а з іншого – тенденції національних держав до збереження та закріплення власної національної ідентичності. Це часто спричиняє конфлікти не лише на міжнаціональному рівні, а й всередині держави. У такому випадку демократичний підхід, заснований на дотриманні та захисті прав людини (у тому числі й національних меншин), конфліктує із задачею збереження територіальної цілісності держав. При цьому посилюється діяльність міжнародних та регіональних організацій, зменшуються прерогативи національних урядів всередині країни через те, що частину своїх повноважень вони передають наднаціональним стуртурам – і через це все більше значення надається міжнародним стандартам прав людини [21].

Привнесення ідеї прав людини у практику міжнародних відносин в середині ХХ століття може вважатися точкою відліку появи нового аспекту у царині зовнішньої політики, та початком процесу універсалізації базової ліберальної цінності Заходу у серцевину всіх цивілізованих держав. Права людини і зараз залишаються складовою частиною міжнародних відносин та є дієвим важелем внутрішньої та зовнішньої політики держав.

Всі ці зміни нерозривно пов'язані із діяльністю основного інституту, покликаного захищати, впроваджувати, регулювати, наглядати за дотриманням прав людини у світі – Організації Об'єднаних Націй. В Уставі ООН знайшли своє відображення такі принципи міжнародного права, які є актуальними і сьогодні. У другій половині ХХ століття проблема забезпечення загальної поваги та дотримання прав людини перестала бути лише внутрішньодержавною, міцно увійшовши складовою частиною до системи міжнародних відносин [7].

Права людини та міжнародна політика тісно пов'язані між собою. Історія діяльності ООН – це відображення складних та суперечливих міждержавних процесів. Успіхи та провали ООН – це, в першу чергу, наслідок політики її членів, найвпливовішим з яких і зараз є США. Ця міждержавна організація діє відповідно до доктрин та політики її сверенних держав-членів. Держави, здійснюючи свою міжнародну політику, відстоюючи свої інтереси, змушені брати до уваги прийняті та ратифіковані міжнародні документи з питання захисту прав людини. Процес законотворчої діяльності, міжнародне гарантування та дотримання правових норм є різними аспектами мирного політичного процесу. У цьому слід підкреслити, що положення прав людини не належать до якоїсь релігії, нації чи ідеології, а є основою будь-якого цивілізованого суспільства. Права людини є здобутком всього людства, вони є універсальні та єдині, але не за своєю природою. Але сама ця ідея має чітке локальне походження – Північно-Західна Європа та США.

Поняття «захист прав людини» міцно увійшло у міжнародну термінологію після перемоги Дж. Картера на президентських виборах 1976 р. Однак, проблема виходить за рамки його правління. Ще в 1938 р. в Лімі, де проходила VIII Міжамериканська конференція за участю США, була прийнята «Декларація на захист прав людини» та резолюція «Міжнародний захист прав людини» [4]. Після закінчення Другої світової війни в Статуті ООН були універсально закріплені ті ж самі ідеї. У 1948 році приймається «Загальна декларація прав людини», що закріпила норми міжнародного права у захисті прав людини [6]. У 1966 році був оформлений міжнародний Білль про права людини, який набув чинності у 1976 р. Але саме від часів президентства Дж. Картера захист прав людини перетворився у офіційну політику однієї окремої держави.

Рубіж 60-70-х рр. У США характеризувався масовими рухами за рівність прав, антивоєнними виступами, кризою довіри до уряду, економічною кризою початку 70-х рр. – все це свідчило про виклик моральному лідерству американської держави. У відповідь на цю кризу, у вищих колах з'являються нові концепції щодо її подолання та «відродження» морального лідерства США: провідні організації американської зовнішньополітичної думки пропонують політику по «захисту прав людини», і тому на початку 70-х рр. можна було говорити про появу політики прав людини США на міжнародній арені. У 1973 році беруть свій початок перші кроки конгресу США з даної проблеми [16]. Законодавство 1973-1976 рр. стало базою для проведення Дж. Картером активної кампанії «захисту прав людини», коли вони вперше в історії Америки будуть оголошені як найважливіший пріоритет зовнішньої політики США [5] та визнанні основою американських цінностей.

Ці зміни викликали бурхливі дискусії у політичних та наукових колах США. У 70-х роках з'явилося кілька основних концепцій [24]. Одні з них тяжіли до ліберального розуміння прав людини, а інші були пов'язані з консервативним уявленням про базові цінності Америки. На зміну «realpolitik» на сцену політичного життя виступив «політичний моралізм». Формування концепцій «захисту прав людини» призвело до початку процесу створення офіційної доктрини – програми Картера, і мали значний вплив на її формування. Картер пропонував нову політику США у світі. Його доктрина «захисту прав людини» ґрунтувалася на наступних принципах: принцип міжнародного права, публічної дипломатії, принцип справедливого економічного порядку, принцип морального лідерства, відродження американських цінностей, конструктивних взаємин з СРСР, стабільності і безпеки США, принцип «антирадянізму» [17].

У результаті цілеспрямованої політики Дж. Картера в 1977-1978 рр. було, в цілому, завершено процес інституціоналізації цієї політики. Зовнішньополітичний механізм отримав структури, здатні виконувати функції політики «захисту прав людини. Найважливішими органами координації та проведення нової картерівської політики стали Бюро прав людини та гуманітарних питань в держдепартаменті, міжвідомча група з прав людини та гуманітарних питань. Держдепартамент поклав відповідальність по збору інформації щодо порушень прав людини в світі на свої регіональні бюро. В цілому, цей новий механізм залишається незмінним і сьогодні. Головним досягненням адміністрації Картера, таким чином, стало створення діючого зовнішньополітичного апарату, з метою активного використання різних важелів тиску на країни, в яких, на думку США, порушуються права людини [19].

Основну роль у новій політиці грав держдепартамент США. Серед функцій нового апарату виділяються каральні, спрямовані на адресатів американської міждержавної допомоги, а також - інформаційні, пов'язані з наданням щорічних звітів про порушення прав людини в світі. Держдепартамент став найважливішим інститутом збору та поширення подібної інформації [1].

Перший активний сплеск капанії Картера спостерігався у 1977 р., після чого почався повільний процес спаду гуманітарної активності. 1979-1980 рр. можуть бути охарактеризовані як деякий відступ від ліберального курсу. Це було пов'язано з посиленням консерваторів в конгресі США та зміною громадської думки [23].

Існує сталий погляд на те, що права людини є однією з наріжних цінностей США. Проте в нових умовах пост біполярного світу права людини як складова американської міжнародної політики набуває особливої вагомості. Тенденція формування однополярного світу гостро поставила перед керівництвом США питання моральних важелів, що підтверджували б американську першість. І цим важелем стала політика захисту прав людини. На сьогоднішній день вона має досить значний вплив на зовнішній вектор діяльності країни, тому і зараз ми бачимо збереження цього тренду для міжнародної політики у постбіполярну епоху. [18] Але не завжди права людини залишались щирими та прозорими. Серед аналітиків, зокрема, російських, утвердилась теза про наявність «подвійних стандартів» у реалізації США цієї політики.

Прикладом, коли на практиці перевага надається певним кон'юктурним інтересам, але не реальній ситуації може служити агресія проти Югославії, яка вивела на поверхню протиріччя у правозахисній сфері. Відкрита агресія США проти суверенної держави була прикрита розмірковуваннями про захист «прав людини». Ігноруючи позицію ООН в цьому питанні, США та НАТО проголосили себе їх гарантами, хоча до сьогодні США не ратифікували багато міжнародних документів щодо захисту прав, особливо важливими з яких є пакти 1966 р. Таким чином, виходить, що США на свій власний розсуд випрацьовують свої норми «прав людини», використовуючи правову базу ООН лише в тому випадку, коли це відповідає їх інтересам [28].

Масові вбивства та етнічні чистки в Руанді або Сомалі не викликали таких бурхливих протестів, як Балканські події. США та союзники не бачать також паралелей між діями косівських албанців та самовизначенням абхазців, осетинців, протистоянням у Придністров'ї, виступам у Кашмірі, Квебеці, Країні Басків.

На думку президента Інституту стратегічних оцінок Російської Федерації, А.А. Коновалова, головною небезпекою ситуації у Косово є її прецедентний

характер для всього світу. «Предсказать все последствия сложно, но уже очевидно, что Косово не станет единственным уникальным случаем, о котором не любят говорить на Западе» [25].

Дуже близькими до наведених є критичні оцінки значення прав людини у зовнішній політиці США, що містяться у доповіді Генерального секретаря ООН К.Аннана «Ми, народи: роль ООН у XXI столітті», у рамках підготовки до Асамблеї тисячоліття. Згідно з цим документом, К.Аннан розділяє позицію більшості держав-членів ООН, які вважають, що «гуманітарна інтервенція» насправді може бути лише прикриттям для необгрунтованого втручання у внутрішні справи суверенної держави. Будь-які дії в цій області повинні здійснюватися при дотриманні Статуту ООН (в першу чергу, застосування сили з санкції Ради Безпеки ООН), а також з урахуванням усіх засобів, які б не порушували державний суверенітет [12].

За оцінкою дослідників, дії США під час кризи не сприяли вирішенню проблеми, а, навпаки, призвели до її ускладнення. Сполучені Штати, спираючись на доктрину «гуманітарної інтервенції» [14], застосували силу, при цьому жертва даної агресії – Югославія – використовувала законне право на самооборону (воно прописано у Статуті ООН, ст. 51) [22]. Однак вийшло так, що американці мали більше законності у своїх діях, а серби виявилися в ролі обвинувачуваних.

Операція в Югославії була перевіркою на міцність сучасного світу у нових політичних реаліях. Якщо принципи територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи вже не є гарантами суверенності держав, то виникає спокуса віднайдення більш дієвих механізмів захисту власної державності [11]. Наприклад, це може бути ядерна зброя. Володіння нею стало розглядатися як один з найбільш вагомих та значущих аргументів у відстоюванні своєї суверенності в нових сучасних реаліях.

Тому ще однією дуже важливою та актуальною проблемою з питання захисту прав людини є відповідність та виправданість жорстких дій щодо певних держав, які було звинувачено у недотриманні прав людини та їх наслідків [15]. Інколи неправомірні та надто несправедливі, вони провокують хвилю таких саме жорстоких відповідей. Чи не провокує політика США, орієнтована на світове панування, зростання фундаменталістських настроїв? Чи не є розширення діяльності міжнародних терористичних організацій свого роду відповіддю на цю політику? Недоторканність кордонів, та захист прав людини не дотримуються, і навіть свідомо ігноруються. Держави в ім'я боротьби з міжнародним тероризмом вживають заходів, у результаті здійснення яких відкрито порушується суверенітет обвинувачених у підтримці тероризму країн. Саме підтримка Афганістаном руху «Талібан» була причиною

вторгнення США на територію цієї країни. Таким чином, виникає замкнуте коло, вихід з якого знайти досить складно [26].

Боротьба з міжнародним тероризмом сама по собі супроводжується порушеннями прав людини. У відповідь на терор багато країн приймають надзвичайні заходи, які суперечать таким основним правам людини, як право на приватне життя, політичний притулок, право на об'єктивне правосуддя, презумпція невинності, свобода думки, свобода слова, свобода політичних поглядів та політичних союзів, або в певній мірі обмежують їх [20].

Наразі політика американських адміністрацій демократів по відношенню до країн, що розвиваються є дуже суперечливою. США застосовують каральні санкції проти країн, де рівень життя дуже низький, а видання нових ініціатив у деяких випадках призводив до прямого втручання у справи незалежних держав [10].

Сьогодні, у XXI столітті, ідея прав людини вийшла з локальних рамок, відбувається процес формування нового образу глобального світу, глобальної цивілізації. «Новий світовий порядок» ґрунтується саме на сучасних західних цінностях, носить месіанський характер.

Ще одна проблема, що виникає як результат навязання американцями світовій громадянськості західної інтерпретації концепції прав людини, це – ігнорування національних, історичних, культурних та релігійних особливостей різних держав. Таким чином навязується західна система цінностей. Але за наявності цивілізаційних та культурних відмінностей різних суспільств одне й те саме поняття може мати протилежний зміст - тому запропонований американцями світовий порядок не може бути визнаний універсальним. Традиційні моделі соціальної, економічної, політичної, моральної поведінки й життя сучасних цивілізацій дуже стійкі та живі. Це також піддає сумніву універсалізм американської концепції прав людини [29].

Наприклад, в ісламських країнах назва «прав людини» закріпилася за людськими обов'язками. Це – своєрідна спроба захиститися від впливу чужих цінностей. У цих країнах проголошується тільки ісламський порядок, встановлений Аллахом, який є джерелом прав людини, в першу чергу – права мусульманських народів, і Аллах дарував права не людям-індивідуумам, як вважається в Америці, а народам [13]. А, наприклад, в Японії відсутнє навіть саме слово «право» – до поразки у Другій світовій війні японці задовольнялися поняттями обов'язку та честі.

Отже, спроби сучасної «американської цивілізації» побудувати універсальні ціннісні орієнтири для всього світу, за своїм образом і подобою не завжди є успішні і супроводжуються формуванням додаткових проблем для функціонування міжнародних відносин. До невирішених протиріч додалися нові, спричинені зміною умов ведення світової політики та новими історич-

ними викликами. Крах біполярної системи регулювання міжнародних відносин та перетворення світової політики в одноосібний патерналізм США змусили змінити геостратегічні орієнтири та зовнішньополітичні механізми дій американських адміністрацій. Виникла потреба підтвердити право єдиного найсильнішого світового гравця та спроможність вести за собою весь інший світ. Обраний механізм, базований на ідеї захисту прав людини викликає супротив інших цивілізацій, породжуючи глибокий структурний конфлікт цінностей та ідеологій. До цього додається проблема постійного балансування між глобалізаційними та національно-орієнтованими процесами як всередині держав, так і у їх зовнішніх доктринах. Опинившись у позиціях глухої оборони, незахідні суспільства стають жертвами невинуватої жорстокості та порушення основної ліберальної цінності, яка так пропагується США – прав людини. На наш погляд, така ситуація має негативні наслідки для перспектив ефективного захисту людини на міжнародному рівні.

На сьогоднішній день одним з найвагоміших результатів політики «захисту прав людини» для міжнародних відносин можна вважати посилення духовного, політичного й економічного впливу та тиску США.

Annotation

Olena Petrauskas (Kyiv). The problem of protection of human rights in modern international politics.

The role and problems of using human rights policy at the present stage of international politics in the context of U.S. foreign policy were analyzed.

Keywords: human rights, international relations, U.S. foreign policy.

Аннотация

Петраускас Е.О. (г. Киев). Проблема защиты прав человека в международной политике на современном этапе.

Проанализирована роль и проблемы использования политики защиты прав человека на современном этапе в международной политике в контексте внешнеполитической деятельности США.

Ключевые слова: защита прав человека, международные отношения, внешняя политика США.

Примітки

1. Абдулаев М.И. Международно-правовой контроль в области защиты прав человека [Текст] / М.И.Абдулаев // Правоведение. 1999. – № 1. -С. 99-105/

2. Аннан Кофи А., Генеральный секретарь ООН. Общая судьба новая решимость. Годовой доклад о работе Организации за 2000 год [Текст] / К.А.Аннан. – Нью-Йорк: Департамент общественной информации ООН, 2000. – 136 с.

3. Барсегов Ю.Г. Самоопределение и территориальная целостность [Текст] / Ю.Г.Барсегов. – М., 1993. - 127 с.

4. Богатуров А.Д. История международных отношений 1945-2008 [Текст] / А.Д. Богатуров, В.В. Аверков. – М., 2010.
5. Бжезинский З. Картер: отказ от реализма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://terra-america.ru/karter-otkaz-ot-realizma.aspx>
6. Всеобщая декларация прав человека [Текст] // Сборник международных договоров. В 2 т. Т.1 (Часть первая). Универсальные договоры. Нью-Йорк и Женева: ООН, 1994. – С. 1-8.
7. Выступление Генерального секретаря ООН К.Аннана на 56-й сессии Комиссии ООН по правам человека. SG/ SM/ 00/ 71 [Текст] // Документ ООН. – 2000. 3 апреля.
8. Гаджиев К.С. Введение в геополитику [Текст] / К.С. Гаджиев. М.: Логос, 2002. – 416 с.
9. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития [Текст] / М.С. Горбачев, А.Г. Арбатов, В.Б. Кувалдин и др.; под руководством М.С. Горбачева. М.: Альпина Паблишер, 2003. - 592 с.
10. Гусейнов В. Гуманитарная интервенция как элемент нового миропорядка? [Текст] / В.Гусейнов // Вестник аналитики. 2001. - № 3. - С. 83-115.
11. Давыдов Ю.П. Норма против силы. Проблема мирорегулирования [Текст] / Ю.П.Давыдов. – М.: Наука, 2002. – 287 с.
12. Доклад Генерального секретаря ООН «Ми, народи: роль Організації Об'єднаних Націй у ХХІ столітті». A/54/2000 // Документ ООН. 2000. – 27 березня.
13. Елоева Д.К. Исламская концепция прав человека и международные стандарты [Текст] / Д.К.Елоева // Востоковедный сборник. М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1999. – С. 65-87.
14. Иноземцев В.Л. Гуманитарные интервенции [Текст] / В.Л.Иноземцев // Космополис. 2005. – № 1(11). – С. 11-24.
15. Карташкин В.А. Международная защита прав человека. (Основные проблемы сотрудничества государств) [Текст] / В.А. Карташкин. – М.: Международные отношения, 1976. – 223 с.
16. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика?: К дипломатии для ХХІ века [Текст] / Г.Киссинджер. – М.: Ладомир, 2002. – 351 с.
17. Кузнецова Е.С. Мировая политика: игра по правилам и без. Анализ и прогноз в международных отношениях [Текст] / Е.С.Кузнецова // Международная жизнь. – 2006. – № 1-2. – С. 94-105.
18. Лазутова М.Н. Права человека: история и современность [Текст] / М.Н.Лазутова. – М., 1992. – 264 с.
19. Лукашук И.И. Глобальный миропорядок и США [Текст] / И.И. Лукашук // Обозреватель-Observer. – 2002. – № 11-12 (154-155). – С. 28-33.
20. Лукьянцев Г.Е. О проблематике терроризма в контексте прав человека [Текст] / Г.Е.Лукьянцев // Московский журнал международного права. – 2002. – № 2 (46). – С. 4-17.
21. Малинова О.Ю. Универсальные права человека и вызовы культурного релятивизма [Текст] / Ю.О.Малинова // Civitas. – 2003. – № 1. – С. 11-16.
22. Модин Н. «Гуманитарная интервенция» как метод регулирования международных конфликтов [Текст] / Н.Модин // Власть. – 2007. – № 3. – С. 94-97.
23. Николс Т. Война за мир: СССР, США и политика разрядки в «долгие» 1970-е. – Журнальный клуб «Интелпрос», «Неприкосновенный запас» – 2007. – № 2.

24. Овинников Р.С. Уолл-стрит и внешняя політика [Текст] / Р.С. Овинников. – М.: Международные отношения, 1980.
25. От признания до аннулирования. Независимость Косово расколола мир [Текст] // Время новостей. – 2008. – 19 февраля. – № 26.
- 26 Проверка на мирный атом [Текст] // Независимая газета. – 2008. – 23 апреля; Катастрофическое обогащение Ирана [Текст] // Время новостей. – 2008. – 16 июня. – № 104; Не распространять или разоружаться? [Текст] // Время новостей. – 2008. – 1 июля. – № 115.
27. Сайт Комісії ООН з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ohchr.org/english/bodies/chr/index.htm>.
28. Хайден Р.М. Гуманитарное лицемерие [Текст] / Р.М.Хайден // Конституционное Право: Восточноевропейское Обозрение. 1999. – № 4 (29). – С. 89-93.
29. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка [Текст] / С.Хантингтон // Pro et Contra. 1997. – Т.2. – № 2. – С. 131-158.
30. Энтин М.Л. Международное право и новые вызовы / М.Л. Энтин, Л.М. Энтин // Международная жизнь. – 2003. – № 12. – С. 32-44.

УДК 008:24:34:39:94(477)

Віталій РАДЗІЄВСЬКИЙ
(м. Київ)

До актуальних питань субкультур сьогодення і делінквенції

Досліджуються питання субкультур і делінквентності в історичному та культурологічному аспектах. Розглядається девіантність у різних її проявах та, по суті, робиться спроба започаткувати нову комплексну, інтегративну галузь знань – делінквентологію.

Ключові слова: культура, субкультура, делінквентність, делінквентологія, історія, культурологія, право.

За останні десятиріччя проблема вивчення і аналізу субкультур у культурології є однією з найбільш актуальних. Певний інтерес викликають питання дослідження субкультур у історичній, юридичній, філософській, соціологічній, психологічній та іншій науковій літературі. Тема вивчення субкультури є доволі складною, багатогранною й багатовимірною. Відомо чимало класифікацій субкультур, найпростіша класифікація – це їх розподіл на позитивні, нейтральні та негативні. Причому, чи не найбільше уваги в останні роки, особливо у наукових дослідженнях у РФ, приділяється такому радикальному прояву негативних субкультур як кримінальна субкультура (Ю. Антонян, О. Багреєва, О. Старков, Ф. Сундуков, В. Тулегенов, Г. Хохряков та ін.). Ми зосередимось лише на кількох аспектах делінквенції і субкультурознавства у цілому, торкаючись у конспективному вигляді того, що, на наш погляд, є найбільш актуальним, необхідним та дискусійним.

Мета статті полягає у висвітленні проблеми деяких субкультур сьогодення і взаємозв'язок окремих негативних субкультур з делінквенцією, заглиблюючись побіжно в найактуальніші проблеми культурології.

До питань асоціальної субкультури зверталось чимало науковців: Ю. Александров, Ю. Блохін, А. Бронніков, Д. Виговський, А. Воронцова, В. Горкіна, Д. Донських, В. Дрьомін, Ю. Дубягін, І. Карпец, Д. Корецький, О. Костенко, С. Кузьмін, Д. Лі, В. Пирожков, Ж. Россі, М. Шакір'янова, В. Чалідзе, В. Шемякіна, Ю. Чуфаровський, В. Южанін, В. Шакур та інші.

Культурологія є важливою і необхідною наукою, яка має викладатись не лише в усіх вишах, але і навіть у середніх навчальних закладах, сприяючи підвищенню культурного рівня та виховання. Чимале значення може мати у її складі субкультурологія (або краще субкультурознавство). Відразу постає проблема термінології. Чому навіть проангломовна, власне, «субкультура», а не вітчизняна «підкультура»? Постають питання звільнення від іншомовних аналогів. Складні питання термінології: її латинські й грецькі «стандарти», варіанти її «китаїзації», «американізації», «арабізації» тощо. А чому не перейти до «слов'янізації», навіть «українізації»? Чим субкультурознавство гірше, ніж субкультурологія, а контркультурознавство гірше, ніж контркультурологія? Іноді навіть одна літера має великий сенс. Так у нашій співучій українській мові лише заміна «ф» на «т» іноді має величезне значення, змінюючи сенс і значення. Так у православ'ї заміна у вченні літери «ф» на літеру «т» у слові «кафолична» (соборна, вселюдська) призводить до віри у «католичну», тобто не у східну, православу церкву, а у західну, католичну. Сам термін «субкультура» викликає низку зауважень, причому не лише у сенсі однина – множина [2], але у онтологічних, аксеологічних і гносеологічних вимірах. Субкультура у позитивному і негативному значеннях ніби нівелюється, доречніше б воно вже звучало як андер- (негативна, низова) та ап- (позитивна, конструктивна) культури. Це не лише аспекти мовного та культурного просторів та полів, а ширше і ґрунтовніше.

Мовний та культурний простір та поля, які не є сталими і пов'язані з парадигматальними змінами, але й з сукупними векторами, моделями тощо. Поняття «субкультура», «контркультура»; «субкультурознавство», «субкультурологія» і «контркультурологія» потребують подальших досліджень; так само як і цивілізаціологія, а краще – цивілізаціознавство чи цивілізаціолістика та геокulturологія (у т.ч. і культурознавство землі). Взагалі, у РФ ще у 90-х рр. ХХ ст. була спроба вводити «культурознавство» (рос. – «культуроведение»). Може все-таки є сенс, запозичуючи найкращі іноземні ідеї та адаптуючи їх до вітчизняної реальності, відмовитись, зокрема, від самого терміну «культурологія», замінивши культурологію на «культурознавство»? Поки ж усталеною у нашому науковому тезаурусі є культурологія. Є відпо-

відні підручники, монографії, вчені знання тощо. Ми підтримуємо ту точку зору, що теоретично культурологія є важливою наукою, яка може мати важливе загальнонаукове методологічне значення. На нашу думку, у галузі гуманітарних дисциплін культурологія з часом здатна замінити філософію. Філософські підходи, обтяжені зокрема ідеологемами минулого та багатьма застарілими питаннями (остаточно вже вирішеними іншими сучасними науками, зокрема генетикою, нанонауками тощо) основним питанням філософії, можуть поступитись місцем культурологічним підходам, пов'язаним, наприклад з цивілізаціологією та націологією (краще – націознавством). Культурологія може і повинна дати поштовх до гуманізації та «олюднення» наукового поступу, стати своєрідним орієнтиром для багатьох питань технічних та природничих наук. Перетворення культурології у мета науку може стати актуальним питанням найближчих двох або трьох десятиріч. Особливе місце можуть зайняти питання переосмислення ролі і значення субкультури та цивілізаціознавства, їх ґрунтовне та об'єктивне дослідження. Чи легко відповісти, що доречніше: цивілізаціологія, цивілізаціознавство чи цивілізаціолістика? Доречнішим є цивілізаціознавство. На особливу увагу, заслуговує національне культурознавство і геокультурологія (у т.ч. боротьба за ринки, глядача тощо), а ширше – політична і політико-правова культурологія. Наболіле питання – денаціоналізація України як поступ до прірви. Духовна деукраїнізація – це деградація. Національне пробудження українців є необхідною умовою розбудови великої України. Варто наголосити, що Україна – Батьківщина не лише етнічних українців. Вивчення та осмисленні української культури має стати необхідністю для всіх громадян України, незалежно від їх національності, соціального стану, раси, кольору шкіри, світоглядних та інших переконань. Однією з умов отримання громадянства України має стати складання іспитів кандидатом на знання її історії та культури.

Витоки наших націознавства, елітаризму і субкультурознавства треба шукати у далекому минулому. З часів Київської Русі наша історія – це не лише історія елітарності і нашого елітаризму (елітаризму не лише як напряду елітарної культурології та напряду елітарної політології, політичної культурології, але і окремої галузі знання – елітарознавства). Династія Рюриковичів – це складова українського елітарознавства. Давньоруська цивілізація – це і погляд у вимірах еліт(ар)ознавства та егаліт(ар)ознавства.

Східне християнство та його вплив на освіту, літературу та інші складові культури, сприяло формуванню елітаризму та дає підстави розглядати Київську Русь у ключі елітаристики. Княгиня Ольга стала великою. Олена Прекрасна – це трансформований образ святої Ольги Премудрої. Є сенс казати і про перший давньоруський (прото)університет, який розташовувався у Києво-Печерському монастирі. Там існували різні школи: правова, лікарська, лі-

тописна й історична, бібліотечна, іконописна, архітектурна, гострономічна, педагогічно-філологічна з літературно-просвітницьким напрямом (автори, починаючи з св. Феодосія, «Слів», «Повчань», «Патерика») та ін. Київська Русь впливала на культури Сходу і Заходу. Субкультурознавство багатомірно постає на Русі [1] та пострусському просторі. Про це буде у праці «Нариси до субкультурознавства: загальна теорія субкультур». Де закінчувалась Русь? Цікаві «локальні» Русі-князівства або південні межі Русі. Русь географічна, духовна та політична. «Корінна» та «периферійна» Русь (як частина Великої Русі): територіальні та духовні особливості та специфіка розвитку. Поняття «Свята Русь» у агіографічній, повчальній, апокрифічній та в іншій літературі. «Свята Русь» – міфологема, побутова розповідь, популярна казка, історична та літературна конструкція чи часово-просторова реальність?

Важливі аспекти політико-правової культурології, геокультурології і політикокультурології (політична культурологія), зокрема культурне осмислення галузей і інститутів прав (наприклад, інтелектуальне, авторське та інше право). Окрема тема – право впливу чи впливання є своєрідною 4-ю складовою права власності, разом з володінням, користуванням і розпорядженням). Впливати – це володіти фактично (через підставних осіб, зв'язки, у т.ч. телефоне право, кумовське право, корупційні схеми тощо), не завжди навіть маючи юридичні підстави, але завжди маючи фактичні можливості. Це було інколи і завуальовано. Так, чи міг Іван IV (цар і українського походження, адже Олена Глинська ніяк не була московиткою) відправити українського і московського першодрукаря Івана Федорова з просвітницько-релігійною місією на захист одновірців у Західній Україні? Підвищення статусу церкви у XVI ст. стало доленосним і для духовних меценатів. Українська православна церква (Константинопольського, а потім Московського патріархатів), її освітні та наукові центри стали водночас спонсорами і спонсорованими. Відбувається зародження основ української освітології і культурології, а на новому етапі – елітаризму і субкультурності, у т.ч. контр- і антикультурності. Відповідно, краще і контркультурознавство. Подібних питань можна задати чимало: від часів сивої давнини до сьогодення, від протомистецтва до неомодернізму і неопостмодернізму. Як приклад наведу такий стиль неомодернізму, як «машизм». У машизмі є певна невирішеність, незавершеність твору, споглядач чи читач постає як співтворець, у творчості машистів є певна відкритість і, водночас, закритість. Є наголос на швидкоплинності буття: колись зміни відбувались повільно – тисячоліттями (палеоліт), століттями (давній світ), потім стрімко – десятиріччями (XIX-XX ст.), роками (сучасність). Водночас, машизм, тяжіючи до класичного мистецтва, ніби повторює стару аксіому: «Немає нічого більш стабільного, ніж минливе». Машизм ніби наголошує на менливості і постійності, сталості та рухливості. Чи важливі

«маховість» машизму? Або машизм як потреба сучасної культури? Машизм має свої різновиди (простий, глобальний і машизм радикальний), чим «перестрибує» з неомодернізму до неопостмодернізму. Важко не погодитись і з іншою аксіомою машизму: «Краще погано робити те, що треба, ніж добре робити те, що не треба». Естетика машизму – це тяжіння до переосмислення класичного і найкращого, машизм у ідеології – це суміш старих ідейних принципів на оновленій основі.

Етносубкультурності викликають неабиякий інтерес, актуальним є питання співвіднесення різних стилів, напрямів течій (тощо) модернізму та постмодернізму стосовно андер- (негативна, низова) та ап- (позитивна, конструктивна) культури, тобто взаємозв'язки та взаємовідносини модернізму та постмодернізму з субкультурами. Модернізм з ознаками елітарності, безпредметне мистецтво, потім – контамінація культури, «вестернізація», конгломеративність тощо. Так, машизм і катизм – це приклади неопостмодернізму («Декларація машистів», два їх основні підходи, естетичні й світоглядні особливості тощо). Машизм та його характеристика: епізодичність, фрагментарність, «рисковість», «маховість», інші стильові своєрідності та його приклади у дизайні, літературі тощо. Машизм – це не тільки його основні поділи (спрощений, ускладнений і неокласичний). Машизмом не обмежується велика тема – «Субкультури (чи краще апкультури та андеркультури) у системі сучасної культури», захоплюючи підліткову аномієлогію і понятійні новації (аномієлогія, правовиховання, віталексія, акмеологія, віталогія, криміногенія, технокримінологія тощо). Субкультури постають у різних виявах, проявах та співвимірах. Субкультури можуть бути навіть не завжди тождніми у культурі і культурології, мистецтві та мистецтвознавстві, історії та історичній науці тощо. Співвідношення субкультур та стилів, напрямів, жанрів і течій – особлива тема. Актуальна проблема – безкультур'я як явище (негативний прояв, форма тощо) культури, а андеркультура (субкультура) безкультур'я – близька до андеркультури (субкультури) беззаконня [2].

Резонансні субкультури – це ті, які викликають підвищений попит у великих прошарків населення і які, у першу чергу, можуть стати взірцем для наслідування. По великому рахунку, розподіл субкультур на резонансні та нерезонансні може бути не менш практичним, ніж на позитивні, нейтральні та негативні. До резонансних, «загальнонародних» субкультур, які разом із цим, користуються загальною увагою належать ті, що мають певні особливості. Важливо, щоб вони мали суспільний, груповий і особистісний резонанс; це, зокрема, субкультури тіла і тілесності, вегетаріанства (як сучасного і найактуальнішого прояву фітокультури) і криміналу (або кримінальна субкультура), наслідки мультикультурності. Вегетаріанство є непростим і за деяких умов неоднозначним явищем. Для деяких дотримання у багатьох випа-

дках вимог вегетаріанської субкультури є закономірним і правильним процесом. Разом з цим, сліпе наслідування вегетаріанству у деяких випадках може приносити лише шкоду. До субкультури вегетаріанства в усіх її різновидах та проявах потрібен глибокий культурологічний аналіз. У цілому, вона є частиною фітокультурології.

Окрема тема – субкультура тіла і тілесності, ширше – культурологія тіла і тілесного. З давнини тіло і його краса (здоров'я, досконалості тощо) заслуговували на особливу увагу. Тілесна культурологія яскраво подана у давній Греції. Тіло, його краса і прикрашення (намиста, одяг тощо) – це важливе культурологічне питання. Анатомія і фізіологія, ширше – медицина і біологія – це інші питання. Культурологічний аспект тіла, культурно-історичний вимір тілесності – це цікава і важлива складова культурології, її тілокультурознавство. Культурологія має звернутись до людського тіла, до його краси і довершеності, до його вдосконалення і прикрашення, не забуваючи про вічне і головне – про душу. Культурологія душі – це багатогранна особлива тема, це проблема вічного, цінного; це не дубляж філософії і психології. Душокulturологія і духокulturологія – це нові виміри комплексного осмислення буття. Красиві, досконалі тіла і душі шанували як римляни, так і козаки. Козацька тілесологія (тілесознавство) – це окрема тема. Окремих сектор, що викликає особливий резонанс – це соціальні субкультури. Пограничні негативні субкультури мають взаємозв'язки, іноді навіть доволі щільні: наприклад, субкультури жебраків субкультури безхатченків (від тих у кого немає домівки до тих у кого відсутня реєстрація, окремо без міст постійного перебування, проживання і реєстрації) і криміналу (або кримінальна субкультура).

Соціальні субкультури – це складні явища, які у негативному сенсі є субкультурами (субкультура жебраків, субкультури безхатченків, крайньої бідності та окремих проявів бідності, адже бідність може породжувати і позитивні явища, являючи високі зразки культури бідних). Субкультуру бідних у її широкому сенсі можна виокремити в окрему галузь біднознавство (або біднологію), яка, у цілому, у соціальному, економічному і, особливо, у культурному сенсі є негативним суспільним явищем. Її антиподом є субкультура багатих (від олігархів та вищої еліти, богеми до вищої ланки середнього класу), по суті це культура еліти, елітознавство (елітологія). субкультура жебраків і субкультура олігархів – це дві суспільні полярності, дві кардинальні протилежності, два радикальні прояви життя. Козацтво – це особлива позитивна субкультурна (апкультурна) спільнота. Апкультура (позитивна субкультура) та елітаризм постали у нових вимірах за часів здобуття Україною незалежності. Але залишалось питання негативних субкультур (субкультури егоїзму, брехні, сварок тощо) у новому ракурсі. Звідси їх плеяда: «Асоціальні субкультури протиправного спрямування. Аморальні субкультури».

тури некримінального спрямування. Антитрадиційні субкультури некримінального спрямування. Деструктивні субкультури некримінального спрямування. Тоталітарні субкультури некримінального спрямування. Вікові негативні субкультури некримінального спрямування». У цьому зв'язку згадаємо резонансні субкультури та конфлікт (або конфліктну субкультуру). До певної міри резонансними є чимало субкультур [2], проте, вони не можуть викликати постійну увагу і не можуть користуватись практичним інтересом населення. Щоправда у різні часи [1] і у різних стратах були різні резонансні субкультури. І сьогодні є ще субкультури, які є тотальними, проте через свою поширеність та загальноприйнятність не викликають масового здивування, хоча й викликали внутрішню протидію і дискомфорт.

Р. Мертон зазначав, що молодіжні субкультури девіантні у тому сенсі і значенні, які у них вкладають підлітки. Р. Клаурд і Л. Один довели, що причина девіантності криється у соціальному тиску на робочу молодь, і тому формуються три типи субкультури: 1) кримінальна; 2) конфліктна; 3) ретристська (retreatist subculture). Конфліктна субкультура формується у некриміногенних районах, де немає професійної та організованої злочинності, але є брутальність і сварки. Конфліктна субкультура там постає альтернативою кримінальній [2]. Проте ми не погоджуємось з цією думкою. Конфліктна субкультура є значно ширшим явищем: вона охоплює безліч аспектів буття і не завжди є негативною (конфлікт в драматургії, конфлікти інтересів у творчому середовищі тощо). Конфлікт інколи «вливається» у делінквентну субкультуру, яка передбачає образи, наклепи, відповідний стиль мови і поведінки у цілому, агресивний (у більшості випадків) емоційний тон та стиль, що обумовлюється статусом носія цієї субкультури та положенням у суспільстві (а ситуативно взагалі положенням) опонента. Вербальні методи доповнюють невербальні. Варто окремо згадати специфічний сміх (карикатурний, з метою подразнення, осуду, образи, приниження тощо), інтонації, звукові та смислові акценти, паузи, погляди, жести і т.д. Манери, пози, погляд, одяг – все це набирає особливої ваги у конфліктній субкультурі. Водночас, конфлікт є важливою складовою самої кримінальної субкультури, вона без конфлікту стає до певної міри «неповноцінною». Беззаконня без конфлікту – це рідкість. Андеркультура нараховує чимало представників. Це злочинці і аморали різних шаблів та видів, типів та особливостей. Окрема андеркультура – це квазівчені, зокрема «науковий криміналітет» (займаються фальшуванням, вводять людей в оману, пишуть не наукові дослідження, а упереджені й заангажовані гіпотези, пишуть на замовлення, неконструктивно критикують тощо). Це і ті, хто порушує авторське та інтелектуальне права (у його правовому і культурологічному вимірах) тощо. Делінквентна субкультура, переплітаючись с частиною конфліктної субкультури (наче два кола,

які перехрещуються), породжує безліч делінквентно-конфліктних виразів, проте навіть далекі від делінквентності люди потрапляють у обійми цієї пастки.

Культурологічна конфліктологія у перспективі має не стільки уваги приділяти конфлікту як такому, скільки його носіям – конфліктотворцям і делінквентній субкультурі. Делінквентна субкультура, як частина культурознавчої конфліктології та юридичної субкультурології – це акцент на суперечностях, намагання зайняти позицію несумісну з інтересами іншої сторони. Конфліктна субкультура відображається у різних сферах: політичній, юридичній, культурологічній, історичній, мистецькій, економічній, релігійній, технічній тощо. Делінквентна культурологія постає як частина правової культурології, а конфліктогенність – це важлива складова делінквентної, конфліктогенної та конфліктної субкультур та культурології взагалі.

Для розв'язання конфлікту доцільно проявити терпіння (перш ніж щось сказати, поррахувати до десяти або прочитати молитву Ісусову чи Господню) і розуміння, «зняти маски» (потерпілої, егоїста, ревнивиці, жертви, агресора тощо), «стати самим собою»; знайти, усвідомити і розв'язати справжню причину, а не привід; відмовитися від «перемоги», стати поступливіше, дипломатичніше; знайти варіанти вирішення конфлікту і вибрати зручніший тощо. Важливі відкритість, повага, гідність, справедливість, чесність, щирість, налаштованість на позитив, протидія маніпуляціям, дружелюбність, визнання інших поглядів, співробітництво, долаючи прояви делінквентної субкультури. Конфлікувати можуть, крім людей та їх угруповань, групи тварин, окремі особини у тваринному світі, люди і тварини, технічні системи і т. д., але конфліктна субкультура – це виключно людська специфіка. Вона виходить за межі певної соціальної групи. Носіями делінквентної субкультури можуть бути люди незалежно від національних і класових особливостей, але об'єднані певними рисами характеру, негативною емоційністю, упередженістю, нестачею терпіння та, – що особливо важливо, – невисоким культурним рівнем, іноді примітивністю і вульгарністю.

Отже, ми схематично накреслили декілька важливих проблем, у першу чергу – субкультури і девіації. Запропонувавши варіанти термінології, класифікації субкультур (вищі і нижчі; резонансні і нерезонансні) та окремі складові культурології (тіла, душі тощо), ми зосередимось на спірних аспектах субкультурознавства, зокрема на питаннях резонансних субкультур, особливо на дискусіях навколо конфліктної субкультури, як важливої складової делінквентної субкультури і делінквенції.

Annotation

Vitalii Radziyevskyy (Kyiv). To the current issue of modern subcultures and delinquency.

Historical and cultural aspects of subcultures and delinquency issues are studied. Deviance in its various manifestations and in fact is discussed, attempt to establish a new comprehensive, integrative discipline – delinquentology is done.

Keywords: culture, subculture, delinquency, delinquentology, history, cultural studies, law.

Аннотація

Радзиевский В.О. (г. Киев). К актуальным вопросам субкультур настоящего и делинквенции.

Исследуются вопросы субкультур и делинквенности в историческом и культурологическом аспектах. Рассматриваются девиантность в разных ее проявлениях и, по существу. Делается попытка основать новую комплексную, интегративную отрасль знаний – делинквентологию.

Ключевые слова: культура, субкультура, делинквенность, делинквентология, история, культурология, право.

Примітки

1. Михайлова Р.Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі [Текст] / Р.Д. Михайлова. – К. : Слово, 2007. – 490 с.

2. Радзієвський В.О. Нотатки з субкультури аномії: монографія [Текст] / В.О. Радзієвський. – К. : Вид-во «Логос», 2012. – 368 с.

УДК 94(477) «199»:008

Марина СЕМЕНОВА
(м. Ніжин)

Зовнішні впливи у розвитку культури України 1990-х рр. як риса постіндустріального суспільства

На тлі краху радянської системи та державотворчих процесів в Україні 90-х рр. ХХ ст. висвітлюється питання появи нових тенденцій у розвитку культури сучасної України.

Ключові слова: пострадянське суспільство, Україна, культура, постіндустріальне суспільство, масова культура.

Науковий керівник – *Двірна Катерина Петрівна*, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

В Україні в останнє десятиліття ХХ ст. принципові зрушення охопили усі сфери життя. За нових історичних реалій відбуваються зміни у світосприйнятті та світобаченні. Українське суспільство у цей період переживає кризу радянської ідеології, в умовах розбудови держави широкого поширення на-

буває процес національно-культурного відродження, український культурний простір охоплюють науково-технічна та інформаційна революції, глобалізаційні процеси – він стає відкритим для зовнішніх впливів. Постіндустріальне (інформаційне) суспільство характеризується трансформацією потреб та ціннісних орієнтирів людини, цінність мають інформація, знання, рівень освіти, наука з її новими технологіями. Своєрідним феноменом постіндустріального суспільства стала масова культура [1]. Її поширення в українському суспільстві – передусім результат зовнішніх впливів.

Проблема культури в постіндустріальному суспільстві має неабиякий інтерес у науковців, серед яких: Т. Адорно, Д. Белл, Ж. Бодрійяр, Х. Ортега-і-Гассет, О. Гофман, А. Костіна, Р. Безугла, О. Гриценко, А. Данилюк, Ж. Денисюк, І. Дзюба, Г. Лозко, Ю. Новиченко, М. Попович, Н. Ткаченко, В. Шейко та ін. [2].

Соціокультурна реальність часів СРСР – ізоляція радянського суспільства від світового інтелектуального життя. Проте відкритість, започаткована у добу перебудови, заклала небезпечну тенденцію заміни своєї культури, освіти іншою. Тема зміни культурного поля суспільства під впливом модернізації стала особливо актуальною для України 90-х рр. ХХ ст.

В українській культурній свідомості 1990-х рр. С. Андрусів виокремила три моделі: проросійську, проєвропейську (вона ж проамериканська), проукраїнську. Перша – ретро-модель – бачить Україну як невід’ємну, хоч, можливо, у чомусь і самотню частину Росії (відновленого СРСР), друга вписує Україну в Європу, підкреслює європейське походження України, третя наполягає: Україна самодостатня держава із давньою і самотньою культурою, незалежна і від Росії, і від Європи. За кожною із цих моделей стоять їх продуценти, соціально-культурні середовища; серед них науковець виділяє також три групи: ретро-українці («совки», «совецькі люди»), «новіє» українці, свідомі українці. Ретро-українці тужать за минулим СРСР, хоч це радше туга за молодістю і стабільністю; «новіє» заповнюють український інформаційний простір російськомовною попсою, примітивним гумором, низькопробними іноземними фільмами на телеекранах, рекламою; свідомі українці намагаються пробудити національну свідомість та гідність загалом, апелюють до давності та автентичності національної культури, успішних національних проєктів минулого [3, с. 110].

Ця схема – відображення ситуації в соціокультурній сфері України. Залишки української радянської культури зберігались у 1990-х рр. – це цілком закономірно, адже система управління та функціонування сфери культури вибудовувалась десятиліттями, як й інфраструктура, суспільно-культурні цінності – зруйнувати їх повністю було неможливо. Проте швидко та потужно почали формуватись, а точніше – відроджуватись засади національної

культури. Актуальності набула проблема самоідентифікації, проблема збереження національно-культурної ідентичності, національної неповторності. В умовах трансформації культурного простору суспільства актуалізувалось питання збереження і відродження національних цінностей, національних традицій, національного характеру українського народу.

Разом з тим, оскільки мова йде про кінець ХХ ст., нові модернізаційні явища не могли не впливати на сформовану систему знань, ідей, цінностей, культурних традицій та в умовах інформаційно-технічної цивілізації сприяти її трансформуванню. Політичні, суспільні, економічні процеси 90-х рр. ХХ ст. зумовили зміну поглядів, життєвих орієнтирів, призвели до необхідності перегляду культурних, моральних, духовних цінностей та пріоритетів. Постіндустріальна інформаційна епоха принесла інші ідеали та прагнення, спостерігається занепад споконвічних цінностей і поява нових, далеких від традиційних культурних настанов, позитивні риси національної психології руйнуються під впливом глобальної масової культури, яка стає панівною формою культури. Як зазначає Ю. Трач, «інформаційне поле сучасного світу вже апіорі універсальне і сьогодні можна говорити про формування свого роду «інформаційної Галактики», що об'єктивувалася в такому феномені, як Інтернет» [4].

У оцінках зовнішніх впливів на українську культуру деякі дослідники є вкрай категоричними. Так І. Парфенюк вважає, що є всі підстави розглядати вторгнення зарубіжної масової культури в культуру національну, як приховану інформаційну агресію; культурна глобалізація – це ефективна технологія інформаційної війни, яка є стратегічною і має на меті поступову, але безповоротну зміну культурно-моральних цінностей і поведінки людей. На його думку, головними засобами інформаційної війни і розповсюдження масової культури в Україні є ЗМІ (поєднують в собі найпотужніші інструменти формування громадської думки – телебачення, радіо, пресу: їх доступність дає можливість доносити необхідну інформацію за дуже короткий час, з їх допомогою в український інформаційний простір проникають іноземні передачі, фільми, музика), Інтернет (як засіб інформації та комунікації, стаючи доступнішим, все більше впливає на формування оціночних суджень людини; оскільки великою проблемою є виготовлення власного контенту – наша країна переважно є споживачем іноземного, а тому, Інтернет-користувачі знаходяться під інформаційним впливом іншої країни, і події інтерпретуються з світоглядними переконаннями далекими від культурних і ціннісних інтересів України), література (масова література, що виникла в атмосфері масової культури, – це література з яскравими обкладинками і гучними, часто шокуючими назвами, нав'язує непритаманні українцям поверхові та швидкоплинні матеріальні цінності), кінематограф (світ опинився під впливом

американських кінострічок, які нав'язують чужорідні, шкідливі, штучно створені цінності – в українське суспільство проникає культура споживацтва, вседозволеності, жорстокості, невибагливості до моральних норм), естрада (пропагує чужу мову і цінності масової культури, культивує неякісний культурний продукт), комп'ютерні ігри (психологи давно занепокоєні впливом на свідомість комп'ютерних ігор) [5]. Отже, дослідник переконаний у негативних наслідках поширення іноземного впливу на українську культуру.

Досить значна частина науковців, політиків, громадських діячів занепокоєні домінуванням масової культури у суспільстві та її впливом на світогляд людей. Проблема перш за все у наступному. Становлення та розвиток інформаційного суспільства несе в собі якісно нові проблеми. В умовах розширення можливостей та інтенсифікації використання глобальних інформаційно-комунікаційних мереж виникають нові форми та методи культурної агресії, застосування яких ставить під загрозу збереження своєї самобутності та національної ідентичності цілі країни та народи. Безмежне розповсюдження «екранної» культури створює серйозні психологічні проблеми через зростаючу пасивність у сприйнятті інформації, розмивання кордонів між ілюзіями та дійсністю. Комп'ютер та пов'язані з ним системи глобальних комунікацій якісно розширили можливості людини з накопичення та використання інформації, різко збільшивши масштаби доступних їй інформаційних ресурсів та зруйнувавши різноманітні бар'єри на шляху обміну даними [6]. Інтернет насичений великою кількістю інформації, як корисного, так і розважального характеру, існує велика кількість сайтів, небезпечних з моральної точки зору. Інтернет-простір покликаний привертати увагу, інформаційний надлишок не дає можливість людині замислюватися – інформація сприймається пасивно, без обмеження та осмислення. У цьому і вбачають противники маскультури головну мету впливу масової культури на свідомість українців.

Масова культура за своєю сутністю є космополітичною, вона «розмиває» істинні національні цінності, перешкоджає процесу збереження і відродження суто українських національних рис (вона, як зазначають дослідники, потурає експансії «культурних тиранів», витісняючи шари власної традиційної культури, країни-наддержави поглинають інші країни, розчиняють національну своєрідність, неповторність інших країн, зокрема України). Самобутній українській культурі загрожує гомогенізація з іншими панівними (впливовими, нав'язливими) культурами. Такими «культурагресорами» для України називають американський та російський маскульт, які наразі є домінантними як у світовому масштабі, так і в культурному просторі нашої країни, та дискредитують національну ідею, руйнують духовні стереотипи переважно за допомогою засобів масової комунікації [7].

Наступна проблема. Масова культура гальмує розвиток національної культури. Національна культура – це цінності, які допомагають людині усвідомити національну ідентичність, визначити ціннісні пріоритети, моральні ідеали. Сучасна людина нічого не створює, тільки споживає, в цьому полягає сутність та схема буття свідомості суб'єкта масової культури. Масова культура створює ілюзорні ідеали (ідеальне тіло, зачіска, одяг, авто, дім, розваги та безтурботний відпочинок і т. д.), а духовним цінностям в цьому переліку місця немає. Ідеологія масової культури прагне нав'язати кожному роль виконавця її практик [8, с. 55]. Сучасне суспільство – це «суспільство споживання» (за Ж. Бодрійяром), речі (їх споживання) є сенсом життя людини маси [9, с. 15].

Проблему науковці вбачають не лише в домінуванні зразків іноземних виступів масової культури. Один із дослідників культурної глобалізації В. Горський зазначає, що «деклароване в політичній риториці прагнення до «відродження» національної культури, на противагу всевладдю зразків західної масової культури, на практиці вироджується в безперспективну анахронізацію чи «масовізацію» української культури. Українські митці, копіюючи іноземні, далеко не завжди якісні, культурні продукти, і надаючи їм українських рис, спричиняють маскультуризацію української культури чи псевдоукраїнізацію маскультури» [10, 74-75].

Оскільки розвитку набуває тенденція формування нової системи цінностей, складовими якої є культурні моделі інших культур, – це призводить до внутрішнього конфлікту. Суб'єктами інформаційно-культурної агресії проти України, як зазначають багато дослідників, виступають найчастіше Росія (пропагує «русский мир» із специфічним поглядом на українську історію, мову, світогляд, перспективи розвитку) і США (займаються «розповсюдженням демократії» в американському варіанті, яка передбачає споживацький спосіб життя, моральну та культурну всюдозволеність, зміну ціннісних орієнтацій, неприйнятні українській культурі погляди на шляхи подальшого розвитку).

Неоднозначно сприймається науковцями не стільки масова культурна продукція цих держав, як ті цінності, що вона несе.

І, нарешті, ще один важливий аспект питання, який, власне, і є причиною наростання проблеми. Науковці В. Шейко та М. Александрова вказують: «Проблема України, як і деяких інших держав, полягає в тому, що культурно-товарний обмін з іншими країнами світу, на жаль, має багато в чому односторонній напрям. Хоч він і є наслідком втілення в життя принципів вільного культурного обміну, все ж залишається неконтрольованим і необмеженим та відбирає у нас, як поки що слабшого партнера, значно більше, ніж дає, передусім – можливість органічного самостійного культурного розвитку» [11,

с. 203]. Культурна сфера України стала об'єктом зовнішніх впливів: так українські реалії кінця ХХ ст. – це вплив західної (в основному американської) та російської культур. У національному інформаційному просторі зберігається домінування іноземної комерційної маскультури: на українському ринку обсяг продажу книжок, імпортованих із Росії у рази перевищує обсяг продажу вітчизняної продукції, із кінофільмів, щорічно демонстрованих в кінотеатрах України, українського виробництва мізерна частка – 2-3 %, музичний український простір – це російська та англомова популярна музика.

Молода українська держава на початку 1990-х рр. не здатна була контролювати зовнішній вплив на свій культурно-інформаційний простір, гальмувалась розробка концепції державної культурної політики України. У кінці 1994 р. на одному із засідань колегії міністерства культури питання формування державної культурної політики як окремого аспекту розвитку держави постало практично вперше. Визнавалося, що державний вплив на розвиток культури відбувався або спонтанно, або за старими схемами без глибокого осмислення як поточної ситуації так і перспектив [12, арк. 20].

У цьому ж 1994 р., за даними міністерства культури, було випущено 9 художніх, 12 документальних, 18 частин кіноперіодики, тоді як раніше в Україні щороку створювалось понад 50 повнометражних і телевізійних фільмів, до 500 короткометражних документальних, науково-популярних та анімаційних стрічок. У 1990-х рр. 95 % екранного часу припадає на зарубіжну комерційну продукцію – і це закономірно, адже через фінансово-економічні проблеми української продукції не вироблялося [13, арк. 116]. За відсутності власного попиту на кіноринку задовольнив іноземний кінопродукт.

У середині 1990-х рр. деякими керівниками культурної сфери ставиться питання про принциповість завданням «витворення національної школи масової культури», що стане захистом від асиміляції та нав'язування західної культури [14, арк. 107].

Разом із тим варто відмітити, що поширення іноземних впливів та розповсюдження масової культури необхідно сприймати як неминучу реальність інтеграційних процесів. Глобалізація є закономірним явищем сучасного світу. Її прихильники вбачають в цьому процесі можливість реалізації ідеї про розумно влаштоване єдине людство, про глобальну державу, єдину загальнолюдську культуру, єдині цілі і цінності. (Хоча така перспектива видається малоімовірною, навіть вона повною уніфікацією не загрожує і культурне різноманіття не зникне). Українське суспільство – суспільство, що реагує на виклики постіндустріальної доби; поширення масової культури є об'єктивним явищем, уникнути якого неможливо. Необхідна ідейна трансформація масової культури (наповнення більш високими ідеями, соціально-значимими сюжетами і естетично досконалими образами) – вирішальну роль

у такій позитивній трансформації може зіграти духовна спадщина українського народу [15].

Держава має можливість забезпечити розвиток якісного національного інформаційного продукту – завдяки політики культурного протекціонізму (пільгове оподаткування на виробництво будь-якого вітчизняного інформаційного продукту та обмеження ввезення іноземної інформаційної продукції), недопущення розповсюдження антиукраїнської продукції, активізація інформаційної діяльності на міжнародній арені з пропагування наших надбань і цінностей, формування у міжнародній спільноті позитивного іміджу української держави, активна участь у міжнародних зібраннях різного формату. Цього українська держава у 1990-х рр. не реалізувала – як наслідок український соціум долучаючись до процесів, притаманних інформаційному суспільству, опинився під потужним зовнішнім впливом масової культури.

Annotation

Maryna Semenova (Nizhyn). External influences into the development of Ukrainian culture in 1990 as a feature of post-industrial society.

The question of new trends in the modern Ukrainian culture is shown on the background of Soviet system's collapse and state-building process in Ukraine during 90-ies of the XX century.

Keywords: post soviet society, Ukraine, culture, post-industrial society, mass culture.

Аннотация

Семенова М.В. (г. Нежин) Внешние влияния на развитии культуры Украины 1990-х гг. как черта постиндустриального общества.

На фоне крушения советской системы и процессов государственного строительства в Украине 90-х гг. XX в. Освещается вопрос появления новых тенденций в развитии культуры современной Украины.

Ключевые слова: постсоветское общество, Украина, культура, постиндустриальное общество, массовая культура.

Примітки

1. Костина А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества [Текст] / А.В. Костина. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 352 с.

2. Наприклад: Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования [Текст] / Д. Белл; пер. с англ. В. Л. Иноземцев. – М.: Academia, 1999. – 787 с.; Безугла Р.І. Масова та популярна культура: до проблеми співвідношення понять [Текст] / Р.І. Безугла // Культура і сучасність: альманах. – К.: Міленіум, 2010. – № 2.; Попович М. В. Нарис історії культури України [Електронний ресурс] / М. В. Попович // – К.: «АртЕк», 1998. – 728 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/popovych/narys.htm>;

3. Андрусів С. Міфологема Європи в сучасній українській культурній свідомості [Текст] / С. Андрусів // Сучасність. – 2001 – № 2. – С. 110-115.

4. Трач Ю.В. Глобалізація культури в інформаційному вимірі [Електронний ресурс] / Ю.В. Трач. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Kis/2009_2/17.pdf.
5. Парфенюк І.М. Українська культура під впливом інформаційних війн [Електронний ресурс] / І.М. Парфенюк // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Api/2011_26/2.pdf
6. Практика глобалізації: ігри і правила нової епохи [Електронний ресурс] / О.В. Братимов, Ю.М. Горський, М.Г. Делягин, А.А. Коваленко; под ред. М.Г. Делягина. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 343с. // Режим доступу: <http://www.imperativ.net/iprog/deliagin.htm>
7. Асеева О.А. Український національний характер на тлі псевдо цінностей сучасної масової культури [Електронний ресурс] / О.А. Асеева // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Phd/2012_16/2_as.pdf
8. Лютий Т.В. Культура масова і популярна: теорії та практики [Текст] / Т.В. Лютий, О.А. Ярош. – Київ, 2007. – С. 55-63.
9. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры [Текст] / Ж. Бодрийяр // Пер с фр., послесл. и примеч. Е.А. Самарской. – М: Республика; Культурная революция, 2006. – 200 с.
10. Горський В.С. Глобалізація культури як проблема України [Текст] / В.С. Горський // Наукові записки. – 2002. – Т. 20. – С. 74-81.
11. Шейко В., Александрова М. Культура та цивілізація в історико-культурній думці України в добу глобалізації: монографія [Текст] / В. Шейко, М. Александрова. – К.: Ін-т культурології АМУ, 2009. – 312 с.
12. Галузевий державний архів Міністерства культури України (далі – ГДАМК України). – Ф. 5116. – Оп. 19. – Спр. 3284. – Арк. 20.
13. ГДАМК України. – Ф. 5116. – Оп. 19. – Спр. 3324. – Арк. 116.
14. ГДАМК України. – Ф. 5116. – Оп. 19. – Спр. 3324. – Арк. 107.
15. Наумкіна О.С. Масова культура в сучасній Україні [Електронний ресурс] / О.С. Наумкіна // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2012_3/28.pdf

УДК 94(477)

Марина ТАРАСЕНКО
(м. Київ)

Управлінська реформа та особливості її проведення в Україні кінця 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст.

Розглядається управлінська реформа М.С. Хрушова кінця 50-х – початку 60-х років ХХ ст. як одна з складових економічного реформування в Українській РСР. Визначається сутність, зміст і складові управлінської реформи, її недоліки та значення.

Ключові слова: М.С. Хрушов, «відлига», економічні реформи, адміністративні реформи, Українська РСР.

Науковий керівник – *Двірна Катерина Петрівна*, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук.

За багаторічну історію існування Радянський Союз бачив не одного політичного діяча. Кожен був зі своїми амбіціями, політичними поглядами та грандіозними планами на майбутнє. Варто згадати лише першого вождя революції В.І.Леніна та його наступника – тирана Й.В.Сталіна. Кожен, за їх словами, прагнув забезпечити світле майбутнє радянському народу. Ленін, завдяки поваленню імперської влади, революції та воєнному комунізму; Сталін, завдяки встановленню тоталітарного режиму, страшних репресій, голоду, колективізації та ін.

Безумовно, всі ці політичні та економічні явища сприяли, в лапках, успішному розвитку великої комуністичної країни, в якій жити одне задоволення.

Можна довго сперечатися про плюси та мінуси правління цих двох постатей історії. Та увагу хотілося б звернути не на них. Була ще одна досить цікава та найбільш обговорювана, на мій погляд, з точки зору історичного дослідження, постать. Всім вона добре відома, бо з її ім'ям пов'язані такі поняття як «відлига», «кукурудзяна епопея», а вислови, які вже стали крилатими: «Наздогнати та обігнати Америку» не залишають сумніву, що йтиметься про не менш визначну постать в історії – Микиту Сергійовича Хрущова.

Період правління Хрущова інколи називають «відлигою», і не даремно, адже після жорсткого деспотичного режиму Сталіна в країні відбулося полегшення: було випущено багато політичних в'язнів, активність репресій значно знизилася в порівнянні з періодом правління Сталіна, зменшився вплив і ідеологічної цензури. Радянський Союз досяг значних успіхів у підкоренні космосу, вирішувалися проблеми з житлобудівництвом.

Поряд з тим, з ім'ям Хрущова пов'язані й темні сторінки історії. Будучи повністю залежним від Сталіна, Микита Сергійович мав виконувати його накази, з якими не завжди був згоден. Згадати лише масові партійні чистки, коли за наказом Йосипа Сталіна мали знайти та стратити 35 тисяч ворогів народу, і Микита Сергійович перевиконав цей план. Що стосується його самостійної партійної діяльності, то вона також не завжди була безхмарною – провали в сільському господарстві, внутрішній політиці, на його правління приходиться пік напруження в Холодній війні з США та багато іншого.

Політична кар'єра розпочалася стрімко й досить успішно як для простої людини з народу.

Хрущов займав високі державні посади, був тісно знайомий з правлячою верхівкою країни. Його політична кар'єра стрімко й неухильно йшла вгору та, як ми знаємо з історії, так же стрімко зійшла нанівець. І згодом із Всемогутнього господаря найбільшої країни світу перетворився на забутого всіма

пенсіонера. Та спочатку все було інакше, натхненний змінами в управлінні, щиро вірячи, що він буде нову державу і своїми власними руками закладає міцний фундамент розвитку країни.

Можна багато говорити, сперечатися, будувати здогадки про справжні цілі, які переслідував Микита Сергійович, зосередивши в руках необмежену владу. Варто сказати лише одне, що це був подих свободи та надії на справді краще майбутнє.

М.С. Хрущев був вихідцем з маленького села, і як всі сільські діти не цурався роботи, тому можна з упевненістю сказати, що основи його політики беруть свій початок ще з юнацьких років. Помічаючи проблеми в сільському господарстві та маючи практичний досвід роботи у цій сфері, велику увагу під час свого правління він надавав саме цій галузі промисловості [1, с. 257].

Зараз важко уявити політика, який, знаючи про проблеми в державі, візьметься їх вирішувати без особистої користі. Безумовно, я в цій статті не намагаюся виправдати та ідеалізувати постать М.С. Хрущова, впевнена, він також переслідував певні корисливі цілі, в багатьох джерелах наводяться факти фальсифікації справжніх фінансових показників, замовчувалося реальне становище країни. Але проаналізувавши його діяльність, дійшла висновку, що він був великим новатором, який першим не побоявся змінити установлену, закоренілу з роками систему.

За десятиліття правління Микити Сергійовича Радянський Союз пережив зміни політичного, економічного та соціально-культурного характеру. Як вже було зазначено раніше, головну увагу М.С.Хрущов приділяв сільському господарству. Його опоненти неодноразово пропонували залишити свою керівну посаду та займатися сільським господарством, опираючись на його некомпетентність в інших питаннях, що стосуються розвитку комуністичної держави. Кожне нововведення Першого секретаря КПРС зустрічалося хвилею невдоволень та критики. Та не звертаючи уваги на негативні коментарі, М.С. Хрущов впевнено йшов до мети – побудувати комунізм [2, с. 35].

Залікувавши страшні рани війни, піднявши з руїн народне господарство, радянські люди створили необхідні умови для подальшого розвитку економіки у масштабах, які перевищували довоєнні.

Помітне місце на цьому шляху зайняв XX з'їзд КПРС, де була проголошена програма створення єдиного народногосподарського комплексу, що мав охопити усі ланки суспільного виробництва, розподілу та обміну в межах усієї країни.

Важливими чинниками виконання цієї економічної програми вважалися: безперервний технічний прогрес, швидке зростання продуктивності праці, подальший розвиток усіх галузей промисловості, підвищення матеріального і культурного рівня життя народу.

Передбачалося, що виконання цієї програми забезпечить розв'язання головного економічного завдання СРСР – в історично стислий строк наздогнати і випередити економічно найбільш розвинуті країни світу.

50-ті роки, особливо їх друга половина, виявилися найбільш успішними у розвитку народного господарства як радянської України зокрема, так і СРСР у цілому.

Серед економічних реформ М.С. Хрущова найбільш відомою і суперечливою була радикальна децентралізація управління промисловістю. У відповідності з нею, в лютому 1957 р. було ліквідовано більшість галузевих міністерств, а замість них створено територіальні ради народного господарства – раднаргоспи. Внаслідок цього було скорочено 10 загальносоюзних та 15 союзно-республіканських міністерств.

Натомість було створено 103 раднаргоспи, в т.ч. 11 – в Україні. Вони об'єднували 2,8 тис. підприємств, що виробляли більшу частину промислової продукції республіки. Найбільшими в Україні були Київський, Харківський і Львівський раднаргоспи. Їх організація та структура була досить простою та зрозумілою будь – якому пересічному громадянину [3, с. 102].

Структура раднаргоспів. Для управління підприємствами та будівельними організаціями в раднаргоспах передбачалося створення функціональних відділів, галузевих управлінь, трестів та комбінатів. В складі кожного раднаргоспу передбачалося створити Раду в кількості 7-11 чол., яка б складалася з голови, його замісника (2-4 чол.) та інших керівників галузевих управлінь. Намічалось також створити при раднаргоспах технічно-економічні Ради, структура яких встановлюється залежно від об'єму та характеру роботи промисловості.

В зв'язку зі значним розширенням промисловості місцевого значення намічалось укріплення апарату облвиконкомів. Передбачалося організувати Інженерно – технічний комітет для контролю за впровадженням нової техніки, утвердження стандартів і розширення інших питань технічного прогресу.

Організація та планування. Основна робота з перспективного планування та контролю виконання планів зосереджується в економічних районах. Її будуть виконувати раднаргоспи, а по місцевій промисловості — обласні планові комісії. Питаннями перспективного планування по вугільній промисловості будуть займатися відповідні Міністерства, що зберегли свою роботу. Але у зв'язку зі збільшенням роботи планувалося дещо збільшити їх апарат керівництва.

В зв'язку з перебудовою управління промисловістю й будівництва підвищується роль Держплану УРСР й значно збільшується об'єм роботи. Виходячи з цього, було намічено змінити структуру Держплану й укріпити його кваліфікованими кадрами.

Організація матеріально-технічного забезпечення й збуту. Передбачалося спростити існуючу громіздку систему забезпечення та збуту по відомствам з багаточисленними паралельно діючими органами, замінивши її єдиною системою забезпечення народного господарства республіки. Планування матеріально-технічного забезпечення покладалося на Держплан УРСР [4, с. 38].

При цьому малося на увазі, що в раднаргоспах будуть організовані управління з матеріально – технічного забезпечення та збуту з госпрозрахунковими управліннями та конторами, які мають спеціалізовані бази. Вважалося, що через ці бази будуть обслуговуватися не тільки підприємства промисловості та будівництва, підпорядковані раднаргоспам, але й всі інші підприємства, будівництва, організації, які знаходяться в районі, незалежно від відомчої підпорядкованості.

В зв'язку з цим передбачалося в Міністерствах, що зберегли свою роботу, і в місцевих радах мати органи забезпечення з обмеженими функціями, в основному для планування забезпечення.

Щоб не допустити перебоїв з матеріально – технічним забезпеченням в період реорганізації управління промисловістю й будівництвом, намічалось зберегти існуючі органи на підприємствах в комбінатах та трестах. Мається на увазі, що в подальшому раднаргоспи переглянуть їх структуру з метою скорочення штатів.

Найбільшим раднаргоспом в Україні був Київський, який керував великими промисловими підприємствами Київщини, Житомирщини, Черкащини і Кіровоградщини. Дещо меншим був Харківський економічний адмінрайон. Далі – Львівський.

Кожний раднаргосп знаходився у підпорядкуванні Ради Міністрів УРСР, а його голова — ради депутатів трудящих, вони повинні були координувати з ними свою роботу.

При кожному раднаргоспі діяла техніко – економічна рада – як дорадчий орган, відділи та управління.

В організації раднаргоспів, поряд з недоліками, було й чимало позитивних моментів. Насамперед склалися умови для госпрозрахунку, національного використання місцевих ресурсів і національних кадрів, усі підприємства підпорядковувалися республіці, зміцнювалася економічна автономія України. Підвищувалася рентабельність підприємств, збільшувалася кількість товарів, скорочувалися зустрічні транспортні перевезення тощо.

З метою скорочення витрат на адміністративний апарат, на багатьох заводах і фабриках республіки проводилися укрупнення дільниць і ліквідація цехового персоналу, функції якого виконували відділи заводоуправлінь. Увага зверталася на об'єднання споріднених виробництв і створення систе-

ми головних підприємств. За 1957-1960 рр. було об'єднано близько 800 фабрик і заводів, на місці яких виникло майже 400 споріднених підприємств.

Із створенням цих нових органів управління народним господарством місцева політична еліта вперше дістала можливість тримати під власним контролем розвиток економічного потенціалу республіки, що, безперечно, значно зміцнювало її політичне становище. Економічні новації особливо підвищували авторитет і вплив секретарів обкомів, у руках яких були зосереджені основні важелі управління створеними раднаргоспами.

Іншими словами, вся продукція, яка вироблялася на селі, фінансові надходження зосередилися в руках місцевих керівників, і тепер саме вони визначали необхідний обсяг матеріального та технічного забезпечення, який необхідний для повноцінного розвитку населення та подальшого функціонування матеріально-технічної бази. Далі залишок продукції та грошей потрапляв до бюджету державного апарату.

Зрозуміло, що партійні керівники областей, де раднаргоспів не було, намагалися створити їх у своїх регіонах. Як наслідок, в 1960 р. в республіці було сформовано додатково ще три нові ради народного господарства – Кримську, Полтавську і Черкаську.

Запроваджуючи радикальні економічні перетворення, М.С.Хрущов розраховував більше на їх політичні наслідки. Реформа управління промисловістю, посилюючи позиції місцевих господарників, водночас послаблювала владу московської бюрократії. Ці консервативні сили відразу відчували, що втрачають контроль над економікою. Не випадково вже через місяць після прийняття закону про децентралізацію управління була здійснена спроба державного перевороту в СРСР.

Та, на жаль, як і передбачалося, економічні наслідки реформ для народного господарства країни в цілому виявилися невтішними. Планова економіка не могла ефективно діяти за директивними вказівками з різних центрів. Тому цілком закономірно, що через декілька років довелося знову повернутися до централізованого управління.

Хоча без перебільшення можна сказати, що управлінська реформа розхитала корумповане структурування партійного апарату, що звичайно викликало незадоволення багатьох членів партії, оскільки вони втрачали чималі фінансові надходження, з яких мали чималий зиск. Тому те, що управлінська реформа не отримала подальшого розвитку, цілком зрозуміле явище. Ця застаріла система існує й донині і, зокрема в нашій країні, та мало зараз таких сміливців, які б могли піти проти системи та хоча б спробувати змінити життя на краще.

Отже, можна зробити висновок, що обтяжене тоталітарною системою Сталіна, населення Радянського Союзу було в постійному напруженні та страху перед партійною системою, що внесло непоправні негативні наслідки.

Не можна сказати, що управлінська реформа мала стовідсотковий успіх, але в жодному випадку не можна стверджувати, що вона не мала за собою позитивних наслідків.

Завдяки їй, поліпшився економічний стан країни, рівень життя населення. Налагоджувалися стосунки з іншими державами, що сприяло укладанню нових вигідних домовленостей. Управлінська реформа Хрущова дала змогу зрозуміти, що Радянський Союз – не просто країна з суворим тоталітарним режимом, а цивілізована країна з розвиненою економікою, культурою, країна яка не боїться змін та новоутворень.

Головна причина її успіху зводилася до того, що вона мала на меті вдосконалити управлінську систему та форми і методи керівництва народним господарством.

Управлінська реформа не мала успішного логічного завершення як і інші реформи в сільському господарстві, промисловості та освітньо – культурній сфері [5, с. 200].

Використання старого політичного й економічного механізму в ході проведення реформ зумовило їх невдачу. Курс М.С. Хрущова характеризувався абсолютизацією організаційних чинників, вирішенням господарських завдань адміністративно-політичними методами.

М.С. Хрущов і керівництво партії, залишаючись на позиціях комуністичної ідеології та зберігаючи традиції сталінського керівництва, прагнули до радикальних змін, однак реформи кінця 50-х – початку 60-х років ХХ ст. згорталися зусиллями як самих реформаторів, так і потужним адміністративно – керівним апаратом та компартійною номенклатурою.

Annotation

Maryna Tarasenko (Kiev). The managerial reform and peculiarities of its conducting in Ukraine during the late 50's – early 60-ies of the XX century

The managerial reform of M.S. Khrushchev during the late 50's – early 60'-ies of the XX century as one of the components of economical reform in the Ukrainian SSR is studied. Essence, content and components of administrative reform, its disadvantages and the value are determined.

Keywords: M.S. Khrushchev, “Thaw”, economical reforms, administrative reforms, Ukrainian SSR.

Аннотация

Тарасенко М.О. (г. Киев). Управленческая реформа и особенности ее проведения в Украине конца 50-х – начале 60-х годов ХХ в.

Рассматривается управленческая реформа Н.С. Хрущева конца 50-х. – начала 60-х годов XX в. как одна из составных реформирования экономики Украинской ССР. Определяется сущность, содержание и составные управленческой реформы, ее недостатки и значение.

Ключевые слова: Н.С. Хрущев, «оттепель», экономические реформы, административные реформы, Украинская ССР.

Примітки

1. Аксютин Ю.В. Хрущевская оттепель и общественное настроение в СССР в 1953 – 1964 гг. [Текст] / Ю.В. Аксютин. – М.: РОССПЭН, 2004 – 488 с.
2. Алещенко Н.М. Руководители власти Москвы 1917-1993 гг. Исторические портреты [Текст] / Н.М. Алещенко. – М.: РАН Олма-Пресс, 2004 – 447с.
3. Борщевский В.Я. Документы пятилетних планов, как исторический источник: Учебное пособие [Текст] / В.Я Борщевский. – Днепропетровск, 1980 – 57 с.
4. Васильев В.Ю. Политическое руководство Украины 1938-1964 [Текст] / В.Ю. Васильев. – М.: РОССПЭН, 2006 – 543 с.
5. Гордієнко П.Л. Економічні реформи 50-х – першої половини 60-х років у промисловості УРСР [Текст] / П.Л. Гордієнко. – К., 1994 – 178 с.
6. Грушин Б.А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина [Текст]: Кн. 1– М.: Прогресс–Традиция, 2000.
7. Земцов И.Г. Крах эпохи. Андропов, Черненко, Горбачев. Последние коммунисты в Кремле [Текст] / И.Г. Земцов. – М.: РАН, 1999 – 399 с.
8. Зиновьев А.А. Фактор предательства [Текст] / А.А. Зиновьев. – М., 1999. – 4 с.
9. Лаєвська Ю.В. Перетворення в економіці України 1953-1964 рр.: історіографія проблеми [Текст] / Ю.В. Лаєвська. – Донецьк, 2008. – 218 с.
10. Першин П.М. Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму [Текст] / П.М. Першин. – К.: Наукова думка, 1973. – 339 с.
11. Пойда Д.П. Актуальные проблемы аграрной истории Украины [Текст] / Д.П. Пойда. – Днепропетровск.: 1980. – 187 с.
12. Пыжиков А.В. Хрущевская оттепель 1953-1964 [Текст] / А.В. Пыжиков. – М.: ОЛМА – Пресс, 2002 – 511 с.
13. Хрущев Н.С. Заключительное слово на XXII съезде КПСС. 27 октября 1961 года [Текст] / Н.С. Хрущев. – М.: Госполитиздат, 1961 – 48 с.
14. Хрущов М.С. Комунізм-мир і щастя народів: В 2 т. [Текст] / М.С. Хрущов. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962 – Т. 1. – 387 с.
15. Хрущов М.С. Про програму комуністичної партії Радянського Союзу. Доповідь на XXII з'їзді КПРС 18 жовтня 1961. [Текст] / М.С. Хрущов. – К.: Держполітвидав, 1961. – 126 с.
16. Хрущов М.С. До перемоги в мирному змаганні з капіталізмом [Текст] / М.С. Хрущов. – К.: Держполітвидав, 1959 – 572 с.
17. Хрущев М.С. Послание председателя Совета Министров СССР Н.С. Хрущева главам государств стран мира [Текст] Н.С. Хрущев.– М.: Политиздат, 1964 – 16 с.

Любов ТРЕЙТЯК
(м. Ніжин)

Український соціум на етапі духовно-ідеологічного зламу 80-90 рр. ХХ ст.

В контексті державотворчих процесів в Україні 90-х рр. ХХ ст. висвітлюється проблема ідеологічної та духовної трансформації українського суспільства.

Ключові слова: гласність, «нове політичне мислення», криза радянської ідеології, український соціум.

Науковий керівник – *Семенова Марина Валентинівна*, асистент кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Кінець 1980 – початок 1990-х рр. став періодом в історії Радянського Союзу, коли держава зазнала реформаційних перетворень, які з часом обернулись революційними змінами. На зламі десятиліть відбувся перелом у духовно-ідеологічній сфері українського суспільства. Спричинений він був незворотними процесами руйнування радянського укладу життя, врятувати який і мала на меті перебудова, що розпочалась у 1985 р.

По-перше, на український соціум вплинули зміни в економічному житті, причому набували вони все більше негативних проявів. Суттю економічних перетворень були структурна перебудова народного господарства, впровадження елементів ринкових відносин. Для української економіки очікувались позитивні зміни, адже до цього вона була зорієнтована переважно на виробництво засобів виробництва, 95 % продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування, економічними прибутками розпоряджався центр [1].

Але перебудова соціально-економічних відносин виявилася невдалою: порушений механізм планової економіки та неналагоджені ринкові елементи спричинили дефіцит товарів. Для населення часи перебудови перш за все асоціюються з таким явищем у всьому Радянському Союзі, як черга. Черги існували скрізь і майже за всіма групами товарів: від повсякденного вжитку до товарів побуту. Одним із найяскравіших прикладів є черги за цукром. Славнозвісний указ «Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму, викорінення самогоноваріння» (1985 р.) «вилучив» із прилавків магазинів цукор та цукерки, адже вони були складовим компонентом самогоноваріння. Лист працівників дослідного заводу Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона ілюструє загальну ситуацію кінця 1980-х рр.: «Просимо вжити заходів щодо поліпшення торгівлі продуктом першої необхідності – цукром. Його після роботи купити практично неможливо. Величезні черги. Єдиний

вихід – займати чергу з ранку, чи не виходити на роботу. На думку нашого колективу – це пряме шкідництво, спроба викликати недовіру людей до проведеної партією перебудови» [2].

Економічна криза, що поглиблюється на кінець 1980-х рр., призвела до соціальної напруги. Загальне незадоволення перебудовними процесами через проблеми економічного характеру посилювалось на фоні контрасту з попередньою брежнєвською добою стабільності та сприяло поширенню настроїв про можливість кращого життя українців поза Союзом, адже тоді українська економіка, що має значний потенціал, не залежатиме від загальносоюзних процесів. Але соціально-економічна ситуація початку 1990-х рр. розчарувала українців: перші роки незалежності (1991-1994 рр.) для економіки були періодом лібералізації цін та обвального падіння виробництва [3].

По-друге, у суспільно-політичному житті було взято курс на демократизацію, розвиток гласності, що передбачало ліквідацію цензури, припинення переслідування інакодумців і церкви, реабілітація жертв репресій, повернення забутих імен культурних діячів та творів, вихід опозиційних журналів («Новый мир», «Огонёк») та політичних передач («Взгляд», «П'яте Колесо»), проведення масових мітингів громадян [4].

Свобода слова, доступ до інформації, можливість вільно висловлюватись спричинили значну політизацію населення. Діяльність політичних рухів та партій набувала розмаху, компартія хоч і залишалась кількісно найбільшою, проте втрачала вплив на політичну ситуацію. Криза радянської ідеології зумовила наростаючу ідеологічну поляризацію суспільства: частина відстоювала ідею збереження радянської влади та цілісність СРСР, але перевага була на боці прихильників національної ідеї, які й досягли мети – проголошення незалежності. Проте вже практично одразу державотворчі процеси почали «пробуксовувати», оскільки вони розпочиналися за умов відсутності консенсусу між політичними силами, досвіду державотворення та політичної волі.

Курс перебудови передбачав кардинальні зміни і у зовнішній політиці Радянського Союзу. Передусім було проголошено «нове політичне мислення», основними ідеями якого стали: пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, відмова від біполярності світу, роззброєння. Налагоджуються стосунки СРСР з колишнім «ворогом» – США, зменшуються масштаби допомоги країнам «третього світу», що будували соціалізм, суттєво змінюються відносини з країнами соціалістичного табору: відмова від втручання у їх справи та виведення радянських військ прискорили крах радянських режимів у європейських державах та розвал на кінець 1980-х рр. соціалістичного блоку.

По-третє, змінився культурно-духовний світ українця часів перебудови. Ізольована від зовнішніх впливів радянська людина переживає бум інформації та нових культурних явищ.

Дозвілля радянських людей кін. 80 – поч. 90 років ХХ ст. – це пошук нових культурних ідеалів, поширення у радянському суспільстві масової культури. Об'єднання радянської молоді – комсомол втрачає монопольне становище, з'являються неформальні молодіжні об'єднання. Новим для соціокультурного радянського середовища були байкери, хіпі, панки. Державний жорсткий контроль за культурно-дозвіллевою сферою втрачено: виникає неофіційна система продажу касетних музичних альбомів, формуються групи фанатів рок- («Акваріум», «Кіно», «Аліса», «ДДТ») та поп-музики («Ласковий май»), новинками стають відеозали, кіно («Маленькая Вера», «Интердевочка») шокувало новими неприйнятними для радянських часів темами, вийшов друком російською мовою перший номер аналога західного журналу «Бурда моден» [5, с. 157, 179, 213]. Український соціум звикав до новаторських явищ на телебаченні: початок історії «мільних опер» поклав бразильський серіал «Рабиня Ізаура», нове слово в медицині «сказали з телеекранів» А. Чумак і А. Кашпіровський, новим обличчям радянського ефіру стають – «До и после полуночи», «Прожектор перестройки», «Взгляд».

Кінець 80 – поч. 90-х рр. ХХ ст. – це не лише період руйнування СРСР та утворення незалежних держав, це етап духовно-ідеологічного зламу в радянському суспільстві (наростання політичного протистояння, поглиблення соціально-економічної кризи, розчарування в духовно-культурних засадах радянської системи та очікування нових якісних змін).

З початком 1990-х рр. український соціум опинився в нових історичних умовах: він став українським народом в самостійній державі. Але гостро стала проблема самоідентифікації. Українська ідентичність – система цінностей, уявлень, що поділяється більшістю громадян, асоціюється у їхній свідомості з українським соціумом й мотивує їхню приналежність до нього. (Навіть на сьогодні сучасна українська ідентичність остаточно не сформована. Навпаки, вказують дослідники, в українському соціумі стабільно зберігається гострий дефіцит чітко сформульованих і спільних для більшості громадян соціальних цінностей, ідеалів та сенсів.) Протягом 1990-х років в ієрархії ціннісних пріоритетів населення України втратили позиції цінності ринкової демократії та громадянсько-політичні свободи, політичний суверенітет республіки, гуманітарні цінності (рівень освіти, культури, національно-культурне відродження тощо). Серед підстав існування єдиної української спільноти найвищий рейтинг серед населення має «прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян» [6].

Отже, розпад СРСР, крах комуністичної системи були несподіваними для більшості радянських людей. Міцна духовно-ідеологічна база радянської людини зруйнувалась, а формування нової відбувалось в умовах всеохоплюючої трансформації. Саме тому українському соціуму не вдалось досягти громадянсько-політичної ідентичності та національної консолідації українського суспільства. А в умовах незалежності чинниками, що ускладнювали цей процес були: регіональні та мовно-культурні відмінності, несформованість національної ідеї, низька національна свідомість та політична культура політичних еліт, відкритість українського соціуму зовнішньому інформаційному впливу.

Annotation

Liubov Tretyak (Nizhyn). The Ukrainian society on the stage of spiritual and ideological fracture during the 80-90-ies of the XX century

The problem of ideological and spiritual transformation of the Ukrainian society is studied in the context of the state processes in the Ukraine during the 90-ies of the XX century.

Keywords: transparency, "new political thinking" crisis of Soviet ideology, the Ukrainian society.

Аннотация

Трейтяк Л.М. (г. Нежин) Украинский социум в период духовно-идеологического перелома 80-90-х гг. XX в.

В контексте процессов государственного строительства в Украине 90-х гг. XX в. освещается проблема идеологической и духовной трансформации украинского общества.

Ключевые слова: гласность, «новое политическое мышление», кризис советской идеологии, украинский социум.

Примітки

1. Україна в період перебудови (1985-1991 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readbookz.com/book/170/5283.html>

2. Як функціонувала радянська черга [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/2/7354/>

3. Україна за роки незалежності. 1991- 2001 [Текст] / підгот. В.М. Литвин [та ін.]; наук. ред. П.І. Гайдучкий. – К.: Нора-Друк, 2001. – 260 с.

4. Верт Н. История Советского государства [Текст] / Н. Верт. – М., 2006. – 513 с.

5. Парфёнов Л. Намедни. Наша эра. 1981-1990 [Текст] / Л. Парфёнов. – М.: Колибри, 2010. – 288 с.

6. Національні медіа як чинник формування сучасної української ідентичності та консолідації суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/April/11.htm>

УДК 316.344.55-053.67“1990/2000”

Наталія УСЕНКО
(м. Київ)

Зміни в соціальному середовищі сільської молоді (1990-ті рр. – початок XXI ст.)

Проаналізовано зміст і характер змін в соціальному середовищі сільської молоді, причини її міграцій до міст. Доведено, що основними мотивами міграції сільської молоді до міст є невідповідність планів і орієнтацій молоді можливостям їх здійснення в умовах села та гіпертрофоване уявлення селян про переваги міста, як середовища для життя і роботи.

Ключові слова: село, місто, сільська молодь, орієнтації, міграції.

Науковий керівник – *Падалка Сергій Семенович*, провідний науковий співробітник відділу новітньої історії та політики Інституту Історії України Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор.

Якщо мова заходить щодо міграцій між містом і селом, особливо міграцій сільської молоді, то одні дослідники підкреслюють позитивні моменти міграцій, інші ж наполягають на необхідності стримування їх будь-якими шляхами. У радянські роки було опубліковано багато статей стосовно закріплення молоді на селі.

Демографічним проблемам населення України та його міграційним процесам, які впливають на склад сільського населення, присвячено багато праць вітчизняних науковців. Можна виділити таких вітчизняних науковців, історики: Є.І. Бородін, І.А. Жданова, А.Г. Зінченко, Л.Є. Леонтьєва, економісти: І.П. Майданік, С.П. Савчук, Н.О. Васильчук, С.В. Герчанівська, С.Т. Дуда; соціологи: В.О. Чигирин, А.Є. Величко, Бортник В.А., Жибак М.М., та багато інших.

Бортник В.А. стверджує, що для поліпшення демографічної ситуації та продуктивного використання кадрового потенціалу необхідна розробка обґрунтованої регіональної програми розвитку сільських територій; кредитування заходів щодо створення соціальної інфраструктури та ресурсного забезпечення організаційних заходів щодо формування кадрового потенціалу [9, с. 136-139].

Жибак М.М., вивчаючи міграційні процеси в Україні, зазначає, що трудова міграція за кордон залишається одним з визначальних чинників упродовж тривалого часу, тому, на думку науковця, є необхідність прийняття концепції національної міграційної політики – розробити відповідну національну стратегію для регулювання процесів трудової міграції [7, с. 139-142].

Вивчаючи демографічні проблеми в Україні, наступна група авторів за-

значають, що майбутнє демографічного розвитку України та її регіонів залежить від репродуктивної поведінки молоді. Вони пропонують здійснити реалізацію молодіжної демографічної програми [4, с. 114-117].

Мета статті – докладніше проаналізувати міграції між містом і селом, їх причини, особливості; сформулювати проблеми поселенських орієнтацій сільської молоді.

У даній роботі розглянуто особливості внутрішньої та зовнішньої трудової міграції сільської молоді, дослідженню якої останнім часом приділяють недостатньо уваги.

Не слід забувати, що міграція молоді з села до міста так чи інакше призводить до депопуляції, яка з 1990 р. охопила понад 17 тис. (61 %) сільських поселень 18 областей України.[10, с. 138]

Характерною рисою міграції в сільській місцевості України було постійне помітне переважання вибуття молоді над її прибуттям. Лише у період значного міграційного приросту населення України (1991-1992 рр.) до сіл нашої країни прибуло більше молодих людей, ніж вибуло. Навіть у другій половині 1990-х років, коли спостерігалася стійка тенденція переважання притоку міських жителів до сіл над зворотним потоком, сальдо міграцій вікової групи 15-18 років у сільській місцевості залишалось від'ємним. Лише у вікових групах 22-23 роки, коли до села повертається частина його колишніх мешканців, які закінчили навчання у вищих навчальних закладах, кількість прибулих до сільської місцевості дещо перевищує чисельність вибулих.

Суттєвим чинником міграційних переміщень сільського населення в пострадянський період стало реформування економіки у контексті переходу до ринкових відносин. Подолання нераціональної структури зайнятості передбачало зниження частки зайнятих у сільському господарстві та пов'язаних з ними послугах в Україні за останні двадцять років характеризувалося скороченням чисельності працівників галузі у чотири рази – з 4,9 млн. осіб до 1,2 млн. осіб. [18, с.173] Наслідком вивільнення зайнятих і відсутності належної державної програми формування альтернативних місць прикладання праці стало різке зростання безробіття, що сприяло формуванню чисельних міграційних потоків вибуття сільського населення, а особливо молоді.

З середини 1990-х років набирали темпів переміщення молоді у напрямку: село – місто, Україна – зарубіжжя. Значного поширення набула нелегальна трудова міграція, обсяги якої набагато перевищували офіційні дані.

Занепад українського села, низький рівень оплати праці та доходів в сільському господарстві, відсутність умов пристойного життя в сільській місцевості спричинили те, що значна частина сільської молоді, мігрувала у місто. Так, на постійне місце проживання до села у 2002 р. приїхало на 27,9 тис. осіб менше аніж виїхало звідти, у 2003 р. ця цифра сягла 29,8 тис. осіб, у

2004 р. – 39,9 тис. осіб, а у 2005 р. бажаючих виїхати з села порівняно з тими, хто прибував туди було на 44,4 тис. осіб більше (в 1,2 рази). Домінуючою частиною мігрантів сільської місцевості була молодь – віком від 14 до 39 років. Їх частка в усіх потоках міграції складала 56,0 %. Переважну більшість з них становили, як правило, кваліфіковані кадри, зокрема спеціалісти високої кваліфікації трактористи – машиністи, водії, спеціалісти з ремонту сільськогосподарської техніки тощо. [16; с. 447-450]

Так, втрата роботи була визначальною причиною заробітчанства молодих сільських мешканців. Вона призвела до більш ніж 40 % перших трудових виїздів за кордон. Тоді як для городян при прийнятті рішення про міграцію важливіше значення мала величина заробітної плати, аніж відсутність роботи взагалі.

Відтік молоді з села спонукав і такий чинник як нерозвиненість соціальної інфраструктури. За період з 1991-2008 рр. близько 12 % сіл не мали жодного об'єкта соціальної сфери та побутового обслуговування. Вони не мали транспортного сполучення. Рівень комфортності сільського житла значно поступалась міському. На селі лише кожне п'яте домогосподарство мало водогін, каналізацію, 5 % – газову колонку, 43 % – централізоване газопостачання, 20 % – телефонним зв'язком, половина усіх медичних послуг для сільських громадян надавалися на первинному рівні.

За результатами дослідження «Життєві шляхи населення України», проведеного у 2001 р. фахівцями НАНУ та Держкомстату України, серед загального масиву трудових мігрантів 29,3 % становила сільська молодь, що в 1,3 рази більше, ніж частка міської молоді. Але, якщо взяти до розгляду лише довгострокові трудові поїздки, то частка молодих селян була помітно нижчою – 25 %, на відміну від міських жителів аналогічного віку (22,8 %). Таким чином, сільська молодь більшою мірою орієнтована на нетривале перебування за кордоном.

Частка молодих селян у загальній структурі внутрішніх трудових мігрантів, згідно з результатами обстеження, проведеного відділом міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України (ІДСД НАНУ), становить 28,6 %. Такі дані дають змогу стверджувати, що молодь із сільської місцевості здійснювала переїзди приблизно з однаковою інтенсивністю, як всередині країни так закордон.

Якщо у міських жителів зі збільшенням віку спостерігалось зростання міждержавного заробітчанства серед жінок, то частка жінок серед трудових мігрантів із села з віком, навпаки, зменшувалось.

Серед сільської молоді, що виїжджала на заробітки до зарубіжжя перебували в шлюбі і становили – 47,2 %, а серед міської молоді цей показник був значно вищим – 71,4 %. Частка неодружених серед заробітчанської молоді із

села на 18,7 % більша, ніж серед міських заробітчан відповідної категорії. Серед молодих сільських гастарбайтерів було 11,4 % розлучених. Серед міської молоді цей показник був вдвічі нижчий.

Серед тієї частини молоді що залишала село з метою заробітку в інших регіонах України 39,5 % було одружених.

Однією з характерних рис на сучасному етапі заробітчанства виступає сімейна трудова міграція (трудові виїзди за кордон двох і більше членів однієї родини). Мали місце випадки коли на заробітки до зарубіжжя виїжджали цілими родинами. За даними соціологічних досліджень, серед вибулих з України трудових мігрантів, тих хто виїжджав у складі двох і більше членів родини було 22,6 %. Серед міської молоді цей показник був вищим і становив – 30,1 % [14, с.112-119].

Як правило, українські заробітчани не зупиняються на одному трудовому виїзді за кордон. За даними соціологічних досліджень 2008 року, більше половини молодих сільських мігрантів (55,1 %) побували на заробітках двічі; 10,3 % – тричі; 12,8 % мають на своєму рахунку 4 міграційні поїздки, а деякі молоді селяни (2,1 % із цієї категорії мігрантів) встигли побувати за кордоном із трудовою метою до 20 разів.

Найбільш масштабні трудові потоки сільської молоді були спрямовані до Росії (40-50 %), Польщі (15-20 %), Чехії (10-12 %), Італії (бл.10 %), Португалії (5-8 %). Більшість мігрантів становила молодь у віці 20-39 років. Дещо менш привабливими для молодих мігрантів з сільської місцевості були Словаччина, Угорщина та Румунія. На інші країни світу припадає незначна частка заробітчан.

Село залишала молодь з високим освітнім рівнем. Значна частина серед вибулих була молодь з вищою освітою – 11,9 %. Серед загальної чисельності сільських мігрантів цей показник був менший майже удвічі – 6,1 %. Решта мала повну та базову загальну середню освіту.

За рубежом сільські мігранти працювали на різних роботах: сільськогосподарських, домашньому господарстві, у будівництві, різноробочими. За даними Державного інституту сім'ї та молоді, місячний заробіток основної частини українських працівників за кордоном коливався від 200 до 1000 дол. США. Зайняті в будівництві (Росії, Польщі, Чехії, Угорщині) некваліфіковані робітники одержували по 200-400 дол., а кваліфіковані – 500-700 дол. У Німеччині, Італії зарплата була дещо вищою. Тут прибиральниці, офіціанти, доглядальниці отримували по 200-300 дол. [12, с. 80].

Зароблені в такий спосіб гроші, дозволяли сільській молоді задовольняти матеріальні потреби. За обстеженнями проведеними у рамках проекту «Сільська молодь: стан, проблеми та шляхи їх вирішення», молоді селяни, які працювали закордоном, вище за інших оцінювали матеріальне благопо-

луччя власної сім'ї, вони вважали що достаток сімей зростає.

Умови праці сільської молоді за кордоном були тяжкі. Інколи тривалість робочого дня досягала 10 годин і більше. Близько 1/4 мігрантів мали 12 годинний робочий день тривалістю [4, с. 94].

Робота за кордоном впливала на зміни особистісних установок сільської молоді. За опитуванням проведеним у 2010 році сільська молодь яка працювала за кордоном, ставала більш самостійною, виявляла готовність до вирішення своїх проблем самостійно, а не звертатися до батьків чи до друзів. Така категорія молодих людей була більш успішною і ставала матеріально незалежною, як правило допомагали батькам та іншим родичам.

Таким чином, молоді селяни з України з однаковою інтенсивністю задіяні як у зовнішніх, так і у внутрішніх трудових міграціях населення. Учасники трудових переміщень із села суттєво відрізнялися від інших категорій мігрантів. Для молодих селян на сучасному етапі характерною була сімейна та багаторазова трудова міграція за кордон. Причини заробітчанства сільських та міських жителів відрізняються. Мешканці міст здійснювали трудові поїздки за кордон, переважно, через незадоволеність рівнем оплати праці на батьківщині, тоді як селяни зважувалися на міграцію через відсутність будь-якої роботи взагалі. Такий стан речей виступав індикатором наявності економічної кризи в сучасному українському селі, що вказувало на необхідність значного реформування соціально-економічних умов і відносин у ньому.

Annotation

Natalia Usenko (Kyiv). Changes in the social environment of rural youth (1990-ies - beginning of XXI century).

Content and nature of the changes in the social environment of rural youth, because of its migration to the cities are analyzed. It is proved that the mismatch between the plans and policies, and youth's motivation towards their opportunities in the village, and exaggerated idea of villagers about the benefits of life in a town as an environment to live and work is main motives of migration for agriculture youth to cities.

Keywords: village, town, rural youth, orientation, migration.

Аннотация

Усенко Н.М. (г. Киев). Изменения в социальной среде сельской молодежи (1990-е гг. – начало XXI в.)

Проанализировано содержание и характер изменений в социальной среде сельской молодежи, причины ее миграций в города. Доказано, что основными мотивами миграций сельской молодежи в города является несоответствие планов и ориентаций молодежи возможностям их осуществления в условиях села и гипертрофированное представление крестьян о преимуществах города, как среды для работы и жизни.

Ключевые слова: село, город, сельская молодежь, ориентации, миграции.

Примітки

1. Гезь С. Чи потрібні країні реемігранти? [Текст] С. Гезь // Тиждень. – № 3, 16-22 листопада 2007. – С. 48.
2. Економічна активність населення України 2007. Статистичний збірник. [Текст]. – К.: Держкомстат України, 2008. – 224 с.
3. Звіт про НДР «Перспективи зайнятості сільського населення, зокрема молоді, в умовах фінансово-економічної кризи» (Проміжний) [Текст]. – К.: НДІ праці і зайнятості населення, 2009. – 23 с.
4. Зовнішні трудові міграції населення України [Текст] / За ред. Е.М. Лібанової, О.В. Позняка. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – 206 с.
5. Кодекс законів про працю України [Текст] / Кодекси України: В 2 Т. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Т.2. – С. 19.
6. Корчун М. Шляхи підвищення економічної активності та зайнятості молоді на ринку праці України [Текст] / М. Корчун // Україна: аспекти праці. – 2008. – №1. – С. 35-39.
7. Майданік І. Визначення обсягів заробітків трудових мігрантів з України [Текст] І. Майданік // Проблеми трудової міграції / Зб. матеріалів Міжнародної конференції «Проблеми трудової міграції», 22-24 травня 2005 року, Чернівці, Україна. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – с. 108-113.
8. Малиновська О. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи регулювання [Текст] / О.Малиновська – К.: НІСД, 2011. – 40 с.
9. Міграційне право України: Підруч. [Текст] / С.Б. Чехович. – К.: Школа, 2003. – 368 с.
10. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти [Текст] / за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.
11. Начало пути: поколение со средним образованием [Текст] / [отв. ред. М.Х. Титма]. – М.: Наука, 1989. – 238 с.
12. Особливості зовнішньої трудової міграції молоді в сучасних умовах [Текст] / О.М. Балакірева (кер. авт. кол.). О.О. Яременко, О.Г. Левцун та ін. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 124 с.
13. Перепелиця М.П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект) [Текст] / М.П. Перепелиця. – К.: Укр. ін-т соц. досліджень, Укр. Центр Політичного менеджменту, 2001. – 12 с.
14. Прибиткова І. Трудові мігранти в соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя [Текст] / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. - №1. – С. 112-119
15. Рябоконт В.П. Професійно-кваліфікаційна структура робочої сили на селі [Текст] / В.П. Рябоконт // Економіка АПК. – 2009. – № 1. – С. 124-128.
16. Статистичний щорічник України за 2010 рік [Текст] / за ред. О.Г. Осавуленко. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – 559 с.
17. Стратегія демографічного розвитку на 2006-2015 роки [Текст] // Демографія та соціальна економіка. – 2006, № 1. – К: Ін-т демографії та соціальних досліджень, 2006. – С. 7-11.
18. Якуба К.І. Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України, Теорія, методологія, практика [Текст] / К.І. Якуба. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2007. – С. 207-343.

УДК 9(73)“19”:327

Наталія КРИВОКОНЬ

(м. Київ)

**Мадлен Олбрайт. Образ жінки-дипломата
в американській історії ХХ ст.**

Проаналізовано біографічні факти життя М. Олбрайт, особливості становлення її як дипломата та державного секретаря США за часів президентства Б. Клінтона.

Ключові слова : Мадлен Олбрайт, Білл Клінтон, державний секретар.

Науковий керівник – *Черевко Оксана Степанівна*, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук

Особистість Мадлен Олбрайт є досить суперечливою та дискусійною постаттю як в історії США, так і історії західної дипломатії. Цікавим фактом дослідження є не лише окремі періоди її життя, а й вплив на розвиток світових зовнішньополітичних відносин останньої чверті ХХ століття. На сучасному етапі гостро постає гендерне питання у політиці, тому саме Олбрайт є одним з найяскравіших прикладів того, як жінка не лише зі складним минулим, а й великими амбіціями та потенціалом може грати провідну роль на міжнародній арені.

У вітчизняній історіографії досить мало досліджень та наукових публікацій, які стосувались би безпосередньо Олбрайт та її ролі в політичній історії США. Проте наявний доступ до першоджерел та документів вказаного періоду: мемуарів самої держсекретаря та її батька Джозефа (Йозефа) Корбела [5]. Дані праці є досить цінними джерелами, адже дають інформацію від першої особи задля кращого розуміння деяких подій та явищ. Книга спогадів М. Олбрайт «Мадам держсекретар» не лише відображає життєву позицію та політичний світогляд автора, а й обґрунтовує її курс на посаді [2].

Періодичні видання, зокрема одна з найпопулярніших газет WashingtonPost, у свою чергу, протягом 1996-1997 років опублікувала ряд статей про політичний курс Олбрайт, деякі автори яких критично оцінювали кроки пані Мадлен [6]. Колишній президент США Б. Клінтон у своїх спогадах оцінював держсекретаря Олбрайт як послідовного і водночас рішучого політика [4].

Детальним збором біографічних даних протягом тривалого часу займалась журналістка газети TimesЕннБлекман, оприлюднивши свої результати у книзі «Періоди її життя. Біографія М. Олбрайт» [3].

Підсумовуючи результати вищезгаданих праць, можна констатувати той факт, що на сьогоднішній день недостатньо проаналізовано особливості становлення колишнього держсекретаря Олбрайт, саме тому основною метою

поточного дослідження є комплексний аналіз як біографічного матеріалу про вказану історичну постать, так і визначення її місця та ролі в історії міжнародних відносин останньої чверті ХХ ст.

Перша жінка, що зайняла пост державного секретаря США, Мадлен Олбрайт завжди відрізнялася жорстким характером і чудовою пам'яттю. Мадленка на ім'я Марія Яна Корбелова народилася 15 травня 1937 року в Празі. Прізвисько Мадленка, що скоротилося потім до більш звичної нам Мадлен, дівчинці дала бабуся. У країні було неспокійно: в повітрі витала загроза війни. Йозеф Корбел, батько Мадлен, розумів, що у випадку вторгнення німецьких військ з розбиратисьне будуть – чеський патріот, та до того ж єврейза походженням не міг розраховувати на поблажливість нацистів. Підписання Мюнхенської угоди стало останньою краплею, і в 1939 році родина втекла до Лондон [1, с. 15]. За спогадами рідних, в дитинстві Мадленка була неймовірно вперта [5, с. 31]. Якщо їй чогось хотілося, відмовляти її було марно. Єдиною людиною, яка мала на неї вплив, був Йозеф, якого вона обожнювала. «Щоб зрозуміти мене, потрібно зрозуміти мого батька», – написала потім Олбрайт у своїх мемуарах [5, с. 47]. З віком упертість не зникло, а лише трансформувалося в непохитну впевненість в собі і своїх діях, яку із захопленням констатували соратники і з обуренням – супротивники. Після закінчення Другої світової війни Корбелі повернулися на батьківщину, але незабаром Йозефа призначили послом в Югославії, і рідні разом з ним переїхали в Белград. Побоюючись комуністичного впливу на дочку, Корбел найняв для Мадленки приватну гувернантку, а коли дівчинка трохи підросла, відправив її в швейцарський пансіон. Чеський варіант її імені здавався їй однокурсниця занадто дивним, тому вона вирішила переробити його на більш звичний французький манер – Мадлен. За її проханням відповідні зміни були внесені в її документи. У школі дівчинка вперше продемонструвала приголомшливі здібності до мов: до моменту випуску її французька був бездоганною. Згодом Мадлен вивчила також англійську, російську, польську та сербохорватська. Незважаючи на її вкрай високий рівень інтелекту і чудову пам'ять, вчителі недолюблювали юну чешку: критичний розум навчив її не приймати нічого на віру, і вона компрометувала викладачів вимогами підкріпити будь-яке своє твердження логічними викладками. Мадлен охоче вплутувалася в дискусії і суперечки і майже завжди виходила з них переможницею. Цей гарт придалася їй в майбутньому, коли численні критики нападали на політику США, здійснювану під її керівництвом. Через роки Мадлен і сама жартувала над власним рішучим характером, називаючи своїм кумиром Зену, королеву воїнів

У 1948-му до влади в Чехословаччині прийшли комуністи. Ситі по горло антикомуністичної діяльністю свого колишнього посла, вони заочно засуди-

ли його і засудили до смертної страти. [5, с. 71]. І Корбели емігрували до США. Прибувши туди, вони оселилися в Нью-Йорку і попросили у влади політичний притулок. Невгамовний Йозеф негайно знайшов собі роботу в університеті і навіть створив власний інститут міжнародних досліджень. До речі, Кондоліза Райс, друга після його дочки жінка на посту держсекретаря США, була однією із студенток Корбела [5, с.101]. У 1957-му Мадлен отримала американське громадянство, а в 1959-му закінчила інститут, захистивши диплом по спеціальності «політологія». У цьому ж році вона вийшла заміж за журналіста Джозефа Меділла Паттерсона Олбрайта, з яким познайомилася під час стажування в газеті Denver Post. У 1960-му вони повернулися в Нью-Йорк, де у Мадлен народилися дочки-двійнята, Енн і Еліс. Діти з'явилися на світ на шість тижнів раніше терміну, і Олбрайт була змушена надовго залишитися в лікарні. Бездіяльність стомлювало її більше, ніж найважча робота, і, щоб якимось себе зайняти, вона почала вчити російську мову і освоїла йоговського за вісім тижнів! Отримані знання допомогли їй згодом вступити на відповідний факультет [1, с. 201]. Її другий диплом був присвячений радянському дипломатичному корпусу, а дисертація – Ролі журналістів в подіях Празької весни. Опоненти стверджували: якщо в Білому будинку і є жінка, то це не Олбрайт. Чоловік був не дуже задоволений цими змінами, а його консервативна сім'я – і того менше. Мадлен вважала і вважає, що у жінок повинна бути можливість приймати свої власні рішення, засновані на їх власних життєвих обставинах. Поєднуючи роботу з дослідженнями в галузі свободи слова, вона накопичувала все більше знань в даній області і поступово ставала незамінним фахівцем і ідеальним джерелом знань для чиновників вищого ешелону. Мадлен працювала так багато, що Джозеф не витримав. Олбрайт прийняла новини про розлучення стоїчно. Подружжя мирно розлучились, а Мадлен тепер уже без залишку занурилася в побудову кар'єри, доручивши трьох дочок турботам кращих вихователів. За американським політичним мірками події розвивалися стрімко. В 1972 р. Мадлен увійшла в команду сенатора Едмунда Маскі, у 1978-му її призначили членом Національної ради з безпеки. Після поразки демократів на початку 80-х вона деякий час викладала в Джорджтаунському університеті політику СРСР. У 1992 р. Білл Клінтон почав діяльність в Білому домі і майже відразу запропонував Олбрайт представляти країну в ООН. За час її роботи в цій організації був створений Міжнародний трибунал по військових злочинах у колишній Югославії, розпочаті бомбардування сербських позицій в Боснії та здійснені миротворчі місії Руанді та Сомалі – все це за активної участі пані Олбрайт. Після декількох років успішної роботи на благо своєї країни в 1997 р. Мадлен Олбрайт стала першою жінкою державним секретарем США. На період її роботи припав один із найважчих етапів в історії країни,

але вона жодного разу не поступалась, так що незабаром супротивники почали говорити, що якщо в Білому домі і є жінка, це точно не Мадлен. Сама вона розглядала своє призначення як заслужений результат багаторічних зусиль і компенсацію за жертви, які їй довелося принести. Прихильниця жорсткого курсу, Олбрайт здобула славу безжального і рішучого політика, але її далекоглядність не раз рятувала адміністрацію від фатальних помилок. Проте її надто безкомпромісна манера вирішувати проблеми військовою силою не влаштовувала багатьох, в тому числі Коліна Пауелла. Після закінчення перебування Мадлен Олбрайт на посаді державного секретаря прогнозували, що вона може включитися в президентську гонку в Чехії, але замість цього вона заснувала консалтингову фірму, до послуг якої вдавалися багато компаній, навіть такі, як Coca-Cola.

Як версія, найбільша майстерність Олбрайт полягала у її розумінні американської політики. Розповсюдженою помилкою її попередників є те, що зовнішньополітичні рішення не мали чіткого усвідомлення та обґрунтування – дана постать є виключенням із ряду класичних правил політичного середовища відразу за декількома параметрами: походження, особисті сімейні труднощі, жорстка позиція у політиці, але в розуміння багатьох американських громадян, вона залишається людиною, здатною розуміти та впливати на міжнародний курс власної держави.

Отже, Мадлен Олбрайт – безперечно варта уваги особистість, яка пройшовши нелегкий шлях до посади державного секретаря провідної країни, змогла проявити себе не лише як талановита жінка-політик, а й як впливовий дипломат, з позицією якого рахувались представники вищих ешелонів влади як у США, так і за її межами.

Annotation

Natalia Kryvokon (Kyiv). Madeleine Albright. The image of a female diplomat in the American history of the twentieth century

Biographical facts of life M. Albright, especially the formation of a diplomat and Secretary of State under President Bill Clinton were analyzed.

Keywords: Madeleine Albright, Bill Clinton, Secretary of State.

Аннотация

Кривоконь Наталья (г. Киев). Мадлен Олбрайт. Образ женщины-дипломата в американской истории XX в.

Проанализированы биографические факты жизни М. Олбрайт, особенности становления ее как дипломата и государственного секретаря США во времена президентства Б. Клинтона.

Ключевые слова: Мадлен Олбрайт, Билл Клинтон, государственный секретарь.

Примітки

1. Albright, Madeleine / «Madame Secretary» / New York/Simon & Shuster. – 1998.
2. Albright, Madeleine/ «The Soviet diplomatic Service: Profile of an Elite»/ Russian Institute, Columbian University. – 1982
3. Blackman, Ann / «Seasons of Her Life» / New York. – 1998
4. Clinton, Bill / «My Life»/ New York. – 2004
5. Korbel, Josef / «Tito`s Communism» / Denver. – 1951
6. Michael Dobbs «With Albright Clinton Accepts New U.S. Role» By, Washington Post Staff Writer. – December 8, 1996.

Розділ 6

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 930.2:Матушевський/Доманицький“19/20”

Світлана ЯКОБЧУК
(м. Київ)

Федір Матушевський та Василь Доманицький: Історія взаємин

На основі спогадів і листування українського громадського діяча, публіциста, редактора Федора Матушевського проаналізовано його взаємини з Василем Доманицьким. Визначено місце обох діячів в громадському житті України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Федір Павлович Матушевський, Василь Миколайович Доманицький, спогади, листування, громадське життя України.

Публіцист, юрист, редактор та дипломат Федір Павлович Матушевський (1869-1919) та історик і літературознавець Василь Миколайович Доманицький (1877-1910) належать до когорти активних учасників українського національного руху, діяльність яких тривалий час не була належним чином оцінена та пошанована. Навіть в останні десятиліття, коли зріс інтерес науковців до постатей цих людей, а до наукового обігу запроваджується їх творчий доробок та епістолярна спадщина, вони залишаються маловідомими як на своїй малій Батьківщині (Черкащині), так і загалом в Україні.

Ф. Матушевського і В. Доманицького єднає самовіддане служіння одній справі – відродженню національної культури та державності, – а також роки спільної праці і міцної особистої дружби. Їх життєві шляхи переплелися в контексті громадських справ, видавничої діяльності, а головне у небайдужому ставленні до долі рідного народу.

Громадсько-політичній і видавничій діяльності Ф. Матушевського та В. Доманицького присвячено низку наукових статей у періодичних виданнях та довідниках [12, с. 8-18; 13, с. 342, 546; 14, с. 441; 15, с. 556; 20, с. 6-28; 25, с. 84-106; 26, с. 23]. В окремих публікаціях досліджувався інформаційний потенціал їх творчих доробків та епістолярної спадщини [16, с. 267-280; 17, с. 252-279; 21, с. 640-675; 23, с. 161-169; 24, с. 162-169; 28, с. 174-179; 29, с. 126-147; 30, с. 368-381; 31, с. 199-210]. Особливу увагу діяльності і В. Доманицького, і Ф. Матушевського проявляють науковці та журналісти Черкащини, намагаючись повернути із забуття імена своїх земляків [1, с. 7; 5, 11, с. 85, 90-92; 23, с. 161-169; 24, с. 162-169]. Взаємини ж цих двох людей – побратимів і друзів, близьких по духу – ще не стали об'єктом наукового дослідження, що надає актуальності і новизни нашій статті.

Перша зустріч Федора Павловича та Василя Миколайовича відбулася 1895 р. в Києві, у помешканні О.Я. Кониського. Ф. Матушевський на той час пра-

цював учителем у Черкаському духовному училищі і приїжджав до Києва на кілька днів два-три рази на рік. В. Доманицький навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, був одним з учнів В. Антоновича. Федір Павлович згадував, що ця перша кількахвилинна зустріч не справила на нього ніякого враження, і на той момент він навіть не думав, що в особі ще зовсім молодого юнака знайде в майбутнього щирого і близького друга [26, с. 46].

Ближче Ф. Матушевський та В. Доманицький познайомилися, коли разом долучилися до організації та діяльності, створеного з ініціативи О. Кониського, видавничого гуртка, який у 1898 р. реорганізувався у видавництво «Вік». Зусиллями Ф. Матушевського у приватній друкарні В. В. Колодочки в Черкасах було видано перші підготовлені гуртківцями книги. Після видання комедій І. Карпенка-Карого «Розумний і дурень» та «Сто тисяч», улітку 1896 р. В. Доманицький приїхав до Черкас у справах видавництва і разом з Федором Павловичем вони протягом дня вирішували організаційні і фінансові питання з друкарнею. Ф. Матушевський згадував, що йому було шкода розлучатися з Василем Миколайовичем, бо «одразу всім серцем припав до свого нового знайомого». Він характеризував приятеля, як людину надзвичайно скромну та приємну у спілкуванні [26, с. 48].

З того часу їх відносини міцніли і поглиблювалися. Протягом 1899-1900 рр. Ф. Матушевський та В. Доманицький разом працювали у видавництві «Вік». Восени 1900 р. Федір Павлович зміг повернутися на навчання до Дерптського (Тартуського) університету і підтримував з Василем Миколайовичем та іншими учасниками видавництва епістолярний діалог.

Як згадував Ф. Матушевський, Василь Миколайович відзначався великою працездатністю і майже не залишав собі часу для відпочинку. Навіть на товариські зустрічі чи до театру завжди ходив з великою кількістю книг та паперів, щоб якнайбільше часу використати для роботи. З одного боку це робило його об'єктом дружніх жартів, а з іншого – серйозно підривало його здоров'я. 1901 р. Федір Павлович та інші учасники видавництва «Вік» дізналися, що В. Доманицький захворів на туберкульоз легень і зробили все можливе, щоб він зміг виїхати до Криму. У січні 1902 р., приїхавши з Дерпту (Тарту) на канікули, Ф. Матушевський відвідав друга у Ялті, клопотався, щоб належним чином було організовано його проживання та лікування. Він щиро переймався становищем товариша, але розумів, що «стан його здоров'я на довгий вік не показував».

У своїх спогадах про В. Доманицького, написаних 1911 р. і опублікованих в газеті «Рада» та збірнику «Чистому серцем» [17, с. 2-3; 18, с. 2-3; 26, с. 44-60, 82-112], Федір Павлович зазначив, що протягом останніх дев'яти років свого життя Василь Миколайович постійно виїжджав на лікування в Гали-

чину, Крим, Закопане Корфу, часто жив у рідному с. Колодистому на Черкащині. Не зважаючи на хворобу, він не залишив своєї праці, часто дописував у різноманітні газети і журнали, редагував видання «Кобзаря» Т. Шевченка та «Історію України-Русі» М. Аркаса, долучився до організації кооперативів у рідному селі.

Наступний раз друзі зустрілися улітку 1904 р., коли В. Доманицький разом з С. Єфремовим, О. Лотоцьким, В. Дурдуківським та Л. Скочковським приїхав на весілля до Федора Павловича. За спогадами О. Лотоцького, це був останній раз, коли вони зібралися «в такому повному складі» [18, с. 237].

У 1905 р. Ф. Матушевський та В. Доманицький увійшли до редакційного комітету першої щоденної української газети «Громадська думка». Федора Павловича обрали редактором часопису, а Василь Миколайович надсилав до газети матеріали, а, коли перебував у Києві, долучався до роботи редакції.

Важливим джерелом для дослідження взаємин Ф. Матушевського та В. Доманицького протягом 1907-1910 рр. є листування цих діячів. У фонді 47 відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігається 46 листів, написаних Федором Павловичем. Про зміст листів Василя Миколайовича можна дізнатися з цитат у праці Ф. Матушевського «З останніх літ життя В. М. Доманицького» [27, с. 82-112].

Аналіз листів дав підстави стверджувати, що дописувачі підтримували надзвичайно приязні та дружні відносини. В Доманицький був близьким другом усієї родини Матушевських. Дружина Федора Павловича Віра Миколаївна, лікар за професією, особливо переймалася станом здоров'я Василя Миколайовича, а також на його честь подружжя Матушевських назвало меншого сина, який народився 1909 року. Свідченням глибокої поваги до адресата є звертання, які використовував Ф. Матушевський («мій дорогий друже», «мій любий дорогий друже»).

Дописувачі обговорювали події громадського та культурного життя України, деталі редакційної політики газети «Рада», різноманітні побутові проблеми. Значне місце у листах займає просопографічна інформація, насамперед про самопочуття, душевні хвилювання, родинні турботи. Майже у кожному листі Федір Павлович висловлював Василю Миколайовичу слова підтримки, просив берегти здоров'я, періодично надсилав кошти, намагався менше розповідати про власні негаразди. До листів часто додавав родинні світлині, малюнки та повідомлення старшого сина Юрія [7, арк. 3; 9, арк. 3].

В. Доманицький до кінця життя залишався співробітником газети «Рада», надсилав до газети численні статті, замітки та розвідки. Ф. Матушевський широко інформував приятеля про газетні справи, зокрема про труднощі, що переживав часопис протягом 1908-1909 років. Він зазначав, що досить силь-

но коливалося число передплатників газети. Так, наприкінці 1907 р. їх налічувалося 1575 осіб, а у січні наступного року ця цифра зменшилася до 1327. [2, арк. 2 зв.]. Зі змісту листів можемо зробити висновок, що брак передплатників був постійною проблемою «Ради», але у вказаний період їх кількість була найнижчою. Ф. Матушевський сумно констатував, що за три роки існування українська преса не здобула належної популярності і при постійній читацькій аудиторії у 1600-1700 осіб єдина на всю Україну щоденна газета не може нормально функціонувати. Причину такого стану речей він бачив у слабкості національного руху та низькому рівні національної самосвідомості переважного загалу українців. Внаслідок цього «Рада» була чужою для більшості читачів: вони не розуміли мови часопису, а тому сприймали зміст у спотвореній формі [4, арк. 1 зв.-2].

На початку 1909 р. Федір Павлович повідомив В. Доманицькому, що у становищі «Ради» «нічого немає радісного», позаяк лише 1000 осіб поновила річну передплату. Хоча при цьому він відзначив тенденцію поступового зростання попиту на українську книгу [6, арк. 2]. Крім того, зі змісту кореспонденцій стало відомо у цей період редакція газети була змушена сплачувати грошові штрафи за публікацію статей «невідповідного» змісту.

До кінця 1909 р. позитивних змін у редакційному житті українського щоденного часопису не відбулося. У кореспонденції від 24 грудня Ф. Матушевський зазначав, що «газета конає», а він сам за браком часу не мав можливості часто писати статті. Хоча при цьому намагався регулярно надсилати В. Доманицькому гонорари за публікації, щоб той не відчував брак коштів.

Намагаючись розрадити товариша, якому протягом двох останніх років доводилося тривалий час проводити на лікуванні за кордоном, насамперед у Закопане, Федір Павлович повідомляв йому окремі деталі громадського життя Києва, культурні заходи, організовані українською інтелігенцією. Зокрема, із кореспонденції від 3 травня 1907 р. довідуємося, що у місті з 1904 р. було розпочато збір коштів на пам'ятник Т. Шевченку, але ця справа просувалася дуже повільно, і за три роки грошей отримано зовсім мало. На думку Ф. Матушевського, цей факт був яскравим свідченням розвитку національного руху та рівня національної свідомості українців [4, арк. 2-2 зв.]. В іншому листі містяться відомості про смерть В. Антоновича та вечір пам'яті науковця, організований Українським науковим товариством [3, арк. 1-1 зв.]. У кореспонденції, датованій 30 вересня-3 жовтня 1908 р., зафіксовано інформацію про відкриття у Києві Українського клубу під головуванням М. Лисенка. З подальших листів довідуємося, що сам Ф. Матушевський неодноразово брав участь у роботі клубу. Кореспонденції свідчать, що наприкінці 1909 р. Український клуб, товариство «Просвіта» та ряд періодичних видань у Києві зазнавали утисків міської адміністрації.

У листах, датованих 1910 р., міститься інформація про те, що стан здоров'я В. Доманицького погіршується, йому було необхідно їхати на південь Франції, він відчував брак коштів. Але незважаючи на це, продовжував працювати над публікаціями для «Ради» і навіть планував видати за кордоном «Історію України-Русі» М. Аркаса [8, арк. 1 зв.]. В одному з останніх листів (від 9 лютого 1910 р.) Федір Павлович надіслав йому 300 карбованців і повідомив про посилення репресій проти української культури [10, арк 2 зв.].

Смерть Василя Миколайовича дуже вразила Ф. Матушевського. Через рік у спогадах він написав, що в особі В. Доманицького Україна втратила невтомного трудівника, який за своє недовге життя зробив значний внесок у розвиток українського національного руху початку ХХ ст., залишивши нащадкам велику творчу спадщину [27, с. 112].

Отже, Ф. Матушевський і В. Доманицький були передовими людьми своєї епохи, яких зблизила самовіддана праця на ниві української культури та громадсько-політичного життя. Близькі за характером та світоглядом люди, вони часто на перший план ставили громадські справи і були готові жертвувати заради служіння вітчизні власним здоров'ям, сімейним добробутом і навіть власним життям.

Annotation

Svitlana Yakobchuk (Kyiv). F. Matushevskiy and V. Domanytskiy: history of relations.

Relations of Ukrainian public figure, publicist, editor F. Matushevskiy with V. Domanytskiy based on his memoirs and correspondence are analyzed. The place of both leaders in Ukrainian community life during the late XIX - early XX centuries is determined.

Keywords: F. Matushevskiy, V. Domanytskiy, memories, correspondence, Ukrainian community life of the late.

Аннотация

Якобчук С.О. (г. Киев). Федор Матушевский и Василий Доманицкий: история взаимоотношений.

На основе воспоминаний и переписки украинского общественного деятеля, публициста, редактора Федора Матушевского проанализированы его взаимоотношения с Василием Доманицким. Определено место обоих в общественной жизни Украины конца XIX – начала XX в.

Ключевые слова: Федор Павлович Матушевский, Василий Николаевич Доманицкий, воспоминания, переписка, общественная жизнь Украины.

Примітки

1. Берестенко О. Смілянин навчав греків української історії [Текст] / Олена Берестенко // Молодь Черкащини. – 2009. – № 27. – С. 9.

2. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛ НАНУ). – Ф. 47. – Спр. 569. – 4 арк.

3. ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 47. – Спр. 570. – 2 арк.
4. ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 47. – Спр. 574. – 2 арк.
5. ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 47. – Спр. 583. – 4 арк.
6. ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 47. – Спр. 587. – 2 арк.
7. ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 47. – Спр. 588. – 2 арк.
8. ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 47. – Спр. 602. – 2 арк.
9. ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 47. – Спр. 603. – 3 арк.
10. ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 47. – Спр. 607. – 2 арк.
11. Вони розбудовували Черкащину: збірник [Текст] / [упоряд. І.В. Деятников та ін]. – Черкаси : СУЕМ, 2011 – 276 с.
12. Даниленко В. Доля сім'ї Матушевських [Текст] / Василь Даниленко // Історичний журнал. – 2004. – № 1-2. – С. 8-18.
13. Довідник з історії України (А-Я) [Текст] / [ред. І. Підкова, Р. Шуст]. – К. : Генеза, 2002. – 1136 с.
14. Енциклопедія історії України [Текст] / [ред. кол. В. А. Смолій, Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін]. – К. : Наукова думка, 2003 – Т. 2 : В – Г. – 2004. – 528 с.
15. Енциклопедія історії України [Текст] / [ред. кол. В. А. Смолій, Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін]. – К. : Наукова думка, 2003 – Т. 6 : Ла – Мі. – 2009. – 790 с.
16. Кузьменко Л. Інформаційний потенціал листування В. Доманицького з Д. Донцовим [Текст] / Людмила Кузьменко // Наукові записки : зб. праць молодих учених та аспірантів. – К. : ІУАД НАНУ, 2011. – Т. 23. – С. 267-280.
17. Кузьменко Л. Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом і Марією Грінченками як історичне джерело [Текст] / Людмила Кузьменко // Наукові записки : зб. праць молодих учених та аспірантів. – К. : ІУАД НАНУ, 200. – Т. 20. – С. 252-279.
18. Лотоцький О. Сторінки минулого [Текст] / Олександр Лотоцький. – Варшава, 1932 – (Праці Українського Наукового Інституту. – Т. 6. Серія мемуарів. – Кн. 2). – Ч. 1. – 1932. – 288 с.
19. Матушевський Ф. В роковини смерти друга-товариша (28 – VIII – 1910) [Текст] / Федір Матушевський // Рада. – 1911. – № 193. – С. 2-3.
20. Матушевський Ф. В роковини смерти друга-товариша (28 – VIII – 1910) (Кінець) [Текст] / Федір Матушевський // Рада. – 1911. – № 194. – С. 2-3.
21. Миронець Н. Листи Федора Матушевського до Євгена Чикаленка (1917 рік) [Текст] / Надія Миронець // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Т. 13-14. – Вип. 10-11. – С. 640-675.
22. Невтомний робітник на рідній ниві Василь Миколайович Доманицький : науково-допоміжний біблогр. покажчик [Текст] / [упоряд. Л.Т. Демченко, Н.В. Адешелідзе]. – Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2010. – 76 с.
23. Поліщук В. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка [Текст] / Володимир Поліщук // Київ. – 2008. – № 11-12. – С. 161-169.
24. Поліщук В. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка (Закінчення) [Текст] / Володимир Поліщук // Київ. – 2009. – № 1-2. – С. 162-169.
25. Руденко О.Ю. «Наш перший мученик преси» (Федір Павлович Матушевський) [Текст] / Руденко О.Ю. // Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика : зб. статей. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 84-106.

26. Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.): біографічний довідник [Текст] / Геннадій В'ячеславович Стрельський. – К. : ЗАТ Видавничий дім «Демид», 2000. – 48 с.
27. Чистому серцем. Пам'яті В. Доманицького. Біографія, спомини, похорон [Текст] / [упоряд. С. Єфремов]. – К. : Вік, 1912. – 146 с.
28. Якобчук С. Джерельне значення публікацій Федора Матушевського у газеті «Громадська Думка» (1905-1906 рр.) [Текст] / Світлана Якобчук // Українознавство. – 2010. – № 2(35). – С. 174-179.
29. Якобчук С. Листування Ф.П. Матушевського з українськими письменниками [Текст] / Світлана Якобчук // Київська старовина. – 2010. – № 4. – С. 126-147.
30. Якобчук С.О. Листування Ф.П. Матушевського до М.С. Грушевського (1896-1911 рр.) як історичне джерело [Текст] / Світлана Олександрівна Якобчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2009. – Вип. 13. – С. 368-381.
31. Якобчук С.О. Щоденник Ф.П. Матушевського як історичне джерело [Текст] / Світлана Олександрівна Якобчук // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 199-210.

УДК 930.2:Литвинова-Бартош“19/20”

Надія ЯКОБЧУК
(м. Київ)

Листи П.Я. Литвинової-Бартош у фондах Інституту рукопису національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

Аналізується зміст і визначається джерельне значення листів українського етнографа, мистецтвознавця і фольклориста Пелагеї Литвинової-Бартош, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Листи адресовані українським письменникам і громадським діячам – М. Біляшівському, Б. Грінченку та М. Бережкову.

Ключові слова: П.Я. Литвинова-Бартош, листування, етнографія, мистецтво, наукові праці.

У 2013 р. виповнюється 180 років з дня народження видатного українського етнографа, мистецтвознавця, фольклориста Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош (1833-1904). З середини 1860-х рр. вона стала активною учасницею громадського життя України і була відома перш за все як дослідниця культури та побуту Полісся (насамперед Чернігівщини та Сумщини). П.Я. Литвинова співпрацювала з численними науковими установами, серед яких Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Російське географічне товариство, Петербурзьке Вільне економічне товариство, Паризьке антропологічне товариство. Вона підтримувала тісні зв'язки з відомими науковцями, письменниками, громадськими діячами – О. Русовим, Ф. Вовком, Л. Драгомановою, М. Біляшівським, О. Малинкою, родиною М. Лисенка та ін. Її тво-

рча спадщина включає численні наукові статті, замітки, альбоми українських візерунків, літературні твори, що були опубліковані у періодичних виданнях кінця ХІХ – початку ХХ ст. – газетах «Санкт-Петербургские ведомости», «Труд», «Киевлянин» «Заря», «Хазяїн», «Голос земледельца», журналі «Киевская старина», збірнику «Матеріали україно-руської етнології» тощо.

На сучасному етапі науковий інтерес до постаті та діяльності П. Литвинової посилюється. Цій проблемі присвячено низку статей у періодичних виданнях та довідниках [2, с. 58-62; 5, с. 177; 18, с. 168-199; 19, с. 123; 20, с. 21]. Значну увагу особистості дослідниці приділяють науковці та громадські діячі Глухівщини, Сумщини та Чернігівщини [6, с. 75; 7, с. 1-2; 8, с. 7]. Однак її тематично різноманітна творча спадщина залишається недостатньо дослідженою і належним чином не оціненою. Творчий доробок та епістолярій П. Литвинової став об'єктом вивчення у кількох публікаціях [3, с. 32-35; 17, с. 10-14; 21, с. 106-118].

Низка праць етнографа незавершені та неопубліковані. Мистецька, рукописна та епістолярна спадщина П. Литвинової зберігається у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Інституту археології НАН України, Національному музеї історії України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Наша публікація присвячена аналізу змісту та визначенню джерельного значення листування дослідниці, що зберігається у фондах ІР НБУВ, позаяк воно є важливим джерелом для вивчення її наукової діяльності.

У фондах ІІІ (Листування) та ХХХІ (М.Ф. Біляшівський) ІР НБУВ вдалося виявити 9 листів П. Литвинової, адресованих М.Ф. Біляшівському (5), Б. Грінченку (3) та М.М. Бережкову (1) [9-15]. Ці документи містять важливі відомості про етнографічну роботу дослідниці протягом 1896 -1904 років.

Усі кореспонденції, крім одного листа, адресованого М. Біляшівському, мають задовільний стан збереження. Вони написані чорним чорнилом на аркушах в лінію, складених вдвоє або окремих. Почерк чіткий, розбірливий.

Листи до Б.Д. Грінченка написані у м. Глухів і датовані червнем-жовтнем 1896 р. Форма звертання до адресата («Милостивый Государь») свідчить про те, що Пелагея Яківна та Борис Дмитрович близько не знайомі і їх епістолярний діалог мав діловий характер. Ці кореспонденції – важливе джерело для дослідження історії видання етнографічної праці П. Литвинової «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині».

Це дослідження, що до досі є одним з найдокладніших описів народного весільного обряду на Чернігівщині, – результат тривалої науково-дослідницької та пошукової роботи автора. Воно базується на детальних

оповідях інформаторів (так би мовити з перших вуст), власних спостережень та записах Пелагеї Яківни.

Над працею «Весільні обряди...» П. Литвинова працювала з 1886 р. коли остаточно оселилася в с. Землянка. У цей період вона підтримує епістолярний діалог з Ф.К. Вовком, який керував її творчою діяльністю, надавав рекомендації, коректував окремі частини рукопису [18, с. 195].

Зі змісту першого листа, адресованого Б. Грінченку (від 16 червня 1896 р.), стало відомо, що на кінець 1895 р. рукопис дослідження «Весільні обряди...» було завершено. У листопаді цього року П. Литвинова віддала працю М.О. Голосову, а той у свою чергу передав її Б. Грінченку. Борис Дмитрович мав ознайомитися зі змістом рукопису і повідомити Пелагею Яківну про можливість його друку [9, арк. 5]. Не отримуючи більше чотирьох місяців відповіді і не знаючи про долю своєї праці, вона звернулася до письменника особисто з вимогою прояснити ситуацію.

Цінною у цій кореспонденції є інформацію про плани Б. Грінченка опублікувати працю «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині» у кількох числах газети «Черниговские губернские ведомости», починаючи з 1 липня 1896 року. Після цього письменник хотів видати дослідження окремою брошурою [9, арк. 5 зв.].

З наступного листа (від 10 липня 1896 р.) дізнаємося, що Борис Дмитрович пропонував Пелагеї Яківні опублікувати в «Черниговском Земском сборнике» зібрані нею весільні пісні. П. Литвинова погодилася на пропозицію, але наголосила, щоб при публікації текстів фольклорних творів були обов'язково збережені коментарі, позаяк у них містяться важливі деталі, відсутні в описі весільних звичаїв. Вона просить надіслати їй екземпляр збірника, в якому буде вміщено її твори, щоб не втратити «слід свого труда». Окрім того, дослідниця запитувала про можливість надрукувати «Черниговский Земский сборник» з її творами окремим виданням на користь чернігівських дитячих притулків [9, арк. 3-3 зв.].

Однак, зміст третього листа, датованого 26 жовтня 1896 р., свідчить, що П. Литвинова, отримавши примірник Етнографічного збірника (додатку до «Черниговского земского сборника»), була не в захваті від цього видання і відмовилася надсилати Б. Грінченку тексти пісень. Її не влаштовувала мова, якою Б. Грінченко планував друкувати матеріали. З цього приводу вона писала: «Я привыкла печататься только там, где журнал пишет чистым русским книжным или малорусским языком, иначе ничто этнографическое не будет понятно» [9 арк. 1 зв.]. У випадку відмови друкувати надані рукописи на «чистом давно обработанном малорусском языке», П. Литвинова вимагала передати її зошити О. Русову або переслати їй до Глухова [9, арк 1 зв.].

Приписка наприкінці цього листа свідчить, що Б. Грінченко так і не опублікував праці П. Литвинової і, виконавши її побажання, передав рукописи О. Русову, а той в свою чергу надіслав їх до Глухова [9, арк. 1 зв.]. Праця «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині» була опублікована 1900 р. у львівському журналі «Матеріали до україно-руської етнології», завдяки плідній співпраці П. Литвинової і Ф. Вовка.

З М.Ф. Біляшівським П. Литвинова листувалася протягом 1902-1903 рр. Зі змісту виявлених листів стало відомо, що у січні-лютому 1902 р. дослідниця працювала над підготовкою до друку другого випуску «Южно-русского народного орнамента». У січні уже було надруковано зразки орнаментів вишивки та килимів. Видавці обіцяли Пелагеї Яківні 50 примірників видання і звернулися до неї з проханням написати передмову для збірника [15, арк. 1]. Протягом наступного місяця дослідниця підготувала для видання передмову та віньєтку, які мала надіслати до Харкова [11, арк. 1.].

П. Литвинова була незадоволена якістю видання і зазначала, що для майбутнього XII Археологічного з'їзду хотілося підготувати працю на високому рівні. Вона надіслала до Харкова передмову до праці, але переймалася, що в умовах провінції і відсутності необхідних джерел та наукової літератури не вдалося всебічно розкрити особливості народної орнаментики та зробити необхідні коментарі. Ще на початку січня, коли надійшла пропозиція писати передмову Пелагея Яківна висловила побоювання, що «глухом селе без всяких библиографических пособий выйдет только скороспеченый блин» [15, арк. 1 зв.]. Дослідниця повідомляла, що зразки орнаментів теж надруковано неналежним чином, але через хворобу вона не могла уже нічого змінити [12, арк. 2]. Вона просила М. Біляшівського повідомити в організаційний комітет XII Археологічного з'їзду про проблеми з виданням народного орнаменту і тримати її у курсі цієї справи.

Наприкінці листа П. Литвинова зазначала, що відсутність звання члена археологічного товариства, або якого-небудь іншого офіційного листа чи посвідчення значно обмежує її науково-пошукову роботу: вона не мала доступу навіть у волосне правління Глухівського повіту, не могла налагодити контакти з місцевими дворянами.

Важливою у цьому листі є інформація про мету діяльності дослідниці, яка свідчить про зібрання та вивчення української старовини було для неї улюбленою справою і вона із великим захопленням займалася нею. «А моя мечта, – писала Пелагея Яківна, – собрать хотя [бы] для своей волости названия (старые) наших урочищ, записать приписываемые этим урочищам сказания [...] и составить карту своей волости в масштабе 1 версты или и того менее в дюйм» [12, арк 2].

Зміст листів датованих 19 і 25 вересня 1903 р., дають підстави стверджувати, що П. Литвинова допомагала М. Біляшівському в організації археологічних розвідок у селах Глухівщини. Вона повідомляла ученого про предмети старовини, які знаходила у односельців чи знайомих у Глухові (портрети, картини, одяг, старовинні монети) і запитувала про можливість передачі їх в музеї.

У листі від 25 вересня 1903 р. дослідниця розповідає про килим, що дістався їй у спадок від тітки Надії Яківни Бартош, як пам'ять про бабусю Ганну Андріївну Бартош (Барзаковську). Цей килим, що був приданим бабусі, вона також передала Миколі Федотовичу. Цінною джерельної точки зору цю кореспонденцію робить інформація про родичів П. Литвинової по батьківській лінії. Зокрема, Пелагея Яківна згадує бабусю Ганну Андріївну Бартош (Барзаковську), прадіда Андрія Пилиповича Барзаковського, та прапрадіда Пилипа Васильовича Барзаковського. Вона повідомляє, що її прапрадід був далеким родичем гетьмана П. Полуботка, який надав його батькові у власність села Некрасів та Собичев.

Остання з виявлених у фондах ІР НБУВ кореспонденцій адресована М.М. Бережкову. Це короткий лист, датований 30 травня 1904 р., який є важливим історичним джерелом, позаяк містить відомості про останні місяці життя П. Литвинової. Зі змісту листа стало відомо, що з листопада дослідниця важко хворіє і не може працювати, а останні чотири місяці уже не вважає себе живою людиною. Почерк листа свідчить, що Пелагеї Яківні важко тримати перо. Однак, навіть під час важкої хвороби, яка коштуватиме їй життя вона думає про долю зібраних нею матеріалів: «Хотелось хоть куда-ниб[удь] пристроить свои недоконченные рисунки, чтобы не погибли... Есть песни и проч.» [10, арк. 1].

Отже, листування П. Литвинової до М. Біляшівського, Б. Грінченка та М. Бережкова, що зберігаються у фондах ІР НБУВ є важливим історичним джерелом. У листах зафіксовано цінну інформацію про наукову діяльність дослідниці протягом 1896-1904 років: підготовку до видання праць «Южно-рууский народный орнамент» (2 випуск) та «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині», окремі біографічні відомості. На основі аналізу кореспонденцій можна стверджувати, що П. Литвинова була талановитим дослідником з надзвичайно широким колом наукових інтересів, яка самовіддано займалася улюбленою справою намагаючись зберегти для нащадків найкращі надбаня української духовної і матеріальної культури. Її особистість та тематично різноманітна творча й епістолярна спадщина заслуговують на належне дослідження та пошанування.

Nadiya Yakobchuk. (Kyiv). P. Litvinova-Bartosh`s correspondence in the funds of Institute of Manuscripts of National library of Ukraine.

Contest and source potential of letters of P. Litvinova-Bartosh, the famous Ukrainian ethnographer, art scientist and folklorist are determined. The letters kept at the Institute of Manuscripts of Vernadsky National library of Ukraine. Letters addressed to Ukrainian writers and public figures (M. Bilyashivsky, B. Grinchenko, M. Berejkov).

Keywords: P. Litvinova-Bartosh, correspondence, ethnography, art, scientific works.

Аннотация

Якобчук Н.О. (г. Киев). Письма П.Я. Литвиновой-Бартош в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского.

Анализируется содержание и определяется источниковедческое значение писем украинского этнографа, искусствоведа и фольклориста П.Я. Литвиновой-Бартош, хранящиеся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского. Письма адресованы украинским писателям и общественным деятелям – Н. Биляшивскому, Б. Гринченко, М. Бережкову.

Ключевые слова: П.Я. Литвинова-Бартош, переписки, этнография, искусство, научные работы.

Примітки

1. Біляшівський М.Ф. Про український орнамент [Текст] / М.Ф. Біляшівський // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908 – Кн. 3. – С. 40-53.
2. Борисенко В. Пелагея Литвинова-Бартош. Доля народознавця / В. К. Борисенко [Текст] // Українки в історії. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 58-62
3. Борисенко В. Різдвяні колядки [Текст] / В. Борисенко // Наука і суспільство. – 1989 – № 12. – С. 32-35.
4. Василенко М. П.Я. Литвинова: післямова до статті І. Спаської [Текст] / М. Василенко // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 7. – С. 200-203.
5. Енциклопедія історії України [Текст] / [ред. кол. В.А. Смолій, Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк та ін]. – К. : Наукова думка, 2003 – Т. 6 : Ла – Мі. – 2009. – 790 с.
6. Енциклопедія Сумщини [Текст] / [ред. кол. В.В. Терлецький та ін.] – Суми, 1999 – Вип. 3 – 1999. – 150 с.
7. З криниці пам'яті черпаємо любов до краю: бібліографічна пам'ятка [Текст]. – Глухів: ГРБ, 2007. – 3 с.
8. Зайцева Н. Етнограф, письменниця, громадський діяч (до 175-річчя від дня народження) [Текст] / Н. Зайцева // Соборний майдан. – 2008. – № 5(29). – С. 7.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. III. – Спр. 38495-38497. – 6 арк .
10. ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 55664. – 1 арк.
11. ІР НБУВ. – Ф. XXXI. – Спр. 1333. – 2 арк.
12. ІР НБУВ. – Ф. XXXI. – Спр. 1334. – 2 арк.
13. ІР НБУВ. – Ф. XXXI. – Спр. 1335. – 1 арк.
14. ІР НБУВ. – Ф. XXXI. – Спр. 1336. – 2 арк.
15. ІР НБУВ. – Ф. XXXI. – Спр. 1337. – 2 арк.

16. Малинка О. Мої спогади про П.Я Литвинову [Текст] / О. Малинка // Етнографічний вісник – 1928. – Кн. 7. – С. 204-206.
17. Руденко Н. Особливості календарної обрядовості українців Полісся [Текст] / Н. Руденко // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005 – № 5/6. – С. 10-14.
18. Спаська Є. Ю. Пелагея Яківна Литвинова (1833-1904) [Текст] / Є.Ю. Спаська // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 7. – С. 168-199.
19. Сумцов М. Малюнки з життя українського народного слова [Текст] / М. Сумцов. – Х.: Печатне дело, 1910. – 144 с.
20. Ткачук П. Одержимість [Текст] / П. Ткачук // Радянська жінка. – 1979 – № 6. – С. 21.
21. Шудря Є. З життєпису дослідниці українських старожитностей XIX ст. (Листування П. Литвинової з Ф. Вовком) [Текст] / Є. Шудря // Народна творчість та етнографія. – 1999 – № 5-6. – С. 106-116.
22. Шудря Є.С. Подвижниця українського мистецтва [Текст] / Є.С. Шудря – К.: Ант, 2003 – 96 с.

УДК 025.2:090.1:027.7(477-25)

Оксана РАБЧУН
(м. Київ)

Книгозбірні навчальних закладів із фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. Вернадського

Розкривається історія формування та склад бібліотек навчальних закладів різного рівня, що на початку XX ст. потрапили до фондів Всенародної бібліотеки України (нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського). Йдеться про їх збереження та сучасний стан.

Ключові слова: навчальні заклади, бібліотека, Національна бібліотека України імені В. Вернадського, видання, особливості видань, тематичний склад.

Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ) як структурна одиниця в сучасному вигляді виник порівняно недавно. Фонд відділу сформувався на основі Подільської філії Всенародної бібліотеки України (ВБУ). Оскільки в перші роки комплектування Бібліотеки в основних приміщеннях ВБУ не було місця для зберігання великих бібліотечних колекцій та зібрань, що почали надходити у результаті ліквідації дореволюційних організацій та установ і націоналізації їх майна, багато колекцій були змушені залишатися на місцях. Збирацька політика Бібліотеки була орієнтована на придбання цілісних бібліотечних колекцій та зібрань приватних осіб і установ. Бібліотечні коле-

кції та зібрання, що знаходяться сьогодні у відділі, поділяються на бібліотеки духовних закладів дореволюційної Росії, бібліотеки вищих та середніх учбових закладів Російської імперії (до складу цих бібліотек часто входили родові зібрання видатних державних та культурних діячів, що зберігались окремим комплексом), фонд дореволюційної релігійної та світської періодики, зібрання окремих видів документів (палеотипів, Біблій тощо).

Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій зберігає бібліотечні зібрання найбільших навчальних закладів Російської імперії в Україні. Серед них бібліотека Імператорського Університету Св. Володимира. У Відділі знаходяться зібрання, які хоч і були у складі університетської бібліотеки, проте завжди зберігались окремим комплексом. Це Королівська бібліотека «Regia» (бібліотека польського короля Станіслава Августа Понятовського), родові зібрання Яблоновських, бібліотеки Мікошевських та Мнішків, бібліотеки Кременецького єзуїтського колегіуму, Бердичівського монастиря босих кармелітів, Почаївського повітового училища, Віленської медико-хірургічної академії, залишки розформованої після Великої Вітчизняної війни бібліотеки генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, родові зібрання графів Йоахима Литавора та Адама Хрептовичів, що стало об'єктом наукового дослідження вчених України та Білорусі в рамках міжнародного проекту ЮНЕСКО.

Серед зібрань навчальних закладів, що зберігаються у відділі, – бібліотеки Прилуцького вищого навчального училища, Маріупольської Олександрійської гімназії, Рославльської гімназії, Луцької колегії, Гощанської колегії, Острозької колегії, Київського комерційного інституту, Інституту шляхетних дівчат, Другої та Третьої київських гімназій, Кадетського корпусу, зібрання Луцько-Житомирської консисторії тощо.

Розглянемо докладніше кожне із книжкових зібрань, що нині зберігаються у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій. Відразу ж варто наголосити, що жодна із розглянутих нами бібліотек не зберегла своєї цілісності у силу різних причин. Тому ми говоримо про комплекси, що збереглися до сьогодні.

Бібліотека університету Св. Володимира. Фонд «РОКИ» (1836-1895). Бібліотеку Імператорського університету Св. Володимира було організовано у 1834 р., одночасно з відкриттям цього вищого навчального закладу. За своїм значенням Київський університет не поступався Петербурзькому, Московському та Варшавському, а його бібліотека поступово складалась як одне з найбільших за обсягом та найцінніших за складом універсальних бібліотечних зібрань. У 1836 р. розпочато формування колекції «РОКИ». Книги розміщувалися за роком надходження та порядковим номером, наприклад 1871/54, де 1871 – рік надходження видання, а 54 – його порядковий номер.

У середині 90-х рр. XIX ст. була зроблена спроба систематизації нових надходжень до бібліотеки. Це призвело до того, що у 1895 р. у бібліотеці розпочато формування фонду «ВІДДІЛИ» (у яких книги розташовувалися за систематичною ознакою) [24]. Після 1895 р. у фонді зберігається 17 книг, що мають шифри 1896-1905 рр. [2].

Загалом, фонд складається із видань XVI – початку XX ст. У його складі можна виокремити літературу за наступними галузями знань: історія, дипломатія, богослів'я, філософія, логіка, народознавство, педагогіка, математика, фізика, техніка, фінанси, статистика, правознавство, українська та світова художня література, літературознавство, мовознавство, ботаніка, зоологія, географія, хімія, медицина, фізіологія, психологія, народне господарство, мистецтвознавство.

У книжковому зібранні представлені видання, опубліковані українською, латинською, німецькою, французькою, італійською, англійською, польською, сербською, болгарською, російською, грецькою, єврейською мовами. Обсяг – понад 96 000 од. зб.

Книгозбірня має власний ексклібрис у вигляді відтиску з каучукового штемпеля з текстом: «Бібліотека Університету св. Володимира» (літерами латинського і російського алфавіту) [33].

Окремі видання зберігаються в інших відділах НБУВ (відділ стародруків та рідкісних видань, Інститут рукопису, сектор картографії, відділ наукової організації основних фондів, відділ образотворчих мистецтв) [27].

Бібліотека університету Св. Володимира. Фонд «ВІДДІЛИ (I-XV)». Фонд «ВІДДІЛИ (I-XV)» – це зібрання книжкових та періодичних видань за галузями знань [відділами], комплектованих відповідно дисциплін, що викладалися в Київському університеті Св. Володимира протягом 1895-1917 рр. До його складу входять універсальні за змістом видання, призначені для забезпечення ефективності навчального процесу і розставлені за систематичною схемою: I) Бібліотекознавство та наукознавство, II) Богослов'я та церковна історія, III) Правознавство, IV) Державні знання, V) Медицина, VI) Філософія, VII) Педагогіка, VIII) Філологія, IX) Витончені мистецтва та словесність, X) Історія, XI) Географія, XII) Математика та астрономія, XIII) Природознавство, XIV) Технологія та агрономія, XV) Книги загального змісту [3]. Хронологічні межі видань: 1758-1933 рр. Обсяг: понад 90 000 од. зб.

Представлені в зібранні видання опубліковані переважно церковно-слов'янською, російською, українською, латинською, грецькою, польською, болгарською, сербською, чеською, французькою, німецькою, англійською, італійською та іншими європейськими мовами.

Зібрання «ВІДДІЛИ (I-XV)» у своєму складі містить окремі книги з приватних історичних бібліотечних зібрань, наприклад, видання релігійного змісту, що наповнюють відділи «Бібліотекознавство та наукознавство» і «Богослов'я та церковна література», переважно з бібліотеки княгині Єлизавети Петрівни Вітгенштейн, котра пожертвувала власну бібліотеку університету Св. Володимира у 1897 р. Книги природничого характеру з приватної бібліотеки професора університету св. Володимира по кафедрі чистої математики Петра Михайловича Покровського, що надійшли до університетської бібліотеки у 1901 р. Також зібрання «ВІДДІЛИ (I-XV)» містить у своєму складі окремі видання барона, громадського та державного діяча кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Федора Рудольфовича Штейнгеля. Його книги з розпорошеної у ВБУ книгозбірні частково представлені у Відділі «Медицина». У складі зібрання можна зустріти також книги із приватних бібліотек викладачів та випускників університету – В. Антоновича, М. Драгоманова, Д. Цицуріна тощо [24].

Бібліотечне зібрання Кременецької гімназії «Нова колекція». «Нова колекція» – книжкове зібрання з поточних придбань бібліотеки Кременецької гімназії (1805 р.) та Волинського ліцею (з 1819 р.) з метою забезпечення навчального процесу відповідно до дисциплін, що викладалися у навчальному закладі. Тільки 1819 р. це бібліотечне зібрання отримало назву «Нова колекція» і увійшло до складу Бібліотеки реорганізованого Волинського ліцею разом з приватними книгозбірнями, сформованими переважно у ХVІІІ ст.: польського короля Станіслава Августа Понятовського, роду польських магнатів Яблоновських, родини Мікошевських, польського державного діяча графа Ф.-Ю. Мошинського, Кременецького єзуїтського колегіуму, Почаївського повітового училища та ін. [14]. У 1831 р., після закриття Волинського ліцею, бібліотечне зібрання «Нова колекція», як складова бібліотеки Волинського ліцею, перевезена до Києва. У 1834 р. «Нова колекція» була передана до бібліотеки Київського імператорського університету Св. Володимира [16]. На сьогодні збережена єдиним комплексом у складі університетської бібліотеки.

Зібрання «Нова колекція» представляє навчальну літературу з різних галузей знань, необхідну для навчального та виховного процесу [23]. Тому виділяємо книжкові видання з природничих та гуманітарних наук, а саме: фізика, хімія, ботаніка, садівництво, медицина, історія, географія, право, архітектура, словесність, література, богослів'я, філософія, астрономія, логіка. У фонді наявна також і довідкова література – словники та бібліографічні видання [19].

Усі видання зі складу зібрання містять печатку про приналежність книг і періодичних видань до бібліотеки університету Св. Володимира та шифр зібрання «Нової колекції», наприклад Ст 4453 [15].

Хронологічні межі видань: поч. XVIII – перша пол. XIX ст. Мова видань: російська, польська, французька, німецька, італійська. Обсяг фонду понад 11 000 од. зб.

Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму. Учбовий заклад мав бібліотеку, яка комплектувалася підручниками та учбовими посібниками. Фонд колекції має порядкову розстановку. Шифр книг складається із скороченої назви єзуїтського ордену «S. J.» («Societas Jesus») та арабської цифри – порядкового номеру книги на полиці, наприклад, S.J. 645. Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму була передана до бібліотеки Волинського ліцею, а згодом до бібліотеки університету Св. Володимира. Про бібліотеку колегіуму відомо небагато. Як і в інших єзуїтських, у Кременецькому колегіумі навчали філософії (етика, фізика, логіка, метафізика, математика) та богослов'ю [5]. Відповідно, бібліотека учбового закладу комплектувалася здебільшого підручниками та навчальними посібниками з цих дисциплін, і крім того, у книжковому зібранні було багато видань, котрі єзуїти використовували як засоби пропаганди: збірники притч, житійної літератури (перекладна та оригінальна агіографія), ораторської прози. Після ліквідації Ордену єзуїтів, Кременецький колегіум припинив своє існування, бібліотека перейшла до окружної школи. З часу заснування Волинського (Кременецького) ліцею, бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму зберігалася там окремим фондом під назвою «Єзуїтська колекція» та нараховувала на той момент 694 томи.

Хронологічні межі видань: 1550-1773 рр. Обсяг фонду – 694 од. зб. Мова видань: латинська, польська. Зовнішні ознаки колекції – рукописні провінценції, що містять типовий текст: «S. J.» («Societas Jesus») [15].

Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму. Створення Острозького єзуїтського колегіуму безпосередньо пов'язано з розповсюдженням католицької експансії в Україні у XVI-XVII ст., а саме діяльністю чернечого ордену єзуїтів як однієї з найвпливовіших католицьких організацій, створеної для захисту інтересів папства. Оскільки одним із завдань єзуїтів вважалася педагогічна діяльність, почалось масове відкриття колегіумів як однієї з форм середніх навчальних закладів середньовіччя, призначенням яких було виховання збіднілої дворянської молоді. Цьому сприяла активна підтримка католицької експансії українськими дворянськими родами, зокрема нащадками князя Константина Васильовича Острозького, й особливо його онукою Анною-Алоїзою Острозькою, на кошти якої і було збудовано в Острозі колегіум [26].

Історію книгозбірні можна поділити на такі історичні періоди:

1624-1648 рр. – період становлення та функціонування бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму. У цей час фонд бібліотеки нараховує близько 5 000 видань.

1648 р. – поч. XVIII ст.: внаслідок повстання під проводом Богдана Хмельницького значна частина бібліотеки згоріла, її залишки знайшли своє пристанище у Дубні, а згодом у Княгинині.

Початок XVIII ст. – 1773 р.: найменш вивчена сторінка історії єзуїтської бібліотеки – єзуїтська експансія у Європі відрізняється особливою агресивністю, що приводить до ліквідації ордену.

1773-1796 рр.: єзуїтська бібліотека стає власністю василіан, що не дуже опікувались її розвитком та поповненням.

1796-1919 рр.: третій поділ Польщі ліквідував Річ Посполиту, яка стала частиною Російської імперії. Для зміцнення православ'я на теренах Західної України потрібна була підготовка відповідних кадрів. 28 квітня 1796 р. в Острозі була заснована Волинська духовна семінарія, яка розміщувалася в приміщеннях колишнього єзуїтського монастиря, а його бібліотека автоматично перейшла під юрисдикцію семінарії [34].

У 1919-1925 рр. фонди бібліотеки Волинської духовної семінарії, були передані до Житомирського Інституту народної освіти. У період 1925 – поч. 30-х рр. XX ст. всі зібрання Житомирського Інституту народної освіти були передані до бібліотека Волинського музею, що тоді ж офіційно набула статусу наукової. У середині 30-х рр. XX ст. бібліотека Волинського музею була передана до Всенародної бібліотеки України (нині – НБУВ), де довгий час знаходилась у резервних книгосховищах [15, с. 31-32, 22].

Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму сконцентрувала книги переважно теологічного змісту, серед яких праці діячів церкви, а також книги з медицини, філософії, астрономії, мистецтва, твори античних письменників.

Хронологічні межі видань: XVI–XVIII ст. Обсяг фонду: 638 од. зб. Мова видань: латинська; англійська. Всі книги мають написи чорними чорнилами «Biblioteka Ostrog. Coll. Society Jesu», а також дату надходження до бібліотеки – це єдиний маргінальний запис, датований 20-40 рр. XVII ст., що ідентифікує книги з колегіуму [26].

Бібліотека Віленської медико-хірургічної Академії. Бібліотека Віленської медико-хірургічної Академії офіційно створена у 1833 р. на базі попереднього зібрання медичного відділу бібліотеки Віленського університету. Книги для поточного комплектування доставлялися за посередництвом Віленської губернської контори від Санктпетербурзького книготорговця В. Греффе, берлінського – А. Гіршвальда, віленського – Т. Глюксберга. Тоді ж, 1833 р.,

до бібліотеки передані книжки із ветеринарної школи Віленського університету, а також партія книг, подарованих Казанським університетом.

У 1834 р. з ліквідованого у Березі Картузьській католицького монастиря до бібліотеки було передано 90 томів стародруків (XVI-XVIII ст.), надрукованих латинською мовою.

У 1835 р. бібліотека отримала у дарунок колекцію колишнього ректора Віленського університету, польського вченого, члена-кореспондента Санкт-петербурзької академії наук Я. Снядецького (1768-1838), яка містить близько 700 томів книг XVI-XIX ст. латинською, польською, французькою, російською, німецькою, англійською мовами. За змістом це книги – з історії, філософії, класичної філології, теології, мовознавства, природничих наук [13].

Після закриття Віленської медико-хірургічної Академії, бібліотека у 1842-1843 рр. була передана у кількості 17 556 томів Імператорському університету Св. Володимира [17].

У 1926-27 рр. бібліотека Імператорському університету св. Володимира перейшла до складу Всенародної бібліотеки України разом з усіма її історичними зібраннями [15, с. 35-40]. У 1979 р. рукописна частина бібліотеки Віленської медико-хірургічної Академії обсягом понад 27 000 аркушів була передана до Центрального державного історичного архіву України.

Сьогодні книжкова колекція Віленської медико-хірургічної Академії зберігається окремим масивом, зі своєю системою розстановки (систематично-порядковою).

Зібрання книжкових видань та періодики (журнали та газети) складається переважно з видань, укомплектованих упродовж усього існування медичного факультету Віленського університету та декількох років існування Віленської медико-хірургічної Академії за профілем діяльності цих вищих навчальних закладів. Містить літературу з фізіології, хірургії, фармакології, ветеринарії, практичної медицини, спеціальної терапії, акушерства, гігієни, патологічної анатомії. Крім того, є книжки загального змісту, зокрема, з філософії, права, теології, економіки, географії, мінералогії, астрономії, математики, фізики, метеорології, класичної філології, мистецтва. Значна частина зібрання складається з медичних дисертацій, які становлять окремий відділ.

Хронологічні межі видань: 1551-1845 рр. Обсяг фонду: 7 953 од. зб. Мова видань: англійська, латинська, німецька, польська, російська, французька.

Зовнішні ознаки колекції: екслібрис у вигляді монограми «НН», що наклеєний на титульному аркуші, обкладинці книги або на її зворотньому боці [15].

Колекція Почаївського повітового училища. Почаївське повітове училище засновано у 1804 р. з метою підготовки учнів різних станів до вступу в гімназії. У дворічний курс навчання входили наступні предмети: теологія, гра-

матика, історія, арифметика, алгебра і геометрія, ботаніка, зоологія, географія, хімія, мінералогія, фізика, логіка, риторика, література, малювання, каліграфія, медицина тощо. Навчання велося переважно польською мовою [31]. У 1828 р. був встановлений трирічний термін навчання, але з курсу навчання були виключені фізика та природознавство. У 1832 р., як наслідок польського повстання 1831 р., училище було закрито, а бібліотеку разом із бібліотекою Волинського ліцею було передано до Київського Імператорського університету Св. Володимира.

Бібліотека заснована після відкриття училища в 1804 р., наповнення її – навчальна література з усіх предметів, передбачених програмою навчання, переважна більшість книг польською мовою. У 1828 р. було складено рукописний каталог бібліотеки (польськомовний), що нині зберігається у Інституті рукопису НБУВ [1; 4]. 12 грудня 1832 р. складено акт передачі бібліотеки Почаївського повітового училища до бібліотеки Волинського ліцею [32]. У Крем'янці книги зберігалися окремим фондом під назвою «Почаївська колекція». 1834 р., після закриття Волинського ліцею, «Почаївська колекція» разом з усією книгозбірнею цього навчального закладу була перевезена до Києва, де стала складовою частиною бібліотеки новоствореного університету Св. Володимира [28].

Хронологічні межі видань: 1784-1830 рр. Обсяг фонду: 113 од. зб. Мова видань: польська, російська, німецька, французька.

Зовнішні ознаки колекції: книгозбірня має власний ексклібрис у вигляді печатки з текстом: «Z Biblioteki szkolnej Poczajow», на частині книг цей напис зроблено від руки чорним чорнилом. Типовий текст: «Z Biblioteki szkolnej Poczajow» [15].

Бібліотека 2-ї Київської гімназії. В перші роки функціонування Другої Київської гімназії в ній не було бібліотеки як навчально-допоміжного закладу. Лише з 1840 р. за рахунок цілеспрямованого фінансування поступово почала формуватись система поточного комплектування бібліотеки Київської другої гімназії навчальною літературою відповідно до предметів, що викладались [36]. Комплектування за рахунок державних та спеціальних коштів здійснювалося лише підручниками, схваленими для користування Міністерством народної освіти. Вибором навчальних підручників, випискою книг для фундаментальної та учнівської бібліотек, а також бібліотеки загальної учнівської квартири займалася Педагогічна рада, до складу якої входили найкращі представники викладацького складу гімназії. Крім того, у бібліотеці зберігалися географічні карти, глобуси та інші навчальні матеріали. До кінця 1894-95 навчального року фундаментальна бібліотека нараховувала понад 13 000 томів [10]. Завідував бібліотекою Я.І. Коробцов [20]. Призначенням фундаментальної бібліотеки було забезпечення викладацького скла-

ду гімназії необхідними книгами. Поряд із основною бібліотекою функціонувала учнівська бібліотека, яка у 1894-95 навчальному році становила 874 назви у 2 842 томах [20]. Існувала також бібліотека учнів загальних квартир (своєрідна бібліотека учнівського гуртожитку), метою якої було забезпечення учнів навчальними підручниками. У 1894-1895 рр. ця бібліотека нараховувала 6 435 підручників та лексиконів. На книжкові фонди всіх бібліотек був складений каталог. Крім того, у 1872 р. за рахунок власних коштів викладачів Другої Київської гімназії була заснована спеціальна бібліотека. Метою цієї бібліотеки було забезпечувати неплатоспроможних учнів підручниками [11].

Оскільки Друга Київська гімназія була середнім навчальним закладом гуманітарного напрямку, тобто мала статус класичної гімназії (в гімназії викладались дві стародавньої мови – латина та грецька) переважну більшість фонду бібліотеки становлять праці давньогрецьких та давньоримських письменників. Певну частину фонду склали книги універсального змісту (довідники, енциклопедії, тощо). Мало представлені у бібліотеці книги з природничих дисциплін. Як і будь-який навчальний заклад того часу, бібліотека комплектувалася російською та іноземною періодикою [35].

Хронологічні межі видань: XVIII – поч. XX ст. Обсяг фонду: близько 2000 од. зб. Мова видань: німецька, французька, російська, польська, латинська.

Бібліотека 3-ї Київської гімназії. Фундаментальна бібліотека Третьої Київської гімназії була створена на базі бібліотеки Києво-Подільської прогімназії [21; 30]. Тому вже у 1879 р. її фонд нараховував 2 189 назв книг у 4 360 томах [29]. Надалі бібліотека поповнювалася навчальною літературою відповідно до переліку предметів, що викладалися в гімназії, періодичних видань, а також пожертв. Незважаючи на рівномірне поповнення бібліотечного фонду гімназії, відділи класичної філології та математики були погано укомплектовані. Фонд основної бібліотеки Третьої Київської гімназії зростав швидкими темпами і до 1 січня 1904 р. становив 6 448 назв у 13 048 томах та складався з енциклопедичних видань, бібліографічних словників, книг з історії, філософії, права, географії, військової справи, історії, художньо-критичних праць. Крім того, у бібліотеці була значна кількість газет та журналів. У Третій Київській гімназії існувала також учнівська бібліотека, яка щорічно поповнювалася на суму 100 крб. за рахунок грошей, отриманих від оплати навчання. Крім того, у Третій Київській гімназії існувала бібліотека «учебников», створена та підтримана коштами «Общества вспомоществования недостаточным ученикам Киевской 3-й гимназии» [7]. У 1901 р. в бібліотеці «учебников» знаходилося 346 підручників (словники, атласи), що видавались бідним учням [8]. У Третій Київській гімназії існувала також бібліотека учбових матеріалів з історії, географії, малювання та співів, до складу

якої входили карти, глобуси, малюнки, моделі для малювання, нотні зошити. Відповідальними за ці матеріали були вчителі відповідних предметів [12].

У фонді бібліотеки Третьої Київської гімназії широко представлені книги з усіх галузей знань, що викладались у гімназіях Київського навчального округу, зокрема релігійна література, література з географії та статистики, словесності, філології, логіки.

Хронологічні межі видань: XVIII поч.-XX ст. Обсяг фонду: близько 1 200 од. зб. Мова видань: німецька, французька, російська, польська, латинська.

Бібліотека Київського інституту шляхетних дівчат. Київський інститут шляхетних дівчат – закритий навчальний заклад. Інститут відкрито 22 серпня 1838 р. з метою забезпечення безкоштовного виховання дітей збіднілих дворян Київської, Волинської та Подільської губерній. Дівчата заможних батьків навчалися за помірну плату. Робота в Інституті відповідала спеціальному уставу, затвердженому в 1834 р. Протягом 1838-1919 рр. в Інституті викладалися: закон Божий, російська мова та словесність, французька та німецька мови, історія, географія, природознавство, педагогіка, чистописання, малювання, рукоділля. Повний курс навчання продовжувався 6 років, а з підготовчим класом – 7 років [9].

20 лютого 1919 р. Київський інститут шляхетних дівчат закрито «через повну невідповідність типу школи елементарним вимогам правильного виховання дітей і антидемократичному характеру цього типу старої школи».

Для формування бібліотеки з 1838 р. у Київському інституті шляхетних дівчат розпочато закупку навчальних посібників. Бібліотека поділялася на фундаментальний і дитячий відділи, також окремим відділом в інститутській бібліотеці були виокремлені підручники. Книжкові та періодичні видання бібліотеки інституту були спрямовані на ефективне забезпечення навчального процесу. Таким чином комплектування книг у бібліотеці здійснювалося відповідно до переліку предметів, що викладалися у навчальному закладі.

Одночасно з закриттям Київського інституту шляхетних дівчат 20 лютого 1919 р. припинила свою діяльність і бібліотека навчального закладу. Протягом лютого-березня 1919 р. вирішувалася подальша доля бібліотеки Інституту. У 1920-21 рр. бібліотека Київського інституту шляхетних дівчат була передана до ВБУ.

Більшість видань книжкового зібрання мають печатку інституту: «Київський інститут благородних девиць», а також штамп про приналежність книги до відповідного підрозділу Бібліотеки, наприклад, фундаментальної бібліотеки, з порядковим номером книги.

Хронологічні межі видань: поч. XVIII-поч. XX ст. Обсяг фонду нині становить близько 400 од. зб. Мова видань: російська, латинська, церковно-слов'янська.

Бібліотека Київського реального училища. Створення Київського реального училища безпосередньо пов'язане з наказом Міністерства народної освіти про перетворення гімназій на реальні училища. У серпні 1873 р. за допомогою громади та меценатів м. Києва та згідно із розпорядженням міністра народної освіти у Києві відкривається реальне училище, метою якого було задоволення потреб сучасної промислової індустрії у відповідних фахівцях. У 1873-74 рр. були відкриті тільки перші чотири класи. У подальшому реальне училище повинно було стати шестикласним з двома відділеннями та додатковим класом. Через рік при п'ятому класі було відкрите комерційне відділення, курс якого продовжувався і в шостому класі. Останні два класи реального училища мали мати комерційне відділення. Шановним попечителем училища був Київський меценат І.М. Терещенко, директором училища – статський радник О.Я. Гольдерекер. Вищою навчально-виховною інстанцією реального училища була педагогічна Рада, яка вирішувала питання вступу, переводу в інші вищі класи та закінчення реального училища, розгляд поведінки та успішності учнів у кожній чверті, поповнення бібліотеки та кабінетів книгами та навчальними підручниками. У 1917-19 рр. здійснилась невдала спроба перетворити реальне училище на гуманітарну середню школу. На початку 20-х рр. ХХ ст. Київське реальне училище було перейменоване на Шосту трудову школу [25].

Оскільки реальне училище було середнім навчальним закладом природничого напрямку і готувало абітурієнтів до вступу до технічних вузів, фонд бібліотеки укомплектовувався згідно навчальними програмами Київського реального училища, де впродовж 1874-1917 рр. викладались такі предмети: Закон божий, російська мова та словесність, математика, фізика, історія, географія, природнича історія, французька та німецька мови, чистописання, малювання, креслення, співи, гімнастика, бухгалтерія, політична економія, хімія, комерційна арифметика, законодавство, діловодство та книгознавство. Тому склад бібліотечного фонду відповідав предметам викладання в Київському реальному училищі.

У 1917-19 р. було введено до навчальних планів латинську та грецьку мови, філософську пропедевтику, методіку російської мови, арифметику, історію та географію, проте через громадянську війну комплектування учбовою літературою за новими предметами викладання не відбувалось.

На всіх книгах з бібліотеки Київського реального училища стоїть печатка «Библиотека Киевского реального училища».

Хронологічні межі видань: XVIII-поч. ХХ ст. Обсяг фонду становить: близько 1 100 од. зб. Мова видань: російська, німецька, французька.

Бібліотека Колегії Павла Галагана. Колегія Павла Галагана – закритий приватний середній навчальний заклад, створений за взірцем тогочасних ан-

глійських коледжів. 01 (14) жовтня 1871 р. у Києві на власні кошти відомого культурно-освітнього діяча України, поміщика Григорія Павловича Галагана відкрита Колегія Павла Галагана (в пам'ять про померлого в 1869 р. шістнадцятилітнього сина Павла) [18]. Учбова програма колегії відповідала курсу чотирьох вищих класів тогочасних класичних гімназій і надавала базовий рівень знань, необхідний для підготовки до вищих навчальних закладів. Науково-методичне піклування над колегією здійснював університет Св. Володимира. У лютому 1919 р., відповідно до наказу Наркомунпросвіти УРСР В. П. Затонського, шкільну будівлю Колегії Павла Галагана разом із бібліотекою та всім майном, було передано у розпорядження Тимчасового Комітету ВБУ при УАН. У 1920 р., після перетворення Колегії на трудову школу, згідно з постановою Ради народних комісарів УРСР та розпорядження Народного комісаріату просвіти УРСР, бібліотеку колегії Павла Галагана було остаточно приєднано до фондів ВБУ [6].

Бібліотека колегії Павла Галагана виникла одночасно із заснуванням цього навчального закладу. Основою цієї книгозбірні стала спеціально підібрана книжкова колекція відомого українського історика, етнографа і письменника середини ХІХ ст. М. Маркевича, яка була придбана засновниками колегії у нащадків вченого. У подальшому комплектування фондів фундаментальної бібліотеки колегії Павла Галагана відбувалось згідно з навчальною програмою. Розстановка фонду бібліотеки колегії була систематично-порядковою. Окрім основної фундаментальної бібліотеки, колегія Павла Галагана мала ще декілька бібліотек: учнівську, підручників та учбових посібників і нотну.

Увесь фонд бібліотеки колегії розподілений на 10 відділів, у відповідності до галузей знань.

Хронологічні межі видань: ХVІ – початок ХХ ст. Обсяг фонду становить: близько 10 500 од. зб. Мова видань: українська, російська, грецька, латинська, болгарська, польська, чеська, французька, німецька, англійська.

Крім уже та досліджених та введених до наукового обігу бібліотек навчальних закладів, у фонді Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ зберігаються й книжкові зібрання, що нині опрацьовуються співробітниками. Серед таких можемо назвати наступні: Бібліотека Волинської духовної семінарії, Бібліотека Подільської духовної семінарії, Бібліотека Київської духовної семінарії, Бібліотека Луцько-Житомирської гімназії, Бібліотека Кам'янець-Подільського університету, Зібрання Маріупольської-Олександрійської гімназії, Бібліотека Київського Комерційного Інституту, Бібліотека Київського комерційного училища та Зібрання Прилуцького училища.

Їх опрацювання та введення до наукового обігу вважаємо перспективним напрямом для дослідження історії освіти на Україні, переважно у ХІХ-початку ХХ ст. Залучення до таких досліджень фондів бібліотек навчальних закладів дасть змогу більш повного вивчення навчального процесу в навчальних закладах різних рівнів та форм освіти.

Annotation

Oksana Rabchun (Kyiv). School Libraries from the funds of the librarian collection departments and historical collections of the Vernadsky National Library of Ukraine

The history of formation and the contests of the different levels school libraries which were included at the beginning of the XX century to the funds of the Public Ukrainian Library (now - the Vernadsky National Library of Ukraine) are studied out. It is about their saving and the modern state.

Keywords: schools, library, publications, especially publications, thematic composition.

Аннотация

Рабчун О.С. (г. Киев). Книжные собрания учебных заведений из фонда отдела библиотечных собраний и исторических коллекций Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Раскрывается история формирования и состав библиотек учебных заведений разного уровня, которые в начале ХХ в. были переданы в фонды Всенародной библиотеки Украины (теперь – Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского). Речь идет об их сохранении и современном состоянии.

Ключевые слова: учебные заведения, библиотека, Национальная библиотека Украины имени В.И. Вернадского, издания, особенности зданий, тематический состав.

Посилання

1. Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 187.
2. Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 233.
3. Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 752.
4. Архів НБУВ. – Ф.1. – Спр. 6451.
5. Батюшков П.Н. Волынь. Исторические судьбы юго-западного края – Спб., 1888. – С. 264-276.
6. Бібліотека Колегії Павла Галагана [Текст]: [Приєднана до бібліотеки ВУАН] // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 3. – С. 87-88.
7. Дебольский В.Н. Отчет о состоянии Киевской 3-й гимназии за 1902-1903 учебный год [Текст] / В.Н. Дебольский. – К.: Тип. З.К. Лубковского, 1903. – 63 с.
8. Ильинский И. Отчёт о состоянии Киевской 3-й гимназии за 1900-1901 учебный год [Текст] / И. Ильинский. – К.: Тип. имп. Университета Св. Владимира, 1901. – 50 с.
9. История Киевского института благородных девиц, 1838-1888 [Текст] / Сост. М.М. Захарченко – К., 1889. – 163 с.+ III с.
10. Киевская вторая гимназия [Текст] // Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909-1910 год – К., 1909. – С. 56-59.

11. Киевская вторая гимназия [Текст] // Памятная книжка Киевского учебного округа на 1912-1913год – К., 1913. – С. 72-77.
12. Киевская третья гимназия [Текст] // Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909-1910 год – К., 1909. – С. 64-67.
13. Книга для записывания поступающих сочинений в библиотеку Виленской медико-хирургической Академии / IP НБУВ – Ф. 1, од. зб. 6446 – 548 арк.
14. Колесник Е.А. Библиотеки дореволюционных учебных заведений Киева в фондах ЦНБ АН УССР [Текст] / Е.А. Колесник // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР – К., 1984. – С. 136-153.
15. Колесник Е.А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР [Текст] / Е.А. Колесник. - К.: Наук. думка, 1988. – 116 с.
16. Колесник Є.О. Кременецька книжкова колекція [Текст] / Є.О. Колесник // Український історичний журнал – 1970. – № 6. – С. 111-113.
17. Колесник Є. Цінна книжкова колекція [Текст] / Є. Колесник // Українська книга. – 1971. – № 3. – С. 75-76.
18. Коллегия Павла Галагана [Текст] // Ковалинский В. Меценаты Киева. – 2-е изд, испр. и доп. – К.: Кий, 1998. – С. 47-76.
19. Лисенко Л.В. Книжкове зібрання «Нова колекція» бібліотеки Волинського Ліцею (1819-1832) як об'єкт державної реєстрації [Текст] / Л.В. Лисенко // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: Вип. № 4. – Ч. II. Культура Волині: історія і сучасність: Зб. наук. пр. – Рівне, 2003. – С. 60-61.
20. Лихотинский С.П. Отчёт о состоянии Киевской 2-й гимназии за 1894-1895 учебный год [Текст] / С.П. Лихотинский. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 166 с.
21. Лопухівська А.В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні [Текст] / А.В. Лопухівська. – К., 1994. – 96 с.
22. Мілясевич І. Бібліотека Волинської духовної семінарії: Кременецький період (1836-1901 рр.) [Текст] / І. Мілясевич // Вісник книжкової палати – 2001. – № 11. – С. 37-39.
23. Мозгова В. Бібліотека «Волинських Афін»: З історії бібліотеки Кременецького ліцею [Текст] / В. Мозгова // Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. праць. – Вип. 3 / Нац. парламентська б-ка України – К., 1999. – С. 27-34.
24. Мяскова Т. Бібліотека імператорського університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834-1927) [Текст] / Т. Мяскова. – К., 2005. – 184 с.
25. Мяскова Т. Бібліотека Київського реального училища: історія створення, функціонування та сучасний стан [Текст] / Т. Мяскова // Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського – К.: НБУВ, 2007. – Вип. 19. – С. 269-278.
26. Мяскова Т.Є. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія виникнення. Функціонування та сучасний стан [Текст] / Т. Є. Мяскова // Рукописна та книжкова спадщина України – К., 2007. – Вип. 11. – С. 122-135.
27. Мяскова Т.Є. Передача бібліотеки університету св. Володимира до фондів Всенародної бібліотеки України [Текст] / Т. Є. Мяскова // Рукописна та книжкова спадщина України – 2000. – № 6. – С. 111-117.
28. Новые материалы для истории русского просвещения в конце XVIII в. и в начале XIX в. [Текст] // Журнал министерства народного просвещения. Ч. 313 – 1897 – С. 170-203.

29. Отчёт о состоянии Киевской 3-й гимназии за 1878/1879 учебный год и речь, произнесенная на публичном акте Киевской 3-й гимназии 7-го сентября 1879 г. [Текст]. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1879. – 30 с.
30. Памятная книжка Киево-Подольской прогимназии [Текст]. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1873. – С. 117-118.
31. Повітові училища [Текст] // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 6 – Paris-New-York, 1970 – С. 2116.
32. Рабчун О.С. Почаївське повітове училище та його бібліотека: історія, доля, сучасний стан [Текст] / О.С. Рабчун // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі. Матеріали конференції, присвяченої 85-річчю музею книги Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького (25-27 вересня 2007 року) – Одеса, 2008. – С. 128-136.
33. Рабчун О.С. «Роки» – складова частина бібліотеки Імператорського університету св. Володимира [Текст] / О.С. Рабчун // Шевченківська весна. Історія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Київ, 2008. – Вип. VI. Ч. 1. – С. 34-35.
34. Сотниченко П.А. К истории библиотеки Острожской школы [Текст] / П.А. Сотниченко // Федоровские чтения. – 1981. – М., 1981. – С. 148-149.
35. Тумасов Н. История Киевской второй гимназии [Текст] / Н. Тумасов // Киевская старина. – 1902. – № 1. – С. 35-62; № 2. – С. 188-214; № 3. – С. 391-416; № 4. – С. 136-158; № 5. – С. 244-268; № 6. – С. 449-469.
36. Чалый М. Вторая Киевская гимназия [Текст] / М. Чалый // Киевская старина. – 1900. – Т. 69. – № 4. – С. 16-50; № 6. – С. 288-309.

УДК 94(477):929+930.25 «Штейнгель»

Ірина КУЗЬМІНА
(м. Київ)

Федір Рудольфович Штейнгель: архівні джерела для реконструкції біографії

Розглядаються найінформативніші та цікаві для реконструкції біографії Ф.Р. Штейнгеля просопографічні джерела, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Центральному державному історичному архіві України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Ключові слова: Федір Штейнгель, Городок, Українська Держава, Дмитро Дорошенко, благодійництво.

Науковий керівник – *Томозов Валерій В'ячеславович*, завідувачий сектору генеалогічних та геральдичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

Ще багато історичних постатей чекають на повернення. Однією з них є громадський і політичний діяч, меценат, археолог, музеєзнавець Федір Рудольфович Штейнгель. В радянські часи ім'я цієї людини через тавро «буржуазний поміщик» і «націоналіст» було практично викреслено з нашої минувшини. Були відсутні ґрунтовні дослідження його внеску в культурний розвиток України.

З 1988 року завдяки краєзнавчим розвідкам Г.Непомнящего почалося дослідження життя та діяльності цієї непересічної особистості. На думку Г.Непомнящего, інтерес до Ф.Штейнгеля як людини і дослідника виник після виходу статті С.Шевчука, яка була присвячена переважно історії та діяльності Городоцького музею [1, с. 4-5]. Деякі аспекти життя та діяльності Федора Штейнгеля досліджували у своїх працях І.Куліш-Лукашевич [2, с. 52-63], С. Шевчук [3, с. 40-53], А. Українець [4, с. 34-42], Т. Нахратова [5, с. 194-197], Г.Бухало [6, с. 11-16], Б. Луканюк [7, с. 19-45], О. Булига [8, с. 9-14]. Восени 2010 року у Рівному була проведена конференція, присвячена 140-річчю від дня народження Ф.Штейнгеля. Матеріали цього наукового форуму були опубліковані у «Наукових записках Рівненського обласного краєзнавчого музею» [9, с. 9-90]. У дослідженні Н.Миронець «Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р.Штейнгеля: формування, зміст, доля» зосереджено увагу на вивченні бібліотеки барона, її комплектуванні. Спеціальних генеалогічних та біографічних розвідок вона не здійснювала. Проте один з параграфів дисертації все ж присвячений життю та діяльності Штейнгеля [10, с. 61-83]. Наразі нам відомо дві статті, які були присвячені аналізу та вивченню архівних джерел щодо життя та діяльності нашого героя. Це – стаття Н.Миронець, в якій вона робить першу спробу охарактеризувати особистий фонд барона Штейнгеля, що зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського [11, с. 32-41]. Друга – розвідка А.Климчука, в якій він в стислому вигляді перераховує відомі на цей час архівні джерела з названої проблеми [12, с. 42-46].

Але цих досліджень недостатньо для розгляду в повному обсязі архівних джерел з зазначеної теми. Отже, метою даної статті є комплексний огляд найбільш цікавих та інформативних джерел, які зберігаються в київських архівах та стосуються найважливіших епізодів життя і діяльності Федора Рудольфовича Штейнгеля.

Архівні матеріали з даного питання зберігаються в архівах міста Санкт-Петербурга (РДІА; Ф. 1343. Справа про дворянство), Рівного (ДАРО; фонд № 366), Києва (ІР НБУВ, ЦДІАК України, ЦДАВО України, ДАК). В статті мова піде про найбільш інформативні документи, що зберігаються в трьох київських архівах: ІР НБУВ, ЦДІАК України та ЦДАВО України.

В Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського під №109 зберігається особистий фонд Федора Рудольфовича Штейнгеля. Представлений він епістолярієм і складається з 744 одиниць зберігання. Фонд складається з листів особистого характеру, ділової кореспонденції, листів-звернень по допомогу до Федора Штейнгеля. Представлені вітальні листівки до родини з нагоди свят. Вони висвітлюють не лише особисті відносини в родині Штейнгелів, але й розкривають широкий спектр громадсько-політичного, наукового життя Федора Рудольфовича, дають уявлення про його меценатську діяльність.

У фонді зберігається чернетка датована 1896 роком. Вона написана олівцем самим Федором Штейнгелем. Чернетка присвячена історії створення Городецького музею. В ній барон виклав свої погляди на те, яким бачить музей, з яких відділів він буде складатися, на яких засадах існуватиме [13].

Цікавою, на нашу думку, є також чернетка, написана Федором Штейнгелем не пізніше 1902 року і присвячена організації в Городку двокласного училища. Вона так і була названа господарем: «Проект двокласного сільського училища в с. Городок Ровенського уїзду Волинської губернії. Чернетка складається з 14 пунктів, які допомагають скласти уявлення про цей учбовий заклад, засновником та щедрим меценатом якого Федір Рудольфович був протягом всього життя [14]. До чернетки прикладалися також додатки, що склалися з таблицею успішності класу, школи, а також перелік речей гуртожитку. Були також викладені думки власника щодо організації навчання та оцінювання учнів [14, арк. 2 зв., додаток]. Окрім цієї чернетки у фонді збереглися листи Івана Куліша до другої дружини Федора Рудольфовича Віри Миколаївни Штейнгель, які допомагають скласти повніше уявлення про функціонування цього навчального закладу [15].

В окрему справу об'єднані листи лікаря Федора Ріхтера, який працював лікарем в створеній в с. Городок Ф. Штейнгелем лікарні Святого Бориса. Листи зібрані з 1893 по 1897 рр., що дає широке уявлення про функціонування лікарні [16].

Зберігається також грамота про нагородження барона орденом Станіслава разом з супровідним листом, в якому зазначено таке: «Рівненське відділення має честь відправити Вам, Милостивий Государ, грамоту за № 527 на наймилостивіше наданий на 1 січня ц.р. орден Св. Станіслава III ступеню» [17, арк. 1].

Федір Рудольфович не стояв осторонь проблем жителів Городка. Варто назвати лише декілька листів, що зберігаються у фонді. Вони дають уявлення про спектр проблем, з якими зверталися до нього люди. Це лист-прохання Коляски Маріянна датований 17 березня 1898 р. [18.], Короля Єлисея, датоване кінцем XIX ст. [19.], Косми, датований 12 червня 1896 р. – 26 листопада 1897 р. [20.], Цурика Сергія від 12 грудня 1903 року [21.], Савченка Кири-

ла від 23 листопада 1892 р. [22.], Іванова Меркурія від 21 листопада 1896 р. [23.], та ін. Також в фонді зустрічаємо лист з пропозицією до Федора Рудольфовича взяти участь в організації Товариства Червоного Хреста в повіті. [24.], прохання про пожертву на іконостас для сільської церкви [25.]. Навіть цей невеликий список листів допомагає скласти уявлення про меценатську та благодійницьку діяльність барона.

Заслуговують особливої уваги листи та телеграми Федора Рудольфовича до другої дружини – Віри Миколаївни Штейнгель – за період з 19 грудня 1901 року по 22 квітня 1907 року. Листи були написані бароном під час його перебування в Санкт-Петербурзі, а також в Ніці на лікуванні. Вони складаються з 101 сторінки. Окрім інформації особистого характеру листи є досить інформативним джерелом з вивчення діяльності Федора Рудольфовича Штейнгеля як представника кадетської партії [26.].

Окрім листів, у фонді також зберігається колекція записних книжок Ф.Штейнгеля. Вона складається з 13 записників. Так, записник 1 присвячений в основному господарським справам. Ретельним господар, він розписує скільки було зібрано врожаю хмелю за 1899 рік, а також гороху, ячменю, вівса [27, арк. 64]. Всі ці, на перший погляд мало цікаві речі, доповнюють образ сумлінного господаря, яким без сумніву був Федір Рудольфович. Окрім записів господарського характеру, в записнику вміщено план екскурсії за маршрутом Городок-Пересопниця-Клевань-Степань-околиці Степаня [27, арк. 4 зв.], а також список осіб, які повинні були брати в ній участь. Записник 2 також містить переважно господарські записи, але на сторінках 111-112 Федір Штейнгель наводить список благодійних організацій, до яких він входив станом на 1898 рік. Цей список є надзвичайно цінним джерелом для дослідження його благодійницької діяльності. Н. Миронець також зазначає, що у цьому записнику подано список 40 адресатів, до яких були надіслані звіти Городоцького музею [11, с. 40]. В записнику 3 вміщено записи різноманітного характеру. По-перше, це знову такі замітки господарського характеру. Федір Рудольфович мав надзвичайно корисну звичку записувати свої розмови з цікавими людьми. Звичайно не всі, а лише з питань, які його надзвичайно хвилювали. В записнику вміщені роздуми про те, чи відривають сільськогосподарські школи селян від землі і як з цим боротися [27, арк.10], а також чи варто відкривати приватну гімназію [27, арк. 13]. Відомо, що барон займався також археологічними розкопками. В записнику подано інформацію про існуючі на території Волині кургани, їх вміст та долю. [27, арк. 42-42 зв.]. Записник 4 повністю присвячений дослідженням з метеорології за 1901-1903 рр. Записник 5 містить знову такі записи господарського характеру. Відомо, що барон цікавився також фотознімками місцевості, на стр. 56 знаходимо цікавий запис: «Проф. Павлуцький відправиться до музею для

зняття списків і негативів церков і костьолів» [27, арк. 56]. Записник 6 складається з рахівництва Городка за 1900/1902 рр. по сільськогосподарським культурам, витрати на маєток, лікарню, училище. Барон був надзвичайно віруючою людиною, тому записник серед іншого вміщує виписки з Біблії. Записник 7 присвячений діяльності Федора Штейнгеля в І Державній Думі. Зокрема, він містить звернення «народу від народних представників» [27, арк. 13 зв.], яке було проголошено після розпуску Думи 8 липня 1906 року. Поряд з політичними питаннями, на сторінках записника вміщено цікаві статистичні відомості щодо лікарні Святого Бориса. Зокрема, з кінця 1896 по 1906 рр. лікарню відвідали: «амбулаторно – 126 093 хворих, відвідин – 166 160 хворих, стаціонарно – 2 539 хворих, лікарняних днів – 51 708» [27, арк. 28 зв.]. Педантичний в усьому, Ф.Штейнгель занотовував також перелік коштовностей родини разом з їхньою вартістю [27, арк.33 зв.].

У Центральному державному історичному архіві Києва (ЦДІАК України) відсутній окремих фонд, який об'єднував би документи, що стосуються нашого героя. Проте серед 7 одиниць зберігання, які має архів є достатньо цікаві документи. У фонді зберігається «справа про представлення барона Штейнгеля до нагородження званням камер-юнкера», розпочата 30 жовтня 1900 р. Справа цінна тим, що в ній найбільш повно перераховані основні пожертви Федора Рудольфовича [28.].

У ЦДІАК України зберігається справа «Щодо проведення дізнання та дізнання про колишнього члена Державної думи Штейнгеля Ф.Р. звинувачуваного у промові серед селян с. Городок Ровенського повіту проти царського уряду». Дізнання проводилося з 17 листопада 1906 року і було закінчено лише 18 квітня 1907 року. Справа вміщує такі цікаві документи, як оригінал листівки «Народу від народних представників» зі списком осіб, які підписали це звернення. (поряд з іншими стоїть підпис Ф.Штейнгеля), а також відозву «від влади царя до влади народу» [29.].

Як відомо, з осені 1915 року Федір Штейнгель очолив Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. В архіві зберігається справа про надання цьому комітету свідоцтва на видання в місті Києві журналу «Вісник Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту». Журнал планувалося видавати в м. Києві раз на два тижні російською мовою, на правах рукопису. В документі подано програму, за якою планувалося видавати журнал, дані типографії, а також головного редактора [30.].

В ЦДІАК України зберігаються короткі листи барона Штейнгеля до Михайла Грушевського, датовані 1913 роком [31.]. Листи були вперше оприлюднені в статті А. Хведася «Городоцький музей барона Ф.Р. Штейнгеля і М.С. Грушевський» [32, с.65-66.]. Хоча в статті автор помилково пише, що документи зберігаються в ЦДАВО м. Києва. [32, с.65.].

В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) для дослідження політичної діяльності Федора Рудольфовича Штейнгеля як посланника від Української Держави в Німеччині велике значення має фонд 3766: «Міністерство закордонних справ Української Держави». Справа 98 фонду серед інших документів вміщує перелік осіб, які були призначені в німецьке посольство [33, арк.5], серед іншого зберігається лист Павла Скоропадського до німецького імператора Вільгельма II, в якому обґрунтовується вибір посланником в Німеччину саме Федора Штейнгеля: «З цією метою рішив я надати баронові Федору Штейнгелю, колишньому членові I-ої Державної Думи, колишньому особливоуповноваженому Союзу міст на Південно-Західному фронті, почесному судді мировому Луцького повіту, члену Ради Київського комерційного інституту й товаришові голови Українського наукового товариства в Києві, особливо почесне доручення бути надзвичайним посланником і уповноваженим міністром-представником Української Держави при Вашій Величності. Видатні здібності барона Штейнгеля і його непохитна відданість інтересам Держави Української суть для мене запорукою того, що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приязних взаємин України з Німецькою Державою і що він виявить себе достойним довіри Вашої Величності» [33, арк. 6].

Штейнгель був саме посланником, а не послом, точну назву посади знаходимо у фонді 99: «Згідно з постановою Ради Міністрів, затвердженою Ясновельможним Паном Гетьманом, посада, яку я маю честь займати, іменується так: Надзвичайний Посланник і Уповноважений Міністр Української Держави при Цісарському Правительстві в Німеччині» [34, арк. 36].

В цьому ж фонді знаходимо перші листи Федора Штейнгеля, написані з Німеччини в якості посланника до міністра закордонних справ Д.Дорошенка. Невдовзі написання листів до нього стане нормою, певним звітом про виконану роботу. В листах він описує свої зустрічі з іншими представниками держав [34, арк.10], розмови з ними, які мали значення для зовнішньої політики, висловлює особисті прохання щодо поліпшення діяльності представництва. Зокрема він звертався з таким проханням до Д. Дорошенка: «Ненормальним являється і те явище, що представник держави зовсім позбавлений зв'язку з самою державою. А через те, прошу відповідного розпорядження Вашого, Пане Міністре, про інформацію мене по біжучим справам не менш двох разів на тиждень, а до цього можна визивати всякий раз до прямого проводу старшого секретаря Посольства п. Товстоліса або секретаря Посольства п. Ланіна, причому дні і час цих щотижневих розмов при першій же розмові повинне бути зазначено.

Крім того прошу, Пане Міністре, Вашого негайного розпорядження по канцелярії, щоби посольству в Берліні висилались всі українські часописи, починаючи з «Державного Вістника». Дуже прошу Вас, Пане Міністре, мені в цьому не відмовити, позаяк це необхідне для зв'язку меж мною і життям Держави» [34, арк. 8].

У листі до Д. Дорошенка, що також зберігається у 99 справі, Ф.Штейнгель переповідає про відвідини інших представництв і інформує про те, які країни готові, а які ні визнати Українську Державу: «Представник Швейцарії дав мені зрозуміти, що з боку його уряду не зустрілось би труднощів щодо признання України самостійною державою і запропонував мені свої послуги на випадок необхідних зносин з Швейцарією. Повну готовність зав'язати з нами дипломатичні і торгівельні зносини я зустрів з боку Шведського Посланника і других моїх колег... Франція, мені здається, навряд чи згодиться поки-що визнати нас... Як найскорше командировання відповідного Посольства до всіх Європейських держав мені здається дуже необхідним, про що і вважаю своїм обов'язком довести до Вашого відома» [34, арк.11].

Про фінансові проблеми українського представництва в Німеччині дізнаємося також з листа Ф. Штейнгеля до Д. Дорошенка [34, арк.19].

Заслуговує уваги лист німецького посланника від 18 липня 1918 року, адресований знову ж таки Д. Дорошенку. В ньому Ф. Штейнгель переповідає свою розмову з директором Юридичного департаменту по Міністерству закордонних справ паном Крігом «о державнім довзі Росії, котрий повинен бути поділений між державами, відділившимися від Росії і визнавшими себе самостійними» [34, арк. 21].

У листі від 6 липня 1918 року переповідається розмова барона Штейнгеля з представником Фінляндії, зокрема в розмові пан Гуммерус зазначив, що 2 тис. українських бранців фінський уряд готовий відіслати на батьківщину [34, арк. 23 зв.]. Фонд зберігає копії та оригінали розмов Ф. Штейнгеля з Україною по прямому дроту [34, арк. 38-39].

Справа № 1 містить згадки про переговори про становище Криму, розмову посланника з міністром іноземних справ фон Буше [35, арк. 85]. Трапляються також листи з особистими проханнями Ф. Штейнгеля до Д. Дорошенка [35, арк.16].

Відносинам України з Грузією відведено місце в справі 20 [36, арк.23], з Туреччиною – в справі 101 [37, арк.32].

Цікавий документ було знайдено у фонді 3696 Міністерства закордонних справ Української Народної Республіки. Документ є листом Ф.Штейнгеля до міністра закордонних справ про необхідність призначення дипломатичного представника України до скандинавських країн для ведення переговорів з країнами Антанти [38.].

Документи фонду 3766 та поодинокі документи фонду 3077, 3619 були надруковані у двох збірниках документів [39-40.].

Отже, нами зроблена спроба аналізу найцікавіших архівних джерел, які стосуються життя та діяльності суспільно-політичного діяча, вченого, музеєзнавця, мецената Федора Рудольфовича Штейнгеля.

Особистий фонд Федора Штейнгеля зберігається в Інституті рукопису під № 109 і містить 744 одиниці зберігання. Він складається переважно з особистого листування родини Штейнгелів, а також містить 13 записних книжок Федора Рудольфовича, що поміж суто господарських та побутових нотаток вміщують дані, які дозволяють повніше висвітлити політичну діяльність господаря, його починання в галузі археології, проблем городоцької школи. Ділова кореспонденцію Федора Штейнгеля та його чернетки, допомагають вивчити його меценатську діяльність, політичні уподобання.

Серед 7 справ ЦДІАК, варто виділити справу 575, яка найповніше розкриває меценатську діяльність Федора Штейнгеля, а також його короткі листи, адресовані М. Грушевському.

Фонд 3766, а також окремі документи фондів 3696, 3077, 3619 ЦДАВО в певній мірі розкривають політичну діяльність Федора Рудольфовича як посланника Української Держави в Німеччині в уряді Павла Скоропадського. Найголовніше джерело тут – це листи Ф. Штейнгеля до Д. Дорошенка, в яких він постійно розповідає про стан справ в Німеччині, про зустрічі з представниками інших держав, їх ставлення до України, дає поради, звітує про здобутки посольства та наболілі проблеми.

Annotation

Iryna Kuzmina I. (Kyiv). Fedir Rudolfovych: archival sources to reconstruct the biography

The most informative and interesting prosopographical sources for the reconstruction biography of F.R. Shteingel that are stored at the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky, the Central State Historical Archive of Ukraine, the Central State Archive of higher authorities and government of Ukraine are studied.

Keywords: Fedir Shteinhel, Horodok, Ukrainian state, Dmytro Doroshenko, charity.

Аннотация

Кузьмина И.В. (г. Киев). Федор Рудольфович Штейнгель: архивные источники для реконструкции биографии.

Рассматриваются наиболее информативные и интересные для реконструкции биографии Ф.Р. Штейнгеля просопографические источники, хранящиеся в Институте рукописи НБУ им. В. Вернадского, Центральном государственном историческом архиве Украины, Центральном государственном архиве высших органов власти и управления Украины.

Ключевые слова: Федор Штейнгель, Городок, Украинское Государство, Дмитрий Дорошенко, благотворительность.

Примітки

1. Непомнящий Г. Студії над спадщиною Ф.Р.Штейнгеля [Текст] / Г. Непомнящий // Діячі науки і культури рідного краю. Матеріали і тези науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих викладачів вузів м. Рівного 23-25 травня 1994 р. – Рівне, 1994 – С. 4-5.
2. Лукашевич І. Людина великої душі (сногади про Ф.Р.Штейнгеля Куліш-Лукашевич І.В.) [Текст] // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. – 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. – Рівне, 2010. – Випуск VIII. – С. 52-63.
3. Шевчук С. Жертовність для утвердження України [Текст] / С. Шевчук. – Рівне, 2002 – С. 3-8; 40-53.
4. Українець А. Добродійна діяльність барона Ф.Р.Штейнгеля [Текст] А. Українець // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. – 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. – Рівне, 2010. – Випуск VIII. – С. 34-42.
5. Нахратова Т. Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненського області) [Текст] /Т. Нахратова // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – (Матеріали наукової конференції 25-26.10.2006 р.) – Рівне, 2006. – Випуск IV. – С. 194-197.
6. Бухало Г. Музей барона Федора Штейнгеля [Текст] / Г. Бухало // Рівненський краєзнавчий музей. Наукові записки. 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. – Рівне, 1996. – Випуск I.– С. 11-16.
7. Луканюк Б. Найперші фонографічні записи в Україні: Городоцький музей [Текст] / Б. Луканюк // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Рівне, 2003. – Випуск IV. – С. 19-45.
8. Булига О. Городоцький музей Федора Штейнгеля як плід колективної праці [Текст] /О. Булига // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. – 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. – Рівне, 2010. – Випуск VIII.– С. 9-14.
9. Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. – 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується [Текст]. – Рівне, 2010. – Випуск VIII. – С. 9-90.
10. Миронець Н. «Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р.Штейнгеля: формування, зміст, доля [Текст]: дис.. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – С. 61-83.
11. Миронець Н. Епістолярна спадщина Ф.Р.Штейнгеля у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського як джерело дослідження його життя та діяльності [Текст] / Н. Миронець // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. - № 7. – С. 32-41.
12. Климчук А. Архівні матеріали про життя та діяльність барона Федора Штейнгеля [Текст] А. Климчук // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. – 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. – Рівне, 2010. – Випуск VIII. – С. 42-46.
13. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 9.
14. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр.12.
15. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 610,611.

16. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 226.
17. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 20.
18. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 196.
19. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 197.
20. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 198-199.
21. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 24.
22. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 23.
23. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 188.
24. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 17.
25. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 25.
26. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 42-72.
27. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 109. – Спр. 741. – Записники 1-13.
28. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 630. – Спр. 575.
29. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 565.
30. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 580.
31. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 844.
32. Хведась А. Городоцький музей барона Ф.Р.Штейнгеля і М.С.Грушевський [Текст] / А. Хведась // Острозька академія. Наукові записки. – Том І. – Острог, 1998. – Частина II. – С. 64-66.
33. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 98.
34. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 99.
35. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 1.
36. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 2. – Спр. 20.
37. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 101.
38. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 710.
39. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917-1924 рр.). Документи і матеріали [Текст]. – К., 2010. – С. 177-193; 279;
40. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922). Документи і матеріали [Текст]. – К. – 2012. – С. 61, 62, 64-68, 72,73, 84, 87, 95, 151.

УДК 930 (477.6):2-054.57(043.3) «18/20»

Віктор ГРІЗА
(м. Донецьк)

Конфесійний розвиток населення Південно-Східної України (XVIII – початок XX ст.): історіографія проблеми

Аналізується історіографія конфесійного розвитку населення південно-східної України XVIII – початку XX ст. Охарактеризовано стан вивчення питання, виділено основні етапи розвитку історичної думки, визначено різні підходи вчених до проблеми.

Ключові слова: християнство, протестантизм, менонітство, католицизм, іудаїзм, конфесія, церква, єпархія.

Науковий керівник – *Добров Петро Васильович*, завідувач кафедри історії України, декан історичного факультету Донецького національного університету, доктор історичних наук, професор.

Історія релігійних конфесій, зокрема розвиток духовно-релігійного розвитку на регіональному рівні, все частіше стає об'єктом наукових досліджень вітчизняних науковців. Зацікавленість дослідників викликає духовно-релігійне життя етнічних громад Південно-Східної України, що являє собою значну палітру існування різних конфесійних груп, є малодослідженим.

Метою даної розвідки є з'ясування рівня дослідження конфесійного розвитку населення Південно-Східної України XVIII – початку XX ст. на основі комплексного історіографічного аналізу праць дослідників XIX – початку XXI ст.

Історіографія робіт, які тією чи іншою мірою стосуються переселення та релігійного розвитку Південно-Східної України, є досить широкою. Але, на сьогоднішній день не існує спеціальних історичних праць безпосередньо за темою проблеми. Історіографію досліджуваної теми варто розділити на декілька груп, виходячи із хронологічного та проблемного критерію. Конкретні історичні умови та суспільно-політичний контекст історіографічного процесу зумовлює виділення трьох етапів вивчення теми: 1) XIX – початок XX ст.; 2) 1920-ті рр. – 1980-ті рр.; 3) 1990-ті рр. – сьогодні. Водночас, у межах кожного з етапів ми можемо провести додаткову сегментацію наявної літератури і виокремити в її масиві такі тематичні сюжети: а) іноземна колонізація Південно-Східної України; б) історія церкви та релігійних конфесій в краї; в) історія відповідних етнічних спільнот на її теренах.

На першому етапі відбулося зародження інтересу до проблематики. В рамках дослідження колонізації Новоросії питання облаштування іноземних колоній розглядали А. Скальковський, Д. Багалій, Г. Писаревський, К. Ліндеман. У своїй праці «Опыт статистического описания Новороссийского края», характеризуючи географічні умови, населення, сільське господарство і промисловість Південної України середини XIX ст., А. Скальковський подав цікавий матеріал про заселення краю старовірами та іноземними поселенцями [1]. Д. Багалій розглядав окремо «російський» (державний і народний) та іноземний переселенський рухи, зосередившись не на етнічній, а на соціальній історії регіону [2].

Питання релігійного життя греків порушувалися у розвідках Гавріїла Розанова, Феодосія Макар'євського, С. Серафімова, які у рамках церковної історіографії висвітлили процес розбудови церковної інфраструктури у грецьких селах [3].

Як свідчить історіографія, німецькі колонії у Північному Приазов'ї отримали на цьому етапі розвитку більш широку репрезентованість. Хрестоматій-

ною у цьому плані є праця А. Клауса «Наши колонии» [4]. У ній автор визначив пріоритети наукового підходу до історіографії національних спільнот в умовах імперської політики центру. Дослідник, зосереджуючи увагу на великому обсязі статистичної інформації, здійснив спробу комплексного аналізу стану колоністського населення – німців, болгар, менонітів, задунайських переселенців, – обґрунтовуючи своєрідність громад колоністів, та їх релігійну самовизначеність. Характеризуючи широкомасштабну іноземну колонізацію Південної України, яка відбувалася з 1760-х рр., автор опублікував дані про заснування кожної колонії, описав особливості церковно-релігійного життя протестантів. Зосереджуючи увагу на великому обсязі статистичної інформації, А. Клаус здійснив спробу комплексного аналізу стану німецького колоністського населення, обґрунтовуючи своєрідність громад колоністів та їх релігійну самовизначеність.

Церковно-релігійне життя протестантських громад у контексті іноземної колонізації Південної України висвітлював Г. Писаревський, який подав детальний опис умов і обставин переселення колоністів, залучив до наукового обігу низку архівних джерел [5].

Природний інтерес єврейства до процесів, що відбувалися у його власному етнічному середовищі, сформував особливий соціальний попит на дослідження такого роду. Але, головне, що хвилювало більшість дослідників єврейських громад, – це безправне становище єврейського народу у Російській імперії. Для виявлення ролі права у життєдіяльності євреїв вони почали використовувати офіційні юридичні документи владних російських структур.

Першим, хто узагальнив картину розвитку єврейської культури другої половини XIX – початку XX ст. був С. Дубнов [6]. Важливою ознакою його досліджень є розробка періодизації історії єврейського народу і виявлення комплексу внутрішніх єврейських джерел: пинкосів єврейських громад, релігійних братств, громадських спілок.

Історії православ'я в Південній Україні упродовж 1775-1885 рр. присвячена праця М. Нікольського «Сто лет Екатеринославской епархии» [7], в якій висвітлені особливості заснування нової церковно-адміністративної одиниці, рівень освіченості в середовищі духовенства, заходи церковної влади, спрямовані на боротьбу з поширенням старообрядництва та сектантства.

Водночас, історія протестантських та римо-католицьких конфесій на теренах Південно-Східної України не розглядалася як окремий предмет дослідження.

Отже, на першому етапі розвитку історіографії проблеми було зібрано й уведено до наукового обігу значний масив документальних джерел, які охоплювали широке коло питань. Поряд з локальними дослідженнями, написані монографічні роботи узагальнюючого характеру. Частиною авторів зібраний

багатий фактичний матеріал, але не зроблені глибокі узагальнюючі висновки; інші, особливо, публіцисти, використали цей фактаж для акцентування на серйозних громадсько-політичних проблемах.

У радянський період, з характерним для нього атеїстичним підходом, зумовленим політичною ідеологією та кон'юнктурою, необхідністю доводити реакційну сутність церкви і духовенства, дослідження релігійного життя були непопулярними. Тому із усіх сюжетів, дотичних до нашої проблематики, активно студіювалася лише проблема заселення регіону й питання матеріальної та духовної культури його населення.

О. Дружиніна розглянула участь у колонізаційному русі лютеран, менонітів, католиків, а також православних греків, болгар, сербів [8]. У її роботах питання, пов'язані з релігійним життям етнічних громад, розглядаються побіжно у контексті висвітлення більш глобальних тем – чорноморська політика Росії, колонізація та господарське освоєння Новоросії тощо.

Особливості матеріальної і духовної культури іноземних колоністів досліджені у етнографічних розвідках В. Наулка [9].

Посилений інтерес дослідників у радянський період до заселення та розвитку Південної України зумовив вивчення історії християнських конфесій саме в цьому контексті. Ці праці є важливими для відтворення загального історичного тла, на якому відбувався розвиток християнських конфесій на Катеринославщині у визначений період.

М. Кривохатський у дослідженні «Меноніти на Україні», акцентував увагу на питаннях, пов'язаних з класовою боротьбою та експлуатацією в колоніях. Дослідник доводив паразитичний характер секти (релігійної групи, яка відкололася від пануючої католицької церкви), зазначаючи, що заможна її частина наймала в господарства українських і російських наймитів, малоземельних і безземельних менонітів. Але дослідник не концентрував увагу на тому, що меноніти, як правило, нарівні з найманими робітниками працювали у господарствах. Він вказував на релігійний фанатизм і національну замкненість менонітів, що давали можливість «поміщицько-куркульській верхівці» визискувати малоземельних і безземельних селян, притупляти їхню класову свідомість [10].

В умовах незалежності України церковно-релігійні студії набули самодостатності і вийшли з підпорядкованості «колонізаційним» та «етнографічним» сюжетам. Одна з перших спроб дослідити міжконфесійні відносини на Півдні України у XVIII-XIX ст. представлена в колективній монографії А. Бойка, О. Ігнатуші, І. Лимана, В. Мільчева. Цінність її полягає у спробі реконструкції взаємин між представниками різних конфесій та течій, визначення специфіки та чинників, що впливали на становлення механізму співісну-

вання етноконфесійних груп. У додатках до розділів опубліковано 41 документ з церковної історії Південної України [11].

Перші підсумки нових підходів до вивчення історії християнських конфесій, а саме історії православ'я, католицизму та протестантизму в Україні, знайшли відображення у 10-томній «Історії релігій в Україні», підготовленій до друку Відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАН України [12].

Новими фактами з історії РПЦ на Півдні України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. збагатив історіографію І. Лиман, визначивши церковно-територіальний устрій, особливості єпархіальної системи управління, основні напрями церковної політики Російської імперії, охарактеризувавши державне регулювання і практику храмового будівництва [13].

У монографії В. Меші досліджені організаційно-функціональні питання історії православної церкви в Україні наприкінці XIX ст., висвітлені проблеми міжконфесійної взаємодії. У контексті визначених автором етапів православно-римо-католицьких відносин кінця XVIII-XIX ст. встановлено, що 1875-1900 рр. – це період функціонування РКЦ як «терпимої» одержавленої інституції, що перебувала на державному утриманні. Автор доводить, що внаслідок латентного прозелітизму сектантські громади найбільше потіснили православних на півдні України: в Північному Причорномор'ї, де переважали секти західного походження (баптисти, адвентисти, штундисти) і Криму, де також поширеними були й секти російського походження (хлисти, молокани, скопці та ін.); українське сектантство (мальованці) мало характер симбіозу західної та східної сектантських культур [14].

На окрему увагу заслуговує робота В. М. Константинової «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 р.)», в якій авторка в контексті урбанізаційних студій розглядає релігійне життя представників різних конфесій південноукраїнських міст [15].

Грунтовні дослідження історії християнських конфесій Північного Приазов'я, Катеринославщини, та Донбасу здійснено у дисертаціях О. Тухватуліної, Н. Буланової та Л. Моїсеєнко .

У роботі О. Тухватуліної досліджено духовно-релігійного розвитку етнічних громад Північного Приазов'я наприкінці XVIII – початку XX ст. Проаналізовано особливості церковного устрою грецьких, німецьких та єврейських колоній, роль православ'я у повсякденному житті греків і національних релігійних свят у збереженні їх самобутності. В роботі також окреслено особливості церковної організації та системи управління католицькими, менонітськими та протестантськими німецькими громадами, досліджено специфіку релігійно-суспільних відносин у єврейській громаді Північного Приазов'я [16].

У роботі Н. Буланової акцентовано на домінуючій позиції православної конфесії в церковно-релігійному житті Катеринославщини останньої чверті

XVIII – початку XX ст., розкрито сутність та особливості процесу поширення християнських течій, який відбувався за двома напрямками – автохтонним (православ'ям) та протестантським [17].

Л. Моїсеєнко проаналізувала структуру та функції органів управління християнськими конфесіями, характер їх взаємодії, принципи та джерела фінансування. Важливим у контексті нашої роботи є зауваження Л. Моїсеєнко щодо взаємодії церкви та держави. Вона зазначає, що до обов'язків священнослужителів входили і суто релігійні, і відповідні державні, поліцейські функції. Але тільки священнослужителі Православної церкви мали право на місіонерську діяльність. Спроба представників інших конфесій розповсюдити своє віровчення суворо каралася. Діяльність та поведінка священнослужителів контролювалися духовними та світськими органами [18].

У дисертації В. Гончарова звернуто увагу на зміни у вихованні та освіті євреїв Південно-Східної України, зумовлені впливом релігійних чинників та історичних традицій. Автор переконливо доводить, що основою громадського життя євреїв Південно-Східної України досліджуваного періоду була традиційна культура східноєвропейського (ашкеназького) єврейства. Релігійне життя тісно перепліталось із суспільно-політичним, економічним та сімейним. Іудаїзм, як ніяка інша релігія, поширює свої заповіді на повсякденне життя людей. За своєю сутністю це не просто релігія, а особлива етика і спосіб життя. Найважливішим компонентом єврейської культури було виховання згідно з положеннями юдаїзму. У формуванні особистості традиційного єврейського суспільства брали участь сім'я та синагога як неформальні інститути та формальні виховні заклади – талмуд-тора, хедер [19].

Отже, досліджуючи питання етноконфесійної історії Південно-Східної України, переважна більшість авторів керувалася пануючою ідеологією свого часу – офіційного православ'я або державного атеїзму. Ґрунтовна наукова розробка проблеми розпочалася лише в останні роки, в умовах незалежної України, але питання церковно-релігійного життя етнічних громад Північного Приазов'я ще не дістали належного висвітлення.

Annotation

Viktor Griza V. (Donetsk). Confessional development of South-Eastern Ukraine (XVIII - beginning of XX century): Historiography of the problem.

Confessional historiography of the South-Eastern Ukrainian population during XVIII - beginning of XX centuries is analyzed. The level of study issues was characterized, the main stages the development of History were highlighted and different approaches of the scientists to the problem were found out.

Keywords: Christianity, Protestantism, Mennonitism, Catholicism, Judaism, confession, Church, eparchy, historiography.

Аннотація

Гриза В.А. (г. Донецьк). Конфессиональное развитие населения Юго-Восточной Украины (XVIII – начало XX вв.): историография проблемы.

Анализируется историография конфессионального развития населения Юго-Восточной Украины XVIII – начала XX в. Охарактеризовано состояние изучения вопроса, выделены основные этапы развития исторической мысли, определены различные подходы ученых к проблеме.

Ключевые слова: христианство, протестантизм, меннонитство, католицизм, иудаизм, конфессия, церковь, епархия, историография.

Примітки

1. Скальковский А.А. Опыт статистического исследования Новороссийского края [Текст] / А.А. Скальковский. – Одесса: Типография Фронцова и Нитче, 1853. Ч. 1. – 188 с.
2. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края. Исторический этюд [Текст] / Д.И. Багалей. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 116 с.
3. Гавриил (Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый [Текст] / Гавриил (Розанов). – Тверь: Типография Губернского правления, 1857. – 112 с.; Гавриил (Розанов). Переселение греков из Крыма в Азовскую область и основание Готфийской и Кафийской епархии (Из истории Славянской и Херсонской епархии) [Текст] / Гавриил (Розанов) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 1. – Одесса: Городская типография Х. Алексомати, 1840. – С.197 – 204; Феодосий (Макариевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIIIст. [Текст] Феодосий (Макариевский). – Екатеринослав, 1880. – Вып.2. – 372 с.; Серафимов С.А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря [Текст] / С.А. Серафимов. – Екатеринослав: Тип. Братства св. Владимира, 1901. – 46 с.
4. Клаус А.М. Наши колонии. Опыт и материалы по истории иностранной колонизации в России [Текст] / А.М. Клаус. – Вып. 1. – СПб, 1869. – 543 с.
5. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам) [Текст] / Г.Г. Писаревский. – М., 1909. – 340+83 с.
6. Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней [Текст] / С.М. Дубнов: В 3 т. – Иерусалим-Москва, 2002.
7. Никольский М.И. Сто лет Екатеринославской епархии [Текст] / М.И. Никольский // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1876. – № 15. – С. 210– 221; № 16. – С. 247–256; № 17. – 367–369; № 18. – С. 278–288; № 19. – С. 289–304.
8. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. [Текст] / Е.И. Дружинина. – М., 1959. – 279 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. [Текст] / Е.И. Дружинина. – М., 1970. – 383 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма [Текст] / Е.И. Дружинина. 1825-1860 гг. – М., 1981. – 215 с.
9. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічні дослідження [Текст] / В.І. Наулко. – К., 1965. – 136 с.
10. Кривохатський М. Меноніти на Україні [Текст] / М. Кривохатський. – Харків, 1930. – 48 с.

11. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVII-XX століття [Текст] / А.В. Бойко, О.М. Ігнатенко, І.І. Лиман. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 1999. – 92 с.
12. Історія релігії в Україні: У 10 т. [Текст] / А. Колодний, В. Кремень, П. Яворський та ін. – К., 1999. – 2002.
13. Лиман І.І. Державна церква і державна влада Півдня України (1775-1861 рр.) [Текст] / І.І. Лиман. – Запоріжжя, 2004. – 400 с.; Лиман І.І. Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. [Текст] / І.І. Лиман. – Запоріжжя, 2004. – 488 с.
14. Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875 – 1900 років [Текст] / В. Меша. – Донецьк, 2007. – 354 с.
15. Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 рр.) [Текст] / В.М. Константінова. – Запоріжжя, 2010. – 596 с.
16. Тухватулліна О.С. Духовно-релігійний розвиток етнічних громад Північного Приазов'я наприкінці XVIII – початку XX ст. [Текст]: дис. канд. іст. наук. – 07.00.01 / О.С. Тухватулліна – Донецьк, 2012. – 216 с.
17. Буланова Н.М. Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст. [Текст]: дис. канд. іст. наук. – 07.00.01 / Н.М. Буланова, Дніпропетровськ, 2006. – 252 с.
18. Моїсеєнко Л.М. Християнські конфесії Донбасу (1880-1914 рр.) [Текст]: дис. канд. іст. наук. – 07.00.01 / Л.М. Моїсеєнко. – Донецьк, 2009. – 336 с.
19. Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861-1917 рр. [Текст]: дис. канд. іст. наук. – 07.00.01 / В.В. Гончаров. – Донецьк, 2005. – 233 с.

УДК 94-051(477) “19”

Ліна МЕДОВКІНА
(м. Донецьк)

Костянтин Васильович Харлампович як історик церкви

Аналізуються праці К.В. Харламповича присвячені історії церкви. Визначаються основні тематичні напрямки цих досліджень.

Ключові слова: К.В. Харлампович, церковна історія, історія духовної освіти, церковні старожитності.

Одним із відомих істориків церкви та професійних дослідників минувшини «західно-руського краю», історії та культури «іногородців» у Російській імперії, по праву вважається Костянтин Васильович Харлампович (1870-1932). Довгий час його ім'я замовчувалося, однак від початку 1990-х років, інтерес до його постаті почав зростати, що знайшло своє відображення у серії коротких нарисів про незаслужено забутих вчених Академії наук, де вперше було опубліковано його біографію [1]. Нині в сучасній українській історіографії існує повноцінна монографія, яка стала наслідком дисертаційного

дослідження, присвяченого інтелектуальній біографії цього історика, яка висвітлює біографію вченого, його погляди та наукову діяльність [2]. Однак, враховуючи зростаючий інтерес вітчизняних науковців до питань церковної історії, історії духовенства, яке представляло різні конфесії, їхньої історичної долі, обумовленої репресіями 1920-х – 1930-х років, а також вивчення наукового доробку окремих вчених, яких можна визнати істориками церкви [3], вважаємо за потрібне звернути особливу увагу на діяльність К.В. Харламповича як знавця церковної історії та церковних старожитностей.

На формування поглядів та визначення наукових інтересів вченого суттєвий вплив мали певні факти його біографії. Як відомо, К.В. Харлампович народився в родині православного парафіяльного священика Гродненської губернії. У 1879 р. він вступив до Віленського чоловічого духовного училища, де навчався протягом 5-ти років. Після закінчення цього навчального закладу у 1884 р. він без вступних іспитів був зарахований до Литовської духовної семінарії. У 1890 р. К.В. Харлампович вступив до Санкт-Петербурзької духовної академії [2, с. 23], яка була на той час однією з чотирьох провідних вищих духовних шкіл у Російській імперії*. Церковна історія в цьому навчальному закладі, завдяки подвижницькій праці педагогів, викладалася як окрема богословська наука. Саме духовна академія дозволила К. В. Харламповичу сформуватися як науковцю та історику церкви. Знайомство з такими вченими, котрі викладали в академії, як М.О. Коялович, П.М. Жукович, П.Ф. Ніколаєвський [2, с. 23], у майбутньому зумовило напрямок власних наукових досліджень Костянтина Васильовича. У 1894 р. він захистив магістерську дисертацію під назвою «Западно-русские, по преимуществу православные, школы XVI и начала XVII веков». Після закінчення Санкт-Петербурзької духовної академії та успішного захисту дисертації К.В. Харлампович викладав латинську мову в Казанській духовній семінарії, а з 29 грудня 1906 р. – ще й «цивільну» історію. Протягом перших п'яти років перебування в Казані дослідник написав цілу низку праць, які розвивали тему освіти у «западно-руському краї» (тобто на теренах сучасних України, Білорусі та Литви), а також висвітлювали питання церковної історії, діяльності окремих діячів православної церкви: «Острожская православная школа» [4], «К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования» [5], «Западно-русские православные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII века» [6], «Иосиф Курцевич, Архиепископ Суздальский, бывший Епископ Владимирский и Брестский (1621-1624)» [7], «К вопросу о сущности русского раскола старообрядства» [8] та ін.

1898 р. К.В. Харлампович опублікував текст своєї магістерської дисертації, яку подав до захисту до Санкт-Петербурзької духовної академії – «Запа-

дно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и церкви» [9]. Це було перше ґрунтовне дослідження, в якому детально і систематично розглядалася діяльність православних братств та братських шкіл на теренах України і Білорусі часів польського панування. Вона була написана на підставі залучення широкого кола джерел, зокрема матеріалів Архіву греко-уніатських митрополитів, рукописних зібрань бібліотек Москви і Петербурга, а також Києва, де автор вивчав архіви Києво-Печерського і Софіївського монастирів, стародрукованої літератури, полемічних творів, опублікованих джерел з історії Константинопольської патріархії. Автором також були використані дослідження з історії освіти даного періоду в російській і європейській історіографії. Це стало можливим завдяки тому, що дослідник добре знав грецьку, латинську, німецьку, французьку, польську мови. Монографія вченого відзначалася аргументованими твердженнями, критичним розбором праць, дотичних, або ж безпосередньо пов'язаних з проблемами шкільної освіти на українських та білоруських землях. Він не формулював жодних гіпотез, які б не опиралися на джерела. Його ерудиція і знання історіографії проблеми були надзвичайно широкими.

Пізніше К.В. Харлампович отримав за своє дослідження дві премії – Уварівську від Російської академії наук та Карпівську – від «Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете». Професор Київської духовної академії С. Голубев, автор фундаментальних досліджень з історії шкільних та церковних реформ митрополита Петра Могили, Київської академії, церковного життя в Україні XVII ст., рецензуючи цю роботу відзначав, що автор залучив численні документи з архівних та рукописних сховищ Москви, Петербурга, а також Києва. Непересічною заслугою автора рецензент також вважав виявлення невідомих на той час пам'яток української літератури, серед яких було «Казанье на преображение Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа» [10], «Kazanie na pogrzebie Kniazia Wasila Wasilewicza Galiczyna, w Cerkwi Brackiey Wilenskiey s. Ducha w Roku 1619 Januarja 27 dnia pogrzeboinego» [10, с. 10] та «В неделю пред Рождеством Христовым отца Леонтия архимандрита Виленского» Л. Карповича, якого сучасники часто називали «руським Златоустом» [10, с. 12]. Цікаво, що у звіті про сьоме присудження премії І. Карпова, де була опублікована ця рецензія, С. Голубев окремо відкреслив, що оскільки історія західно-руської церкви ще є мало розробленою темою, такі дослідники («труженики»), як К.В. Харлампович, заслуговують подяки за те, що «хотя одну борозду проводят на этой ниве» [10, с. 16]. Магістерський диспут відбувся 10 січня 1899 р. Рішенням Святійшого Синоду від 20 березня 1899 р. її автор був удостоєний звання магістра богослов'я.

Одночасно з учителюванням у семінарії К.В. Харлампович наказом від 14 травня 1900 р. був затверджений приват-доцентом кафедри церковної історії на історично-філологічному факультеті Казанського університету [2, с. 27]. Він розпочав читати загальні та спеціальні курси з історії російської церкви, зокрема старообрядництва, а також історію шкіл і духовної освіти в Росії до XVIII ст. Коли у 1902 р. було оголошено конкурс на заміщення посади завідуючого кафедрою церковної історії, К. В. Харлампович разом з іншими претендентами – професором Казанської академії І. Реверсом, викладачем Воронежської духовної семінарії П. Нікольським, помічником інспектора Московської духовної академії А.І. Покровським, взяв участь у конкурсі. Незважаючи на відхилення всіх кандидатур конкурсною комісією, К.В. Харламповича підтримав факультет. Проте рада університету відхилила і його кандидатуру. Ця подія викликала певні справедливі нарікання вченого, які він вирішив окремо викласти у брошурці «Pro domo sua» [11]. В її тексті К.В. Харлампович у контексті конфлікту, який вийшов у нього з керівництвом Казанського університету, ретельно довів: чому він є істориком церкви, проаналізував ті свої праці та відгуки на них, які підтверджували це визначення. Серед особливо важливих своїх творів вчений назвав свої магістерську та кандидатську дисертації, присвячені західно-руським школам. Відповідаючи своїм опонентам, зокрема проф. церковної історії Ф. Курганову, від позиції якого залежало надання К. Харламповичу посади, вчений довів, що є знавцем не лише предмету свого безпосереднього предмету, але й всесвітньої історії церкви. Крім того, Костянтин Васильович дав повний перелік тих своїх робіт, у яких, на його думку, розглядалися різні аспекти історії церкви, канонічного права, релігійних конфесій тощо. Незважаючи на труднощі, які виникли у процесі проходження обговорення його кандидатури у подальшому, 25 серпня 1909 р. К.В. Харлампович отримав посаду виконуючого обов'язки екстраординарного професора Казанського університету по кафедрі історії російської церкви.

Слід зазначити, що саме період з 1908 по 1917 рр. виявився найбільш плідним для історика у сенсі продовження його праці над дослідженням історії церкви, духовної освіти та церковних старожитностей. У цей час вчений написав кілька праць, які були присвячені біографіям чи діянням численних церковних діячів, зокрема Феодосія Печерського, архімандрита Макарія Глухарєва, Афіногена Крижановського, митрополита Московського Платона, М. Ільмінського, св. Інокентія Кульчицького, К. Борковського, казанського архієпископа В. Петрова та інших. Особливу увагу дослідник приділив дослідженню біографії та діяльності Іосифа Курцевича, архімандрита Суздальського та Брестського, чие тіло, як виявилось, було поховано у Зилантовому монастирі під Казанню [12].

Будучи одним з фундаторів Казанського Церковно-археологічного товариства, а також членом Казанського Товариства історії, археології і етнографії, К.В. Харлампович багато займався питаннями виявлення та збирання предметів церковної старовини, а також публікацією документів. Показовими у цьому сенсі є такі праці дослідника, як: «Историко-археологические очерки церквей города Казани» [13] та «Из церковных архивов Ядринского уезда» [14]. Вони демонструють і широку ерудицію вченого, і сумлінність та серйозний науковий підхід до будь-якої проблеми, за дослідження якої він брався. Перша праця, яку вчений озвучив на засіданні Церковно-археологічного товариства 16 грудня 1908 р., подає опис 11 церков міста Казані з історичними довідками та докладним описом усіх старожитностей і цікавих книг і предметів церковного призначення. Особливу увагу історик зосереджував на тих речах, які він вважав за потрібне за згодою священників описаних ним церков, вилучити та передати до складу музею товариства.

Не менше значення мала й публікація документів, які розкривали цікаві аспекти процесу християнізації неросійського населення Казанського краю, зокрема, Ядринського повіту. Їхній зміст говорить і про помилки у самому процесі хрещення, і про процедуру обрання хрещених батьків, і про зловживання місцевих священників, які брали з новохрещених великі суми грошей за організацію та проведення хрестин, відспівувань, вінчань тощо, а також про реакцію на ці повідомлення з боку царської влади, керівництва Казанської духовної консисторії, Чебоксарського духовного правління та окремих вищих духовних сановників краю.

У 1910-х роках К.В. Харлампович активно видав матеріали, які стосувалися історії Казанської духовної семінарії в XVIII ст., міста Казані, казанських іновірчих шкіл, казанських і сибірських чужородців – їх етнографії та археології, колишніх членів Алтайської місії та сибірських ієрархів, християнізації та просвіти чужородців, Казанської духовної академії, церковної старовини. До того ж, предметом його досліджень була місіонерська діяльність на теренах Поволжя та Сибіру вихідців з України. Його статті публікувалися на сторінках різних періодичних видань – «Христианское чтение», «Православный собеседник», «Журнал министерства народного просвещения», «Чтения в Московском обществе истории и древностей российских», «Церковный вестник», «Церковные ведомости», «Литовские епархиальные ведомости», «Волынские епархиальные ведомости», «Томские епархиальные ведомости» тощо. Всі праці К. В. Харламповича, як зазначав В. Біднов, відзначалися «новизною, документальністю, багатством фактів, критичністю, об'єктивністю по відношенню до предмета дослідження та самостійністю тверджень. Тому то вони мають високу наукову вартість й на довгий час не втратили свого значення» [15, с. 8].

Продовженням досліджень історії освіти в «Західній і Московській Русі» стала докторська дисертація вченого – «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», над якою К.В. Харлампович розпочав працювати ще 1910 р. У 1914 р. у Казані було опубліковано перший том задуманого тритомного видання, метою якого було показати ту роль, яку відіграли вихідці з України, у тому числі вихованці Києво-Могилянської академії, працюючи на культурно-просвітницькій ниві в Росії з середини XVI ст. до початку царювання Катерини II (1762). У передмові автор писав, що в другому томі буде вміщено біобібліографічний матеріал про всіх українських діячів цього періоду, а в третьому – узагальнено здійснене дослідження. Після захисту дисертації у 1914 р., 12 травня К.В. Харлампович дістав ступінь доктора церковної історії Санкт-Петербурзької духовної академії, а з 25 серпня 1914 р. став ординарним професором Казанського університету [2, с. 29].

Дослідження К.В. Харламповичем багатьох проблем церковної історії також було зумовлено його членством у багатьох наукових товариствах (Товариства археології, історії і етнографії при Казанському університеті, Товариства історії та старожитностей при Московському університеті, Товариства шанувальників старовинного письменства, Російської вченої архівної комісії, Московського археологічного товариства, Товариства любителів давньої писемності, Володимирської вченої археологічної комісії, почесним членом Орловського і Симбірського церковних археологічних товариств), а також у двох академіях наук: Російської (від 1916 р.) та Всеукраїнської (від 1919 р.)

Революційні події 1917 р. стали катастрофою для духовної освіти в Росії та для викладачів духовних навчальних закладів. По богословських школах, а одночасно по науковому напрямку церковної історії, було завдано удар вже на самому ранньому етапі боротьби з церквою декретом Раднаркому «Об отделении Церкви от государства и школы от Церкви» від 23 січня 1918 р. Невдовзі після появи цього декрету розпочалася так звана «демократизація» професорського складу. Вчені ступені доктора та магістра були скасовані. Скасовувався і поділ професорів на заслужених, ординарних, екстраординарних, а також звання ад'юнкта. У Казанському університеті К. В. Харлампович пропрацював до закриття історично-філологічного факультету влітку 1921 р. Прохання вченого виділити йому субсидію на продовження його наукової роботи щодо збирання матеріалів до другого та третього тому «Малороссийского влияния...» було відхилено, що змусило його залишити університет. У подальшому він продовжив працювати викладачем математики в Казанській вищій школі (1921-1922 рр.), викладачем латинської мови у фармацевтичному технікумі (1921-1924 рр.), а також інструктором інформаційного відділу у Татарраднаргоспі (1922-1923 рр.) [2, с. 30-32].

На початку 1920-х років К.В. Харлампович певний час перебував на посаді голови музейної комісії, де провадив велику роботу, спрямовану на збереження культурних та історичних цінностей краю. Ця діяльність щільно була пов'язана з членством вченого у лавах Товариства археології, історії і етнографії при Казанському університеті. Найважливішим практичним питанням, що постало в роки революції і громадянської війни перед Товариством, був порятунок історико-культурних і наукових цінностей від загибелі. Товариство спільно з Церковним історико-археологічним Товариством і Казанським міським музеєм створило комісію з охорони пам'ятників мистецтва і старовини при Комітеті суспільної безпеки. 16 грудня 1917 р. Товариство заснувало спеціальну комісію, яка повинна була займатися обстеженням і збереженням пам'яток місцевої старовини. 19 грудня 1917 р. воно звернулося до управління Казанського військового округу з проханням передати бібліотеку Казанського військового училища до Північно-східного археологічного і етнографічного інституту або до міської бібліотеки, а також вжити заходів щодо збереження бібліотеки і архіву Казанської духовної семінарії.

З початку 1922 р. почалися вилучення релігійних предметів з храмів під приводом боротьби з голодом. Це мало пряме відношення до членів Товариства, які входили до Музейної комісії при Академічному центрі Татнаркомпроса (колишній Відділ у справах музеїв і охорони пам'ятників мистецтва, старизни і природи). Після значного скорочення штатів в ній залишилися професора К. Харлампович, О. Миронов та архітектор В. Єгерев. Від них була потрібна повна згода на всі дії влади. Аргументи на захист пам'ятників розглядалися як «контрреволюционные вылазки» [13, с. 93] і лише завдяки позиції членів Казанського підвідділу деякі чудові зразки православної культури Татарського краю все ж таки вдалося врятувати від знищення.

Не зупиняючись на усіх труднощах життя К.В. Харламповича протягом середини 1920-х – початку 1930-х рр., зауважемо, що вже перебуваючи на території України, проживаючи у Ніжині, вчений не полишав спроб будь-яким чином досліджувати ті питання, які були пов'язані з церковною історією. Зокрема, це вилилося у низку рецензій на праці інших науковців та біографічні нариси про відомих істориків церкви, з якими йому свого часу прийшлося бути знайомим. Серед них біографічний нарис «Платон Миколайович Жукович», некрологи, присвячені П. Знаменському, М. Ільмінському, рецензії на праці В. Біднова «Православная церков в Польше и Литве», В. Латишева «Жития св. епископов херсонских», О. Лотоцкого «Церковный Устав князя Владимира Великого», М. Петровского «Письмо патриарха константинопольского Феофилакта царю Болгарии Петру» та ін.

Отже, побіжний аналіз біографії та окремих творів К.В. Харламповича (повний перелік праць вченого поданий у нашій монографії; див. 2,

с. 242256) яскраво доводить що він був одним з сумлінних дослідників історії церкви, духовної освіти, церковних старожитностей та історіографії предмету своїх наукових розвідок. Його науковий доробок у царині церковної історії й до нині залишається неперевершеним та може бути використаний як основа для подальших розробок як вузько тематичних, так і загальноісторичних проблем з історії церкви, церковних впливів, духовної освіти та історії окремих навчальних закладів тощо.

Annotation

Lina Medovkina (Donetsk). Kostyantyn Vasylyovych V. Kharlampovich as historian of church.

Papers about the church history of K. V Kharlampovich are analyzed. The main topics of these investigations are studied.

Keywords: K.V. Kharlampovich, church history, history of religious education, religious antiquities.

Аннотация

Медовкина Л.Ю. (г. Донецк). К.В. Харлампович как историк церкви.

Анализируются труды К.В. Харламповича посвященные истории церкви. Определяются основные тематические направления этих исследований.

Ключевые слова: К.В. Харлампович, церковная история, история духовного образования, церковные древности.

Примітки

1. Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР [Текст]. – М.: Наука, 1995. – 268 с.

2. Добров П.В., Гедьо А.В., Медовкіна Л.Ю. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.) : інтелектуальна біографія історика : Монографія [Текст]. / П.В. Добров, А.В. Гедьо, Л.Ю. Медовкіна. – Донецьк: Вид-во «Донбас», 2011. – 300 с.

3. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст. [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.Г. Бобко; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 232 арк.; Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України) [Текст] : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.В. Бойко; Дніпропетровській нац. ун-т. – Дніп, 2007. – 258 арк.; Киридон А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930 рр.) [Текст] : дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / А.М. Киридон ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 531 арк.; Перевезій В.О. Просвітницька діяльність Української греко-католицької церкви в 20-30-х роках ХХ ст. [Текст] : дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / В.О. Перевезій ; Національний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 1998. – 235 арк.; Рубльова Н.С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні у 20-30-ті рр. ХХ ст. [Текст] : дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.С. Рубльова ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 234 арк.; Сігарчук Р.А. Діяльність протестантських конфесій у радянській Україні в контексті її дер-

жавної політики (20-30-ті рр. ХХ ст.) [Текст] : дис...канд. іст. наук : 09.00.11 / Р.А. Сітарчук ; Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В. Короленка. – Полтава, 2001. – 222 арк.; Швидкий В. П. Громадсько-політична, культурно-освітня та наукова діяльність О.Г. Лотоцького (1890-і – 1939-і рр.) [Текст] : дис...канд. іст. наук : 07.00.01 / В.П. Швидкий; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2000. – 248 арк.; Трембицький А.М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) [Текст] : дис...канд. іст. наук : 07.00.01 / А.М. Трембицький ; Кам'янець-Подільський держ. ун-т, Кам'янець-Подільський, 2005. – 284 арк.; Саламаха І.В. Громадсько-політична та наукова діяльність В.О. Біднова (кін. ХІХ ст. – 1935) [Текст] : дис...канд. іст. наук : 07.00.01 / І.В. Саламаха ; Запорізький держ. ун-т, Запоріжжя, 1998. – 225 арк.

4. Харлампович К.В. Острожская православная школа (историко-критический очерк) [Текст] / К. В. Харлампович. – К.: Тин. Имнер. Ун-та св. Владимира Н. Г. Корчак-Новицкого, 1897. – [2], 57 с.

5. Харлампович К.В. К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования [Текст] / К. В. Харлампович // Литовские епархиальные ведомости. – 1897. – № 16-22; Вильна: Тип. Св. – дух. Братства, 1897. – 67 с.

6. Харлампович К.В. Западно-русские православные братства и их просветительная деятельность в конце ХVI и начале ХVII в. [Текст] / К. В. Харлампович // Христианское чтение. – 1899. – Ч. 1. – С. 372–390.

7. Харлампович К.В. Иосиф Курцевич, Архиепископ Суздальский, бывший Епископ Владимирский и Брестский (1621–1624) [Текст] / К. В. Харлампович // Волыньские епархиальные ведомости. – 1900. – № 13-15; Окрема відбитка. – Почаев: Тип. Почаевской лавры, 1900. – 39 с.

8. Харлампович К.В. К вопросу о сущности русского раскола старообрядства [Текст] / К.В. Харлампович. – Казань: Тпо-литография Имн. Ун-та, 1900. – 22 с.

9. Харлампович К.В. Западнорусские православные школы ХVI и нач. ХVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви [Текст] / К.В. Харлампович. – Казань: Тино-литография Имн. Ун-та, 1898. – XIV, 524, LXII с.

10. Голубев С. Отзыв о сочинении г. К. Харламповича: Западнорусские православные школы ХVI и нач. ХVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви [Текст] / С. Голубев. – Казань: Тино-литография Имн. Ун-та, 1898. – XIV, 524, LXII с. // Отчет о седьмом присуждении премии Карпова Императорским Обществом истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1907. – 16 с.

11. Харлампович К.В. Pro domo sua (но поводу конкурса 1902–1907 годов на кафедру церковной истории в казанском ун-те) [Текст] / К.В. Харлампович. – Казань: Типо-литография Имн. Ун-та, 1908. – [2], 55 с.

12. Харлампович К.В. Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальский, бывший епископ Владимирский и Брестский (1621–1624) [Текст] / К.В. Харлампович // Волыньские епархиальные ведомости. – 1900. – № 13–15; Окрема відбитка. – Почаев: Тин. Почаевской лавры, 1900. – 39 с.

13. Харлампович К.В. Историко-археологические очерки церковей города Казани [Текст] / К.В. Харлампович. – Вып. 1. – Казань, 1913. – Кн. 1. – [2], 45 с.

14. Харлампович К.В. Из церковных Архивов Ядрипского уезда [Текст] / К. В. Харлампович. – Казань: Типо-литография Имп. Уп-та, 1916. – 12 с.
15. Бідпов В. К.В.Харлампович (1870–1932) [Текст] / В. Бідпов. – Варшава, 1933.

УДК 930.1:94(477)“XIX/XX”

Олег РУДЬ

(м. Переяслав-Хмельницький)

«Панська садиба» XIX – початку XX ст.: Аналіз історіографії поняття (український контекст)

Проаналізовано розвиток історіографії поняття «панська садиба». Основний акцент зроблено на українському контексті XIX – початку XX ст.

Ключові слова: панська садиба, історіографія, поміщицьке господарство, Російська імперія, українські губернії.

Науковий керівник – *Решет Олександр Петрович*, заступник директора Інституту історії України НАН України; завідувач кафедри методології і методики історичних дисциплін історичного факультету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.

В умовах необхідності здійснення реформування аграрного сектору в сучасній Україні, декларування владою намірів проведення відповідної реформи постає необхідність вивчення попереднього ретроспективного досвіду, зокрема, періоду Російської імперії XIX – початку XX ст. Вказане хронологічне спрямування обумовлене, перш за все, відсутністю впливу у вказаний період репресивного карального апарату в сільському господарстві (порівняно із Радянським Союзом 1920-30-х рр.), а відтак і відносною подібністю тогочасної динаміки із сучасною (особливо у ході проведення селянської реформи 1861 р. та столипінської початку XX ст.).

Поряд із цим, теоретичні дослідження мають базуватися на чітко сформованому термінологічно-категоріальному апараті. Вирішення цього завдання, на наш погляд, потребує аналізу історіографії обраного питання, зокрема, поняття «панська садиба» в загальноімперському та конкретно українському історичному контексті.

Зважаючи на вищевказане, метою дослідження є розгляд та порівняльна характеристика існуючих історіографічних підходів (дореволюційних, радянських та сучасних вчених (перш за все, російських та українських)) в трактуванні поняття «панська садиба».

Аналіз науково-історичного тлумачення вважаємо за доцільне подавати паралельно із характеристикою словниково-енциклопедичних визначень поняття «садиба», які зазвичай були відображенням історіографічних тенденцій того чи іншого періоду. Так, філолог середини XIX ст. І.І. Срезневський (1812-1880) у «Матеріалах для давньоруської мови за писемними пам'ятками» подав ряд похідних від вищезначеного слова термінів, а саме: «сад», «садити», «сідати за стіл», «садівник» та ін. [26, с. 1263-1264]. Саме від їх кореня поступово сформувалося власне поняття «садиба».

В.І. Даль у «Тлумачному словнику живої великоросійської мови» сам термін «усадьба» виводить від слова «усада» («усадище», «усадище»), визначаючи його як «господский дом на селе, со всеми ухажями, садом и огородом». Детальне тлумачення стосується більш раннього періоду і є досить узагальнюючим «житло та прилегла до нього територія» [11, с. 1065].

Серед дореволюційних видань варто згадати також «Російський енциклопедичний словник» професора Петербурзького університету І.І. Березіна (кінець XIX ст.), в якому подано більш універсальне визначення поняття «садиба». Зважаючи на об'ємність та точність (порівняно із попередніми визначеннями) вважаємо за доцільне процитувати його повністю (подаємо мовою оригіналу): «дом с принадлежащими к нему строениями и землю, находящееся под строением, принадлежащий помещику или крестьянину. Во всяком имени усадьбы бывают господские или фермерские и крестьянские. Первые состоят из жилых или хозяйственных строений: гумен, садов и огородов, принадлежащих владельцу. Вторые из таких же строений, огородов, конопляников и крестьянских гумен. Усадьбы обыкновенно помещаются или на берегах рек или оврагов, где можно запрудить пруды» [23, с. 110]. Відсутність в словнику детальної характеристики панських (фермерських) та селянських садиб (про які говорить І. Березін) можна пояснити енциклопедичністю видання та, відповідно, невеликою об'ємністю статей. Крім того, вчений обмежує садибу територією, яка знаходилася під забудівлями, не уточнюючи, що мова йде не лише про господарські, а й про житлові споруди, оскільки для першого випадку є ряд таких визначень, як «економія», «поміщицьке господарство» та ін.

Інші дореволюційні словники подають, головним чином, компілятивні варіації та витяги із вищенаведених нами видань.

Особливістю радянського періоду у питанні вивчення панських садиб, зважаючи на об'єктивні суспільно-політичні причини, була відсутність ідеалізації та навіть суб'єктивна критичність аналізу. Лише у 1920-х рр. спостерігалось пожвавлення інтересу до цієї проблеми. Так, 22 грудня 1922 р. у Москві було створено Товариство вивчення російської садиби (рос. «Общество изучения российской усадьбы» – ОИРУ), перший голова якого –

В.В. Згура (1922-1927), ввів до наукового обігу спеціальний термін «садибознавство» (рос. – «усадьбоведение»), включаючи до нього дослідження досить різноманітного матеріалу, пов'язаного з садибами [12].

Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. ОИРУ було розгромлено та ліквідовано. Зокрема, у 1930 р. за сфабрикованими справами було репресовано таких провідних діячів товариства, як О. Греч, О. Григор'єв, Г. Жидков, М. Ільїн, І. Картавцов, В. Клейн, В. Колобов, В. Мамуровський, Н. Мілонова, О. Некрасов, О. Пенчко, Д. Полєнов, Б. Тришевський, Г. Тюрк, А. Устінов, О. Чайнова, Ю. Шмаров та ін. Загалом, за нетривалий період існування, членами Товариства вивчення російської садиби було опубліковано більше 130 праць на садибну тематику [13, с. 108-112]. Після цього, практично до 1992 р. (коли в Російській Федерації було відновлено товариство), ця проблематика залишалася поза увагою радянських істориків, значно більше зацікавлення яких викликали питання, пов'язані із селянськими аграрними рухами, загалом становищем села і т. п.

У цілому, як справедливо відмічає сучасна російська дослідниця Л. Городнова «спроби трансформації функціонального призначення садиби в 1920-ті роки були приречені на невдачу, завдяки існуванню в суспільстві категорично негативного ставлення не тільки до садиби, але і дворянської культури взагалі» [9].

Оглядаючи радянські енциклопедії та словники слід виділити «Велику Радянську енциклопедію» у третьому виданні якої зустрічаємо: «Усадьба в русской архитектуре – комплекс жилых, хозяйственных, парковых и других построек, составляющих единое архитектурное целое» [2, с. 96]. В даному випадку мова йде, перш за все, про архітектурну складову і не пояснюються відмінності садиби порівняно з іншими архітектурними комплексами. При цьому також не згадується про її види, зокрема, панську.

У 11-томному «Словнику української мови», який видавався у 1970-1980-х рр. Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР подавалося наступне визначення (9 том):

«1. Житловий будинок та господарські будівлі з прилеглими до них садом і городом, що разом є окремим господарством // Те саме, що маєток;

2. Адміністративно-громадські, виробничо-господарські та житлові будівлі колгоспу, радгоспу тощо, зосереджені в одному місці;

3. Ділянка землі, що відводиться комусь для забудови, під сад та город // Ділянка землі біля будинку, зайнята садом, городом і т. ін.» [25, с. 10].

Сучасний «Великий тлумачний словник сучасної української мови», що видається з 2001 р. подає лише передрук трьох вищенаведених тлумачень радянської епохи [7]. Таким чином, сучасне українське мовознавство використовує теоретичну базу попередньої епохи. Аналізуючи три вищеподані

варіанти пояснення та виходячи із предмету нашого дослідження можемо, перш за все, відкинути наведений третій варіант як непідходящий для визначеного історичного контексту Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. Натомість поєднання перших двох (за виключенням словосполучень, що стосуються «колгоспу, радгоспу») у певній мірі відповідає історичній дійсності та досить точному (наскільки це можливо для словникових видань) поясненню порівняно із попередніми.

Якісні зміни у дослідженні феномену панської садиби Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. відбулися на початку 1990-х рр., що пов'язано із загальновідомими суспільно-політичними подіями. Особливою активністю у цьому відношенні вирізняється сучасна російська історіографія, в якій цілком справедливо можна виділити окремий напрям – садибознавство.

Привертає увагу досить точне визначення поняття, подане дослідниками О.В. Степановим та М.Ф. Метленковим у книзі «Архітектура»: «вид жилья: участок земли с комплексом необходимых для определенного уклада жизни сооружений (жилой дом, хозяйственные постройки, парк или сад, пруд или бассейн и т.д.)» [27, с. 224]. Таке тлумачення цікаве тим, що в ньому до садиби зараховується ряд досить конкретних об'єктів, зокрема, сад та водойми.

Вагомими досягненнями в області вивчення садибного феномену вирізняється сучасне «Товариство вивчення російської садиби» (історію створення див. вище), серед напрацювань якого варто назвати видання «Источники по истории русской усадебной культуры» (М., 1997), а також щорічне видання збірника статей «Русская усадьба», окремі публікації якого заслуговують більш детального аналізу.

Комплексністю підходу та ґрунтовністю аналізу вирізняються роботи одного із провідних російських істориків-дослідників панської садиби М. Коробка. Зокрема, він справедливо вказує, що тривала історія формування садиби, її становлення та занепад можуть бути вкладені лише у декілька визначень, адже залежно від історичного періоду, вона трансформувалася, активно розвивалася і занепадала. Відтак дослідник наголошує, що лише розробка типології садиби, урахування шляхів її розвитку дозволить сформувати максимально точно визначення самого поняття «садиба» [14]. На думку М. Коробка воно полягає в наступному: «загородная усадьба есть исторически сложившаяся территория с архитектурно-хозяйственным комплексом сооружений, необходимых для определенного уклада жизни, в первую очередь жилыми постройками, принадлежавшими частному лицу» [14]. Цікаво (і вірно), що дослідник окремо наголошує – садиба, це, в першу чергу, своєрідний уклад і образ життя, а не лише соціально-економічна одиниця призначена для отримання прибутку.

Історіософським тлумаченням вирізняються погляди вищезгаданої дослідниці Л. Городнової, яка вказує, що внутрішній світ поняття «садиба» є певного роду топологією. Виявлення символічного змісту слова, поєднання складових його частин сприяє асоціативному сприйняттю кожного із них. І власне будь-яка частина слова є «прикладом відображення інваріантного семасіологічного простору із заданим змістом, наповненим духовною силою, що надає терміну особливої номінації, ритму і смислової значимості...» [9].

Дворянська садиба, в уявленні Л. Городнової є самодостатнім мікросвітом, автономність якого визначали конкретні просторові координати. Відтак володіючи конкретними або умовними кордонами вона містила в собі і екстравертні і інтровертні властивості, які визначали духовний зміст садибного простору, інтенсивність його впливу на людину. Погоджуючись із таким естетично-духовним сприйняттям феномену садиби, відзначимо наявність у наведеному визначенні характеристики лише однієї сторони явища – поза увагою залишилося суто прагматичне соціально-економічне значення.

Окрім вказаних робіт, які цікаві для нас, перш за все, наявністю авторського підходу до означеної проблеми варто вказати на численні статті, розвідки та дисертаційні дослідження таких сучасних російських істориків: А. Горянов [10], В. Лютін [16], Г. Наумова [18], М. Нащокіна [19], Л. Рассказова [22], Є. Савінова [24], Н. Шевченко [28] та ін. Окремо необхідно згадати роботу С. Охлябініна, присвячену такому аспекту історії панських садиб, як їх повсякденне життя в ХІХ ст. [20].

Українська історіографія представлена, перш за все, дисертаційними роботами (а відповідно і науковими статтями) таких дослідників, як О. Бірвова [1] (поміщицькі садиби Харківської губернії першої половини ХVІІІ – початку ХХ ст.), М. Будзар [3-6] (дворянська сільська садиба Лівобережної України ХІХ ст.), В. Горбаньов [8] (поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.), О. Лобко [15] (поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917 рр. (за матеріалами володінь графів Потоцьких)), В. Маланюк [17] (архітектурно-композиційні закономірності садибно-паркових утворень Київщини кінця ХVІІІ – поч. ХХ ст.), О. Петренко [21] (панський маєток на Східному Поділлі наприкінці ХVІІІ – у першій третині ХІХ ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини) та ін.

Досліджуючи поміщицькі садиби на прикладі Харківської губ., О. Бірвова поставила акцент на розширенні ансамблевого будівництва з другої половини ХVІІІ ст. з яким, на її погляд, варто ототожнювати термін «садиба». Її важливими елементами при цьому стали будинок господаря, церква, парк із садом та промислові будівлі [1, с. 15-16].

Інша сучасна дослідниця М. Будзар, роботи якої з історії дворянських сільських садиб можна вважати одними із найбільш ґрунтовних, основну увагу зосередила на культурно-типологічних аспектах (напр. використанні «простору» садибного життя як засобу декларування «національної ідеї» та демонстрації намірів ідеологічного опору), враховуючи при цьому існуючу варіацію функціональних форм: «житлових» («родових»), представницьких (резиденцій), господарчих («економій»), «культурних гнізд» [3; 6]. Логічним є висновок про те, що «уособлюючи різні духовні запити та інтереси українського суспільства, дворянські садиби водночас створювали сприятливі умови для акумуляції нових ідей, що надавало їм статусу «культурних гнізд» як кумулятивно-інформаційних центрів, у яких збирався та опрацьовувався актуальний для українства національний досвід культурного будівництва» [4, с. 3, 14-15].

Варто відмітити, що історико-теоретичні праці М. Будзар останніх років (2010-2012 рр.) характеризуються наявністю множинного тлумачення феномену дворянської садиби, зокрема з таких ракурсів:

«1) з позиції майнової та соціальної диференціації тогочасного суспільства;

2) з позиції взаємодії мистецько-стильових форм, представлених у просторі садиби;

3) з позиції просторових координат;

4) в аспекті форм прояву соціальної дії;

5) з позиції виявлення знакової природи усього, що породжувалося садибним буттям;

6) в аспекті характеристики авторства художніх форм, репрезентованих «садибним світом»;

7) з позиції виявлення ступеню національної ідентифікації [5, с. 147-148].

Такий підхід, на нашу думку, є вірним та відповідає поглядам про необхідність врахування при формуванні визначення поняття «панська садиба» її трансформаційних змін у процесі еволюційного розвитку протягом другої половини XVIII – початку XX ст.

Окремо варто згадати роботи А. Лобко, у яких на прикладі правобережних володінь графів Потоцьких проаналізовано економічні складові функціонування поміщицьких маєтків: організація управління, виробничо-комерційна діяльність, посесія, становище селянства та ін. [15]. Відповідно в полі зору знаходилися переважно господарські аспекти, що у деякій мірі послабило теоретичну складову та визначило відсутність чіткого авторського пояснення терміну «садиба» (або «маєток»), зважаючи на тематичне спрямування наукових інтересів).

Загалом, аналіз історіографічних підходів до поняття «панська садиба» засвідчує відсутність єдиного загальноприйнятого тлумачення. Подібна тенденція, окрім особливостей тієї чи іншої історичної епохи (імперська доба, радянський час, сучасність), обумовлена й тим, що за своєю суттю «панська садиба» періоду Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. – явище досить різноманітне та багатогранне. Охоплюючи безліч сторін суспільного буття людини та формуючись протягом тривалого часу, вона постійно еволюціонувала та трансформувалася під впливом офіційної державної політики та об'єктивних особливостей економічної кон'юнктури. Відтак, на наш погляд, поняття «панська садиба» цілком може існувати в декількох тлумачних формах, однак необхідними при цьому є визначення її характерних особливостей в різні періоди як економічного та соціокультурного центру. У той же час не менш важливим є врахування фактору типологізації (класифікації), який може ґрунтуватися на різних принципах: архітектурному, географічному, соціально-культурному та ін.

Annotation

Oleh Rud. (Pereiaslav-Khmelnyskyi). «Manor» XIX - early XX centuries: analysis of the concept of historiography (Ukrainian context).

The development of the historiography of the concept of «Manor» is analyzed. The main emphasis is made on the Ukrainian context (XIX - at the beginning of the XIX centuries).

Keywords: manor, the historiography, the landlord economy, Russian Empire, Ukrainian provinces.

Аннотация

Рудь О.М. (г. Переяслав-Хмельницький). «Помещичья усадьба» ХІХ – начала ХХ ст.: анализ историографии понятия (украинский контекст).

Проанализировано развитие историографии понятия «барская усадьба». Основной акцент поставлен на украинском контексте ХІХ – начале ХХ в.

Ключевые слова: помещичья усадьба, историография, помещичье хозяйство, Российская империя, украинские губернии.

Примітки

1. Бірнова О.Ю. Поміщицькі садиби Харківської губернії (перша половина ХVІІІ – початок ХХ століття) [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / 07.00.01. – Харків, 2009. – 20 с.

2. Большая Советская Энциклопедия [Текст] / глав. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. – М., «Советская Энциклопедия», 1977. – Т. 27. – С. 96.

3. Будзар М.М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України в історико-культурному контексті ХІХ ст. [Текст] / М.М. Будзар // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2008. – №4. – С. 111-115.

4. Будзар М.М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України XIX ст.: типологія та еволюція культурних форм [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / 07.00.01. – К., 2009. – 19 с.

5. Будзар М.М. Історико-культурна модель панської сільської садиби в Україні XVIII –XIX століть: теоретичні засади дослідження [Текст] // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2011. – №2. – С. 147-148.

6. Будзар М.М. Опозиційність як складова садибної культури України XIX ст. (на матеріалі Полтавщини та Чернігівщини) [Текст] / М.М. Будзар // Інтелігенція і влада: громадсько-політичний наук. зб. – О.: Астопринт, 2007. – Вип. 9; сер.: Історія. – С. 28-38.

7. Великий тлумачний словник сучасної української мови: Близько 170 000 сл. та словосполучень / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с. – Режим доступу: <http://www.lingvo.ua/uk/Interpret/uk/садиба>.

8. Горбаньов В.В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук... – Х., 2006. – 19 с.

9. Городнова Л.Е. Смысловый континуум понятия «усадьба» / Л.Е. Городнова // Аналитика культурологи: электронное научное издание. – 2010. – Вып. 2 (17). – Режим доступа: http://analiculturolog.ru/journal/archive/item/195-article_7.html.

10. Горянов А.В. К вопросу о формировании усадебного уклада жизни в России и возникновении термина «усадьба» [Текст] / А.В. Горянов // Вестник Военного ун-та. – 2011. – №4 (28). – С. 25-29.

11. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] / В.И. Даль. – М., 1994. – Т. IV. – Ст. 1065.

12. Згура В.В. Общество изучения русской усадьбы [Текст] В.В. Загура. – М., 1923. – 12 с.

13. Злочевский Г.Д. Не праздное чудачество: О-во изучения русской усадьбы [Текст] Г.Д. Злочевский // Библиография. – 1996. – № 3. – С. 108-112.

14. Коробко М. К проблеме определения и эволюции понятия «русская усадьба» (в порядке дискуссии) [Текст] М. Коробко // Источники по истории русской усадебной культуры. РГГУ и О-во изучения русской усадьбы. – М.: Ясная поляна, 1997. – Режим доступа: <http://oiru.archeologia.ru/biblio039.htm>.

15. Лобко О.А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01. – К., 2008. – 20 с.

16. Лётин В.А. Теоретико-методологические основания изучения концепта русской усадьбы [Текст] / В.А. Летин // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – №4, т. I (гуманитарные науки). – С. 285-289.

17. Маланюк В.Я. Архітектурно-композиційні закономірності садибно-паркових утворень Київщини кінця XVIII – поч. XX ст. [Текст]: автореф. дис. ... канд. архітект. – К., 2007. – 21 с.

18. Наумова Г. А. Дворянские и купеческие усадьбы Подольского уезда Московской губернии в культурной жизни пореформенной России: 1861–1917 гг.: дисс. ... канд. ист. наук / 07.00.02. – М., 2009. – 243 с.

19. Нащокина М.В. Русская усадьба в Крыму и местные архитектурные традиции // Русская усадьба. Сборник Общества изучения русской усадьбы. – М., Издательство «Жирав», 2003. – Вып. 9 (25). – С. 226-255.

20. Охлябинин С. Повседневная жизнь русской усадьбы XIX в. [Текст] / Автор предисл. А.И. Фролов. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 347 с.
21. Петренко О.С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01. – К., 2005. – 19 с.
22. Рассказова Л.В. Русская дворянская усадьба как национальный феномен [Текст] / Л.В. Рассказова // Русская усадьба. Сборник Общества изучения русской усадьбы. – М., Издательство «Жирав», 2005. – Вып. 11 (27). – С. 7-17.
23. Русский энциклопедический словарь, издаваемый профессором Н.И. Березиным [Текст]. – СПб., 1878. – Отд. IV, т. III. – С. 110.
24. Савинова Е.Н. Социальный феномен «купеческой усадьбы» [Текст] Е.Н. Савинова // Русская усадьба. Сборник Общества изучения русской усадьбы. – М., Издательство «Жирав», 2003. – Вып. 9 (25). – С. 123-133.
25. Словник української мови в 11-ти т. [Текст] / Академії наук Української РСР, Ордена трудового Червоного прапора Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: «Наукова думка», 1978. – Т. 9: С. – С. 10.
26. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам [Текст] / И.И. Срезневский. – СПб: Типография Императорской академии наук, 1912. – Том третий: Р–Ф. – С. 1263-1264.
27. Степанов А.В., Метленков И.Ф. Архитектура: Учеб. для общеобразоват. шк. [Текст] / А.В. Степановский. – М.: МП «Ладья», 1994. – С. 224.
28. Шевченко Н.Ю. Русская сельская усадьба (1860-е –1917 г.): дис. ... канд. ист. наук / 07.00.02. – Саратов, 2010. – 262 с.

УДК 930.1 «14»

Ганна МУРАВИК
(м. Донецьк)

Шляхи формування промислового робітництва України у другій половині XIX ст.: історіографічний огляд

Розкривається стан вивчення процесу формування промислового робітництва України у другій половині XIX ст.

Ключові слова: промислове робітництво, капіталістична система, промисловий переворот, фабрики, заводи, шахти, радянські історики, сучасні дослідники, науковий пошук.

Науковий керівник – *Темірова Надія Романівна*, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету, доктор історичних наук, професор.

У другій половині XIX ст. на українських землях, що перебували у складі Російської імперії відбувається завершення промислового перевороту та

перехід до капіталістичної системи господарювання. Внаслідок скасування кріпацтва у 1861 р. українські землі перетворювалися в один з найпотужніших промислових регіонів імперії. Економічне зростання відбувалося за рахунок наявності природних покладів корисних копалин, вільних земель і дешевої робочої сили. Перетворення охопили і соціальну структуру суспільства. У ході капіталістичної модернізації відбулися зміни у соціальному складі населення. Сформувалася нова суспільна верства – промислові робітники – працівники, які не мали засобів виробництва і існували за рахунок продажу власної робочої сили. Проблема походження робітничих кадрів знайшла відгук на сторінках історичних досліджень в працях кількох поколінь. Пріоритет в її опрацюванні належить радянським дослідникам, що зумовлено характером наукової кон'юктури.

Актуальність історіографічного аналізу шляхів формування промислового робітництва України полягає у визначенні стану вивчення проблеми, виявленні досягнень і прогалин у науковому знанні.

Етапи вивчення окресленої проблеми знайшли відображення у ряді історіографічних досліджень радянських та сучасних авторів. Радянська дослідниця М.В. Нечкіна у своїй багатотомній праці «Очерки истории исторической науки» приділила увагу досягненням і недолікам у сфері вивчення історії походження і формування промислового робітництва у другій половині ХІХ ст. [1, с. 46]. І.С. Хмель звернувся до вивчення та узагальнення наукових праць з історії промислового робітництва на зламі ХІХ-ХХ ст. [2, с. 68]. Д.М. Шибаніц у своїй статті проаналізувала погляди істориків радянської доби на проблему формування робітничих кадрів Донбасу другої половини ХІХ ст. Автор розглядає напрацювання дослідників щодо джерел формування пролетаріату, його кількісного, вікового та етнічного складу [3, с. 72-73]. О.П.Саманцов на прикладі кам'яновугільної та металургійної промисловості Донецько-Придніпровського економічного регіону кінця ХІХ – початку ХХ ст. розглянув напрацювання радянських та сучасних дослідників у сфері промислового розвитку, зокрема становлення робітництва Півдня України [4, с. 5]. Слід зазначити, що серед сучасних історіографічних досліджень відчувається потреба в ґрунтовних, узагальнюючих роботах, на сторінках яких охоплювався творчий доробок як радянських та і сучасних авторів у розкритті окремих аспектів проблеми з метою простежити зміну дослідницької парадигми щодо вивчення історії становлення промислового робітництва.

Мета даної статті полягає в узагальненні напрацювань радянських та сучасних дослідників з проблеми формування робітничих кадрів у промисловості України у другій половині ХІХ ст.

Задля її реалізації у роботі поставленні наступні завдання: необхідно проаналізувати праці радянських та сучасних авторів з проблеми, простежити зміну дослідницької парадигми історичних досліджень, встановити не достатньо вивченні елементи в загальній структурі теми.

Перші кроки у вивченні шляхів формування промислових робітничих кадрів України у другій половині XIX ст. були зроблені ще за радянської доби. У той час дослідницький інтерес привертало питання виникнення нових і розвиток старих заводів і фабрик, висвітлення їх ролі в економіці Російської імперії, становище робітників у дореволюційний період, форми і методи експлуатації на капіталістичних підприємствах, форми боротьби робітників з підприємцями, побутові умови життя і праці робітників, виникнення революційних організацій та участь робітників у їх діяльності. Важливе місце серед основних дослідницьких напрямків посідало питання шляхів формування промислового пролетаріату, зокрема, у промислових центрах України. Перші дослідження у даному напрямку належали М.С. Балабанову, який у своїй праці звернув увагу на малоземелля селян, як основну причину переходу їх у робітничий стан [5, с. 53].

На початку 50-х рр. вивчення проблеми вийшло на новий науковий рівень. Дослідники за допомогою чисельних архівних та статистичних джерел зробили спробу цілісно розглянути процес промислових перетворень в країні наприкінці XIX ст. та участь робітників у цьому процесі. Так, на сторінках своєї монографії О.О. Нестеренко наголосила на тісних зв'язках російського та українського промислового робітництва. Визначено три основні джерела поповнення робітничих кадрів – розорене селянство, кустарі та робітничі родини [6, с. 47]. У роботі Ф.Є. Лося, що вийшла в світ у 1955 р., основним джерелом формування робітництва визначено селянство. Автор зазначає причини, що штовхали селян йти працювати на промислові підприємства – шахти, заводи і фабрики. «Реформа 1861 г. уничтожила неподвижность населения и поставила крестьян в такие условия, что они не могли уже кормиться с оставшихся у них клочков земли» [7, с.54].

70-ті роки XX ст. ознаменувалися виходом у світ узагальнюючих багатотомних праць. Процес формування промислового робітництва України на прикладі Донбасу розглянуто у колективній праці під керівництвом Ю.Ю.Кондуфора. У роботі на основі документів підприємств і відомств, вилучених із державних, місцевих та партійних архівів, матеріалах документальних та статистичних збірників, періодичних виданнях показані шляхи формування промислового пролетаріату.

Автори дійшли думки, що формування промислового пролетаріату Донбасу відбувалося тим же шляхом, що і в інших промислових регіонах

Росії. Першим і наймасовішим джерелом формування робітничих кадрів виступають малоземельні та безземельні селяни, які в умовах аграрної кризи потрапляли у промислові центри та вимушені були найматися на заводи і шахти. Друге місце посідали ремісники, кустарі та інші дрібні товаровиробники, однак, за чисельністю вони значно поступалися селянам. За умов поступового складання кадрів промислового робітництва велике значення отримує таке цінне джерело поповнення донецького пролетаріату, як робітничі сім'ї. Найбільш інтенсивно цей процес відбувався у металургійній та металообробній промисловості, де самі умови механізованого виробництва потребували постійних кваліфікованих робітників. Наводиться приклад, на Юзівському заводі через 15 років після його заснування, у 1884 р., згідно зі статистичними даними вже 63,3 % робочих сімей можна вважати «старожилам» [8, с. 23-24]. У гірничий промисловості, на шахтах і копальнях, через складні умови праці, перевагу ручної, малокваліфікованої праці переважали тимчасові сезонні робітники [9, с. 25].

У 1989 р. вийшла у світ узагальнююча праця «Рабочий класс России от зарождения до начала XX в.» з питань становища промислового робітництва від його зародження та до початку XX ст. під редакцією Ю.І. Кір'янов, один з розділів якої присвячений джерелам формування промислового робітництва. Складання загонів промислових робітників відбувалось протягом кількох пореформених десятиліть. Автори наголошують, що кістяк кваліфікованої робочої сили на капіталістичних підприємствах формувався за рахунок мануфактурних робітників, що були зайняті у промисловому виробництві ще у першій половині XIX ст. Їх лави поповнювали вихідці з села, які після реформ 60-х років XIX ст. були приречені на пошуки додаткових заробітків. До них приєднувалися збанкрутілі ремісники та кустарі, які не могли своїми товарами скласти конкуренцію більш якісними промисловими виробами. Пролетаріат поповнювався також за рахунок чисельних відставних і запасних солдат царської армії [10, с. 43].

Таким чином, дослідники дійшли висновку, що робітничий клас України складався з різних соціальних джерел, а не лише з селянства. Увага була спрямована на те, що перетворення селян, ремісників, кустарів, міщан у представників робочого класу було пов'язано зі змінами у соціально-економічному становищі всієї країни, в наслідок реформи 1861 р. Процес формування промислового пролетаріату супроводжувався також змінами у психології, моралі, сімейно-побутовому укладі робітників. У результаті сформований робочий клас принципово відрізнявся від інших верств українського суспільства і тих прошарків населення які його поповнювали.

Радянським історикам, незважаючи на ідеологічну заангажованість вдалося створити достатньо широку картину історії формування промислового робітництва України у другій половині ХІХ ст. Опрацьовуючи різноманітні історичні джерела та способи їх обробки дослідники встановили три основні джерела походження робітництва України. Однак, у загальному висновку всі автори наголошують на однакових шляхах походження пролетаріату як України та і Росії, не зважаючи на національні особливості регіонів.

Сучасні історичні дослідження з теми спрямовані на усунення ідеологічних прогалин попередників і розкриття нових аспектів загальної проблеми. Серед останніх досліджень з теми слід зазначити роботу Г.В. Ветрової. Автор розкриває соціальні зміни у складі населення Півдня України у пореформену добу за матеріалами Катеринославської та Херсонської губерній. Спираючись на широку джерельну базу та проаналізовану літературу Г.В. Ветрова охарактеризувала особливості формування робітництва в умовах розвитку капіталістичних відносин в економіці регіону у пореформену добу. На сторінках дослідження окрім джерел формування робітництва увагу приділено кількісним та якісним змінам у робітничому середовищі, умовам праці та побуту у Південних губерніях. Вона зазначає, що головними джерелом формування робітничих кадрів залишається селянство, яке опинилося в умовах малоземелля та безземелля – «Процес розшарування селянства на сільську буржуазію, яка забезпечувала ринок великою частиною хліба, і сільську бідноту, яка ставала джерелом формування робітництва» [11, с. 42]. Автор доходить висновку, що промислове робітництво в українських губерніях формувалося за рахунок збіднілого селянства, родин робітників та соціального розшарування у кустарній промисловості. При чому Степова Україна посідала перше місце за питомою вагою індустріального робітництва – 40 % від загальної чисельності робітництва України [12, с. 36].

І.В. Довжук на сторінках свого дослідження приділив увагу економічним змінам, що охопили в 60-80-ті рр. ХІХ ст. Наддніпрянську Україну та ролі у цьому процесі важкої промисловості Донбасу. Автор наголошує на великому впливі промислових підприємств Донбасу на економічний розвиток підросійської України. У дослідженні основна увага приділялася взаємодії та взаємовпливу таких галузей промисловості, як кам'яновугільна, металургійна, машинобудівна, залізничне будівництво. Автор на фоні становлення важкої промисловості розгляну процес формування промислових робітників гірничозаводської промисловості Донецького басейну [13, с. 10-11].

А.М. Михненко на прикладі процесу індустріального становлення Донецького басейну у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. розглянув основні етапи капіталістичної модернізації промисловості українських земель. Автор показав умови перетворення Донбасу на головний вугледобувний і металургійний центр Російської імперії і участь у цьому процесі промислових робітників. Розглядаючи чисельні зміни у робітничому середовищі, автор наголошує на великій кількості низькокваліфікованих і сезонних робітників на підприємствах Донбасу, конкуренція між якими була однією з причин соціальних суперечностей та конфліктів у робітничому середовищі[14, с.8].

З.М. Куниця використовуючи у своїй роботі документальні матеріали та інші джерела простежила участь робітників у суспільно-політичному русі 60-80-х рр. ХІХ ст. Дослідниці вдалося з'ясувати особливості формування робітників як класу, їх матеріальне і правове становище. Проаналізовано форми участі робітників у пропагандистській і революційній діяльності[15, с.17]. Таким чином, сучасні дослідники визначають загальні передумови формування промислового пролетаріату, шляхи поповнення робітничих лав, зростання кількісного складу робітництва, спираючись як на роботи попередників так і на власні висновки.

На сьогоднішній день у сфері вивчення історії промислового робітництва прослідковується зміна дослідницької парадигми. У радянському підході до вивчення історії промислового робітництва України на зламі ХІХ – ХХ ст., українські робітники розглядалися як невід'ємна складова загальноімперського пролетаріату, а формування промислового робітництва України відбувалося тим же шляхом, що і в інших промислових регіонах Російської імперії. Таким чином, автори не зважали на національні особливості появи та формування робітництва України. Підвищена увага приділялася соціально-економічним процесам у робітничому середовищі, які розглядалися через призму революційної боротьби. В сучасній історичній науці у сфері дослідження історії промислового робітництва України зазначеного періоду наголос робиться на загальних передумовах формування робітництва, особливостях зростання кількісного складу робітників та впливу робітничого середовища на економічну модернізацію Російської імперії.

Здійснений історіографічний огляд демонструє перспективність подальших розвідок щодо формування промислового робітництва України, його національного складу, матеріального становища робітничих мас на основі використання сучасної теоретико-методологічної основи, з метою створення нових узагальнюючих, синтетичних праць з історіографії робітників України на зламі ХІХ-ХХ ст.

Annotation

Halyna Muravik (Donetck). The ways of industry workers formation in Ukraine during the second half of XIX century: historiographic review.

The level of study of the process of industry workers formation in Ukraine during the second half of XIX century is studied out.

Key words: industry workers, the capitalist system, the industrial revolution, factories, mills, mines, Soviet historians, researchers, scientific search.

Аннотация

Муравик А.Н. (г. Донецк). Пути формирования промышленных рабочих Украины во второй половине XIX в.: историографический ракурс

Раскрывается состояние изучения процесса формирования отрядов промышленных рабочих Украины во второй половине XIX в.

Ключевые слова: промышленные рабочие, капиталистическая система, промышленный переворот, заводы, шахты, фабрики, советские историки, современные исследователи, научный поиск.

Примітки

1. Очерки истории исторической науки в СССР [Текст] / [сост. Нечкина М.В.]. – М.: Наука, 1985. – Т.5. – 382 с.

2. Историография истории Украинской ССР [Текст] / [сост. Хмель И.С. и др.] – К.: Наукова думка, 1987. – 555 с.

3. Шибаніц Д.М. Формування робітничих кадрів Донбасу в другій половині XIX ст. в радянській історіографії [Текст] / Д.М. Шибаніц // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 30. – 126 с.

4. Саманцов О.П. Кам'яновугільна та металургійна промисловість Донецько-придніпровського економічного регіону кінця XIX – початку XX ст. (проблеми історіографії) [Текст]: автореф. дис. ... кан. іст. наук: 07.00.06 / Саманцов О.П.; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя. – 2007. – 21 с.

5. Балабанов М.С. Очерки по истории рабочего класса на Украине [Текст] / М.С. Балабанов. – М.: Всеукраинское рабоче-кооперативное издательство ВУСПС Украинский рабочий, 1927. – 212 с.

6. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. [Текст] / О.О.Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 453 с.

7. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба [Текст] / Ф.Е. Лось – К.: Госполитиздав, 1955. – 378 с.

8. История рабочих Донбасса [Текст] / под ред. Ю.Ю. Кондуфора. К.: Мысль, 1981. – 515 с.

9. Там само. – С. 25.

10. Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. [Текст] / [сост. Ю.И. Кирьянов, М.С. Волин]. – М.:Наука. 1989. – 376 с.

11. Ветрова Г.В. Соціальні зміни у складі населення Півдня України у другій половині XIX ст. [Текст]: дис. кан. наук: 07. 00. 01 / Ветрова Г.В.; Ізмаїльський держ. гуман. унів. т. – Ізмаїл. – 184 с.

12. Ветрова Г.В. Формування промислового робітництва на Півдні України у другій половині XIX ст. [Текст] // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: Зб. наук. праць. – Запоріжжя., 2010 – 98 с.

13. Довжук І.В. Роль важкої промисловості Донбасу у розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) [Текст]: дис... д-ра іст. наук: 07 00 01 / Донецький національний університет. – Донецьк. 2004. – 192 с.

14. Москалюк А.М. Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст. [Текст]: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – 189 с.

15. Куниця З.М. Робітники України в суспільно-політичному русі(60-80-ті роки XIX ст.) [Текст]: автореф. дис. кан. іст. наук: 07.00.01. / Київський національний університет ім. Т. Шевченко. – К., 2004. – 21 с.

УДК 7.046(477.82)

Дмитро НІКОЛАЙЧУК
(м. Київ)

Новозавітний сюжет в іконостасі В.С. Гладецького (на прикладі церкви Дмитра Солунського с. Користь, Рівненської обл.)

На прикладі творчості народного художника-іконописця Волині, уродженця і мешканця міста Корця Василя Гладецького розглядаються новозавітні сцени в іконостасах, їх витоки, значення, еволюція, особливості притаманні українському іконопису та регіональним школам.

Ключові слова: іконостас, Василь Семенович Гладецький, іконописець, Новий Заповіт, український іконопис.

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

У трьох великих течій християнства – православ'я, католицтва і протестантизму – неоднакове, часом діаметрально протилежне ставлення до ікони як своєрідного сакрального документа про реальність Господа Ісуса Христа, Його Матері – Пресвятої Діви Марії і всіх святих. Для православних ікона – глибоко духовний предмет пошанування, поклоніння, але не служіння. Без ікон, згрупованих в іконостасі, у православ'ї не служиться, як правило, Божественна Літургія. Тому, розуміння сюжетної специфіки іконостасів є важливою не тільки для церковних малярів і священнослужителів, а й для вірян,

що приходять у храм збагатитися духовно, усвідомити сутність святого та святих, яке вони бачать на іконах.

Автор спирається на дослідження сучасних іконознавців, як львівського, так і київського центрів. Разом з цим варто відзначити працю Йосипа Константиновича «Іконостас», що з'явилася у Львові напередодні радянської окупації Західної України, де ми зустрічаємо погляд на ікони з християнського, духовного погляду. До Львівського дослідницького центру дослідник відносить роботи Овсійчука Володимира, Кравича Дмитра [1; 2]. Александровича Володимира, в яких робиться аналіз ікон, іконостасу через призму історії українського мистецтва, але важливим є дослідження у співавторстві Овсійчука та Кравича «Оповідь про ікону» [3]. Київський центр представлений Інститутом мистецтвознавства НАН України, через фундаментальні дослідження з історії Українського мистецтва. Серед плеяди дослідників можна виділити роботи Дмитра Степовика, в яких ми можемо побачити історія появи, еволюції не тільки ікони, а й їхнього місця у храмі – іконостасу. Вище перелічені дослідження не враховували місцевих шкіл та центрів ікономалярства.

Джерелом дослідження українського іконопису здебільшого була мистецтвознавча та богословська література, що стосується візантійського та російського іконопису. Як важлива складова української культури і духовності українська ікона залишається незнаною для загалу українського суспільства. Глибоких досліджень богословського напрямку українського іконописання на сьогодні ще недостатньо. Тому в нашому дослідженні ми намагатимось показати новозавітні сцени на основі аналізу сюжетної лінії іконостасу В.С.Гладецького, а також виділити регіональні особливості іконотворчості.

Василію Гладецькому випала доля жити і в нещасливу, і в щасливу добу. Адже життя кожної людини – це як медаль: одна сторона лицьова, на показ, а друга зворотна, невидима, Його щастя полягало в тому, що він свідомо обрав служіння Богові через мистецтво, адже, потяг малювати, творити, будувати проявився ще з дитинства. Тому, після здобуття середньої освіти, за проханням батька – Семена Івановича, до ігумена Почаївської лаври, майбутнього іконописця беруть навчати малярському мистецтву до Академії іконопису Почаївської Лаври, і тим самим майбутній митець став на шлях спасіння у вічності, яке нестимуть його творіння [4, 3-4].

Це щастя він проніс рівною і світлою дорогою в молоді літа, і дорогою тернистою, у пізніші роки, – дорогою Великої Вітчизняної війни, яка завдала йому переживань, утисків, страху, каліцтв. У період окупації був секретарем, бургомістром і просто чесною людиною, а після відходу німецьких військ на захід Василь Семенович переховується у стінах монастиря. В січні 1944 р. радянська влада заарештовує колишнього голову міської управи і за-

суджує В.С. Гладецького до розстрілу. Під час виконання наказу за іконописця і колишнього бургомістра заступається місцеве населення. У Другій світовій був ранений, згодом отримував навики кухаря, дійшов до Берліна, де й марширував у колоні повз напівзруйнований рейхстаг [5, 2].

Але він не зупинився і не зійшов з обраного шляху. Це його щастя і його вірність покликанню. Нещасливими були післявоєнні роки його життя, коли довкола шаленіло безбожжя й терором за релігію, зазнало переслідувань духовенство, а храми – пограбування. Проте і в час скрути й тілесної немочі він зберіг натхнення працювати на користь для Української Церкви, плекати духовну культуру. І на рідній Волині, і на Поділлі, Поліссі, Київщині, Білорусії він плекав церковне малярство, сприяв збереженню та продовженню сакральних пам'яток. А творення іконостасу, ставало його просвітницькою роботою. Адже, іконостас це не тільки сягаюча до стелі стіна, повна образів святих, а й розміщена у відповідному порядку частина храму, яка несе певне духовне значення, що вимагає обізнаності, майстерності [6].

У мистецькому доробку волинського іконописця є досить багато станкових ікон та монументальних розписуй, але зі щоденника митця нам відомо тільки три іконостаси. Два з них у Маневицькому районі Волинської області, а один на його рідній Кореччині в селі Користь.

Після подій Другої Світової війни від православного храму залишилися лише кам'яні залишки від зруйнованого храму, а на кінець 50-х рр. ХХ ст. постала дерев'яна церква Св. Дмитра Солунського. Храм потребував іконостасу для ведення літургії. Тому на запрошення святенника парафії, а також ветерана Великої Вітчизняної війни, тоді ще маловідомого іконописця спланувати і написати ікони для невеличкої церкви. Настінний розпис було здійснено пізніше корецьким молодим митцем – Констянтином Процюком [7].

Триярусна система іконостасу, яка остаточно склалася в XIV ст., була обрана іконописцем як найкраща із розрахункового погляду оскільки церква малих масштабів і дуже добре продумана з композиційного погляду. Оскільки для економії місця в іконостасі митець у святочному ряді на одній іконі розміщує дві сцени розділивши їх вузькою золотистою лінією.

Оскільки іконостас при своєму формуванні був неначе дзеркалом церковних суперечок, а також зусиль церковників ствердити не заперечні істини християнської богослови не тільки в усних проповідях та письмових трактатах, але й на зображеннях, котрі прямо перебували перед очима вірних у церкві під час богослужіння, в обов'язковий канон, природно, увійшли насамперед персонажі й події з Нового Заповіту. Це було актуально і вкрай необхідно. Малярство храму ніколи не трактувалося як «Біблія в картинах», бо на практиці й неможливо навіть у дуже великому соборі представити сотні й тисячі персонажів і подій, описаних у всіх книгах Старого й Нового Запові-

тів. З самого початку розвитку християнського мистецтва провадився відбір осіб і сцен, які б віддзеркалювали основні моменти Святого Письма і Священного Перелай ня. включно з церковною історією [8, 211].

Критерії цього відбору мінялися. Але з розвитком богослови головний наголос почав робитися на іконах, які стверджували непорушні догмати християнства, наприклад, про троїчність Бога, про дві природи, дві волі і дві енергії Господа Ісуса Христа, про особливу роль діви Марії, через яку здійснилася воля Бога-Отця послати на землю Бога-Сина, тощо. Усі ці догмати тяжіють до змісту книг Нового Заповіту, тому й ікони. в яких віддзеркалені ці ідеї, були на теми Нового Заповіту. Створювалося враження, що богословська наука ігнорувала Старий Заповіт Біблії, а творці ікон, природно, виконували накази та доручення теоретиків-богословів. У чисто богословському розумінні Старий Заповіт не ігнорувався, але використання текстів Старого Заповіту в літургійних таїнствах Церкви було мінімальним і в жодне порівняння не йшло стосовно текстів Нового Заповіту.

Ярус намісних ікон є найбільшим і найвищим – наче база, фундамент всього іконостасу. Серед ікон намісного ряду можна виділити дві ікони Нового Заповіту: виражаючи Богородичне материнство (Одигітрія), Господнє учительство, але Христос не з розкритою Євангелією, а з куполом.

Іконою праворуч від «царських врат» в іконостасі є ікона «Богородиці Одигітрії». Мигдалеподібні очі із зіницями точно посередині очного яблука, довгі дугасті брови, тонке перенісся з двома звуженнями й горбочком указують, що майстер знав стару традицію іконографії, але не був у її полоні, не ідеалізував її. Він змалював при цих східних очах округле слов'янське обличчя з характерним м'яким малюнком щік, підборіддя й особливо гарних уст, що не виражають уже такої скорботи й муки, як раніше на подібних іконах [9, с. 284].

Звертає на себе також увагу значно просвітлілий колір лику Марії, рожевий, а не вохристо-оливковий колір її щік з рум'янцями, загальна миловидність молоді матері. У світліших тонах змальовано одяг Богородиці – він є загалом зеленкуватого тону, але при цьому наче півпрозорий і тому крізь цю ніжну зеленуватість пробивається багряно-рожева, інколи й брунатна барва. Христос убраний в білий плащ, хийка якого орнаментована. Ця білизна сорочки є гарним акцентом, що організовує цілу колористичну палітру твору. Біле увиразнює не тільки соковитість сусідніх теплих барв, а й відіграє певну пластичну роль, підкреслює об'єм і глибину простору в іконі.

Зліва ми спостерігаємо Ісуса Христа (Спасителя), який зображений на фоні міста у повен зріст над людьми, що є рідкісним для класичного ікономалярства. Тло ікони є світлим, що підтверджує тезу про ренесансні погляди автора іконостасу.

Серед намісного ряду іконостасу на «царських вратах» зображено новозавітну сцену Благовіщення, що символізує відкриття воріт раю для людей. Невелика сценка та чотири євангелісти зображені на синюватому тлі, що є притаманним українському іконописі XV ст. Другий ярус святочних ікон символізує церковний рік з його 12-ма великими святами і Тайну Вечерю.

Святочний цикл має відповідних 12 великих свят церковного року. Ще більшою дивиною є поділ цих ікон на 6 христологічного циклу (тобто ікон, присвячених Ісусові Христові) і 6 богородичного циклу. В іконостасах Єдиною відмінністю синайського циклу святочних ікон від сучасних ярусів, присвячених святам року, є хронологічний принцип за євангельським текстом, а не порядковий принцип за поступовістю свят церковного року: життя Ісуса Христа відображено від Його Різдва до Вознесіння на небо; Богородиці – від її Різдва до Успіння. Христологічні й богородичні ікони не відокремлені одна від одної, а розташовані з дотриманням хронологічного життійного принципу, що ми можемо прослідкувати у нашому іконостасі [10, 234].

Добра збереженість ікон дозволяє простежити рівень малярства, композиції, колорит. Ікони, що слідують одна за одною на дошці, намальовані майстерно і темперними фарбами. Кольори ясні, насичені, без чорноти, але і без прозорості. Локальність кольорів поєднана з тональними переходами. У композиціях простежується певний принцип, характерний для малярства ренесансу. Дотримана символіка кольорів, відповідна вченню Діонісія Ареопапта Нового. Зображальні символи теж уповні східні: німби навколо голів святих мають вигляд золочених кругів. Мандорли в Христовому Переображенні, Воскресінні, Зішесті Святого Духа мають форми або накладених один на одного ромбів, або еліпсів і кругів, від яких відходять промені у вигляді стрільчастих пучків [11, 28].

Майстер, що малював святочні ікони, був добре напрактикований і навчений у малюванні людських постатей. Він умів зображати групові композиції зрівноважено, із знанням правил симетрії і масштабності. Не користуючись типовим східним композиційним засобом ізокефалізму (рівноголів'я), але західним засобом індивідуального зображення персонажів, він подає групові сцени так, щоб передні і задні люди, що стоять скупченою масою, були повністю на виду [12, 60]. На іконах нема площинності. Постаті по-трактовані осяжно, за людьми видно далекі плани, але все ж таки простір розгорнутий углиб дуже помірно. Нема площинності, але й нема великої просторової панорами. Пейзаж в основному представлений архітектурними лаштунками. Будівлі знаходяться на невеликій відстані від передніх сцен, вони продовжуваті, мають двохилі, пірамідальні або купольні верхи, високі й вузькі вікна – типова архітектура доби Дученто (Проторенесанс).

Найвищий, третій, ярус виглядає як завершення трапеції, залежно від загальної композиції іконостасу. Тут укріпилися тільки три ікони: посередині Ісус Христос як цар і суддя Всесвіту (таким хочуть бачити Його віруючі під час майбутнього, другого пришествя на землю), а обіруч пророк Іван Хреститель (як уособлення Старого Заповіту) і Богородиця – Марія просять Господа помилувати грішний світ, бо ж сам він уже пролив свою кров за нещасний люд. Це так звана есхатологічна ікона (грецьке «есхатос» – далекий, крайній, останній, кінцевий), вона нагадує про те, як повинен закінчитися в майбутньому цей світ; грецька назва її – «деезис», або «дейзис», а українська – моління. Це дуже важливий образ в іконостасі й не дарма його підняли над усіма іншими: він заохочує й закликає присутніх у храмі молитися, бо тільки молитва рятує від минулих гріхів, а все інше, у тому числі й так звані «добрі справи» людини, не є гарантією спасіння, адже наші справи ніколи не є до кінця добрими [13, 130].

По обидві сторони від Ісуса дванадцять апостолів розміщені відповідно до їхнього внеску до розвитку християнської церкви. Найближче до Христа розташовувались Петро і Павло (Петро – завжди по праву руку Спасителя, як перший серед рівних), далі йшли євангелісти, а за ними – Андрій, Яків, Варфоломій і Симон. По краях ряду, як правило, розміщувались наймолодші апостоли, Тома і Филип.

Усіх апостолів зображали із загорненими сувоями, Тільки євангелісти і св. Павло (автор численних послань) були з книгами. Атрибутами апостола Петра був розгорнений сувій, а пізніше – два ключі. У іконостасі В.С. Гладецького апостоли та євангелісти тримають у руках лише книги.

Склад апостолів у апостольському ряді не відповідає історичному складу учнів Христа, що зафіксований у Євангелії. До апостольського ряду вводяться євангелісти Марко і Лука, які не належали до «дванадцяти», та апостол Павло, який взагалі повернувся лише після смерті Ісуса. Таким чином до апостольського ряду входили: Тома, Варфоломій, Андрій, Марко, Матей, Петро, Павло, Лука, Іван, Яків, Симон, Филип. Склад апостолів у апостольському ряді не відповідає історичному складу учнів Христа, що зафіксований у Євангелії. До апостольського ряду вводяться євангелісти Марко і Лука, які не належали до «дванадцяти», та апостол Павло, який взагалі повернувся лише після смерті Ісуса. Таким чином до апостольського ряду входили: Тома, Варфоломій, Андрій, Марко, Матфей, Петро, Павло, Лука, Іван, Яків, Симон, Филип. Всі образи працюють на одну богословську ідею і прекрасно скомпоновані з мистецько-естетичного погляду [14, 112].

Але всі вони новозаповітні, всі мовою фарб проголошують благодать. Розірвати цей міцний вузол образів іншими образами неможливо.

Отже, в іконостасі через окремі образи досить повно і збалансовано виражена основна думка Біблії щодо минулого, сучасного та майбутнього людства через новозавітні сцени. При відсутності Святого Письма у більшості віруючих, саме іконостас був «наочним» Святим Письмом, нагадуючи про великі діла Божі не теоретично, а конкретно й доступно навіть малописьменній чи й зовсім неграмотній людині. На жаль, цієї функції іконостаса в старовинній Церкві чомусь не беруть до уваги ті, хто критикує вшанування ікон і хто трактує їх як «ідолів». Іконостас, який зображує цілу драму людського спасіння та представляє містичне з'єднання неба і землі, є центральним об'єктом наших храмів та джерелом духовного піднесення для вірних.

Характер доступного корпусу джерел про майстрів волинського малярства стосуються виключно світських митців, професійна діяльність яких розгорталася у системі міського цехового ремесла. У мистецькому житті Волині, як і українських земель загалом, на XIX-XX ст. вже домінували світські малярі. Часткова втрата та недоступність монастирських архівів цілком позбавила нас відомостей про майстрів малярства з монастирського середовища, які безперечно, мусили діяти хоча б у найбільших монастирях. Відтак таким осередком стає Почаївська Лавра з її Академією іконопису в якій і навчався Василь Семенович.

Annotation

Dmytro Nikolaychuk (Kyiv). New Testament plot in the iconostasis of Basil Gladetsky (for example Dmytro Solunskiy Church, Rivne region, vill. Koryst)

New Testament scenes in the iconostasis, their origins, meaning, evolution, features a Ukrainian iconography and regional schools is studied in the works of folk artist and iconographer Volynia, a native and resident of Korets Basil Gladetskiy.

Keywords: iconostasis Vasyl Gladetskiy, painter, New Testament, Ukrainian iconography.

Аннотация

Николайчук Д.О. (г.Киев). Новозаветный сюжет в иконостасе В.С.Гладецкого (на примере церкви Дмитрия Солунского с.Користь, Ровенской обл.)

На примере творчества народного художника-иконописца Волини, жителя города Корца Василия Гладецкого рассматриваются новозаветные сцены в иконостасах, их истоки, значение, эволюция, особенности присущие украинской иконописи и его региональным школам.

Ключевые слова: иконостас, Василий Семенович Гладецкий, иконописец, Новый Завет, украинская иконопись.

Примітки

1. Овсійчук В. Українське малярство X- XVIII ст.: Проблема кольору [Текст] / В. Овсійчук. – Львів, 1996. – 420 с.

2. Александрович В. Образотворчі напрями в діяльності майстрів західноукраїнського малярства XVI-XVII століть [Текст] В. Александрович // Записки НТШ, Т. 227. – Львів, 1994. – С. 57-87.
3. Овсійчук В. Оповідь про ікону [Текст] / В. Овсійчук, Д. Кривавич. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 397 с.
4. Яноші В. Двом богам не служив, а трьом владам – доводилось [Текст] В. Яноші // Провінційка. – 2007 – № 34 – С.3-6.
5. Садко В., Павловський А. Бургомістр Корця і досі має ікони [Текст] / В. Садко, А. Павловський // Вісті Кореччини. – 2003. – № 12. – С.2-3.
6. Щоденник Василя Семеновича Гладецького [Текст] // Родинний архів Гладецьких.
7. Бесіда з настоятелем церкви Дмитра Солунського с. Користь отцем Миколою.
8. Степовик Д. Мистецтво ікони: Рим, Візантія, Україна [Текст] Д. Степовик. – К: Наукова думка, 2008. – 466 с.
9. Степовик Д. Сучасна українська ікона. З іконотворчості Христини Дохват [Текст] / Д. Степовик. – К. : Мистецтво, 2005. – 304 с.
10. Степовик Д. Іконологія й іконографія [Текст] / Д. Степовик. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2003. – 382 с
11. Степовик Д. Храм і духовність [Текст] / Д. Степовик. – Рим : Український Католицький Університет ім. св. Климента, 1990. – 37 с.
12. Степовик Д. Релігії світу [Текст] / Д. Степовик. – К.: Бібліотека українця, 1993. – 112 с.
13. Степовик Д. Історія української ікони 10-20 століть [Текст] / Д. Степовик. – К. : Либідь, 1996. – 440 с.
14. Таранущенко С. Український іконостас [Текст] / С. Таранущенко // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Т. 227. – С.109-118.

УДК 94 (477.83-25)«1941/1944»

Тарас МАРТИНЕНКО
(м. Львів)

Матеріали судочинства як джерело до вивчення соціальної історії Львова часів німецької окупації (1941-1944 рр.)

Аналізуються матеріали судових органів як джерела до вивчення соціальної історії Львова у контексті повсякденного життя в умовах німецької окупації. Розглядаються основні специфічні особливості цих джерел, розкривається їх інформаційний потенціал у висвітленні легальної та нелегальної сфер життя тогочасного суспільства.

Ключові слова: Львів, Німецька окупація, судова система, соціальна поведінка, соціальна історія.

Науковий керівник – *Кондратюк Костянтин Костянтинівич*, професор кафедри нової історії України Львівського національного університету імені І.Я. Франка, доктор історичних наук, професор.

Соціальна історія як галузь історичного знання на сьогодні посідає одне з чільних місць в історичній науці. Методологічний апарат соціальної історії дозволяє розглянути суспільство «зсередини» у комплексі взаємодій між індивідами та соціальними групами, виявити закономірності та причинно-наслідкові зв'язки, які досить складно виявити традиційними історичними засобами. Особливо цінним даний підхід виступає при дослідженні складних та суперечливих періодів соціальних трансформацій, суспільне життя у яких не вписується в прості чорно-білі схеми опису поведінкових моделей і потребує залучення масових джерел для адекватного відображення ситуації, таких як, зокрема, період німецької окупації.

Сучасна історіографія Другої світової війни значно збагатилася за рахунок залучення масових джерел суб'єктивного походження – спогадів, письмових та усних свідчень, інтерв'ю. Такі матеріали зазвичай надають досить цікаву інформацію, але водночас мають свої специфічні риси, що викривляють подані дані, насамперед пригадування вибіркового моментів та забування інших, а також ефект інформаційного нашарування, коли здобута свідком пізніше інформація з зовнішніх джерел трансформується та сприймається ним як частина його власних спогадів. Тому чимало дослідників критично ставляться до використання джерел особового походження, як єдиної бази для дослідження. Для більш повної та адекватної картини суспільного життя, а також верифікації отриманих даних, необхідне залучення джерел «об'єктивного» описового характеру, які могли б відображати окремі фрагменти «об'єктивної дійсності».

Одним з таких джерел виступають матеріали судових органів, що не тільки окреслюють долі окремих людей та їх вчинки, але й містять у собі цінні «картинки» тогочасної дійсності: повсякденного життя, правової системи, суспільних настроїв мешканців міста, їх соціальної поведінки, описують конкретні життєві ситуації з високим ступенем деталізації. Масовість судових справ дозволяє дослідникові формувати розуміння про тенденції та рівень поширення тих чи інших явищ з високим відсотком достовірності, підтверджуючи чи спростовуючи твердження, збережені у спогадах окремих людей.

Не зважаючи на значний інформаційний потенціал, у дослідженнях, присвячених тематиці Другої світової війни на теренах Галичини, даний тип джерел використовується спорадично. Винятком є праці, присвячені тематичі Голокосту та поведінці місцевого населення, зокрема монографії Ж. Ковби [53] та Д. Поля [56].

Метою даного дослідження є окреслення ролі та значення матеріалів судових органів у вивченні соціальної історії в контексті повсякденного буття на прикладі Львова часів німецької окупації. Основними завданнями даної

публікації є залучення судових матеріалів до наукового обігу, підвищення інтересу істориків соціальної історії до даного типу джерел, ознайомлення з основними характеристиками та специфічними рисами наявних матеріалів, розкриття їх інформаційного потенціалу.

Джерельною базою дослідження стали матеріали німецьких військових та цивільних судових органів, що діяли на території міста в означений період, які зберігаються в Державному Архіві Львівської області, а саме: ф. Р. 77 Спеціального Суду при Німецькому суді м. Львова, ф. Р. 183 Міського суду м. Львова та ф. Р. 161 Апеляційного суду при Губернаторі дистрикту Галичина. Дані фонди містять у загальній сукупності майже дев'ять тисяч справ і є найповнішим зібранням німецьких судових матеріалів в Україні.

Для кращого розуміння специфіки формування документів та їх характерних рис, слід насамперед коротко окреслити основні особливості німецького судочинства та функціонування судових органів, а також з'ясувати специфічні риси, що визначали особливості правового поля на даних теренах.

Функціонування німецького окупаційного судочинства у Львові та краї загалом бере свій початок від 1 серпня 1941 р. – часу входження Галичини як п'ятого дистрикту до складу Генерал-губернаторства, коли, згідно з розпорядженням генерал-губернатора Ганса Франка, розміщеного у «Львівських вістях», на територію краю поширилося законодавство, чинне у Генеральній Губернії [45, с. 1-3]. Відповідно було поширено й дуалістичну судову систему на зразок тієї, що діяла в Генерал-губернаторстві – паралельну систему судів окремо для німецького та ненімецького населення.

Для розгляду карних та цивільних справ місцевого польського та українського населення у містах було створено міські та окружні суди, що виступали судами першої інстанції. Судом другої інстанції виступав Апеляційний суд при Губернаторі дистрикту. Мовою діловодства була українська та польська [44, с. 4]. Як свідчать автобіографії особового складу судів, основу персоналу становили особи, що мали попередній досвід роботи у довоєнних польських судових органах [27; 28]. Значною мірою це було спричинено тим, що законодавчою базою діяльності ненімецького судочинства у краї (у пунктах, що не суперечили розпорядженням генерал-губернатора) виступало довоєнне польське законодавство. Так, наприклад, у вирокі по справі щодо неправомірного продукування та збуту парфумерної продукції без потрібних на те дозволів суддя міського суду керувався польськими законами регулювання торгівлі від 1926 та 1939 рр. [30, арк. 10, 38]

Основними справами у міському суді виступали як цивільні – розлучення, присудження аліментів, спадщини, образа особи, так і кримінальні – грабежі, крадіжки, зловживання посадовим становищем, хабарництво, бійки, вбивства тощо. Слухання справ відбувалося змагальним способом з можли-

вістю отримання підсудним адвокатського захисту та подання апеляції чи касаційної скарги.

Для німецького населення було створено Німецький суд та Вищий Німецький суд, які діяли на базі кримінального та цивільного законодавства, чинного в Рейху. Особовий склад судів становили виключно німці. Відповідно й мова ведення діловодства була німецькою. Дані суди розглядали цивільні та кримінальні справи німецького населення (рейхсдойче та фольксдойче), а також інші справи у випадку, коли одна зі сторін була німцем [42, с. 4; 43, с. 3].

Особливе значення у системі німецького судочинства посідав Спеціальний суд, що діяв при Німецькому суді м. Львова. Ця і подібні до неї інституції ґрунтувалися на спеціальному законодавстві, яке бере свій початок зі спеціальних законів про охорону права та держави, ухвалених у 1933-1934 рр. Спеціальне законодавство, що оперувало поняттями охорони безпеки держави і влади стало вагомим інструментом для укріплення влади нацистів у Німеччині шляхом усунення непокірних та конкурентів [55, р. 67-69]. Дані установи фактично стали одним з основних інструментів встановлення «нового порядку» як у Рейху, так і на окупованих територіях. У своїй діяльності спеціальні суди розглядали кримінальні справи німецького та ненімецького населення у разі, якщо у них були заторкнуті «німецькі інтереси». справи розглядалися колегією з трьох суддів та, у разі осудження, не могли бути оскаржені. У їх діяльності відобразилися характерні риси окупаційного правопорядку.

Перш за все застосування принципу етнічної чи расової відповідності/невідповідності, за яким, залежно від етнічної расової приналежності, до людини застосовувалися різні норми права [55, р. 43-44, 53-55]. Тобто особи німецького походження (фольксдойче чи рейхсдойче) на окупованих територіях підлягали лише німецькому судочинству і не могли бути осудженими подібно до місцевого ненімецького населення. Також, у випадку судового слухання, на якому одна зі сторін була українцем чи поляком, а інша німцем, надавалися очевидні преференції на користь останнього. Тому не дивно, що особи німецького походження (фольксдойче) інколи спеціально клопотали про визнання їх німецьких коренів та передачу справи з місцевого до німецького суду [7, арк. 6].

Іншою характерною особливістю було введення до правового поля поняття «німецьких інтересів». наявність чи відсутність їх порушення була обов'язковим пунктом в усіх справах. Під порушенням німецьких інтересів («діями спрямованими проти німецької справи відбудови краю») розумілися найрізноманітніші прояви поведінки та вчинки, що суперечили, або не вписувалися у рамки провадженої державної політики, насамперед: порушення прямих розпоряджень німецьких властей чи чинення спротиву їх виконан-

ню, допомога євреям (які мали статус державних злочинців), а також будь-які протиправні дії, що вчинялися на території німецьких інституцій або пошкоджували їхнє майно [4, арк. 6]. За подібні правопорушення передбачалася більш сувора кара ніж зазвичай – розстріл або тривалі терміни у концентраційних таборах [55, р. 497-498, 502; 4, арк. 6].

Як і будь-яке нечітке поняття, «порушення німецьких інтересів» досить часто використовувалося зі спекулятивною метою, навіть у випадках, коли безпосередні німецькі інтереси не були порушені. Так, наприклад, Грабовська Софія, яка приїхала до Львова з Варшави на початку серпня 1943 р. з метою сплати судового штрафу, при купівлі продуктів на ринковій площі назвала українців-поліцаїв, що патрулювали ринок «українськими свиньми, влада яких скоро закінчиться», за що була затримана зі звинуваченням в образі поліцейського. Опісля, у списаному в комісаріаті української допоміжної поліції протоколі дізнання, її слова потрактували як «наклеп», «поширення ворожої пропаганди» та «посягання на німецьку владу». Відповідно справу з простого наклепу чи публічної образи, які передбачали стягнення штрафу було перекваліфіковано на значно тяжчі статті «поширення ворожої пропаганди та антинімецькі висловлювання», а випадок, що репрезентував українсько-польські ресантименти потрактовано як «протинімецькі дії» [8, арк. 2-3].

Загалом, як засвідчують наявні матеріали, в місті та краї у роки німецької окупації діяла досить злагоджена судова система, що містила усі формальні риси нормальної правоохоронної системи. Так, у більшості наявних справ є заяви чи донесення про вчинення правопорушення як підстава для початку кримінального провадження, протоколи дізнань підозрюваних, ордери на їх затримання, детальні описи результатів обшуків, показання свідків, результати судово-медичних, графологічних, хімічних експертиз, нотатки слідчих про процес та результати розслідування, що свідчить про проведення слідства зі збереженням усіх формальних правил. Також, у процесі розслідування залучалися речові докази – листи, фотокартки, телеграми, фрагменти одягу, особисті речі. Після написання слідчими короткого висновку по справі, вона передавалася до суду, де розглядалася на одному, або декількох засіданнях. Опісля заносилася до архіву установи.

Діюча у роки німецької окупації правова система залишила по собі значний пласт цікавих джерельних матеріалів, які відображають різноманітні сфери соціального буття, містять докладні описи та цінні факти з життя суспільства, що можуть чимало розповісти про мотивацію, техніки виживання, до яких вдавалися мешканці Львова, обставини повсякденного життя. Адже кожна справа містить не лише опис чину самого правопорушення, але й надзвичайно цінну інформацію про обставини його вчинення (реконструкція

подій за рахунок показань свідків та даних експертиз), особистості підсудних та учасників слідчого процесу, їх попереднє життя (завдяки автобіографіям, особистим листам та речам, запискам слідчих). Так, до прикладу, у справі торговця Міхала Джевінського, заарештованого за звинуваченням у незаконному посіданні понад сотні продуктових карток, окрім власне опису правопорушення містяться дані про розгалужену схему збуту та торгівлі на «чорному ринку», особливості його функціонування у час окупації [9, арк. 8-12, 15-22]. При цьому слід відзначити, що у багатьох випадках найбільш важливою для наукового дослідження виступає насамперед так звана “побічна” інформація, що не має безпосереднього відношення до правопорушення. Так, у справі Романа Домбровського, звинуваченого у переховуванні шістьох євреїв своєму помешканні по вул. Остштрассе 19 (суч. вул. Личаківська), найважливіша інформація міститься не у протоколах допитів підсудного, весь опис «злочину» та процес доведення вини якого зайняв лише п’ять сторінок, а в коротких автобіографіях переховуваних ним євреїв, що містять цінну інформацію про їх поневіряння протягом років війни та довоєнне життя [10, арк. 15, 19, 25, 29].

За тематичним наповненням наявний матеріал можна поділити за сферами життя соціуму відображеного у них, а саме: легальної та нелегальної. До легальної сфери належать справи, що врегульовували правові відносини громадян у межах чинного законодавства. Дані матеріали, переважно справи цивільного відділу міського суду м. Львова та Апеляційного суду, становлять переважну більшість усіх збережених на сьогодні. Насамперед це справи сімейно-побутового характеру – оформлення розлучення, присудження спадщини, сплати аліментів, позбавлення батьківства. До легальної сфери також відносимо карні справи про бійки та вбивства на побутовому ґрунті.

Попри свою чисельність дані справи є досить малоінформативними для дослідження обставин суспільного життя в умовах окупації, оскільки відображають типові процеси та дії, характерні для соціуму у мирний час, що не припинилися з початком війни. Типовість і повторюваність сюжетів та мотивів є, властиво, їхньою спільною рисою. У цьому випадку справи польських, радянських та німецьких судів не відрізняються між собою. У рамках соціологічного чи демографічного дослідження вони можуть бути досить корисними для емпіричної перевірки та візуалізації статистичних матеріалів.

Єдиною досить цікавою групою матеріалів з легальної сфери є справи з образи честі та гідності, що містять інформацію не тільки про міжособистісні, але й про міжгрупові взаємини. Так, наприклад, у донесенні до I Комісаріату української допоміжної поліції мешканка кам’яниці по вул. Бернандинській 12а українка Антонія Чабанівна вимагала відкрити кримінальну справу проти своєї сусідки польки Хелени Левицької за образу честі та гід-

ності, стверджуючи, що остання називає її «українською свинею» й висловлює протиукраїнські висловлювання на кшталт: «Ти хамко українська чи чекаєш і хочеш Гітлера, шляк би його трафив з твоєю Україною, чекай я тебе научу» [3, арк. 44].

Набагато більший інтерес викликають справи, які ілюструють нелегальний бік життя суспільства – те, що зазвичай не фіксується в офіційних документах, лиш зрідка проявляючись у спогадах пересічних мешканців міста. А без нього, на наше переконання, неможливо комплексно поглянути на соціум у роки війни. Дана сфера є багато представленою у матеріалах судочинства – в основному у справах Спеціального суду та карного відділу Львівського міського суду. У рамках даного дослідження ми зосередимося лише на представленні домінантних явищ нелегальної сфери соціального життя Львова в означуваний час у руслі трьох основних напрямків протиправних дій: правопорушень проти державного режиму, власне кримінальних злочинів та нелегальних трансакцій («чорний ринок»).

У сфері протидержавних правопорушень в означуваний час найбільшого поширення набули масові фальсифікації документів, насамперед зумовлені тим, що німецький окупаційний режим, як, зрештою, і радянський, був вкрай забюрократизованою системою, у котрій величезне значення мали різноманітні посвідчення, списки, розпорядження, відписки тощо. В умовах воєнного часу посідання потрібного документу було одним з необхідних елементів збереження власної безпеки, а для деяких людей і життя.

Встановлення жорстокого «нового порядку», яке передбачало усунення та переслідування цілих категорій населення, змусило чимало людей приховувати свою ідентичність та минуле. До таких осіб належали насамперед євреї, підпільники, колишні комуністи та кримінальні злочинці. Відповідно, за наявності стійкого попиту на подрібні особові документи (аусвайси, метрики), ринок фальшивих документів процвітав. Першість у їх виготовленні посідало організоване підпілля, яке мало достатньо можливостей для виготовлення якісних копій, а також добре законспіровану мережу кольпортерів. Документи виготовлялися переважно у Варшаві у підпільних друкарнях, а потім переправлялися до Львова. Пересічний мешканець міг придбати потрібний аусвайс через «своїх» людей на Кракідалах (головній ринковій площі міста), які відправляли запит до Варшави, а потім через певний час отримати документи [11, арк. 9; 12, арк. 40; 36, арк. 18].

Окрім посвідчень особи подрібляли й інші документи, насамперед ті, що надавали доступ до матеріальних благ. Здебільшого подібні документи подріблялись службовцями, що мали безпосередній доступ до розподілу продовольства. Найпоширенішим методом було виписування карток на імена померлих чи вигаданих людей та неіснуючих фірм. Наприклад, у вересні 1943

р. в процесі перевірки діяльності Управління продовольства та сільського господарства було встановлено факти виписування службовцями управління численних (фальшивих) продуктових карток на імена фіктивних фірм та установ, на які протягом серпня 1943 р. було закуплено понад три з половиною тони хліба, 350 кг масла, 1279 яєць та чимало інших продуктів у кооперативі «Маслосоюз», пекарні «Ас» та інших установах [12, арк. 1-3, 7, 35].

Німецькі власті намагалися контролювати та перевіряти процес обігу документів. У ході численних ревізій та перевірок знаходились як посідачі фальшивих документів, так і виробник [1, арк. 30-35; 13, арк. 3]. Однак, з огляду на функціонування розгалужених підпільних мереж різних напрямків, а також тієї обставини, що, в мінливих умовах воєнного часу, величезна кількість людей пересувалася, або безслідно зникала, значних успіхів подібні дії не принесли.

Іншим поширеним явищем періоду окупації були масові посадові правопорушення та зловживання службовим становищем, рівень яких різнився залежно від посади та інституції.

Війна відкрила чимало можливостей для швидкого збагачення для певних людей, насамперед фольксдойче, які, посідаючи панівні позиції на різних посадах у чиновницькому апараті, закладах торгівлі та підприємствах, використовували своє становище для здобуття матеріальних благ. Один з таких випадків ілюструє справа проти керівництва львівської трикотажної фабрики по вул. Вестштрассе 31 (суч. вул. Янівська), де, наприкінці 1942 р., зі списаної сировини було організовано необліковане виробництво панчо. До справи було залучено кілька польських і єврейських робітників, що працювали на виробництві, яким пообіцяли передати частину виробітку та сировини. Окрім цього керівництво регулярно списувало «некондиційну» сировину для подальшого її перепродажу на чорному ринку. У результаті ревізії, проведеної в січні 1943 р. дані факти зловживань було виявлено, а керівництво та учасників нелегального виробітку притягнуто до відповідальності [16, арк. 2-34, 56-58, 66-69, 117].

Іншим поширеним місцем зловживань була пошта. У воєнний час дана установа була чи не єдиним засобом зв'язку громадян з рідними та близькими. Особливо її роль зросла після початку вивезень мешканців краю та міста на примусову роботу до Німеччини. Як свідчать спогади та листи оstarбайтерів, мешканці регулярно відправляли чимало речей, харчів та грошей своїм рідним до Рейху [6, арк. 1, 3, 5, 7-8, 18-19, 26-27, 48-51]. Досить часто такі пакунки до своїх адресатів доходили частково (у результаті «не кондиції» – пошкодження пакунків), або й взагалі «губилися» по дорозі. Здебільшого «не кондицію», пошкодження чи просто крадіжку переданих речей спричиняли самі працівники пошти [17, арк. 1; 18, арк. 1-2]. При чому пропадали не

тільки цінності чи харчі пересічних мешканців, але й пакунки німецьких військових та урядовців. Тому подібними випадками переважно займалася німецька польова жандармерія чи СД (Sicherheitsdienst – Служба Безпеки), які провадили розслідування із застосуванням спеціального законодавства і жорстоко карали персонал за правопорушення. Так як, наприклад, службовців Антонії Шмідт та Марціна Бабіяша, яких, через крадіжки пакунків, за вироком Спеціального суду від 8 січня 1943 р. було засуджено на кару смерті як «шкідників» [19, арк. 5].

Однак найбільше від посадових зловживань за іронією долі потерпали власне органи правопорядку, а особливо українська та польська поліція, що мали безпосередній щоденний контакт з населенням. Особливості діяльності поліцаїв та наявність можливостей для використання свого службового становища для швидкого збагачення (при проведенні ревізій, «акцій», патрулюванні ринкових площ і вулиць міста) провокували поширення корупції серед поліцаїв. У наявних матеріалах зафіксовано чимало випадків намагання дачі хабаря (грошей, продуктів, взуття) при виконанні службових обов'язків: при патрулюванні [38, арк. 4], «акціях» [39, арк. 1-2], охороні затриманих [33, арк. 1; 40, арк. 1-4] тощо. Однак, нерідко при спробі підкупу поліцисти провадили до комісаріату і починали слідство. Так сталось, наприклад, у справі проти у випадку Антоніни Жильовської, що запропонувала поліцистові 1000 зл. за те, щоб він посприяв звільненню її чоловіка з в'язниці, а в результаті була засуджена за спробу дачі хабаря на чотири роки [20, арк. 3-4, 41-42].

Наклала свій відбиток німецька окупація і на особливості традиційної кримінальної злочинності (вбивства, грабежі, шантаж, крадіжки тощо). Так, основним предметом грабежів та крадіжок у цей час виступають не гроші чи коштовності, а насамперед, їжа та одяг. До прикладу, у справі банди грабіжників під проводом Едварда Щепанського (справжнє ім'я Еліяху Люфтіг), з 79 епізодів грабунку пивниць та помешкань, здійснених у період з осені 1941 р. до 23 травня 1943 р., у 76 награбованим майном були їжа та одяг і лише 3-х – гроші та дорогоцінності [21, арк. 14-19]. Така ситуація могла бути наслідком переважання бартерних відносин на ринку обміну та загального зубожіння населення, яке за час радянського панування розпродало чималу кількість цінних речей.

Встановлення нового режиму спровокувало також виникнення й цілком нових видів злочинної діяльності, що використовували особливості політики влади у власних цілях. Так, у Львові, як і в інших містах Генеральної Губернії, існувало явище «шмальцовників» – людей, що вишукували та шантажували або здавали за винагороду до органів Поліції Безпеки євреїв, які переходили під фальшивими документами на «арійському» боці [37, арк. 197-198; 50, р. 240; 52, с. 553]. Адже за здачу єврея до рук поліції людина отри-

мувала нагороду (гроші або/та речі затриманого, алкоголь, цигарки) [22, арк. 3; 35, арк. 10]. Інколи утворювалися цілі спеціалізовані злочинні угруповання «шмальцовників», як у випадку банди «Доктора», що мала розгалужену систему інформаторів вишукувала, шантажувала, а потім все одно видавала переховуваних євреїв [48, с. 198].

Використовуючи страх населення перед поліційними органами внаслідок впровадження політики терору деякі кримінальні елементи видавали себе за представників правоохоронних органів. Так, як зазначено у донесенні торгівця Іжицького Володимира від 4.12.1943 до дирекції Кримінальної поліції у Львові, серед білого дня до його квартири зайшли двоє молодиків, які, видаючи себе за українських поліцистів почали проводити обшук помешкання начебто з метою віднайдення заборонених предметів, порозбивали меблі та зчинили страшний безлад [2, арк. 13]. В іншому випадку поляк Тадеуш Козловський разом із ще чотирма поплічниками (їх особи слідству встановити не вдалося), видаючи себе за помічника німецької поліції, проводив «обшуки» громадян, у «вилучаючи» цінні речі [23, арк.1-2].

В умовах поліційного терору, коли чимало людей заарештовували та брали під варту з дрібних приводів, або й взагалі без них (як заручників), чи не єдиною можливістю для їх близьких посприяти звільненню був підкуп посадовців та правоохоронців. Цією ситуацією скористалися авантюристи, що видавали себе за гестапівців чи людей, що мають зв'язки у поліції й можуть посприяти у звільненні з в'язниці чи концтабору. Один з таких випадків ілюструє справа студента з Вільна Ніко Жмуро, який, видаючи себе за позаштатного співробітника Поліції Безпеки, брав у близьких заарештованих гроші та «нібито» допомагав їх рідним виходити на волю. Маючи зв'язки в поліції він знав кого із засуджених можуть скоро відпустити на волю, або перевести до іншого місця. У перших кількох випадках все пройшло гладко, однак, коли одна з заарештованих після сплати суми не вийшла на волю, її рідні донесли на нього в поліцію. У ході розслідування слідчими було виявлено ціле злочинне угруповання, до якого входили місцеві фольксдойче, поляки та навіть колишній царський офіцер, котре окрім вищезгаданої діяльності займалося нелегальною торгівлею коштовностями та валютою, а також збутом крадених речей. За вироком суду членів банди було засуджено до 4 і більше років ув'язнення зі сплатою штрафу та компенсацій [14, арк. 1-8, 13; 15, арк. 15, 73-77].

За подібні дії авантюристи могли понести кару не тільки з боку влад, але й організованого підпілля. Так, власника кнайпи «Під крученим стовпчиком» на розі вул. Кохановського та Пілсудського, що брав у людей гроші нібито за допомогу у звільненні їх близьких з концтабору було засуджено Підпільним судом АК та розстріляно [49, с. 34-35].

Ще одним специфічним явищем нелегальної сфери суспільного життя часів німецької окупації, багато відображеному у матеріалах судочинства, є діяльність «чорного» ринку.

Отримання продуктів харчування та товарів першої необхідності через воєнну розруху та абсолютну байдужість німецьких влад до забезпечення потреб місцевого населення було постійним головним болем львів'ян протягом всього періоду окупації. Встановлення адміністрацією жорстких рамок торгівлі та введення карткової системи за дискримінаційною системою лише погіршили становище мешканців міста. Так, згідно з нормами розподілу харчових продуктів, впровадженими від 6 серпня 1941 р., українське та польське населення міста отримувало лише половину норми забезпечення, встановленої для німців чи осіб німецького походження, а єврейське (до певного часу) – $\frac{1}{4}$ норми [5, арк. 3; 46, с. 7]. У такій ситуації фактично єдиним шляхом для набуття необхідних товарів була купівля їх на вільному ринку.

Головним осередком вільного ринку у Львові на той час були так звані «Кракідали» – ринок, що розташовувався у центральній частині міста відразу за Оперним театром. За свідченнями очевидців, там можна було придбати все: продукти, взуття, одяг, коштовності, дефіцитні товари і навіть зброю, яку можна було тут же й протестувати у найближчому підвалі [41]. Функціонував також нелегальний ринок золота, доларів та фунтів, курс яких коливався у залежності від міжнародної ситуації та подій на фронтах [24, арк. 6-7; 54, s. 267-268].

Влада міста постійно намагалася контролювати процес обміну, встановлюючи щомісячні максимуми на ціни, жорстко регулюючи час та місце дозволеної торгівлі, контролюючи в'їзди до міста, де патрульні проводили обшук на предмет заборонених нелегальних товарів та контрабандного ввезення харчів. Однак значних успіхів в опанування торгівлі адміністрації досягти так і не вдалося. Як свідчать матеріали кримінальних справ проти спекулянтів, не останню роль у цьому відіграло те, що до нелегальної торгівлі були безпосередньо залучені не тільки торговці, але й поліція, контролюючі органи, представники адміністрації, а вся система трималася на неформальних міжособистісних зв'язках. [9, арк. 8-12, 15-22; 25, арк. 5]

Ще одним чинником, що ускладнював контроль над торгівлею, був її стихійний характер. Адже окрім професійних торговців до цього процесу була залучена й значна частина пересічних мешканців міста, які здебільшого продавали власні речі. Починаючи з радянського часу продаж власних речей став одним з основних джерел доходу мешканців міста, оскільки карткова система не забезпечувала й половини основних потреб громадян у харчах та інших предметах [34, арк. 4; 51, s. 38]. У результаті на ринку опинялося чимало речей, походження котрих встановити було неможливо. Тому це було

зручне місце для збуту та перепродажу краденого, від купівлі якого не був застрахований жоден «порядний громадянин». Не дивно, що одним з найпоширеніших «пояснень» про те, звідки в особи взялися крадені речі було: «Купив у невідомого типа на Кракідалах» [26, арк. 18-19; 29, арк. 2-3].

Окрім краденого при купівлі на ринку мешканці могли отримати й неякісний чи підроблений товар. Як показують численні справи проти виробників та торгівців щодо виробництва та збуту ними неякісної чи підробленої продукції, це явище набуло небувалого розмаху. Підробляли все: випічку [31, арк. 2], молоко [47, с. 7], крупи [54, s. 282] і навіть їх замітники. Директорка фабрики газованих напоїв «Здоровіє» Євгенія Никифорук та керівник Окружного Торгівельного Кооперативу Богдан Білінський умудрилися підробляти ерзац чай, тобто виріб, який і за нормальних обставин був, за твердженнями тогочасних мешканців міста, «зовсім непитним» [32, арк. 3, 4; 54, s. 283].

Загалом, слід відзначити, що окреслені домінуючі явища легальної та нелегальної сфер соціального життя окупаційного періоду не вичерпують тематичний ряд, представлений у матеріалах судів. Окрім безпосередніх сюжетів повсякденного життя мешканців міста розглядувані нами справи подають цілу палітру мотивів поведінки, що є однією з їх безперечних позитивних рис. Адже для слідства мотив вчинення протиправних дій був одним з найважливіших елементів у процесі доведення чи спростування вини підозрюваного. У цьому плані особливої уваги заслуговує невелика (всього близько сорока), однак надзвичайно інформаційно цікава група справ щодо такого специфічного «правопорушення» як надання допомоги чи притулку особам єврейської національності. Ця невелика група справ є чи не єдиною залученою у науковий обіг науковцями, які займаються проблематикою Голокосту та поведінки місцевого населення [Див. докл.: 53]. Однак, їх інформаційний потенціал ще далеко не вичерпано. Адже інколи важливішим за сам факт поведінки є дослідження її причин, мотивів. Цей аспект, на наше переконання, на сьогодні посідає одне з найважливіших місць у вивченні Другої світової війни та поведінки населення на окупованих територіях.

Підсумовуючи, зазначимо, що розглядуваний нами пласт матеріалів судових органів часів німецької окупації є цінним джерелом соціальної історії Львова часів війни, яке містить багатий фактологічний матеріал для істориків у дослідженні мотивації поведінки, стратегій виживання, суспільних практик, настроїв цивільного населення. Представлені у карних справах приклади ненормативної поведінки дозволяють розкрити характерні риси окупаційної системи та тенденції суспільного життя. Наявний матеріал засвідчує, що спроби та заходи німецького тоталітарного режиму встановити тотальний контроль над усіма сферами життя в умовах війни не мали значного успіху, а лише спровокували виникнення альтернативних підпільних

взаємодій. Так, намагання контролювати ціни та товарообіг в умовах тотального дефіциту спричинило масове поширення нелегальної торгівлі, а спроби контролю над пересуванням та діяльністю мешканців за допомогою різноманітних документів – появу цілої індустрії з виробництва фальшивих документів. Пристосування мешканців міста до мінливих умов війни та життя в рамках, нав'язаних окупаційним режимом, спровокували диверсифікацію поведінки населення міста, превалювання неформальних міжособистісних зв'язків та розширення нелегальної сфери суспільного життя.

Annotation

Taras Martynenko (Lviv). Materials of the judiciary as a source for research of the social history of Lviv during the German occupation (1941-1944).

Materials of the judiciary as a source for research of the social history of Lviv are analyzed in the context of daily life during the German occupation. The main specific features of these materials are studied; their information potential is exposed in covering legal and illegal spheres of that time society life.

Keywords: Lviv, German occupation, judicial system, social behavior, social history

Аннотация

Мартыненко Т.И. (г. Львов). Материалы судопроизводства как источник к изучению социальной истории Львова периода немецкой оккупации (1941-1944 гг.).

Анализируются материалы судебных органов как источник изучения социальной истории Львова в контексте повседневной жизни в условиях немецкой оккупации. Рассматриваются основные специфические особенности этих материалов, раскрывается их информационный потенциал в освещении легальной и нелегальной сфер жизни тогдашнего общества.

Ключевые слова: Львов, немецкая оккупация, судебная система, социальное поведение, социальная история.

Примітки

1. Інформаційні звіти кореспондентів про настрої населення, надзвичайні події на території дистрикту Галичина // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3959. – Український Центральний Комітет. – Оп. 2. – Спр. 132. – 89 арк.

2. Накази про зарахування, стан особового складу, заяви довірених осіб на отримання зарплати та ін. документи // Державний архів Львівської області (Далі – ДАЛО). – Ф. Р. 16. – Комісаріати Команди Української Поліції у Львові. – Оп. 1. – Спр. 29. – 105 арк.

3. Протоколи допитів, звіти про кількість витрачених квитанцій на штрафи // ДАЛО. – Ф. Р. 16. – Оп. 1. – Спр. 1. – 47 арк.

4. Оголошення та розпорядження Львівського міського староства // ДАЛО. – Ф. Р. 35. – Губернаторство дистрикту Галичина. – Оп. 6. – Спр. 228. – 36 арк.

5. ДАЛО. – Ф. Р. 37. – Львівське міське Староство губернаторства дистрикту Галичина. – Оп. 5. – Спр. 38. – Арк. 3

6. Особисті листи вивезених на німецьку каторгу мешканців Львівщини // ДАЛО. – Ф. Р. 54. – Інформаційне бюро з вербування та відправлення робочої сили до Німеччини. – Оп. 2. – Спр. 10. – 51 арк.
7. Справа по звинуваченню Лужного Броніслава у наклепі // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Спеціальний суд при Німецькому суді м. Львова – Оп. 1. – Спр. 249. – 11 арк.
8. Справа по звинуваченню Грабовської Софії в образі поліцейського // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 595. – 45 арк.
9. Справа по звинуваченню Джевінського Міхала у спекуляції // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 305. – 57 арк.
10. Справа по звинуваченню Домбровського Романа у переховуванні євреїв // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 847. – 37 арк.
11. Справа по звинуваченню Заборняка Збігнева у користуванні фальшивими документами // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 988. – 9 арк.
12. Справа по звинуваченню Вайгель Казимири та Вайс Крістіни у підробці продуктових карток та спекуляції // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 585. – 46 арк.
13. Справа по звинуваченню Ришарда Рамаяди у виготовленні фальшивих документів // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 462. – 21 арк.
14. Справа по звинуваченню Жмура Ніко та ін. в спекуляції валютою, підробці документів та інших злочинах. Т. 1 // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 254. – 118 арк.
15. Справа по звинуваченню Жмура Ніко та ін. в спекуляції валютою, підробці документів та інших злочинах. Т. 2 // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 586. – 103 арк.
16. Справа у зв'язку зі зловживаннями на львівській трикотажній фабриці // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 279. – 150 арк.
17. Справа у звинуваченні Яворського Хайнріха у крадіжках поштових посилок // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 1014. – 1 арк.
18. Справа по звинуваченню Кручковського Йозефа, Адамського Броніслава та Тлушца Мечислава у крадіжках листів, поштових пакунків та ін. // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 1235. – 2 арк.
19. Переписка з відділом юстиції у справі винесення смертних вироків Лейбі Гельману (за порушення кордонів гетто) і полякам Антонію Шмідту та ін. // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 284. – 11 арк.
20. Справа по звинуваченню Флакової Анастасії у дачі хабарів // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 121. – 45 арк.
21. Справа по звинуваченню Люфтіга Еліяху, Козара Міхала та ін. у грабежах // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 383. – 38 арк.
22. Справа по звинуваченню Цеплік Стефанії у переховуванні євреїв // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 1227. – 13 арк.
23. Справа по звинуваченню Козловського Тадеуша у видаванні себе за поліція та грабежах // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 1257. – 2 арк.
24. Справа по звинуваченню Новоградського Міхала у незаконній торгівлі золотом та діамантами // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 221. – 14 арк.
25. Справа по звинуваченню Декорте Марії в нечесності та укриванні продовольчих карток // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 355. – 11 арк.
26. Справа по звинуваченню Козака Стефана, Романишина Йозефа та ін. в крадіжці // ДАЛО. – Ф. Р. 77. – Оп. 1. – Спр. 802. – 35 арк.
27. Особові справи працівників Апеляційного суду // ДАЛО. – Ф. 161. – Апеляційний суд при Губернаторі дистрикту Галичина – Оп. 1. – Спр. 2, 4, 5, 8. – Арк. 1-2.

28. Особові справи працівників Львівського міського суду // ДАЛО. – Ф. 183. – Міський суд м. Львова. – Оп. 1. – Спр. 2, 3, 6. – Арк. 1-2.
29. Справа по звинуваченню Рижовського Вацлава у скупці краденого // ДАЛО. – Ф. Р. 183. – Оп. 1. – Спр. 27. – 21 арк.
30. Справа по звинуваченню Шудрака Петра, Жака Хенрика та ін. у порушенні правил торгівлі // ДАЛО. – Ф. Р. 183. – Оп. 1. – Спр. 559. – 48 арк.
31. Справа по звинуваченню Гнуса Романа у продажі недоброякісних продуктів // ДАЛО. – Ф. Р. 183. – Оп. 1. – Спр. 40. – 24 арк.
32. Справа по звинуваченню Білінського Богдана та Никифорук Євгенії у порушенні правил торгівлі // ДАЛО. – Ф. Р. 183. – Оп. 1. – Спр. 553. – 12 арк.
33. Справа по звинуваченню Мехеля Вольфа у підкупі поліцейського // ДАЛО – Ф. Р. 183. – Оп. 1. – Спр. 35. – 16 арк.
34. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (Далі – АЖИИ), zbiór 301 (Relacje ocalałych z Zagłady), teczka 6253 (Marcinkowska-Kott Zofia).
35. АЖИИ, zbiór 301, teczka 4486 (Rolsztein Mieczyslaw).
36. АЖИИ, zbiór 301, teczka 6001 (Buza Tadeusz, Schachter Leon).
37. Kahane David Testimony // Yad Vashem archives, sygn. O.3/3077, arc. 197-198.
38. Ostrowska Helena Testimony // Yad Vashem archives, sygn. O.3/6819, arc. 4.
39. Yad Vashem archives, sygn. M.52/252, arc. 1-2.
40. Yad Vashem archives, sygn. M.52/253, arc. 1-4.
41. Інтерв'ю з Сідельником Богданом (1927 р. н.), проведене 11-12 лютого 2010 року у м. Львові.
42. Львівські вісті. – 1941. – 11 серпня – С. 4.
43. Львівські вісті. – 1941. – 23 листопада. – С. 3.
44. Львівські вісті. – 1942. – 19 листопада. – С. 4.
45. Українські щоденні вісти. – 1941. – 2 серпня. – С. 1-3.
46. Українські щоденні вісти. – 1941. – 6 серпня. – С. 7
47. Gazeta Lwowska. – 1942. – 21 липня. – С. 7.
48. Наконечний Є. «Шоа» у Львові. – Львів, 2002. – 284 с.
49. Czuruk S. Lwów w Ceniu Kołymu. – Warszawa, 2007. – 184 s.
50. Gutterman B. Days of Horror. Jewish Testimonies from German Occupied Lemberg 1941-1943. – New York, 1991. – 264 p.
51. Tomaszewski T. Lwów (1941-1944): pejzaż psychologiczny. – Wrocław, 1994. – 240 s.
52. Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові у 1941-1944 роках [Текст] // Львів: Місто, суспільство, культура / Ред. О. Аркуша, М. Мудрий. – Львів, 2007. – С. 546-566.
53. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» [Текст] / Ж. Ковба. – Київ, 1998. – 266 с.
54. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne / G. Hryciuk. – Warszawa, 2000. – 431 s.
55. Majer D. «Non-Germans» under the Third Reich: the Nazi Judicial and Administrative System in Germany and Occupied Eastern Europe, with Special Regard to Occupied Poland, 1939-1945 / D. Majer. – Harvard, 2003. – 1033 p.
56. Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944 / D. Pohl. – München, 1996. – 454 s.

УДК: 94(477):929 Мануїльський Д.В. «1883/1959»

Оксана САВЕЛЬЄВА
(м. Київ)

**Дмитро Захарович Мануїльський (1883-1959):
людина, політик, дипломат**

Висвітлюється життєвий шлях і громадсько-політична діяльність відомого українського державного та партійного функціонера, розкривається внесок Д.З. Мануїльського в формування традицій української радянської дипломатії, його роль у суспільно-політичному житті Української РСР другої половини 1940-х початку 1950-х рр.

Ключові слова: Дмитро Захарович Мануїльський, більшовики, Комінтерн, Народний комісаріат (міністерство) закордонних справ Української РСР, Організація Об'єднаних Націй.

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Постать Дмитра Захаровича Мануїльського належить до чільного ряду відомих політичних діячів Української РСР. Поколінням радянських людей він відомий як видатний діяч комуністичної партії, радянської держави, міжнародного комуністичного руху, історик і публіцист, який брав активну участь у встановленні в Україні більшовицької влади, створенні Союзу РСР та сприяв проведенню українізації. Будучи членом секретаріату Комінтерну, а згодом міністром закордонних справ УРСР він представляв СРСР та Україну на міжнародній арені.

Навряд чи можна сказати, що постать Д.З. Мануїльського є забутою чи недооціненою, але про його життя і діяльність написано відносно небагато. Загальні біографічні відомості про цю людину і політика знаходимо в різноманітних енциклопедичних [6] і довідкових виданнях [10] та кількох загальних працях про діяльність Комінтерну та радянську дипломатію. Окремо слід згадати спеціально присвячені постаті Дмитра Захаровича монографічні дослідження 60-х-70-х рр. ХХ ст. Б.М. Зав'ялов у своїй книзі окрім різноманітних документів використав спогади самого Д.З. Мануїльського. [7]. У монографії Л. Суярко залучені архівні матеріали, спогади партійних і радянських функціонерів, праці та публіцистичні видання самого Дмитра Захаровича [13]. Водночас, життєвий шлях, суспільно-політична та міжнародно-представницька діяльність Д.З. Мануїльського залишаються недостатньо вивченими. Особливо, коли йдеться про оцінку внеску цього політика в формування досвіду української радянської дипломатії повоєнного періоду, його

го суперечливу позицію та роль в суспільно-політичному житті Української РСР другої половини 1940-х – початку 1950-х рр.

Виходячи з стану наукового вивчення проблеми авторка статті поставила за мету висвітлити життєвий шлях і громадсько-політичну діяльність відомого українського державного та партійного функціонера, розкрити його дійсний внесок у формування традицій української радянської дипломатії, роль у суспільно-політичному житті Української РСР повоєнного періоду. Основу джерельної бази дослідження склали документи та матеріали особового архівного фонду Д.З. Мануїльського, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, окремі довідкові та енциклопедичні видання.

Майбутній відомий політик і радянський дипломат народився 21 вересня (3 жовтня) 1883 р. в родині волосного писаря Захара Андроновича Мануїльського в селі Святець, Кременецького повіту, Волинської губернії [1, арк. 1]. Його батько разом із матір'ю Ганною Власівною мали п'ятеро дітей. Родина не відзначалася заможністю. Дід юного Дмитрика, ще в кріпацтві був проданий одним поміщиком іншому, а його батько – Захар Андронович – потрапив до армії, де навчився грамоті та згодом став полковим писарем. Мати – Ганна Власівна – рано втратила свого батька, а після смерті матері змушена була тяжко працювати в наймах.

За таких умов дітям важко було отримати освіту, але троє братів все ж закінчили сільську початкову школу. Далі Дмитро продовжує навчання в гімназії Острога. З третього року навчання він жив на власні кошти, зароблені від уроків, які давав дітям із місцевих заможних родин. У гімназії прогресивна учнівська молодь організовувала нелегальні гуртки «самоосвіти» та «земляцтва», які не лише поширювали революційну літературу, а й друкували власні листівки. Дмитро Захарович бере активну участь у цій діяльності.

В 1903 році юнак стає студентом історико-філологічного факультету Петербурзького університету. Тут Д.З. Мануїльський вступає до числа членів нелегальної студентської громади – «Центральної організації Санкт-Петербурзького Університету», котра мала зв'язки з соціал-демократами. Так почалося «партійне життя» Дмитра Захаровича, який отримавши псевдо «Мефодій», пропагує соціалістичні ідеї серед матросів і робітників петербурзьких заводів [7, с. 9-10].

З початком у 1904 р. російсько-японської війни, Д.З. Мануїльський разом з іншими більшовиками-агітаторами засуджує «її грабіжницький характер» і виступає за поразку царизму. За участь у антивоєнній робітничій демонстрації в Петербурзі його заарештовують, а згодом відпускають. В 1905 р. «Мефодій» працює в окружній організації Петербурзького комітету РСДРП. Навесні цього ж року після спаду активності революційних демонстрацій і в

розпал контрреволюційних акцій поліції, партійний комітет направляє молодого агітатора в Кронштадт для відновлення в місцевому гарнізоні більшовицького підпілля. Тут, вже під новим псевдо «Хома», Дмитро Захарович виступає на мітингах, бере участь у підготовці текстів і тиражуванні листівок [7, с. 13-14]. Після поразки стихійного антиурядового повстання гарнізону фортеці Свеаборг Дмитро Захарович перейшов у підпілля, але був заарештований у Москві. Йому загрожувала смертна кара, однак через відсутність прямих доказів його причетності до Кронштадтського повстання його засудили до трьох років заслання в Архангельській губернії. Знаходячись у пересильній в'язниці Д.З. Мануїльський пише відкритий лист про незаконне утримання в'язнів, а після його публікації в пресі – отримує п'ятирічне заслання в Якутію [7, с. 25]. Намагаючись уникнути суду військового трибуналу Д.З. Мануїльський з допомогою місцевих більшовиків тікає з пересильної в'язниці Вологди. Спочатку Дмитро Захарович переховувався в Петербурзі та Двінську, а потім працює у Києві. В цей час він зустрічається на таємних «сходках» із робітниками, студентами, солдатами. За його ініціативою вийшло 10 номерів газети «Голос солдата». Внаслідок «третьочервненого перевороту» 1906 р. і масових арештів Мануїльський змушений емігрувати закордон. Під час свого перебування у Франції, Дмитро Захарович навчається на юридичному факультеті Університету Сорбони. Закінчивши університет у 1910 р. Д.З. Мануїльський працює робітником на підприємстві [13, с.11]. В умовах спаду революції 1905-1907 рр. він тимчасово приєднується до групи «одзовістів» та співпрацює в газеті «Вперед», де пише статті під псевдо «Іван Безробітний». Наприкінці 1908 р. до Парижу переїздить В.І. Ленін. На сторінках газети «Пролетарий» з'являються дискусійні статті Д.З. Мануїльського, в яких він полемізує з позицією В.І. Леніна щодо діяльності соціал-демократів у Державній Думі [7, с. 35]. Наслідком такої дискусії стала відмова Дмитра Захаровича від своєї думки про неможливість поєднання легальних і нелегальних методів боротьби та перехід на позицію лідера більшовиків, який відстоював необхідність використання в політичній боротьбі будь-яких методів і засобів. Саме в паризький період свого життя Д.З. Мануїльський вивчає основні теоретичні праці К. Маркса та Ф. Енгельса.

У 1912 р. Д.З. Мануїльський нелегально приїздить до Росії аби встановити зв'язки з Петербурзькою та Московською організаціями більшовицької партії. До початку Першої світової війни він бере участь в міжнародному робітничому русі: працює у п'ятій секції соціалістичної організації Парижу, у профспілці металістів, підтримує ліве крило німецької соціал-демократії [13, с. 15]. З початком війни Дмитро Захарович є співробітником емігрантських соціал-демократичних видань «Голос» і «Наше слово», виступає з антивоєн-

ною позицією на сторінках інших видань. У зв'язку із загостренням хвороби на туберкульоз у 1915 р. він виїздить на лікування до Швейцарії, де продовжує пропагандистську діяльність [1, арк. 2].

На батьківщину Д.З. Мануїльський повертається в 1917 р. і одразу ж стає активним пропагандистом «соціалістичної революції». У своїх виступах він критикує погляди інших соціалістів – «есерів», «меншовиків», проурядових партій, одночасно пропагуючи «Квітневі тези» В.І. Леніна, кооптується делегатом VI з'їзду РСДРП(б) від петроградської організації більшовиків.

Займався Дмитро Захарович і публіцистичною діяльністю: редагував журнал «Вперед», входив до редакційного колективу більшовицького видавництва «Прибой», вів у провідній більшовицькій газеті «Пролетарий» відділ політичних відгуків і «Хроніку революційних подій» [13, с. 20].

У жовтні 1917 р. більшовики почали готувати збройне повстання. 12 (25) жовтня 1917 р. був створений Військово-революційний комітет, до складу якого обрали й Дмитра Захаровича Мануїльського. Він разом з М.І. Калініним, А.В. Луначарським і групою моряків Балтійського флоту 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. здійснював передачу влади в Петроградській думі революційному уряду.

Під час контрреволюційного виступу генерала П.М. Краснова Д.З. Мануїльський, що був тоді комісаром Красного Села, разом з С. Орджонікідзе активно агітують солдатів російської армії. Одразу ж після повернення з Красного Села за розпорядженням ЦК РСДРП(б) Д.З. Мануїльського направляють на роботу до Народного комісаріату продовольства. Як заступник наркома він разом з іншими працівниками Наркомпроду розгорнув активну діяльність із налагодження продовольчого постачання Петрограду та Москви.

На початку 1918 р. радянський уряд вів переговори у Брест-Литовську. В цей час ще одна делегація на чолі з Д.З. Мануїльським збиралася виїхати до Курська для переговорів з урядом Центральної Ради. Зміна політичної обстановки зумовила проведення переговорів з урядом гетьмана П.П. Скоропадського.

Поки тривала боротьба Директорії УНР із більшовиками, Д.З. Мануїльський вів переговори з німецькими солдатськими комітетами щодо здачі Двінської фортеці. Переговори закінчились успішно [1, арк. 3]. Після повернення з Білорусії він очолював делегацію РРФСР на переговорах із надзвичайною дипломатичною місією Директорії, намагаючись скоординувати спільну боротьбу урядів двох країн проти білогвардійських армій генералів П.М. Краснова і А.П. Денікіна. Досягти домовленості не вдалося, більшовики у грудні 1918 р. з Курська розпочали наступ на Україну. Директорія, обурена агресією, вислала радянському урядові Ноти протесту. 5 січня 1919 з Москви у відповідь надійшла Нота народного комісара закордонних справ РСФРР

Г. Чичеріна, у якій стверджувалося, що військ РСФРР в Україні нема, а проти Директорії воює армія «українського радянського уряду, який є цілком незалежний». Директорія 16 січня 1919 оголосила війну радянській Росії.

В січні 1919 р. Дмитро Захарович виїхав до Парижу з новим завданням більшовицької партії. Радянська місія, яку він очолював, працювала над поверненням із Франції військ російського експедиційного корпусу. Незважаючи на складні умови переговорів радянським дипломатам вдалося повернути російські війська на Батьківщину [7, с. 84-89].

Повернувшись із Франції, Д.З. Мануїльський призначається головою Політичного комітету оборони Києва, що проводив агітацію серед робітників проти денікінців і петлюрівців [1, арк. 3]. Коли більшовики змушені були покинути Київ, він відправився на фронт і працював уповноваженим із продовольчого постачання 12-ї армії.

Наприкінці листопада 1919 р. у Гомелі відбулася нарада представників партійних організацій, на якій підтримали положення доповіді Д.З. Мануїльського про завдання партійної боротьби на Україні. По закінченню наради для керівництва партійною роботою на визволених від денікінців землях ЦК РКП(б) створив Тимчасове бюро, до складу якого серед інших увійшов і Дмитро Захарович. До Всеукраїнського з'їзду Рад роль уряду виконував Всеукраїнський Револьюційний Комітет. У складі ревкому Д.З. Мануїльський керував земельними і продовольчими справами. Він активно проводив більшовицьку політику на селі та агітував селян на створення «комнезамів». Дмитро Захарович розробив «Основні начала земельних справ – закон про землю», який був затверджений Всеукрревкомом 5 лютого 1920 р. Цього ж року він очолив Народний комісаріат земельних справ УСРР [8, с. 28].

Під час радянсько-польської війни Дмитро Захарович виконує нове дипломатичне завдання та у серпні 1920 р. бере участь у переговорах в Мінську. Д.З. Мануїльський отримав повноваження не лише на ведення переговорів, але й на укладення перемир'я, прелімінарні умови миру з Польською республікою. Після укладення перемир'я 12 жовтня 1920 р. Дмитро Захарович переїздить до Харкова й з цього часу працює в Україні, де разом із іншими більшовиками «бореться за утвердження радянської влади» [13, с. 31].

У складі керівних органів УСРР на 1920 р. переважали прихильники «демократичного централізму». Така ситуація не влаштовувала більшовиків і вибори визнали недійсними. Натомість було створено Тимчасовий Центральний Комітет КП(б)У, складі якого був Д.З. Мануїльський. З цього часу він постійно обирається членом керівних партійних органів республіки. У листопаді 1920 р. він входить до складу Політбюро ЦК П(б)У [13, с. 36].

2 травня 1921 р. було скликано Всеукраїнську нараду КП(б)У на якій обговорювали рішення X з'їзду РКП(б). Д.З. Мануїльський доповідав про не-

обхідність використання української культури, мистецтва, мови для встановлення зв'язків партії з народом. Під час голоду 1921 р. Дмитро Захарович очолив комісію зі збирання продподатку у Волинській та Подільській губерніях [7, с. 122-125].

У 1920-ті рр. Д.З. Мануїльський брав участь у Першому з'їзді Рад СРСР у складі Центрального Виконавчого Комітету; працював над розробкою основних положень першої союзної Конституції. На XII з'їзді РКП(б) його обирають членом ЦК РКП(б), в якому він беззмінно перебував до 1952 р.

Паралельно із політичною діяльністю Д.З. Мануїльський займався й журналістикою – працював редактором газети «Коммунист». Він має безпосередній стосунок до заснування і організаційного зміцнення Всеукраїнської академії наук. Із 1921 р. Д.З. Мануїльський був головою «Всеукраїнської комісії з поліпшення побуту вчених, які стали на бік радянської влади». Комісія займалася також покращенням матеріального стану самої Академії наук [13, с. 41].

Дмитро Захарович активно розгортає діяльність у міжнародному комуністичному русі. Він був учасником II та III конгресів Комуністичного Інтернаціоналу. З 1923 р. працює у Виконкомі Комінтерну. Із 1928-го по 1943 р. Д.З. Мануїльський незмінно обіймав посаду секретаря цієї організації. На V конгресі Комінтерну (1924 р., м. Москва) Д.З. Мануїльський виступив із доповіддю з «національно-колоніального питання», в якій йшлося про загострення міжетнічних конфліктів у багатонаціональних Югославії, Чехословаччині, Польщі та Румунії. У всіх своїх статтях, виступах на з'їздах компартій різних країн, брошурах він критикує будь-які ухили від «ленінської партійної лінії». Кризу в комуністичному русі та поразку революції в Німеччині він пояснює існуванням різних течій в комуністичних партіях Чехословаччини, Франції, Швеції, інших країн Європи, що, на його думку, підривало «єдиний антиімперіалістичний фронт». Виголошена на V конгресі Комінтерну теза про те, що основне завдання комуністичних європейських партій – це їх «більшовизація» та орієнтація на СРСР, фактично нав'язувало іншим комуністичним діячам ленінське бачення марксизму. На XIII пленумі Виконкому Комінтерну Д.З. Мануїльський засуджує фашистський режим, особливо його боротьбу із комуністами [13, с. 45-53].

Продовжуючи свою науково-публіцистичну діяльність Д.З. Мануїльський займається історією класової боротьби та міжнародного комуністичного руху. У брошурі «Энгельс в борьбе за революционный марксизм» він пропагує вчення К. Маркса та Ф. Енгельса. Праця «О капиталистическом окружении и троцкистских резервах» присвячена критиці будь-яких відхилень від ленінської теорії. У статті «Экономический кризис и революционный подъем» Дмитро Захарович аналізує світову економічну кризу із позицій марксизму і

стверджує про економічне зростання СРСР в цей період. Його праці виходили не лише російською, а й англійською, німецькою, данською, нідерландською, угорською, іспанською, італійською мовами [13, с. 65].

Під час Другої світової війни, у 1942-1944 рр., Д.З. Мануїльський працював у ЦК ВКП(б) і Головному політичному управлінні Червоної Армії, входив до Ради військово-політичної пропаганди. Значне місце в його публіцистиці посідає поширення почуття ненависті до ворога серед громадян СРСР, нищівна критика гітлерівського «нового порядку», який він порівнює з усіма історичними бідами людства [2]. Пишучи про воєнні дії, перемогу радянських військ під Сталінградом Д.З. Мануїльський називає «поворотним пунктом всієї війни». У творі «Народ-герой, народ-воин» автор звеличує подвиг радянського народу у війні, його героїзм і мужність [3]. Про подвиги окремих людей на фронті і в тилу Дмитро Захарович писав у газетних статтях в «Правде», «Известиях», «Красной звезде», «Красном флоте», «Радянській Україні». За значний внесок у перемогу радянського народу над нацистською Німеччиною Д.З. Мануїльський був нагороджений «Орденем Леніна» та «Орденем Червоної Зірки», а за праці з питань міжнародного комуністичного руху, не захищаючи дисертацію, отримав звання професора по кафедрі «Історії міжнародних відносин та зовнішньої політики СРСР» і вчену ступінь доктора історичних наук [5, арк. 2].

Питання повоєнного світового устрою почало розглядатися Антигітлерівською коаліцією з 1943 р. Саме тоді було створено «Комісію з питань мирних договорів і післявоєнного устрою», до складу якої ввійшов і Д.З. Мануїльський. Після прийняття Закону «Про надання Союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний комісаріат» (1 лютого 1944 р.) в Україні було створено Народний Комісаріат Закордонних справ. Президія Верховної Ради УРСР обрала Дмитра Захаровича Наркомом закордонних справ.

На Кримській конференції її учасники вирішили питання про участь Української і Білоруської РСР в створенні Міжнародної організації для підтримання миру і безпеки. 30 квітня 1945 р. українська делегація на чолі з Головою Ради Народних Комісарів Д. З. Мануїльським отримала відповідні повноваження від уряду УРСР щодо участі в конференції із розробки статуту міжнародної організації і 2 травня 1945 р. вилетіла до Америки. У Сан-Франциско українській делегації неодноразово доводилося заперечувати поширювані в Європі та США небезпідставні сумніви щодо суверенності УРСР та думки про її залежне становище від Москви [7, с. 205].

Делегація від УРСР активно працювала у комісіях і комітетах із вироблення остаточного тексту Статуту міжнародної організації. Д.З. Мануїльсь-

кого обрали головою Першого комітету Першої комісії, який розробляв преамбулу «Статуту». 7 червня 1945 р. Дмитро Захарович повідомив світовій пресі про прийняття терміну «Об'єднані нації». Українська делегація вносила пропозицію включити до Статуту ООН статтю про те, що ця організація повинна сприяти розв'язанню міжнародних економічних, соціальних і культурних проблем, боротися за поважання людських прав та основних свобод для всіх людей незалежно від їх раси, статі, мови та релігії. Ця пропозиція увійшла до статті 55 Статуту. По закінченню конференції 26 червня 1945 р. Д.З. Мануїльський, разом з представниками інших 50 держав підписав Статут ООН [13, с. 77-78].

На Першій сесії ООН вирішувалися питання структури організації. Д.З. Мануїльського обрали головою Першого комітету Асамблеї, в компетенцію якого входили політичні питання, питання безпеки, регулювання озброєнь. Генеральна Асамблея прийняла ряд резолюцій цього комітету. У своїх виступах, зокрема на засіданні II сесії Генасамблеї ООН, Д.З. Мануїльський критикував західних політиків за переховування українських націоналістів і засуджував діяльність останніх. Своє негативне ставлення до українських націоналістів він виклав у брошурі «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини», з текстом якої виступив 6 січня 1945 р. у Львові на нараді вчителів західних областей УРСР [4].

Паралельно з міжнародною діяльністю, в 1945-1946 рр. Д.З. Мануїльський виступив ініціатором, ідеологом і керівником нової кампанії боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», розгорнув широкомасштабну акцію з переслідування і цькування інтелігенції, зокрема найвідоміших на той час істориків М. Петровського та І. Крип'якевича, письменників О. Довженка, В. Сосюри, О. Яновського, М. Рильського та інших [6].

З метою недопущення посилення Англії та Японії Дмитро Захарович звернув увагу Ради Безпеки ООН на становище в Індонезії, а саме на перешкоди у самовизначенні індонезійського народу через дії колонізаторів. Українська делегація не підтримала територіальні претензії Греції щодо Болгарії, а після реставрації монархії в Греції зверталась до ООН із проханням розглянути питання про становище на Балканах. Під час обговорювання питання про дискримінаційну расову політику уряду Південної Африки щодо індусів Д.З. Мануїльський підтримав вимоги індійських делегатів [11].

Намагаючись висміяти західних політиків та їхні методи дипломатії Дмитро Захарович написав памфлет «Так було в Лізі Націй», в якому характеризує школу дипломатії часів Ліги Націй як таку, що «зовсім не потрібна народам», тавруючи її діячів і сучасних їх послідовників к «ворогів миру» [14].

На Другій сесії Генеральної Асамблеї ООН Д.З. Мануїльський беззаперечно підтримував пропозиції радянської делегації про скорочення озброєнь і

заборону атомної зброї. Схожа пропозиція, яка включала до себе ще й скорочення збройних сил, була висунута делегацією СРСР на наступній сесії [12]. На Паризькій мирній конференції, на засіданнях Мирної конференції з проблем Дунаю, під час роботи в ООН Д.З. Мануїльський повністю підтримував офіційний курс Москви.

Очоливши Міністерство закордонних справ Д.З. Мануїльський, за дорученням партії, зайнявся підготовкою дипломатичних кадрів. Ще з 1940 р. він читав лекції у Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б). При Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка в 1944 р. було відкрито факультет міжнародних відносин. Дмитро Захарович часто бував серед студентів, слухав їхні відповіді на іспитах, проводив бесіди. Багато випускників факультету отримали наукові звання, стали керівниками наукових установ, деканами факультетів, провідними спеціалістами в різних галузях історичної, економічної та юридичної наук [13, с. 102].

Міністр закордонних справ України володів кількома іноземними мовами. Добре знав українську, російську, французьку мови, розмовляв німецькою, польською, розумів іспанську та італійську, а з 1944 р. почав вивчати англійську мову. Це знання мов, а отже і літератури мовою оригіналу, допомагало йому в науковій та публіцистичній діяльності, неодноразово він виголошував промови іноземною мовою для своїх європейських колег. З ініціативи Д.З. Мануїльського в Україні було створено три спецшколи з іноземною мовою викладання. Дмитро Захарович любив дітей, його часто бачили в інтернаті, де виховувалися діти, чий батьки загинули під час війни. Він віддавав на утримання цього будинку частину зарплати та гонорари за літературні твори. У 1951 р. Дмитро Захарович тяжко захворів, і з кожним роком хвороба загострювалась. З 1953 року він – персональний пенсіонер союзного значення. 22 лютого 1959 р. Д.З. Мануїльський помер. Похований на Байковому кладовищі.

Про нього згадують як про всебічно обдаровану працюючу людину з гарним почуттям гумору, яка розумілася на мистецтві, цікавилася філософією, історією та літературою. Незважаючи на обмежений характер дипломатії УРСР у 1940-х рр., Д.З. Мануїльський гідно представляв радянську Україну на міжнародній арені, хоча спершу В. І. Ленін під час дискусії в Парижі охарактеризував його як людину, не спокушену у дипломатії [13, с. 13]. Дмитро Захарович переконав світову громадськість у вагомій ролі УРСР в розгромі фашизму під час Другої світової війни, наголошував на необхідності відновлення культурних зв'язків між народами в післявоєнний час. Д.З. Мануїльський був не тільки переконливим оратором, а й талановитим політиком. [9, с. 195-196] Своїми промовами демонстрував прагматичний підхід до вирішення багатьох нагальних проблем. Під його керівництвом

працювали і вчилися дипломатичним тонкощам представники першого покоління українських радянських дипломатів: С. Демченко, О. Касименко, В. Тарасенко.

В офіційному некролозі з приводу його смерті читаємо: «Товариш Мануїльський все своє кипуче життя, багатогранні знання, свої блискучі здібності публіциста і оратора віддав беззавітному служінню Радянській Вітчизні, боротьбі за торжество марксизму-ленінізму, за розвиток і зміцнення міжнародного комуністичного і робітничого руху». Для увічнення його пам'яті Рада Міністрів УРСР своєю постановою від 23 червня 1972 р. встановила щорічну премію імені Д.З. Мануїльського, яка присуджувалася Президією АН УРСР за видатні наукові праці в галузі історії, держави та права.

Annotation

Oksana Saveleva (Kyiv). Dmitry Zakharovych Manuilsky (1883-1959) as a person, politician and diplomat.

The career and political activity of the famous Ukrainian statesman and member of the Communist Party are represented; contributions of D. Z. Manuilsky into developing of Ukrainian Soviet diplomatic traditions and his role in the public and political life of Ukrainian SSR during 1940-1950 are disclosed.

Keywords: Dmitry Zakharovych Manuilsky, Bolsheviks, Comintern, People's Commissariat for Foreign Affairs of Ukrainian SSR, United Nations.

Аннотация

Савельева О.В. (г. Киев). Дмитрий Захарович Мануильский (1883-1959): человек, политик, дипломат.

Освещается жизненный путь и общественно-политическая деятельность известного украинского государственного и партийного функционера, раскрывается вклад Д. З. Мануильского в формирование традиций украинской советской дипломатии, его роль в общественно-политической жизни Украинской ССР второй половины 1940-х начала 1950-х.

Ключевые слова: Дмитрий Захарович Мануильский, большевики, Коминтерн, Народный комиссариат (министерство) иностранных дел Украинской ССР, Организация Объединенных Наций.

Примітки

1. Автобіографія, біографія, текст анкети для міжнародного справочника «Кто есть кто?», учетная карточка научного работника. Автограф и копии. (4 декабря 1944 г. – 6 марта 1946 г.) // ЦДАВО України. – Ф. 4669. – Оп. 1. – Спр. 93. – 8 арк.

2. Брошюра Д.З. Мануїльського «Гитлеровская тюрьма народов». Типографский оттиск. (1943 г.) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – (далі ЦДАВО України). – Ф. 4669. – Оп. 1. – Спр. 9. – 11 арк.

3. Брошюра Д.З. Мануїльського «Народ-герой, народ-воин». Типографический оттиск. (1944 г.) // ЦДАВО України. – Ф. 4669. – Оп. 1. – Спр. 10. – 7 арк.

4. Брошюра Д.З. Мануильского «Украинско-немецкие националисты на службе у фашистской Германии». Доклад на совещании учителей западных областей Украины. Типографский оттиск. (1945г.) // ЦДАВО України. – Ф. 4669. – Оп. 1. – Спр. 22. – 12 арк.
5. Выписки из протоколов Высшей аттестационной комиссии Всесоюзного комитета по делам Высшей школы при СНК СССР, заседаний Ученого Совета Института Истории Украины об утверждении Д.З. Мануильского в ученой степени и ученом звании. Заверенные копии. (29.12.1939 – 09.12.1944г.) // ЦДАВО України. – Ф. 4669. – Оп. 1. – Спр. 94. – 4 арк.
6. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.; іл.
7. Зав'ялов, Б. М. Дмитро Захарович Мануїльський / Б. Зав'ялов. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1967. – 227 с.
8. Заріцька І.М. Радянське земельне законодавство (грудень 1919 – березень 1921) / І. М. Заріцька // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 28-32.
9. Кульчицька О.В. Українська ССР в ООН: віхи історичного прогресу / О. В. Кульчицька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 195-198.
10. Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918-1991). / В.С. Лозицький. – К.: Вид-во «Генеза», 2005. – 368 с.; іл.
11. Проект заявлення правительства УССР, текст выступления Д.З. Мануильского, проект постановления Совета Безопасности, рабочие записи Д.З. Мануильского по индонезийскому вопросу. Автографы и машинопись с правками Д.З. Мануильского. (1946г.) // ЦДАВО України. – Ф. 4669. – Оп. 1. – Спр. 32. – 93 арк.
12. Стенограмма и предварительный тексты выступлений на заседании Политического Комитета I части III сессии Генеральной Асамблеи ООН о запрещении атомного оружия и контроле над атомной энергией. Автограф и копии с правками Д.З. Мануильского. (04.10.1948г.) // ЦДАВО України. – Ф. 4669. – Оп. 1. – Спр. 68. – 79 арк.
13. Суярко Л.А. Дмитро Захарович Мануїльський / Л.А. Суярко. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1979. – 114 с.
14. Текст статті Д.З. Мануильского «Так было в Лиге Наций /Размышления у гроба Лиги Наций бывшего дипломата». Копия с правками автора. (1948 г.) // ЦДАВО України. – Ф. 4669. – Оп. 1. – Спр.79. – 19 арк.

УДК 94(477):371.15

Євгеній БИБА
(м. Київ)

«Інтелігенція»: від філософської категорії до історичного поняття

Розглядаються основні підходи, що склались у суспільній і науковій думці до визначення змісту поняття «інтелігенція». Простежено еволюцію цього терміну від

філософської категорії до історичного та соціологічного поняття.

Ключові слова: Інтелігенція, поняття, термін, філософська категорія, становлення інтелігенції, історія інтелігенції.

Науковий керівник – *Коляда Ігор Анатолійович*, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук.

XIX ст. – епоха становлення та розвитку індустріального суспільства, що наповнена радикальними змінами в суспільно-політичній, соціально-економічній, культурно-національній сферах життя українських земель у складі Російської імперії. Це епоха національно – культурного відродження, пов'язаного з новим поколінням українських діячів, які за походженням були, як вихідці з козацької старшини, так і вихідцями з «низького стану» і склали джерело нової соціальної верстви – інтелігенції, більшість представників якої за своїм фахом були вчені, педагоги, літератори, юристи і діяльність яких на відміну від їх попередників – нащадків козацької старшини – у галузі української культури носила фаховий характер, а не характер своєрідного захоплення.

З початку появи інтелігенції, як окремої соціальної верстви суспільства, продовжуються дискусії щодо визначення змісту терміна «інтелігенція». Науковці й публіцисти минулого та сучасності намагаються означити цей соціальний феномен.

Науковою новизною дослідження є спроба узагальнити основні підходи, що склались у суспільній та науковій думці до визначення змісту поняття «інтелігенція».

Історіографія питання походження терміну «інтелігенція» представлена дослідженнями таких вчених: Біллінгтона Дж. [1], Виноградова В. [2], Добрускіна М. [4], Касьянова Г. [6], Колоницького Б. [7], Коляди І. [8], Кондакова І. [9], Лейкіної-Свірської В. [10] Смолякова Л. [12], Соколова К. [13], Шип Н. [16].

Філософське осмислення походження терміну «інтелігенція» бере свій початок від Арістотеля та Цицерона. На думку дослідника Л.Смолякова, Арістотелеве «diagnosis» – це особливості пізнавального процесу людини, що направлені не лише на об'єктивне пізнання природи, а й на саму себе, тоді як Цицерон пропонує перекладати Арістотелевий термін дефініцією «інтелігенція» (intel-lego – відчувати, сприймати, пізнавати, мислити, розбиратися). За античними філософами «мудрість» складається з розуму та знання, то за Цицероном, інтелігенція – це здатність душі людини до раціонального мислення, спрямованого на самовдосконалення та пізнання навколишнього світу [12, с. 10].

Згодом, наприкінці античної доби, поняття інтелігенції теологізується й трактується перш за все, як «Розум Божий» або «Вищий Розум», що творить у самому собі все різноманіття світу.

У середньовіччі термін «інтелігенція» вже розуміється, як «інтелект та душа». Божественне і людське трактування начал природи інтелігенції зберігалось, як в епоху Реформації, так і Просвітництва.

Нове змістове наповнення терміну «Інтелігенція» пов'язано з німецькою класичною філософією: І. Кант розглядає його, як синтез теологічного і гуманістичного і трактується як «божество» або «безконечна істота», тобто вищу здатність сприймати те, що не можна осягнути відчуттями [5, с. 285]; Й. Фіхте вперше його «включає до інших філософських систем» та визначає, як «систему морального ідеалізму, що спонукає людину до корисної діяльності, як наказує їй громадянський обов'язок» [14, с. 111-116]; Ф. Шелінг трактує його «не лише як логічний акт, а й як духовний процес, що створює всі предмети форми свідомості [15, с. 264]»; Г. Гегель визначав його, як «теоретичне мислення, складову частину суб'єктивного духу – теоретичний дух. Дух у формі суб'єктивності і є інтелігенція» [3, с. 43].

Отже, «важливим, – зазначає доктор філософських наук, професор М. Добрускін, – залишається той факт, що інтелігенція у працях німецьких філософів постає у двох іпостасях: не лише як інтелект, а й як суб'єкт, для якого пізнання є засобом його інтелектуальних функцій, утверджуючи ідею, що “інтелігенція – це інтелект, здатність мислення» [4, с. 31].

Марксизм трактує «інтелігенцією» не як абстрактний інтелект, а як певний соціальний прошарок, що має конкретні інтереси та характеризується певними ознаками: розумовою працею, освіченістю, поширенням наукових знань, культурою, мистецтвом та розробкою ідеології [4, с. 32]. К. Маркс «інтелігенції», як соціальний феномен, визначає крізь призму класових інтересів, поділяючи її на буржуазну, дрібнобуржуазну, феодальну та пролетарську [4, с. 33].

Уперше в російській філософській думці термін «інтелігенція» з'являється у другій половині XVIII ст., коли його вжив видатний діяч російського масонства, педагог і просвітитель Й. Шварц, виходець з Трансильванії, запрошений 1780 р. на професорську посаду до Московського університету. Професор Й. Шварц використовує термін «інтелігенція», вкладаючи до його змісту латинське трактування й переклад. На думку Й. Шварца, «інтелігенція – вищий стан людини, як розумної істоти, вільної від усілякої грубої, тлінної, тілесної матерії, безсмертної та здатної невідчутно впливати й діяти на всі речі» [1, с. 303]. Російський вчений та поет В. Тредіаковський переводить з латини термін «intelligentia», як «розумність». Згодом, професор Петербурзького університету А. Галич, в «Досліді філософського

словника» (1819 р.), на основі досліджень Ф. Шелінга, трактує зміст поняття «інтелігенція», як «розумний дух» та «вищу свідомість» [9, с. 66].

Доктор філологічних наук, літературознавець В. Виноградов відмічав, що слово «інтелігенція» з'являється в російській мові у другій половині XVIII ст. та пов'язане з поширенням масонської літератури: «Часто зустрічається в рукописній спадщині масона Шварца слово інтелігенція. Ним позначається вищий стан людини як розумної істоти, вільного від усякої грубої, тілесної матерії, безсмертного і здатного невідчутно впливати і діяти на всі речі. Пізніше цим словом в загальному значенні – «розумність, вища свідомість» – скористався А. Галич у своїй ідеалістичній філософській концепції. У цьому ж значенні його вживав поет В. Одоєвський» [2, с. 209]. Сучасний філософ Л. Коган вважає, що термін «інтелігенція» у російській мові з'являється у XVIII ст. та має французьке походження [13, с. 17]. На думку філософа К. Соколова, «більш пізнє слово «інтелігенція» – це латинізована адаптація французького «intelligence» та німецького «intelligenz», якими почали користуватися на Заході у першій половині XIX ст. для позначення освічених та «прогресивних» представників суспільства» [13, с. 17].

Польський дослідник А. Гелла вважає, що термін «інтелігенція» вперше з'являється у польській літературі, коли його було вживано у 1846 р. польським громадським діячем, філософом Каролем Лібельтом: «Я і зараз дотримуюся свого тезису, що цей термін вперше з'являється у Польщі, при цьому виходячи з лінгвістичних міркувань: 1) дане поняття було запозичене з латини, яка мала значно більший вплив на поляків, ніж на росіян; 2) суфікс «сја» у польській мові «intelligencja» ближчий до латинського «intelligentia», ніж російський «ция»; 3) суфікс «сја» («tsia» в англійському написанні) більш поширений в польській мові, але набагато рідше зустрічається в російській мові». Німецький філолог О. Міллер, який першим прослідкував семантику терміну «інтелігенція», також вказував на неросійське його походження [13, с. 18].

Сучасний російський філософ К. Соколов, у своїй праці «Российская интеллигенция XVIII – начала XX вв. Картина мира и повседневность» зазначає, що термін «інтелігенція» ніколи не мав чіткого визначення в російській мові. Його використовували в різних значеннях. При чому його зміст, в історії російської суспільної думки, не полишався незмінним [13, с. 18]. Дослідник вважає, що з 50-х рр. XIX ст. розпочинається процес серйозного осмислення «інтелігенції», як соціального феномену в Російській імперії і було пов'язане із періодом царювання Миколи I, коли за розгромом заколоту декабристів відбувається наростання протистояння між дворянством і самодержавством, коли представники молодого дворянства відмовлялись слугувати царизму, прагнучи свої таланти, інтелектуальні сили

віддавати служінню батьківщині. За такої ситуації активна частина представників дворянської молоді виявилася «зайвими людьми». Знайомлячись з передовими ідеями західноєвропейської передової суспільної думки, обговорюючи та дискутуючи у своїх гуртках і товариствах щодо питання про долю Росії, представники молодого дворянства творять новий тип інтелігенції – «дворян, які каються» [13, с. 21].

Вперше про «інтелігенцію», як соціальну верству у Російській імперії було зазначено у «Городовом положении» 1785 р.

Радянська дослідниця В. Лейкіна – Свірская вважає, що під терміном «любомудри», вживаному у 20 рр. XIX ст. також слід розуміти представників інтелігенції, як соціальної верстви [10, с. 5].

У 30-х рр. XIX ст. у зв'язку з дискусіями щодо ідеалів «моральності буття», як засади освіти та освіченості у суспільстві, в оточенні М. Карамзіна та діячів пушкінського кола термін «інтелігенція» вживається, як означення соціокультурної верстви з її моральними рисами та специфікою у поведінці [13, с. 19].

У 50-ті рр. XIX ст., як самостійне означення соціальної категорії поняття «інтелігенції» та її соціальної ролі, вперше спробував осмислити представник радикальної опозиції, російський письменник та філософ О. Герцен.

У подальшому проблема змісту поняття «інтелігенція», місця інтелігенції у соціальній структурі суспільства була розроблена одним із ідеологів народництва, його пропагандистського напрямку, російським соціологом й філософом П. Лавровим, який під «інтелігенцією» розумів «критично мислячі особистості, свідому складову колективного цілого». На його думку, головною рисою «критично мислячої особистості» є здатність усвідомлювати своє історичне значення, продукувати нові ідеї – «зерна прогресу». «Критично мисляча особистість – це соціальна сила, яка покликана забезпечувати саму можливість соціального прогресу» [13, с. 21].

На початку XX ст. з виходом збірника «Віхи. Збірник статей про російську «інтелігенцію» у 1909 р. розпочався новий, важливий етап у змістовому осмисленні поняття «інтелігенція». З виходом збірника, з'являється нове його змістове наповнення, що знаходить відображення у словникових виданнях. Термін «інтелігенція» пояснюється, як особлива суспільна група, що виникає у Західній Європі в епоху Відродження в умовах розвитку вищої світської освіти, з одного боку, та з другого, із зростанням освіченості широких верств міського населення. Саме з цього часу поняттям «інтелігенція» об'єднують представників розумової діяльності, професія яких визначається їхніми здібностями, знаннями та талантами.

На думку дослідника Є. Рашковського, поява в українській суспільній

думці терміну «інтелігенція» (як соціологічного терміну окремою соціальною верстви) пов'язано з європейською «Весною народів» на території Галичини. «Інтелігенція» – це патріотично налаштований контингент, перш за все шляхта та, частково, й міщан, при чому не завжди з високим рівнем освіти» [11, с. 116-120], – пише Є. Рашковський. Дослідник вважає, що поширення цього терміну в українських землях на теренах Російської імперії пов'язано з польським повстанням 1863 р. та розгортанням нового етапу національно-визвольної боротьби.

Уперше в сучасній українській історіографії до проблеми аналізу такого соціального феномену, як «інтелігенція» звертається сучасний відомий історик, доктор історичних наук Н. Шип. У своїй праці «Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк» (1991 р.). Дослідниця зазначає, що «необхідно виділяти дві категорії: «інтелігентність» (ступінь духовності внутрішньої та зовнішньої культури людини) та «інтелігенція» (соціальна категорія, яка професійно займається розумовою працею, зокрема трьома її видами: інтелектуальна діяльність, продукт якої має духовну цінність (літератори, художники), другий вид діяльності поєднує результат праці з творчим процесом (вчителі, лікарі), третій вид – розумова праця, продуктом якої є матеріальні цінності (інженери, агрономи)» [16, с. 9].

Сучасний дослідник Г. Касьянов, у роботі «Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: соціально-політичний портрет» (1993 р.) характеризує соціально-політичний портрет української інтелігенції рубежу XIX-XX ст., констатує її провідну роль у процесі пробудження української нації, її ролі у творенні політичних партій та формулюванню основних завдань українського національно-визвольного руху на початку XX ст. [6, с. 12].

Розкриваючи суспільно – політичну діяльність української інтелігенції другої половини XIX ст. – початку XX ст., визначаючи негативні чинники, що впливали на неї, означивши основні її форми, доктор історичних наук, професор І. Коляда зазначає, що під «інтелігенцією слід розуміти найбільш високоосвічену соціальну категорію населення, зайняту інтелектуальною діяльністю, що вирізняється критично – креативним мисленням і включена до активної суспільно – політичної діяльності» [8, с. 13].

Отже, у процесі становлення та розвитку поняття «інтелігенція» видозмінюється його змістове наповнення. З'явившись у античні часи, як філософська категорія, що визначала інтелектуальну діяльність людини, згодом перетворюється у історичне поняття – як соціальний феномен, нова соціокультурна верства суспільства.

Узагальнюючи філософський зміст та різні підходи до соціального визначення, під «інтелігенцією», на наш погляд, необхідно розуміти соціальну категорію населення, яка вирізняється не лише місцем роботи та

освітою, а й своїми інтелектуальними та креативними здібностями, суспільно-політичною активністю та діяльністю на благо соціуму, за рівнем яких визначається загальний рівень розвитку, як суспільства, так і нації, яку вона репрезентує.

Annotation

Eugenii Vyba (Kyiv). «Intelligentsia»: from the philosophical category to the historical concept.

Basic approaches that have developed in social and scientific thought to the definition of the term «intelligentsia» are studied. Evolutions of the term from philosophical categories to the historical and sociological concepts were followed up.

Keywords: Intelligentsia, concepts, terms, philosophical category, establishment intellectuals, the history of intelligentsia.

Аннотация

Бйба Е.В. (г. Киев). «Интеллигенция»: от философской категории к историческому понятию.

Рассматриваются основные подходы, которые сложились в общественной и научной мысли в определении содержания понятия «интеллигенция». Прослежено эволюцию этого термина от философской категории к историческому и социологическому понятию.

Ключевые слова: интеллигенция, понятие, термин, философская категория, становление интеллигенции, история интеллигенции.

Примітки

1. Биллингтон Дж. Икона и топор. Опыт истолкования истории русской культуры [Текст] / Биллингтон Дж. – М., 2001.
2. Виноградов В. Проблема авторства и теория стилей [Текст] / Виноградов В. // – М., 1961.
3. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: в 3-х т. [Текст]. – М., 1972. – Т. 3.
4. Добрускін М. Про генезу терміна та філософського поняття «інтелігенція» [Текст] // Філософська думка. – 2005. – № 5. – С. 28-36.
5. Кант И. О форме и принципах чувственно воспринимаемого и интеллигибельного мира [Текст] // Собрание сочинений: В 8 т. – М., 1994. – Т.2.
6. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет [Текст] / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993.
7. Колоницький Б. Интеллигенция в конце ХІХ – начале ХХ века: Самосознание современников и исследовательские подходы [Текст] / Б. Колоницький // Из истории русской интеллигенции. – СПб., 2003.
8. Коляда І.А. Поняття «інтелігенції»: історіософські конструкції Миколи Костомарова, Івана Франка, та Михайла Драгоманова [Текст] / Коляда І. // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 3. – С. 11-16
9. Кондаков И. К феноменологии русской интеллигенции [Текст] / И. Кондаков // Русская интеллигенция. История и судьба. М., 1999.

10. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века [Текст] / В.Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1971.
11. Рашковский Е. Научное знание, институты науки и интеллигенция в странах Востока [Текст] / Е.Б. Рашковский. – М.: Наука, 1990.
12. Смоляков Л. Социалистическая интеллигенция. Социально-философский анализ [Текст] / Л. Смоляков. – Киев: Политиздат Украины, 1986.
13. Соколов К. Российская интеллигенция XVIII – начала XX вв.: картина мира и повседневность [Текст] / К. Соколов. – СПб.: «Нестор-История». 2007.
14. Фихте И. О назначении ученого [Текст] / И. Фихте. – М. 1956.
15. Шелинг Ф. Система трансцендентального идеализма [Текст] / Ф. Шелинг. – М., 1936.
16. Шип Н. «Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк» [Текст] / Н. Шип. – К.: Наукова думка, 1991.

УДК 94 (477):378:63“195/196”

Роксолана БЛИЗНЮК
(м. Київ)

Історіографія вищої аграрної освіти України другої половини XX століття в науковій літературі 1950-х – середини 1960-х рр.

Аналізується дослідження вітчизняних істориків сільського господарства у вивченні розвитку вищої аграрної освіти в Україні другої половини XX ст. Акцентується на пріоритетному впливі ідеологічного чинника на розвиток аграрної історії в УРСР у 50-х – 60-х рр. XX ст.

Ключові слова: історики-аграрники, історіографія, аграрна історія, вища аграрна освіта, Українська РСР.

Науковий керівник – *Коломіць Сергій Сергійович*, професор кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України, кандидат історичних наук.

Історіографія вищої аграрної освіти України другої половини XX ст. є невід’ємною складовою вітчизняної історіографії новітнього періоду історії. Вона простежує найважливіші тенденції та закономірності розвитку української історичної науки та забезпечує сучасні методи історичного пізнання. Через розвідки проблемної історіографії відтворюється об’єктивний процес вітчизняної історичної науки, створюються передумови для її успішного розвитку, визначається характер і обсяг нових завдань, що постають перед нею.

У радянську добу та пострадянські часи про сферу освіти України другої половини XX століття нагромаджено значний потенціал історичних джерел.

Найвні джерела відображують різнопланові напрямки функціонування системи народної освіти республіки, зокрема загальноосвітніх шкіл, профтехучилищ, середніх та вищих навчальних закладів. Однак немає великої кількості джерел про вищу аграрну освіту України. На даний час відсутня узагальнююча ґрунтовна праця з історіографії розвитку вищої аграрної освіти в Україні, поодинокими є розвідки з історії вивчення її окремих аспектів. А сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки, який позначений якісними змінами і зрушеннями, потребує підготовки таких досліджень.

Для історичних досліджень обраної проблеми за радянських часів характерні: акцентування уваги на позитивних сторонах життя при соціалізмі, кількісних показниках та динаміці розвитку системи вищої аграрної освіти, протиставлення закордонних прикладів, підкреслювання таких рис, як безкоштовність та вільний доступ до навчання, відсутність національних та гендерних обмежень, замовчування негативних явищ та тенденцій. І все ж таки, незважаючи на істотні вади, не варто абсолютно заперечувати наукову цінність радянської історіографії.

Вища аграрна освіта України розглядалася в контексті історії вищої школи УРСР або історії вищої освіти СРСР. Пропаганда принципів партійності та інтернаціоналізму, телеологічної зумовленості перемоги соціалістичного ладу затьмарювала позитивні моменти, які були й розвивалися в рамках вищезазначеної системи.

Історіографія 50 – сер. 60-х років ХХ ст. з обраної проблеми характеризується тим, що праці дослідників містять чимало фактичних даних, а також ряд справедливих положень відносно значення вищих сільськогосподарських учбових закладів у розвитку вітчизняної освіти й культури. Більшість авторів, перебуваючи під впливом комуністичної ідеології, тенденційно висвітлювали історію становлення та розвитку вищої аграрної освіти України. Праці цього періоду не могли надати належного наукового аналізу діяльності вищих сільськогосподарських закладів. Їх автори не мали можливості об'єктивно оцінити значення діяльності вищих сільськогосподарських учбових закладів як визначних осередків вітчизняної аграрної науки.

Історіографія свідчить, що науковці висвітлювали становище вищої аграрної школи України, з'ясовували тенденції її розвитку, зосереджувалися на напрямках її діяльності у контексті розвитку вищої аграрної освіти в СРСР. Тому безпосередньо вищій аграрній освіті України не присвячено жодної окремої праці. Однак, є кілька наукових праць, які вийшли в 1950 – сер. 1960-х роках і висвітлюють розвиток вищої аграрної освіти СРСР. Серед них можна виділити праці Івановича К.А. «Сельскохозяйственное образование в СССР» [1], «Высшая сельскохозяйственная школа в СССР» [2] та «Основы обучения и воспитание в сельскохозяйственной школе» [3], Гатліха Г.А.

«Сельскохозяйственные вузы СССР» [4]. Узагальненню досвіду навчальної та наукової роботи ветеринарних навчальних закладів у дореволюційний період та за роки радянської влади присвячена монографія В. Коропова «Ветеринарна освіта в СРСР» [5].

В цих наукових працях визначаються завдання вищої сільськогосподарської освіти. Сільськогосподарська освіта являє собою систему підготовки спеціалістів вищої і середньої кваліфікації, кадрів масових професій для сільського господарства. Розвиток вищої сільськогосподарської освіти визначається завданнями та особливостями сільськогосподарського виробництва. Успішне вирішення складних завдань сільськогосподарського виробництва можливе лише на основі широкого застосування в сільському господарстві всіх досягнень аграрної науки. Цим цілям і зобов'язана служити вища сільськогосподарська освіта.

Іванович К.А. та Гатліх Г.А. [1, 2, 4] у своїх наукових працях ставлять собі за мету показати розвиток і охарактеризувати стан вищої сільськогосподарської освіти в СРСР і зокрема в УРСР, як складову загальносоюзного механізму. В їхніх книгах дається короткий нарис виникнення сільськогосподарських навчальних закладів, характеризується стан і завдання подальшого розвитку вищого сільськогосподарської освіти.

Дослідження Г.А. Іванової «О подготовке кадров производственно-технической интеллигенции для социалистического сельского хозяйства» [6] має великий фактичний матеріал про розвиток сільськогосподарської освіти в 1953 – 1962 роках. Докладне висвітлення отримали такі питання, як комплектування складу студентів, зміст навчання та його відповідність запитам практики. Але автор фактично показав підсумки підготовки фахівців у сільськогосподарських навчальних закладах, а не її розвиток. В праці в основному відображена робота вузів, а сільськогосподарський технікум і школам приділено мало уваги.

Питання розвитку вищої сільськогосподарської освіти порушувалися в тій чи іншій мірі в дослідженнях, присвячених загальним проблемам підготовки кадрів для всього народного господарства в цілому [7, 8, 9]. Ці роботи дають можливість визначити місце вищої сільськогосподарської освіти в загальній системі вищої і середньої спеціальної освіти в країні.

Серед перших радянських дослідників історії радянської вищої освіти можна назвати К. Галкіна [10] та Є. Чуткерашвілі [8]. Вагомою працею з історії становлення вищої школи в західноукраїнському регіоні у повоєнний період стала монографія Р. Ростікуса [11]. Питання історії розвитку вищої освіти в УРСР ці дослідники торкалися побіжно, виключно в контексті висвітлення становлення та розвитку цілісної системи освіти Радянського Союзу. Роботи цих науковців містять лише окремі розрізнені факти й приклади

фрагментарного характеру зі стану вищої аграрної освіти в Україні. Їх праці практично не містять наукового аналізу всебічної діяльності вищої школи України, а з погляду політики тих років наводили фактичні матеріали, цим і доводили «успіхи національної політики КПРС», «культурної революції», «розвитку радянської освіти». Чимало наукових праць, присвячених вищій школі України, виходило з друку в Москві, тому багато принципів питань розвитку освіти в Україні оцінювалось через «московські окуляри».

Перетворення, здійснюванні державно-партійним керівництвом після смерті Й. Сталіна, торкнулися і сфери освіти. Впливу реформаторського курсу М. Хрущова зазнали усі її ланки. Дослідники активізували зусилля на висвітленні багатьох історичних тем, в тому числі на розкритті діяльності різних типів закладів освіти. Цьому сприяла часткова лібералізація суспільно-політичного життя, припинення масових переслідувань та репресій, в певній мірі послаблена цензура та догматична оцінка партійними функціонерами історичних праць. Відкрились, хоча і дозовані, можливості доступу до архівних джерел. У суспільстві більш відкрито стали обговорювати проблеми народної освіти та навчання. Однак, офіційна влада змушувала дослідників доводити переваги соціалізму, а зусилля науковців зосереджувалися здебільшого на позитивних сюжетах.

Започатковували розповіді про вищу школу України 1953 – 1964 рр. працівники державних і партійних структур, ректори та секретарі партійних організацій вузів. Як правило, вони виступали на з'їздах КПРС, в періодичній пресі, де в позитивному руслі описували успіхи колективів, які вони очолювали, дуже обережно говорили про проблеми своїх вузів і обов'язково підкреслювали турботу партії і держави про вищу школу. З часом стали з'являтися наукові статті та узагальнюючі праці про вищу школу України, де згадувалися і сільськогосподарські вищі навчальні заклади. Значний фактичний матеріал з історії функціонування вищої школи УРСР, зокрема і аграрної, узагальнено у працях Ю. Даденкова, В. Пітова, Г. Єфименка, В. Єлютин [12, 13, 14, 9]. Зокрема, розглянуто кількісні та якісні показники зростання студентського контингенту та розкрито стан матеріально-навчального забезпечення вузі УРСР. У цих працях окремі фактологічні матеріали поєднувалися зі схематичним переказом постанов комуністичної партії та поспішними заполітизованими висновками.

У книгах «Вища школа на новому етапі. З досвіду перебудови школи на Україні» [13], «Высшая школа на новом этапе» [15], «Высшая школа Украинской ССР в период перестройки» [16] позитивно оцінюється навчально-виховний процес та соціально-побутові умови студентів. Однак тогочасні праці, які претендували на узагальнення діяльності вищої школи, не виходили за межі партійних доктрин, були позбавлені критичності та

об'єктивності. Замовчувалися такі важливі аспекти, як політизація навчального процесу, його русифікація, вплив лібералізації суспільства на розвиток вищої школи.

Дослідники в своїх працях звернулися до реформування освітянської сфери, яке розпочалося в «відлигу» і охопило також вищі навчальні заклади. Передусім відображено процес укрупнення в республіці вищих навчальних закладів. У наукових працях показано, що в 1950-1960-х роках в Україні відкривались нові навчальні заклади, об'єднувалися близькі за профілем, переглядалась структура окремих з них; відкривались нові факультети, перебазувалися навчальні заклади з окремих міст. Ці процеси знайшли висвітлення в працях В.І. Пітова, В.М. Попова [13, 16, 17]. Автори стверджували, що для забезпечення народного господарства і сфери культури кадрами, необхідно було перебудувати систему вищої школи, пристосувати її до вимог і темпів розвитку народного господарства. Дослідники довели, що в 1953-1964 рр. реформування вузів відбувалося шляхом реорганізації та укрупнення діючих вищих навчальних закладів. У зв'язку з цим з'ясовано, що на базі Київського сільськогосподарського і лісогосподарського інститутів у 1954 р. було створено багатопрофільний галузевий вуз – Українську сільськогосподарську академію, до складу якої в 1957р. увійшов Київський ветеринарний інститут.

Однією з перших праць українських радянських істориків, автори якої торкнулися проблем підготовки кадрів інтелігенції була монографія

Ю.А. Курносова та А.Г. Бондаря [18]. В ній дослідники показали особливості підготовки кадрів інтелігенції, на досвіді УРСР, проаналізували перебудову інженерно-технічної, аграрної освіти, вдосконалення роботи університетів, вивчили зміни у комплектуванні вищих та середніх спеціальних навчальних закладів.

Що стосується досліджень про підготовку кадрів для сільського господарства, то обмеженість хронологічних рамок і регіональний характер матеріалу не дозволили авторам створити картину розвитку вищої сільськогосподарської освіти в цілому. Однак це не применшує значимості виконаної роботи з вивчення і узагальнення конкретного матеріалу, визначенню ролі вузів в забезпеченні сільського господарства кадрами агрономів, зоотехніків, інженерів та інших спеціалістів.

Отже, історіографія 1950 – 1960-х років з проблеми розвитку вищої аграрної освіти України мала заангажоване бачення, ідеологічне спрямування і відповідну методологію, що широко використовувалась істориками при оцінюванні розвитку вищої аграрної освіти. Науковий аналіз реального становища вищої аграрної освіти підмінювався возвеличенням партійно-державного керівництва, переоцінювалося значення багатьох його постанов. Науковці зазначеного історіографічного періоду накопичили значний фак-

тичний матеріал, створили досить ґрунтовну картину історії розвитку освітньої сфери, але проаналізували лише окремі аспекти цієї проблеми. Проблематика підготовки фахівців-аграрників України у другій половині ХХ століття в історіографії 1950 – сер. 1960-х років не була предметом спеціального цілісного дослідження, хоча й знайшла певне висвітлення в історичній літературі зазначених років.

Annotation

Roksolana Blyznuyk (Kyiv). Historiography of Higher Education in Ukraine during the second half of the XX century in the scientific literature of the 1950's - mid 1960's

Researches of local historians of agriculture in the study of higher agricultural education in Ukraine in the second half of the twentieth century are analyzed. The accent is made on the priority effect of ideological factors for the development of the agricultural history in the USSR in the 50-ies - 60-ies of XX century.

Keywords: agrarian historians, historiography, agrarian history, higher agricultural education, the Ukrainian SSR.

Аннотация

Блызнюк Р.О. (г. Киев). Историография высшего аграрного образования Украины второй половины XX века в научной литературе 1950-х – середины 1960-х гг.

Анализируются исследования отечественных историков сельского хозяйства в изучении развития высшего аграрного образования в Украине второй половины XX века. Акцентируется внимание на приоритетном влиянии идеологического фактора на развитие аграрной истории в УССР в 50-х – 60-х гг. XX в.

Ключевые слова: историки-аграрники, историография, аграрная история, высшее аграрное образование, Украинская ССР.

Примітки

1. Иванович К.А. Сельскохозяйственное образование в СССР [Текст] / К.А. Иванович. – М.: Советская наука, 1958. – 240 с.

2. Иванович К.А. Высшая сельскохозяйственная школа в СССР [Текст] / К. А. Иванович. – М.: Тип. газ. «За родину» в Риге, 1948. – 159 с.

3. Иванович К.А. Основы обучения и воспитание в сельскохозяйственной школе [Текст] / К. А. Иванович. – М.: Сельхозиздат, 1953. – 303 с.

4. Гатлих Г.А. Сельскохозяйственные вузы СССР [Текст] / Г.А. Гатлих. – М.: Высшая школа, 1965. – 368 с.

5. Коропов В. М. Ветеринарное образование в СССР [Текст] / В.М. Коропов. – М.: Гос. изд. с.-х. лит., 16-я тип. Главполиграфитиздата, 1949. – 264 с.

6. Иванова Г.А. О подготовке кадров производственно-технической интеллигенции для социалистического сельского хозяйства [Текст] / Г. А. Иванова. – М., 1962. – 56 с.

7. Комаров В. Е. Экономические основы подготовки специалистов для народного хозяйства [Текст] / В.Е. Комаров. – М., 1959

8. Чуткерашвили Е.В. Развитие высшего образования в СССР [Текст] / Е.В. Чуткерашвили. – М.: Высшая школа, 1961. – 357 с.
9. Елютин В. П. Высшая школа страны социализма [Текст] / В.П. Елютин. – М., 1959. – 100 с.
10. Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР [Текст] / К.Т. Галкин. – М., Советская наука, 1958. – 176 с.
11. Ростикус Р.П. Розвиток і зміцнення вищої школи в західних областях України в післявоєнний період [Текст] / Р.П. Ростикус. – Чернівці: Вид-во ЧДУ, 1957. – 218 с.
12. Даденков Ю.М. Вища і середня спеціальна освіта на Україні [Текст] / Ю. М. Даденков // Українська радянська культура. – К.: Наукова думка, 1960. – 112 с.
13. Вища школа на новому етапі. З досвіду перебудови вищої школи на Україні [Текст] / В. І. Пітов, В. М. Попов, І. С. Дзюбко / Під ред. М. М. Артинова. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 230 с.
14. Єфименко Г.П. Важлива державна справа [Текст] / Г. П. Єфименко. – К.: Вища школа, 1959. – 79 с.
15. Добровольський Н.С. Высшая школа на новом этапе [Текст] / Н.С. Добровольский. – Свердловск: Высшая школа, 1963. – 107 с.
16. Питов В.И. Высшая школа Украинской ССР в период перестройки [Текст] / В.И. Питов. – К.: Высшая школа, 1962. – 201 с.
17. Питов В. Общетеchnические и общенаучные факультеты на Украине [Текст] / В. Питов, В. Попов. – Х.: Изд. ХУ, 1964. – 266 с.
18. Курносков Ю.О. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР [Текст] / Ю.О. Курносков, А.Г. Бондар. – К.: Наукова думка, 1964. – 343 с.

УДК 356.13(477)

Алла КАЛЕНСЬКА
(м. Хмельницький)

Волочиськ і Ямполь – прикордонні форпости України (X – поч. XX ст.)

Розглядається історія виникнення, становлення та розвитку давніх українських міст Волині та Поділля – Волочиська та Ямполь, що протягом століть виконували важливу функцію стратегічних прикордонних форпостів.

Ключові слова: місто, кордон, князівство, Волинь, Поділля, Волочиськ, Тихомель, Ямпіль.

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Наявність надійної охорони кордону у всі часи залишалася однією з ключових ознак ефективного функціонування держави. Українські Волинь і Поділля здавна були порубіжними землями Київської та Галицької Русі, а пізніше Королівства Польського, Речі Посполитої, Гетьманської України та Російської імперії. Важливими пунктами в системі Волинсько-Подільської прикордонної лінії протягом віків були давні українські міста – Волочиськ і Ямполь.

Дослідження історії Волочиська та Ямполья переважно відбувалося в краєзнавчому сегменті. Серед найвідоміших праць слід назвати роботу Л.В. Баженова. Історичне минуле Волочиська постає в дослідженні Л.В. Гуляк. Праці В.М. Олуйко присвячені історії міста Тихомеля та демонструють його історичний зв'язок з Ямполем. І.П. Кадук серед інших населених пунктів Білогірського району Хмельниччини також досліджував історію Ямполья. Найближче до предмету нашого дослідження підійшов В.А. Козлов, котрий зосередився на вивченні історії Волочиська та Ямполья у ХХ столітті, як важливих прикордонних пунктів.

Метою нашого дослідження є висвітлення історії виникнення, становлення та розвитку давніх українських міст Волині та Поділля – Волочиська та Ямполья, що протягом століть виконували важливу функцію стратегічних прикордонних форпостів.

У X ст. у східних слов'ян виникає держава Русь. Територія, де виник Волочиськ, входила до складу «Руської землі» (так тоді називалося Київське князівство), до історичної області «Побожже», тобто Верхнє Побужжя (в старі часи Південний Буг називався – «Бог»), яке мало ще назву «Болохівська земля». Зазначена територія знаходилася на суміжній території Київського великого князівства з Галицьким князівством. Нечітка межа між київським і галицьким князівствами пролягала далі на захід і на південь від зазначеної території у Середньому Подністров'ї, яке тоді називалося «Пониззя» [1, с. 78].

Галицькі князі прагнули захопити суміжні київські землі і жителям цих земель часто доводилося потерпати від князівської міжусобиці. Як прикордонним мешканцям, великий київський князь надавав їм деякі пільги. Для управління краєм він призначав своїх васалів – «молодших князів» [2, с. 42].

Період XII ст. позначився виникненням багатьох укріплених міст, що виконували прикордонну оборонну функцію. Характерно, що для того часу найефективнішими були форпости здатні самостійно вести тривалу боротьбу в облозі та протидіяти силам ворога. Місцеві князі наполегливо проводили політику будівництва міст. Зазначені міста були бастіонами і ставали вкрай необхідними для оборони давньоруських земель [3, с. 117].

Висвітлюючи історію Ямполь, слід відмітити, що вона тісно пов'язана з історією виникнення Тихомеля. У давньоруських літописах Тихомель вперше згадується у 1152 р., як місто, що належало до Волинського, а з 1199 р. – до Галицько-Волинського князівства. Місцевість, де виникло місто, була обрана недаремно, так як вона мала природний захист і там додатково будувалися штучні укріплення для протидії нападам зовнішніх ворогів. Територія, яку займало місто, була оточена з півдня, заходу і частково з півночі, крім того з півночі і сходу проходили рови [4, с. 5].

У середині XII ст. місто Тихомель і вся «Погорина» (територія по річці Горинь) були об'єктом суперечок між Києвом, Володимиром і Галичем. Близько 1212 р. місто Тихомель увійшло до складу Володимирського князівства. У ті давні роки Тихомель був добре укріпленим містом, хоча не раз завойовувався й спустошувався в ході міжусобних воєн.

У XII-XIII ст. люд заселяв пологий берег річки Збруч, місцевість, де в майбутньому мало виникнути місто Волочиськ. Переправа, яка існувала на той час, охоронялася воїнами-русичами так як мала стратегічне значення.

Період монголо-татарського вторгнення в писемних історичних джерелах відображений надзвичайно слабо. Вважається, що основна маса завойовників рухалась на захід північніше – через Волинь, а на Поділля вони прийшли пізніше, під час повернення з походу у Західну Європу [5, с. 235]. Тихомель за часів нашествия татар – це вже звичайне село.

У середині XIV ст. село Тихомель, як і вся Волинь, увійшло до складу Великого Князівства Литовського, а в XV ст. Тихомель і Тихомельське городище стали власністю великих волинських землевласників Сенют [6, с. 67].

У середині XVI ст., поруч із городищем Тихомля, з'явилося містечко Ямпіль. Власник містечка, з метою протидії зовнішнім загрозам, насипав греблю через річку Горинь, викопав на березі став, в свою чергу насипав на ставу два острівці, щоб влаштувати на них фортецю для захисту від татар, але фортеця так і не була побудована [7, с. 160].

Пізніше у XVII ст. внаслідок розвитку техніки, торгівлі, шляхів сполучення, тощо відбулася зміна місця знаходження поселення Волочиська. В той же час зміна місця диктувалась також потребами оборони, безпеки в умовах покращення озброєння, зокрема, виникнення вогнепальної зброї. Високі та круті, навіть обривисті схили берега Збруча, глибокі яри з півночі та півдня були серйозними перешкодами для нападників. Природні оборонні рубежі мешканці Волочиська посилювали частоколами з дерев'яних колод, ровами, земляними валами. Загальна висота оборонних споруд (рів, вал та частокіл) сягала 12-15 м, що було серйозною перешкодою для нападників.

Забігаючи наперед, слід відмітити, що завдяки такому вдалому розташуванню міста, під час війни його майже ніколи не штурмували, як кажуть «в лоб» ні з заходу, ні зі сходу. Військо, яке наступало на Волочиськ, завжди намагалось обійти його з півночі через Вочківці – Ржигівці та з півдня через Милову – Тарноруду, замкнути кільце навколо міста у Підволочиську або в Користовій. Військо, що знаходилося у Волочиську, прагнучи уникнути оточення, змушене було покидати його [8, с. 17].

Волочиськ був значним оборонним населеним пунктом на Збручі, а Ямпіль у свою чергу, прогресуючим містом-форпостом. Про зазначене свідчать події Визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. і пізніше, коли ворогуючі сторони намагалися закріпитися у обох містечках.

Волочиськ було так добре захищено, що татари не наслідувалися його штурмувати, і воно було надійним сховищем для навколишніх жителів та порятунком від нападів степовиків. В описі Волочиська 1672 р. сказано, що «[...] містечко оточене земляним валом і частоколом [...]» [9, с. 283].

Початок XVIII ст. позначився частими нападами на Волочиськ і Ямпіль з боку поляків, угорців, литовців, татар, турків і козаків, які, вриваючись на Волинь, все спустошували, що зустрічалося їм на шляху. Таким чином, міста зазнавали частих руйнувань і не могли на достатньому рівні виконувати функції оборонців прикордонної території.

Після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділу Польщі між Австрією, Пруссією і Росією, по Збручу проліг державний кордон Російської та Австрійської імперій. Волочиськ став прикордонним містечком, одним з важливих воріт на заході Російської імперії. Було запроваджено прикордонну сторожу.

Прикордонники майже на 150 років стали важливою частиною населення Волочиська та зробили вагомий внесок у життя і розвиток міста. Спочатку, кордон охороняли напіврегулярні формування прикордонної сторожі. У 1893 р. по указу імператора Олександра III почалося формування Окремого корпусу прикордонної сторожі Російської імперії. У місті дислокувався штаб Волочиської бригади 4-го Київського окремого округу прикордонної сторожі в складі чотирьох прикордонних загонів: Волочиського, Тарнорудського, Ожиговецького і Щаснівського.

Крім прикордонників у Волочиську дислокувалися різні військові частини російської армії. Так у 1898 р. в містечку квартирував батальйон 46-го Дніпровського піхотного полку. Дислокувався також 45-й Азовський піхотний полк і Стародубський драгунський полк. Попередником останнього був Стародубський полк українського козацтва XVIII ст. переформований у регулярний драгунський полк.

З початком Першої світової війни державний кордон між Росією і Австро-Угорщиною перетворився на лінію фронту. Ямпіль знаходився біля кордону і перебував в районі воєнних дій. У місті розмістилися частини 11-ї армії Південно-Західного фронту [1, с. 164].

Напередодні та на початку Першої світової війни численні військові підрозділи дислокувалися у Волочиську. Завдяки залізниці, місто стало пунктом зосередження військ, штабів, різних тилових армійських служб. Звідси здійснювалося постачання діючої армії, тому тут знаходилося багато складів озброєння, боєприпасів, продовольства і величезної кількості різного військового майна.

З перших днів оголошення війни Росії з Німеччиною та Австро-Угорщиною, коли регулярна армія ще не розпочала воєнні операції, волочиські прикордонники висилали на ворожу територію розвідувальні та диверсійні групи, котрі руйнували телефонні, телеграфні лінії, переривали рух на залізницях тощо. Командир 45-го Азовського полку, полковник В.К. Кренке, став генералом і сформував з прикордонників бригаду для фронтових операцій. Командир Волочиського загону прикордонної сторожі О.О. Кокушкін командував батальйоном у цій бригаді. Пізніше В.К. Кренке був призначений начальником бойової частини сформованої з прикордонників дивізії. Рішучими діями в критичний момент силами прикордонників генерал ліквідував прорив німецьких військ і цим врятував від поразки частини російської армії в боях під м. Ковно. Хоробро воював сформований з прикордонників Проскурівський полк. Деякий час містечко було прифронтовим. Тут планував бойові операції знаменитий генерал О.О. Брусилів. У Волочиську знаходився штаб 11-ї російської армії, якою командував генерал Сахаров [11, с. 561].

На початку 1918 р. Волочиськ і Ямпіль захопили більшовицькі загони, проте ненадовго – вже після підписання Брестського миру війська Центральної ради разом з німцями вигнали більшовиків з обох міст.

Протягом 1918-1920 рр. Волочиськ і Ямпіль були ареною збройної боротьби. Міста багато разів переходили із рук в руки різних армій і військових формувань. Противники намагалися утримати або захопити ці важливі стратегічні пункти на кордоні.

У 1920 р., коли більшовики зміцнили свою владу в Україні, державний кордон з Польщею був встановлений по Збручу. Радянська бригада Г.І. Котовського і 8-ма дивізія червоного козацтва під командуванням Примакова 21 листопада 1920 р. відкинули залишки армії Директорії з Волочиська і Ямполь за Збруч. На цьому закінчилась російсько-українська війна, а Українська революція зазнала остаточної поразки [11, с. 562].

З листопада 1920 р. кордон між Росією і Польщею в районі Ямпольа охороняв Таращанський полк, а Волочиську ділянку кордону по Збручу закривала Проскурівська застава [12, с. 312]. У період з 14 по 21 липня 1922 р. в результаті роботи Змішаної Російсько-Українсько-Білорусько-Польської прикордонної комісії був визначений кордон між УСРР і Польщею (відповідно до статті Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. і постанови № 2 Територіально-технічної прикордонної комісії) [13, с. 209].

Для посилення охорони кордону створюються професійні прикордонні війська. У лютому 1924 р. був сформований Волочиський та Ямпільський прикордонні загони.

Отже, за свою багатовікову історію Волочиськ і Ямпіль пройшли шлях становлення як важливі прикордонні оборонні осередки у Волинсько-Подільському регіоні. Такому їх розвитку сприяли не лише природні чинники (приспосований для тривалої оборони рельєф місцевості), але й стратегічно важливе прикордонне розташування міст.

Anotation

Alla Kalenska (Khmelnitskii). Volochysk and Yampol - Ukraine border outposts (X - early. XX centuries).

History of the origin, formation and development of ancient Ukrainian cities Volhynia and Podolia - Volochysk and Yampolya that over the centuries served an important function of strategic frontier outposts are studied.

Keywords: city, border principality, Volhynia, Podolia, Volochysk, Tyhomel, Jampol.

Аннотация

Каленская А.В. (г. Хмельницкий). Волочиск и Ямполь – пограничные форпосты Украины (X – начало XX в.в.)

Рассматривается история возникновения, становления и развития древних украинских городов Волыни и Подолья – Волочиска и Ямпольа, которые на протяжении столетий исполняли важную функцию стратегических пограничных форпостов.

Ключевые слова: город, граница, княжество, Волынь, Подолье, Волочиск, Тихомель, Ямполь.

Примітки

1. Нариси історії Поділля [Текст] / [Баженов Л.В., Винокур І.С., Гуменюк С.К., Завальнюк О.М. та ін.]. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.
2. Багалій Д.І. Нарис історії України: Доба натурал. госп-ва. [Текст] / Д.І. Багалій. – К.: Час, 1994. – 288 с.
3. Субтельний О. Україна: історія [Текст] / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
4. Тихомель: початок нового літописання [Текст]. – Хмельницький: ПП «Авіст», 2008. – 25 с.

5. Аркас М.М. Історія України-Русі [Текст] / М.М. Аркас. – Одеса: Маяк, 1994. – 392 с.
6. Слободенюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини : нариси історії місцевих громад Білогірського району [Текст] / П.Я. Слободенюк, В.А. Несторенко. – Хмельницький: «Поділля», 2003. – 214 с.
7. Волынские епархиальные ведомости [Текст]. – 1870 – № 7. – С. 158-166.
8. Гуляк Л.Я. Волочиськ історичні нариси. Частина 1. [Текст] / Л.Я. Гуляк. – Хмельницький, 2006. – 48 с.
9. Сіцинський Ю. Історія міст і сіл Хмельниччини [Текст] / Ю. Сіцинський, М. Теодорович. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. – 560 с.
10. Ямпіль на Горині. Науково-популярне видання [Текст]. – К.: 2005. – 228 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР [Текст] / [голов. ред. колегії П.Т. Тронько та ін.]. – К.: Інститут історії академії наук УРСР, 1971. – (Хмельницька область) – 783 с.
12. Кадук І.П. Край білих гір. До 85 річчя утворення Білогірського району (1923-2008) [Текст] / Кадук І.П.. – Шепетівка: Шепетівська міжрайонна друкарня, 2008. – 406 с.
13. Дозорные западных рубежей. Документальные очерки по истории войск Краснознаменного Западного пограничного округа [Текст] / [В.А. Козлов, И.А. Короленко, Е.Д. Браги, Н.Д. Боровков]. – К.: Политиздат Украины, 1972. – 300 с.

УДК 94(477.42)“17-20”

Ірина РАБЧУН
(м. Київ)

Моя мала батьківщина – село Сущанка Попільнянського району Житомирської області

Порушується проблема історико-краєзнавчих досліджень в Україні. На прикладі села Сущанка розкривається значущість вивчення та популяризації історії окремих населених пунктів України.

Ключові слова: історія, дослідження, село Сущанка, село Малі Гуляки.

Наукові керівники:

Рабчун Оксана Станіславівна, завідувач відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського кандидат історичних наук;

Сулім Володимир Петрович, учитель історії Технічного ліцею Дніпровського району м. Києва, спеціаліст вищої категорії.

У теперішній час в Україні значну роботу з вивчення і пропагування історії рідного краю здійснюють краєзнавчі та історичні музеї, бібліотеки, громадські організації. Значним внеском у розвиток історичного краєзнавства стало проведення Всеукраїнського конкурсу «Моя мала Батьківщина», організованого Національною бібліотекою України для дітей.

Значний вклад у розвиток історичного краєзнавства роблять громадські організації, зокрема Національна спілка краєзнавців України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Український фонд культури, Фонд імені Олесья Гончара та інші. Спільно з Інститутом історії України НАНУ й іншими зацікавленими інституціями було проведено низку всеукраїнських наукових конференцій: «Історичне краєзнавство і культура», «Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи», «Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень» та інші. Проте більшу частину заходів та видання краєзнавчої літератури Національна спілка краєзнавців України здійснює практично за власний рахунок чи кошти спонсорів через неналежний рівень державного фінансування.

Саме тому необхідно, на нашу думку, збирати та оприлюднювати матеріал про історію окремих сіл, селищ та містечок, що дасть змогу не лише популяризувати їх, а й залишити для нащадків відомості про нашу історію.

Невелику роботу в цьому напрямку хочемо зробити й ми, описавши свою малу Батьківщину – село Сущанку Попільнянського району Житомирської області. Цей населений пункт розташований на південному сході області та має наступне географічне положення: $50^{\circ}06'03''$ північної широти $29^{\circ}37'47''$ східної довготи. Село знаходиться у північно-східній частині району та розташоване на лівому березі річки Ірпінь, правої притоки Дніпра. Річка Ірпінь розділяє землі Фастівського району Київської та Попільнянського району Житомирської областей. Сущанка знаходиться на відстані 32 км від районного центру та на відстані 9 км від найближчої залізничної станції Волиця Південно-Західної залізниці. Село розташоване на висоті 162 м над рівнем моря.

Клімат помірно континентальний, з вологим літом та м'якою зимою. Середня температура січня ~ -10 С, а в липні – близько $+20$ С. Річна кількість опадів, ~ 570 мм. Вегетаційний період в середньому становить 240 днів. Немало шкоди завдає таке метеорологічне явище як град (до шести днів за рік), сильні проливні дощі [1].

Площа населеного пункту – 310,3 га. Загальна його територія займає 2,843 км². За переписом 2001 р., тут проживало 404 особи, переважно пенсійного віку. Станом на 2008 р. – 334 особи, з яких пенсіонерів – 141, дітей до 18 р. – 61, працездатні особи – 132 [10].

Село знаходиться у лісостеповій зоні. Хоча, якщо подивитися на карті району, то помітимо, що околиці села межують з мішаним лісом. Ліс починається на території Попільнянського району та тягнеться по території Київської області, займаючи значну територію Фастівського району [2].

Цікавим є той факт, що землі, котрі прилягають до околиць села, різко відмінні: з північного заходу переважають чорноземи, що змінюються супіщаними та піщаними ґрунтами на південному сході.

Загалом, село змінювало неодноразово свою «прописку»: станом на початок ХХ ст. воно належало до Київської губернії Сквирського повіту Лучинської волості Білоцерківської округи. Протягом 1-ї половини ХХ ст. неодноразово змінювалися назви районів: Корнинський (7 березня 1923 р., 17 лютого 1935 р.); Попільнянський (5 лютого 1931 р., 28 листопада 1957 р., 7 січня 1963 р.); Брусилівський (20 березня 1959 р.); Користишівський (30 грудня 1962 р.). Змінювала свою назву й сільська рада: Сущанська (1923 р.; 13 січня 1969 р.); Лучинська (11 січня 1960 р.); Мохнацька (7 січня 1963 р.) [3].

Малі Гуляки належали до Київської губернії Сквирського повіту Лучинської волості Білоцерківської округи. Назви районів змінювалися наступним чином: Корнинський (7 березня 1923 р., 17 лютого 1935 р.); Попільнянський (5 лютого 1931 р., 28 листопада 1957 р., 7 січня 1963 р.); Брусилівський (20 березня 1959 р.) [4].

Історія двох сіл об'єдналася в єдине ціле 20 червня 1960 р. коли села об'єднали в с. Сущанку [16; 18].

Село нині об'єднує два села: власне с. Сущанку та с. Малі Гуляки (Малі Голяки, Голячки). Власне від цього факту й треба відштовхуватися при розкритті історії цього мальовничого куточка.

Одні дослідники стверджують, що село засноване у 1800 р. [17; 11]. Такі дані зафіксовані й на сайті Верховної Ради України [10]. Хочеться не погодитися з офіційною датою заснування села, що нині має назву Сущанка. На нашу думку, ця дата стосується, власне, заснування с. Сущанка, адже відомий дослідник історії Л. Похилевич ще в середині ХІХ ст. вказує на те, що с. Малі Гуляки відоме із ХVІІІ ст. Про це він говорить у своєму дослідженні «Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся» [19], що була надрукована у друкарні Києво-Печерської Лаври в 1864 р. На той час село належало до Сквирського повіту Київської губернії. Наприклад, с. Голячки він описує так: «Голячки в 3 верстах від церкви, при притоці річки Кам'янки в Ірпін'ю. Жителів обох статей 230. Одна частина села належить до Суданського маєтку Теофіла Рильського, а інша – Солотницьким Станіславу, Михайлу та ін.» [19, с. 194]. Нині річка Кам'янка має назву Калинівка. Чому назва була змінена, невідомо. Відомо лише, що на частині території між селами Лучин та колишні Малі Гуляки для річки було зроблено штучне русло, по якому вона протікає й нині.

Сущанка ж свого часу належала Проскурам-Сущанським, до володінь котрих, крім того, входили й навколишні села: Корнин, Мохначка, Білки (нині – належать територіально до Попільнянського району Житомирської області), Веприк, Скригалівка (Фастівський район Київської області) [11, с. 562].

Автор праці говорить про те, що ні в Голячках, ні в Сущанці не було власної церкви. Жителі Голячок були прихожанами Лучинської церкви, побудованої у 1746 р. та перебудованої у 1764 р. Капітальний ремонт церкви був проведений у 1858 р. [19, с. 193-194]. Частина ж мешканців Сущанки були прихожанами Корнинської церкви Воскресіння Христового, побудованої у період між 1686-1704 рр. Вона згоріла у пожежі 1802 р. та була відновлена у 1839 р. (дерев'яна на старому фундаменті) [19, с. 229]. Інша частина була віднесена до церкви св. Трійці в с. Мохначка. Церква відома з середини XVIII ст. Тут дослідник називає й кількість мешканців Сущанки – 402 [19, с. 231]. Він говорить також про те, що Сущанка належить Теофілу Антоновичу Рильському. Л. Похилевич припускає також, що у Сущанці колись могла бути церква, але на початку XVII ст. її вже не було [19, с. 231].

Старі назви сіл, що були об'єднані в одне село 20 червня 1960 р. [8], збереглися й до наших днів. На території села збереглася бетонна плита, яка була колись вкопана біля дороги на межі між Малими Гуляками та Сущанкою. І нині жителі села розподіляють сільську територію на Голячки та Сущанку, а ще між ними є так званий Хутір. Це територія, що нині знаходиться фактично посередині села, а колись на Хуторі жило кілька родин. Територіально Хутір знаходився між двома селами.

Інше, досить вагоме джерело, що користується попитом дослідників та науковців і досі [11, с. 582], також подає відомості про те, що Сущанка відома з XVIII ст., а не заснована у 1800 р.

Старожили пам'ятають місце, де був розташований панський маєток – мальнови́чне місце, неподалік якого було озеро (у XX ст. його осушили). Після 1917 р. панський маєток був розвалений селянами, а майно розграбовано. Досить тривалий час у садибах селян можна було побачити речі, що колись знаходилися у літній резиденції Рильських. Варто також відмітити, що Рильські не досить часто навідувалися до Сущанки.

Однією досить характерною рисою розташування села є його протяжність. Сущанка лежить на лівому березі Ірпеня й тягнеться фактично однією вулицею понад 5 км. Загальна протяжність вулиць становить майже 8 км доріг. Є незначні відхилення від основної вулиці, що носить назву Леніна, але такі провулки складаються з кількох хат. Варто наголосити також, що територіально вони зустрічаються на території колишньої Сущанки. У Малих Гуляках є лише одна вулиця, перпендикулярна центральній. Вона носить назву Садова, а в народі її називають Дубиною. За розповідями старожиливі, на терито-

рії вулиці колись був ліс. І справді, лише в цій частині села в садах у селян можна знайти гриби. Більше ніде на території села у садибах вони не ростуть.

Радянська влада у селі була встановлена у січні 1918 р. [11, с. 582].

Хоча селяни були досить бідними, вони не поспішали вступати в колгосп, а продовжували займатися власним господарством.

Колективізація у селі проходила досить жорстко.

Селянські сім'ї були багатодітними (п'ять-сім дітей). Тому батьки намагалися дітей віддати у найми – няньчити дітей багатших родичів чи просто чужих людей. Така доля чекала багатьох дівчаток. Хлопців віддавали у помічники до шевців, ковалів. Хто мав можливість, відводили дітей до Києва і влаштовували їх там. Так, наприклад, познайомилися наприкінці 20-х рр. ХХ ст. мої прадід та прабабуся. Вони обоє працювали на заводі «Арсенал». Прадід допомагав доглядати коней, що працювали на заводі, а прабабуся була помічницею кухарки в їдальні.

У родині прабабусі було п'ятеро дітей: три доньки та два сини. Найстарша, Антоніна, 1903 р. н., була одружена й жила в сім'ї чоловіка. Середня, Ганна, 1906 р. н., у родичів в с. Ставки, що за 7 км від Малих Гуляків, була нянькою. Мою прабабусю, Марію, 1911 р. н. відвели до Києва, а молодші сини, Петро та Іван, були в учнях у шевця у Фастові. У голодні 1932-33 рр. їхні батьки залишилися вдвох у селі. Так, можливо, й вдалося вижити дітям. Їхні батьки померли від голоду у 1932 р., про що є наступні відомості: «Село Сущанка у 1932-1933 рр. входило до складу Сущанської сільради Попільнянського району Київської області. За даними сільради у 1932-1933 рр. загинуло 213 чол., на сьогодні встановлено імена 204 чол. Мартиролог укладений на підставі довідки Сущанської сільради, що базується на свідченнях очевидців Василенко Г.О., Дебальчук М.Д, Ковальського Ф.Л., Коляденко Г.К., Савагірова Н.М., Сидорчук А.І., Сич В.П., Товстонюк М.Є.» [20]. Серед померлих знаходимо й наших прапрабабусю та прапрадіда: «Сич Якилина селянка, с. Сущанка, 1932-1933 рр., причина смерті – голод. Сич Яким Климович селянин, с. Сущанка, 1932-1933 рр., причина смерті – голод» [14].

Ось як говорить про голодомор 1932-33 рр. жителька с. Сущанка Надія Михайлівна Савагірова, 1923 р. н.: «...Сім'я наша була великою – батько, мати та семеро дітей. Старших братів Петра, Шуру і Мосіка батько забрав на заробітки в Київ. Я, Ганя, Іван і Альоша з мамою вдома страдали від голоду. Активісти з хати забрали геть усе. Навіть у печі горшки побили, щоб не було в чому баланди зварити. Люди вимирали сім'ями... Батька ми чекали, як Бога. В нас вже попухли животи, і мати ходити також не могла. Якось уночі наш найменший Альоша дістав на столі грудку солі і з'їв. Ми всі до ранку плакали, поки він помирав. Його всього трусило, ротом пішла піна. Вранці

його забрали, до цих пір ми не знаємо, в яку його яму вкинули. Возили трупи до кладовища, там вирита яма була. Їздовому, що возив, потрібно було платити 400 г зерна або кусок хліба... Ввечері якимось, замкнувшись, ми полягали спати, чи, можливо, вмирати. Не знаю, скільки часу пройшло, як почули, що гукає і стукає батько, але ніхто не може встати і відчинити. Він витягнув вікно, заліз у хату і дуже плакав. що вже немає Альошки і ми напівживі. Батько привіз хліба, крупи, але дав нам по маленькому кусочку, щоб не померли, а так хотілося ще... Ваню батько ніс на руках, мене манив кусочком хліба, як собачку... У Києві нам було добре. Старші брати працювали, поставили нас на ноги, а матері й сестрі Гані передавали пайки. Щоб ніхто не дізнався. Так ми і вижили...» [14, с. 1044].

У селі були зафіксовані випадки канібалізму. Голодомор косив людей масово. Запамятувався такий епізод. Одного дня дівчинка поспішала до школи. Раптом з прочинених сіней одної хати її хтось покликав на допомогу. Коли вона зайшла в хату, то чоловік з жінкою, втративши від голоду всі людські почуття, зарізали ту дитину і з'їли. Пізніше люди знайшли її кісточки в цій хаті за образами. Померлих, а іноді напівпомерлих, ховали по 6-7 чоловік без домовин у мілких ровах. Поховальній команді видавали додаткові пайки. Працівник сільської ради Микола Дебальчук потайки вів облік померлих у 1933 р. людей таких виявилось 187 осіб. І ще не враховуючи того, що записи велись не з початку року, а лише тоді, коли люди почали помирати масово. При цьому до цього списку не ввійшли померлі пожилі люди (люди похилого віку). Це вдвічі більше, як загинуло за роки Вітчизняної війни. А взагалі померла більшість людей села [21].

У часи радянської влади в селі були комсомольська та партійна організації, до складу яких входили 23 та 27 членів відповідно.

За успіхи у праці орденами та медалями було нагороджено 26 трудівників села. Серед них можна назвати садівника М.М. Сича (орден Леніна) та голову колгоспу С.В. Мужа (орденом Трудового Червоного Прапора) [11, с. 582].

У часи Великої Вітчизняної війни 199 жителів села воювали у лавах радянської армії, 96 з них відзначені нагородами за мужність і відвагу, 103 – загинули. На території села у 1949, 1951 та 1953 рр. були споруджені обеліски слави. У 1976 р. було взято на облік як пам'ятку історії Братську могилу радянських воїнів, що знаходиться біля Будинку культури с. Сущанка. Поховано 31 чол. За реєстром пам'яток Братській могилі надано № 388 від 06.09.1976 р. у Державному реєстрі Пам'яток історії Попільнянського району Житомирської області [15].

Село було окуповане гітлерівцями у липні 1941 р. З перших днів окупації почалися арешти та розстріли жителів села. У Корнині (за 7 км від Сущанки) знаходилася поліційна управа, до якої звозили чоловіче населення навколи-

шніх сіл. Серед них опинився й мій прадід, Титаренко Тимофій Никонович 1911 р. н., котрий, пізніше, разом з іншими потрапив на сільськогосподарські роботи до Німеччини. Усіх, хто намагався втекти з-під варти поліцаїв, розстріляли. Прабабуся залишилася з дворічною донькою на вулиці, бо хату розбила авіаційна бомба. Німецькі воїни в селі безпосередньо не знаходилися. Неподалік проходила лінія фронту. Село могло кілька разів на день переходити із рук в руки Червоної армії та фашистів.

Поблизу села діяло кілька партизанських загонів, зокрема, під командуванням П.О. Шуляка, А.Й. Цендровського, М.П. Гордєєва [11, с. 563]. Партизани часто навідувалися в село та попереджали жителів про авіаційні атаки. Мирне населення залишало село на час бомбардувань. Хоча варто зазначити, що досить далеко біженці від села не відходили. Чи не найдальшим селом для біженців стала с. Пришивальня, неподалік від Фастова (приблизно 25 км від Малих Гуляків). За згадками очевидців, наприклад, Твердохліб Людмили Миколаївни, 1936 р. н., люди з навколишніх сіл досить добре ставилися до біженців, пропонували не лише місце для ночівлі, а й їжу, яка була в господарів. Для заправки супів сушили лободу на зиму, а влітку їли її свіжою. Також використовували кропиву та кінський щавель. Взимку ходили на поля та збирали мерзлу картоплю, яка стала основним інгредієнтом в раціоні селян.

За розповідями моєї бабусі, Титаренко Ганни Тимофіївни (1939-2006), у них з прабабусею була схованка: авіаційна бомба, що розбила хату, знесла ударною хвилею дах на погріб (невеличка ямка, викопана в землі, де було сховано приблизно 3 кг збіжжя). Тому вони вночі пробиралися час від часу до розваленної хати і діставали по жмені зерна, щоб вижити.

Після Житомирсько-Бердичівської наступальної операції, здійсненої 1 Українським фронтом наприкінці грудня 1943 р., село було звільнене від фашистських загарбників. У боях в районі Корнин-Брусилів відзначилися воїни 1-ї гвардійської (командуючий генерал-полковник А.А. Гречко), 38-ї (командуючий генерал-полковник К.С. Москаленко), 40-ї (командуючий генерал-лейтенант П.Ф. Жмаченко) і 1-ї танкової (командуючий генерал-лейтенант М.Ю. Катюков) армій, які розгромили чотири танкові і шість піхотних дивізій ворога [11, с. 563]. Була ще неприємна ситуація, яку пам'ятають всі жителі села. Під час визволення Сущанки перша хвиля воїнів вже пройшла село й направилася до сусідньої Мохночки, а наступна хвиля піша в наступ від Великих Гуляків, і, не розібравшись, накрила хвилею вогню «Катюш» тих, хто тільки-но пройшов село. Загинуло тоді багато воїнів радянської армії. Ще тривалий час після війни знаходили на тому місці і останки воїнів, і зброю. З часом, всі загиблі воїни були перепоховані в братській могилі.

Розвиток села, після звільнення від фашистів, розпочався з відбудови. Значна частина будівель була знищена, тому жіноче населення, що залишилося, самотужки відбудовувало село. Наприклад, моя прабабуся, разом із сестрою та сусідкою, втрьох збудували три хати. Чоловіки були ще на фронті.

Мій прадід повернувся в село лише в 1947 р. У Німеччині він перебував на території, яку звільнили війська союзників. Тому, після повернення до Радянського Союзу, його не відпустили до дому, а відправили на виправні роботи: він два роки будував Запорізьку ГЕС. Відповідні органи у цей час перевіряли його на благонадійність. У цей час до нього дозволили один раз приїхати сім'ї. Дружина з донькою приїздили на кілька днів та перебували там «під наглядом охоронців у формі міліції» (за спогадами бабусі – Титаренко Г.Т.).

Післявоєнне село продовжувало жити відносно спокійно. У селі не було представників ОУН-УПА, як в сусідньому Лучині, відповідно, не було облав та затримань. Селяни працювали в колгоспах, яких на нинішній території Сушанки було два. Після об'єднання села, колгосп теж залишився один. У 50-60-х рр. ХХ ст. у колгоспах вирощували майже все: картоплю, кукурудзу, буряки, зернові культури, овочі, полуницю, був баштан, а також прекрасні сади. Було кілька ланок, які спеціалізувалися на вирощуванні окремих видів культур: були баштанниці і садівниці, буряківниці, «городня бригада». Кожна ланка була учасницею соціалістичного змагання та намагалася якнайкраще виконати план вирощування культур.

Продукцію відвозили до с. Попільні на консервний завод. Там виготовляли різноманітні консерви та компоти, що потім надходили в продаж. Очевидці згадували, що зустрічали продукцію Попільнянського консервного заводу і в Києві.

У с. Корнин відвозили вирощений цукровий буряк для переробки на цукровому заводі. Корнинський цукровий завод був заснований в 1866 р. Власником на той час був Сетгофер – Корнинський поміщик. Добова переробка становила 120-140 ц за добу. Вироблявся напівфабрикат, який відправлявся в бочках на переробку на інші заводи. У 1901 р. сини поміщика провели велику реконструкцію заводу. Добова виробітка буряків була доведена до 188 ц. В 1988 р. було збудовано і введено в експлуатацію приміщення першого продукту, сушильне відділення, цукровий склад. В 1996-1997 рр. була проведена реконструкція котельні, добова переробка якої досягла 1520 т, а виробництво цукру – 190 т за добу. У 2005 р. середньодобова продуктивність становить 164,0 т, у 2006 році – 1676 т [7].

Люди залишалися жити і працювати в селі, адже вони не отримували документів, що посвідчували особу. Лише одиницям вдавалося вирватися із села. Переважно виїжджали до Києва.

Працювали тривалий час за трудовні – необхідно було відпрацювати певну кількість днів для колгоспу. Робота була шестиденна. А в неділю, досить часто, треба було працювати в лісі, аби могла ходити в череді корова (за спогадами Гулак Галини Степанівни, 1936 р. н., жительки с. Сушанка). Вона пригадувала, що лісник міг не пустити корову пастися в ліс, якщо господарі не відпрацювали певну кількість днів у лісі. Причому, відпрацьовували і жінки, і чоловіки: жінки сапали молоді насадження, а чоловіки в зимовий період зрізали та розпилювали дерева.

У 70-х рр. ХХ ст. була ліквідована сільська рада та адміністрація колгоспу – вони були перенесені до с. Лучин. У Сущанці не залишилося й ферми. Всі тварини були перевезені до колгоспу імені Кірова в с. Лучин. З часом, виявилось, що таке ведення господарства не було рентабельним і Сушанка з Лучином були розділені: створено сільську раду, головою якої було обрано Мосійчука Бориса Васильовича, та колгосп «Світанок» (голова – Гулак Василь Якович). Життя села почало знову налагоджуватися.

Наприкінці 80-х рр. минулого століття була збудована нова школа, а до цього діти навчалися у старому приміщенні, говорять. Що там колись була конюшня. Разом зі школою був побудований і дитячий садок, щоправда, на мою думку, місце для школи було вибране не зовсім вдало: неподалік від корівників. Садочок працював з 1988 р., а школа зустріла учнів у 1989-90 навчальному році.

У середині 80-х рр. ХХ ст. у Сущанці придбав собі будинок невідомий для селян Юрій Терещенко. Він знайомився з людьми, розпитував про історію, про тяжкі тридцять роки та про післявоєнний час. З часом, він привіз до села знімальну групу й почав знімати краєвиди, а потім брав у селян інтерв'ю. Його зйомки вилилися у документальний фільм «Малі Гуляки» (1989 р.), а сам незнайомець виявився досить відомим режисером із Києва. «Малі Гуляки» [12], за словами самого автора «...фільм, де ми одні з перших порушили питання про Голодомор. У цьому фільмі є сповідь людини, яка не постраждала від голодомору, а яка розкуркулювала, знищувала будинки заможних селян, з яких клали колгоспні корівники» [6].

У 90-х рр. по селу була зроблена асфальтована дорога, щоправда, нині, без ремонтів, від неї мало що залишилося. Також у 90-х рр. (1992-94 рр.) була проведена газифікація села.

Не минула Сушанку й війна в Афганістані. Наш односельчанин, Василь Іванович Казмірчук, був снайпером радянської армії та виконував інтернаціональний обов'язок у республіці Афганістан. Він загинув 21 грудня 1986 р. Його ім'ям була названа вулиця, на якій проживав та частина сільськогосподарських угідь [13]. На полі імені Василя Казмірчука стоїть стела пам'яті.

Розпад Радянського Союзу також вніс свої корективи у життя села. Пройшли зміни і в господарській діяльності, і в свідомості селян. Колгосп «Світанок» припинив своє існування на початку 2000-х рр. Селянам були роздані земельні паї. Нині кожна родина має присадибну ділянку та господарює на ній.

Завжди селяни Сущанки окрім землеробства займалися ще й садівництвом. На жаль, кліматичні умови не завжди сприяли розвитку останнього. Так, наприклад, на території села не ростуть абрикоси та персики, родять не всі сорти яблунь, вишні. Це відноситься, головним чином, до території Малих Гуляків. Саме ця територія знаходиться на піщаних землях.

За часів Радянського Союзу колективне сільськогосподарське підприємство «Світанок» вирощувало зернові культури (ячмінь, жито, пшениця, кукурудза), займалося вирощуванням цукрових буряків, овочів, баштанних культур та фруктів. Колгосп займався також вирощуванням великої рогатої худоби, овець, свиней. У 60-х рр. ХХ ст. колгосп був мільйонником, тобто у рік мав прибутки понад мільйон рублів. Проте, з часом, ситуація змінювалася. У 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. на території села була побудована гідроелектростанція, що забезпечувала потреби села. З часом, на початку 80-х рр. минулого століття, коли будували нову дамбу для ставка, перенесли русло Ірпеня, а гідроелектростанція залишилося поза руслом річки і, зрештою, стала непотрібна. Хоча залишки будівлі та старого обладнання залишилися й до наших днів.

Станом на 2008 р. в селі налічується 308 дворів, з них постійно діючих особистих селянських господарств – 155, мають землю у володіння чи користуванні 300 громадян [9].

Сущанська сільська рада розташована на території 2 713,4 га, 1 285 га сільськогосподарських угідь у процесі реформування передано у власність 284 членам колективного сільськогосподарського підприємства, 745 га території займають хвойні та мішані ліси, під водоймами 142 га [17].

Землями, зданими в оренду селянами, користуються приватний підприємець Голуб Олександр Павлович та ТОВ «Світанок» – голова Руликівський Володимир Петрович, управляючий Завадський Валерій Іванович. Вирощують гречку, кукурудзу, пшеницю, жито та ячмінь.

На початку 2000-х рр. був зданий в оренду на 49 років ставок, що знаходиться на території села та займає загальну площу близько 300 га (розташований на угіддях сіл Корнин та Сущанка). Глибина водойми 5 м, іноді досягає 8 м. Орендатори нині займаються розмноженням та виловом риби – короп, карась, амур, лящ, толстолоб. Селяни та приїжджі рибалки мають змогу теж рибалити. Плата за добу становить 70-100 грн. в залежності від пори року, місця та способу рибалки.

Щодо культурного розвитку села, то нині на території села знаходиться сільська рада, адміністративний будинок, будинок культури, медпункт, школа, два магазини, приміщення, прилаштоване під церкву.

Приміщення сільської ради побудоване у 80-х рр. минулого століття. Голова сільської ради – Василенко Зінаїда Олексіївна, секретар – Гулак Галина Кузьмівна, бухгалтер – Погорелова Лариса Степанівна.

Адміністративний будинок будувався у 60-х рр. ХХ ст., потім ремонтувався. Раніше біля нього знаходилася дошка пошани колгоспників. Нині адміністративний будинок працює три дні на тиждень. Бухгалтер – Ковальчук Надія Сергіївна, економіст – Гулак Валентина Василівна.

Сільський будинок культури збудований наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Зал розрахований на 250 осіб. У приміщенні будинку культури розташована бібліотека, яка налічує близько 9 000 книг. Завідує бібліотекою Рокицька Олена Антонівна. У приміщенні будинку культури можна також пограти у настільний теніс та більярд. По суботах та в святкові дні проводяться дискотеки. Силами сільського гуртка самодіяльності проводять концерти на свята (державні та народні). Завідуюча будинком культури – Болтівець Таїсія Федорівна.

Медпункт територіально розташований біля адміністративного будинку. Працює в ньому медична сестра Кушпій Ганна Олександрівна.

Приміщення, в якому розташована церква, раніше будувалося для відділення ощадбанку. З часом, воно пустувало. Кілька років тому це приміщення обладнав під церкву отець Василь (українська православна церква київського патріархату).

У селі працює два магазини – приватний та державний.

З початком 2012 навчального року школа, на жаль, не відкрила своїх дверей для сільських школярів. 17 школярів шкільний автобус возить до школи в Корнин. Дитячий садок теж не працює.

Історичне краєзнавство є одним з ефективних механізмів формування історичної пам'яті українського народу. Розвиток історичного краєзнавства здійснюється не досить на належному рівні як органами державної влади так і громадськими організаціями. У той же час, у довгострокових програмах і стратегіях не надається належної уваги становленню культурного регіонального туризму як чинника розвитку історичного краєзнавства – через вивчення та популяризацію пам'яток історії та культури кожного регіону. Нехай саме в цьому селі немає пам'яток культури чи мистецтва, але таких мальовничих куточків, як Сущанка, дуже мало в Україні. Видання літератури історико-краєзнавчого спрямування також не має достатньої державної підтримки. Історія різних регіонів України та історико-краєзнавчі дослідження не достатнім чином висвітлюються у засобах масової інформації. Існує потреба

у посиленні співпраці органів виконавчої влади з громадськими організаціями стосовно розвитку історичного краєзнавства, налагодження співпраці інститутів громадянського суспільства з різних регіонів України. Можливо, можна було б запровадити зелений туризм у село та його околиці. Навіть рибалок можна було б привабити дозволом ловити рибу на ставку. Вважаю, що необхідно всіляко популяризувати зелений туризм серед городян, щоб не загубити, з рештою, українське село.

Annotation

Iryna Rabchun (Kyiv). My homeland – village Suschanka Popilnyansky Zhitomir region

The problem of country side researches in Ukraine is shown. The importance of study and promotion the history of individual settlements of Ukraine is opened up on the example of the village Suschanka.

Keywords: history, research, study, Suschanka village, the village of Mali Revellers.

Аннотация

Рабчун И.В. (г. Киев). Моя малая родина – село Сушанка Попельнянского района Житомирской области.

Затрагивается проблема историко-краеведческих исследований в Украине. На примере села Сушанка раскрывается значимость изучения и популяризации истории отдельных населенных пунктов Украины.

Ключевые слова: история, исследования, село Сушанка, село Малые Гуляки.

Примітки

1. Адміністративно-територіальний поділ України як структурна основа районування [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: http://www.dlab.irtc.org.ua/Pages/Topic3/SubTopic3_1.html – Загол. з екрана.

2. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини. 1795-2006 роки. Довідник [Текст]. – Житомир: «Волинь», 2007. – 621 с.

3. Адміністративно-територіальні зміни 1959-1964 років. Ліквідація та укрупнення районів областей, утворення промислових районів, укрупнення сільських районів [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: <http://www.csi.org.ua/www/?p=244#more-244> – Загол. з екрана.

4. Андрощук О.В. Адміністративно-територіальні зміни в УРСР: плани, втілення, наслідки (друга половина 40-х – 60-ті роки ХХ ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 2004. – 21 с.

5. Білоцерківська округа. – Хк.: Київдрук, 1926 р. – 8, 57 с.

6. Брюховецька Л. Юрій Терещенко: «Коли ти не байдужий» [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: http://www.ktm.ukma.kiev.ua/show_content.php?id=781 – Загол. з екрана.

7. Відкрите акціонерне товариство «Корнинський цукровий завод» [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: <http://tables.finance.ua/ru/emitents/show/~00372345/2006/4> – Загол. з екрана.

8. Державний устрій після прийняття Конституції СРСР у 1936 р. [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-ukrainy/derzhavniy-ustriy-pislya-priynuyattyam-konstitutsiyi-srsr-u-1936-r> – Загол. з екрана.
9. Житомирська обл, Попільнянський р-н, м. Суцанка [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki> – Загол. з екрана.
10. Житомирська обл, Попільнянський р-н, м. Суцанка [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: <http://194.44.219.55:8099/pt?pt=19903&pg=6> – Загол. з екрана.
11. Історія міст і сіл УРСР в 26 томах. Житомирська область. – К., 1973. – 726 с.
12. Каталог документальних фільмів виробництва Української студії хронікально – документальних фільмів створених у 2012-1976 рр. Володар прав на фільми: ДП «Українська студія хронікально-документальних фільмів» – 86 с.
13. Книга Памяти павших в Афганской войне. Житомир [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: <http://zhzh.info/publ/5-1-0-3357> – Загол. з екрана.
14. Національна книга пам'яті жертв голодомору в Україні. Розділ 3: Свідчення очевидців. – Житомир, 2009. – С. 937-1074.
15. Пам'ятки історії Попільнянського району [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki> – Загол. з екрана.
16. Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР. Указ Президії Верховної Ради Української РСР (Із змінами, внесеними згідно із Законом N 4865-VI (4865-17) від 24.05.2012) [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1654-10> – Загол. з екрана.
17. Попільнянський район [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Загол. з екрана.
18. Пономарьов А. Етнічна історія земель та регіонів [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: <http://podorozh.info/?view=pbl&kod=647> – Загол. з екрана.
19. Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся [Текст] / Л.Пожилевич. – К., 1864. – V, 763 с.
20. Сторінки людської пам'яті жертв голодомору Попільнянщини 1932-1933 років [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: http://www.popilnyar-da.gov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=56&Itemid=40 – Загол. з екрана.
21. Уроки історії: голодомор 1932-33 років [Електрон. ресурс] / Режим доступу: URL: <http://donklass.com/arhiv/histdisk/golodomor/golodomor/evidence.php-id=1098.htm> – Загол. з екрана.

**ІСТОРІЯ ОСВІТИ, ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА, МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ**

УДК 94(477):351.851+371.1“1803/1839”

Володимир МИЛЬКО
(м. Київ)

**Формування системи навчальних округів в Україні: створення
Харківського, Одеського та Київського округів (1803-1839)**

Висвітлюється процес формування системи навчальних округів в Україні у 1803-1839 рр., проаналізовано їх функції, визначено особливості зміни територіальних меж округів.

Ключові слова: освіта, система управління, навчальний округ, попечитель, українські губернії, Російська імперія.

Початок другого десятиліття ХХІ ст. означений проявами системної кризи вітчизняного соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного простору. Важливим аспектом при цьому є необхідність проведення ефективного реформування освітньої сфери. Основними завданнями вважаються активізація процесу структурних змін в національній системі освіти та уніфікація навчально-виховного процесу із європейським. Безумовно, заперечувати аксіологічне значення вказаних перетворень нераціонально, оскільки їх наслідки стосуються не лише економічного, а й духовно-культурного розвитку. Поряд з цим, спостерігається зволікання політичного істеблішменту із вирішенням назрілих питань, пов'язаних із необхідністю реформування системи державного управління освітою, зокрема її децентралізації та обмеження регуляторних повноважень профільного міністерства, розширення автономії та мобільності вищих навчальних закладів, тощо. Зважаючи на це, логічним є поєднання таких складових, як зарубіжні досягнення та українські суспільні традиції. Другий аспект вимагає вивчення історичного досвіду, зокрема періоду Російської імперії. При цьому варто об'єктивно аналізувати відповідні процеси та явища без ідеалізації та необгрунтованої критичності. Крім того, обране нами питання формування системи навчальних округів в Україні у першій половині ХІХ ст. має й наукову важливість, оскільки не було до цього предметом окремого дослідження.

Історіографічну основу склали роботи таких дослідників, як О. Завгородня [1], Б. Зайцев [2] та С. Посохов [22-3], К. Ільїна [3-5], О. Кірдан [6], С. Рождественський [24], І. Черказьянова [25], В. Шандра [26-28] та ін. Джерельне наповнення було сформоване офіційними документами з «Повного зібрання законів Російської імперії».

Запровадження поділу території Російської системи на навчальні округи було складовою загальної реформи освіти початку ХІХ ст., першим етапом якої стало створення Міністерства народної освіти у 1802 р.

Посаду «попечитель університету та його округу» запроваджено відповідно до указу імператора Олександра І від 24 січня 1803 р. «Об устройстве училищ», яким затверджувалися «Предварительные правила народного просвещения». Загальні повноваження попечителя (ст. 20) стосувалися декларування його відповідальності за благоустрій навчальних закладів округу; отримання донесень від ректора місцевого університету з приводу всіх питань навчального та господарського характеру й передача відповідних відомостей міністру освіти; створення училищ в тих регіонах, де їх не було і загалом розвитку освіти. При цьому необхідним було обговорення будь-яких розпоряджень, що стосувалися процесу навчання або господарського управління. Кадрові повноваження попечителя полягали в поданні на затвердження міністру кандидатур на посади професорів та директорів гімназій. До контролюючої сфери центру можна зарахувати положення про звітування за витрачені кошти, які щорічно виділялися на округ [7, с. 439].

Основною ревізійною функцією попечителя був огляд навчальних закладів відомства мінімум двічі на рік; в окремих випадках профільний міністр відповідно до розпорядження імператора мав право надсилати в округ ревізора, члена Головного управління училищ (ст. 21).

Ст. 38 «Попередніх правил» містила інформацію про передачу на розгляд попечителю переліку навчальних дисциплін університету та особливостей їх викладання [7, с. 441].

Відповідно до імператорського указу, затвердженого того ж 24 січня 1803 р. «Об учреждении учебных округов, с назначением для каждого особых губерний» в Російській імперії створювалися шість навчальних округів:

1) округ Московського університету (Московська, Смоленська, Калужська, Тульська, Рязанська, Володимирська, Костромська, Вологодська, Ярославська та Тверська губернії);

2) округ Віленського університету (Віленська, Гродненська, Вітебська, Могилівська, Мінська, Волинська, Київська та Подільська губ.);

3) округ Дерптського університету (Ліфляндська, Естляндська, Фінляндська та Курляндська губ.);

4) Санкт-петербурзький (Санкт-петербурзька, Псковська, Новгородська, Олонецька та Архангелогородська губ.);

5) округ Харківського університету (на той час ще не створеного) (Слобідсько-Українська, Орловська, Воронізька, Курська, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська (з 15 травня 1803 р. – Херсонська), Таврійська, Катеринославська губ., землі Війська Донського та Війська Чорноморського);

6) округ Казанського університету (також на той час ще не створеного) (Казанська, В'ятська, Пермська, Нижньогородська, Тамбовська, Саратовська, Пензенська, Астраханська, Кавказька, Оренбурзька, Симбірська, Тобольська та Іркутська губ.).

Керувати новоствореними округами в ранзі «попечителів університету та його округу» були призначені наступні чиновники: М. Муравйов (таємний радник, товариш (заступник) міністра народної освіти), князь А. Чарторийський (таємний радник, товариш міністра закордонних справ), Ф. Клінгер (генерал-майор), граф С. Потоцький (таємний радник), М. Новосильцов (дійсний камергер) та граф Г. Мантейфель (таємний радник) відповідно [8, с. 442]. Однак необхідно уточнити, що останній із перерахованих – граф Готтхард Андреас (Ардрій Андрійович) фон-Мантейфель пішов у відставку перш, ніж зайняти посаду і вже 20 червня замість нього було призначено С. Розумовського (дійсний статський радник, академік, віце-президент Петербурзької академії наук). Всі новопризначені попечителі були членами Головного управління училищ.

Таким чином, створення Міністерства народної освіти (1802 р.) та навчальних округів відповідно до указу 1803 р. визначило початок формування нової системи управління освітою в Російській імперії, яка, за виключенням подальшого територіального трансформування, збереглася до 1918 р.

Аналіз встановленого у 1803 р. територіального розподілу навчальних округів дозволяє стверджувати про відсутність певного етнічного, соціального, регіонального, історичного й т. п. принципу. Відтак для періоду першої половини ХІХ ст. були характерні періодичні трансформації географічних кордонів того чи іншого округу, які, однак, були покликані не стільки встановити відповідність з одним із вищевказаних критеріїв, скільки обумовлені певними імперськими політико-адміністративними завданнями. Серед таких, сучасна дослідниця В. Шандра справедливо називає «поєднання в одному навчальному окрузі більш інтегрованих і менш інтегрованих у складі імперії територій» [27, с. 146]. Ця тенденція була характерною і для українських губерній. Так, імператорським указом від 23 вересня 1818 р. навчальні заклади Київської губернії, які знаходилися у підпорядкуванні Віленського округу були включені до Харківського зважаючи на «віддаленість... та труднощі управління у зв'язку із цим» [9, с. 573]. Чергові зміни відбулися вже у

1824 р. (указ Олександра I від 31 жовтня), однак вони не торкнулися українських губерній [10, с. 577].

Варто вказати, що до 1835 р. адміністративним центром округу був місцевий університет, який здійснював керівництво і нагляд за всіма навчальними закладами регіону підпорядкованих міністерству народної освіти. При цьому попечитель університету був одночасно попечителем округу та входив до складу Головного управління училищ. Управлялися округи училищними комітетами (очолював попечитель). На місцях управляли директори губернських гімназій, повітові наглядачі училищ [27, с. 146-147].

Окремого, оглядового аналізу потребує питання повноважень попечителів навчальних округів в сфері внутрішньої цензури, які регулювалися «Уставом о цензуре», затвердженим 22 квітня 1828 р. Кадрові повноваження останнього стосувалися подачі кандидатур членів цензурних комітетів університетів (ст. 28), а також секретаря (ст. 31). Подання про звільнення цензора попечитель направляв до Головного управління цензури (ГУЦ), однак, окрім випадків зловживань з боку чиновника. При цьому остаточне рішення приймав імператор [11, с. 463-464, 468].

Важливу роль відігравав попечитель й безпосередньо в роботі цензурного комітету. Зокрема, він головував на його засіданнях. До обов'язків попечителя як Голови комітету належали: розгляд скарг авторів та видавців на цензорів (відповідно до положення Уставу та з дотриманням прав приватних осіб); спостереження за швидким поверненням перлюстрованих рукописів та видачею дозвільних білетів; доведення до відома Головного управління цензури важливих питань (ст. 55-57) [11, с. 463-464, 467]. Рішення про заборону друку певної книги чи статті приймалося за поданням цензора на загальному засіданні комітету простою більшістю голосів. У випадку незгоди з ним попечитель мав право призупинити виконання відповідної постанови до отримання дозволу вже від Головного управління цензури (ст. 44).

Управління господарською частиною цензурного відомства в навчальному окрузі також належало до сфери повноважень попечителя (ст. 54). Його обов'язком було приймання, зберігання та видача всіх відповідних сум; ведення рахункових книг, подання звітів та донесень (ст. 59). За необхідності (у випадку хвороби або відрадження) попечитель мав доручити тимчасове головування в цензурному комітеті ректору університету чи професору, повідомивши про це ГУЦ [11, с. 465-467]. Завершення процесу формування системи навчальних округів в Україні відбулося в 1930-х рр. Це стосується створення Одеського та Київського округів та, відповідно, трансформація їх географічних кордонів протягом 1830-1839 рр.

12 грудня 1830 р. Сенатом було прийнято указ «О подчинении учебных заведений Бессарабской области Ришельевскому лицейу и попечителю одес-

ских учебных заведений». Відповідно до нього усі навчальні заклади вказаної губернії, які знаходилися у віданні Харківського університету перейшли в підпорядкування Рішельєвському ліцею [12, с. 488]. Саме з них було створено новий округ, який очолив дійсний статський радник Н. Покровський (1779-1838). Необхідно уточнити, що назва його посади звучала як «попечитель одеських училищ», оскільки фактично власне «Одеський навчальний округ» було створено в 1832 р. 8 листопада 1830 р. Н. Покровському (вже як «попечителю Одеських навчальних закладів») були підпорядковані навчальні заклади Бессарабської області [14, с. 134].

7 лютого 1831 р. було затверджене положення Комітету міністрів «Об учреждении Канцелярии при попечителе Одесского учебного округа», прийняте на основі записки міністра народної освіти. При цьому на утримання Канцелярії щорічно планувалося виділяти 2 250 руб. із загального училищного капіталу (до прийняття нового університетського положення) [14, с. 135]. У вказаному документі було наведено також обґрунтування вказаної суми. Зокрема, вказувалося, що незважаючи на визначення в штатному розписі для Канцелярій навчальних округів від 17 березня 1803 р. фінансування в розмірі 2 тис. руб., станом на 1830 р. на Канцелярію Санкт-петербурзького округу виділялося 6 тис. руб.; Московського, Казанського, Харківського та Дерптського – по 4 тис. руб.; Віленського – 1,8 тис. руб.; Білоруського – 3 тис. руб.

Ще 12 січня 1831 р. відповідно до указу Миколи I «О новом распределении Губернских Гимназий и прочих Училищ на Округи» з підпорядкування Харківського округу було вилучено Орловську губернію (включено до складу Московського); натомість включено Подільську та Волинську (до цього – у складі Віленського), Астраханську губ., Кавказьку область (до цього – у складі Казанського) [13, с. 14]. Вказувалося також, що навчальні заклади Одеси та Бессарабської області залишаються під керівництвом «особого Попечителя» (тобто Н. Покровського). Завершення процесу створення Київського навчального округу відноситься до 14 грудня 1832 р. – дати видання відповідного імператорського указу. До його складу було включено Київську, Чернігівську, Волинську та Подільську губернії [15, с. 903-904].

Паралельно із створенням нових округів (а відповідно з уточненням географічних кордонів вже існуючих) спостерігався процес поступового збільшення фінансування Канцелярій їх попечителів. Зокрема, з 28 лютого 1833 р. на утримання Канцелярій одеського та київського попечителів виділялося вже по 3 500 руб. на рік [16, с. 127-128]. Подібна тенденція була логічним наслідком приєднання до новостворених округів нових губерній. Так, вже 30 травня цього ж року до Одеського було приєднано Катеринославську губернію, а до існуючого з 1803 р. Харківського – Тамбовську та Орловську (натомість Астраханська відійшла до Кавказького) [17, с. 311].

Серед трьох існуючих в межах українських губерній навчальних округів особливою специфікою управління вирізнявся Київський. Розпочавши свою роботу в умовах напруженої суспільно-політичної ситуації в Правобережній Україні (польське повстання 1830-1831 рр.), Канцелярія попечителя була посилена двома чиновниками з особливих доручень, які отримували по 2 500 руб. На її утримання асигнувалося 4 500 руб./рік. [18, с. 500].

Початок нового етапу в формуванні системи управління освітою в Російській імперії означений прийняттям у 25 червня 1835 р «Положення про навчальні округи», яке радикально змінило порядок, встановлений «Попередніми правилами народної освіти» 1803 р. Головні мотиви проведення цієї реформи були резюмовані міністром, графом С.С. Уваровим наступним чином: «профессора не имеют ни времени, ни надлежащих способностей к практическому управлению и успешному обозрению гимназий и училищ» [24, с. 238]. Основною зміною, запровадженою «Положенням» була передача попечителям обов'язків та прав університетів в управлінні навчальними закладами. Надалі повноваження попечителів в напрямку посилення контролю за навчальним процесом і чиновницьким апаратом розширились.

Особливістю управління навчальними округами в Україні було підпорядкування їх керівництва вищій місцевій адміністративній владі. Зокрема, щодо питань, які стосувалося повноважень останніх, мова йшла про максимальне сприяння та виконання відповідних поліцейських заходів. Більше того, 15 лютого 1846 р. управління Харківським навчальним округом було доручено Чернігівському, Полтавському і Харківському генерал-губернатору князю М.А. Долгорукому (з 11.04.1847 його наступнику С.О. Кокошкіну), у 1847 р. управління Київським округом – генерал-губернатору Д.Г. Бібікову [20, с. 250]. Такий стан речей прямо суперечив «Положенню» 1835 р., однак формально зберігався до 1855 р. (фактично генерал-губернатори були замінені особливими попечителями лише у 1856-1857 рр.).

Завершення процесу формування системи навчальних округів в Україні припало на 1839 р. Так, 26 квітня цього року, відповідно до імператорського указу навчальні заклади Полтавської губернії були зараховані до складу Київського округу (до цього в Харківському) [19, с. 384-385]. Варто підкреслити, що вказана хронологічна межа стосується власне українських губерній у складі Російської імперії, оскільки трансформація географічних меж округів продовжувалася і у наступному десятилітті. Для прикладу зазначимо, що 21 лютого 1846 р. із складу Харківського навчального округу було виключено Кавказьку область, а також землі Військ Донського та Чорноморського й передано у відання Кавказького намісника відповідно до так званих «Правил об отношениях Кавказского наместника» (6.01.1846) [21, с. 271].

Таким чином, початок процесу формування системи навчальних округів в Україні відповідає початку реформування самої системи управління освітою в загальноімперській масштабі – створенню Міністерства народної освіти (1802) та, відповідно, створенню перших шести округів. При цьому визначення територіальних кордонів (яке, як було сказано вище, не ґрунтувалося на регіонально-історичному, соціальному чи етнічному принципах) розтягнулося на десятиліття. По відношенню до українських губерній (однак не інших територій Російської імперії) завершення цього процесу можна означити 1839 р., коли навчальні заклади Полтавської губ. були зараховані до сфери управління Київського навчального округу. Подібні пертурбації визначалися переважно суб'єктивними суспільно-політичними та адміністративними завданнями, наприклад, необхідністю нейтралізації польського національного руху, посилення русифікаторського впливу, тощо.

Annotation

Volodymyr Myl'ko (Kyiv). The formation of school districts in Ukraine: creation of Kharkov, Odessa and Kiev districts (1803-1839).

The process of school districts formation in Ukraine during 1803-1839 is shown, their functions are analyzed, and specific of boundary changes is described.

Keywords: education, management system, school districts, trustee, Ukrainian province, Russian Empire.

Аннотация

Милько В.И. (г. Киев). Формирование системы учебных округов в Украине: создание Харьковского, Одесского и Киевского округов (1803-1839).

Освещается процесс формирования системы учебных округов вна территории Украины в 1803-1839 гг., проанализированы их функции, определены особенности изменения территориальных границ округов.

Ключевые слова: образование, система управления, учебный округ, попечитель, украинские губернии, Российская империя.

Примітка

1. Завгородняя О.И. Попечительство в истории университетов России первой половины XIX в.: дисс. ... канд. ист. наук [Текст]: 07.00.02 / Завгородняя Ольга Ивановна – М., 2007. – 213 с.

2. Зайцев Б.П. Попечители Харьковского учебного округа [Текст] / П.Б. Зайцев, С.И. Посохов. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 2000. – 124 с.

3. Ильина К.А. Инструкция попечителя и управление Казанским учебным округом (первая четверть XIX века) [Текст] / К.А. Ильина // Образование и просвещение в губернской Казани: сб. статей. - Казань: Институт истории АН РТ, 2009. - Вып. 2. - С. 111-116.

4. Ильина К.А. Информация и профессиональная этика попечителя учебного округа (Казань, первая четверть XIX века) [Текст] / К.А. Ильина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – Белгород, 2010. – №7 (78). – Вып. 14. – С. 111-117.

5. Ильина К.А. Проблема университетской корпоративности в письмах попечителей учебных округов (первая четверть XIX века) [Текст] / К.А. Ильина // Сообщество историков высшей школы России: научная практика и образовательная миссия. – М.: ИВИ РАН, 2009. – С. 146-149.

6. Кірдан О. Роль попечителя Київського учбового округу в управлінні університетом Св. Володимира (1832-1839 рр.) [Текст] / О. Кірдан // Історико-педагогічний альманах: наукове видання / Академія педагогічних наук України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Всеукраїнська асоціація істориків педагогіки. – Київ: Міленіум, 2010. – № 2. – С. 59-63.

7. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ) / Об устройстве училищ (1803) [Текст]. – Т. XXVII. – СПб., 1830. – № 20597. – С. 439-441.

8. ПСЗРИ / Об учреждении учебных округов, с назначением для каждого особых Губерний (1803) [Текст]. – Т. XXVII. – СПб., 1830. – № 20598. – С. 442.

9. ПСЗРИ / О причислении учебных заведений Киевской Губернии к Округу Харьковского Университета (1818) [Текст]. – Т. XXXV. – СПб., 1830. – № 27542. – С. 573.

10. ПСЗРИ / О новом распределении Губерний по Учебным Округам (1824) [Текст]. – Т. XXXIX. – СПб., 1830. – № 30102. – С. 577.

11. ПСЗРИ / Высочайше утвержденный Устав о цензуре (1828) [Текст]. – Собр. 2-е. – Т. III. – СПб., 1830. – № 1979. – С. 463-468.

12. ПСЗРИ / О подчинении учебных заведений Бессарабской области Ришельевскому Лицею и Попечителю Одесских учебных заведений (1830) [Текст]. – Собр. 2-е. – Т. V. – Отд. 2-е. – СПб., 1831. – № 4184. – С. 488.

13. ПСЗРИ / О новом распределении Губернских Гимназий и прочих Училищ на Округи (1831) [Текст]. – Собр. 2-е. – Т. VI. – Отд. 1-е. – СПб., 1832. – № 4251. – С. 14.

14. ПСЗРИ / Об учреждении Канцелярии при Попечителе Одесского Учебного Округа (1831) [Текст]. – Собр. 2-е. – Т. VI. – Отд. 1-е. – СПб., 1832. – № 4331. – С. 134-135.

15. ПСЗРИ / Об учреждении Киевского учебного округа (1832) [Текст]. – Собр. 2-е. – Т. VII. – СПб., 1833. – № 5825. – С. 903-904.

16. ПСЗРИ / О присоединении Канцелярии Правления Белорусского Учебного Округа к Канцелярии Попечителя с увеличением на содержание оной суммы, и о назначении на Канцелярии Попечителей Учебных Округов Одесского и Киевского по 3 500 рублей в год (1833) [Текст]. – Собр. 2-е. – Т. VIII. – Отд. 1-е. – СПб., 1834. – № 6019. – С. 127-128.

17. ПСЗРИ / О перечислении Училищ Тамбовского и Орловской Губерний из Московского в Харьковский Учебный Округ, с присоединением от сего последнего Учебных Заведений Астраханской Губернии к Казанскому, а Екатеринославской к Одесскому Учебному Округу (1833) [Текст]. – Собр. 2-е. – Т. VIII. – Отд. 1-е. – СПб., 1834. – № 6234. – С. 311.

18. ПСЗРИ / О назначении Чиновников для особых поручений при Попечителе Киевского Учебного Округа и об усилении Канцелярии его (1833) [Текст]. – Собр. 2-е. – Т. VIII. – Отд. 1-е. – СПб., 1834. – № 6412. – С. 500.

19. ПСЗРИ / О перечислении учебных заведений Полтавской губернии из Харьковского в Киевский учебный округ (1839). – Собр. 2-е. – Т. XIV. – Отд. 1-е. – СПб., 1840. – № 12272. – С. 384-385.

20. ПСЗРИ / О принятии Черниговскому, Полтавскому и Харьковскому Генерал-губернатору в главное свое наблюдение Харьковского Университета (1846) [Текст]. – Собр. 2-е. – Т. XXI. – Отд. 1-е. – СПб., 1847. – № 19729. – С. 250.

21. ПСЗРИ / О исключении из Харьковского учебного округа Дирекции училищ Кавказской области и земли войска Черноморского и всех находящихся там учебных заведений, и о подчинении их Наместнику Кавказскому (1846) [Текст]. – Собр. 2-е. – Т. XXI. – Отд. 1-е. – СПб., 1847. – № 19755. – С. 271.

22. Посохов С.И. Попечители учебных округов: состав, функции, мнения // Казанский университет как исследовательское и социокультурное пространство [Текст] / С.И. Посохов. – Казань, 2005. – С. 19-33.

23. Посохов С.И. Попечители Харьковского учебного округа первой половины XIX века: попытка реабилитации [Текст] / С.И. Посохов // Университеты. Наука и просвещение. – Х., 2009. – №4. – С. 40-50.

24. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802-1902. [Текст] / С.В. Рождественский. – СПб: Государственная типография, 1902. – 840 с.

25. Черказьянова И.В. Попечитель учебного округа: между чиновником и ученым [Текст] / И.В. Черказьянова // Петербург на философской карте мира. – СПб., 2003. – Вып. 2. – С. 47-75.

26. Шандра В.С. До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30–60 рр. XIX ст. [Текст] / В.С. Шандра // Історико-географічні дослідження в Україні. – К: Інститут історії України НАН України, 1988. – С. 49-54.

27. Шандра В.С. Навчальні округи [Текст] / В.С. Шандра // Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл – О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2010. – С. 146-148.

28. Шандра В.С. Организация и функционирование делопроизводственной службы управления Киевского учебного округа (1832–1917 гг.) [Текст]: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.01/ Шандра Валентина Семеновна; Всесозный научно-исследовательский ин-т документирования и арх-го дела. – М., 1988. – 24 с.

УДК 94 (470+571):340.134«17/18»

Юлія НЕГОДА
(м. Донецьк)

Розвиток освіти «іноземців» Південно-Східної України у XVIII – на початку XX ст.: аналіз законодавчих актів Російської імперії

Аналізуються законодавчі акти Російської імперії як джерела для вивчення історії освіти етнічних меншин південно-східної України у кінці XVIII-го – на початку XX ст.

Ключові слова: законодавчі акти, освітня політика, греки, євреї, німці.

Науковий керівник – *Гедьо Анна Володимирівна*, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету, доктор історичних наук, професор.

Одним із найважливіших показників правового становища іноземців є їхнє право на здобуття освіти на новій батьківщині. Основна маса законодавчих документів Російської імперії щодо регламентації правового становища іноземців в галузі освіти включена до Повного зібрання законів Російської імперії [1].

Законодавчі акти створювалися як механізм для проведення певної урядової політики. Повне зібрання законів є універсальним джерелом, в якому найповніше представлено закони Російської держави початку XVIII – початку XX ст. Серед них виділяються жалувані грамоти, іменні імператорські накази Сенату, височайші повеління, височайше затверджені рішення Державної Ради, іменні імператорські укази представникам місцевої адміністрації. Значний хронологічний період документів видання дає можливість простежити еволюцію законотворчості, політичну спрямованість діяльності уряду і особливості регіональної політики. Законодавчі акти російського уряду регулювали освітній розвиток іноземного населення України.

Головними напрямками, за якими розвивалось новогрецьке просвітництво в Одесі, були: 1) створення шкіл та наукових закладів; 2) відкриття типографій з грецьким шрифтом; 3) створення осередків грецької культури – церков, театрів [2, с. 293-300].

У 1817 р. було відкрито грецьку школу, курс наук якої включав комерцію, російську, давню та сучасну грецькі мови, релігію, природничі й гуманітарні науки та італійську мову. Незабаром вона набула репутації найкращої школи в Одесі. Підтримувана переважно місцевою грецькою громадою, грецька школа (Грецьке комерційне училище) приваблювала студентів з інших грецьких колоній та із самої Греції.

Політика російського уряду стосовно Грецького комерційного училища протягом XIX ст. була досить толерантною. Про це свідчить, зокрема, Височайше затверджене положення Комітету Міністрів «О цензуре издаваемых в Одессе Греческих и Латинских книг» [3, с. 592-594].

У «Записці» до цього документа йдеться про те, що «Высочайше утвержденным в 24 день Июня 1819 г. положением Комитета Министров дозволено, составившейся в Одессе, на 10 и более лет, Типографской Компании, учредить там Типографию, для печатания книг на Греческом... языке, как для чтения, так и для образования юношества... В 18 день Генваря 1820 г. удостоена Высочайшего утверждения инструкция Цензору, при сей Компании полагаемому...» [3, с. 592]. Далі йшлося про те, що керівництво Одеського Еліно-Грецького училища звернулося з проханням про дозвіл надрукувати в

типографії при училищі деякі учбові книги. Необхідність просити такого дозволу була обумовлена виходом «Статуту про цензуру» від 10 квітня 1826 р. Із клопотання керівництва Еліно-Грецького училища випливало: «1) Что Типографическая в Одессе Компания, составившая капитал для покупки всех нужных в Типографию вещей, и для пособия при заведении оной, передала сие дело Директорам Еллино-Греческого Училища, дабы они старались довершить начатое ею; 2) Что Директоры означенного Училища намерены ныне открыть предоставленную их попечению Типографию, для печатания необходимо нужных Училищу своему, Еллино-Греческой Грамматики и других учебных и классических книг, и испрашивают на сие позволения» [3, с. 593]. Внаслідок клопотання було надано дозвіл друкувати книги грецькою мовою, у тому числі підручники для Грецького училища «...по разрешению местной Цензуры, состоящей из Цензора и его помощника...» [3, с. 594]. Таким чином, у першій третині ХІХ ст. греки легітимно мали право на користування рідною мовою, у тому числі й на отримання освіти рідною мовою.

Згадка про Одеське Грецьке Комерційне Училище є у Височайше затверженому Положенні Комітету Міністрів від 28 квітня 1836 р.: «...Из ежегодно раздаваемых прибылей на акции, акционеры обязаны уступать определенное число процентов в пользу Одесского Греческого Коммерческого Училища...» [4, с. 454-455].

В іменному указі від 16 травня 1873 р. йдеться про те, що «Статский Советник Григорий Маразли, желая почтить память умершего дяди своего, Нежинского Грека Дмитрия Феодориди, представил Попечителю Одесского учебного округа шесть закладных листов Бессарабско-Таврического земельного Банка на три тысячи триста рублей, для учреждения из процентов с этой суммы стипендии имени Феодориди при Одесском Коммерческом Училище, на условиях, изъясненных жертвователем в прошении его...» [5, с. 725]. Впровадження стипендій в Одеському грецькому Комерційному Училищі відбувалося також у 1880-1881 рр. [6, с. 471-472].

У 1875 р. в Одесі було відкрито чотирикласне жіноче училище, якому було надано назву «Родоконакиевское Эллинское девичье училище». В іменному указі із цього приводу зазначалося: «Коммерции Советник Федор Павлович Родоконаки затратил на постройку здания для открытого 5 ноября 1872 года в г. Одессе Греческим благотворительным Обществом четырехклассного женского училища 2 разряда более 40000 руб., вследствие сего означенное Общество ходатайствовало о наименовании сего училища «Родоконакиевским Эллинским девичьим училищем» и о постановке в актовом его зале мраморного бюста Родоконаки. Государь Император, по всеподнейшему о сем докладу Министра Народного Просвещения, в 22-й день Фе-

враля сего года, Всемиловистейше соизволил, на приведение изложенного ходатайства в исполнение» [7, с. 199].

Ставлення імперського уряду до іноземного населення залежало в першу чергу від віросповідання її представників. Протестантська (лютеранська) громада в Одесі була німецькою. Основою для неї стала німецька ремісничка колонія. Вже на початку ХІХ ст., з дозволу герцога А.Е. Де-Ришельє, німецькі ремісники об'єднувалися у самостійні цехи, обирали зі свого середовища старшин та їх товаришів. У 1825 р. пастор Карл Беттігер заснував власним коштом та під своїм керівництвом училище святого Павла для хлопчиків та дівчаток із дворічним курсом навчання. Платня становила три рублі щомісячно; діти незаможних німців навчалися за рахунок благодійників. Вивчали в училищі закон Божий, священну історію, російську, німецьку, французьку мови; арифметику, географію, складання листів, церковні співи; у дівочому відділенні – рукоділля. У школі навчалися діти різних національностей. Цікавим було те, що першу годину, присвячену катехізису, кожен учень займався відповідно до свого віросповідання [8, с. 238-240].

У 1828 р., зусиллями пастора К. Беттігера при німецькій одеській громаді було запроваджено причетницьку вчительську семінарію, де юнаки з колоній навчалися церковній службі, релігії, духовним співам. Вони мушили згодом навчати дітей німецьких колоністів у церковних школах. У 1830 р. пастором приходу стає Флетніцер; під його керівництвом працює семінарія.

Від початку існування семінарії почалися ускладнення з Міністерством народного просвітництва, яке вважало її не духовним, а приватним навчальним закладом й, відповідно до цього, вимагало від директора Ришельєвського лицю включити її до списку навчальних закладів Одеського навчального округу та зобов'язати пастора щорічно надавати плани і звіти.

Це було пов'язано з виданням іменного указу «О подчинении Одесских учебных заведений Ришельевскому Лицею», в якому зазначалося: «Желая дать учебным заведениям г. Одессы, находившимся в ведении Харьковского Университета новое, более обстоятельством соответствующее образование, Повелеваем подчинить оные Ришельевскому Лицею, и составит из оных в виде округа, под начальством Попечителя, особое, непосредственно от Министерства Народного Просвещения зависящее, управление» [9, с. 762]. Уряд, таким чином, намагався контролювати лютеранську освіту.

У 1848 р. німецька одеська громада відкриває світський середній навчальний заклад із шестирічним курсом навчання. Засновники ставили собі за мету надати дітям німецьких колоністів та міських німців-бюргерів освіту, відповідно їх стану. Навчальний заклад на початку свого існування не мав приміщення, орендував приватні будови. У 1858 р. означений навчальний заклад було перетворено на Німецьке реальне училище імені Св. Павла; для

нього збудовано приміщення біля Кірхи. Окремо побудовано приміщення для дівчат. Утримувалися ці заклади завдяки пожертвуванням, поставкам продуктів харчування з колоній.

Метою реального училища була освіта й підготовка юнаків до комерційної та ремісничої діяльності, а дівчат – до хатнього господарства. Училище складалося з двох відділень: реального й спеціального. В реальному вивчали закон Божий відповідно до віросповідання, німецьку, російську, французьку, історію, мистецтво, географію, співи. Після закінчення реального курсу юнаки могли продовжити навчання у спеціальному відділенні, де були окремі класи для ремісників та купців.

Ремісники вивчали три вже названі мови та англійську, фізику, технологію, механіку й бухгалтерію; з мистецтв – виготовлення моделей. Купці вивчали п'ять мов (німецьку, російську, французьку, англійську, італійську), комерційну кореспонденцію (всіма мовами), арифметику, географію, історію, комерцію, бухгалтерію, фізику, мистецтва: каліграфію, стенографію, малювання, креслення, співи. Викладання відбувалося німецькою мовою. Училище перебувало під управлінням церковної ради, яка призначала директора. У 1863 р. один із членів ради міністра народного просвітництва зауважував, що в означеному училищі «дети православных родителей пользуются особыми уроками по закону Божию» [8, с. 250].

Німецьке училище було позбавлене прав, які надавались урядовим навчальним закладам. Для того, щоб їх отримати, необхідно було привести програму і статут у відповідність до статуту про реальні училища, який був прийнятий в Російській імперії у 1872 р., та відмовитися повністю від німецької мови викладання.

Німецька громада, хоча й прагнула зберегти власну культуру, змушена була прилаштовуватися до обставин: 1876 р. церковна рада клопотала перед Міністерством народної освіти про перетворення училища на шестикласне реальне з основним відділенням на основі статуту 1872 р. та з наданням прав урядових навчальних закладів. Міністерство дало дозвіл за таких умов: 1) посадові особи в училищі повинні затверджуватися урядом; 2) усі витрати на його утримання візьме на себе євангелицько-лютеранський приход.

Таким чином, навчальні заклади при лютеранській німецькій громаді зламали національну й конфесійну замкненість: вони змушені були приймати учнів без врахування віросповідання й національного походження.

Відповідно до існуючих положень, до Вчительських семінарій Міністерства Просвітництва приймалися лише особи православного віросповідання. Міністр Народного Просвітництва граф Д.О. Толстой у 1878 р. доповідав із цього приводу: «Начальник Херсонской губернии представил мне ходатайство тамошнего Губернского Земского Собрания о разрешении принимать в

названные Семинарии лиц всех христианских исповеданий. С подобными же ходатайствами обратились Предводитель дворянства Александровского и Мариупольского уездов в Екатерининской губернии и Бердянское уездное Земское Собрание в Таврической губернии. Ходатайства эти вызваны тем обстоятельством, что в южных губерниях Империи есть очень много поселян-собственников (бывших колонистов) немецкого происхождения, водворенных на казенных землях, школы коих терпят крайнюю нужду в учителях, за неимением там таких Учительских Семинарий, которые готовили бы учителей собственно для колонистских школ, и при том учителей, знающих Русский язык. В желании оказать в сем деле помощь названным поселенцам, не встречая с своей стороны препятствия к допущению в Учительские Семинарии Министерства Народного Просвещения воспитанников из поселенцев и имея в виду, что большинство поселенцев живет в местностях, входящих в состав Одесского учебного округа, я полагал бы разрешить такое допущение только в Учительские Семинарии сего округа, предоставив ближайшему усмотрению Попечителя оного как выбор для сего самых Семинарий, так и определение условий, с соблюдением коих воспитанники их поселенцев могут быть принимаемы в Семинарии, но с тем, чтобы разрешаемый прием в Семинарии воспитанников из поселенцев был ограничен лицами Христианского исповедания, и чтобы содержание таковых воспитанников в Семинариях относилось на счет самих поселенских обществ, а не на суммы Семинарий...» [10, с. 137].

Означений документ є досить показовим. Обмеження стосовно нехристиянських конфесій, необхідність вчитися лише за рахунок поселенських товариств, – все це демонструє справжню політику Російського уряду щодо представників неправославної та неросійської людності.

Загалом слід зазначити, що німецька освіта початку ХІХ ст. відрізнялася своєю релігійно-лютеранською спрямованістю. Уряд Російської імперії не заперечував відкрито проти її існування, проте вживав всіх можливих заходів для того, щоб контролювати цю освіту. Це проявлялося у вимаганні керівництвом Ришельєвського ліцею відомостей та іншої документації від релігійного навчального закладу. Щодо німецьких освітніх закладів світського характеру, які виникають у середині ХІХ ст., слід зазначити, що вони були позбавлені тих прав, які надавалися державним навчальним закладам. Надто показовим є те, що з метою отримання цих прав необхідно було перш за все, відмовитися від німецької мови навчання й перейти на російську. Коли це було зроблено, уряд погодився на існування німецького реального училища лише за умови, що утримання його візьме на себе євангелицько-лютеранський приход.

На 1857 р. в Херсонській губернії нараховувалося 9 римо-католицьких церков. При чотирьох із них існували чоловічі школи: в Одесі, Херсоні, Миколаєві та селі Северинівці під Одесою. У цих школах викладали 7 вчителів, а навчалося 358 учнів.

Правове становище євреїв у галузях освіти також визначалося законодавством Російської імперії. Довгий час осередком традиціоналізму була порівняно незалежна від будь-якого стороннього втручання національна єврейська школа – хедер. В офіційних звітах зазначалося: «Хедери – неорганізовані, тимчасові школи, певної програми не мають і все навчання в них обмежено вивченням єврейської мови й релігії». Заснувати хедер було неважко. У правилах було записано, що «меламедом (учитель) може бути будь-який єврей, який має право на проживання у даній місцевості, незалежно від того, чи буде ця місцевість у межі осілості євреїв чи ні» [11, с. 132]. Необхідно було лише подати прохання про видачу меламедського свідоцтва на ім'я директора або інспектора народних училищ і сплатити гербовий податок у розмірі трьох карбованців.

У хедері отримували традиційну освіту від одного до кількох десятків хлопчиків. У правилах було зазначено, що «будь-яка особа, яка здобула меламедське свідоцтво, може викладати лише особисто, тобто не може тримати у своєму хедері ніяких помічників, а також не має права навчати в хедері дівчат. Останні можуть навчатися закону своєї віри лише в єврейок, які мають звання не нижче вчительки початкових училищ» [12, с. 133]. У 1893-1895 рр. у Бахмуті було 7 хедерів.

Височайше затверджене положення «Об устройстве евреев» від 1804 р. визначало, що «...1) все дети Евреев могут быть принимаемы, безо всякого различия от других детей, во всех Российских народных Училищах, Гимназиях и университетах; 2) никто из детей еврейских, быв в Училище, во время его воспитания, не должен быть... отвлекаем от своей религии, ни принуждаем учиться тому, что ей противно...» [13, с. 733].

Перші два пункти розділу «О просвещении» визначали рівні права осіб іудейського віросповідання. Проте вже у третьому пункті означеного розділу йшлося про те, що «дети Еврейские в школах приходских и уездных обучающиеся, могут носить платье Еврейское; но обучающиеся в Гимназиях, должны быть одеты для единообразия и благопристойности в Немецкое или Польское платье».

Далі у тому ж «Положенні» зазначалося, що у разі небажання євреїв отримувати середню освіту у державних навчальних закладах (тобто, якщо вони мають бажання отримувати власну єврейську освіту), то «...тогда установитъ на счет их особенные школы, где бы дети из них были обучаемы, определив на сие, по рассмотрению правительства, нужную подать».

Мова йшла і про вищу освіту для євреїв: «Те из евреев, кои способностями своими достигнут в Университетах известных степеней отличия в Медицине, Хирургии, Физике, Математике и других знаниях, будут в оных признаваемы и производимы в Университетские степени наравне с прочими российскими подданными».

Водночас імперський уряд намагався проводити щодо євреїв політику асиміляції, у тому числі й у галузі освіти. Так, височайше затверджене положення Комітету щодо устрою євреїв, оголошене Сенату Міністром Юстиції від 13 травня 1857 р. дозволяє особам іудейського віросповідання носити мундирні фраки: «инспекторам и Надзирателям Раввинских Училищ, равно учителям всех казенных Еврейских учебных заведений из Евреев и состоящим при Министерстве Народного Просвещения и при Попечителях учебных округов учеными Евреями дозволить носить во время продолжения службы мундирные фраки и сюртуки сего Министерства» [14, с. 381].

Протягом другої половини ХІХ ст. особи іудейського віросповідання навчалися й у вищих навчальних державних закладах. Про це свідчать, зокрема, документи, які стосуються призначення стипендій. Так, у 1868 р. при Новоросійському університеті було призначено іменну стипендію доктора медицини Ісаака Мазія: «Начальство Одесского учебного округа донесло, что Одесский купец Илья Мазий, в письме на имя ректора Новороссийского Университета, препроводив сем государственных 5 % Банковых билетов на четыре тысячи рублей с купонами, с 1 ноября 1867 года, выразил желание увековечить память покойного сына своего, доктора медицины Исаака Мазия, учреждением при Новороссийском Университете, на имя усопшего, стипендии при Юридическом Факультете с тем, чтобы, в случае учреждения при упомянутом Университете медицинского факультета, стипендия эта перешла к сему последнему Факультету. Государь Император, по всеподданнейшему о том докладу Управляющим Министром, Высочайше соизволить на принятие от купца Мазия пожертвованного им капитала и на учреждение из процентов оного при Новороссийском Университете стипендии на вышеизложенных основаниях, с наименованием оной: «стипендии Доктора Медицины Исаака Мазия», причем представлено Министерству Народного Просвещения утвердить положение о сей стипендии...» [15, с. 575].

У березні 1880 р. було запроваджено дві іменні стипендії Льва Рафаловича також при Новоросійському університеті [16, с. 64].

Студенти отримували не тільки стипендії іменного характеру. Вони признавалися й з інших джерел, зокрема з «коробочногобору»: «Одесское Еврейское население отчислило из остатков Одесского коробочного сбора 20000 рублей и обратило оные в облигации третьего Восточного займа, в номинальный капитал в 12000 рублей, для учреждения, на проценты с сего

капитала, в пам'ять чудесного спасення жизни Его Императорского Величества 2 Апреля 1879 года, шести постоянных стипендий Имени Его Величества, для детей-Евреев, Русских подданных, а именно: одной стипендии, в 300 рублей, при Новороссийском Университете, по одной – при Ришельевской Гимназии, реальном училище и Одесском Коммерческом училище, по 180 рублей и двух – на остальную сумму процентов при сиротском отделении Общества «Труд», с тем, чтобы назначение стипендиатов производилось на общем основании» [17, с. 351]. Існують також непрямі свідчення про елементи дискримінації євреїв у галузі освіти. Наприклад, в Указі від 17 листопада 1873 р. «Об учреждении стипендий при Новороссийском Университете» мова йде про запровадження стипендій тільки «для бедных студентов христианского исповедания» [18, с. 386].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що освітня система імперії була спрямована на те, щоб тримати підданих у покірності престолу; реалізувалося це за рахунок зв'язку освіти (принаймні початкової та середньої) з православною церквою. У програмах державних приходських училищ, у державній гімназичній освіті й університетах були відсутніми дисципліни, які торкалися б вивчення мов «іногородців».

Так, представники православних конфесій – греки – користувалися певними пільгами у порівнянні з представниками неправославного населення. Вони мали право на користування рідною мовою та на отримання освіти рідною мовою, що відображено в законодавстві.

На рівні уряду чинилися певні перешкоди щодо німецької (лютерани) релігійної освіти. Вони не отримували ніякої державної допомоги; відбувалися постійні зволікання з виділенням земельних ділянок для будівництва шкільних закладів; від релігійних навчальних закладів вимагалася така ж звітна документація як для світських навчальних закладів, чим порушувалися закони згаданої конфесії. Уряд, таким чином, постійно намагався ретельно контролювати неправославні навчальні заклади. Варто особливо підкреслити, що всі навчальні заклади представників національних громад утримувались власним коштом – за рахунок, переважно, заможних членів громади, пожертвувань, відрахувань відсотків від прибутків страхових компаній або інших комерційних закладів. Найбільш урізаними в правах на освіту в Російській імперії були представники іудейського віросповідання.

Annotation

Julia Nehoda (Donetsk). Development of education of «foreigners» in the South-Eastern Ukraine during XVIII - early XX century: Analysis of legislative acts of the Russian Empire.

Legislative acts of the Russian Empire as a source for studying the history of education of ethnic minorities South East Ukraine in the late XVIII - beginning of XX centuries are analyzed.

Keywords: legislation, education, Greeks, Jews and Germans.

Аннотация

Негода Ю.С. (г. Донецк). Развитие образования иностранцев Юго-Восточной Украины в XVIII – начале XX в.: анализ законодательных актов Российской империи.

Анализу законодательные акты Российской империи как источники для изучения истории образования этнических меньшинств юго-восточной Украины в конце XVIII – начале XX в.

Ключевые слова: законодательные акты, политика в области образования, греки, евреи, немцы.

Примітки

1. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – 1-е собрание: В 45 т. – СПб., 1830; 2-е собрание: В 55 т. – СПб., 1830-1884; 3-е собрание: В 33 т. – СПб., 1881-1913.

2. Яценко О.Е. Политико-экономическая и культурная деятельность греков Одессы (1794 – конец XIX в.) // Вісник соціально-економічних досліджень. – Вип. 1. – Одеса, 1997. – С. 293 – 300.

3. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 2 (1827), № 1229. – С. 592-594.

4. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 11 (1836), № 9114. – С. 454-455.

5. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 48 (1873), № 52279. – С. 725.

6. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 46 (1871), № 49589. – С. 471-472.

7. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 50 (1875), № 54414. – С. 199.

8. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы, 1803-1920 [Текст] / Ин-т герм. и восточно-европейских исслед. (Геттінген (Германия). – Одесса: ТЕС, 1999. – 520 с.

9. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 5 (1830), № 3826. – С. 762.

10. ПСЗ. – 3-е собрание. – Т. 10 (1890), № 58958-а. – С. 137.

11. Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861-1917 рр. [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гончаров В.В. – Донецьк, 2005. – 233 с.

12. Там само.

13. ПСЗ. – 1-е собрание. – Т. 28 (1804-1805), № 21547. – С. 731-737.

14. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 32 (1857), № 31829. – С. 381.

15. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 43 (1868), № 45852. – С. 575.

16. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 55 (15 февраля 1880 – 28 февраля 1881), № 60643. – С. 64.

17. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 55 (15 февраля 1880 – 28 февраля 1881), № 61041. – С. 351.

18. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 48 (1873), № 52751. – С. 386.

УДК 371.12/16: 94(477) «XIX-XX»

Інна ЯРЕМЕНКО
(м. Київ)

**Земське вчителство українських губерній
Російської імперії: деякі аспекти матеріального забезпечення
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

Проаналізовано якість життя земських учителів у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Досліджуються джерела доходів, а також діяльність земств і уряду, спрямовані на підвищення матеріально-соціального статусу народного учителя.

Ключові слова: земство, народний вчитель, матеріальне забезпечення, дотація.

Науковий керівник – *Рудий Григорій Якович*, професор кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Проблема підвищення життєвого рівня населення України в умовах перехідного стану суспільства, формування нової економічної парадигми, відмови від радянської моделі розвитку та її зрівняльного принципу розподілу матеріальних благ, на сьогодні є особливо важливою не лише у зв'язку із необхідністю поліпшення добробуту кожної окремо взятої людини чи соціально-професійної категорії, а й загалом українського суспільства. Зважаючи на це, актуальним є дослідження життєвого рівня та матеріального забезпечення різних соціально-професійних груп, зокрема, земського вчителства українських губерній у складі Російської імперії др. пол. XIX – поч. XX ст.

Необхідність розгляду питання матеріального забезпечення саме земського вчителства обумовлена тим, що освіта є вагомим каталізатором модернізаційних процесів усіх сфер суспільного життя держави. При цьому сучасне реформування системи освіти в Україні характеризується рядом проблем, однією з яких є недофінансування потреб навчально-виховного процесу, низький рівень оплати праці учителів. Такий стан речей в освіті визначений тим, що матеріальна база та фінансування більшості регіональних навчальних закладів прямо залежить від місцевих бюджетних асигнувань, фонди яких неспроможні забезпечити необхідні капіталовкладення. Об'єктивним продовженням цього є низький рівень престижності вчительської професії, а відтак і неухильне «старіння» педагогічних кадрів, їхня постійна змінюваність. Все це обумовлює необхідність пошуку найбільш оптимальних шляхів вирішення проаналізованого кола проблем.

На наш погляд, одним із шляхів виходу із окресленої ситуації є історичне осмислення та ретроспективне моделювання механізмів матеріального за-

безпечення земського вчительства українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Окремі аспекти обраної нами теми знайшли своє висвітлення у роботах таких сучасних українських та російських дослідників, як В. Борисенко [1], І. Верховцева [2], С. Горохов [4], О. Драч [5], Л. Дровозюк [6], С. Жуков [7], І. Зубков [8], І. Коляда [9], В. Курченко [10], О. Мармазова [11], Л. Рябовол [15], Н. Черкасова [21] та ін.

У Російській імперії другої половини XIX ст. заробітна плата земських вчителів була основним джерелом прибутків цієї професійної категорії. При цьому до 1880-х рр. основна її частина виплачувалася сільськими громадами або безпосередньо батьками учнів, а доплата здійснювалася вже безпосередньо земствами [8, с. 60]. Однак такий порядок був перехідним на шляху до створення нової системи початкової освіти, тому що досить швидко стали очевидними незручності відповідного механізму. Так, сільські громади незадовільно виконували свої обов'язки, оскільки для населення на першому місці серед тогочасних виплат стояли казенні збори, викупні платежі, недоїмки, і лише потім – такі додаткові витрати, як виплата зарплати земським вчителям. Інспектор народних училищ Санкт-Петербурзької губернії у 1874 р. писав наступне: «учителя по полугодію не получают своего скудного содержания; и так учителя, кроме бедности, поставлены еще в необходимость выпрашивать средства к существованию взаймы, не зная ни дня, ни часа, когда, наконец, сжалятся над ними и отдадут им горькие деньги» [3, с. 192]. Іншим наслідком була нерівномірність у розмірах в оплаті праці земських вчителів у різних губерніях (повітах). Крім того, така фінансова залежність від місцевого населення негативно впливала на авторитет вчителів серед селян. Уже з кінця 1870-х рр. земства поступово почали самостійно виплачувати вчителям зарплату, однак, навіть, на початок XX ст. так і не змогли повністю охопити кадровий склад всіх українських губерній.

Незважаючи на всі ці фактори, протягом 1870-1900-х рр. відбувалося поступове зростання розміру середньорічної зарплати земського вчительства. Так, за даними Б. Веселовського у 1870-х рр. він складав 120-150 крб., у 1880-х рр. – 150-200 крб., у 1890-х рр. – 200-240 крб., у 1900-х рр. – 240-300 крб. [3, с. 21-22].

Наприкінці XIX ст., з метою матеріального заохочення вчительства, повітові земства запроваджують систему відповідних надбавок за досвід педагогічної практики. Вперше такий механізм був застосований у Рязанській та Володимирській губерніях Російської імперії. Вже станом на 1898 р. у 11 губерніях надбавки видавалися після перших 3-х років педагогічної служби, в інших 9-ти – після 5 років, в 2-х (Тамбовська та деякі повіти Володимирської губ.) – після 10 років.

Подібно до цього надбавки за педагогічний стаж практикувалися й в українських губерніях. Так, після 5-ти років роботи вчителі Харківського, Вовчанського і Сумського повітів Харківської губ. отримували від 50 до 150 карб./рік [18, с. 21]. Але практика надбавок не набула поширення на всю категорію земських вчителів імперії, головним чином у зв'язку із відсутністю її закріплення на законодавчому рівні.

Окремим критерієм у диференціації в оплаті праці вчителя була освіта: вищу оплату мали випускники вчительських семінарій та шкіл.

Перші достовірні дані про середній розмір зарплати в Російській імперії відносяться до 1890-х рр., коли були отримані відповідні дані від 3,8 тис. вчителів 33-х губерній. На той час середньорічний розмір зарплати вчителів-чоловіків становив 270 крб., вчителів-жінок – 252 крб. Найменше виплачували в Тульській (185 крб. та 171 крб. відповідно) та Калузькій губ. (199 крб. та 183 крб. відповідно); найбільше – у Таврійській (410 крб. та 408 крб. відповідно) [19, с. 222-225]. Крім того, відносно високі зарплати серед українських губерній були в Катеринославській та Херсонській губ. Очевидно, що таку невідповідність у розмірах зарплат серед земських вчителів можна пояснити нерівномірністю економічного розвитку регіонів та відповідно різними фінансовими можливостями місцевих земств [8, с. 63].

З початку ХХ ст. розпочинається практика державного субсидювання окремих повітів, а з 1907-1908 рр. – відповідно до програми запровадження загального початкового навчання така практика державної підтримки земської системи освіти поширюється на всі губернії та повіти імперії. З 1901 р. відбувається посилення ролі міністерства народної освіти (далі – МНО) у процесі державного фінансування земської освіти [17, с. 9].

Важливим для розуміння особливостей матеріального забезпечення вчителів у 1902-1917 рр. є циркуляр МНО від 8-17 квітня 1902 р., в якому було чітко визначено підстави отримання земствами державних субсидій: 1) спрямування дотацій виключно на утримання вчителів і за рахунок цього звільнення сільських общин від витрат на утримання училищ; 2) збільшення розміру зарплати педагогів до 300 крб./рік (на той час середній розмір складав 276 крб.); 3) дотримання земствами встановленого законом порядку призначення кандидатів на посаду вчителя [16, с. 838-839].

Подальші зміни у матеріальному становищі земських вчителів були пов'язані з реалізацією закону, затвердженого імператором Миколою II 3 травня 1907 р., за яким збільшувався розмір державних субсидій початковим школам. Зокрема, було передбачено з 1 січня 1908 р. додатково виділяти кожного року по 6,9 млн. крб. [8, с. 66].

У проекті закону «О введении всеобщего начального обучения» (1907 р.), підготовленого з ініціативи графа І. Толстого та допрацьованого під керів-

ництвом наступного міністра народної освіти П. фон Кауфмана, поданого на розгляд III Державної думи, царський уряд запропонував встановити мінімальний розмір в оплаті праці земським вчителям – 360 крб./рік. Однак, у 1912 р вказаний законопроект був відхилений Державною радою [13, с. 423-426]. Незважаючи на такі обставини, протягом 1907-1914 рр. спостерігається збільшення державного фінансування розвитку земської освіти. Так, постановою Ради міністрів від 13 липня 1907 р. МНО отримало 700 тис. крб., які були виділені земствам (всього розмір субсидій за 1907 р. становив близько 1 млн. крб.) [20, с. 27].

Підготовчі статистичні матеріали Першого загальноземського з'їзду освітян (1911 р.) подають конкретні цифри про розмір зарплати вчителів. Так, середній розмір окладу на той час складав 344 крб., вчителі із 5-річним стажем отримували 399 крб., із 10-річним – 441 крб. Один із найвищих розмірів складала оплата праці вчителів у Ялтинському повіті Таврійської губ. (500 крб./рік, з надбавками за вислугу – до 900 крб.) [14, с. 3-4]. Однак, порівняно із тогочасними цінами на продукти харчування, місячний розмір зарплати земського вчительства залишався невисоким. Про це свідчить той факт, що витрати на харчування складали більше половини окладу [7, с. 226].

З початком Першої світової війни надбавки виплачуються нерегулярно, а заплановане чергове збільшення урядом учительського окладу до 480 крб. не було здійснено. Серед інших передбачуваних урядом заходів, в умовах розгортання воєнних дій, залишилось нереалізованим остаточне переведення земських закладів освіти на державне фінансування. За цих же обставин і в силу аналогічних причини деякими земствами було припинено виплату надбавок вчителям за стаж роботи.

Таким чином, незважаючи на урядову політику щодо розвитку початкової освіти в українських губерніях Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. рівень матеріального забезпечення земських вчителів залишався відносно невисоким. Збільшення державного фінансування з 1908 р. та запровадження постійної практики надбавок за педагогічний стаж змінило у певній мірі ситуацію на краще. Однак, за винятком окремих повітів деяких економічно розвинутих губерній, в силу невідповідності між життєвим рівнем та цінами на товари першої необхідності, переважна більшість земських вчителів була змушена поряд із безпосередньо викладацькою діяльністю шукати додаткові джерела прибутків (перш за все, ведення присадибного господарства та практика приватних уроків).

Annotation

***Inna Yaremenko* (Kyiv). Teachers of the Ukrainian provinces of the Russian Empire: Some aspects of material support (second half of XIX - early XX century).**

Quality of teachers' life during the second half of the XIX – beginning the XX century is analyzed. Sources of income and Zemstvos' and government's activities to improve the material and social status of the teacher are studied.

Keywords: Zemstvo, teacher, financial security, subsidy

Аннотация

Яременко И.О. (г. Киев). Земское учительство украинских губерний Российской империи: некоторые аспекты материального обеспечения (вторая половина XIX в. – начало XX в.).

Проанализированы качество жизни земских учителей во второй половине XIX – в начале XX вв. Исследуются источники доходов, а также деятельность земств и правительства, направленные на повышение материально-социального статуса народного учителя.

Ключевые слова: земство, земская деятельность, народный учитель, материальное обеспечение, дотация.

Примітки

1. Борисенко В.Й. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. [Текст] / В.Й. Борисенко, Г.А. Непорожня / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 149 с.

2. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Верховцева Г.І. / Черкаський нац. ун-т імені Б. Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 20 с.

3. Веселовский Б.Б. Исторический обзор деятельности земских учреждений Санкт-Петербургской губернии (1865-1915 гг.) [Текст] / Б.Б. Веселовский. – Пг., 1917. – 621 с.

4. Горохов С.В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01: Горохов С.В / НПУ імені М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 16 с.

5. Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Драч О.О. – Харків, 2002. – 19 с.

6. Дровозюк Л.М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904-1920 рр.) [Текст]: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Дровозюк Лідія Миколаївна. Вінницький держ. педагогічний ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 1998. – 196 с.

7. Жуков С. До питання про рівень життя земських учителів Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) [Текст] / С. Жуков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – Вип. 12. – С. 223-232.

8. Зубков И.В. Российское учительство: Повседневная жизнь преподавателей земских школ, гимназий и реальных училищ (1870-1916) [Текст] / И.В. Зубков. – М.: Новый хронограф, 2010 – 528 с.

9. Коляда І.А. Сільський вчитель Наддніпрянської України: деякі аспекти соціально-професійного портрету (друга половина XIX – початок XX ст.) [Текст] І.А. Коляда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник статей. – Київ: Інститут історії України, 2010 – Вип. XVII. – С. 204-212.

10. Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 роки) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Курченко Вікторія Володимирівна / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 1998. – 16 с.
11. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Мармазова Ольга Іванівна / Донецький державний ун-т. – Донецьк, 1998. – 16 с.
12. Народное образование в Московской губернии [Текст]. – М., 1884. – 1073 с.
13. Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва. 1907-1912 гг. [Текст] – СПб, 1912. – Ч. 2. – С. 423-426.
14. Первый Общеземский съезд по народному образованию 1911 года. Сводка сведений, доставленных губернскими земствами по программе, разосланной Бюро Съезда [Текст]. – М., 1911. – Отд. VII. – С. 3-4.
15. Рябовол Л.Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук / 13.00.01 / Рябовол Л.Т. – Кривий Ріг, 2001. – 20 с.
16. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения [Текст]. – СПб, 1905. – Т. 15: 1901-1903 гг. – С. 838-839.
17. Сведения о расходах на содержание начальных училищ от Министерства народного просвещения, земских и городских общественных учреждений в 34 земских губерниях за 1905 и 1906 гг. [Текст]. – СПб, б. г. – С. 9.
18. Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год [Текст]. – Харьков, 1904. – 251 с.
19. Фомин П. Начальное народное образование в Харьковской губернии [Текст] / П. Фомин. – Харьков, 1899. – 344 с.
20. Чижевский П. Всеобщее обучение и земство [Текст] / П. Чижевский. – СПб, 1910. – 75 с.
21. Черкасова Н.Н. Повседневная жизнь земских учителей российской провинции во второй половине ХІХ – начале ХХ веков: на материалах Курской губернии [Текст]: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Черкасова Наталья Николаевна / Курский гос. ун-т. – Курск, 2006. – 194 с.

УДК 329.78+69“1945/1955”

Світлана БУРЯК
(м. Київ)

**Науково-дослідна робота викладачів історичного
факультету Київського державного педагогічного інституту
імені О.М. Горького (1945-1955 рр.)**

Розглядається науково-дослідна робота викладачів історичного факультету КДПІ імені О.М. Горького в перше повоєнне десятиліття (1945-1955 рр.), їх внесок у розвиток радянської історичної науки.

Ключові слова: історичний факультет Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького, викладачі, науково-дослідна робота, повоєнний період.

Науковий керівник – *Сушко Олександр Олександрович*, директор Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Вивчення історії становлення вітчизняної історичної науки, досвід роботи викладачів історичних факультетів вищих навчальних закладів України є важливим напрямком для сучасних досліджень. Серед таких закладів почесне місце займає Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького, нині Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Багато сторінок з історії цього закладу недостатньо вивчені. На даний час відчувається потреба підсумувати діяльність істориків цього інституту, які зробили свій вагомий внесок у вітчизняну історичну науку. Особливий інтерес становить науково-дослідна робота викладачів у перше повоєнне десятиліття (1945-1955 рр.), коли історична наука перебувала в досить складних умовах. Значення дослідження полягає в розширенні сучасних наукових знань про цей маловивчений хронологічний період.

В українській історіографії немає спеціальної праці, присвяченої розвитку історичної науки в Київському державному педагогічному інституті імені О.М. Горького в перше повоєнне десятиліття. Основним джерелом для написання даної статті є неопубліковані архівні документи Державного архіву м. Києва (ДАМК). Передовсім це фонд Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького (Р-346).

Для з'ясування специфіки розвитку історичної науки в Українській РСР в досліджуваній період були в нагоді праці радянських авторів: А.С. Барсенкова [1], В.А. Дядиченко [2], А.В. Санцевича [3]. З робіт, які побачили світ після проголошення незалежності України, і були присвячені проблемам вітчизняної історіографії, можна виділити спільну монографію В.П. Коцура, А.П. Коцура [4] та працю Я.С. Калакури [5].

Мета даного дослідження полягає у характеристиці науково-дослідної роботи викладачів-істориків КДПІ імені О.М. Горького. Відповідно до поставленої мети визначені такі дослідницькі завдання: виділити головні проблеми, над якими працювали історики КДПІ імені О.М. Горького, визначити внесок викладачів у розвиток радянської історичної науки.

Свою роботу Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького поновив у листопаді 1943 р., після визволення м. Києва від німецько-фашистських загарбників. Заняття в інституті розпочалися в січні 1944 р. [6, с. 3]. За роки війни інституту було завдано значних пошкоджень. Щоб розпочати лекції, належало передовсім підготувати приміщення. Хоч

навчальний корпус інституту на бульварі Тараса Шевченка, 22/24 і вцілів, йому було завдано значних пошкоджень. Опалювальну, водопровідну і каналізаційну системи повністю зруйновано, приміщення вкрай забруднено, меблі майже всі знищено. Та студенти з ентузіазмом заходилися очищати приміщення [7, с. 56]. Укомплектування педагогічних вузів професорсько-викладацьким складом було одним із важливих завдань того часу. Народний комісаріат освіти УРСР вирішив це завдання, він зумів в період війни зберегти основну, найбільш кваліфіковану частину вузівських працівників, і всіх їх відкликати на звільнену територію України, що дозволило швидко укомплектувати вузи основними працівниками. Недостаток в кадрах частково був поповнений за допомогою внутрішньовузівського співробітництва, а також шляхом тимчасових періодичних виїздів викладачів з інших вузів для викладання того чи іншого курсу [8, с. 6]. Історичний факультет також мав всі необхідні умови для роботи. Кафедри факультету були укомплектовані відповідно до штату кадрами. На 1951 р. на кафедрах історичного факультету працює 20 викладачів, які обслуговували історичний, літературний, педагогічний факультети, а також вечірні та заочні відділення інституту [9.6]. Тим, хто навчався на історичному факультеті в повоєнні роки, пощастило слухати лекції відомих істориків К.Г. Гуслистого, А.О. Введенського, В.О. Голобубцького, Ф.Я. Лося, М.І. Марченка, І.Д. Кундюби, К.І. Стецюк, П.К. Сміяна, З.Є. Єнольського, І.П. Наулка та ін. [10, с. 5].

Відразу після поновлення роботи інституту активізувалася і наукова робота викладачів. Зрозуміло, що без розгортання науково-дослідної роботи є неможливим підготовка фахівців, науково-педагогічних кадрів на рівні вимог тогочасної науки, підвищенні їхньої кваліфікації.

В повоєнні роки підвищився інтерес до радянської проблематики, до вивчення історії радянського суспільства. Історична наука оголошувалась однією з найважливіших ланок ідеологічного фронту. У передовій статті журналу «Вопросы истории» підкреслювалось те, що «наукова розробка і написання історії радянського суспільства – одне з найактуальніших і найвідповідальніших завдань, які стоять перед радянськими істориками» [11, с. 4].

Загалом наукова робота викладацького колективу кафедр історичного факультету проходила на основі тих вимог, які висувались перед історичною наукою партією та Й. Сталіним. Ці вимоги зводились до розробки таких проблем як робітничий рух, історична доля і роль слов'ян у європейській історії, зовнішня політика СРСР, вивченні країн Народної демократії, національно-визвольного руху в колоніях, а також враховуючи конкретну підготовку та схильності кожного з членів кафедри, і планувалась робота всього колективу.

Кафедра історії України в повоєнний період працювала над такими проблемами: «Україна в революції 1905 р.», «Україна на початку ХХ ст.», «Німецький окупаційний режим на Україні», «Історія робітничого класу і селянства на Україні» [12, с. 33]. Викладачі цієї кафедри написали та надрукували ряд наукових статей та праць.

Федір Євдокимович Лось (доктор історичних наук, професор, в інституті з 1944-1951 рр.) працював над докторською дисертацією «Україна в революції 1905-1907 рр.», опублікував у наукових журналах такі статті: 1945 р.: «По знакомим дорогам» (нарис з Семирічної війни), «Броненосець «Потьомкін (до 40-річчя з дня повстання)», «Похід українських військ у Східну Пруссію за Семирічної війни», «Грудневе повстання на Україні (до 40-річчя революції 1905 р.)»; 1946 р.: «До питання про думську українську Громаду в I-й та II-й Державній Думі», «Утворення російської держави»; 1947 р.: «800-річчя Москви»; 1948 р.: рецензія на книгу В. Шерстюк «Становище робітничого класу і робітничий рух на Україні в др. пол. ХІХ ст.»; 1949 р.: «Україна в буржуазно-демократичній революції 1905-1907 рр. Лекція для студентів-заочників педвишів», «Формування робітничого класу на Україні»; 1950 р.: «Керівна роль робітничого класу у визвольній боротьбі українського народу проти царизму і поміщицько-капіталістичного гноблення»; 1951: «К вопросу о формировании рабочего класса на Украине» [13, с. 145-146].

К.І. Стецюк (кандидат історичних наук) працювала над темою «Нарис з історії Києва». Написала журнальні статті: 1945 р.: «Закарпатська Україна», «Григорій Котовський», також брала участь у складанні підручника з історії України для вузів (написала розділ до II тому історії України) [14, с. 2]. 1950 р. була видана брошура «Віковічна дружба українського та російського народу», Варто відзначити, що дана публікація була проникнута комуністичною апологетикою, ця стаття об'єднувалася навколо ідеї «старшого брата», яка випливала з тези Й.Сталіна про особливі заслуги російського народу не тільки у Вітчизняній війні, але й в усій історії [5, с. 324].

Ф.П.Шевченко(кандидат історичних наук) працював над збірником документів про окупаційний режим німецько-фашистських загарбників, над тематикою з історії установ України в XVII-XVIII ст.» [14, с. 2].

Костянтин Григорович Гуслистий (доктор історичних наук, доцент, в інституті 1945-1952 рр.) видав ряд публікацій: 1945 р.: «З історії боротьби українського народу проти церковної унії», «700-летие битвы под Ярославом»; 1946 р.: «Київська Русь», «Походження східнослов'янських народів і Київська Русь»; 1947 р.: «Коліївщина (Історичний нарис)», «Турбаївське повстання»; 1948 р.: «Так гартувалася велика дружба»(до 300-річчя Великої визвольної війни українського народу); 1949 р.: «Історичне значення Київської Русі і староруської культури»; 1950 р.: «Історична дружба українсько-

го і російського народів», «Світове значення культури Київської Русі»; 1951 р.: «Значення праць Й.В.Сталіна з питань мовознавства для радянської історичної науки»; 1952 р.: «Виникнення Київської держави» [13, с. 142-143].

З нагоди 300-річчя «возз'єднання» України з Росією у 1954 р. був розроблений та схвалений ЦК КПРС спеціальний документ – «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр). Його лейтмотивом було декларативно-пропагандистське твердження: «Навіки зв'язавши свою долю з братнім російським народом, український народ врятував себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого національного розвитку». Цей партійний документ, що мав директивний характер для всіх партійних, державних органів, для установ науки, навчальних закладів, містив офіційні оцінки всього історичного розвитку України від найдавніших часів до сучасності [5, с. 327].

Заідеологізованості й політичної упередженості не вдалося уникнути авторам В.А. Дядиченко, К.Г. Гуслистому та К.І. Стецюк у колективній монографії «Освободительная война 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией» (К., 1954 р) [15, с. 71]. У них не стільки досліджувалися проблеми, скільки підганялися історичні факти під визначені в «Тезах» схеми, популяризувалися положення партійного документа як взірець творчого розвитку марксизму-ленінізму. Однак було б не об'єктивним оцінювати публікації з цієї проблематики лише в похмурих тонах, заперечувати будь-яке їхнє значення для науки [5, с. 330].

Кафедра історії СРСР також активно займалась науково-дослідною роботою. Професор Володимир Олексійович Голобуцький (в інституті 1950-1955 рр.) проробив значну роботу в області наукового дослідження. Окрім праці (фрагменти з монографії) «Із історії класової боротьби на Запоріжжі XVIII ст.» ним була написана стаття для історичних записок Інституту історії АН СРСР, а також ряд рецензій на наукові праці. Одночасно він продовжував займатися в Архіві УРСР. На науковій конференції викладачів історичного факультету в грудні 1951 р. він прочитав доповідь: «Гайдамацький рух на Запоріжжі у XVIII ст.» [16, с. 10]. У 1953 р. на кафедрі працювали над проблемою Визвольної війни 1648-1654 рр. В.О. Голобуцький виконав планову роботу «Між Зборовим і Замостям». Із історії дипломатичних відносин в період Визвольної війни 1648-1654 рр. (для «Наукових записок» педагогічного інституту), а також дев'ять позапланових робіт. До них відноситься закінчена у 1953 р. монографія, присвячена дипломатичній історії Визвольної війни 1648-1654, прийнята для видання АН СРСР. 1954 р. було опубліковано дві роботи: брошура «Богдан Хмельницький – великий син українського народу», стаття «До історії соціалістичних відносин на Запоріжжі у XVIII ст». Ним було написано шість рецензій на кандидатські дисертації,

прорецензовані рукописи двох брошур, двох книг (Кризкевича, Козаченко), провів консультації для наукових працівників м. Києва, Львова, Чернівців, Ужгорода, Харкова [17, с. 1-2].

Михайло Іванович Марченко (кандидат історичних наук, доцент, в інституті 1945-1956 рр.) в повоєнні роки написав ряд статей та праць: «Общественно-политические отношения в Сибири во 2-й пол. XVIII века накануне пугачевского восстания», «В єдиній Українській радянській державі (До ратифікації Радянсько-Чехословацького договору про Закарпатську Україну Національними зборами Чехословаччини)» 1945 р.; був співавтором «Історії СРСР» в 2 т. [13, с. 146]. Займався своєю науковою роботою «Історія українського народу в творчості Т.Г.Шевченка і сучасної йому історіографії» [651, с. 11-12]. У 1953 р. поза планом видав лекцію, присвячену Визвольній війні 1648-1654 р. Головну увагу приділяв розробці докторської дисертації «Розвиток історичної думки на Україні в 40-60 рр. XIX ст.» [17, с. 2].

Лариса Володимирівна Жилінська (доцент, в інституті 1946-1956 рр.) працювала над темою: «Селянські бунти у вотчинах Печерської лаври в середині XVIII ст.» [16, с. 12]. У 1953-1954 рр. працювала над питанням розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві на Лівобережній Україні у 2-й пол. XVIII ст. і підготувала доповідь «До питання про розвиток капіталістичних відносин на Лівобережній Україні» [17, с. 3].

Михайло Климентійович Коваль (кандидат історичних наук, викладач, в інституті 1944-1956 рр.) у жовтні 1951 р. захистив кандидатську дисертацію, підготував доповідь на тему: «Втілення ленінського декрету про землю на Україні (1917-1929 рр.) і зібрав матеріал для статті: «Комнезами України в боротьбі за побудову соціалізму в українському селі» [16, с. 13]. В 1952 р. вивчав проблему соціалістичної перебудови українського села.

Андрій Аврамович Вовк (кандидат історичних наук, доцент) працював над проблемою колективізації на Україні, підготував статтю «Рік великого перелому в колгоспному будівництві на Україні» [18, с. 1]. 1953 р. підготував статтю про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р., написав дві рецензії [17, с. 2].

Ряд тем, над якими працювали викладачі кафедри, носили дисертаційний характер. В період з 1945-1951 рр. були написані такі кандидатські дисертації: П.К. Сміяна «Україна у Вітчизняній війні 1812 р», (1946 р.) [19, 12], В.К. Шурубалко «Студентський рух у Києві напередодні революції 1905 р.» (1947 р) [19, с. 14], Ф.Л. Слободинської «Робітничий клас України в період боротьби за соціалістичну індустріалізацію 1926-1929 рр.» (1948 р.) [19, с. 19], А.А. Вовка «Із історії партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників на території Чернігівської області у Великій вітчизняній війні осінь 1941 – весна 1942 рр.» (1947 р.) [19, с. 21].

Основною проблемою, над якою працювала кафедра всесвітньої історії, станом на 1944 р. була тема: «Російсько-пруські та російсько-австрійські відносини в XVIII ст.» Доцент Г.С. Левін написав наукову статтю «Легенда про Фрідріха II» [12, с. 33-34].

На 1950 р. І.Д. Кундюба працював над статтею для наукових записок на тему: «Радянсько-польські відносини в 1941-1943 рр.». А.А. Виноградова займалась доопрацюванням кандидатської дисертації «Народне суспільство в Кальмарі (із історії французької революції кінця XVIII ст. в провінції)». Г.С. Левін написав статтю для наукового збірника «Луцицький як історик», наукову доповідь «Виникнення німецького народу». В.Є. Мірошниченко працювала над дисертаційною роботою «Головні питання навчально-виховного значення у викладанні ранньоантичної культури». С.М. Перчик працювала над статтею «Тактика Маркса та Енгельса в революції 1848-1849 рр. в Німеччині». З.Є. Єнольський написав статтю для наукового збірника «Боротьба Маркса з Бакунінім у першому Інтернаціоналі» [20, с. 1-2].

У 1951-1952 навчальному році З.Є. Єнольський почав роботу над темою «Робітничий рух у Польщі 70-90 років XIX ст». Враховуючи необхідність знання польської мови, він почав вивчати її та підбирати польський матеріал. Г.С. Левін закінчив статтю «Історія релігійних війн у Франції в XVI ст. у працях І.В. Луцицького». А.А. Виноградова підготувала до друку статтю на тему: «Народний рух в Ельзасі (1789-1791 рр.)» [21, с. 9-11]. У 1952 р. предметом дослідження доц. І.Д. Кундюби було суспільно-політичні і культурні перетворення в Польській Народній Республіці. Він представив на кафедрі результати своїх досліджень у вигляді праць «Культурна революція в Польщі» та «Конституція Польської Народної Республіки». Крім планової роботи по інституту, деякі члени кафедри підготували до друку наступні науково-популярні статті на історичну тематику. Так, доц. Кундюба І.Д. опублікував дві статті: «Країни народної демократії на шляху до соціалізму», «Два світи – дві долі селян». Доцент З.Є. Єнольський написав на замовлення методичного кабінету Міністерства освіти УРСР довідник по хронології (розділ Нова історія) [22, с. 1-2].

Кафедри історичного факультету, крім планової роботи, брали активну участь у роботі наукових студентських гуртків, а також теоретичних конференцій, наукових та методичних диспутів.

Проаналізувавши джерельну базу проблеми науково-дослідної роботи викладачів історичного факультету КДПІ імені О.М. Горького 1945-1955 рр., можна зробити висновок, що незважаючи на складні суспільно-політичні процеси, які відбувалися в країні в повоєнний час (режим сталінізму, культ особи, принципи партійності і класовості в науці) численна кількість викладачів історичного факультету активно займалися дослідницькою роботою,

брали участь у суспільно-політичному житті країни, у виконанні тих завдань, які стояли перед радянською історичною наукою. Особливість їх наукової діяльності полягала ще в тому, що вони були не лише вченими, але і педагогами, які внесли свою величезну енергію в педагогічну практику, у вирішення ряду теоретичних проблем вищої школи.

Annotation

Buriak Svitlana (Kyiv). Researches of history faculty lecturers at the Pedagogical Institute named after AM Gorky (1945-1955).

Researches of history faculty lecturers at the Pedagogical Institute named after AM Gorky during the first post-war decade (1945-1955) and their contribution into the development of Soviet historical science are studied.

Keywords: history faculty of the Pedagogical Institute named after AM Gorky, lecturers, research, post-war period.

Аннотация

Буряк С.А. (г. Киев). Научно-исследовательская работа преподавателей исторического факультета Киевского государственного педагогического института имени А.М. Горького (1945-1955 гг.).

Рассмтривается научно-исследовательская работа преподавателей исторического факультета КГПИ имени А.М.Горького в первое послевоенное десятилетие (1945-1955 гг) и их вклад в развитие советской исторической науки.

Ключевые слова: исторический факультет, научно-исследовательская работа, послевоенный период.

Примітки

1. Барсенков А.С. Советская историческая наука в послевоенные годы (1945-1955) [Текст] / А.С. Барсенков. – М.: Издательство Московского университета, 1988 – 141 с.
2. Дядиченко В.Я. Розвиток історичної науки в Українській РСР [Текст] / В.Я. Дядиченко, Ф.Є. Лось, В.Г. Сарбей. – К.: «Наукова думка», 1970. – 79 с.
3. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії [Текст] / А.В. Санцевич. – К.: Наук. думка, 1967. – 252 с.
4. Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій [Текст] / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
5. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій [Текст] / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
6. Довідка про Київський пединститут. Предисловие // ДАМК. – Ф. Р-346. – Оп.2. – Т.1 (1937, 1940-1941, 1943-1965 pp.)
7. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова: 1834-2004: Історія. Сьогодення. Перспективи [Текст] / Авт.: В.П.Андрущенко, Г.І.Волинка, Н.Г.Мозгова та ін. – К.: Навч. книга, 2005. – 255 с.: іл.
8. Зведений річний звіт про роботу педагогічних вузів за 1944-1945 н.р. – ЦДАВО. – Ф.166. – Оп.15. – Од.зб. 89 – Арк.77.

9. Отчет об учебно-методической и воспитательной работе исторического факультета за 1951-1952 учебный год. // ДАМК. – Ф. Р-346. – Оп.2. – Од. зб. 603 – Арк.15.
10. Київський Державний Педагогічний Інститут ім. О.М. Горького [Текст]. – К.: Міністерство освіти УРСР, 1952. – 15 с.
11. Основные задачи историков советского общества [Текст] // Вопросы истории. – 1949. – № 8. – С.3-8
12. Зведений річний звіт про роботу Київського педагогічного інституту за 1944 – 1945 н.р. – ЦДАВО. – Ф.166. – Оп.15. – Од. зб. 91 – Арк.52.
13. Київський педагогічний інститут ім. О.М. Горького. Бібліографічний збірник: Друковані праці співробітників інституту. 1944-1957 рр. Показчик до видань ін-ту 1939-1957 рр. Дисертації, які були захищені в ін-ті. 1948-1957 рр. [Текст] / Склали О.Д.Балабанов, Н.М.Недоступ. – К., 1958. – 220 с.
14. Звіт про навчально-методичну та науково-дослідну роботу кафедри історії України за 1944/1945 навчальний рік // ДАМК. – Ф. Р-346. – Оп.2. – Од. зб. 31 – Арк.3.
15. План научно-исследовательских работ на 1951-1955 годы, Отделения общественных наук АН УССР, представленный Президиумом Академии Наук УССР 15.IV. 1953 года. // ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.24. – Од. зб. 2731 – Арк. 208.
16. Отчет об учебно-методической и научно-исследовательской работе кафедры истории СССР Киевского государственного педагогического института имени А.М.Горького за 1951 -1952 учебный год. // ДАМК. – Ф. Р-346. – Оп.2. – Од. зб. 651 – Арк. 35.
17. Отчет о научно-исследовательской работе кафедры истории СССР за 1953 г.// ДАМК. – Ф. Р-346. – Оп.2. – Од. зб. 925 – Арк.3.
18. Отчет о научно-исследовательской работе кафедры истории СССР Киевского государственного педагогического института имени А.М.Горького за 1952 г. // ДАМК – Ф. Р-346. – Оп.2. – Од. зб. 769 – Арк.3.
- Сведения Управления по делам высшей школы о диссертациях, защищенных в вузах УССР в 1945-1951 гг. // ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.71. – Од. зб. 66 – Арк.62.
19. Отчет о научно-исследовательской работе кафедры всеобщей истории за 1950 г. // ДАМК. – Ф. Р-346. – Оп.2. – Од.зб. 495 – Арк.3.
20. Отчет об учебно-методической и научно-исследовательской работе кафедры всеобщей истории за 1951/52 уч. г. // ДАМК. – Ф. Р-346. – Оп.2. – Од. зб. 649 – Арк.11.
21. Отчет о научно-исследовательской работе кафедры всеобщей истории за 1952 г. // ДАМК. – Ф. Р-346. – Оп.2. – Од. зб. 771 – Арк.4.

УДК 929КравченкоН.М.(477-25)НПУ:94

Дар'я МАРЧЕНКО
(м. Київ)

Біографічні віхи наукової та педагогічної спадщини історика, археолога і педагога Надії Михайлівни Кравченко

Подано нарис життєвого шляху і науково-педагогічної діяльності відомого вітчизняного вченого-археолога, педагога и наставника, доцента історико-педагогічного факультета

тету Київського державного педагогічного інституту імені О.М.Горького – Надії Михайлівни Кравченко (1935-2001).

Ключові слова: музеєзнавець, археологічна експедиція, розкопки, кабінет археології музейного типу, археологічна лабораторія, польові дослідження, археологічний гурток.

Науковий керівник – *Потильчак Олександр Валентинович*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

...Гетьте, думи, ви хмари осінні!
Тож тепера весна золота!
Чи то так у жалю й голосінні,
Проминуть молодії літа?
Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні
Без надії таки сподіватись
Хочу жити, геть думи сумні!..

Леся Українка
«*Contra spem spero!*»

Кожен з нас знає, що людина яка зробила вагомий внесок в розвиток тієї чи іншої галузі науки, освіти і причетна до вдосконалення людського простору загалом має право посісти визначне місце на п'єдесталі «подвижників» не лише в науковому, а і в загальнолюдському контекстах. Такими є і педагоги, які безпосередньо закладають базові знання, формуючи майбутній фаховий інтерес, розвивають здібності і таланти та навчають працювати з першоджерелами чи матеріалами з метою виокремлення в них необхідної інформації. Проте, не дивлячись на досягнення корифеїв педагогічних і наукових знань, найтрагічнішим фактом залишається те, що по їх відході в потойбіччя наша пам'ять зберігає лише епізодичні фрагменти їх діяльності. Життя сповнене надій, тривоги, перемог, досягнень, злетів і падінь багатьох цих зірочок освітнього та наукового небосхилів які вплинули безпосередньо на формування цієї особи нині, на жаль, залишені в тіні.

У статті досліджується життєвий шлях і науково-педагогічна діяльність відомого вітчизняного археолога, педагога і наставника – Надії Михайлівни Кравченко (1935-2001), пов'язані з її багаторічною роботою на історичному факультеті Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького (сьогодні – Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова). Ім'я цієї людини, відоме сьогодні серед її численних учнів і колег, без сумніву заслуговує на загальне визнання. Підтвердженням цьому є її непересічна педагогічна майстерність у вихован-

ні майбутніх істориків-педагогів і суттєвий внесок у розвиток археологічної науки.

Народилась Надія Михайлівна Кравченко 4 листопада 1935 р. в родині інтелігентів. Її матір – Галина Михайлівна Ніколаєнко – працювала викладачем «марксизму-ленінізму» в Електротехнічному інституті при Харківському електромеханічному заводі, а батько – керівником однієї з радянських спортивних громадських організацій. Третя хвиля так званого «Великого терору» торкнулася й родини Надії Михайлівни. 1937 року репресували її батька – Михайла Гавриловича Кравченка, а матір залишилася з двома маленькими доньками на руках. З 1940 по 1944 рр. Надійка з сестрою і матір'ю проходять найтяжче випробування долі – війну. Напередодні війни Галина Андріївна працювала викладачем Львівського університету, а з її початком вона з дітьми евакуюється на Схід, від'їжджаючи чим далі від лінії фронту: зі Львова – в Київ, звідти в Сталінград, Заволжя, і до одного з мордовських сіл, де родина перебувала аж до завершення Сталінградської битви. Зі звільненням Сталінграду Галина Андріївна займає посаду співробітника музею його оборони [13]. Це був перший досвід фахового викладача суспільствознавця в роботі музейника. Після повернення до Києва у 1944 р., Г.А. Ніколаєнко призначають на посаду директора Державного історичного музею УРСР. Так, Галині Андріївні випадає нагода освоїти нову для неї сферу знань – музейну справу. Взявшись за відновлення розграбованого під час нацистської окупації археологічного відділу музею, вона поновлює втрачені колекції, організовує та бере активну участь в історико-етнографічних та археологічних експедиціях до західних областей України, Закарпаття, на Полтавщину, до Київської, Черкаської, Дніпропетровської, Запорізької областей. Проводились і репортажні збори в діючій армії, на лінії фронту. Все це дозволило поповнити колекцію музею цінними предметами. Неоціненною у роботі музейника стала підтримка і сприяння, що їх надавали Галині Андріївні відомі радянські науковці – М.К. Каргер, Б.А. Рибakov, Т.С. Пассек, І.В. Фабрициус, Н.В. Лінка, Ф. Красицький. Цікавим було перше знайомство Надії Михайлівни з роботою «музейника». У 1946 р. її матір опікувалась збором розпорошеної у ході війни колекції Дрезденської картинної галереї, а відтак юна Надійка отримала можливість бачити світові мистецькі шедеври в таємному спецфонді Київського музею західного та східного мистецтва. Спогади дитинства донесли і негативні моменти, пов'язані з несправедливим звинуваченням матері у привласненні та «розбазарюванні» трофейних музейних цінностей, що опинилися у Києві після війни. Тоді лише особисте заступництво першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова врятувало Галину Андріївну від переслідувань. Однак, директорка Державного історичного музею УРСР невдовзі знову потрапляє під

підозру, а 1951 р. «справу про розкрадання» поновлює слідчий В. Куракін. Ні проведений вдома «трус», ні спроби слідства звинуватити науковця в злочинах результатів не дали, а «справа» завершилась так і не розпочавшись [12, с. 193-199].

1946-го року одинадцятилітня Надія отримала свій перший досвід справжнісінької археологічної експедиції вздовж дніпровських порогів. В експедиції вона збирає першу в житті археологічну колекцію, яку згодом передала школі № 33. Експедицією керував М.Я. Рудинський, приймав гостей з столиці і власне ознайомив з місцевими пам'ятками директор Дніпропетровського історичного музею Ф. Красицький. Ці й інші відомі дослідники – М.К. Каргер, Б.А. Рибаків, Т.С. Пассек – стали першими фахівцями з якими ще до посвяти в «гільдію археологів» зводить доля Надію Михайлівну. Згадана експедиція відіграла помітну роль в її житті майбутнього археолога. Надія тоді ще не знала, що цей напрям стане вирішальним на її життєвому шляху. Саме з експедиції почалось перше захоплення Н.М. Кравченко «музейними речами подорожуючими в часі». Саме в таких життєвих умовах гартувався характер цієї тендітної юнки і творилася система її майбутніх професійних поглядів.

1953-го року випускниця однієї з київських шкіл – Надія Кравченко вступає на перший курс історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Життєві обставини та інтерес до слов'янської археології стають причиною того, що у 1954 р. Надія Михайлівна переводиться на навчання до історичного факультету Московського державного університету імені М.В. Ломоносова [6, с. 5-6]. За роки навчання (1954-1959 рр.) Надія Михайлівна отримала серйозний досвід роботи з археологічним матеріалом, тут поступово сформується її наукові інтереси (1956 р. – розкопки городища в Тушемлі; 1957 р. – розкопки поселення пізньоримського часу в Комарові на Дністрі; 1958 р. – робота в складі Кременчуцької Давньоруської експедиції АН УРСР: розкопки ранньослов'янського поселення в Стецівці і Черняхівського поселення в Радуцівці; 1959-1960 р.р. – спільна робота з М.Брайчевським в Канівській експедиції: створення археологічної карти берегової лінії Дніпра; дослідження могильника і поселення черняхівської культури в Завадівці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. У 1961 р. – дослідження Косанівського могильника черняхівської культури (III-IV ст) у Вінницькій області [13].

По поверненні до Києва Надія Михайлівна вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР (1965-1967 рр.) і паралельно читає спецкурс на кафедрі археології в Київському університеті. 1966-го року молода дослідниця бере участь в археологічній розвідці в складі Дністровсько-Дунайської експедиції ІА АН УРСР, що працювала в зоні будівництва Придунайської

зрошувальної системи. У 1967 р. Кравченко Н.М. захистила кандидатську дисертацію на тему: «Конасовський могильник як джерело для вивчення історії населення Побужжя в першій половині I тисячоліття н.е.» (науковий керівник – Федоров). У 1967-1968 рр. Надія Михайлівна проводить розвідувальні роботи в Буджацьких степах, що стали продовженням польових робіт з вивчення Черняхівських археологічних пам'яток [13].

З 29 серпня 1969 р. починається новий етап у житті Надії Михайлівни – вона переходить на роботу на посаду доцента історико-педагогічного факультету КДПІ ім. О.М. Горького. В стінах цього навчального закладу вона повною мірою, якнайкраще реалізувала свій науковий досвід поєднаний з викладацьким хистом, вміння зацікавити студентів і посприяти їх фаховому становленню. Завдяки їй на істфаці педінституту почала діяти постійна студентська археологічна експедиція (з 1969 р.), працювали навчальна лабораторія і кабінет археології музейного типу. Враховуючи факт, що на той період до археології ставились як до «краєзнавчого пошуку визначних пам'яток», Надія Михайлівна зробила вагомий внесок у розширення її рамок від навчальної дисципліни, до сприйняття її як окремої історичної науки.

Вже влітку-восени 1969 р. Н.М. Кравченко прочитала перший курс археології для першого набору студентів-заочників відновленого історичного факультету КДПІ ім. О.М. Горького. Перші практичні заняття для студентів включали в себе: дослідження черняхівських пам'яток, київського і ранньослов'янського типів на території Київського Подніпров'я; навчальні розвідувальні екскурсії з студентами-заочниками по пам'яткам зарубинецької культури в урочищі Дівич-Гора і в Ходосівці і пам'ятникам Черняхівської культури в селах Черняхів і Жуківці (які ще з 1940-1946 рр. досліджувались Інститутом археології АН УРСР; експедицією КДПІ ім. О.М. Горького, поряд з відомим на південно-східному схилі балки поселенням, на її протилежному боці було відкрито залишки іншого), Велика Салтанівка Васильківського району, хуторі Хлепча, селах Яблунівка та Чорногородка Макарівського району, хуторі Слобода, селі Трипілля і в Китаєвському урочищі на околиці Києва [6, с. 4].

На практичних заняттях студенти мали можливість наочно ознайомитись з сферою досліджень археології, джерелами інформації про минуле, проаналізувати теоретичні знання, зіштовхнутись з питаннями, на які не було однозначних відповідей. Спеціалізуючись у сфері давньослов'янської археології, Н.М. Кравченко зуміла акцентувати увагу студентства на теми які безпосередньо цікавили її як науковця, і на цьому прикладі якнайкраще структурувати студентську роботу [6, с. 17-18]. Як викладач-практик вона намагалася націлити студентів на плідну та усвідомлену пошуково-дослідницьку діяльність. Складовими її системи підготовки до аналітичної роботи в експедиції

були: довідково-інформаційна робота в музеях (виявлення проблемної ситуації), навчальні екскурсії; польові спостереження, археологічна розвідка, фіксація та оцінка знахідок, статистичне порівняння, історична реконструкція. Сам факт формування студентської експедиції відіграв важливу роль і для власного подальшого розвитку дослідника. Фрагменти історії створення та функціонування наукового підрозділу в київському педагогічному виші Надія Михайлівна пізніше виклала у своєрідному щоденнику «Путешествие в I тысячелетие нашей эры: записки об археологической экспедиции». Особливістю залучення молоді до пошукової роботи в сфері археології у Н.М. Кравченко була ставка на самоорганізацію і самодіяльність в умовах польових досліджень. У ході навчальних екскурсій в районі Обухова, уздовж берега р. Стугни в 1969 р. нею та її студентами були виявлені поселення з матеріалами черняхівської культури, поселення з матеріалами «київського типу» і ранньослов'янської культури I тис. н.е. На основі дослідницького інтересу в Надії Михайлівни зароджується ідея створення археологічної студентської експедиції з вивчення пам'ятників I тис. н.е. у районі басейну Стугни [6, с. 5]. Практична реалізація ідеї пройшла складний шлях, оскільки виведення археології на науковий рівень у стінах педагогічного інституту потребувало фінансової та матеріальної бази, а також офіційного юридичного статусу експедиції. Сама Н.М. Кравченко неодноразово замислюється в процесі організації експедиції над доцільністю такого виду студентської діяльності: «[...] Если бы я в полном объеме осознавала все нюансы, начиная подготовку археологической экспедиции в стенах Киевского пединститута, вероятно, никогда бы не решилась на этот шаг. Но, как показали дальнейшие события именно здесь в отношении к археологии мы стали исключением из правил[...]» [6, с. 6].

Саме за підтримки керівництва інституту експедиція отримала офіційне затвердження та необхідні ресурси для забезпечення її камеральним приміщенням (лабораторією). Ректор М.М. Підтиченко підписала перший наказ про створення археологічної експедиції в стінах Київського пединституту. За підтримки наступного ректора – М.І. Шкіля на факультеті почав функціонувати кабінет археології музейного типу. Археологічна експедиція функціонувала на базі введеної до навчального плану історичного факультету щорічної навчальної археологічної практики. Студенти-історики Київського пединституту мали можливість проходити практику в «Ольвійській», «Київській», «Ранньослов'янській», «Новгородській» експедиціях. [6, с. 7-9] Щоб потрапити до дослідницької групи під керівництвом Надії Михайлівни, вони проходили жорсткий відбір – щастило лише найталановитішим і найбільш обізнаним. Протягом року студенти брали активну участь в інститутських археологічних конференціях, активно долучались до обговорення проблем-

них археологічних питань, здавали профільні контрольні та екзамен, вели археологічний альбом по опрацьованим темам (аналіз теоретичного матеріалу, відвідування історичного музею, власні роздуми і замальовки з теми). Саме за цими критеріями вона оцінювала готовність студентів до ведення польових робіт.

В перші ж роки організації експедиції був сформований постійний колектив студентів, які з року в рік займалися науковим опрацюванням матеріалів отриманих в експедиції. Завдяки студентському ентузіазму та старанням Надії Михайлівни за три роки були організовані матеріальна база експедиції, (за рахунок загальноінститутського фінансування, іноді певні кошти надавались Київським обласним Товариством охорони пам'ятників історії і культури для проведення робіт охоронного характеру), забезпечено групу польовим інвентарем, наметами, автотранспортом. Офіційний статус і визнання експедиції в наукових колах були отримані лише після її перших наукових звітів для польового комітету Інституту археології і появи перших публікацій за результатами проведених робіт. Перед учасниками експедиції були поставлені два завдання: навчитись методиці польових робіт і самостійно вирішувати певні наукові задачі. Мета експедиції – відкриття нових пам'ятників київської, черняхівської, ранньослов'янської культур. Серед наукових задач виділялось дослідження території басейну Стугни з метою створення карти пам'ятників I тисячоліття н.е., а також розкопки пам'ятників Обухівської територіальної групи. [6, с. 18]

З початку 70-х рр. роботи, пов'язані з пошуком і розкопками пам'ятників київського типу велись експедицією КДП ім. М.О.Горького під керівництвом Н.М.Кравченко в Обухівському, Васильківському, Фастівському районах Київської області. Результатом цих досліджень стало відкриття групи поселень під Обуховом (Обухів II, III, VII), обстеження нових місцезнаходжень під Васильковом і Фастовом; проведення розкопок у Великій Салтанівці, Нових Безрадичах, Василькові. На основі отриманих матеріалів був проведений порівняльний аналіз київської культури з пізньозарубинецькою (I-II ст н.е) [1, с.100-101], слов'янською (V ст.), а також черняхівською, а через публікації в науковому часописі «Археологія Української РСР» – зроблено всебічну науково обґрунтовану характеристику знахідок

З середини 80-х рр. у роботі експедиції відбулись тематичні зміни. Хоча вивчення пам'ятників I тис. н.е., зокрема київсько-черняхівських старожитностей залишались і надалі в центрі уваги, значне місце в роботі займає тематика пов'язана з охороною пам'ятників археології [8]. Ця тенденція посилюється у зв'язку з залученням факультетської експедиції до роботи з обстеження пам'ятників археології Київської області в ході складання Всесою-

зного зводу пам'ятників історії та культури, підготовка до видання якого була розпочата в 1985 р. [6, с. 27-28].

Ще одним яскравим періодом в роботі тоді вже «драгоманівської» експедиції під керівництвом Надії Михайлівни в 1990-х рр. є Фастівський етап археологічних досліджень. Він ознаменувався не лише охоронно-розвідувальними роботами групи в районі м. Фастова, а й безпосередньою участю в створенні Фастівського краєзнавчого музею (наказ про створення від 17 вересня 1990 р.; 19 грудня 1995 р. відкриття музею), його експозиційного наповнення та організації в структурі музею постійної археологічної експедиції. Вперше «археологічний десант» на Фастівщині було висаджено 1987 р. в зв'язку з охоронними роботами за дорученням обласного правління Товариства охорони пам'яток історії та культури – в с. Велика Мотовилівка. Системні роботи експедиція під керівництвом Надії Михайлівни почала в 1988 р. Як зазначала сама Н.М. Кравченко, на розгортання дослідницьких робіт вплинув не лише факт складання Зводу пам'яток історії та культури, а і політична ситуація, що на той час склалася в країні у зв'язку «Перебудовою» М. Горбачова. Як наслідок характерною рисою вітчизняної археології стає зростання кількості експедицій при покращенні їх фінансування та позитивній тенденції договірних робіт на новобудовах. В ході цих змін в пошуковій роботі «драгоманівської» експедиції на Фастівщині продуктивність досліджень поліпшується завдяки розробці нового принципу розвідувальних робіт – суцільного обстеження території чи інтенсивної розвідки й картографування з використанням топографічних і великомасштабних карт. Це нововведення сприяло зростанню ефективності археологічно-розвідувальних робіт на Фастівщині. Саме завдяки роботі археологічної експедиції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова і з'явилась археологічна колекція Фастівського краєзнавчого музею (започаткована 1990 р.) [10, с. 3]. В основу тематико-експозиційного плану експозиції Фастівського краєзнавчого музею були закладені нові принципи і підходи до історії: відмова від традиційної для радянських музеїв єдиної схеми історичного розвитку, орієнтація на історико-етнографічні особливості історії краю, увага до етнічної історії та поліетнічної ситуації в районі, об'єктивний підхід до висвітлення тих чи інших подій, відбору матеріалів і документів, відмова від ідеологізації експозиції [9, с. 3-4]. У 1992 р. Фастівський музей взяв участь у роботі експедиції під керівництвом Надії Михайлівни, а в 1993 р. тут була створена власна археологічна група очолювана одним з її студентів – С. Лисенком [8, с. 4-5].

Важливим вектором організаторської та педагогічної праці Надії Михайлівни було створення археологічного гуртка для розширення інформаційної бази знань студентів, що працювали в експедиції і на факультеті. З 1980-х

рр. гурток отримує статус «Факультету суспільних професій» у складі трьох підрозділів: «археологія», «археологія в школі», «охорона пам'ятників історії та культури». Навчання на цьому факультеті тривало два роки та передбачало прослуховування циклу лекцій і обговорення на семінарських заняттях, які велись провідними спеціалістами в галузі археології та споріднених наук зі Львова, Києва, Москви, Ленінграда тощо. Слухачі ФСП вели активну наукову роботу, підвищували свою кваліфікацію, відвідували різні експедиції, брали участь у конференціях і семінарах різних рівнів. Гуртківці не лише мали можливість познайомитись з відомими та авторитетними вченими країни, а й заглибитись в передову суспільну обстановку. Важливою подією на історичному факультеті було проведення засідань археологічної секції на щорічних наукових конференціях і введення у загальну проблематику досліджень експедиції теми охорони пам'ятників з археології [6, с. 13-14].

Останні роки свого життя, не дивлячись на тяжку хворобу і прикутість до ліжка, вона продовжувала науково-педагогічну роботу: займалася розробкою курсу лекцій для Київського славістичного університету, керувала курсовими та дипломними роботами, долучилася до розробки історіографічних, історіософських, методологічних проблем. Наслідком цієї роботи стало видання (у співавторстві з Ю.М. Алексєєвим і В.В. Крижанівською) курсу лекцій із дисципліни «Вступ до історії». Погіршення стану здоров'я змушували Надію Михайлівну поступово готувати собі зміну в науковій і викладацькій роботі. З 1993 р. керівництво археологічною практикою вона здійснює через одного з кращих своїх вихованців – Р.Г. Шишкіна. Результатом багаторічної педагогічної праці Н.М. Кравченко стало те, що більшість випускників-істфаківців, які навчались у неї, стали «людьми покликання»: науковцями-істориками та археологами, вчителями, журналістами, музейними працівниками. Оскільки при підготовці спеціалістів Кравченко Надія Михайлівна концентрувала їх увагу на знанні матеріалу, його розумінні та осмисленні, вмінні опрацьовувати й оцінювати джерело, робити самостійні висновки та доносити до широкого загалу отриману в ході досліджень інформаційну базу [11, с. 8]. Серед її випускників на ниві історії вирости постаті В. Даниленка, О. Реєнта, В. Кривоноса, В. Герасименко, О. Сушка, М. Головка, А. Рудешко, О. Лисенка, Л. Сушко, І. Жиленкової, В. Максимова, С. Навроцької, Б. Андрусина, Р. Шишкіна, О. і А. Петраускасів, О. Потильчака, І. та А. Томашевських, Є. Гороховського, Н. Абашиної, Т. Латухи та інших.

22 грудня 2001 р. обірвалося життя одного з найкращих педагогів і наставників істфаку Київського педагогічного університету Надії Михайлівни Кравченко. За спогадами одного з її випускників, Василя Івановича Жиленкова, «...істфак осиротів на талановиту людину і взагалі професіонала у своєму ремеслі...».

Попри складний життєвий шлях, що був накреслений на скрижалях долі Надії Михайлівни Кравченко, вона завдяки своїй невтомній праці у пошуку істини, педагогічній майстерності, впевненості у корисності власної справи залишила помітну спадщину поколінням майбутніх істориків, археологів, усім небайдужим до науки людям. Вона була настільки сильною і невтомною духом жінкою, що змогла гідно пройти складний шлях власного зростання як особистості й дала поштовх для розвитку початої нею справи в науковій і педагогічній діяльності своїх численних учнів.

Annotation

Marchenko Darja (Kyiv). Biographical milestones of scientific and pedagogical activity historian, archaeologist and teacher Nadezhda Mikhailovna Kravchenko

The article is a biographical sketch of the life, scientific and educational work of the famous of the domestic archaeologist, teacher and mentor – Nadezhda Mikhailovna Kravchenko (1935-2001) related to her long-term work in the History faculty of the Kiev State Pedagogical Institute named after M. Gorky (now – Institute for history Education National Pedagogical University Dragomanov).

Keywords: muzeeyznaveets, archeological expedition, excavation, study archeology museum type, archaeological laboratory, fieldwork, archaeological circle.

Аннотация

Марченко Д. (г.Киев). Биографические вехи научной и педагогической деятельности историка, археолога и педагога Надежды Михайловны Кравченко

Представлен очерк жизненного пути и научно-педагогической деятельности известного отечественного ученого-археолога, педагога и наставника, доцента историко-педагогического факультета Киевского государственного педагогического института имени А.М. Горького – Надежды Михайловны Кравченко (1935-2001).

Ключевые слова: музеевед, археологическая экспедиция, раскопки, кабинет археологии музейного типа, археологическая лаборатория, полевые исследования, археологический кружок.

Примітки

1. Археологія Української ССР в 3-х томах [Текст] /відп. ред. В.Д.Баран – К.: Наукова думка – Т.3. – 1986.

2. Бузян Г. Кравченко Надія Михайлівна [Текст] / Г. Бузян // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник. – Т. 1. – Київ – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 109.

3. Гороховський Євген. Зустрічний рух: Дві історії про пригоди скарбів культури України й Німеччини у XX столітті // Дзеркало тижня. – 2000. – № 35. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/zustrichniy_ruh_dvi_istoriyi_pro_prigodi_skarbiv_kulturi_ukrayini_y_nimechchini_v_hh_stolitti.html

4. Кравченко Н. Невирішені питання охорони пам'яток археології//Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки :Тематичний збірник наукових праць [Текст] /відп. ред. Н.Г.Ковтанюк –К.:Національний музей Історії України, 1992
5. Кравченко Н.М. Нові пам'ятки 1 тис.н.е. в Київському Подніпров'ї [Текст] / Н.М. Кравченко, Н.С. Абашина, Є.Л. Гороховський // Археологія.- 1975. – Вип. 15. – С. 87-98
6. Кравченко Н.М. Путешествие в первое тысячелетие нашей эры: записки об археологической (студенческой) экспедиции [Текст] / Н.М. Кравченко. – К., 2000 – 57 с.
7. Карцов В.Г., Мартинов О.И. Программы педагогических институтов: музейно-археологическая и краеведческая практика. – М.: Изд-во «Просвещение», 1970.
8. Неліна Т.В. Музей і екологія культури [Текст] / Т.В. Неліна // Прес-музей № 1. – Фастів, 1993. – С. 4-5
9. Неліна Т.В.Деякі питання становлення краєзнавчого музею Фастівщини [Текст] / Т.В. Неліна. // Прес-музей № 2. – Фастів, 1994. – С. 3-4
10. Неліна Т.В. Музей і сьогодні, С.Д.Лисенко Формування археологічних фондів Фастівського музею [Текст] / Т.В. Неліна // Прес-музей № 3. – Фастів, 1994. – С. 3-4
11. Професор Богдан Іванович Андрусишин: бібліографічний покажчик до 50-річчя від дня народження і 30-річчя науково-педагогічної діяльності [Текст] / Укл.:Білозьорова Г.Б. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009.
12. Ткаченко М. «Перебування експонатів Дрезденської картинної галереї в Києві(1945-1958) [Текст] / М. Ткаченко // Вісник київського інституту «Слов'янський університет» – Вип. № 1. – К., 1998. – С. 193-199
13. Українські історики ХХ століття: Бібліографічний довідник [Текст]. – Випуск 2. – Частина 1. – Київ – Львів, 2003.

УДК 329.78+69

Роман РАЛКО
(м. Київ)

Студентський будівельний загін КДПІ ім. О.М. Горького: історія становлення та напрямки діяльності (1960-1970-ті рр.)

Аналізуються основні напрямки діяльності студентського будівельного загону КДПІ ім. О.М. Горького у 1960-1977 рр. Автор акцентує увагу на виробничій активності, ідейно-виховній і культурно-масовій роботі.

Ключові слова: студентські будівельні загони, комсомол, суспільно-корисна праця, народне господарство, молодіжний рух.

Науковий керівник – *Коляда Ігор Анатолійович*, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук.

Суспільне життя сучасної України характеризується активною роллю молоді. Суттєво зріс престиж вищої освіти, і тому все більше молодих людей намагаються отримати якісну професійну освіту, яка б відповідала вимогам особи та дозволила гідно позиціонувати себе на ринку праці, а, також, надавала реальну змогу професійного зростання у вибраній сфері діяльності та брати активну участь в економічному та політичному житті держави.

Вже досить багато сказано про проблеми працевлаштування не лише студентської молоді, а й дипломованих молодих спеціалістів. З кожним роком на ринку праці вимоги до робітників зростають і молоді все важче влаштуватись на роботу. Проблема працевлаштування молоді полягає сьогодні не стільки у відсутності робочих місць, адже великий сектор в економіці держави потребує не високо кваліфікованої робочої сили (перш за все у сфері послуг, яка на сьогодні динамічно розвивається), а у нездатності держави, роботодавців знайти спільну мову з молоддю. Роботодавці відмовляються брати на роботу молодих спеціалістів, мотивуючи це відсутністю у них необхідного досвіду.

На наш погляд, для вирішення цієї проблеми варто звернутися до досвіду, який було вироблено у СРСР, а саме через залучення студентської молоді до виробничої діяльності у будівельних загонах.

Тому дослідження процесу становлення і розвитку молодіжного руху в його такій організаційній формі, як студентські будівельні загони є актуальним питанням для української історичної науки.

Деякі аспекти з історії студентського будівельного руху СРСР, в тому числі УРСР, розроблялись у дослідженнях таких радянських вчених, як Е. Артемьев [1], С. Іванов та С. Погорелов [6], Г. Ермошин та В. Ліяскін [15], А. Піскун [16], І. Шкурко [25]. На сучасному етапі цією проблематикою займаються сучасні російські дослідники О. Бухаріна [2], Т. Королева [14], В. Приступко [17] та ін. У роботах сучасних українських науковців ця тематика частково розглядається у кандидатській дисертації Н. Хоменко [19], а також у публікаціях І. Коляди та Р. Ралка [12], [13]. У цьому контексті науково необхідним є вивчення процесу становлення та діяльності студентських будівельних загонів на прикладі Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького. Це і становить наукову новизну нашого дослідження. Мета якого є охарактеризувати історію та основні напрямки діяльності студбудзагону КДПІ ім. О.М. Горького.

Практика залучення студентської молоді КДПІ ім. О.М. Горького до участі в реалізації завдань розвитку народного господарства в СРСР бере свій початок з середини 40-х рр. ХХ ст. Так, одним з напрямків роботи студентської молоді в нз була допомога у повоєнній відбудові столиці УРСР – м. Києва. У 1944 р., на відбудові центральної вулиці м. Києва – вул. Хрещатика

відзначилися вихованці Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького (нині Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова), які за «два виходи виконали вантажних робіт обсягом понад 300 куб. м. Протягом всього 1944 р. студентський колектив горьківців виконав у позанавчальний час навантажувальні і розвантажувальні роботи в обсязі 1700 куб. м.» [25, с. 66-67].

Характерною особливістю періоду відбудови в СРСР та УРСР, зокрема, була опора на внутрішні матеріальні та фінансові ресурси і людський потенціал, а не на зовнішню допомогу (СРСР відмовився від допомоги США за «планом Маршала»). 2 червня 1945 р. ЦК ВЛКСМ та ВЦСПС прийняли постанову «Про роботу серед студентів вузів та технікумів на період літніх канікул», якою «комітети комсомолу та профкоми ВНЗ зобов'язували активно залучати юнаків та дівчат навчальних закладів до відбудови об'єктів народного господарства, зміцнення науково-виробничої, культурно-побутової бази вузів та технікумів» [11, с. 101].

Ще одним напрямком залучення студентів-горьківців до суспільно-корисної діяльності стала організація їхньої роботи в сільському господарстві у період збирання врожаю. Майбутні вчителі щорічно залучалися до збору на полях республіки врожаю картоплі, буряків, зернових, овочевих та інших культур. Крім, безпосередньої участі у сільськогосподарських роботах майбутні вчителі розгортали також культурно-масову діяльність: організували у колгоспах і радгоспах діяльність редколегій газет; оформлювали «Дошки пошани»; допомагали у комплектуванні бібліотек, організували вечори дозвілля сільської молоді. Так, лише протягом 1947-1948 рр., вихованцями педагогічних ВНЗ УРСР, у тому числі й студентами КДПІ ім. О.М. Горького, було зібрано й подаровано сільським бібліотекам УРСР 57 835 томів книг [25, с. 96].

Поряд з наданням шефської допомоги сільським бібліотекам студенти КДПІ ім. О.М. Горького активно залучалися до будівництва господарських об'єктів колгоспів і радгоспів УРСР. Зокрема, вихованцями Київського педагогічного інституту О.М. Горького, майбутніми вчителями біології, було побудовано і обладнано, у селі Нестерівка Бориспільського району, хату-лабораторію [25, с. 97]. Як свідчать архівні матеріали, спогади бійців студбудзагонів, виробнича діяльність студентського будівельного загону КДПІ ім. О.М. Горького бере свій початок з 1962 р., коли було сформовано перший студбудзагін ВНЗ м.Києва.

Основні напрямки діяльності студентського будівельного загону КДПІ ім. О.М. Горького визначалися у «Статутах студентського будівельного загонів» (1966 та 1977 рр.) [16, с 10-11; 5] та «Положенням про студентський загін» (1977 р.) [15, с. 137-143]. Зокрема, вказувалося, що «крім виконання без-

посередньо виробничої діяльності на народногосподарських об'єктах, студентські будівельні загони мали проводити на місцях дислокації ідейно-виховну та суспільно-корисну роботу серед населення» [15, с. 138].

Звичайно, за спогадами студбудзагонівців, що на перше місце ставилося виконання будівельних робіт на об'єктах народного господарства. Варто відзначити той факт, що студентські будівельні загони неофіційно поділялися: 1) на ті, що мали працювати у межах республіки, де вони сформувалися та 2) та ті, що працювали за її межами, тобто на території всього СРСР (у студентському середовищі часто ці загони називали «ближніми» та «дальніми», або ж «місцевими» і «виїзними»).

На думку одного з активних учасників студентського будівельного руху КДПІ ім. О.М. Горького комісара студбудзагону Д.Г. Омельченка (нині заступник директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України): «Визначальною рисою студентських будівельних загонів КДПІ ім. О.М. Горького було те, що студенти-горьківці вступаючи до студбудзагону, керувались не матеріальними стимулами, а виявляли молодіжний ентузіазм, прагнення своєю суспільно-корисною працею внести свій вклад у перемогу будівництва комуністичного суспільства» [7].

Діяльність «дальніх» студентських загонів, що формувалися на базі внз УРСР, бере свій початок з 1962 р., коли було сформовано перший Київський студентський будівельний загін для виробничої діяльності у Кустанайській області Казахстанської РСР (її було закріплено за внз УРСР), бо саме у цей період на освоєння цілинних земель Казахстану від'їжджала найбільша кількість студентів республіки [20, арк. 2].

Як свідчать архівні дані, у перші роки створення будівельних загонів, кількість студентів КДПІ ім. О.М. Горького у Київському будівельному загоні була відносно невисокою: у 1963 р. – 50 чол., 1964 р. – 40 чол. [25, с 96-99]. Проте з наступними роками кількість залучених до студбудзагону студентів КДПІ О.М. Горького, що від'їжджали на будівельні роботи до Кустанайської області Казахстанської РСР, зростає. Це пов'язується як з якісними змінами у середині самого руху, так і активізацією роботи вищих державно-партійних та комсомольських органів по залученню студентської молоді до участі у виконанні народногосподарських планів. Так, за даними звітів командирів студентських будівельних загонів, чисельність студентів КДПІ ім. О.М. Горького у 1965 р. становила 130 чол., 1966 р. – 99 чол., у 1968 р. – 99 чол [22, арк. 4]. Тенденції кількісного зростання участі студентів у студбудзагонах спостерігалися аж до середини 1980-х рр.

Про високу ефективність діяльності студентських будівельних загонів, сформованих на базі КДПІ ім. О.М. Горького, свідчать, виявлені в архіві пі-

дсумкові звіти з виробничої діяльності Київського студентського будівельного загону в Кустанайській області Казахстанської РСР Студенти працювали переважно на будівництві сільськогосподарських об'єктів, житлових будинків, шкіл, дитячих садочків, спортивних об'єктів та ін. Так, середній виробіток на одного студбудагонівця КДПІ у 1963 р. становив 1649 рублі, у 1966 р. – 1782 рублі [25, с. 91; 12, арк. 57]. У подальші роки виробіток на одного студента студбудагону КДПІ імені О.М. Горького був відносно сталий і дорівнював вказаним вище показникам.

У 1970-му році високих виробничих показників досяг студентський будівельний загін «Славутич», командиром, якого був О.П. Реєнт (нині член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, Голова Національної спілки краєзнавців). Як згадує Олександр Петрович: «...То була нелегка, хоча й цікава справа. Робочий день командира починався вдосвіта, як кажуть, з першими півнями, і тривав 14-15 годин. Доводилося вирішувати найрізноманітніші питання: налагоджувати помешкання та харчування бійців, укладати договори на виконання робіт, підписувати наряди, вести складні розрахунки з організаціями-субпідрядниками. У процесі роботи оволодівав функціями виконроба, майстра, бухгалтера. А який неоціненний життєвий досвід та імпульс до роботи давало спілкування з директором радгоспу Миколою Григоровичем Козловим! Він так умів поставити виробничий процес, що кожна його ланка діяла як відлагоджений механізм. І нам вдавалося не порушувати цього ритму! Напевне, що ще й донині служать людям зведені нами в далекому Казахстані ферми, житлові будинки, виробничі та складські приміщення» [9].

До цього залишилося додати, що бійці студбудагону «Славутич» двічі перемогли у соціалістичному змаганні будівельних загонів республіки, а його було нагороджено знаком ЦК ВЛКСМ «Молодому передовику виробництва». Нагородженими були також і кращі бійці студзагону «Славутич»: студенти – історико-педагогічного факультету КДПІ ім. О.М. Горького (випуск 1975 р.): Білик М.І., Іванюта П.Г., Кравченко В.О. та ін.

Крім, Кустанайської області Казахстанської РСР, «дальніми» студентськими будівельними загонами, як нами з'ясовано за матеріалами архівів, вважалися й ті, що працювали у Брянській, Магаданській та Тюменській областях РРФСР, на батьківщині першого космонавта Ю. Гагаріна – у м. Гжатськ (з 1968 р. – м. Гагарін) Російської РСФР, а також на будівництві Байкало-Амурської магістралі (БАМ). Практика формування загонів для цих регіонів бере початок з другої половини 1960-х рр. [3, арк. 1].

Проте, незважаючи на такий широкий діапазон робіт студентських будівельних загонів, специфіка вnz КДПІ ім. О.М. Горького не дозволяла на ре-

гулярній основі формувати загони для виробничої діяльності у цих регіонах. Проте, географія діяльності студентських будівельних загонів КДПІ ім. О.М. Горького була досить широкою. Так, у 1974 р. в Тюменській області РРСФР у Ханті-Мансійському автономному окрузі працював будівельний загін Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького. У м. Нефтеюганску горьківці будували спортивний комплекс (командир В. Чернешук, комісар Дробот І.) [8]; у 1977 р. в селищі Белозорька цієї ж області студбудзагін КДПІ ім. О.М. Горького «Буревісник» (командир Іллюченко О., комісар Гартфіль В.) був задіяний на будівництві бетонних основ для нафтових резервуарів [7]; у 1975 р. – студенти-педагоги брали участь у будівництві Байкало-Амурської магістралі (командир В. Чишко, комісар С. Ніколаєв) [8], а загін «Сокіл-75» (командир Д. Моголівець, комісар М. Головка) працював на будівництві хлібокомбінату у Читинській області РСРФР [10]. Працювали студентські будівельні загони КДПІ ім. О.М. Горького й в Чукотському автономному окрузі РРСФР: у 1976 р. загін «Меридіан» (командир Байда В., комісар Корсаков В.) будував дизельну електростанцію для аеропорту смт. Анадирь [7]; у цьому ж році інший студбудзагін (командир був В. Чишко, а комісар Дробот І.) виконував роботи на будівництві теплової електростанції та будівництві житла для місцевого населення краю [8].

З 1964 р. починають створюватися студентські будівельні загони для виробничої діяльності на території самої УРСР, або ж так звані «ближні» студентські будівельні загони. Студентський будівельний загін м. Києва мав працювати на спорудженні будівельних об'єктів на території м. Києва, Київської та Кіровоградської областей, а також на території Кримської області (нині АР Крим). Як згадує комісар загону «Буревісник» (1974 р.) Д. Омельченко: ««Місцеві» студбудзагони будували переважно житлові та господарські об'єкти для місцевих радгоспів (зокрема, загін «Буревісник» будував теплиці у селищі Бортничі Броварського р-ну (нині Дарницького р-ну м. Києва))» [7].

Однак, на відміну від «виїзних» загонів, при формуванні «місцевого» студентського будівельного загону існували труднощі, що були притаманні всім внз м. Києва. Так, як свідчать, виявлені в архіві звіти засідання бюро Київського міського комітету ЛКСМУ, керівний склад студентських будівельних загонів підбирався без належної уваги і значним запізненням, що не могло не впливати на виробничу діяльність загону і якість виконаних робіт [4, арк. 89; 3, арк. 3]. Крім цього, Київський будівельний загін формувався щорічно у травні-червні, тобто в останню чергу, що не давало змоги якісно провести необхідну підготовчу роботу, своєчасно організувати теоретичні та практичні заняття по оволодінню будівельними спеціальностями бійцями

студбудзагону, курси з техніки безпеки, а також пройти належним чином медичний огляд [4, арк. 88]. Крім того, комітети комсомолу ВНЗ не завжди могли забезпечити кількісно рівномірний розподіл студентів між «виїзними» та «місцевими» загонами [24, арк. 5]:

Таблиця. 1. Кількісний та якісний склад студентського будівельного загону м. Києва, 1970 р.

№ пп	Дислокація загонів	Склад по курсу (у %)			Склад за стажем робіт (у %)		
		I	III	IV-V	1 рік	2 роки	Понад 2 роки
1	Тюменська область РРСФР	32	29	21	51	35	14
2	Казахстанська РСР	26	44	6	41	44	15
3	Забайкальська РРСФР	9	25	40	24	46	30
4	Київська область УРСР	65	28	7	60	28	12

Подана статистика наочно демонструє, що на міські будови направлялися переважно студенти молодших I-II курсів ВНЗ, з них близько 65 % не мали досвіду роботи у будівельних загонах [4, арк. 89]. Це було пов'язано з меншою престижністю виробничої діяльності у «ближніх» загонах та матеріальним стимулюванням праці у них: так, якщо у Київському міському студентському будівельному загоні оплата праці на одного студбудзагонівця становила 973 рублів за весь період робіт [24, арк. 32], то за аналогічний період у Київському будівельному загоні, що працював у Кустанайській області Казахстанської РСР, оплата праці становила 1649 рублів [25, с. 91].

Як свідчать звіти командирів студбудзагонів КДП ім. О.М. Горького, існував ряд недоліків, що мали місце в організації робіт й з боку будівельних організації м. Києва та Київської області. Їх керівництво не розуміли організаційну структуру загонів, нехтували основними принципами, що були притаманні для діяльності студентських будівельних загонів. Загони надто часто потерпали від перебоїв у постачанні будівельними матеріалами, відсутності самостійного фронту робіт, розпорошеністю на виробничих об'єктах, через другорядне використання студентської праці на будівельному майданчику [4, арк. 89; 3, арк. 3]. Так, у виробничому звіті командира студентського будівельного загону «Буревісник» (командир Карасева Н.), що був сформований зі студентів КДП ім. О.М. Горького (1977 р.), зазначалося, що «загін у складі 30 чоловік працював на СУ-32 на трьох об'єктах: 1) 7 чоловік – у бригаді штукатурів на ПГУ-ДШК (вул. Червоноткацька, 1); 2) 15 чоловік – у

бригаді малярів на будівництві школи (вул. Мілютенко); 3) 8 чоловік – бригаді малярів на будівництві дитячого садка (вул. Малишка) [3, арк. 44]». Але незважаючи на суттєві недоліки в організації виробничої діяльності Київського міського студентського будівельного загону, ефективність її була досить високою. Так, у характеристиці організаційно-виробничої структури Київського міського будівельного загону за 1977 р., вказувалося, що «на території м. Києва та Київської області працював загін чисельністю 6115 чол., які були об'єднанні у 241 лінійний загін. Його структура за територіальним принципом, включала п'ять зональних загонів: «Україна» - 840 чол. – 36 лінійних загони; «Либідь» - 840 чол. – 38 лінійних загони; «Десна» - 990 чол. – 47 лінійних загони; «Славутич» – 1064 чол. – 40 лінійних загони; (до його складу входили студенти КДПІ ім. О.М. Горького); «Каштан» - 2375 чол. – з яких були сформовано 80 спеціалізованих і 3 лінійні будівельні загони [5, арк. 10]». У 1976-1977 рр. Київський міський будівельний загін виконав роботу на 95 тис. рублів [5, арк. 53].

Отже, «Ближні» студентські будівельні загони, так як і «дальні», працювали переважно на будівництві об'єктів сільськогосподарського та соціально-культурного призначення (житлових будинків, шкіл, дитячих садочків, спортивних об'єктів та ін.).

Важливим компонентом у діяльності студентських будівельних загонів КДПІ ім. О.М. Горького було проведення ідейно-виховної та культурно-масової роботи серед місцевого населення. Ця діяльність найкраще виявлялася у «дальніх» загонах, адже саме там в повній мірі реалізовувалися основні принципи життєдіяльності студбудзагонів. У радгоспах, де працювали студентські будівельні загони внаслідок УРСР, організовувалися спортивні секції, кружки художньої самодіяльності, фотовиставки (наприклад, у 1966 р., силами студентів-будівельників була організована виставка кольорового фото «Живописна Україна», що розповідала про повсякденне життя українців, природу України [20, арк. 13]). Крім такого виду робіт, традиційно організовувалися суботники, на яких проводився ремонт старих і будівництво нових спортивних майданчиків, студенти допомагали підготовлювати школи до нового навчального року, брали участь у ремонтних роботах по відновленню дитячих садків і ясел [20, арк. 16].

Особлива увага студентами Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького приділялася організації позашкільної роботи в період літніх канікул: разом з органами народної освіти і профспілковими організаціями, організовували літні оздоровчі дитячі табори «Супутник», де працювали піонервожатими, організовували роботу гуртків і спортивних секцій. Варто відзначити той факт, що такі дитячі табори організовувалися з 1962 р., коли перший Київський міський студентський будівельний загін виїхав на осво-

ення цілинних земель. Лише впродовж 1967 р. за участі бійців у Кустанайського обласного загону було організовано 106 піонерських таборів «Супутник», де відпочило 5723 діти працівників радгоспів області [23, арк. 28].

Бійці студбудзагонів також проводили активну пропагандистську роботу у формі лекторій. Головним завданням лекційної пропаганди було висвітлення основних подій суспільно-політичного життя та ознайомлення працівників радгоспів з положеннями основних державно-партійних документів [23, арк. 26]. Кожного року студентами проводилося більше 1,5 лекцій. Регулярною була тематика лекцій: з історії СРСР, про міжнародну ситуацію, про новітні досягнення у розвитку науки та техніки, медицини, тощо [21, арк. 26-27]. Активному та цілеспрямованому проведенню ідейно-виховної роботи серед місцевого населення допомагала організація друкованих щотижневих малотиражних видань штабами студентських будівельних загонів [23, арк. 28].

Як свідчать архівні матеріали, одним з постійних друкованих органів Районного штабу студентських будівельних загонів Кустанайської області Казахстанської РСР, сформованого зі студентів внз УРСР, що працювали на освоєнні цілинних земель, була щотижнева газета «Орбіта», в якій друкувались велика кількість матеріалів з виробничої діяльності студентського будівельного загону, розповідалося про успіхи передових будівельних загонів. Багато уваги приділялося висвітленню ідейно-політичної роботи у загонах, новим традиціям, що народжувалися на цілині, роботі дитячих таборів «Супутник». Матеріали про студентські будівельні заводи подавались у рубриках: «З життя загонів», «Наші інтерв'ю». Редакція щотижневика організовувала конкурси: конкурс краси «Міс Орбіта», фотоконкурси «Фотогоризонти Орбіти» та ін. [23, арк. 28-29].

Таким чином, на базі Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького формувалися студентські будівельні заводи для виробничої діяльності як у межах республіки, так і поза її межами. Діяльність «виїзних» студбудзагонів бере свій початок з 1962 р. За студентськими будівельними заводами, що формувалися на базі внз м. Києва, була закріплена Кустанайська область Казахстанської РСР. Крім, цього регіону, студентські будівельні заводи КДПІ О.М. Горького працювали у Брянській, Магаданській та Тюменській областях, на батьківщині першого космонавта Ю. Гагаріна – м. Гжатська (з 1968 р. – м. Гагарін) Російської РСФР, а також на будівництві Байкало-Амурської магістралі РРСФР. «Місцеві» студентські будівельні заводи КДПІ ім. О.М. Горького працювали на спорудженні будівельних об'єктів на території м. Києва, Київської та Кіровоградської області, а також на території Кримської області (нині АР Крим).

«Виїзні» та «місцеві» студентські будівельні загони КДПІ імені О.М. Горького працювали переважно на будівництві сільськогосподарських споруд, житлових будинків, шкіл, дитячих садочків, спортивних та ін. об'єктів. Крім виробничої діяльності, студентські будівельні загони проводили ідейно-виховну та культурно-масову роботу серед місцевого населення. Така діяльність найкраще реалізовувалася у «виїзних» загонах, адже в повній мірі саме там реалізовувалися основні принципи життєдіяльності студбудзагонів.

Annotation

Roman Ralko (Kyiv). Student building brigades of Kiev State Pedagogical Institute named after A.M. Gorky: history and development activities (1960-1970-ies).

The main activities of student building brigades of KDPI named by A.M. Gorky 1960-1977 are analyzed. The author focuses on the production activity, ideological, educational and cultural work.

Keywords: student building brigades, Young Communist League (YCL), socially useful work, the national economy, a youth movement.

Аннотация

Ралко Р.С. (г. Киев). Студенческий строительный отряд КГПИ им. О.М. Горького: история становления и направления деятельности (1960-70-е гг.).

Анализируется история и основные направления деятельности ССО КГПИ им. О.М. Горького (1960-1970-е гг.). Автор акцентирует внимание на производственной деятельности ССО, проведении студентами идейно-воспитательной и культурно-массовой работы.

Ключевые слова: студенческие строительные отряды, комсомол, общественно-полезный труд, народное хозяйство, молодежное движение.

Примітки

1. Артемьев Е.Ф. Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов [Текст] / Артемьев Е.Ф. – М.: Изд-во Молодая гвардия, 1983. – 254 с.

2. Бухарина О.А. Студенческие строительные отряды Тамбовской области: исторический опыт [Текст]: дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Бухарина О.А. – Тамбов, 2006. – 170 с.

3. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. П-1616. – Оп. 16. – Спр. 89. – Арк. 57.

4. ДАКО. – Ф. П-1616. – Оп. 7. – Спр. 67. – Арк. 196.

5. ДАКО. – Ф. П-1616. – Оп. 15. – Спр. 89. – Арк. 124.

6. Иванов С.И. Третий семестр – важная форма общественно-политической практики студентов [Текст] / Иванов С.И., Погорелов С.П. – Минск: Изд-во Высшая школа, 1975. – 48 с.

7. Інтерв'ю з Дмитром Григоровичем Омельченко, заступником директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. У 1978 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького. Розмова тривала 1 год. 15 хв. Запис зроблено 26 жовтня 2012 р.

8. Інтерв'ю з Іваном Івановичем Дроботом (1951 р.н.), доктором історичних наук, професором. Директор Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; завідувач кафедри Історії України того ж університету, Заслужений діяч науки і техніки України, академік АН ВШ України з 2009 р. У 1977 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького. Розмова тривала 1 год. 10 хв. Запис зроблено 19 вересня 2012 р.

9. Інтерв'ю з Олександром Петровичем Реєнтом (1940 р.н.), доктором історичних наук, професором, членом-кореспондентом НАН України, Заслуженим діячем науки і техніки України. Заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України. У 1975 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького. Розмова тривала 45 хв. Запис зроблено 30 листопада 2011 р.

10. Інтерв'ю з Миколою Леонтійовичем Головком (1952 р.н.), доктором історичних наук, професором, ректором Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (2003-2011), нині працює професором кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України. У 1978 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького. Розмова тривала 55 хв. Запис зроблено 28 вересня 2012 р.

11. Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918-1968 гг.) [Текст] / [сост. В. Десятерик]. – М.: Изд-во Молодая гвардия, 1968. – 271 с.

12. Коляда І.А. Студентський будівельний загін КДПІ ім. О.М. Горького. Історія становлення (до історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова) [Текст] / Коляда І., Ралко Р. – К., 2012. – 55 с.

13. Коляда І.А. студентські будівельні загони: до історії патріотичного руху студентської молоді в УРСР (1962-1989 рр.) [Текст] / Коляда І., Ралко Р. // Краєзнавство. – Київ. – 2012. - №2 (79).

14. Королева Т.М. История движения студенческих отрядов Иркутской области: 1960-1980-е гг. [Текст]: дис... канд. ист. наук / Королева Т.М. – Иркутск, 2006. – 270 с.

15. Лияскин В.П. ССО: стройка, студенты, отряд [Текст] / Ермошин Г., Лияскин В., Приступко В. – М.: Изд-во Стройиздат, 1978. – 191 с.

16. Пискун А.И. Партийное руководство деятельностью комсомола по организации и развитию движения студенческих отрядов [Текст]: дис. ...канд. ист. наук / Пискун А.И. – К., 1987. – 196 с.

17. Приступко В.А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959-1990 годов [Текст] / Приступко В.А. – М.: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2008. – 294 с.

18. Сборник руководящих документов и материалов о деятельности студенческих отрядов [Текст]. – М.: Молодая гвардия, 1973.

19. Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950-1960-ті рр.) [Текст]: дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Хоменко Н.М. – Київ, 2008. – 288 с.

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 7. – Оп. 15. – Спр. 547. – Арк. 120.

21. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 20. – Спр. 152. – Арк. 85.

22. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 20. – Спр. 269. – Арк. 69.
23. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 20. – Спр. 271. – Арк. 49.
24. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 20. – Спр. 694. – Арк. 86.
25. Шкурко І. І. Соціально-гуманітарна і політична підготовка майбутніх учителів (історико-педагогічний аспект): Навч. посібник [Текст] / Шкурко І.І. – К.:КДПІ, 1992. – 144 с.

УДК [94:378.4](477:438)“2001/2011”

Юлія ПАЧОС
(м. Вінниця)

**Діяльність Європейського колегіуму
українських і польських університетів (2001-2011 рр.)
як приклад освітньої співпраці України та Польщі**

Розглядається діяльність Європейського колегіуму українських і польських університетів протягом 2001-2011 рр., її значення для розвитку співпраці України та Польщі в сфері освіти.

Ключові слова: співпраця, освіта, Європейський колегіум українських і польських університетів (ЄКПіУУ), Україна, Польща.

Науковий керівник – *Романюк Іван Миронович*, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук, професор.

Впродовж двадцяти років Україна і Польща зуміли налагодити тісне і взаємовигідне політичне, економічне, культурне співробітництво, яке є прикладом добросусідства і партнерства. Одних з найбільших успіхів Київ і Варшава досягли в співпраці в галузі культури, освіти і науки. Співпраця в сфері освіти здійснюється за багатьма напрямками та у різних формах: співробітництво окремих університетів, наукових установ, бібліотек, обміни викладачами та студентами, стипендіальні програми, спільні проекти в освітній галузі. Питання реалізації Україною та Польщею спільних освітніх проектів та діяльність спільної освітньої установи – Європейського колегіуму польських і українських університетів (ЄКПіУУ) у Любліні (2001-2011 рр.), залишається поза увагою сучасних дослідників українсько-польських відносин в освітній галузі.

Питанням співробітництва України та Польщі в сфері освіти протягом останнього десятиліття присвячені статті Ф. Андрушкевича [1], О. Коваленко [7], Я. Мерські [9]. Автори приділяють увагу окремим формам співробітництва ВНЗ України і Польщі, співпраці академій, інститутів, університетів,

а також науково-дослідних установ. В статті Ф. Андрушкевича в контексті дослідження академічної співпраці українсько-польських університетів окремо згадується про заснування та діяльність ЄКПіУУ [1, с. 76-78]. Серед публікацій, що стосуються окремих питань діяльності Колегіуму, варто також згадати статті Р. Кабачія [5], Я. Кота [6], Р. Корж [8] та Г. Стеців [11]. Однак, досі не розглянуто та не проаналізовано діяльність ЄКПіУУ як особливої форми співпраці України та Польщі в сфері освіти протягом 2001-2011 рр. Розв'язанню цих завдань певною мірою покликана дана стаття.

Авторка має на меті проаналізувати діяльність ЄКПіУУ у Любліні як приклад співробітництва України і Польщі в галузі реалізації університетський проектів та особливу форму міжуніверситетської співпраці двох країн, що плідно діяла протягом 10 років (2001-2011 рр.), а також з'ясувати причини припинення функціонування Колегіуму.

Ідея створення польсько-українського вищого навчального закладу належала професору Богдану Осадчуку, професору Берлінського Вільного Університету, відомому українському еміграційному історичу і публіцисту. Ще в 1997 р. він висловив думку про те, що у справі подолання упереджень та стереотипів між українцями і поляками, що тягнуться з міжвоєнного періоду через події на Волині 1943-1944 рр. і акцію «Вісла» 1947 р., було б корисно використати досвід польсько-німецького зближення, зокрема стосовно створення спільного університету, який діє у Франкфурті над Одрою з 1991 року. [11, с. 38] Ця ідея зустріла схвальний відгук у академічному середовищі Любліна, зокрема з боку видатного польського медієвіста проф. Єжи Клочовського, директора Інституту Центрально-Східної Європи, а також була підтримана Єжи Гедройцем, редактором видаваного в Парижі польського інтелектуального часопису «Культура», котрий завжди був палким прихильником ідеї співпраці держав і народів Центрально-Східної Європи.

17 січня 2000 р. президенти обох держав Леонід Кучма та Александр Квасневський під час робочої зустрічі в Кракові зробили заяву, що спільний українсько-польський університет буде створений. Символічним актом стало відкриття 27 жовтня 2000 р. дошки з назвою Колегіуму на будинку, де він розташований, тодішнім прем'єр-міністром України Віктором Ющенком.

Результатом цих заходів стало підписання 19 грудня 2000 р. «Декларації щодо утворення Європейського Колегіуму польських і українських університетів» та «Угоди про створення Європейського Колегіуму польських і українських університетів» [4]. Засновниками Колегіуму стали два польські університети: Університет Марії Кюрі-Склодовської в Любліні і Люблінський католицький університет та три провідні українські університети: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Львівський національний університет ім. Івана Франка і Національний університет «Києво-

Могилянська Академія», а також Інститут Центрально-Східної Європи в Любліні. 6 жовтня 2001 р. відбулося офіційне відкриття ЄКПіУУ, участь в якому взяли тодішні президенти Польщі і України – Александр Квасневський і Леонід Кучма.

Прийняті в той час перші слухачі ЄКПіУУ стали водночас аспірантами одного з п'яти вищих навчальних закладів Любліна: двох університетів засновників – Університету Марії Кюрі-Склодовської і Люблінського католицького університету, а також Люблінських сільськогосподарської академії, політехніки та медичної академії, які включилися у творення Колегіуму. У перші роки існування (2002-2005 рр.) до ЄКПіУУ було прийнято загалом 150 осіб. [4] Аспірантське навчання в Колегіумі тривало чотири роки. Особливістю стало те, що слухачі, поза програмою спеціалізованих курсів у окремих вищих навчальних закладах, мали додаткову навчальну програму в ЄКПіУУ. Головною метою Колегіуму була підготовка майбутньої української і польської еліти, яка працюватиме на благо співпраці обох країн, знати-ме та розумітиме сприйняття і специфіку сусіда. Особливе місце в місії ЄКПіУУ займав європейський вимір – Колегіум мав активно формувати європейську свідомість молодих українців і поляків, а також молодих людей з інших країн Центрально-Східної Європи, щоб вони продовжували справу європейської інтеграції [10]. З самого початку ЄКПіУУ задумувався як база під створення українсько-польського вищого навчального закладу, який би об'єднував науковців, викладачів, але перш за все молодь, із завданням навчання і виховання української та польської еліти, яка б діяла у руслі розвитку співробітництва між обома країнами.

Впродовж десяти років своєї діяльності Колегіум проявив надзвичайну наукову і дидактичну активність. Незалежно від обраного напрямку спеціалізованого аспірантського навчання, слухачі ЄКПіУУ відвідували лекції, присвячені європейській проблематиці, що охоплювала галузі політології, права, культурології, історії, філології, економіки, соціології, філософії. Окрім того, слухачі Колегіуму мали змогу дізнаватись про культуру і традиції Польщі та України, вивчати українську чи/та польську мови, що сприяло взаємному розумінню та поглибленню взаємозв'язків. Результати наукових досліджень, що проводились в Колегіумі, обговорювались на щорічних Днях науки ЄКПіУУ та публікувались на сторінках «Річника ЄКПіУУ».

Відкриті лекції для студентів Любліна в рамках Колегіуму прочитали знамениті європейські науковці і політики, зокрема: Богдан Осадчук, Ярослав Ісаєвич, Микола Жулинський, Адам Ротфельд, Збігнев Крушевський, Єжи Клочовський, Єжи Бузек, Даніель Бовуа, Поль Моро, Чантал Мілльон-Дельсоль, Антоні Ассаї, Джованна Броджі Беркофф, Оксана Пахльовська та інші. Крім цього, Колегіум виступав організатором численних конференцій,

презентацій книжок та інших культурно-наукових заходів. За час його існування було захищено 105 кандидатських дисертацій, що є значним внеском у розвиток європейської науки [10]. Проблематика досліджень, що провадилися в ЄКПіУУ, охоплювала широке коло галузей науки, як гуманітарні науки, у тому числі історії, філології, культурології, історії мистецтва, філософії, включаючи теологію, психологію, соціологію, юридичні науки, політологію, міжнародні відносини, так і економіку.

У Колегіумі створювалась спеціалізована бібліотека, яка передовсім збирала наукову літературу, що стосувалась Центрально-Східної Європи у сфері гуманітарних та суспільних наук. Особлива увага приділялась літературі, що стосувалась Польщі, України та польсько-українських відносин [2].

Найбільшою проблемою, що виникала постійно протягом існування ЄКПіУУ, було його фінансування, формування стипендій для громадян України та Польщі, а також громадян інших країн. Незважаючи на те, що в підписаній у 2000 р. главами урядів обох держав Угоді про створення Колегіуму передбачалося паритетне фінансування, протягом десяти років функціонування Колегіуму, стипендії для аспірантів та кошти на їх навчання надавалися з бюджету Польської держави. Українська сторона не могла фінансувати спільний навчальний заклад в зв'язку з недосконалістю освітнього та бюджетного законодавства. У 2005 р. польська сторона поінформувала про підготовку нової формули діяльності Колегіуму, яка мала на меті перетворення ЄКПіУУ в Українсько-Польський університет із залученням до його роботи Варшавського, Ягеллонський (Краків) та Вроцлавського університетів. Але через фінансову бездіяльність з боку України в 2007 році Польща готова була відмовитися від участі у цьому проекті [8].

28 березня 2008 р. тогочасні прем'єр-міністри України і Польщі – Ю.Тимошенко і Д.Туск – підписали Декларацію, в якій проголосили створення університету «у найкоротший термін» [3]. Протягом 2009 р. Міністерство освіти і науки України та Міністерство науки і вищої школи Польщі погодили головні положення майбутньої міждержавної угоди, яка регламентувала статус і завдання університету. Більше того, польська сторона очікувала, що підписання угоди відбудеться до 25 грудня 2009 р. [8] Але, з огляду на політичні зміни в Україні, процес трансформації ЄКПіУУ у повноцінний українсько-польський університет загальмувався.

У квітні 2010 р. віце-прем'єр-міністр України Володимир Семиноженко обіцяв, що питання створення Українсько-польського університету буде вирішено до кінця року [6], а уповноважений представник польського уряду Ян Поморський заявив, що цей проект «великий шанс і для Польщі, і для України», саме на цей університет ЄС поклало завдання реалізації своєї східної політики [5]. В ході переговорів 7-8 червня 2010 р. була підписана

Угода між Урядом Республіки Польща та Кабінетом Міністрів України про створення Східноєвропейського університету. Але, на жаль, університет так і не був відкритий, а ЄКПіУУ припинив своє існування.

Після плідної десятирічної роботи 16 травня 2011 р. Європейський колегіум польських і українських університетів припинив свою діяльність відповідно до рішення Ради засновників і Конвенту Колегіуму. Головною причиною прийняття такого рішення була відсутність статусу юридичної особи Колегіуму та пов'язані з цим постійні юридично-адміністративні проблеми, які з року в рік мав Колегіум. Додатковим аргументом щодо закриття діяльності ЄКПіУУ стала відсутність фінансування з українського боку цієї польсько-української науково-освітньої ініціативи. Аспіранти-іноземці зі Східної Європи, що навчалися в рамках Колегіуму, були забезпечені лише стипендією, в той час як навчання фінансував виключно Університет Марії Кюрі-Склодовської (УМКС), а також стипендії для аспірантів – громадян Польщі [12]. Завершення діяльності ЄКПіУУ не вплинуло на перспективи польсько-української співпраці в галузі освіти, а стало завершенням певного етапу на шляху до польської й української інтеграції в Європейський простір вищої освіти. Доказом цього має стати створений 1 березня 2011 р. Центр Східної Європи УМКС, який отримав від Колегіуму науково-дослідну естафету, а також розширює формулу академічної співпраці між Польщею та Україною на країни Східної Європи, створюючи нову базу для цієї діяльності.

Європейський колегіум українських та польських університетів своєю десятилітньою діяльністю засвідчив той факт, що Україна і Польща можуть реалізовувати різні спільні освітні проекти. Безперечно, що на шляху тіснішої співпраці в освітній галузі Україна і Польща стикаються з рядом проблем. Найголовнішою серед них є в більшості випадків одностороннє фінансування Польщею спільних проектів та недосконалість українського законодавства про освіту, а також відкладення на невизначений термін створення українсько-польського університету. Та не зважаючи на ці проблеми, Європейський колегіум українських та польських університетів став одним з найвдаліших проектів співробітництва України і Польщі в сфері освіти і сприяв зміцненню зв'язків між різними освітніми закладами, викладачами та студентами обох країн. Таким чином, дослідження зв'язків та науково-освітніх проектів між окремими українськими та польськими закладами освіти залишатиметься актуальним.

Annotation

Julia Pachos (Vinnytsia). Activity of the European College of Polish and Ukrainian Universities (2001-2011) as an example of educational cooperation between Ukraine and Poland.

Activity of the European College of Polish and Ukrainian Universities during 2001-2011 and its importance for the development of cooperation between Ukraine and Poland in Education are studied.

Keywords: collaboration, education, European College of Polish and Ukrainian Universities (ЕСРУУ), Ukraine, Poland.

Аннотация

Пачос Ю.В. (г. Винница). Деятельность Европейского колледжиума украинских и польских университетов (2001-2011 гг.) как пример образовательного сотрудничества Украины и Польши.

Рассматривается деятельность Европейского колледжиума украинских и польских университетов в 2001-2011 гг., ее значение для развития сотрудничества Украины и Польши в сфере образования.

Ключевые слова: сотрудничество, образование, Европейский колледжиум украинских и польских университетов (ЕКПиУУ), Украина, Польша.

Примітки

1. Андрушкевич Ф. Важливість академічної співпраці українсько-польських університетів [Текст] / Фабіан Андрушкевич // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2011. – № 1. – С. 75-79.

2. Бібліотека ЄКПиУУ [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Центру Східної Європи Університету Марії Кюрі-Склодовської. – Режим доступу: <http://www.centrum.umcs.pl/uk/biblioteka/biblioteka>

3. Декларація щодо утворення Українсько-польського європейського університету [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Комітету науки і освіти Верховної Ради України. – Режим доступу: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=45832&cat_id=45822

4. Історія колегіуму [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Центру Східної Європи Університету Марії Кюрі-Склодовської – Режим доступу: <http://www.centrum.umcs.pl/uk/o-nas/historia>

5. Кабачій Р. Шанс від Євросоюзу / Роман Кабачій [Електронний ресурс] // Тиждень.UA. – 2010. – 18 червня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/1327>

6. Кіт Я. Інтеграція за наукою / Ярослав Кіт [Електронний ресурс] // День. – 2010. – 8 червня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/integraciya-zanaukoju>

7. Коваленко О. Українсько-польська науково-педагогічна співпраця. Сучасний етап [Текст] / Оксана Коваленко // Вища освіта України. – 2006. – № 4. – С. 92-97.

8. Корж Р. Через Люблін – до Болоньї та Брюсселя, або чи злетить український слон? [Текст] / Радміла Корж // Дзеркало тижня. – 2009. – № 50 (778). – 19 – 25 грудня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

9. http://dt.ua/EDUCATION/cherez_lyublin__do_bolonyi_ta_bryusselya,_abo_chi_zletit_ukrayinskiy_slon-58794.html

10. Мерски Я. Новые способы и перспективы сотрудничества высших учебных заведений Украины и Польши [Текст] / Януш Мерски // Персонал. – 2004. – № 4. – С. 77-79.

11. Про Колегіум [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Центру Східної Європи Університету Марії Кюрі-Склодовської. – Режим доступу: <http://www.centrum.umcs.pl/uk/o-nas/historia/o-kolegium>

12. Стеців Г. З Парижа через Берлін в Україну [Текст] / Ганна Стеців // Політика і культура. – 2001. – № 38-39 (121-122). – С. 38

13. Таргонська Б. Засідання Ради засновників і Конвенту ЄКПіУУ в Києві / Барбара Таргонська [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Центру Східної Європи Університету Марії Кюрі-Склодовської. – Режим доступу: <http://www.centrum.umcs.pl/uk/wydarzenia/2010-2011/114-posiedzenie-rady-zalozycieli-i-konwentu-europejskiego-kolegium-polskich-i-ukrainskich-universytetow>

УДК 371. 14. 02

Тетяна МЕЛЕЩЕНКО

Віталія УХАЛЬ

(м. Київ)

Проектна технологія навчання на уроках громадянської освіти

Розкрито особливості проектного навчання у сучасній шкільній освіті та проаналізовано роль проектів у формуванні громадянських компетенцій учнівської молоді.

Ключові слова: педагогічна технологія, проект, проектне навчання, метод, компетентність.

Сучасна епоха – епоха інтелекту, змін, інновацій і глобалізації проповідує нові цінності, висуває нові вимоги до людини, до її особистісних та професійних якостей. На формування особистості сучасної людини значний вплив має сфера освіти. Починаючи ще з шкільних років, саме під час навчання, в учнів формується система знань, вмінь та навичок. Але враховуючи сучасні реалії світового розвитку, цього не достатньо для повноцінного, конкурентоспроможного існування в суспільстві. Сучасні учні мають володіти набором ключових компетентностей в інтелектуальній, громадянсько-правовій, комунікаційній, інформаційній сферах тощо. Тому завданням сучасної школи є формування у школярів не лише знань, вмінь та навичок, а багатофункціональних, надпредметних, базових компетентностей, що включають знання, вміння, навички, результати навчання, систему ціннісних орієнтацій, особливості соціальної поведінки.

Сьогодні основними цілями освіти є розвиток в учнів самостійності та здатності до самоорганізації; вміння відстоювати свої права, формування високого рівня правової культури; готовність до співпраці, розвиток здатності до творчої діяльності, толерантність, терпимість до чужої думки, вміння вести діалог, шукати і знаходити змістові компроміси; ініціатива, вміння ко-

оперуватися з іншими, робота в групі і спільне навчання, вміння оцінювати явища, вміння порозумітися з іншими і переконувати, вміння розв'язувати проблеми, планувати, самостійно вчитися, а отже здобувати і опрацьовувати

Аналіз сучасної педагогічної практики переконливо свідчить про те, що ефективною формою цілеспрямованої педагогічної діяльності, однією із найбільш продуктивних технологій становлення особистості є проектна діяльність. В її основі лежить інтеграція та безпосереднє застосування набутих знань учнів під час практичної діяльності. Тому метою статті є дослідити актуальність та особливості проектної діяльності як засобу формування особистості сучасних школярів, обґрунтувати особливості проектного навчання, його дидактичну значимість та вплив цієї технології на навчальний процес та діяльність учнів, зокрема на уроках громадянської освіти.

Теоретичною базою дослідження є праці вітчизняних та зарубіжних науковців і педагогів таких як Дж. Дьюї, Г. Ващенко, С. Шацький, Є. Полат, О. Рибіна, Й. Шнайдер та ін.

Прагнення постійно оптимізувати навчально-виховний процес зумовило появу нових і вдосконалення використовуваних педагогічних технологій різних рівнів і різної цільової спрямованості. Термін «педагогічна технологія» з'явився в освіті порівняно недавно. Щодо навчального процесу його було вжито у 1886 р. британцем Дж. Саллі. Однак дискусія з приводу того, чи існує в природі педагогічна технологія як певний інструмент навчання й виховання, яким може оволодіти кожний педагог, триває дотепер. У ній окреслилося дві принципові позиції. Прибічники однієї переконані, що виховання й навчання є творчими процесами, інтуїтивним осягненням світу іншої людини і відповідним впливом на цей світ. Їх опоненти доводять, що педагогічний процес має інструментальний характер, його мета полягає у вихованні особистості із задалегідь заданими властивостями.

Педагогічна технологія відображає тактику реалізації освітніх технологій у навчально-виховному процесі за наявності певних умов. Педагогічні технології акумулюють і виражають загальні ознаки та закономірності навчально-виховного процесу незалежно від конкретного навчального предмета.

Сучасна педагогічна технологія повинна гарантувати досягнення певного рівня навчання й виховання, бути ефективною за результатами, оптимальною щодо термінів впровадження, витрат сил і засобів. Однією з таких технологій – є технологія проектного навчання. Слово «проект» європейськими мовами було запозичене з латини й означає «викинутий уперед», «той, що висувається», «той, хто впадає в очі». Пізніше проект починають розглядати як ідею, за якою суб'єкт може і має право розпоряджатися власними думками [1, с. 16].

Проектна діяльність – одна з найперспективніших складових освітнього процесу, тому що створює умови творчого саморозвитку та самореалізації учнів, формує всі необхідні життєві компетенції, які на Раді Європи були визначені як основні в XXI ст.: полікультурні, мовленнєві, інформаційні, політичні та соціальні. Самостійне здобування знань, систематизація їх, можливість орієнтуватися в інформаційному просторі, бачити проблему і приймати рішення відбувається саме через метод проекту.

Проект – сукупність певних дій, документів, текстів для створення реального об'єкта, предмета, створення різного роду теоретичного продукту. Основою методу проектів є розвиток критичного мислення, пізнавальних навичок учнів, умінь самостійно конструювати свої знання, орієнтуватися в інформаційному просторі [3, с.195]. Цей метод завжди зорієнтований на самостійну діяльність учнів – індивідуальну, парну, групову, яку вони виконують протягом певного відрізка часу.

Цей підхід органічно поєднується з груповим підходом до навчання. Метод проектів завжди припускає розв'язування деякої проблеми, яка передбачає, з одного боку, використання різноманітних методів, засобів навчання, а з іншого – інтегрування знань, умінь із різних галузей науки, техніки, технології, творчих галузей. Результати виконаних проектів повинні бути «відчутними», тобто, якщо це теоретична проблема, то конкретне її розв'язання, якщо практична – конкретний результат, готовий до впровадження [15, с.7].

Разом із поняттям «проект» певною мірою використовуються поняття «проектна діяльність», «творча проектна діяльність», «проектне навчання». Проектна діяльність розглядається як частина навчальної діяльності, що включає ціннісно – орієнтаційну, перетворюючу, творчу та практичну діяльності [9, с. 49].

Проект – це метод навчання. Він може застосовуватись як на уроках, так і в позакласній роботі, орієнтований на досягнення цілей самих учнів, тому неповторний; формує значну кількість навчальних і життєвих компетентностей, тому є ефективним; формує досвід, тому незамінний. Проект – це зміст навчання та виховання. Найбільш сучасні сфери людської діяльності базуються на проектуванні. Тому проектування може бути основою професійних спецкурсів. Проект – це форма організації навчально-виховного процесу. Проектна діяльність може стати альтернативою класно-урочного навчання. Проект – це особлива форма філософії освіти. Філософія мети та діяльності, результатів і досягнень, вона прийнятна для школи сьогодні, тому що дозволяє поєднати ціннісно-змістовні основи культури та процес діяльній соціалізації [4, с. 48].

Технологія проектного навчання, являє собою альтернативу класно-урочної системи. У ході проектної діяльності школярі навчаються: планува-

ти свою роботу, заздалегідь прогнозуючи її результати; використовувати різноманітні джерела інформації; аналізувати та порівнювати факти; аргументувати власні судження; приймати рішення; встановлювати соціальні контакти, розподіляти обов'язки, взаємодіяти; створювати реальний "кінцевий продукт"; представляти результати перед аудиторією; оцінювати свою діяльність та діяльність партнерів. Для проектної діяльності характерна спільна робота вчителя й учня з рівним статусом обох сторін.

Таким чином, проектування може стати засобом соціального й інтелектуально-творчого саморозвитку всіх суб'єктів освіти (учнів, учителів, батьків), а в більш вузькому розумінні — засобом розвитку проектних здібностей.

Метод проектів на сьогодні — один із найбільш розповсюджених видів дослідницької роботи школярів. У шкільній освіті проектний метод, розглядається як альтернатива класно-урочної системи. Під час роботи за метод проектів чільне місце посідає самостійність, активність, ініціативність та захопленість учнів. В основу методу покладено ідею здійснення навчання на активній основі через самостійну і практичну діяльність учнів, з урахуванням їхніх особистих інтересів. Метод проектів — це педагогічна технологія, орієнтована не на інтеграцію фактичних знань, а на їх застосування до набуття нових (інколи і шляхом самоосвіти).

Активна участь школяра у створенні тих чи інших проектів дає йому можливість оволодіти новими засобами людської діяльності в культурному середовищі, дозволяє формувати деякі особисті якості, які розвиваються лише в діяльності і не можуть бути засвоєні вербально. У першу чергу це відноситься до групових проектів, коли працює невеликий колектив і в процесі його спільної діяльності з'являється спільний продукт. До таких якостей можна в першу чергу віднести вміння працювати в колективі, брати відповідальність, аналізувати результати діяльності. Тому метод проектів — це корисна альтернатива в класно-урочній системі, але це не повинно витіснити її і стати панацеєю.

Проектувальна технологія ґрунтується на позиціях педагогіки прагматизму, що означає погляд на виховання як на постійну реконструкцію особистого досвіду учнів, а також відповідність їхнім інтересам і потребам. Її прихильники обстоюють принцип «навчання за допомогою діяльності», розглядаючи при цьому діяльність як різновид творчої роботи, де учень виступає її активним учасником [11, с. 30].

У процесі проектної діяльності школярі навчаються: планувати свою роботу, заздалегідь прогнозуючи її результати; використовувати різноманітні джерела інформації; аналізувати та порівнювати факти; аргументувати власні судження; приймати рішення; налагоджувати соціальні контакти, розподіляти обов'язки, взаємодіяти; створювати реальний «кінцевий продукт»;

презентувати результати перед аудиторією; оцінювати свою діяльність та діяльність партнерів.

Проектне навчання спрямоване на отримання нових знань, його метою є вихід за межі окремого дослідження, забезпечення реалізації здобутих знань і вмінь на практиці, набуття певних компетентностей.

Проектне навчання має на меті всебічне та систематичне дослідження проблеми й розробку конкретного кінцевого продукту; передбачає отримання практичного результату, а не лише пошук певної інформації. Проект передусім є результатом колективних зусиль виконавців, тому на завершальному етапі діяльності передбачає рефлексію спільної роботи, аналіз її повноти, глибини, інформаційного забезпечення, творчого внеску кожного учасника.

Проект – це система навчання, за якою учні набувають знань, умінь і навичок у процесі планування та виконання практичних завдань-проектів, що постійно ускладнюються. Під час роботи за проектом чільне місце посідає самостійність учнів та їхня активність, ініціативність, захопленість. Проекти можуть мати індивідуальний, груповий чи колективний характер. В їх основу покладено ідею здійснення навчання на активній основі, через самостійну і практичну діяльність учнів з урахуванням їхніх особистих інтересів.

У сучасній педагогіці проекти класифікуються відповідно до певної домінуючої типологічної ознаки. Відповідно до домінуючого методу чи виду діяльності дослідники розрізняють:

1) *прикладні проекти*, які відрізняються чітко визначеним результатом діяльності його учасників (наприклад, проект документа, словник, аргументоване пояснення будь-якого явища тощо). Такі проекти передбачають ґрунтовне осмислення структури, розподіл функцій між учасниками, оформлення результатів діяльності, їх подальшу презентацію та зовнішнє рецензування;

2) *дослідницькі проекти*, що мають на меті організацію діяльності учнів, спрямовану на розв'язання творчих завдань із невідомим заздалегідь результатом і передбачають певну етапність роботи (обґрунтування актуальності теми дослідження, предмета та об'єкта, визначення цілей та завдань, методів пошуку та джерел інформації, висунення гіпотези, окреслення шляхів вирішення проблеми, збір, аналіз та синтез даних, обговорення та оформлення отриманих результатів, виступ з повідомленням чи доповіддю, визначення нових проблем для подальшого аналізу);

3) *інформаційні проекти*, скеровані на вивчення характеристик будь-яких процесів, явищ, об'єктів і передбачають їх аналіз та узагальнення виявлених фактів. За структурою такий проект схожий на дослідницький, що часто є основою для їх інтеграції;

4) *рольово-ігрові проекти*, в яких учасники виконують визначені ролі (літературних персонажів чи вигаданих героїв), зумовлені характером і змістом проекту, імітують соціальні чи ділові відносини, ускладнені гіпотетичними ігровими ситуаціями.[5; с. 46].

Структура таких проектів лише окреслюється і залишається відкритою до завершення роботи. Перелічені вище типи проектів є навчально-тренувальними, використовуються переважно в класно-урочній системі та спрямовані на розвиток конкретних компетентностей школярів (дослідницької – комунікативної тощо). Здебільшого в практиці застосовуються змішані типи проектів, де поєднуються ознаки кількох типів проектів і які є практично орієнтованими. Такі проекти дають змогу не лише здобути нові знання, а й сприяють отриманню певного соціального досвіду, тобто є соціальними проектами.

Відповідно до предметно-змістової спрямованості виділяють: *монопроекти* та *міжпредметні* проекти. Перші, зазвичай, виконуються на уроках одного предметного курсу, хоча й передбачають використання знань з інших дисциплін. Міжпредметні або інтегративні проекти виконуються переважно в позаурочний час, передбачають інтеграцію знань з кількох навчальних курсів і потребують кваліфікованої допомоги вчителів-предметників. Прикладом інтегративних проектів може бути інтернет-проект «XX стол: рік за роком», що передбачає інтеграцію знань з історії та інформатики.

За географією контактів проекти можуть бути: внутрішньошкільними (класними, міжкласними); загальношкільними; позашкільними (міжшкільними); мережевими (міжрегіональними); міжнародними.

Важливим аспектом організації проектної діяльності є мотивація учнів. Зазвичай школярі мають позимотивацію для дослідження певної проблеми в тому випадку, коли отримують не лише навчальний, а й соціальний досвід. Це відбувається за таких умов: якщо їхнє дослідження спрямоване на вирішення важливої суспільної проблеми; тема дослідження для учнів є особисто цікавою, а процес дослідження захоплюючим [2, с. 35].

Відповідно, основними принципами реалізації проектної діяльності мають бути: реальне партнерство учасників, прагматичність, практичність результатів, спрямованість на вирішення конкретної проблеми, орієнтація на короткотермінові та середньотермінові проекти, що справляють найбільший виховний вплив.

За характером координації (третьою ознакою) проекти є також двох типів:

- з відкритою координацією – в яких координатор проекту, що не нав'язливо спрямовує роботу його учасників, організовує (якщо необхідно) окремі етапи проекту, діяльність деяких його виконавців (наприклад, якщо

потрібно домовитися про зустріч, провести анкетування, зібрати дані, інтерв'ю фахівців і т.д.);

- з прихованою координацією – проекти відносяться до телекомунікаційних. В цьому проекті координатор виступає як повноправний учасник проекту.

За тривалістю виконання проекти класифікують на: короткотривалі, середньої тривалості, довгострокові. За кількість учасників проекту виділяють: (індивідуальний, груповий, масовий).

Виділяють наступні етапи роботи над проектами: Перший етап: етап передпроектної підготовки. Другий етап – дослідницький. Третій етап – етап представлення отриманих результатів.

Етап перед проектною підготовкою включає: формування проектною групи; визначення об'єкту дослідження; вибір наукових керівників і консультантів; визначення теми проектною роботи; визначення проблемної мети (задачі); висунення гіпотез вирішення проблемної задачі; обґрунтування методів дослідження; розробка плану дослідження; пошук інформації, вивчення літератури з проблеми, яка досліджується.

Дослідницький етап передбачає: збір даних із використанням відповідних методів дослідження; аналіз вірогідності джерел інформації та отриманих даних; обробку й аналіз отриманих даних; підготовку висновків; співставлення висновків із гіпотезою; оформлення результатів дослідження та підготовку до підсумкового звіту.

Етап представлення отриманих результатів включає: публічну презентацію результатів дослідження; аналіз обробки виконаної роботи; оцінку роботи проектною групи в цілому і кожного з його учасників окремо.

Якісна та продуктивна реалізація проекту великою мірою залежить від попередньої підготовки та компетентності самих школярів, тобто наявності в них необхідних знань та вмінь. [7, с. 11]. Треба додати, що проект – це, насамперед, ціль, прийнята, усвідомлена дітьми, актуальна для них. Це дитяча самодіяльність, конкретна практична творча справа, поетапний рух до мети, метод педагогічно організованого засвоєння дитиною довкілля, ланка в системі виховання.

Робота над проектом – практика особистісно орієнтовного навчання, коли в процесі конкретної праці учня, на основі його вільного вибору, з урахуванням його інтересів, отримується конкретний результат. Головним девізом проектною діяльності школяра є: «Все, що я пізнаю, я знаю для чого це мені треба і де я можу ці знання застосовувати». Для педагога це прагнення знайти розумний баланс між академічними і прагматичними знаннями, вміннями та навичками [13, с. 141].

Метою проектування для вчителя є створення таких умов під час навчально-виховного процесу, за яких його результатом є індивідуальний досвід проектної діяльності учня, його продуктивна діяльність. Продуктивна діяльність перш за все є плідною для освіти. Вона є індивідуальною (парною, груповою) дією, в результаті якої створюється корисний, практично цінний матеріал.

Отже, під час використання проектної технології вирішується ціла низка різноманітних дидактичних, виховних, розвивальних завдань, а саме: розвиваються пізнавальні навички учнів; формуються вміння самостійно конструювати свої знання, вміння орієнтуватися в інформаційному просторі; активно розвивається критичне мислення, сфера комунікації.

Основними завданнями вчителя є:

- не лише передати учням силу тих чи інших знань, а навички здобувати ці знання самостійно та вміння самостійно застосовувати їх для розв'язання нових пізнавальних і практичних завдань;

- сприяти учневі у здобутті комунікативних навичок, тобто здатності працювати у різноманітних групах, виконуючи всілякі соціальні ролі (лідера, виконавця посередника тощо);

- різноманітне коло спілкування дітей, знайомство з іншими культурами, різними точками зору на одну проблему;

- прищепити учням уміння користуватися дослідницькими прийомами: збирати необхідну інформацію, вміти її аналізувати з різних точок зору, висувати різні гіпотези, вміти робити висновки [14, с. 75].

Для того, щоб розпочати проектну діяльність, вчитель повинен знати основні вимоги щодо її організації. Метод проектів актуальний і дуже ефективний. Він дає дитині можливість експериментувати, синтезувати отримані знання, розвивати творчі здібності та комунікативні навички, що дозволяє йому успішно адаптуватися до нової ситуації шкільного життя.

Роль учителя. У загальному випадку успішна реалізація проектної технології висуває певні вимоги до вчителя. Як стверджують автори посібника «Освітні технології», вчитель, як організатор проектної діяльності, виконує такі функції: допомагає учневі у пошуку інформації, координує процес роботи над проектом, підтримує і заохочує учнів, допомагає їм, проте не виконуючи за них їх роботу. Для цього вчитель має добре знати можливості, інтереси, бажання учнів, бути толерантним і креативним. Вчитель мусить не тільки ефективно навчати, а й через організацію навчання і власну поведінку сприяти розвитку критичного і творчого мислення учнів, допомагати їх становленню як громадян демократичної правової держави.

Вчителю слід дати учням певний інформаційний і мотиваційний поштовх до роботи, продемонструвати зразки потрібних дій чи поведінки, а далі – ви-

конувати роль консультанта, допомагати критично оцінювати і коригувати хід виконання та результати проекту, якоюсь мірою стати одним з його співвиконавців – авторитетним, проте не авторитарним. Він також має сприяти індивідуальній чи колективній роботі, створювати доброзичливу, сприятливу для роботи атмосферу, підтримувати співробітництво у класі чи у робочій групі учнів, стримувати неконструктивні суперечки і попереджати деструктивні конфлікти. Для цього він має вільно орієнтуватися у міждисциплінарному середовищі, опанувати сучасні комунікативні інтерактивні методи, засвоїти демократичні цінності й упроваджувати їх в проектну роботу з позицій толерантності й права учнів на вільний вибір [12, с. 13].

Особливістю проектного навчання в школі є те, що вчитель відіграє важливу роль. Він планує проект, знайомить учнів з проектом, координує їх роботу, навчає новим видам діяльності. Розпочинати необхідно з простого: продумати та чітко організувати роботу з урахування поступового зростання ролі учнів в проекті. Ідея проекту може належати вчителю, але в учнів має бути певний вибір. З набуттям досвіду проектної роботи, роль учнів в проекті буде зростати.

Плануючи проект учитель має визначитися: чи відповідає діяльність, запланована за проектом, віковим особливостям дітей; чи мають учні необхідний досвід виконання проектної роботи; чи ретельно сплановані кроки проекту (що будуть робити учні і якого результату досягнуть на кожному етапі); як запланованій проект відповідає програмним вимоги; яким має бути кінцевоїм результатом;

Розвиток особистості відбувається тоді, коли створено необмежені можливості для діяльності й самовдосконалення. Метод проектів вирішує багато педагогічних завдань. Допомагає учням реалізувати як дослідницькі, так і практичні завдання, дає їм можливість почуватися особистостями, причетними до справ суспільства; проектуючи, учні виробляють навички контактів із зовнішнім світом: спілкування з учителями, адміністрацією закладу, органами місцевого самоврядування тощо.

Проектування розвиває творчу думку та навички роботи із джерелами інформації, допомагає вирішити і проблеми практично орієнтованих учнів, яким важко виявити себе на уроках, а реалізуючи проект, вони виявляють найрізноманітніші здібності;

У проектній діяльності докорінно змінюється характер взаємин «учитель – учень». Учень визначає мету діяльності – учитель допомагає йому в цьому; учень здобуває нові знання — учитель рекомендує джерела знань; учень експериментує — учитель розкриває можливі форми й методи експерименту, допомагає організувати пізнавально-трудова діяльність; учень обирає – учитель сприяє прогнозуванню результату вибору; учень активний – учитель

створює умови для розвитку активності; учень – суб'єкт навчання, учитель – наставник; учень несе відповідальність за результати своєї діяльності – учитель допомагає оцінити отримані результати і знайти способи вдосконалення діяльності.

Проектна діяльність учить вихованців ставити проблеми, планувати свою діяльність, розвиває навички самоаналізу, пошуку й відбору актуальної інформації, практичному застосуванню знань у різних ситуаціях та у проведенні досліджень. Також слід зазначити й те, що практична діяльність дає можливість уводити учнів у процес пізнання, націлювати вихованців на пошук знань, формувати життєвий досвід особистості, необхідний для розв'язання проблем, вибудовували власне життя успішним та значущим для суспільства. Метод проектів дає можливість учневі занурюватися в цей простір, впливати на нього, відчувати себе його значущою часткою. Пізнавально-пошукова активність, потяг до творчого зростання, занурення в інформаційний простір стають для учнів необхідною умовою існування [8, с. 15].

Важливою складовою проектного навчання є оцінювання проекту. Під оцінюванням у проектній діяльності слід розуміти не виставлення оцінок учням учителем та вчителів – особою, яка перевіряє, або адміністрацією навчального закладу, а процес моніторингу, спрямований на покращання якості формування рис громадянськості молоді та якості проектів з громадянської освіти. Основними компонентами громадянських компетентностей, що підлягають оцінюванню, є вміння, навички і знання.

Варто зауважити, що знання не можуть бути основою для оцінювання. У процесі проектної діяльності учні отримують значний обсяг інформації – це все становить основу знаннєвої сфери. Головним об'єктом оцінювання має бути діяльність учнів. Критерії такого оцінювання потребують ретельної розробки, яка здійснюватиметься в тісній співпраці освітніх закладів з усіма зацікавленими державними та громадськими інституціями. Вчителі разом з іншими керівниками проектів можуть розробити такі критерії оцінювання й довести їх до відома учнів [10, с. 228].

Варто пам'ятати, що морально-ціннісні орієнтири учнів не підлягають оцінюванню. Мета педагога – створити умови, що даватимуть учням змогу усвідомлювати й висловлювати свої вподобання, почуття, переконання, які за ними стоять, цінності, а також замислюватися про них, розвивати та укріплювати.

Процес оцінювання успішності учня в становленні його громадянської компетентності має бути відкритим, демократичним і складатися з оцінки педагога, представників інститутів, причетних до проектної діяльності школярів, і власної оцінки останніх. До такого оцінювання можуть залучатися й широка педагогічна громадськість, суспільно-професійні та громадські ор-

ганізації, зацікавлені у становленні та розвитку громадянського суспільства в нашій країні.

Серед ключових проблем оцінювання найважливішою є використання результатів оцінювання, оскільки воно не повинно перетворюватися на самоціль, а має сприяти подальшому розвитку як освітньої системи, так і індивідуальності. Варто зазначити те, що проект, як цілеспрямований вид діяльності і метод навчально-виховного процесу школярів, завжди залишатиметься в полі зору сучасних педагогів, оскільки є досконалим інструментом для набуття знань, навичок та цінностей, необхідних в освіті і в розбудові громадянського суспільства.

Отже, застосування проектної технології є важливим засобом сучасної освіти і громадського виховання, розвитку критичного мислення і творчих здібностей дитини. Зазначена технологія стимулює загальну активність учнів, сприяє створенню плідного освітнього середовища й утвердження системного характеру навчання та самонавчання.

Однією з перспективних інновацій у сучасній школі є проектна технологія, реалізована через інтегрований підхід до формування громадянськості, ініціативності, розвитку плідного мислення. Під час роботи над проектом учні звертаються до різної тематики, яка передбачає: знання прав і обов'язків; засвоєння культурних цінностей та норм міжнаціонального спілкування; розуміння важливості збереження навколишнього середовища та необхідності брати участь у житті місцевої громади; утвердження демократичних цінностей та поважання демократичного устрою; навчання вміння жити в сучасному світі та виявляти солідарність тощо.

Як було зазначено вище, громадянська освіта — це опанування технології розв'язання у мирний спосіб соціальних проблем, конфліктів, криз, її учень набуває під час навчання. Запропонований підхід розширює тематику проектів, коло інформації, ставить перед необхідністю вибирати варіанти можливих дій, «загострює» навчальну ситуацію. Зіткнення думок, позицій, суперечка, нерозуміння учня, аналіз помилок та їх виправлення є позитивним процесом навчальної діяльності та поведінки під час роботи за проектом.

Виконання конкретних навчальних проектів вимагає застосування знань, набутих під час вивчення інших дисциплін, і дозволяє в інтерактивній формі засвоювати: знання про взаємодію людини з інституціями політико - економічної, соціальної та культурної сфери, наприклад учнів — з органами шкільного самоврядування; вміння застосовувати знання, брати участь у суспільному житті, волонтерській роботі, діяльності шкільних гуртків та ін.; притаманні людині демократичного суспільства громадянські цінності, що сьогодні утверджуються в Україні.

Учнівські навчальні проекти ґрунтуються на принципах, що відповідають визнаним у демократичному свіверховенство права, гуманізм, критичність і толерантність, соціальна справедливість тощо. Наприклад, принцип верховенства права формує повагу до правового закону, до прав людини та інструментів їх забезпечення. Інтерактивний характер роботи за проектом передбачає взаємоповагу і довіру, плюралізм, критичність і толерантність, наявність вибору, можливість участі у прийнятті рішень і відповідальність за них.

Метод проектів з громадянської освіти характеризується такими рисами: зорієнтованість на соціальні дії, що дають змогу набути позитивного досвіду і громадянської компетентності; та взаємодії з її представниками, аналізу реальних життєвих ситуацій і дій у межах правового поля; наступність і безперервність громадянської освіти, що передбачає її відповідність до вікових особливостей і поетапність, утілення «крок за кроком», залучення до здійснення проектів, починаючи з початкових класів; міжпредметні зв'язки, коли передбачається звернення до різноманітної тематики, що традиційно вивчається різними шкільними предметами; врахування особливостей місцевих умов, установа зв'язків із громадою; полікультурність, тобто універсальність прав людини і повага до культурного розмаїття.

Отже, введення до змісту шкільних проектів громадянських підходів сприяє формуванню у молоді громадянських знань, умінь, цінностей, а також таких особистісних рис: демократичність, правовий світогляд, активність, комунікабельність, відповідальна участь, ініціативність, поінформованість, здатність діяти результативно у складі команди та знаходити засоби розв'язання проблем у демократичний спосіб.

Залучення ідей громадянської освіти до навчальних проектів є важливим аспектом у процесі формування успішних учнів, які здатні ефективно застосовувати набуті знання, працювати, застосовуючи інформаційно комунікативні технології, залучатися до прийняття рішень, постійно навчатися як самостійно, так і в групах.

Водночас із допомогою громадянської освіти школярі засвоюють демократичні цінності, переконання, принципи, і керуються ними. Це дозволяє їм розрізняти добро і зло, обирати моральний і здоровий спосіб життя, мати самоповагу й усвідомлювати себе як особистість. Таким чином, у процесі виконання проектів відбувається формування відповідального громадянина, відданого ідеї прав людини, здатного активно залучатися до громадських справ і змінювати стан справ на краще.

Проектна технологія безпосередньо поглиблює знання, морально-етичну, соціальну та інші складові громадянської компетентності. Вона водночас розвиває необхідні вміння і навички, наприклад, зорієнтованість на

конкретні дії, особисту участь та громадську активність. Також вона надає можливість формувати у дітей та підлітків уміння працювати в команді й, таким чином, набувати навичок соціальної взаємодії [6, с. 23]. Використання методів проектів на уроках взагалі і на уроках з громадянської освіти зокрема безсумнівно покращує якість навчання і мотивує учнів до самостійного отримання нових знань. Особливість методу проектів полягає в тому, що обов'язковою є організація презентації результатів дослідження, відкрита оцінка та аналіз результатів роботи. Під час роботи над проектами з громадянської освіти учні звертаються до різної тематики, яка передбачає: знання прав і обов'язків; засвоєння культурних цінностей та норм міжнародного спілкування; розуміння важливості збереження навколишнього середовища та необхідності брати участь у житті місцевої громади; утвердження демократичних цінностей та поважання демократичного устрою; навчання вміння жити в сучасному світі та виявляти солідарність тощо. В результаті учні набувають життєво необхідних компетенцій, що сприяють активній життєвій та громадській позиції у процесі життєдіяльності людини.

Annotation

Tetiana Meleschenko, Vitaly Uhal (Kyiv). Project teaching technology in the classroom civic education

Features of project-based learning in modern education and analyzes the role of projects in building civic skills of students are shown up.

Keywords: educational technology, project, project learning, method competence.

Аннотация

Мелещенко Т.В., Ухаль В.М. (Киев). Проектная технология обучения на уроках гражданского образования.

Раскрыты особенности проектного обучения в современном школьном образовании, проанализирована роль проектов в формировании гражданских компетенций учеников.

Ключевые слова: педагогическая технология, проект, проектное обучение, метод, компетентность.

Примітки

1. Абасов З.А. Технологія навчання проектної діяльності [Текст] / З.А. Абасов // Хімія в школі. – 2009. – № 6. – С. 16-20.

2. Богомоллова А.А. Організація проектної дослідницької діяльності учнів [Текст] / А.А. Богомоллова // Біологія в школі. – 2006. – № 5. – С. 35-39.

3. Гузеєв В.В. «Метод проектів» як технологія четвертого покоління [Текст] / В.В. Гузеєв. – М., 2001. – С. 194-207.

4. Дьюи Дж. Школа и общество [Текст] / Дж. Дьюи. – М.: Работник просвещения, 1992. – 48 с.

5. Кочнева Г.І. З досвіду організації проектно-орієнтованої форми навчання [Текст] / Г.І. Кочнева // Хімія в школі. – 2002. – № 5. – С. 46-48.
6. Новікова Є.А. Інновації в навчальному проектуванні [Текст] / Е.А. Новікова // Інновації в освіті. – 2007. – № 4. – С. 23-29.
7. Полат Е. Метод проектов: типология и структура [Текст] / Е. Полат // Лучшие страницы педагогической прессы. – 2004. – № 1. – С.9-17
8. Полат Е. Что такое проект? [Текст] / Е.Полат, А. Петров, М. Бухаркина, М. Моисеева // Открытый урок. – 2004. – № 5/6. – С.15
9. Рыбина О. Проектная деятельность / О. Рыбина // Лучшие страницы педагогической прессы. – 2004. – № 1. – С.46-49
10. Селевко Г.К. Технологія сучасного проектного навчання[Текст] / Г.К. Селевко // Енциклопедія освітніх технологій: в 2 т. - М., 2006. - Т. 1. - С. 228-238.
11. Сисоева С. Особистісно зорієнтовані технології: метод проектів [Текст] / С. Сисоева // Підручник для директора. – 2005. – № 9-10. – С. 25-31
12. Терещук А. Навчання учнів основних етапів проектно-технологічної діяльності [Текст] / Андрій Терещук, Андрій Вдовиченко // Праця. підготовка в закл. освіти. – 2004. – № 4. – С. 10-13.
13. Тюменова С.І. Розвиток творчого потенціалу старшокласників за допомогою проектної діяльності [Текст] / С.І. Тюменова // Хімія в школі. – 2008. – № 10. – С. 59-63.
14. Фенченко Г. Проектна діяльність учнів школи «Інтелект» / Ганна Фенченко // Рідна школа. – 2006. – № 12. – С. 75-76.
15. Чечель И. Метод проектов: субъективная и объективная оценка результатов / И Чечель // Директор школы. – 1998. – № 4. – С. 3-10.

УДК 373.5.016:94

Юлія ОКУНЬОВСЬКА
(м. Вінниця)

Словникова робота на уроках історії

Йдеться про актуальність словникової роботи на уроках історії, її види і форми.

Ключові слова: словникова робота, самостійна робота, пізнавальна діяльність, словник.

Науковий керівник – *Мельничук Тетяна Анатоліївна*, доцент кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, кандидат історичних наук, доцент.

Одним із найголовніших завдань сучасної школи є організація навчально-виховного процесу та розвиток творчих здібностей учнів. Реалізувати це завдання можна тільки під час самостійної активної розумової діяльності. Словникова робота, як вид самостійної роботи – це різносторонній пізнава-

льний процес, який спрямовується на розширення кругозору учнів з кожної окремої теми.

Мета даної статті полягає у висвітленні значущості словникової роботи на уроках історії та її впливу на пізнавальну сферу діяльності учнів. Завдяки такій роботі відбуваються систематизація та узагальнення пройденого матеріалу. В навчальній діяльності вчителя історії, робота з термінами та поняттями завжди виступатиме на перше місце, оскільки саме через розуміння того чи іншого поняття, ми відтворюємо цілісну картину історичного періоду.

Порушена проблема вивчалась у працях З.Є.Дронова [3], Т.А. Кравченко [3], І. Бех [1], Н.В. Бухлова [2], О.М. Палатної [7], Я. Камбалової [4], О. Оксенюк [6], Л. Ржепецького [8], Т. Нестеренко [5], О. Фідрі [11-12], Л. Хейлик [13]. Важливий внесок в опрацювання даної теми внесла Л. Хейлик, яка у своїй статті під назвою «Організація словникової роботи на уроках історії» ґрунтовно висвітлила основні форми навчання зі словником. У статті авторка наводить приклади роботи з термінами та поняттями, проводить аналогію історичних термінів з прислів'ями та приказками. Помітну роль справила праця О. Фідрі «Афоризми та висловлювання у викладанні історії». Автор праці аналізує зародження певних афоризмів, пояснює їхнє історичне походження, та застосування цих висловлювань у вивченні історії у школі.

Взагалі, питання які стосуються словникової роботи на уроках історії мають вузький спектр дослідження. Адже, більшість праць розглядають словникову роботу в контексті самотійної роботи, не акцентуючи увагу на конкретному її виді.

У даній статті ми акцентуємо увагу на значенні словникової роботи у роботі вчителя та важливості знання історичної термінології, а також на впливі даного підвиду самотійної роботи на пізнавальну сферу, шляхом розгляду різних завдань пов'язаних з історичними поняттями та термінами.

Словникова робота на уроках історії, на перший погляд, передбачає використання переважно репродуктивних методів навчання: пояснювально-ілюстративний виклад готових знань учителем – усвідомлення, запам'ятовування і відтворення їх учнями. Але в цьому випадку засвоєння історичної термінології не сприяє повному розкриттю пізнавальних можливостей школярів. Організація ж продуктивної праці базується на стимулюванні думки учня, його вмінні порівнювати, виділяючи подібне й відмінне, робити висновки і узагальнення встановлюючи причинно-наслідкові зв'язки [13, с. 43]. Самостійна робота в широкому розумінні – це передусім шлях, до самостійності у мисленні й характері, до творчої праці та високої продуктивності, до уміння і бажання брати на себе відповідальність за рішення у майбутній трудовій діяльності [5, с. 11].

У роботі з історичними термінами поштовхом до включення мислення, активної розумової праці виступають різноманітні проблемні завдання, які передбачають самостійний пошук їх суті. Для прикладу можна навести такі види завдань:

1. Виписати з параграфу підручника всі нові терміни, пояснити деякі з них при допомозі вже відомих.

2. Підібрати до історичного терміна однокорінні та споріднені слова, пояснити їх значення (наприклад: раб, рабство, рабовласник, рабовласницький)

3. Підібрати синоніми (наприклад, до слів: фараон, жрець, феодал, холоп, смерд).

4. Пояснити історичне походження і значення слів та висловів (одержати ярлик, всім миром).

5. Класифікувати терміни (терміни з історії культури раннього середньовіччя та епохи Відродження розподілити за розділами: освіта, наука, література, архітектура, живопис)

6. Розмежувати схожі за звучанням терміни (наприклад: визначити різницю між реставрацією та реконструкцією).

7. Назвати і пояснити кілька термінів, пов'язаних тематично (наприклад: у 7 класі – терміни, які стосуються історії католицької церкви: індульгенція, еретик, інквізиція).

8. Підібрати до загальнонавчаних термінів іноземного походження відповідні з рідної мови (наприклад: до реставрація, абсолютизм, анексія, окупація, інтервенція).

9. Знайти помилку у вживанні термінів (учень, розповідаючи про культуру Візантії, стверджує, що художники малювали на стінах храмів і палаців фрески й мозаїки. Чи правильно це? Відповідь обґрунтуйте).

10. Простежити зміни значення терміна в часі (наприклад: громадянин, колонія) [13, с. 43].

Пошук оригінального, аргументованого пояснення прислів'я, приказок, афоризмів не тільки підвищує рівень їх сприймання і запам'ятовування, а й сприяє швидкому й глибшому їх усвідомленню і включення нового матеріалу у систему історичних знань.

Практика використання афоризмів і висловлювань реальних осіб та літературних героїв показує, що їх добре запам'ятовують учні, вони викликають певний асоціативний імпульс, що полегшує засвоєння матеріалу [11, с. 32].

Афоризми, крилаті вислови допомагають емоційно наситити урок, знайти ціннісні асоціації, які варто застосувати у низці вправ, розроблених О. Фідрею:

1) «Епіграф»: афоризм є епіграфом, зачином для висунення проблеми, що розв'язується впродовж уроку;

- 2) «Спіч» (промова): висловлювання аргументів на користь афоризмів;
- 3) «Колекції»: учні самостійно роблять добірку афоризмів із певної теми;
- 4) «Автор» — учні самостійно складають афоризми;
- 5) «Критерії» — афоризми застосовують з метою формування навичок класифікації та відбору матеріалу, його систематизації [11, с. 32].

На досягнення цієї мети спрямовані завдання на зразок:

1. Пояснити походження і зміст прислів'їв та приказок, які зустрічаються в тексті підручника (наприклад, «Скільки рабів – стільки ворогів»).

2. Підібрати прислів'я та приказки, афоризми за однією спільною темою з кількох параграфів.

3. Пояснити історичний зміст епітетів (наприклад, криваві закони, непереможна армада).

4. Пояснення, походження і зміст афоризмів (наприклад, гордіїв вузол, гані балова клятва).

5. Встановити зв'язок конкретно-історичного змісту вислову із сучасним його значенням (наприклад, Прометеїв вогонь, перейти рубікон).

Виконуючи подібні завдання, учні отримують знання, відомі історичній науці, але для них нові і є творчими знахідками. Процес навчання у таких умовах стає захоплюючим, посилює в дітях почуття самоповаги, віру в необмеженість їхніх пізнавальних можливостей [13, с.44].

Складовою частиною словникової роботи на уроках історії є використання народної мудрості, поетичних творів. Це дає можливість надати уроку елемент творчості, урізноманітнити засоби навчання, формувати думки та навички здійснення міжпредметних зв'язків, з'ясувати загальний рівень розвитку, ерудиції, активності. Рекомендується до кожного уроку використовувати епіграфи, наприклад: «Пізнай себе», «Що таке історія?». Крилаті вислови можна написати на дошці або на плакаті [3, с. 2]. Словникова робота є одним із важливих видів самостійної роботи, яка сприяє розвитку логічного мислення, усної і писемної мови, творчості, активності і самостійності.

Розуміння історичного процесу неможливе без уявлення його в хронологічних рамках. Хронологія приводить весь багатий історичний матеріал у відповідно-визначений порядок, фіксує історичні події в часі у тій послідовності, в якій вони відбувалися. Розвитку логічного мислення сприяють хронологічні картки. Так, на одній картці можна записати століття, на другій – дату, на третій – подію. Показуючи картку на якій записано дату, учням пропонувалося назвати подію [12, с. 19].

У старших класах багато уваги приділялося таким видам самостійної роботи, як складання плану-конспекту, який передбачає не лише стислий виклад головних положень, їхніх доказів, але й наведення фактів, котрі ілюструють ці положення. Ефективність роботи по складанню плану великою мі-

рою залежить від наявності в учнів навичок смислового аналізу тексту. План складався за текстом підручника, за кількома джерелами, скласти план оповідання, план розповіді до картини, план розповіді вчителя. За визначенням Баханова, робочий зошит з друкованою основою – це «...особливий вид навчальних посібників, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності учнів у класі та вдома» [4, с.21].

Вивчення історії повинне перетворитися на процес дослідження вартостей людей, які жили і діяли в умовах власної системи цінностей, відмінних від сучасних. Це допомагає учням інтерпретувати історичний процес. Словникова робота є основою розширення ціннісно-змістового тезаурусу учнів. Цікавим асоціативно-інформаційним методом для старших підлітків виявилась символізація національної цінності, коли група учнів або весь клас колективно створювали предмет-символ певної цінності, історичної епохи [1, с. 8].

Результатами застосування зазначених методів стають активність і аргументованість учнівських виступів, наявність навичок розгляду історичних питань у світоглядному аспекті, відокремлення суттєвого від другорядного, що є характеристиками активної оцінювальної діяльності учнів.

Сприяють цій діяльності такі прийоми, як: обговорення відомостей про елементи моралі різних цивілізацій, суспільств; складання характеристики поведінки суспільних класів, соціальних груп, організацій; дослідження біографії історичних діячів; вивчення додаткової інформації із творів художньої літератури та образотворчого мистецтва, уривків із документів, де висвітлена моральна і національна позиції учасників подій (наприклад, дослідження на тему «Вінничина середини ХІХ ст. очима Т. Шевченка») [6, с. 7].

Вивчення історії неможливе без засвоєння історичних понять і термінів. Робота з історичними термінами у контексті словникової роботи на уроках історії, передбачає перш за все репродуктивні методи навчання: пояснення вчителем, запам'ятовування учнями, перевірка засвоєння одержаних знань [7, с. 8]. Ефективним є використання карток-інформаторів, на яких написані визначення, та структурних схем. Картки-інформатори дають можливість учням записати до словника нові терміни та їх визначення, а вчителю не витрачати час на диктування, а структурні схеми допомагають краще зрозуміти й засвоїти зміст історичних понять. Для перевірки засвоєння термінології можна використовувати такі форми.

Словниковий диктант. Для сильних учнів і за наявності часу пропонується написати визначення нових слів за темою. Для слабших учнів (або з метою економії часу) буде доцільний варіант встановлення відповідності між термінами.

Кросворди. Завдання розв'язати кросворд пропонується зазвичай на підсумковому уроці з теми, а для домашнього завдання – скласти кросворд або

написати завдання для розв'язаного кросворду. І хоча це ігрове завдання, воно полягає у заповненні клітинок буквами, які повинні становити слово. На уроках історії, ці слова – і є термінами і поняттями з теми уроку. Для полегшення завдання у дужках вказується кількість букв у слові.

Третій зайвий. Із трьох понять вибрати два, які стосуються певного періоду історії або певної країни.

Історичне лото. Лото – це гра на особливих картках з надрукованими словами або малюнками. Її використовують як репродуктивну форму навчання для перевірки закріплених знань історичних понять і термінів.

У лото може грати група учнів. У такому випадку використовують декілька комплектів карток і діжечки зі стандартним комплектом лото. Один учень витягає діжечки і називає історичні поняття і терміни, решта закриває у себе відповідне слово, якщо воно є.

Історичний хокей. Проводять за визначеною темою. Одна команда називає термін, а інша дає визначення, і у свою чергу, називає інший термін. Перемагає команда, яка дала найбільше правильних визначень.

Проблемні завдання. Під час вивчення історичних понять дуже важливо використовувати пізнавальні можливості учнів, вчити їх порівнювати, робити висновку та узагальнення. Поштовхом для активної розумової праці виступають проблемні завдання: вчитель ставить перед учнями проблемну ситуацію, яка спонукає їх не тільки користуватися готовими завданнями, але й самостійно або під керівництвом вчителя здобувати нові знання.

Наприклад, під час вивчення оглядової теми можна запропонувати: виписати з підручника нові слова і спробувати пояснити деякі з них за допомогою уже відомих; дібрати до термінів іноземного походження відповідні з рідної мови; простежити, як змінюється значення терміна в той чи інший історичний період або в різних країнах.

Виконуючи такі завдання, учні самостійно отримують знання, вчать користуватися відповідними довідниками і словниками, розвиваються їх інтелект та здібності [7, с. 7-8].

Розвиток словникової роботи здійснюється в тісному взаємозв'язку з розвитком пізнавальної діяльності. Робота по формуванню словника починається з занять, присвячених ознайомленню з предметами. Цю роль виконують заняття – демонстрації предметів та їх зображень, дій із ними, а також ігри-заняття, основна мета яких полягає у введенні в мовлення дітей назв предметів та деяких дій із ними. Вирішити таке завдання можна тільки правильно організувавши сприйняття. Найбільш ефективними методичними прийомами тут будуть ті, що привертають увагу дитини до предмету, дії.

Назва предмета або дії дається тоді, коли увага дитини зосереджена на ньому. При цьому назву багатократно повторюють. Після цього слово має бути використано як сигнал, знак предмета.

Сучасному вчителю недостатньо тільки знань, необхідне ще й вміння враховувати та усвідомлювати конкретні умови навчальної ситуації, щоб навчальний процес відбувався у сприятливій атмосфері. Вивчаючи особливості мислення школярів, рівень сформованості її розумової діяльності, вчитель отримує можливість добирати саме таке завдання для самоосвіти кожного, які будуть адекватними можливостям учнів та сприятимуть розвитку їх розумових здібностей. Відомо, що розширення кругозору людини суттєво стимулює її навчальну діяльність. Оскільки мова йшла про уроки історії, то кругозір учнів збільшується саме в історичному напрямку. [10, с. 30]

Основними критеріями сформованості вмінь роботи з словником та термінами учнів можна вважати: самостійне вивчення понять з нової теми; актуалізацію знань уже відомих термінів; систематизацію понять і термінів за темою; логічний аналіз пройденого матеріалу, виділення головного змісту.

Таким чином, словникова робота на уроках історії є видом самостійної роботи, за допомогою якої відбувається процес пізнання. Вміння володіти термінологією є досить важливим у навчанні історії, оскільки історичні поняття не завжди є зрозумілими без пояснення. Важливим є те, що словникова робота збагачує словниковий запас профільного навчання.

Annotation

Okunovska Julia (Vinnitsa). Dictionary work on the lessons of history.

This article deals with the problem of the actuality of dictionary work at history lessons, its types and forms.

Key words: lexical work, independent study, cognitive activity, dictionary.

Аннотация

Окунёвская Ю.В. (г. Винница). Словарная работа на уроках истории.

Речь идет об актуальности работы со словарем на уроках истории, ее видах и формах.

Ключевые слова: словарная работа, самостоятельная работа, познавательная деятельность, словарь.

Примітки

1. Бех І. Виховання: від правила до результату [Текст] / І. Бех: упоряд. В. Варава, В. Зоц // Виховні технології. – К., 2004. – С. 4-12.

2. Бухлова Н.В. Організація самостійної діяльності учнів [Текст] / Н.В. Бухлова // Історія та правознавство. – 2005. – Травень № 13. – С. 7-10.

3. Дронова З.Є. Зміст самостійної діяльності учнів у контексті розвивального навчання на уроках історії. Методичні рекомендації [Текст] З.Є. Дронова, Т.А. Кравченко // Історія та правознавство. – жовтень 2005. – № 30. – С. 2-9
4. Камбалова Я. Використання робочих зошитів у процесі навчання історії: історико-методологічні аспекти [Текст] Я.М. Камбалова // Історія в школах.–2008.– № 11-12. – С. 11-25.
5. Нестеренко Т. Самостійна робота учнів запорука міцних знань [Текст] / Т. Нестеренко // Історія України. – 2004. – Квітень № 13. – С. 11-15.
6. Оксенюк О.В. Формування національних цінностей в учнів 8-9 класів загальноосвітніх шкіл у процесі вивчення історії [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2010. – 20 с.
7. Палатна О.М. Вивчення історичних понять та термінів на уроках історії [Текст] / О.М. Палатна // Історія та правознавство. – 2012. – № 9. – С. 5-7.
8. Ржепецький Л. Крилаті вислови на уроках історії України [Текст] / Л. Ржепецький // Історія в школі. –1998. – № 12. – С. 18-19.
9. Самостійна робота учнів як засіб ефективного застосування набутих предметних компетентностей на уроках історії та правознавства [Текст] // Історія в школі. – 2012. – 22 січня.
10. Сотніченко В. Деякі проблеми вивчення історії в школі [Текст] / В. Сотніченко // Історія в школах України. – 1998. – № 1 – С. 30-31.
11. Фідря О. Афоризми та висловлювання у викладанні історії [Текст] / О. Фідря // Історія в школах України. – 1998. – № 1. – С. 32-35.
12. Фідря О. Методологія історій та формування хронологічно-просторових компетенцій учнів [Текст] / О. Фідря // Історія в школі. – 2003. – № 3. – С. 18-23.
13. Хейлик Л. Організація словникової роботи на уроках історії [Текст] / Л. Хейлик // Історія в школах України. – 1998. – № 3. – С. 43-44.

УДК 373.5.091.33 – 048.87:94 (477.43/.44)

Ірина ПАЩЕНКО
(м. Вінниця)

Кооперативне навчання як інноваційне педагогічне явище та його практичне застосування на уроках історії рідного краю

Розкривається сутнісна характеристика технологій кооперативного навчання та їх застосування на уроці історії рідного краю у 8 класі.

Ключові слова: кооперативне навчання, інтерактив, інтерактивна технологія навчання.

Науковий керівник – *Мельничук Тетяна Анатоліївна*, доцент кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського кандидат історичних наук, доцент.

Не викликає сумнівів той факт, що майбутнє України – високі технології. Визначальним фактором цього складного процесу є перспективні освітні технології, серед яких і кооперативна (співробітницька) технологія навчання. Актуальність застосування інноваційних методів кооперативного навчання в наш час пояснюється його перевагами над традиційними способами навчання. Перш за все слід зазначити на підвищенні академічних результатів учнів; розвитку здатності критично мислити; прагненні учнів до співробітництва та конструктивної соціалізації; наявності взаємної підтримки, симпатії та тісних дружніх стосунків у колективі; позитивному ставленні учнів до навчання, викладачів та навчального закладу; особистісному зростанні; усвідомленні особистісної індивідуальності, прояві довіри, оптимістичному сприйнятті світу й оточення.

Мета статті полягає у висвітленні питання практичного застосування інноваційних технологій кооперативного навчання на прикладі уроку з історії рідного краю у 8 класі.

Основним питанням педагогічних інноваційних технологій в сучасній теорії і практиці присвячені праці С. Сисоєвої [19], А. Дубинської [13], Л. Буркової [5], І. Підласого [21], І. Дичківської [12], Л. Даниленка [11]. Вітчизняні дослідники О. Пометун та Л. Пироженко [18], П. Підкатикий [20], Г. Фрейман [26], К. Баханов [4], Г. Сазоненко [23], А. Ачкасов [3], С. Геніч [8] розглядають кооперативне навчання як одну з інтерактивних технологій.

Окремої уваги заслуговує дослідження Г. Сиротенка, який у своїй праці «Сучасний урок: інтерактивні технології» [24] першим в українській дидактиці узагальнює існуючі форми, розподіливши їх на п'ять груп: кооперативне навчання, технологія роботи в парах або змінних групах («карусель», «діалог», «синтез думок», «навчаючи вчуся», «аналіз ситуацій», «ажурна пилка»); технології навчання у грі; дискусія («метод прес», «обери позицію», «ток-шоу»); метод проектів; тренінгові методи навчання («міні-лекція», «групова дискусія», «ігрова ситуація», «метод кейсів», «мозкова атака»).

Мета дослідження передбачає виконання таких завдань: розглянути проблеми організації сучасних технологій навчальної діяльності в методичній літературі та в розробках педагогів інноваторів; провести аналіз сполучення інноваційних і традиційних форм у навчанні історії; розглянути процес впровадження сучасних технологій навчання у практику (на прикладі уроку історії рідного краю, 8 клас).

Дослідження кооперативного навчання сягають ще XIX століття – перше зроблене в 1887 р. Тож існує вже понад 90-річна традиція, виконані сотні досліджень та доробок з цього питання. Але більшість робіт та досліджень, проведених до 1970 р. у США, були виконані стосовно кооперованості серед дорослих (студентів). І тільки в 70-х рр. XX ст. почалося впровадження да-

ної технології в початкових класах та середній школі.

Добре відома українським учителям фронтальна форма організації навчальної діяльності учнів передбачає навчання однією людиною (здебільшого вчителем) групи учнів чи цілого класу. За такої організації навчальної діяльності кількість слухаючих завжди більша від тих, хто говорить. Усі учні щохвилини працюють разом чи індивідуально над одним завданням із наступним контролем результатів.

На відміну від неї, кооперативна форма навчальної діяльності – це організація навчальною метою учнів у малих групах. За такої організації навчання вчитель керує роботою кожного учня опосередковано, через завдання, якими він спрямовує діяльність малої групи. Кооперативне навчання орієнтує учнів на можливість співпраці зі своїми ровесниками, дозволяє реалізувати природне прагнення кожної людини до спілкування, сприяє досягненню учнями вищих результатів засвоєння знань та формування вмій. Така модель легко і ефективно поєднується з традиційними формами і методами навчання і може застосовуватися на різних етапах навчання.

Отже, навчальна співпраця (кооперація) – це спільна діяльність для досягнення спільних цілей. У межах спільної діяльності індивідууми прагнуть одержати результати, що є важливим для них самих і для всіх інших членів групи. Кооперативне навчання називається такий варіант його організації, при якому учні працюють у невеликих групах, щоб забезпечити найбільш ефективний навчальний процес для себе і своїх товаришів [17, с. 30].

Кооперативна взаємодія у малій групі ґрунтується на певних принципах її організації. Головними елементами моделі «Навчання разом» є: позитивна взаємозалежність учасників, індивідуальна відповідальність, вербальна взаємодія «пліч-о-пліч», розвиток соціальних навичок (міжособистісної взаємодії і взаємодії в малій групі), груповий аналіз результатів [23, с. 13]. Основними технологіями кооперативного навчання, які найчастіше застосовуються в навчанні історії, є робота в малих групах, парах, трійках, «ротаційні трійки», «два-чотири-всі-разом», «акваріум», «карусель» та інші [26, с. 31].

Таким чином, розглянемо основні характеристики кооперативного навчання на прикладі вивчення однієї з тем курсу історії рідного краю у 8 класі. Ця методична розробка може бути реалізована і на двох, і на одному уроці. Залежно від часу, виділеного на таку роботу, кількість інтерактивних вправ можна скоротити або збільшити.

Тема уроку: «Вплив адміністративно-територіальних реформ 60-70-х років XIX ст. на систему управління Подільської губернії. Особливості розвитку культури XIX ст.»

Мета уроку: з'ясувати особливості соціально-економічного розвитку Подільської губернії напередодні селянської реформи 1861р., сформулювати в

учнів власну точку зору щодо ефективності адміністративно-територіальних реформ 60-70-х рр. на Поділлі, їх переваги та недоліки; ознайоми учнів із основними досягненнями в галузі культури в Подільській губернії кінця XIX ст.

Основні ключові поняття уроку: соціальна структура суспільства, розширення селянства, реформа, панщина, тимчасовозобов'язані селяни, міська дума, класичні гімназії, реальні гімназії, культура, освіта, наука.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Структура уроку

I. Організаційний момент. II. Актуалізація опорних знань. III. Мотивація навчальної діяльності. IV. Вивчення нового матеріалу. V. Закріплення нових знань учнів. VI. Підсумки уроку. VII. Домашнє завдання.

Хід уроку:

I. Організаційний момент

Повідомлення теми, мети уроку. Організація пізнавальної діяльності учнів містить такі етапи, як: застосування технології «два-чотири-всі разом»: опрацювання передумов селянської реформи в Україні – 10 хв; технологія «ажурна пилка»: робота в «домашніх групах» – 20 хв., робота в експертних групах – 20-30 хв.; презентація документів групами – 10; індивідуальна робота з порівняння документів – 5; обговорення результатів роботи – 10; самооцінювання – 5. II. Актуалізація опорних знань

Бесіда.

Чи зустрічали ви поняття «реформа». Поясніть його. Якщо б у вас була можливість, які реформи ви провели б у школі. Отже, давайте запишемо визначення поняття «реформа» в термінологічні словники. Реформа (лат. *reformo*) – перетворення, що вводиться законодавчим шляхом.

III. Мотивація навчальної діяльності

1. Що ви знаєте про ситуацію яка панувала у соціально-економічному житті країни у другій пол. XIX ст.? Чи було, на вашу думку, актуально проводити ряд реформ в даній ситуації?

IV. Вивчення нового матеріалу.

Урок починається коротким повторенням учителем основних характеристик політичної ситуації та становища селян напередодні селянської реформи 1861 р. на території Подільської губернії приблизно такого змісту:

Феодально-кріпосницька система затримувала розвиток більшості галузей промислового й сільськогосподарського виробництва в Російській імперії, зокрема в Подільській губернії. Включення Поділля до загальноросійського економічного ринку поступово змінило його становище. Найпоширенішими галузями стали хліборобство й гуральництво. Дані Подільського губернського правління свідчать про те, що в Проскурівському повіті на 1850 р.

налічувалося 20 гуралень, з яких 3 виробляли 1000 – 3000 відер горілки на рік, 5 – 3000 – 6000, 11 – 600 – 10000, 10 – понад 10 000 відер [9, с. 62-63].

В лютому-березні 1858 р. дворянство Подільської губернії звернулося до Головного комітету селянських справ з приводу утворення ним комітетів для складання проекту «Положення» про звільнення селян, на що отримали рескрипт Олександра II про відкриття підготовчих комітетів в губерніях Південно-Західного краю, в якому висвітлювалися їх основні положення: поміщикам залишається право власності на всю землю, але селянам залишаються їхні садибні наділи, які вони на протязі певного часу набувають у свою власність шляхом викупу, крім того, їм надається в користування належна по місцевим умовам земля, за яку вони сплачують оброк, чи відбувають повинності поміщику для виконання їхніх зобов'язань перед державою та поміщиками; селяни мають бути розподілені на сільські громади, а поміщикам надається право вотчинної поліції; при облаштуванні майбутніх взаємовідносин поміщиків і селян має бути забезпечена належна сплата державних та місцевих податків та зборів [15, с. 205]. Загалом, становище населення у губерніях напередодні скасування кріпосного права було надзвичайно важким.

Далі вчитель пропонує учням, спираючись на свої попередні знання, самостійно визначити передумови запровадження реформи. Використовується технологія «два-чотири-всі разом». Цей варіант кооперативного навчання є похідним від парної роботи. Він ефективний для розвитку навичок спілкування в групі, вмінь переконувати та вести дискусію. Організувати роботу треба виходячи з такого алгоритму: задайте учням запитання для обговорення, дискусії або аналізу гіпотетичної ситуації. Після пояснення запитання або фактів, наведених у ситуації, дайте їм 1-2 хвилини для продумування можливих відповідей бо рішень індивідуально. Об'єднайте учнів у пари і попросіть обговорити свої ідеї одне з одним. Визначте час висловлення кожного в парі і спільне обговорення. Попередьте, що пари обов'язково мають досягти згоди (консенсусу) щодо відповіді або рішення.

Об'єднайте пари в четвірки і попросіть обговорити попередньо досягнуті рішення щодо поставленої проблеми. Як і в парах, прийняття спільного рішення обов'язкове. Залежно від кількості учнів у класі можна об'єднати четвірки в більші групи чи перейти до колективного обговорення проблеми.

На розглядуваному уроці учням пропонується в парах сформулювати по три передумови проведення реформи в Україні, які вони вважають найважливішими. Потім обмінятися цією інформацією у четвірках і знову визначивши три передумови, нарешті дійти згоди у вісімках. Потім всі пропонувані передумови представляються всім класом. Кожна думка учнів обов'язково має бути аргументована конкретними фактами та поясненнями.

Далі учням пропонується об'єднатись у малі групи (4-6 осіб). Знову зауважимо на основних правилах організації такої роботи:

Об'єднайте учнів у групи. У процесі формування груп остерігайтеся навішування будь-яких «ярликів» на учнів. Запропонуйте їм пересісти по групах. Переконайтеся в тому, що учні сидять по колу – «пліч-о-пліч», «око-в-око». Усі члени групи повинні добре бачити один одного.

Повідомте учнів про ролі, які вони повинні розділити між собою і виконувати під час групової роботи: Спікер, головуєчий (керівник групи: зачитує завдання групі; заохочує групу до роботи; пропонує учасникам висловитися по черзі; визначає доповідача. Секретар: веде записи результатів роботи групи; записи веде коротко й розбірливо; як член групи повинен бути готовий висловити думки при підбитті підсумків чи допомогти доповідачу. Посередник: стежить за часом; заохочує групу до роботи. Доповідач: чітко висловлює думки групи; доповідає про результати роботи групи.

Будьте уважні до питань внутрігрупового керування. Якщо один з учнів повинен відзвітувати перед класом про роботу то забезпечте справедливий вибір доповідача. Дайте кожній групі конкретне завдання й інструкцію щодо організації групової роботи. Слідкуйте за часом. Дайте групам досить часу на виконання завдання. Подумайте про те, як ваш метод заохочення/оцінки/впливає на застосування методу роботи в малих групах. Забезпечте нагороди за групові зусилля. Під час роботи груп обійдіть їх, запропонуйте допомогу. Запропонуйте групам представити результати роботи. Запитайте учнів, чи була проведена робота корисною і чого вони навчилися.

Завдання групи 1.

Ви є представляєте особливості проведення селянської реформи 1861 р. В Подільській губернії.

Прочитайте Маніфест від 19 лютого 1861 р. визначте основні змістові його положення. Подумайте над таким проблемним питанням: Селянська реформа 1861р. – це модернізація суспільства чи відголос несправедливості?

З «Маніфесту про звільнення селян від 19 лютого 1861 р.»

«Божою милістю Ми, Олександр Другий, імператор і самодержець всеросійський, цар польський, великий князь Фінляндський, та інший, та інший, та інший, об'являємо всім нашим вірнопідданим 19 лютого 1861 року

В силу зазначених нових положень, кріпосні люди отримають в свій час повні права вільних сільських обивателів. Поміщики, зберігаючи право власності на всі землі, які їм належать, надають селянам за встановлені повинності в постійне користування садибну їх осідлість. Користуючись цим поземельним наділом, селяни за це зобов'язані виконувати на користь поміщиків визначені в положенні повинності. В цьому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасовозобов'язаними.

Разом з тим їм надається право викупувати садибну їх осідлість, а зі згоди поміщиків вони можуть набувати у власність польові землі та інші угіддя, відведені їм в постійне користування. З таким набуттям у власність відповідної кількості землі селяни звільняються від обов'язків до поміщиків по викупленій землі і набудуть рішучого стану вільних селян-власників.

Повідомлення вчителя: Поділля, поряд з іншими губерніями Правобережної України, займало особливе становище в Російській імперії. Всі загальнодержавні процеси, що тут відбувалися, завжди мали певну регіональну специфіку, в основі якої особливості національного складу населення краю. Проведення на цих землях реформи 1861 р., що принесла помітні зміни в життя краю, адже кріпосні селяни склали 59,54% від усього населення [22, с. 227]. Як відомо, здійснювалась вона у відповідності до «Місцевого положення» [14, с. 205].

Перше повідомлення про Маніфест 19 лютого 1861 р. було отримано в Кам'янець-Подільському 6 березня 1861 р. 9 березня губернатор направив земським справникам і становим приставам спеціальний циркуляр про порядок оголошення Маніфесту. 12 березня 1861 в Кам'янець-Подільський прибув з надзвичайними повноваженнями від царя флігель-ад'ютант барон Корф. Було доставлені Маніфест і Положення. 13.03.1861 р. в присутності губернатора Брауншвейга у кафедральному соборі розпочалось читання Маніфесту.

Найменший наділ землі – 1,55 десятини на ревизьку душу та викупний платіж – 6 р. 91,25 коп. був у Кам'янецькому повіті. У Балтському, Гайсинському, Ямпільському, Летичівському – від 2,49 до 3,83 десятини на ревизьку душу [25, с. 40]. В Подільській губернії сума викупних виплат за 49 років склала 101,1 млн. рубів, що в 2,5 рази перевищувало ринкову вартість землі. Це складало приблизно 20 % всіх виплат сплачених селянами [16, с. 154]. За даними відомого історика Гуржія у селян до викупу було 960 412 десятин, після викупу – 1 142 252 десятин, тобто приріст склав 18 % [10, с. 60].

Завдання групи 2

Ви є представниками реформи освіти на Поділлі. Запитаннями: які основні типи шкіл було впроваджено внаслідок проведення реформи в освітній галузі? Яке становище було із жіночою освітою? Які терміни навчання було введено в начальних закладах, як ви це оцінюєте в порівнянні із сучасним часом?

З середини ХІХ століття починається реформування в сфері освіти. Відміна кріпосного права в Російській імперії теж посприяла подальшому поштовху до розвитку народної освіти в її окраїнах, в тому числі і на Поділлі [7, с. 42]. На Поділлі існували всі згадані типи навчальних закладів, крім вищих [1, с. 10].

Починаючи з 70-х років XIX століття, в містах, в тому числі і на Поділлі, відкривались початкові школи нового типу з шестирічним терміном навчання, які отримали назву міських вищих училищ. Ці училища давали випускникам закінчену початкову освіту, необхідну для роботи в канцеляріях [2, с. 103]. Міністерство народної освіти Російської імперії 19 листопада 1864 року затвердило статут реальних гімназій [6, с. 73]. Вони прирівнювались до класичних гімназій.

Щодо жіночої середньої освіти в українських Правобережних губерніях, то 26 травня 1869 року було затверджено положення про жіночі гімназії і прогімназії в Київській, Подільській і Волинській губерніях.

Завдання групи 3

Ви є дослідниками становища культури на Поділлі у другій половині XIX ст. Отже, охарактеризуйте розвиток бібліотечних закладів в Подільській губернії.

В Кам'янці-Подільському у 1866 р. відбулося відкриття першої на Поділлі публічної російської бібліотеки. Бібліотечні заклади масово почали поширюватися наприкінці XIX – на початку XX ст. Виникали вони переважно у містах, а їх засновниками виступали як приватні особи, так і громадські організації. На початку XX ст. до цієї роботи активно залучилися товариства тверезості, які почали організовувати бібліотеки при народних чайних. Окремі книгозбірні в цей час існували при благородних і громадських зібраннях, церковних братствах. Серед цього різноманіття виокремлювались міські публічні бібліотеки, що засновувались за ініціативою міського самоврядування.

Важливою подією у культурно-освітньому житті міста Бара стало відкриття 7 квітня 1899р. міської публічної бібліотеки, яка утримувалася за рахунок міста. Міська влада постійно збільшувала видатки на утримання бібліотеки.

Закріплення нових знань і вмінь учнів.

Графічний диктант Чи погоджуєтесь ви з твердженням (так «+», ні -)
1. Маніфест був підписаний 19 лютого 1861 р. Миколою II 2. Кріпосницька система скасовувалася. 3. Реформу 1861 р. назвали «Великою». 4. Негативним наслідком стало малоземелля селян. 5. Цукробурякове виробництво розвивалось у Південній Україні. 6. Демографічний ріст загострив земельну проблему.

Метод «відкритий мікрофон».

Учитель бере в руку уявний мікрофон, задає запитання і передає мікрофон учню, який має відповісти на питання учителя та задати питання іншому учню, передаючи мікрофон. Наприклад: чи називається реформа 1861р. «Великою»? який основний зміст проведення реформи міського самоврядування на території Поділля?

VI. Підсумки уроку. Виставлення оцінок, аргументація їх.

VII. Домашнє завдання. Опрацювати параграф. Творче завдання: Складіть питання щодо надій, які селянство поклало на реформи, їхнє ставлення до її практичної реалізації.

Отже, слід зазначити, що інтеграція в європейський освітній простір вимагає перегляду змісту освіти та запровадження інноваційних методик та технологій у навчальний процес. Вчителям потрібно відходити від традиційних форм навчання, що передбачають фронтальну організацію навчального процесу та включати сучасні технології, зокрема технології кооперативного навчання, які допомагають забезпечити співтворчість учнів, готуючи їх до активної участі в суспільному житті.

Annotation

Iryna Pashchenko (Vinnytsia). Cooperative learning as an innovative pedagogical phenomenon and its practical application in history lessons homeland

The essential characteristic of cooperative learning technologies and their usage at the lesson of native history in the 8th form is shown.

Keywords: cooperative learning interactive, interactive teaching technology.

Аннотация

Пащенко И.И. (г. Винница). Кооперативное обучение как инновационное педагогическое явление и его практическое использование на уроках истории родного края.

Раскрывается сущностная характеристика технологий кооперативного обучения, их использование на уроке истории родного края в 8 классе.

Ключевые слова: кооперативное обучение, интерактив, интерактивная технология обучения.

Примітки

1. Анохіна Л. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) [Текст] / Л. Анохіна // Подільський телеграф. – 2001. – 13 вересня (№ 12). – С. 10.

2. Анохіна Л. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) [Текст] / Л. Анохіна // Подільська старовина: Збірник наукових праць. Ювілейний випуск до 80-річчя з дня заснування музею. – Вінниця, 1998. – С. 91-117.

3. Ачкасов А. Ігрові та дискусійні методи проведення уроків історії [Текст] / А. Ачкасов // Історія та правознавство. – 2010. – Травень – № 15. – С. 6-12.

4. Баханов К. Навчання історії за проектною системою: Методика. Практика. Досвід [Текст] / К. Баханов // Історія в школах України. – 2000. – С. 5-13.

5. Буркова Л. Про сутність та механізми виникнення педагогічних інновацій / [Текст] / Л. Буркова / Директор школи. – 1999. – Липень (№ 21) – С. 3.

6. Вишневський О. Повернення гімназії [Текст] / О.І. Вишневський // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С. 73-76.

7. Вороліс М. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861–1918 р. [Текст] / М.Г. Вороліс // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вип. 1., Серія: Історія: Збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. – Вінниця, 1999. – С. 42-45.
8. Геніч С. Використання інтерактивних технологій в умовах групового навчання [Текст] / С. Геніч // Історія та правознавство. – 2008. – листопад (№ 33). – С. 10-13.
9. Гордуновський О. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. [Текст] / О. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С.61-71.
10. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ століття [Текст] / І. Гуржій. – К. – 1954. – 451 с.
11. Даниленко Л. Менеджмент інновацій в освіті [Текст] / Л. Даниленко. – К.: Шкільний світ. – 2007. – 120 с.
12. Дичківська І. Інноваційні педагогічні технології [Текст] / І. Дичківська. – К.: Академвидав. – 2004. – 325 с.
13. Дубинська А. Сутність та актуальність інноваційних педагогічних технологій [Текст] / А. Дубинська // Завучу. Усе для роботи. – 2010. – Лютий (4). – С. 2-8.
14. Історія українського селянства. Нариси [Текст]: В 2 т. – Т. 1. К., 2006. – 359 с.
15. Красовський Я. Проведення реформи 1861 року на Поділлі [Текст] / Я. Красовський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. – Вип. 13. – 2008. – С. 205.
16. Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года [Текст] / М. Лещенко. – К. – 1959. – 442 с.
17. Пометун О. Кооперативне навчання учнів на уроці історії: (на прикладі уроку «Початок української революції») Історія України. 10 клас [Текст] / О. Пометун, Н. Гупан // Історія в школах України. – 2003. – № 3. – С. 30.
18. Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання [Текст] / О. Пометун, Л. Пироженко. – К.: Аск, 2003. – 192 с.
19. Педагогічні технології у безперервній професійній освіті [Текст] / За заг. ред. С. Сисоевої. – К., 2001. – 502 с.
20. Педагогіка [Текст] / Под ред. Пидкатиного П.И. – М., 1998. – 247 с.
21. Підласий І. Практична педагогіка або три технології: інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти [Текст] / І. Підласий. – К.: Слово. – 2006. – 616 с.
22. Реєнт О. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку [Текст] / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – с. 224.
23. Сазоненко Г. Технологія кооперативного навчання [Текст] / Г. Сазоненко // Управління освітою. – 2006. – Липень (№13-14). – С.12-30.
24. Сиротенко Г. Сучасний урок: інтерактивні технології [Текст] / Г. Сиротенко. – Х.: Видав, гр. Основа. – 2003. – 80 с.
25. Статистические сведения Подольской губернии за и 1866 годы [Текст]. – Каменец-Подольский, 1867. – с. 48.
26. Фрейман Г. Кооперативна технологія навчання як засіб формування громадянської позиції старшокласників на уроках історії [Текст] // Історія в школі. – 2011. – № 5/6. – С. 30-32.

УДК 373.5.091.313:004.032.6

Павло ПОЛИЩУК
(м. Вінниця)

Мультимедійна дошка в школі: переваги та недоліки

Розглядається питання доцільності використання на уроках історії мультимедійної дошки. Проведено комплексний аналіз переваг цього пристрою перед іншими мультимедійними технологіями, вказано на недоліки, та проблеми які можуть виникати в процесі її використання.

Ключові слова: мультимедійні технології, мультимедійна дошка, відеоматеріали, аудіоматеріали.

Науковий керівник – Мельничук Тетяна Анатоліївна, доцент кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, кандидат історичних наук, доцент.

Мультимедійні технології на сьогодні є одним із перспективних напрямків використання ІКТ в галузі освіти. Технічний прогрес не стоїть на місці і повсякчас з'являються все нові технічні пристрої, які допомагають краще впроваджувати використання цієї технології в освіті. Одним із них є мультимедійна дошка. Даний пристрій зараз починає активно використовуватися під час уроків у школі. Тому актуальними є питання його раціонального застосування.

Окремі аспекти вказаної тематики розглядалися у монографіях та періодичних виданнях. До них відносяться роботи В. Трейтяк [1], В. Дрібниці [2], Г. Аставацатурова [3], Р. Гуревич [4], А. Карпенко [5]. Але тут ми не знаходимо комплексної розробки вказаної проблеми.

Метою даної статті є виявити недоліки використання мультимедійної дошки на уроках історії та шляхи їх подолання. Для цього потрібно виокремити наступні завдання: дати комплексну характеристику роботи з мультимедійними дошками; розкрити переваги використання мультимедійних технологій на уроках; виявити недоліки вказаного технічного пристрою, які виникають у процесі його застосування на уроці; вказати можливі шляхи вирішення знайдених проблем.

Сучасний технічний прогрес вимагає від учителя, для досягнення максимальних результатів, крокувати в ногу з часом. Для реалізації цього запиту в нас є всі можливості. Технічне забезпечення шкіл у своїй більшості дозволяє реалізувати мультимедійну складову навчального процесу. До них в першу чергу відносяться мультимедійні дошки. Вказаний пристрій дозволяє вчителю обмежуватися у своїй практиці лише двома бар'єрами – власною увагою та доступом до мережі Internet. Другий із них має бути призначений не для

пошуку інформації, яка може мати сумнівний характер, а для отримання мультимедійних додатків та ілюстративних матеріалів.

В одній із статей, присвяченій методиці використання ілюстративних засобів навчання, В. Трейтяк пише: «Як правило, факти у підручниках висвітлені доволі поверхнево. Але передбачається, що події, представлені у підручнику, мають бути повно і яскраво описані вчителем... Цю роботу значно полегшує використання різних засобів ілюстрування.» [1, с. 16]. Мультимедійні ж засоби не тільки ілюструють матеріал. Вони роблять його «живим» – легко засвоюваним і цікавим. До нього можна включати не лише згадані вище ілюстративні, а й відео-, аудіо- чи мультимедійні матеріали. В цьому ключі важливо зазначити, що вони використовуються не поодиноці, а разом. Крім того, як зазначає В. Дрібниця: «Вміле використання мультимедійних та відео- матеріалів підвищує зацікавленість учнів історією, сприяє глибшому ознайомленню з її сторінками...» [2, с. 41]. Для підсилення емоційного фону можна використовувати звукові доріжки, які гармонійно вписуються в структуру уроку, в той самий час коли на дошці відображається ілюстративний ряд. Для продовження ілюстрації думки про доцільність і практичність використання мультимедійних дошок на уроках історії, можна навести ще багато прикладів. Важливо поглянути і на «інший бік медалі». Для цього звернемося до цитати з однієї із статей Г. Аставацатурова: «Чому ж електронні ресурси (в тому числі мультимедійні дошки – П.П.) поки недостатньо гармонійно вписуються в навчальний процес? Вони мають низький рівень інтерактивної взаємодії, часто лише дублюють друковані видання. Поки ще не сформована схема інформаційної взаємодії тріади: учень – електронний засіб – вчитель...» [3]. Проблема, про яку говорить автор, на сьогодні є однією із найгостріших у навчальному процесі із використанням мультимедійних технологій. Тому спочатку потрібно проаналізувати переваги та недоліки використання мультимедійних дошок в освітньому процесі школи.

У переважній більшості, автори методичних посібників при розгляді поставленого питання торкаються більше технічної сторони використання мультимедійної технології. Наприклад, виділяють такі переваги: об'єднання звуку та зображення на базі ПК; ціни на технічне забезпечення для систем мультимедіа порівняно низькі; інформацію легко поновлювати та конвертувати в інші формати; використовується гнучкість інтерактивного відео, в межах потужності даного інформаційного засобу; порівняно легко навчитись працювати з електронною поштою та інтернет-форумами [4].

Необхідно зазначити, що ці пункти характеризують вищезгадану технологію в загальних рисах для всіх технічних засобів, але потрібно обов'язково пам'ятати і про особливості: досить широкий спектр функцій та засобів візуалізації навчального матеріалу; можливість працювати на пряму з дош-

кою, без відриву до комп'ютера (а отже і без розриву візуального зв'язку з класом); робота не лише із спеціалізованим програмним забезпеченням, але із звичними вчителю оболонками Microsoft Office.

Ось неповний перелік тих переваг, які нам надає мультимедійна дошка. Особливо хочеться загострити увагу на передостанньому пункті, який є найкращим аргументом на користь її використання. Справа в тому, що кожен вчитель на своєму уроці використовує звичайну дошку. Це у нього виходить досить органічно чи під час пояснення нового матеріалу, чи під час його закріплення. У цьому процесі вчитель постійно підтримує візуальний контакт із учнями. Завдяки цьому ораторському прийому, він тонко відчуває настрій учнів, бачить, на скільки вони його сприймають і чи є ефективним навчальний процес. Використовуючи технічний пристрій, який носить у собі мультимедійну, а не лише інтерактивну складову, вчитель мусить відриватись від учнів до технічного пристрою для керування чи зміни потоку інформації, який намагається подати. Це не лише може погіршувати якість уроку, а й повністю розривати контакт педагогічного тандему – вчитель-учень. Таким чином, ми бачимо як технологія, покликана спростити і покращити навчальний процес, може не лише перешкоджати йому, а й стати глухою стіною, яка відокремить один від одного обох учасників навчального процесу.

Тепер проаналізуємо керування мультимедійною дошкою. Оскільки вона являє собою, по-суті, велику сенсорну панель, яка відображає роботу комп'ютера, то коректувати її роботу набагато швидше і легше. Цей процес майже за всіма характеристиками нічим не відрізняється від використання звичайної шкільної дошки. Тому можна говорити про майже постійний зоровий контакт обох учасників навчального процесу, що є необхідним елементом зовнішньої педагогічної техніки вчителя.

Ще одним суттєвим плюсом цього засобу є те, що за ним не втрачається особистість вчителя. На сьогоднішній день існує багато електронних підручників та мультимедійних комплексів, за допомогою яких учень може самостійно опрацювати матеріал майже будь-якої теми. У зв'язку із цим поставало питання про місце вчителя у такому виді навчання. Мультимедійна дошка не витісняє педагога на задній план. Навпаки – вона допомагає йому захопити інтерес учнів і краще опанувати матеріал саме з його допомогою.

Тепер давайте поглянемо, для чого ж призначена мультимедійна дошка і сам мультимедійний урок: для вивчення нового матеріалу, пред'явлення нової інформації; для закріплення набутих знань, відпрацювання навчальних умінь і навиків; для повторення, практичного застосування одержаних знань, умінь, навиків; для узагальнення, систематизації знань [3].

Тобто, можна констатувати, що використання вказаної технології є доцільним при будь-якому типі уроку і майже на всіх його етапах. Для її порів-

няння із застосуванням лише відеоматеріалів можемо звернутися до досвіду вчителя історії та правознавства Аліни Карпенко: «Розробивши систему занять із цієї теми, я дійшла висновку, що доречним буде застосування відео на уроках узагальнення (лише вивчивши, тоді можна занурювати учня у захоплюючі події минулого) і закріпити знання з теми тематичним оцінюванням...» [5, с. 52]. Тобто, ми побачили, що мультимедійна дошка є мультифункціональною, може використовуватися в різних типах уроків і комбінувати використання відео-, аудіо- та інших мультимедійних додатків.

Тепер давайте звернемося до недоліків цієї технології в загальному, а потім охарактеризуємо їх стосовно конкретного пристрою, яким ми користуємося. Отже, колектив авторів на чолі з Гуревич Р.С. виділяють такі пункти: кожному учню необхідний доступ до мультимедійного комп'ютера; потрібне спеціальне обладнання для роботи програм; розробка може вимагати значних фінансових та часових затрат; системи мультимедіа представляють насичене інформацією середовище і для того, щоб експлуатувати їх у повному обсязі, потрібен добір значної кількості матеріалів; не розроблена методика використання в освіті [4].

Якщо вищевказані проблеми ми перенесемо на практику використання мультимедійної дошки, то можна з упевненістю говорити про те, що перші три пункти автоматично відпадають. По-перше, дошка виконує функцію екрану і прекрасно оглядається всіма учнями класу. По-друге, працювати можна як із спеціальною оболонкою, так і з звичним набором програмного забезпечення. По-третє, матеріальні затрати зводяться до мінімуму, оскільки все офіційне програмне забезпечення для дошки є абсолютно безкоштовним.

А останні три пункти є дійсно проблемними. Розробка занять із використанням мультимедійної дошки є досить трудомісткою процедурою і вимагає певних затрат часу – з цим важко не погодитись.

Крім того, під час втілення своїх ідей у життя кожен вчитель обов'язково зіткнеться із проблемою перенасиченості навчального матеріалу мультимедійною складовою, результатом якого є ірраціональне або занадто часте використання мультимедійної дошки. Через цей фактор вказана технологія може досить швидко набридати учням і давати ефект зворотній до очікуваного – пониження інтересу до занять і погіршення рівня засвоєння матеріалу. Саме тому головним завданням педагога стає якісна підготовка до уроку і його розробка. За словами Аставацатурова: «Урок, як безпосередній інструмент реалізації основних ідей інформаційно-комунікаційних технологій, вимагає максимально ретельної розробки. Саме уроки є тим лакмусовим папірцем, які показують ефективність тієї або іншої розробки...» [3]. Тобто, вчитель має значний об'єм матеріалу і багато форм і методів його подачі. У цьому різноманітті він губиться, намагаючись дати учням більше матеріалу,

і відповідно кращі знання. Використовуючи при цьому мультимедійну дошку, можна перевантажити урок не лише різними джерелами інформації, а й різними видами роботи. В результаті учні не сприймають матеріал і губляться у завданнях.

Особливо яскраво ця помилка може проявитися при проведенні відкритих занять з історії. Під час них вчитель намагається продемонструвати увесь свій арсенал форм і методів навчання, використовуючи при цьому будь-який доступний спосіб. В результаті на уроці демонструється багато різних видів робіт, які переобтяжують його. Наприклад, в одному занятті ми бачимо і роботу з джерелами, і хронологічний диктант, і історичний диктант, і різноманітні кросворди, і роботу з відео – все це з використанням мультимедійної дошки. Тому вчитель має відповідально підходити до розробки своїх уроків, особливо якщо під час них він використовує цю технологію.

Варто також пам'ятати, що будь-який технічний засіб є невід'ємною частиною уроку, яка має органічно в нього вписуватись. Саме тому не можна забувати про основні принципи навчання – наступність і системність. Використання дошки має вписуватися у систему уроків. Ще краще, коли у педагога, який використовує цей пристрій є розроблена система його включення в структуру уроку. Тоді ми не помітимо в занятті ні перевантаження навчальним матеріалом, ні перевантаження різними видами роботи.

Отже, із вище викладеного матеріалу ми можемо зробити певні висновки. Мультимедійна дошка є мультифункціональним пристроєм. Вона проста у використанні. Робота з нею, в тому числі підготовка уроків, не вимагає особливих матеріальних затрат.

Вказаний пристрій має усі переваги інших мультимедійних засобів навчання. Щодо недоліків, то більша їх частина нівелюється. В основному вони стосуються педагогічних аспектів уроку. Для їх подолання вчитель має вдасться до педагогічного дизайну занять, а також до комплексної розробки методів практичного використання цього пристрою. Тому мультимедійна дошка може стати незамінним помічником педагога на будь-якому уроці.

Щодо перспектив подальших досліджень у даному напрямку, можна зазначити, що доцільною є розробка питання подолання недоліків використання мультимедійної дошки під час освітнього процесу.

Annotation

Pavlo Polishchuk (Vinnytsia). Multimedia board at school: advantages and disadvantages.

The feasibility of using on the lessons of history multimedia board is considered. Comprehensive analysis of the advantages of this device over other multimedia technologies has been done; on deficiencies and problems that may arise during its use were shown.

Keywords: multimedia technology, smart board, video, audio.

Аннотація

Полищук П.А. (г. Вінниця). Мультимедійная доска в школе: преимущества и недостатки.

Рассматриваются вопросы целесообразности использования на уроках истории мультимедийной доски. Проведен комплексный анализ преимуществ устройства перед другими мультимедийными технологиями, указано на недостатки, и проблемы, которые могут возникать у учителей во время ее использования.

Ключевые слова: мультимедийные технологии, мультимедийная доска, видеоматериалы, аудиоматериалы.

Примітки

1. Трейтяк В. Ілюстративні засоби навчання на уроках історії України [Текст] / В. Трейтяк // Історія України. – 2010. – Жовтень (№ 37). – С. 16-17.

2. Дрібниця В. Використання відео та мультимедійних матеріалів на уроках історії України та всесвітньої історії у 6-11 класах [Текст] / В. Дрібниця // Історія в школі. – 2007. – березень(№3). – С. 41-48.

3. Аставацатуров Г. Педагогічний дизайн мультимедійного уроку [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://nataliszoh12.blogspot.com/2009/09/blog-post.html>.

4. Гуревич Р.С. Застосування мультимедійних засобів навчання та глобальних інформаційних мереж у наукових дослідженнях [Текст] Р.С. Гуревич, О.В. Шестопалюк, Л.С. Шевченко [Текст] /. – Вінниця, 2004. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://trudove.org.ua/post/perevagi-ta-nedol-ki-multimed-inikh-zasob-v-v-osv-tn-i-d-yalnost>.

5. Карпенко А. Використання відеоматеріалів на уроках історії [Текст] / А. Карпенко // Історія в школі. – 2011. – листопад-грудень(№11-12). – С. 52-57.

УДК 373.5.091.33:94

Анатолій САВЧУК
(м. Вінниця)

**Використання художньої літератури на уроках історії
(на прикладі розробки уроку для 10-го класу)**

Розкривається сутність методичної взаємодії художньої літератури та власне історії при вивченні шкільного курсу Всесвітньої історії в 10-му класі. Зроблено спробу проаналізувати методичну літературу з проблеми та на прикладі уроку показати методику практичного використання фрагментів художніх творів.

Ключові слова: урок історії, художня література, методика, художній образ, фрагмент художнього твору, міжпредметні зв'язки.

Науковий керівник – *Мельничук Тетяна Анатоліївна*, доцент кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, кандидат історичних наук, доцент.

«В пораненого я не питаю про рану, я сам стаю тоді пораненим», – писав прогресивний американський поет XIX ст. Волт Вітмен. Ця здатність до співпереживання пояснює силу впливу художньої літератури на людей.

Історія і література... Саме через призму літературних творів легше поринути у вир історичних подій. Саме вони дають невичерпні для образного емоційного відтворення минулого, що не суперечить його науковій вірогідності. Художня література робить історичний образ більш переконливим і живим. Вибір цієї теми дослідження був зумовлений, по-перше, тим, що завдання навчально-виховної роботи вчителя історії вимагає, щоб історичний матеріал було доведено до свідомості учнів конкретно, образно, емоційно. А найкраще допоможе у вирішенні цього питання художня література.

Методику уроку з використанням художньої літератури розробили А. Вагін [1] та згодом О. Грушевський [3], які показали у своїх працях не лише прийоми та практичне використання літератури, але й запропонували методику підготовки вчителя до уроку такого типу. В наші дні питанням даним питанням займаються Н. Косенко [6], І. Коляда [5], О. Пометун та Г. Фрейман [7], Н. Загребельна, Н. Порало, А. Ситченко [8] та інші.

Всі розуміють, що цитати з того чи іншого художнього твору, використані на уроці історії, підсилюють інтерес до історичної науки взагалі, до епохи, що вивчається зокрема, та досі немає таких посібників, де відповідно до програми ішло використання на кожному уроці уривків з творів художньої літератури. «Вдало введені в процес викладання програмного матеріалу літературні уривки збагачують його яскравими картинами минулого» [9, с. 15]. Уява учнів про ті чи інші події, які вони вивчають під впливом художніх образів стає повнішою, вичерпнішою, хід історичного процесу постає перед учнями не у вигляді голих абстракцій і узагальнень, а в яскравому зображенні живих конкретних людей минулого з їх ділами, почуттями та інтересами. Майстерне застосування художньої літератури, а також пробудження до неї інтересу в учнів, відкриває широкі перспективи і в методичному відношенні. Якщо уривки із художніх творів підібрані правильно, то вони надають вчителю велику допомогу у вирішенні виховних завдань.

Цілком погоджуємося з Г.О. Цвікальською, яка поділяє художні твори на «дві групи: художні твори, створені в епоху, якій вони присвячені, і твори, написані про ту або іншу епоху багато років згодом» [9, с. 15]. І дійсно, перші це є художні твори, написані в епоху, якій вони присвячені, і вони є своєрідним документом, з якого можуть черпати знання про минуле і дослідник, і учень.

Другу групу творів художньої літератури становить власне історична белетристика – історичний роман, повість, історична драма. Якщо в першому випадку автор, працюючи над книгою, черпав свій матеріал з сучасності, з

навколишньої дійсності, зовсім не думаючи про те, що нащадки використають його працю як документ, джерело для вивчення його часу, то в другому випадку автор свідомо ставить перед собою мету відтворення минулого в художніх образах. З цією метою він, як історик, старанно вивчає та аналізує джерела, історичні праці.

Підготовку до таких уроків більшість дослідників пропонують почати з відбору матеріалу. З цього приводу Г.Цвікальська називає такі важливі моменти: доступність матеріалу; вміння правильно використовувати існуючий матеріал з художньої літератури; матеріал із художньої літератури повинен відповідати завданням і змісту шкільного курсу історії України; дійсність подій, які описує автор.

Вагін А. застерігає від надмірного захоплення літературою, підкреслюючи, що «літературна конкретизація, не перевантажуючи урок, повинна допомагати учням вивчати нове» [1, с. 10]. Автор вважає, що підготовка до уроку має закінчуватися складанням плану або плану-конспекту. В ньому вчитель виокремлює використання невеликих уривків із художньої літератури, які містять коротку характеристику, чіткий опис або конкретний вираз із твору того або іншого письменника. Науковці називають процес відбору довготривалим, маючи на увазі вдумливу попередню роботу з відібраними уривками. А починається ця попередня робота із складання бібліографії в двох варіантах – для вчителя, і для учнів.

Грушевський О. рекомендує «розпочинаючи складання першого, більш широкого варіанту бібліографії, чітко з'ясувати, яку роль в процесі вивчення тієї або іншої теми буде відігравати даний твір художньої літератури – роль посібника чи історичного документа, і коли роль посібника, то в якій мірі він може бути використаний» [3, с. 19].

Крім того автор праці допомагає розрахувати масштаби застосування літературного твору, визначаючи їх об'єм тим, до якої групи історичних романів уривок відноситься і пропонує використання умовних знаків і схему оформлення бібліографії. Варіанти схем інших дослідників зводяться до тих самих основних аспектів, а саме: доступність творів за змістом; відповідність даній темі; високий художній рівень; достовірність описуваних подій.

Демченко М. схвалює досвід тих педагогів, які, випереджуючи теми з історії, пропонують учням прочитати необхідний твір заздалегідь. «Уже на першому уроці історії, під час вступної бесіди, багато хто з вчителів кілька хвилин приділяє з'ясуванню ролі і значення художньої літератури для вивчення історії України, і не тільки її, розкриває суть тих форм роботи над художньою літературою, які будуть застосовуватися на уроці і вдома. Потім вони ознайомлюють учнів з бібліографією художньої літератури, пропонують її записати [4, с. 27] . Науковець рекомендує на вступному ж уроці за-

пропонувати школярам, щоб вони фіксували свої враження від прочитаних художніх творів у зошиті з історії і радить власну схему.

Вагін А. вважає, що «Одним із методів роботи над художньою літературою, який використовується вчителем історії, є метод літературно-художнього існування» [1, с. 14] і пояснює, що уривок наводиться, поперше, для того, щоб коли він відіграє роль посібника – розкрити соціальне коріння «історичного явища, з'ясувати абстрактні категорії і поняття, оживити іноді сухо, схематично змальовані в підручнику картини.

По-друге, уривок наводиться для того, щоб, коли він відіграє роль документа, надати учням можливість почути живого свідка минулих епох. Слова очевидця, а можливо й учасника подій, яким іноді буває автор подібного твору, поглиблюють, розширяють їхні знання про ту або іншу історичну особу, явище, подію» [1, с. 15].

Важливим моментом у працях більшості науковців звучить рекомендація про попередню роботу над літературним твором і підготовку вчителя до художнього читання уривку на уроці, до того, щоб уривок був емоційно насиченим, щоб у процесі читання було виділено головне, найхарактерніше. «Виразне читання робить позитивний вплив на учнів, на сприйняття ними читаного, розуміння його і відповідне ставлення до нього» [2, с. 16]. І, нарешті, останнє, на чому повинен зупинитися вчитель, готуючись до уроку, – це визначення методів, за допомогою яких той або інший уривок буде застосований на уроці історії України. Орієнтуючись на вищеназвані методичні підходи науковців щодо використання художньої літератури на уроках історії та опираючись на матеріали, які пропонують сучасні підручники з всесвітньої історії для учнів 10 класу, спробуймо подати урок з теми «Російська революція та громадянська війна».

Мета: за допомогою творів поетів Срібного Століття передати атмосферу, яка панувала в Росії напередодні Лютневої революції 1917 р. Охарактеризувати причини і перебіг подій Лютневої революції, ознайомити з політикою Тимчасового уряду; охарактеризувати основні події Громадянської війни; розвивати в учнів уміння аналізувати окремі факти і формувати уявлення про історичне явище; пояснити учням, у чому полягав трагізм Громадянської війни для життя країни.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручники, стінна карта «Революція та Громадянська війна в Росії (1917-1920 рр)», «Політична карта світу після Першої Світової війни (1923)», атлас для 10-го класу, ілюстративний і дидактичний матеріал.

Основні терміни і поняття: Тимчасовий уряд, диктатура пролетаріату, «білий рух», Брест-Литовський договір, воєнний комунізм, Комінтерн, анархізм, червоний терор, «воєнний комунізм», Установчі збори.

Основні дати: 23 лютого (8 березня) 1917 р. – початок революції в Росії;

1 (15) березня 1917 р. – створення Тимчасового уряду, зречення Миколи II; 25 серпня – 1 вересня 1917 р. – Корніловський заколот; 24-25 жовтня 1917 р. – Жовтневий переворот більшовиків у Петрограді; 1917-1922 рр. – Громадянська війна в Росії; 3 березня 1918 р. – укладення Брест-Литовського мирного договору; 1918-1921 рр. – здійснення більшовиками політики воєнного комунізму.

Хід уроку.

I. Організація навчальної діяльності.

II. Актуалізація опорних знань

Фронтальне опитування:

1. Якими були результати і наслідки революції 1905-1907 рр. в Росії?

2. Розкажіть про політичний уклад в Російській імперії на початку ХХ століття.

Робота з картою.

1. Покажіть на карті територію Російської імперії на початку ХХ століття.

III. Мотивація навчальної діяльності.

Учитель повідомляє тему й основні завдання уроку і нагадує, що за планом учні мали вдома підібрати цитати з віршів поетів Срібного століття відповідно до теми уроку.

IV. Вивчення нового матеріалу

Учитель. Початок ХХ століття... Петербург... Холодно, сніжно... Смута. І в природі, і в душі. Російсько-Японська війна... Що попереду?

Дома и призраки людей –
Всё в дымку ровную сливалось, –
И даже пламя фонарей
В тумане мёртвом задыхалось.
И мимо каменных громад
Куда-то люди торопливо,
Как тени бледные, скользят,
И сам иду я молчаливо.
Куда – не знаю, как во сне,
Иду, иду и мнится мне,
Что вот сейчас я, утомлённый,
Умру, как пламя фонарей,
Как бледный призрак, порождённый
Туманом северных ночей.

(Д. Мережковский)

На початку 1917 р. Російську імперію охопила глибока економічна, соціальна і політична криза. Вона супроводжувалася зростанням стомленості на-

роду від війни і падінням його життєвого рівня, активізацією діяльності лібералів, зниженням авторитету царської династії, невирішеністю аграрного та національного питання.

Війна поглибила тяжке становище народу і спричинила різке зростання масових заворушень в країні. 23 лютого 1917 р. стихійні заворушення робітників в Петрограді через нестачу продовольства стали початком другої російської революції.

Учень.

В соседнем дома окна жолты.
По вечерам – по вечерам
Скрипят задумчивые болты
Подходят люди к воротам.

Они войдут и разбредутся,
Навалят на спины кули,
И в жолтых окнах засмеются,
Что этих нищих провели.

(О. Блок)

Робота зі словником

Локаут – це закриття підприємства власником з одночасним звільненням усіх робітників, щоб примусити останніх відмовитися від своїх вимог.

Учитель. На бік повсталих перейшла армія. Спроби придушити повстання у Петрограді не вдалися. Влада перейшла до Тимчасового уряду, куди спочатку входили очолені князем В.Львовим кадети, октябристи та інші буржуазні політики. Він мав діяти до скликання Всеросійських установчих зборів, що мали визначити подальшу форму правління Росії. Проголосивши демократичні свободи та створивши умови для легальної діяльності політичних партій, тимчасовий уряд амністував політичних в'язнів і обіцяв проведення аграрної реформи. Під час Лютневої революції в Петрограді, а потім в інших містах Росії почали створюватися Ради робітничих і солдатських депутатів, де головну роль відігравали представники лівих сил. Хоча Ради заявили про свою підтримку Тимчасовому урядові, вони бачили свою роль як контролюючого органу за його діями та як гаранта демократичних перетворень. Таким чином, у Росії утворилося двовладдя: Тимчасового уряду, з одного боку, а з другого – Рад. Це вносило хаос і безладдя в управління державою.

Учень.

Ночь, улица, фонарь, аптека.
Бессмысленный и тусклый свет.
Живи ещё хоть четверть века –
Всё будет так. Исхода нет.
Умрешь – начнешь опять сначала,

И повторится всё как встарь:
Ночь, ледяная рябь канала,
Аптека, улица, фонарь.

(О.Блок)

Робота з таблицею

Учні, слухаючи розповідь учителя та опрацьовуючи матеріали підручника, одночасно складають хронологічну таблицю. Учитель продовжує розповідь, спираючись на таблицю в підручнику.

Учитель. Після Лютневої революції серед основних політичних сил тривала боротьба за владу. Поширення хаосу в країні сприяло активізації ліво-радикальних сил, зокрема більшовиків. У квітні 1917 р. з еміграції в Росію повернувся Ленін. У своїй промові з броньовика на Фінляндському вокзалі Петрограда він висловив гасло «Вся влада – Радам!», розглядаючи їх як майбутні органи влади диктатури пролетаріату. Це означало перехід революції буржуазно-демократичної в соціалістичну. На початку липня 1917 р. більшовики очолили масові заворушення в Петрограді з метою змусити утворений у червні в 1917 р. на Першому з'їзді Рад Центральний Виконавчий Комітет прийняти більшовицьку платформу. Відповіддю стали рішучі дії вірних Тимчасовому урядові сил, які розігнали маніфестацію. ЦВК Рад підтримав у цьому Тимчасовий уряд, таким чином двовладдя скінчилося. Ленін та його спільники були звинувачені у шпигунстві на користь Німеччини, зраді революції і змушені були ховатися у підпіллі. Двовладдя закінчилося й тому, що в Тимчасовому уряді відбулася ротація міністрів на користь меншовиків та есерів. Його очолив есер О.Керенський. Але й цей склад уряду не зміг встановити в країні порядок.

Тим часом консолідувалися правореакційні сили, які зробили ставку на головнокомандуючого російської армії генерала Л.Корнілова. Він і очолив заколот проти уряду Керенського, намагаючись встановити в Росії воєнну диктатуру, відкривши фронт і здавши німцям Ригу, силами кінного корпусу рушив на Петроград. Однак заколот провалився.

Робота з підручником з теми «Жовтневий переворот та більшовицькі перетворення»

Робота зі словником

Більшовики – ультраліві представники політичної течії РСДРП, очолювані В.І. Леніним.

Робота з підручником

Учень.

Когда я итожу
то, что прожил, и роюсь в днях –
ярчайший где,
я вспоминаю одно и то же –

двадцать пятое, первый день.

(В. Маяковский)

Робота з історичним документом.

Декрет «Про мир» затверджений II Всеросійським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів 26 жовтня 1917 р.

«Робітничий і селянський уряд... пропонує всім воюючим народам та їхнім урядам негайно розпочати переговори про справедливий і демократичний мир... без анексій і контрибуцій...»

Учитель. У галузі зовнішньої політики згідно з проголошеним у жовтні 1917 р. Декретом «Про мир» більшовики розпочали переговори з німцями та їх союзниками у Бресті. Ці переговори завершилися підписанням Брестського миру, за умовами якого Росія втрачала Україну, Білорусію, Прибалтику, визнавала незалежність Фінляндії. Завдяки підписанню цього договору країна опинилася в міжнародній ізоляції з боку країн Антанти.

Запитання до документа

1. Чому уряд більшовиків виступав за припинення війни?
2. Як ви розумієте положення «довести до кінця справу миру й водночас справу визволення трудящих та експлуатованих мас населення...»

Учень.

Всем!

Всем!

Всем это – фронтам, кровью пьяным,

Рабам всякого рода, в рабство богатым отданным. –

Власть Советам!

Земля крестьянам!

Мир народом!

Хлеб голодным!

(В. Маяковский)

Коллективна робота з підручником з теми «Громадянська війна в Росії: причини та наслідки».

Учні самостійно опрацьовують відповідний матеріал параграфу підручника, продовжуючи роботу з таблицею «Росія та СРСР в 1917-1939 рр». Учитель систематизує та уточнює результати роботи учнів.

Робота зі словником

Білий рух – це збройний рух громадян колишньої Російської імперії, які не визнавали радянську владу після Жовтневого перевороту 1917 р.

Перевірка хронологічної таблиці.

V. Узагальнення нових знань.

Учні разом з учителем обговорюють результати, історичне значення та уроки громадянської війни в Росії та аналізують записи, таблиці «Росія та СРСР в 1917-1939 рр.».

VI. Підсумки уроку

Учитель. Тривала війна та військові невдачі разом із внутрішніми проблемами спричинили Лютневу революцію 1917 року. За складної соціально-економічної ситуації Тимчасовий уряд не зміг утримати ситуацію, якою скористались ліворадикальні сили і передовсім РСДРП(б).

Більшовики в результаті Жовтневого перевороту усунули Тимчасовий уряд. II Всеросійський з'їзд Рад за підтримки більшовиків і відсутності меншовиків і есерів передав владу в центрі та на місцях Радам. До керівництва країною прийшли більшовики на чолі з В.Леніним. Розпочався процес становлення більшовицької диктатури. Загострення протистояння між більшовиками та їх противниками призвело до виснажливої й тривалої громадянської війни в Росії. Здобута в ній перемога надала більшовикам можливість втілити в життя пропаговані ними плани побудови нового суспільства. Учитель оцінює навчальні досягнення учнів на уроці.

VII. Домашнє завдання.

Таким чином, при використанні уривків з творів художньої літератури на уроках історії вчитель має можливість оживити фактичний матеріал, що вивчається, створити емоційну атмосферу, в якій події відбувалися, активізуючи творчу уяву учня.

Використання художньої літератури на уроках історії в школі безперечно є актуальною темою. В подальшому можлива розробка уроків з історії України з використанням художніх творів українських письменників та поетів.

Annotation

Anatolii Savchuk (Vinnytsia). Using fiction in history class as an example for lessons for 10 form.

The essential characteristics of the methodological interaction of the imaginative literature and properly the history in the learning of the school course of World History in the 10th form are shown. Attempt to analyze the methodological literature on the problem and an example lesson show the practical use of the method of fragments of works of art was done.

Keywords: history, literature, methods of teaching history in the 10th grade, the use of artistic images on the history lesson, quotations from works of art on the history lesson, interdisciplinary communication.

Аннотация

Савчук А.А. (г. Винница). Использование художественной литературы на уроках истории на примере разработки урока для 10-го класса.

Раскрывается сущность методического взаимодействия художественной литературы и собственно истории при изучении школьного курса Всемирной Истории в 10-м классе. Автор статьи сделал попытку проанализировать исследования, раскрывающие роль и место художественной литературы и художественных образов на уроках истории и на примере урока показать методику практического использования цитат из художественных произведений.

Ключевые слова: история, художественная литература, методика преподавания истории в 10-м классе, использование художественных образов на уроке истории, цитаты из художественных произведений на уроке истории, межпредметные связи.

Примітки

1. Вагин А. Художественная література вы преподавании истории [Текст] / А. Вагин. – М., 1978
2. Вовк Ю. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. [Текст] / Ю. Вовк. – Тернопіль, 2005.
3. Грушевський О. Використання художньої літератури в творчому задумі уроку [Текст] / О. Грушевський. – М., 1990
4. Демченко М. Методичні вказівки до вивчення курсу історії [Текст] / М. Демченко. – К., 1962
5. Коляда І., Загребельна Н., Порало Н. Історія України (1914-1939) в художньо-літературних образах [Текст] / І. Коляда, Н. Загребельна, Н. Порало. – К., 2004
6. Косенко Н. Особливості сприйняття учнями художніх текстів [Текст] / Н. Косенко // Дивослово. – 2003. – № 10.
7. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі [Текст] / О. Пометун, Г. Фрейман. – К., 2005
8. Ситченко А. Тенденції розвитку методичної думки про аналіз художнього твору [Текст] / А. Ситченко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2006. – № 4
9. Цвікальська Г. Використання художньої літератури на уроках історії [Текст] / Г. Цвікальська. – К., 1958.

УДК 373:5.091.33:94(100) «1939/1945»

Олександр ШУЛЬГІН
(м. Вінниця)

Використання історичних документів на уроках історії на теми «Друга світова війна» та «Велика Вітчизняна війна»

Розглядаються питання доцільності використання історичних документів на уроках історії. Проаналізовано документи розділу «Україна в Другій світовій війні 1939-1945 рр.», вказано на недоліки, та проблеми використання історичних документів.

Ключові слова: історичні документи, урок історії, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна.

Науковий керівник – *Мельничук Тетяна Анатоліївна*, доцент кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, кандидат історичних наук доцент.

Кожен вчитель історії знає про те, що на уроці необхідно використовувати чітко проаналізовану інформацію, яка є підтверджена документами, мемуарами, спогадами, схемами, карти – що дозволить розширити кругозір і світогляд учнів в школі. Багато уроків базуються на сухому викладі матеріалу, що не дають змоги учням цілком підключити уяву і сформувати більш об'єктивне бачення історичних подій на прикладі тем та «Велика вітчизняна війна».

Зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, передбачають формування нових напрямків вдосконалення освіти та формування наукового світогляду. Важливе місце в цьому процесі займає робота учнів з джерелами, насамперед, з фрагментами текстів. Формування в учнів умінь працювати з текстами як джерелом знань – одна з актуальних проблем сучасної педагогічної науки, вирішення якої відкриває можливості для поглибленого осмислення учнями провідних питань історичного розвитку та формування прийомів розумової діяльності і навчальної роботи. Тим самим формуючи світоглядні знання та уяву в учнів.

Актуальність даної статті, обумовлена назрілою необхідністю поліпшення якісного рівня навчання учнів у процесі викладання історії.

Існує достатня кількість праць, присвячених даній темі, серед них праці методистів: Курилів В.І. [7], спільна праця методистів Пометун О.І., Фреймана Г.О [9], а також праця Баханова К.О. [2], в яких фрагментарно висвітлюється дана тематика. Не можна не звернути увагу на праці Абраїмова В.І., Гісем О. Мартинюк О. [3], Кульчицького С.В. [6]. Варта уваги праця Кардіна В. «Сегодня о вчерашнем: Мемуары и современность» в якій оригінально висвітлені вагомні аспекти впливу мемуарів – як історичного матеріалу [4].

Метою статті є висвітлення проблем застосування джерел, мемуарів на уроках історії задля формування наукового світогляду та пошукового інтересу учнів. На жаль, документальний матеріал був повністю або частково виключений з шкільних підручників. Що стосується збірників документів (хрестоматій), то вони були розраховані не на школярів, а на вчителів, студентів і викладачів історичних факультетів.

Окрім того в сучасній школі тема уроку «Велика Вітчизняна війна» зведена до мінімуму, при тому що це період 6 років історії не тільки України, а й всього світу [3, с. 55].

В ході уроків з історії як всесвітньої так і України, слід розділити поняття «Друга світова війна» і «Велика Вітчизняна війна», поставивши чіткі, схожі та відмінні риси між цими поняттями. Уже в період незалежної України, ба-

гато істориків та політиків прагнуть відкинути поняття «Велика Вітчизняна війна», але ми не підтримуємо таких поглядів, оскільки це частина нашої, окремої, невід'ємної історії не тільки України але й світу.

Будь-яка систематична робота учнів з історичними документами є складною. Вся робота з відбору, адаптування і розмноження потрібних уривків з документів, формулювання питань і завдань до документів вимагає ретельної підготовки самого педагога. Тому раніше використання документа на уроці обмежувалося читанням і коментуванням його самим учителем. В останні роки роль документів в структурі шкільних підручників історії істотно зросла. На уроках історії документи можуть використовуватися як учителями, так і учнями. Учитель переказує документ, якщо він складний для учнів; приводить короткі цитати без посилання чи з посиланням на документ (щоб підсилити доказовість своєї розповіді); цитує і аналізує витяги з документів для конкретизації своєї розповіді, надаючи йому емоційності та переконливості. Щоб пожвавити розповідь, він використовує пряму мову, дає характеристику особистості.

Найчастіше вчитель залучає на урок документи оповідно-описового характеру. Робота учнів з документом, поступово ускладнюється з урахуванням їх віку і пізнавальних можливостей, а також рівня підготовленості. У 9-11 – все ширше залучаються політичні, програмні документи [9, с. 112].

Навчання роботі з джерелом включає в себе наступні етапи: 1) вчитель дає зразок аналізу документа; 2) учні аналізують документ під керівництвом учителя; 3) працюють під керівництвом учителя і самостійно; 4) самостійно вивчають документ у класі і вдома [7, с. 210].

Учитель в класі знайомить учнів з документом, пояснює суть завдання. Вдома учні готують невеличкі повідомлення, описи на основі документа, тексту й ілюстрації підручника, творчі твори. Звичайно, для самостійної роботи документ необхідний кожному учневі.

Робота з документами також включає в себе: читання і переказ документа і складання по ньому плану; пояснювальне читання з попередньою і завершальною бесідою; самостійний аналіз документа та відповіді на запитання до нього; порівняльне зіставлення двох документів, що доповнюють один одного. При цьому учні визначають його логічно завершені частини, головні ідеї, вчать знаходити докази тому чи іншому положенню. Учитель пропонує учням прочитати, що сказано про цей документ, привести місце з документа, де сказано про це, довести на основі тексту документа, підтвердити свою думку документом.

У старших школярів робота з документами ускладнюється. Їм вже чекають більш складні завдання:

- Виберіть головне, другорядне у змісті документа; мотивуйте свій вибір;

- Визначте причину даної події, до якого часу може бути віднесене дане явище чи процес;
- Продумайте, які історичні умови підготували появу такого-події, явища, породили ідеї, реформи, починання;
- Порівняйте умови; відберіть з документального джерела дані;
- Дайте характеристику політичним і державним діячам; підготуйте за першоджерелом повідомлення;
- Поміркуйте, як вивчений документ (група документів) допомагає зрозуміти сучасні суспільні явища [5, с. 34].

Підготовка вчителя до використання першоджерел на уроці передбачає попередній відбір і педагогічну обробку. Чим більше оброблений документ, тим легше він сприймається учнями і тим менше труднощів для самостійної роботи.

Педагогічно обробити документ – це означає вибрати зміст, використовуваний на уроці. У разі необхідності вчитель видозмінює документ, не зачіпаючи його суті і не допускаючи тенденційних вилучень, намагаючись зберегти особливості стилю автора. Потім треба пояснити нові для учнів терміни і поняття і розробити завдання по роботі з документом [2, с. 123].

Перш ніж звернутися до документа на уроці, вчитель дає його коротку характеристику; говорить, коли і ким він складений, в яких цілях; що учні дізнаються з цього документа. Приступаючи до ознайомлення з уривком «Пакту Молотова-Рібентропа» (до прикладу), вчитель відзначає, що цей договір включає окремі норми (статті) спрямовані на поділ завойованих в майбутньому територій та їх вплив на ці території [6, с. 31].

На уроці присвяченому перебігу військових дій на радянсько-німецькому фронті у 1941-42 рр. можна використати документ який має назву наказ № 227, більш всім відомий як «Наказ: ні кроку назад» від 28 липня 1942 р.

Саме ознайомлення учнів з документами даного характеру та змісту змусять дітей аналізувати та робити висновки по даній темі опираючись на реальні факти. Учні читають документ по частинах, а вчитель пояснює незвичайні вираження і фрази, задає питання для перевірки ступеня розуміння його змісту: про що розказано в документі? Що означає цей термін? Як ви розумієте сенс цього договору? Лише потім здійснюється повторне читання і розбір документа по частинах. Відповіді учнів мають бути повними, вичерпними, а висновки підтверджені посиланнями на документ [3, с. 56].

На уроках історії в середній ланці учням треба дати уявлення про відмінність документальних історичних джерел від літературних творів, пісень-сказань і оповідань.

Виразність документа посилюється, якщо вдається з'єднати його зміст з наочним зображенням. В результаті аналізу документа у свідомості учнів

формується історичні поняття. Вони не повинні засвоюватися як готові знання; вони виникають у свідомості школярів в результаті логічного виведення або побудови» [3, с. 58].

Відмовляючись від застосування шкільного підручника в процесі навчання, автор даної методики підбирає по курсу історії систему документів, що характеризують історичну епоху, подію, явище чи процес. Документи дозволяють виявити суперечливість позицій конкретних осіб, що викликає потребу вирішити проблему, а це допомагає усвідомити сутність явищ і процесів. Ефективно порівняння документів з різних позицій, які висвітлюють одне і те ж подія. Учні визначають, чим відрізняється опис одних і тих же подій [2, с. 126].

Важливе значення має розробка завдань для учнів. Завдання розробляються на різних рівнях складності з урахуванням пізнавальної можливості учнів. Схема вивчення наступна: аналіз документа – витяг з нього фактів – їх інтерпретація в усному оповіданні, рольовій грі, письмовому творі. Можливо поєднання документального опису і карти; мемуарів, листів і портрета тієї чи іншої особистості.

Учні придумують запитання до документів, складають кросворди, пишуть власні тексти, описуючи події. Після обговорень, доповнень та виправлень тексти входять в розділи учнівського підручника. Це особистісно-значущий і зрозумілий для учнів текст.

До розділів учні придумують запитання та завдання, включають історичні карти і хронологічні таблиці, родоводи. Сторінки ілюструються малюнками, пародіями карикатурами [4, с. 98].

Підібрати документи вчителю допомагають шкільні хрестоматії. Одні хрестоматії містять тільки документи, інші – документи, коментарі до них і уривки з науково-популярної літератури, треті складаються з уривків художніх та інших літературних творів. Учитель застосовує ті чи інші хрестоматії залежно від цілей уроку і розв'язуваних на ньому завдань.

Робота з джерелами організовується в старших класах. До таких джерел можна віднести наукові праці істориків, політологів, економістів, мемуари воєначальників, керівників держав, діячів літератури і мистецтва, книги представників російського зарубіжжя.

На уроці в короткому вступному слові вчитель визначає завдання роботи з таким твором. Він називає дату його створення, цілі мотиви, коротко характеризує обстановку. Далі розкриває структуру твору, його основні ідеї, зупиняється на значенні для оцінки історичних подій і явищ. Спочатку в класі проходить коментоване читання наукової праці в поєднанні зі словниковою роботою. Учитель ставить за текстом питання. Потім коментується тільки

складний текст, а решту учні вивчають самостійно. Вони шукають у тексті основні ідеї і характеризують їх [8, с. 23].

Як відомо, історія якій навчаються в школі, відтворюється з джерел, що можуть інтерпретуватися варіативно, передусім, в залежності від особи автора джерела. Так вивчаючи тему «Друга світова війна (1939-1945р.р)» (всесвітня історія 11 клас) можна використовувати мемуари і спогади полководців, які брали безпосередню участь у бойових діях. Більш об'єктивно інформація буде сприйматися якщо використовувати мемуари не тільки країн переможець (СРСР, США, Велика Британія, Франція), а і країни яка програла війну – Німеччини. Саме таким чином, з методичної точки зору, буде більш об'єктивне бачення тих подій [1, с. 46].

Таким чином, потрібно відзначити те, що для більшого ширшого формування світогляду у дітей на уроках історії по темах «Друга світова війна» та «Велика Вітчизняна війна» можливе завдяки використанню документів, мемуарів, спогадів очевидців тих подій – тобто джерел. Але для формування загального світогляду на події «Великої Вітчизняної війни» та «Другої світової війни» потрібно використовувати різні за походженням джерела. Потрібно чітко та зрозуміло розрізнити дані поняття та стисло їх охарактеризувати, що дасть можливість сформуванню чіткого уявлення про ті часи. Саме тому, свідчення документів тієї епохи, як безпосередній доказ тих чи інших подій, допоможуть у поліпшенні якісного рівня навчання дітей у школі.

Annotation

Oleksandr Shulgin (Vinnytsia). Using historical documents linked with World War II and the Great Patriotic on the history lessons

The expediency of using historical documents at history lessons is studied. Documents of chapter «Ukraine in World War II during 1939-1945» were analyzed; the shortcomings and problems of using historical documents were shown.

Keywords: historical documents, history lesson, the Second World War, the Great Patriotic War.

Аннотация

Шульгин А.С. (г. Винница). Использование исторических документов на уроках истории по темам «Вторая мировая война» и «Великая Отечественная война».

Рассматриваются вопросы целесообразности использования исторических документов на уроках истории. Проанализирован ряд необходимых документов на различных уроках посвященных Второй мировой и Великой Отечественной войне, указано на недостатки, и проблемы использования исторических документов.

Ключевые слова: исторические документы; урок истории; Вторая мировая война; Великая Отечественная война.

Примітки

1. Абраїмов В. Використання мемуарів Маршала Радянського союзу Г.К. Жукова при вивченні історії у старших класах середньої школи [Текст] В. Абраїмов // Історія в школі. – 2000. – № 5-6. – С. 44-52
2. Баханов К.О. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти: Монографія [Текст] /К.О. Баханов. – Донецьк: Юго-Восток, 2005. – 326 с.
3. Гісем О. Мартинюк О. Всесвітня історія. Друга світова війна: матеріали та методичні рекомендації до теми всесвітня історія 11 клас [Текст] / О. Гісем, О. Мартинюк. // Історія України – 2004. – липень №25-28. – С. 55-91
4. Кардин В. Сегодня о вчерашнем: Мемуары и современность [Текст] / В. Кардин. – М., 1961. – 269 с.
5. Кравцов Е.Е. Психологічні проблеми, готовності дітей до навчання в школі [Текст] / Е.Е. Кравцов. – М., 1991. – 145 с.
6. Кульчицький С.В. Україна в Другій світовій війні: розробка уроку [Текст] // Історія та правознавство. – 2008 – Серпень № 22-24. – С. 30-35
7. Курилів В.І. Методика викладання історії: курс підвищення кваліфікації вчителя історії [Текст] / В.І. Курилів. – Харків-Торонто, 2008. – 256 с.
8. Никулина Н.Ю. Методика преподавания истории в средней школе Учебное пособие [Текст] / Н.Ю. Никулина; Калинингр. ун-т. – Калининград, 2000. – 95 с.
9. Пометун О.І. Методика навчання історії в школі [Текст] / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. – К.: Генеза, 2006. – 328 с.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ

- Барбара Людмила Анатоліївна,**
аспірантка кафедри історії та філософії історії
Інституту філософської освіти і науки Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 218
- Биба Євгеній Вікторович,**
студент магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету..... 585
імені М.П. Драгоманова
- Біла Оксана Миколаївна,**
аспірантка кафедри історії України історичного
факультету Житомирського державного
університету імені Івана Франка..... 106
- Білецька Анастасія Леонідівна,**
студентка магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
Імені М.П. Драгоманова..... 376
- Бірюк Павло Михайлович,**
студент магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
Імені М.П. Драгоманова..... 32
- Близнюк Роксолана Олексівна,**
аспірантка кафедри історії і політології
Природничо-гуманітарного навчально-наукового
інституту Національного університету біоресурсів
і природокористування України навчання..... 592
- Бондар Тетяна Миколаївна,**
аспірантка кафедри джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова..... 318
- Бурлака Богдан Вікторович,**
аспірант кафедри спеціальних історичних дисциплін
та правознавства історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка..... 115
- Буряк Світлана Анатоліївна,**
аспірантка кафедри історії та археології слов'ян
Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 640

<i>Бутенко Яніна Миколаївна,</i> аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	385
<i>Васильченко Тетяна Олексіївна,</i> студентка 3 курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.....	52
<i>Вергун Сергій Іванович,</i> студент магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	121
<i>Віниченко Альона Ігорівна,</i> студентка 3 курсу історичного факультету Донецького національного університету.....	19
<i>Войнаровський Андрій Миколайович,</i> студент магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	41
<i>Гайдай Валентин Вікторович,</i> аспірант кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	195
<i>Галагіна Юлія Віталіївна,</i> студентка магістратури Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.....	394
<i>Главацький Максим Володимирович,</i> аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	283
<i>Гріза Віктор Анатолійович,</i> пошукач кафедри історії України історичного факультету Донецького національного університету.....	522

Даниленко Святослав Вікторович, аспірант кафедри історії та етнополітики Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	185
Дзюбленко Ірина Михайлівна, старший викладач кафедри міжнародного туризму та гуманітарних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....	211
Єфимчук Наталія Леонідівна, аспірантка кафедри історії України історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.....	344
Жолоб Михайло Петрович, аспірант кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	205
Журавльова Людмила Віталіївна, аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	400
Іллюша Оксана Вікторівна, студентка 3 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	79
Ісмайлова Діана Валеріївна, студентка магістратури Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.....	48
Іщенко Жанна Миколаївна, здобувач кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	99
Казак Анна Валеріївна, студентка 4 курсу історичного факультету Запорізького національного університету.....	408

- Калантиренко Світлана Віталіївна,**
студентка 3 курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя..... 415
- Каленська Алла Вікторівна,**
викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької
гуманітарно-педагогічної академії,
кандидат історичних наук..... 598
- Киричевський Іван Петрович,**
студент 3 курсу Інституту української філології
та літературної творчості імені Андрія Малишка
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова..... 265
- Ковальчук Іван Васильович,**
асистент кафедри історії України історичного
факультету Житомирського державного
університету імені Івана Франка,
кандидат історичних наук..... 293
- Коломієць Віта Олексіївна,**
студентка 3 курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя..... 420
- Корлюга Ольга Олександрівна,**
студентка магістратури Інституту історії, етнології
та права Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського..... 224
- Кравченко Яна Ігорівна,**
студентка магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
Імені М.П. Драгоманова..... 425
- Кривоконь Наталія Юріївна,**
студентка магістратури Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
Імені М.П. Драгоманова..... 482
- Крупенко Оксана Василівна,**
асистент кафедри історії України та політології
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя..... 128

<i>Кудрявцева Аліна Вадимівна,</i> студентка магістратури історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.....	232
<i>Кузьміна Ірина Володимирівна,</i> аспірантка Інституту історії України Національної академії наук України.....	513
<i>Лазоренко Віта Володимирівна,</i> студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	367
<i>Левченко Юрій Іванович,</i> аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	307
<i>Маковей Євгеній Олегович,</i> аспірант кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	159
<i>Мартиненко Тарас Ігорович,</i> аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.....	560
<i>Марченко Дар'я Сергіївна,</i> студентка 3 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	648
<i>Медовкіна Ліна Юрійівна,</i> доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики історичного факультету Донецького національного університету, кандидат історичних наук.....	529
<i>Мелешко Наталія Борисівна,</i> аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	336

- Мелещенко Іван Володимирович,**
аспірант кафедри історії та археології слов'ян
Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 302
- Мелещенко Тетяна Володимирівна,**
доцент кафедри методики навчання суспільних
дисциплін та гендерної освіти Інституту історичної
освіти Національного педагогічного університету
імені М.П Драгоманова, кандидат історичних наук..... 675
- Микитин Олексій Валерійович,**
студент 1 курсу факультету інформаційних технологій
Державного вищого навчального закладу Криворізького
національного університету..... 57
- Милько Володимир Іванович,**
науковий співробітник відділу історії України
XIX – початку XX ст. Інституту історії України
Національної академії наук України,
кандидат історичних наук..... 617
- Мовчан Михайло Володимирович,**
аспірант кафедри історії України Інституту
історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова..... 136
- Мосорко Мар'яна Іванівна,**
аспірантка кафедри історії слов'ян Інституту
історії і політології Прикарпатського національного
університету імені В. Стефаника..... 275
- Мочернюк Ярослава Миколаївна,**
аспірантка кафедри історії України Інституту
історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова..... 142
- Муравік Ганна Миколаївна,**
аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства,
археології та методики викладання історії історичного
факультету Донецького національного університету..... 546
- Нагнибіда Ольга Олександрівна,**
студентка 4 курсу Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова..... 433

Насенкова Олена Миколаївна, учениця 9 класу Києво-Печерського ліцею «Лідер» міста Києва.....	153
Негода Юлія Станіславівна, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії історичного факультету Донецького національного університету.....	625
Ніколайчук Дмитро Олександрович, студент 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	553
Окуньовська Юлія Вікторівна, студентка 4 курсу Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.....	688
Павлюченко Вікторія Юріївна, студентка магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	240
Пачос Юлія Віталіївна, аспірантка кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.....	669
Пащенко Ірина Іванівна, студентка 4 курсу Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.....	695
Петраускас Олена Олегівна, студентка магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	439
Поліщук Павло Анатолійович, студент 4 курсу Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.....	705

<i>Половинська Віта Віталіївна,</i> аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	29
<i>Потильчак Богдан Олександрович,</i> аспірант кафедри теорії та історії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	360
<i>Придибайло Ольга Михайлівна,</i> аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	246
<i>Рабчун Ірина Вікторівна,</i> ліцеїстка 2 курсу Технічного ліцею Дніпровського району міста Києва.....	604
<i>Рабчун Оксана Станіславівна,</i> завідувач відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, кандидат історичних наук.....	499
<i>Радзієвський Віталій Олександрович,</i> доцент Київського національного університету культури і мистецтв, кандидат культурології.....	449
<i>Ралко Роман Сергійович,</i> здобувач Інституту історії України Національної академії наук України.....	658
<i>Рудь Олег Миколайович,</i> здобувач кафедри методології і методики історичних дисциплін історичного факультету Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».....	538
<i>Савельєва Оксана Володимирівна,</i> студентка магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	575

<i>Савчук Анатолій Анатолійович,</i> студент 4 курсу Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.....	710
<i>Семенова Марина Валентинівна,</i> асистент кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.....	457
<i>Сидоров Костянтин Сергійович,</i> аспірант кафедри історії України історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.....	353
<i>Синиця Олександр Олександрович,</i> учень 9 класу Києво-Печерського ліцею «Лідер» міста Києва.....	165
<i>Сікач Віра Миколаївна,</i> аспірантка кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	330
<i>Скрипчинська Наталія Олександрівна,</i> аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	253
<i>Сокольнікова Іванна Юрївна,</i> студентка 4 курсу Інституту історичної освіти національного Педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	269
<i>Стецюк Олена Миколаївна,</i> студентка 3 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	64
<i>Субботін Максим Євгенович,</i> студент 3 курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.....	24

Сулима-Камінська Ілана Вікторівна, старший викладач кафедри теорії та методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	171
Тарасенко Марина Олександрівна, студентка 4 курсу заочного відділення Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	464
Трейтяк Любов Миколаївна, студентка 3 курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.....	472
Товчигречка Віталіна Геннадіївна, студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	71
Усенко Наталія Миколаївна, аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	476
Ухаль Віталія Мирославівна, студентка магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	675
Федоров Володимир Федорович, студент магістратури Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	84
Фесенко Вікторія Вікторівна, аспірантка кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	260
Черненко Віктор Миколайович, студент магістратури історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.....	176

- Шульгін Олександр Сергійович,**
студент 4 курсу Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного університету
імені М. Коцюбинського..... 719
- Якобчук Надія Олександрівна,**
викладач Республіканського вищого училища
фізичної культури міста Києва,
кандидат історичних наук..... 493
- Якобчук Світлана Олександрівна,**
викладач Республіканського вищого училища
фізичної культури міста Києва,
кандидат історичних наук..... 487
- Яременко Інна Олегівна,**
аспірантка кафедри історії та археології слов'ян
Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 635
- Ярмошик Богдан Іванович,**
студент 5 курсу історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка..... 92

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАУКОВИХ КЕРІВНИКІВ

- Борисенко Володимир Йосипович,**
завідувач кафедри історії України Інституту
історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова, доктор
історичних наук, професор..... 84, 128, 136
- Візер Світлана Олександрівна,**
доцент кафедри історії України Інституту
історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова,
кандидат історичних наук..... 32, 41
- Гедьо Анна Володимирівна,**
професор кафедри історіографії, джерелознавства,
археології та методики викладання історії
історичного факультету Донецького національного
університету, доктор історичних наук..... 626
- Гончар Юлія Борисівна,**
доцент кафедри всесвітньої історії Інституту
історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова,
кандидат історичних наук..... 400, 439
- Давиденко Юрій Миколайович,**
доцент кафедри всесвітньої історії історико-юридичного
факультету Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя, кандидат історичних наук..... 177, 232
- Двірна Катерина Петрівна,**
доцент кафедри історії України Інституту
історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова,
кандидат історичних наук..... 283, 307, 367, 457, 465
- Добров Петро Васильович,**
декан історичного факультету Донецького
національного університету, доктор
історичних наук, професор..... 523
- Дробот Іван Іванович,**
директор Інституту філософської освіти і науки
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова, завідувач кафедри
історії та філософії історії, доктор історичних
наук, професор..... 218

- Журба Михайло Анатолійович,**
завідувач кафедри історії та археології слов'янських народів Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор..... 29, 195, 205, 246
- Іванова Людмила Георгіївна,**
професор кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук..... 64, 71, 142, 254
- Козакевич Ольга Михайлівна,**
доцент кафедри історії та етнополітики Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент..... 265
- Коломієць Сергій Сергійович,**
професор кафедри історії і політології Природничо-гуманітарного навчально-наукового інституту Національного університету біоресурсів і природокористування України, кандидат історичних наук..... 592
- Коляда Ігор Анатолійович,**
професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук..... 121, 159, 586, 658
- Комар Володимир Леонович,**
завідувач кафедри історії слов'ян Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор історичних наук, професор..... 275
- Комаров Юрій Станіславович,**
учитель методист, викладач історії Києво-Печерського ліцею №171 «Лідер»..... 153, 165
- Кондратюк Костянтин Костянтинович,**
професор кафедри новітньої історії України історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук..... 560

- Кравченко Алла Анатоліївна,**
доцент кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент..... 185
- Ленська Валентина Віталіївна,**
доцент кафедри історії та українознавства Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет», кандидат історичних наук..... 57
- Луцкай Володимир Іванович,**
доцент кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук..... 79
- Маклюк Ольга Миколаївна,**
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин історичного факультету Запорізького національного університету, кандидат історичних наук..... 409
- Мельничук Тетяна Анатоліївна,**
доцент кафедри історії і культури України Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, кандидат історичних наук..... 688, 695, 705, 710, 720
- Новик Микола Кузьмович,**
доцент кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат історичних наук..... 92
- Огірко Ростислав Семенович,**
в.о. професора кафедри теорії та історії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат юридичних наук, доцент..... 360
- Осмоловська Олена Юріївна,**
доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук..... 240, 425

- Осмоловський Сергій Олександрович,**
професор, завідувач кафедри всесвітньої історії
Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова,
кандидат економічних наук..... 376, 433
- Падалка Сергій Семенович,**
професор, провідний науковий співробітник відділу
новітньої історії та політики Інституту історії України
Національної академії наук України,
доктор історичних наук..... 476
- Потильчак Олександр Валентинович,**
завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук,
професор..... 99, 270, 318, 331, 337, 553, 575, 598, 649
- Рабчун Оксана Станіславівна,**
завідувач відділу бібліотечних зібрань та історичних
колекцій Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського, кандидат історичних наук..... 604
- Рєєнт Олександр Петрович,**
заступник директора Інституту історії України
Національної академії наук України, член-кореспондент
Національної академії наук України, доктор історичних
наук, професор..... 538
- Романюк Іван Миронович,**
завідувач кафедри історії України Інституту історії,
етнології та права Вінницького державного педагогічного
університету імені М. Коцюбинського, кандидат
історичних наук, професор..... 48, 224, 394, 669
- Рудий Григорій Якович,**
провідний науковий співробітник центру підготовки
Зводу пам'яток історії та культури України Інституту
історії України Національної академії наук України,
доктор історичних наук, професор..... 635
- Семенова Марина Валентинівна,**
асистент кафедри всесвітньої історії історико-юридичного
факультету Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя..... 24, 52, 415, 420, 472

- Стародубець Галина Миколаївна,**
завідувач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор..... 345, 353
- Сулім Володимир Петрович,**
старший вчитель вищої категорії, вчитель історії технічного ліцею Дніпровського району міста Києва..... 604
- Сушко Олександр Олександрович,**
директор Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор..... 302, 641
- Темірова Надія Романівна,**
професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії історичного факультету Донецького національного університету, доктор історичних наук..... 19, 546
- Томозов Валерій В'ячеславович,**
завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії Наук України, кандидат історичних наук..... 513
- Черевко Оксана Степанівна,**
доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук..... 385, 482
- Чернега Петро Макарович,**
завідувач кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор..... 260
- Ярмошик Іван Іванович,**
завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор..... 106, 115

Наукове видання

Драгоманівські історичні студії

Збірник наукових статей молодих істориків
Випуск 1 (5)

Відповідальні редактори:

О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко

Технічне редагування і комп'ютерний набір:

І.Ю. Сокольнікова

Переклад англійською мовою:

Ж.М. Іщенко

Статті подаються в авторській редакції

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.